

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Далибор Ж. Денда

**ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА И ТРЕЋИ
РАЈХ 1933 - 1941**

докторска дисертација

Београд, 2016

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Dalibor Ž. Denda

**YUGOSLAV ARMY AND THE THIRD
REICH 1933 - 1941**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016

Ментор:

др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Милан Ристовић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Милан Терзић, виши научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Београд

др Александар Животић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране: _____

.Југословенска војска и Трећи Рајх 1933 – 1941.

Резиме:

Рад је заснован на необјављеној грађи Дипломатског архива Министарства иностраних послова и Војног архива СР Немачке, Војног архива у Београду, Архива Југославије, Архива Српске академије наука и уметности, Архива Србије, као и на основу објављених докумената, мемоара, релевантне историјске литературе, штампе и периодике. У складу са темом највећи значај имала су документа немачке, југословенске, француске и британске провинијенције која су аутору омогућила да боље разуме и објасни природу војнополитичких односа између Краљевине Југославије и Трећег Рајха..

Основни циљ аутора био је да свеобухватно реконструише војни сегмент односа између две земље у периоду од доласка Хитлера на власт у Немачкој у јануару 1933. до завршетка краткотрајног Априлског рата 1941. године као и све релевантне факторе од утицаја на ту врсту односа. Тема је обрађена хронолошко-тематским истраживачким приступом. У раду је посебна пажња посвећена немачком утицају на развој професионалне војне организације у Србији као и развоју политичких, економских и културних веза између Срба и Немаца. Након обострано коректних искустава као противника из Првог светског рата економски и политички интереси југословенске државе и Немачке почели су динамично да се допуњују у време велике економске кризе. Југословенска војска у том периоду била је под снажним француским утицајем. Већи интерес за југословенску војску код Немаца постојао је још од двадесетих година док се интерес код Југословена за Вермахт јавља од увођења опште војне обавезе у Немачкој 1935. године. Војнодипломатски односи на нерезиденцијалном нивоу успостављају се 1933. године, а на резиденцијалној основи 1935/36. године. Почети војне сарадње везују се за Владу др Милана Стојадиновића док са немачке стране пресудну улогу у томе игра Херман Геринг. Сарадња је условљена обостраним економским и политичким интересима. Глане облике сарадње у том периоду представља војноекономска сарадња, односно југословенске набавке за потребе Ратног ваздухопловства и Морнарице, док су набавке за КоВ усмерене на Чехословачку и Француску.

Југословенски војни кругови имају углавном позитиван однос према Трећем Рајху као противтежи према Италији све до аншлуса Аустрије 1938. године, након чега се главна спољнополитичка претња види у Немачкој. Након немачког разбијања Чехословачке глани интерес у односима са Трећим Рајхом постаје набавка наоружања за Југословене и несметани доток стратешких сировина за Немце. Са избијањем Другог светског рата југословенска држава се прогласила неутралном док су симпатије политичких и војних кругова и већине становништва били на страни савезника са којима се сарађује у тајности на изради планова заједничке одбране. Поверење код Немаца у Југословене почиње да се смањује након пада Владе др Милана Стојадиновића, да би потпуно било пољуљано након заробљавања поверљиве француске архиве у јуну 1940. која је указивала на сарадњу југословенских политичких и војних кругова са савезницима. Указује се и на улогу југословенског војнообавештајног сектора као канала за проток информација између војног крила завереника против Хитлера и Британаца чији је главни пункт био југословенски војни изасланик у Берлину, пуковник Владимир Ваухник. Аутор истиче да је политика одуговлачења преговора о уласку земље у Тројни пакт одложила немачку војну акцију против Грчке (*Марита*) за четири недеље, док државни удар од 27. марта 1941. године изведен у стратегијски најнеповољнијем моменту за земљу, када су се јаке немачке снаге већ налазиле на њеним границама, осим моралне није имао никакву другу вредност за ратне напоре савезника. Југословенско војно руководство успело је систематски спроведеним мерама да паралише субверзивну делатност немачке националне мањине али је главна опасност по кохезију армије која се није могла спречити из унутрашњеполитичких разлога долазила из редова хрватског етничког корпуса. Као главни фактори од утицаја на низак ниво борбене готовости југословенске војске пред Априлски рат истичу се техничка заосталост, промена доктринарног концепта у предвечерје ратног сукоба, политичка и национална разједињеност и одлука донета из политичких разлога да се, супротно војничкој логици, брани кордонски цела државна територија.

Кључне речи: Југославија, Трећи Рајх, војска, дипломатија, Други светски рат

Научна област: Историја

Ужа научна област: Историја Југославије

УДК 355(497.1)"1933/1941"
94(430)"1933/1941"

Yugoslav Army and the Third Reich 1933 – 1941.

Abstract:

This scientific research work is based on unpublished material of Diplomatic Archives of the German Ministry of Foreign Affairs and the Military Archives, Military Archives in Belgrade, the Archives of Yugoslavia, Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Archives of Serbia, as well as on the basis of published documents, memoirs, relevant historical literature, press and periodicals. In accordance with the topic, documents of German, Yugoslav, French and British provenance had the greatest importance and enabled the author to better understand and explain the nature of the military and political relations between the Kingdom of Yugoslavia and the Third Reich.

The main objective of the author was to comprehensively reconstruct a military segment of the bilateral relations in the period from the Hitler's taking power in Germany in January 1933 to the end of the brief April war in 1941, as well as all relevant factors that influenced that relationship. The topic is processed with chronological and thematic research approach. Special attention was paid to the German influence on the development of professional military organizations in Serbia as well as the development of political, economic and cultural ties between Serbs and Germans. After mutual experience as fair opponents in the First World War, Yugoslav state and Germany began to harmonize dynamically their economic and political interests at the time of the Great Depression. At that time, The Yugoslav army was under strong French influence. The Increase of Germans interest in Yugoslav Army existed since the twenties, however the interest among the Yugoslavs in Wehrmacht arises after the introduction of compulsory military service in Germany in 1935. Bilateral military-diplomatic relations at the non-resident level were established in 1933 and on a residential basis in 1935/36. Beginnings of military cooperation are linked to the Government of Milan Stojadinovic, while Herman Goering had played a crucial role on the German side. Cooperation is designed based on mutual economic and political interests. Main forms of cooperation during this period were military economic cooperation and procurement for the requirements of the Yugoslav Air Force and Navy, while procurement for the Land Forces was directed to Czechoslovakia and France. The Yugoslav military establishment had mainly positive

attitude towards the Third Reich, as a counterbalance to Italy, until the Anschluss of Austria in 1938, and after that they saw Germany as a major foreign policy threat. After the German dismemberment of Czechoslovakia, main interest in its relations with the Third Reich became the procurement of arms to the Yugoslavs and the smooth flow of strategic raw materials for the Germans. With the outbreak of World War II, Yugoslav state declared neutrality while the sympathies of political and military establishments and the majority of the population were to the Allies with whom they secretly cooperate on development of joint defense plans. German trust in the Yugoslavs began to decline after the fall of Prime Minister Milan Stojadinovic, and completely undermine after the capture of confidential archives of the French General Staff in June 1940 that indicated the cooperation of the Yugoslav political and military authorities with the Allies. Author also points out the role of the Yugoslav Military Intelligence Service as a channel for the flow of information between military conspirators against Hitler and the British, whose main contact point was the Yugoslav military attaché in Berlin, Colonel Vladimir Vauhnik. The author concludes that the policy of prolonged negotiations on the country joining to The Tripartite Pact carried out by Prince Paul delayed the German military action against Greece (Marita) for four weeks. The military coup on March 27 1941 carried out at strategically least favorable moment for the country, when the strong German forces were already all around its borders, had no other value for Allies war effort apart from the moral effect. The Yugoslav military leaders managed to implement systematic measures aimed at paralyzing the subversive activities of the German national minority. But the main threat to the cohesion of the Army came from the Croatian ethnic group, and it could not be prevented because of internal policy reasons. Some of the factors influencing low level of combat readiness of the Yugoslav Army before April war were its technical backwardness, changing doctrinal concepts just before the conflict, the political and national disunity and the decision to defend the whole national territory, which was made for political reasons contrary to military logic.

Keywords: Yugoslavia, Third Reich, Military, Diplomacy, World War II.

Scientific field: History

Specialized scientific field: History of Yugoslavia

UDC 355(497.1)"1933/1941"
94(430)"1933/1941"

САДРЖАЈ:

РЕЗИМЕ.....	
SUMMARY.....	
САДРЖАЈ.....	
ПРЕДГОВОР	1
1.УВОД.....	12
1.1. Политичке, економске и културне везе између Срба и Немаца до 1918.године.....	12
1.2. Војне везе између Срба и Немаца до 1918. године.....	30
1.3. Југославија и Немачка (1918 – 1932) – политички, економски, културни и војни односи	95
1.4. Развој оружаних снага Краљевине Југославије и Немачке 1918 – 1941.....	113
2. КА УСПОСТАВЉАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКО-НЕМАЧКИХ ВОЈНО-ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА (1933 – 1935).....	170
2.1 Економска криза и југословенско-немачки односи	170
2.2 Југославија и нацизам – политичке промене у Немачкој и долазак Хитлера на власт	182
2.3 Политички интерес за приближавање Југославије и Немачке 1933 – 1935.....	194
2.4 Посматрање другог – прогнозе, процене и очекивања војних кругова у Београду и Берлину.....	210
2.5 Успостављање војнодипломатских односа између Југославије и Немачке 1933 – 1935. године.....	221

3. ВЛАДА ДР МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА И ВОЈНА САРАДЊА СА НЕМАЧКОМ (1935 – 1939).....	227
3.1. Влада др Милана Стојадиновића и Трећи Рајх.....	227
3.2. Делатност првих немачких и југословенских акредитованих војних представника у Београду и Берлину.....	315
3.3. Прве југословенске набавке наоружања у Немачкој.....	348
3.4. Војни сегмент Стојадиновићеве посете Немачкој 1938. године.....	375
3.5. Југословенска војска између Чехословачке, Француске и Трећег Рајха.....	380
3.6. Две слике: Југословенска војска и Вермахт у виђењима војних кругова Берлина и Београда 1935 – 1939.....	423
4. ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ПРИПРЕМЕ ЗА РАТ И НЕМАЧКА (1939 – 1941).....	452
4.1. Југославија и немачки „Нови поредак“.....	452
4.2. Зајам за наоружање од 200 милиона марака и југословенске војне набавке у Немачкој и Чешко-моравском протекторату.....	519
4.3. Југословенски војни кругови, пад Француске, и утицај немачке војне мисли на измене југословенске војне доктрине.....	537
4.4. Трећи Рајх у југословенским ратним плановима 1939 – 1941.....	549
5. ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА И ВЕРМАХТ (1939 – 1941).....	559
5.1. Вермахт и Југословенска војска у виђењима војних кругова Београда и Берлина 1939 – 1941.....	559
5.2. Југословенска политика оружане неутралности и војска.....	572
5.3. Трећи Рајх и војни пуч 27. марта 1941.....	605
5.4. Априлски рат – биланс војног сукоба.....	623
6. ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА И НЕМАЧКА НАЦИОНАЛНА МАЊИНА (1933 – 1941).....	626
6.1. Немачка национална мањина у Краљевини Југославији.....	626

6.2. Припадници немачке националне мањине као активне и резервне старешине југословенске војске.....	634
6.3. Политика југословенских војних власти према припадницима немачке националне мањине	636
6.4. Немачка национална мањина као носилац обавештајних и субверзивних делатности у Југославији 1939 – 1941.....	654
ЗАКЉУЧАК	661
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	674
БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	688

ПРЕДГОВОР

У периоду између 1933. и 1941. године међудржавни односи Југославије и Трећег Рајха прошли су кроз неколико фаза које одликују различити видови заинтересованости, сукобљених ставова и перцепција, међусобне сарадње, утицаја великих сила на перспективе међусобних односа и на крају улазак у отворени сукоб са ратним последицама. Политички и економски односи између двеју земаља имали су у овом периоду утицај и на институцију каква је војска. Војна компонента односа између двеју земаља, која је некада била на истом фону са званичном државном политиком, а некада се од ње разликовала из разлога специфичних за једну конзервативну средину каква је била војска на обема странама, до сада није била предмет посебне студије ни у Србији ни у Немачкој па нас је то и потстакло да уложимо истраживачки напор и покушамо да у складу са могућностима осветлимо белине које у вези са југословенско-немачким војнополитичким односима постоје како у српској тако и у немачкој историографији. Ти односи могу се посматрати кроз неколико садржајних целина.

До стварања Краљевине Југославије немачки утицај био је најзначајнији на изградњу професионалне војне организације у Србији. Немци ће се са резултатима тог реформског рада сусрести тек у периоду балканских и Првог светског рата што ће српској војсци а касније и њеној југословенској наследници донети велики углед у војним круговима Европе и света па самим тим и у Немачкој. Након завршетка првог светског рата односи између две земље обележени су чињеницом да се Краљевина СХС/Југославија налазила у табору победника и чувара „Версајског поретка“ док је Немачка као држава поражена у рату била једна од највећих заговорница ревизије одлука мировних конференција из 1919 – 1920 године.

Односи између две земље почињу да бивају све интензивнији у време велике економске кризе и доласка Националсоцијалиста на власт у Немачкој. У првом периоду (1933–1938) у коме је Југославија као највећу спољну претњу видела Италију, дошло је до успостављања војнодипломатских односа са Рајхом, али и снажнијег повезивања и јачања војне компоненте војнополитичког савеза Мала Антанта (између Југославије, Румуније и Чехословачке), да би након 1938, Југославија и Румунија ипак остале изван немачко-чехословачког сукоба. То је и период јачања економске сарадње Немачке са

југословенском краљевином у коме се отварају и веће могућности набавки војне опреме и наоружања из Рајха, у складу са немачком политиком извоза наоружања у замену за стратешке сировине, те могућности сарадње око подизања индустрије земаљске одбране у Југославији. Ова сарадња започета је у време владе др Милана Стојадиновића (1935–1939) чија делатност је анализирана у светлости војно-политичких односа двеју земаља.

Наредну фазу односа свакако представља период након марта 1938, када Немачка анексијом Аустрије добија директну границу са југословенском државом, што је било од великог утицаја на промене у стратегији и доктрини југословенске војске. То је и период у коме у европским земљама почињу грозничаве припреме за рат и у коме је Југославија, након разбијања Чехословачке и стављања Чешке под немачки протекторат била принуђена, с обзиром на традицију набавки и заступљеност чехословачког наоружања у југословенској копненој војсци и немогућност набавки код западних савезника и СССР-а, да се готово у потпуности ослони на Немачку.

Следећу фазу односа чини период од избијања рата (септембра 1939), преко пада Француске који је оставио снажан утисак пре свега на југословенски војни врх, али и официрски кор. То је и период дипломатских напора Немачке да укључи Југославију у такозвани „немачки нови поредак“, чију завршну фазу представља улазак земље у Тројни пакт. Последњу фазу односа чини војни пуч у Београду, 27. марта 1941. године, након чега је уследила краткотрајна епизода Априлског рата. У читавом овом периоду једна од спона између Немачке и Југославије јесте и бројна немачка национлана мањина.

Чињеница да су се догађајима у вези са историјом југословенске војске у освит Другог светског рата у релативно ретким радовима, осим појединих изузетака у периоду који је непосредно претходио распаду СФРЈ (В.Терзић, Б. Петрановић) углавном бавили историчари, новинари, публицисти и фељтонисти који су били оптерећени идеолошким наслагама и жељом да се свет који је постојао у предреволюционарном периоду прикаже у што негативнијем светлу. У току деведесетих година прошлог века њима су се придружили и разни ревизионисти који су, најчешће јурећи за сензационализмом, некритички омаловажавали све дотадашње научне резултате, нудећи своју истину у виду „теорије завере“ чији су носиоци били масони, Јевреји, домаћи анационални елементи и стране обавештајне службе, што је само отежало рад историчарима. Једна од тема која је била предмет намерних злоупотреба насталих из идеолошких потреба, како комунистичке

историографије, тако и ревизиониста из деведесетих година, јесте свакако и војна компонента односа Југославије и Трећег Рајха. Посебно осетљиво питање које је у претходним периодима доносило аутоматску дискредитацију појединих личности били су њихови контакти са представницима Трећег Рајха, макар они били и службени, као и њихово учешће у спровођењу званичне државне политике. У истом маниру је свако залагање високих представника југословенских војних власти за одлагање сукоба и чекање повољније прилике у вези са исходом рата на фронтовима великих сила, оцењивано као национална издаја, док су у каснијим периодима заговорници тоталитарних идеологија и ауторитарног национализма, који су представљали на светском нивоу историјски поражене снаге, слављени као визионари и национални спаситељи. У свим овим тумачењима једна од компонената која није узимана у обзир био је и дух времена и идеје које су у њему легитимно владале, а касније се показале као превазиђене. Будући да је свакодневна политизација и (зло)употреба догађаја из прошлости додала свему свој део терета, наш задатак био је да на основу критичког сагледавања историјских извора и стављање историјских догађаја у реалан контекст, узимајући у обзир и њихову ширу међународну компоненту, покушамо да разгрнемо вео непотпуних информација и полуистина и колико то извори дозвољавају научно валидно сагледамо феномен који истражујемо.

Упркос обиљу сачуване архивске грађе и мемоарске литературе југословенског, немачког, италијанског, совјетског и британског порекла питање југословенско – немачких војнополитичких односа у периоду 1933–1941. није било предмет разматрања посебне студије. Акценат у објављеним истраживањима Душана Бибера¹ стављен је на развој нацистичких идеја међу немачком националном мањином у Југославији, са посебним акцентом на Словенију, док је детаљније приказана употреба ове мањине од стране Рајха за потребе шпијунаже и субверзивних делатности уочи и у току Априлског рата. Питање односа југословенских војних власти према припадницима немачке националне мањине у овом раду није детаљно размотрано, док је до сада најпотпунију слику о томе за период 1938 – 1941. дао Драган Тешић.² Књига Јакоба Хоптнера први пут

¹ D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933 - 1941*, Ljubljana, 1966

² D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, 2, Beograd, 1996.

објављена 1962 .године³ базирала се углавном на до тада објављеним немачким и италијанским изворима те нешто додуше вредне југословенске грађа из заоставштине кнеза Павла Карађорђевића похрањене на Колумбија Универзитету, али даје и вредна сведочанства настала интервјуима које је аутор водио са историјским личностима, учесницима догађаја. У немачкој историографији југословенско-немачким односима у периоду Трећег Рајха бавио се Јохан Вишт чија књига представља пример тенденциозности и селектовања само оних историјских извора који одговарају унапред постављеним тезама аутора.⁴ Доста добар преглед политичких односа између Краљевине Југославије и Трећег Рајха даје Богдан Кризман,⁵ који је те односе реконструисао углавном на основу немачке и италијанске објављене грађе, тако да у њену изворну основу нису ушли документи објављени након 1975. године када је књига настала. У раду Душана Лукача (*Treći rajh i zemlje Jugoistočne Evrope 1933–1941*, I-II, Beograd 1982), који има ширу позадину, детаљно су обрађени политички и економски односи Југославије и Немачке. Лукач такође користи објављене немачке изворе, тако да његова тумачења постају квалитетнија и садржајнија од момента како се ток приче приближава Другом светском рату (1938 године па на даље). Ограничавајући фактор овог вредног истраживања представља пре свега идеолошки приступ у складу са духом времена. Први период побољшања политичких и економских односа између две земље у светлу Велике економске кризе обрадио је Вук Винавер.⁶ У књизи Велимира Терзића (*Slom Kraljevine Jugoslavije 1941 (uzroci i posledice poraza)*, I-II, Beograd, Ljubljana, Titograd 1982) обрађује се детаљније само период војнополитичких односа непосредно пред Априлски рат, уз спорадичне и несистематизоване податке о улози Немачке у југословенским ратним припремама. Поједини аспекти војнополитичких односа две земље су разматрани и у делима Бранка Петрановића (*Istorija Jugoslavije*, I tom, Beograd 1988; *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd 1992) и Милана Ристовића (*Nemački novi poredak i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45*, Beograd 1991) чији рад представља незаобилазно полазиште за разумевање привредних интереса Трећег Рајха на подручју Југоистока. Књига Петра Качавенде (*Nemci u Jugoslaviji 1918–1945*, Beograd 1991) углавном је

³ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, Минхен, 1964.

⁴ J. Wüsch, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Seewald Verlag, Stuttgart, 1969.

⁵ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, Zagreb, 1975.

⁶ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929–1934*, Beograd 1987.

сконцентрисана на улогу немачке националне мањине у Југославији у току Другог светског рата, док књига Зорана Јањетовића (*Deca careva, pastorčad kraljeva*, Београд 2005) даје преглед учешћа немачке националне мањине у политичком, културном и економском животу Југославије, али је у њој војни сегмент приче остао необрађен. О културно-просветним организацијама ове мањине доста података даје Љубодраг Димић (*Културна политика Краљевине Југославије I-III*, Београд 1996), док неке фрагментарне податке о учешћу припадника немачке националне мањине у југословенској војсци даје и Миле Бјелајац (*Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Београд 1999) чији су радови од посебног интереса били за нас када је у питању југословенска војска између два рата.⁷ Од иностране литературе корисно нам је послужила студија Мартина ван Кравелда о немачком нападу на Грчку и Југославију,⁸ док смо потребне информације од значаја за стицање увида у главне карактеристике развоја немачких оружаних снага у 19. и првој половини 20. века нашли у радовима Гордона Крејга,⁹ Џејмса Корума,¹⁰ Манфреда Месершмита,¹¹ Мајкла Читина,¹² Вилхелма Дајста,¹³ Герхарда Гроса,¹⁴ Јиргена Ферстера¹⁵ и Ролфа Дитера Милера.¹⁶ Када су у питању југословенско-немачко-совјетски односи у предвечерје Другог светског рата посебно нам је од користи била књига Габријела Городетског базирана пре свега на поверљивим совјетским документима насталим од 1939. до 1941. године.¹⁷ За разумевање међународних односа између два рата као и билатералних односа Краљевине Југославије са појединим европским земљама поред Богдана Кризмана били су нам од нарочите помоћи радови Чедомира Попова,¹⁸

⁷ M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Beograd, 1988; M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd, 1994; M. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, Beograd, 2004.

⁸ M. van Creveld, *Hitler's Strategy 1940 – 1941: The Balkan clue*, Cambridge, 1973.

⁹ G. A. Craig, *The Politics of Prussian Army 1640 – 1945*, London, Oxford, New York, 1964.

¹⁰ J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and German Military Reform*, Lawrence (Kansas USA), 1992.

¹¹ M. Messerschmidt, "German Military Effectiveness between 1919 and 1939", *Military Effectiveness* (ed. By A. R. Millett and W. Murray), Vol. II (The Interwar Period), Boston, 1988.

¹² JR. M. Citino, *The Path to Blitzkrieg. Doctrine and Training in the German Army, 1920 – 1939*, London, 1998.

¹³ W. Deist, „Blitzkrieg or Total War? War preparations in Nazi Germany“, *The Shadows of Total War. Europe, East Asia and the United States 1919 – 1939*, (ed. By R. Chickering and S.Förster), Washington, Cambridge, 2003.

¹⁴ G. P. Groß, *Mythos und Wirklichkeit. Geschichte des operativen Denknis im deutschen Heer von Moltke d.Ä bis Heusinger*, Paderborn, 2012.

¹⁵ J. Förster, *Die Wehrmacht im NS-Staat. Eine strukturgeschichtliche Analyse*, München, 2007.

¹⁶ R-Dieter Müller, *Hitlers Wehrmacht 1935 – 1945*, München, 2012.

¹⁷ G. Gorodetsky, *Grand delusion. Stalin and the German invasion of Russia*, Yale, 1999.

¹⁸ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995.

Андреја Митровића,¹⁹ Вука Винавера,²⁰ Живка Аврамовског²¹ и Енеса Милака.²² Књига Милана Ванкуа о Малој Антанти²³ највећим делом обрађује политичку историју савеза Југославије, Румуније и Чехословачке, док је војни сегмент недовољно изворно утемељен и површно обрађен. Закључци које даје Ванку такође су добрим делом идеолошки засновани и методолошки превазиђени. Од велике помоћи приликом сагледавања односа Краљевине Југославије и Трећег Рајха у вези са питањем аншлуса Аустрије била нам је књига Срђана Мићића.²⁴ Као својеврсан путоказ у вези са немачком обавештајном делатношћу према Краљевини Југославији послужила нам је синтеза о немачкој обавештајној служби настала радом аналитике Службе државне безбедности ФНРЈ.²⁵ То је уједно и најбоља публикација која се на српском језику бави наведеном проблематиком и чији су закључци проверљиви на изворима немачке и југословенске провинијенције. Једини проблем код овог издања јесте непостојање критичког апарата.

Мањи радови и прилози Живка Аврамовског²⁶ и Лепосаве Цвијетић²⁷ додатно осветљавају политички и донекле војни сегмент односа између двеју земаља. Ипак, рад Лепосаве Цвијетић, иако се исцрпно бави конкретном војнополитичком проблематиком обилује непрецизностима, садржи превазиђене идеолошке оцене и указује на недовољно познавање војне тематике.

Окосницу нашег истраживања представља архивска грађа похрањена у Војном архиву у Београду, Архиву Југославије, немачком Војном архиву у Фрајбургу, Архиву Министарства иностраних послова у Берлину, и у мањој мери грађа Архива Српске академије наука и уметности и Архива Србије.

У Војном архиву у Београду доста значајних података нашли смо у оквиру фондова Главног генералштаба и Министарства војске и морнарице Краљевине Југославије,

¹⁹ А. Митровић, *Време нетрпељивих*, Подгорица, 1998; А. Митровић, *Фашизам и нацизам*, Београд, 2009.

²⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata*, Београд 1985;

²¹ Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935 – 1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Београд, 1968; Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, Београд, 1986;

²² E. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931 – 1937*, Београд, 1987.

²³ M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, Titovo Užice, 1969.

²⁴ С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, Београд, 2010.

²⁵ *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), DSUP FNRJ, UDB, III odeljenje, Београд, 1955,

²⁶ Ž. Avramovski, „Економски и политички ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata“, *VIG*, 2 Београд, 1972; Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči II svetskog rata“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova II, Београд 1961.

²⁷ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, *Istorija XX veka*, zbornik radova XIII, Београд 1975.

нарочито међу грађом Обавештајног одељења, Команде Ваздухопловства, Морнарице, Артиљеријско-техничког и Инжењеријско-техничког одељења Министарства. У оквиру фонда Обавештајног одељења Главног генералштаба налазе се збирни аналитички војнополитички извештаји настали на основу података добијених од цивилних дипломата и војних изасланика, од којих су за нас најинтересантнији били они из Немачке, Аустрије, Чехословачке и суседних земаља, документа о Малој Антанти, грађа о субверзивним делатностима припадника немачке националне мањине у Југославији, а у осталим фондовима и појединачни извештаји војних изасланика о појединим питањима од важности за југословенску војску (доктринарне промене, набавка ратне опреме, искуство из борбених дејстава), грађа у вези са војним набавкама из Немачке и Чешко-моравског протектората и изградњом индустрије земаљске одбране у сарадњи са немачким фирмама, као и грађа која се односи на политику према националним мањинама у југословенској војсци. Од знатне важности су и персонални досијеи официра југословенске војске као извор поузданих информација о кретању у каријери личности од интереса за нашу тему (пored високог војног руководства и пучиста од 27. марта, пре свега војних изасланика у Немачкој, Аустрији, Чехословачкој ...).

Од фондова и збирки архива Југославије за нашу тему, највише извора нашли смо у грађи посланстава у Лондону и Анкари, фонду Двора Краљевине Југославије, личном фонду др Милана Стојадиновића, збирци Кнеза Павла Карађорђевића, док смо мањи број извора пронашли у личним фондовима Александра Цинцар-Марковића, Станислава Кракова, Војислава Јовановића - Марамбоа, те међу фрагментарно очуваним актима посланства у Бечу и Кабинета министра спољних послова. У грађи посланстава у Берлину и Прагу нисмо пронашли ништа што би било од значаја за реконструкцију војнополитичких односа између Југославије и Трећег Рајха. Нарочито желимо да истакнемо изузетно богате фондове посланстава у Анкари и Лондону у којима се могу наћи и извештаји војне природе којих најчешће нема у фондовима Војног архива.

У Војном архиву у Фрајбургу смо проучавали акта немачког Генералштаба КоВ, Врховне команде Вермахта, Ратне морнарице и Ваздухопловства, те акта која се односе на ратну привреду и наоружање. Од посебне вредности за нас била су акта Одељења Иностране армије из састава Генералштаба КоВ (ОКН) где смо пронашли поверљиву преписку војног изасланика у Београду са централом у Берлину за период од 1937. до

1941. године, као и делове преписке немачких војних изасланика у Риму, Будимпешти, Москви и Прагу који се односе на Југославију. Ту су и документа немачке спољне обавештајне службе *Abwehr/Außland*, обавештајног центра у Минхену који је до аншлуса Аустрије покривао и Југославију, те акта Абвера која су стизала у његове организационе јединице у саставу сва три вида немачких оружаних снага. Од личних фондова издвајамо заоставштину првог немачког војног изасланика у Београду генерала Морица фон Фабера ди Фора.

У Политичком архиву Министарства спољних послова у Берлину посебно смо се задржали на документима државног секретара МСП, актима реферата IV, другог политичког одељења која се односе на Југославију, тајним актима за период од 1933. до 1936. године и актима из Другог одељења – привреда. Истичимо посебно тајне акте у међу којима се налази целокупна строго поверљива преписка првог немачког војног изасланика у Београду за период од 1935 до 1936. године, као и код нас мало коришћена акта реферата IV о посети барона Константина фон Нојрата Београду (1937) и посети др Милана Стојадиновића Берлину (1938).

У архиву САНУ за нашу тему од највећег значаја било су лични фондови минситра Двора Милана Антића и генерала Драгутина Милутиновића чија мемоарска запажања додатно личним утисцима допуњују наша виђења догађаја из војне и политичке историје Србије и Југославије. У Архиву Србије задржали смо се само на фонду Државног Савета и документима у вези са слањем првих српских војних питомаца на школовање у Пруску односно Немачку.

Осим необјављене архивске грађе од великог значаја за нашу тему биле су и објављене збирке докумената домаће и стране провинијенције. Неке делове југословенске и стране архивске грађе која се тиче тог проблема за период март 1938 – април 1941. године објавио је Војноисторијски институт ЈНА (*Aprilski rat 1941*, I-II, Beograd 1969, 1987), затим Бранко Петрановић и Никола Жутић (*27. mart 1941*, Zbornik dokumenata, Beograd 1990) и Момир Стојковић (*Балкански уговорни односи 1876-1996*, II том, 1919–1945, Београд, 1998). Свакако добру изворну основу чине и извештаји британских дипломата из Краљевине Југославије које је приредио Живко Аврамовски (*Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931–1938), Beograd, Zagreb, Ljubljana, 1986; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), Beograd, 1996), од којих је последњи трећи том веома мало

коришћен у новијој српској историографији. Одговарајућу грађу немачке провинијенције нуде обимни зборници докумената о спољној политици Немачке (*Akten der deutschen auswärtigen Politik 1918–1945*, Serie A (1918 – 1925), 9 Bde., Göttingen 1982 -1991, , Serie B (1925 -1933), 21 Bde., Göttingen 1968 – 1983, Serie C (1933–1937), 5 Bde., Göttingen 1971–1975, Setrie D (1937–1941), 13 Bde., Baden-Baden-Frankfurt/M-Bonn-Göttingen 1950–1970). Од свега наведеног треба посебно истаћи документе из серија А и Ц који готово да нису коришћени у нашој историографији. То се нарочито односи на V и VII том серије А објављене 1987 и 1989, и V-1 и V-2 и VI-1 и VI-2 том серије Ц објављене 1977. и 1981. године. Томе треба додати и нацистичку збирку докумената насталу из потребе да се оправда разлог напада на Краљевину Југославију и Грчку (*Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin 1941) која и поред тога садржи преписе аутентичних докумената француске провинијенције о југословенско-француским односима од 1939. до 1940,. Корисно нам је својим уводним делом послужио и зборник докумената о протеривању немачког становништва са територије Источне и Средње Европе чији се пети том односи на судбину југословенских Немаца (*Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf, 1961).

Животност историографском раду који се најчешће ослања на документа настала из пера бирократског апарата удахњује увек мемоарска литература. За нашу тему од највећег значаја били су мемоари др Милана Стојадиновића,²⁸ југословенског војног аташеа у Берлину Владимира Ваухника,²⁹ Милоша Црњанског,³⁰ генерала Душана Симовића (оригинал у Војном архиву у Београду), потпуковника Угљеше Поповића,³¹ фрагментарно очувани мемоари министра војног генерала Љубомира Марића,³² и у мањој мери генерала Богољуба Илића³³ и Драгише Пандуровића.³⁴ Истовремено, мемоари немачког амбасадора у Италији, и некадашњег амбасадора у Краљевини Југославији, Урлиха фон Хасела (*Vom andern Deutschland, Aus den nachgelessenen Tagebüchern 1938–1944*, Zürich/Wien 1948),

²⁸ М. М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970.

²⁹ V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, Minhen, 1984.

³⁰ М. Crnjanski, *Embahade*, I-IV (prva knjiga), Beograd, 1984.

³¹ U. Popović, *Deseti po redu. Tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, Beograd, 1976

³² Д. Бојић, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878 – 1960)*, Београд, Косјерић, 2012.

³³ Б. С. Илић, *Мемоари армијског генерала 1898/1942* (приредио М.С. Бјелајац), Београд, 1995.

³⁴ Д. Пандуровић, *Живот и сведочења* (приредио Миле С. Бјелајац), Београд, 2007.

италијанског министра спољних послова Галеца Ћана,³⁵ немачког војног изасланика у Југославији Морица фон Фабера ди Фора,³⁶ хитлеровог ваздухопловног ађутанта Николауса фон Белова (*N. v. Below, Als Hitlers adjutant: 1937–1945*, Mainz, 1980), шефа нацистичке обавештајне службе Валтера Шелемберга³⁷ као сећања немачких генерала припадника Абвера које је прикупио и обрадио Ј Мадер³⁸ нуде низ корисних информација о немачком углу сагледавања југословенско-немачких војнополитичких односа. Томе треба свакако додати и дневничке белешке генерала Ф. Халдера, начелника генералштаба КоВ-а (F. Halder, *Kriegstagebuch. Tägliche Aufzeichnungen der Chefs des Generalstabes des Heeres 1939–1942*, Bd I-III, Stuttgart 1962–1964) које смо у нашем раду користили у руском преводу. Овде посебно истичемо мемоаре фон Фабера ди фора који се добрим делом односе на његов четворогодишњи боравак у Београду и одлично допуњују обавештајне извештаје које је слао у Берлин у том периоду.

Слику југословенско-немачких војнополитичких односа употпунили смо и коришћењем написа из југословенске и немачке штампе онога времена. Главни извори били су нам српски и југословенски опшевојни часопис *Ратник* и немачки војни недељни лист (*Militärwochenblatt*) као и дневни листови *Политика* и *Време* и војни часописи *Војни Весник*, *Пешадијско-артиљеријски гласник* и *Коњички гласник*.

Упоредном анализом података које пружају домаћа историографска и мемоарска литература, објављена и необјављена архивска грађа са релевантном историографском и мемоарском литературом, као и објављеном архивском грађом немачког, француског и британског порекла покушали смо да реконструишемо улогу војне компоненте у политичким, економским и културним односима између Југославије и Трећег Рајха, као и утицај осталих међународних чинилаца од значаја на те односе.

У раду смо се методолошки држали хронолошко-тематског принципа који нам је омогућио да на најбољи начин уочимо све мене кроз које је пролазила историја југословенско-немачких војнополитичких односа од доласка Адолфа Хитлера на власт у Немачкој у јануару 1933. године до Априлског рата 1941. године. Идеја аутора била је да сагледа један заокружени процес српско/југословенско-немачких војнополитичких

³⁵ *Tajni arhivi grofa Ciana (1936 – 1942)*, Zagreb, 1952.

³⁶ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht: Erienerungen eines alten Offizieres*, Stuttgart, 1953

³⁷ V. Šelenberg, *U lavirintu špijunaže – Memoari jednog od šefova nacističke obaveštajne službe*, Beograd, 1958.

³⁸ J. Mader, *Hitlers Spionagegenerale sagen aus*, Berlin, 1970.

односа, од њиховог настанка половином 19. века до ратног разлаза чије се последице на обе стране осећају још и данас. Кроз причу о војнополитичким односима у раду смо покушали да реконструишемо и историјат развоја српског војног професионализма тежећи да одгонетнемо узроке успона и пада српског војног организационог модела у првој половини 20. века.

1.УВОД

1.1. Политичке, економске и културне везе између Срба и Немаца до 1918. године

Садржај међусобне слике Срба и Немаца до 1918. године одредили су најпре односи два народа у свакодневици живота, онда и појава европеизације, тиме и процеса модернизације Балкана, али чије су кључне особености наметнула веома значајна, смело би се рећи судбинска, збивања током чак двеста педесет година, без обзира на то што су у свему своје место имале и неке представе створене у средњем веку (сусрет Стевана Немање и Фридриха II Барбаросе и традиција о томе код Срба).³⁹ Први немачки колонисти, по занимању највише рудари, настанили су се у Србији већу у средњем веку, за време Краља Стефана Уроша II Милутина (1282 – 1321). Они су са собом донели своју рударску вештину и рударску терминологију коју је српски језик прихватио. Њима су се прикључиле касније и друге занатлије.⁴⁰ Велики прекид међусобног прожимања представљала су турска освајања. Као последица тога, све до 18. века немачко-српски односи гледано са немачке стране имали су карактер егзотике. После пада балканског полуострва под османску власт, живот становништва на Балкану се из основа преокренуо. Балкан је био изолован од остатка Европе. Пuteви у унутрашњост били су несигурни и опасни. Са освајањем Константинопоља 1453. године повећава се страх у Европи и Немачкој од турских напада. Ипак радозналост Немаца за тајанственост и различитост тога подручја и његових народа била је велика, па неки од њих одлучију да се придруже хабзбуршким дипломатским мисијама које воде од Беча до Стамбола. Међу немачким путописцима који су пропутовали Србију и Балкан у 16. веку, најпроминентнији су Гизелин Бузбак (Ogier Ghiselin de Busbecq), Ханс Дерншвам (Hans Dernschwam), Стефан Герлах (Stephan Gerlach) и Саломон Швајгер (Salomon Schweigger), познати интелектуалци и представници хуманизма тога времена. Србију ти путници описују као земљу у безнадежном стању. Сведоче о разрушеним селима и о бедним људима са дугим косама, употребљавајући многе стереотипе и предрасуде у вези са њима, иако овим описима етнографских, историографских и лингвистичких детаља доприносе проширењу

³⁹ А. Митровић, *Срби о Немцима*, Београд, 1996, 8.

⁴⁰ Г. Шуберт, „Кад се Гете срео са Вуком...Погледи на изабране странице српско-немачких односа“, Зборник Матице српске за друштвене науке, Бр. 129, Нови Сад 2009, 14 – 15.

фонда знања Запада о Балкану.⁴¹ Са друге стране ни Срби нису памтили никакве историјске везе са Немцима из средњег века. О таквим везама мало се знало и код Хрвата. Словенци су памтили Немце као свог непријатеља. У сећању маса, које чини један мали део индикција у спољној политици код Хрвата и Словенаца, као и код Немаца, памтило се најдаље до тридесетогодишњих, верских ратова. За српски народ Немци су били у прошлости увек Аустрија.⁴² Све до почетка 18. века и Немци су знали мало о Србима и другим народима на Балкану, па је по свој прилици најоправданије узети за прекретни тренутак у јачању српско-немачких веза продор војски Хабзбурга у средње Подунавље, у Србију и на Балканско полуострво у другој половини осамдесетих година 17. века. Основе виђења постављене су и успостављањем привремене, две деценије дуге, аустријске управе над северним делом Србије (1718 – 1739), затим померањем границе државе Хабзбурга на Саву и Дунав, али пре свега насељавањем немачких колониста у средње Подунавље, у којем се већ налазио значајан део српског становништва, настао избеглиштвом пред турским продирањем крајем 14. и у 15. веку, а такође и крајем 17. века. Посредством ових колониста Срби су откривали особености живота у немачким државама, а уједно и особености живота уопште ван Турског царства, у ствари: упознавали су Европу.⁴³ Ови утицаји свакако нису били једностранни. Прве групе Немаца које су дошле на територију јужног Подунавља су били занатлије. Због тога су локални Срби били ти који су ове дошљаке научили основама пољопривредне производње, наравно онакве какву су они сами упражњавали. То је био почетак плодне размене између два народа која се развијала током следећа два и по столећа. Следеће, сада већ многобројније групе немачких насељеника биле су састављене од земљорадника, овог пута са напреднијим методама производње него што су биле уобичајене код Срба. Ипак, Срби су често били ти који су за придошлице изградили прве куће, како су најбоље знали и умели. Те куће, као и прве колониистичке куће које су сами Немци градили, још су по изгледу, а још више по комфору, биле далеко од каснијих удобних кућа немачких домаћина. Будући да им је социјални статус био углавном исти, а да национално питање није у 18. веку играло значајну улогу међу ширим слојевима становништва, односи између две заједнице били су

⁴¹ Г. Шуберт, „Кад се Гете срео са Вуком...Погледи на изабране странице српско-немачких односа“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Бр. 129, Нови Сад, 2009, 10.

⁴² М. Crnjanski, *Embahade*, I-III (prva knjiga), Београд, 1984, 112.

⁴³ А. Митровић, *Срби о Немцима*, Београд, 1996, 8 – 9.

добри.⁴⁴ И поред постојања старе словенске речи Немац или Нијемац чије је значење човек који не може да говори или нем човек, што претпоставља да је у питању странац, јер не зна језик домаћина, карактеристичан српски назив за ово немачко становништво јужне Угарске био је Швабе. Име Шваба (такође Швабо) јесте само унеколико измењено немачко име *der Schwabe* које обележава припаднике Шваба, одређене немачке етничке групе (племена) *die Schwaben*. Како је за Србе из Турског царства била реч о Европљанима с којима су најпре успостављене трајније и сложеније везе, именом Шваба су дуго обележавани и сви други странци. Мада се овај назив односио на Немце Аустријанце упоредо је стекао и много шире значење и постао чак збирно име за све грађане Хабзбуршке монархије, укључујући и тзв. Србе „пречане“.⁴⁵ Прожимање између два народа која су живела један поред другог наставила су се и даље, нарочито у сфери свакодневног живота. Немачки колонисти били су преносиоци бечких и других средњеевропских кулинарских утицаја, који су веома обогатили кухињу средњег Подунавља.⁴⁶ Са друге стране, од тамошњих Срба Немци су прихватили начин одевања (опанци, кожуси, прслуци, бунде, шубаре, гаће...) који је био много прилагођенији климатским условима Подунавља у односу на њихову традиционалну ношњу.⁴⁷ У 19. веку, као ери националног и политичког буђења Немци су од на економском пољу мање развијених Срба који су на плану националног освешћивања отишли неупоредиво даље од својих суседа, имали и те како шта да науче. Наиме, долазећи из различитих делова Светог римског царства, подунавске Швабе нису имале заједничку националну свест. За разлику од њих Срби су у јужну Угарску дошли са формираном националном свешћу чији је чувар била Српска православна црква. Због тога није чудно што су Срби своје националне захтеве поставили већ на Темишварском сабору 1790. године, док су њихови суседи Немци на сличну идеју дошли тек у време револуције 1848/49. године. Ипак, са недовољно развијеном националном свешћу Швабе су у зависности од места и прилике

⁴⁴ Z. Janjetović, „Odnosi Srba i Nemaca u Vojvodini (XVII – XX vek)“, *Tokovi istorije*, 1-2, Beograd, 1996, 56 – 57.

⁴⁵ А. Митровић, *Срби о Немцима*, 10 - 11.

⁴⁶ Главни посредници били су у преношењу разних врста супа, резанаца, кнедли и јела од теста, сосова, прилога, разних врста салата, колача, торти и штрудли. Немци су Србе у јужној Угарској научили и разним врстама конзервације хране – справљању компота, разних врста kobасица, шунке итд. а одатле су се ови утицаји преносили и преко Саве и Дунава, у Кнежевину Србију.

⁴⁷ Више о томе видети: З. Јањетовић, „Непролазна свакодневница: Немачки допринос народној култури Војводине“, *Токови историје*, 3-4, Београд, 2008, 214 – 224.

имали различит однос према револуцији, Србима и Мађарима. Тако су у Панчеву заједно са Србима бранили град од Мађара, док су у Белој Цркви овај тада претежно немачки град бранили од Срба. Другим речима, између Срба и Немаца је долазило и до сукоба и до сарадње, зависно од прилика.⁴⁸

Деветнаести век, као време националних препорода код европских народа допринео је успостављању контаката између Срба (пре свега малобројне српске интелигенције) и Немаца који су живели и ван територије Аустријског царства. Како је и у немачким земљама у 19. веку бујао снажан национални покрет сасвим је природно да се међу представницима немачке културе јавља интерес за српску револуцију и културу. Интересовање Немаца за Србе тесно је повезано са Хердером и његовим открићем народне поезије као симбола колективне величине и аутентичности. За њега је песништво народа било „матерњи језик људског рода“ и најзначајнији израз карактера једног народа. Хердер је и аутор појма *Volkslied* (народна песма). Он је 1766. позвао на прикупљање песама свих народа и сам се посветио поетици народног песништва.⁴⁹ У том смислу према балканским Словенима, а посебно према Србима окренула су се велика немачка имена: поред Хердера и Гетеа, још Јакоб и Вилхелм Грим (посебно Јакоб), Вилхелм фон Хумболт, Клеменс Брентано, Лудвиг Уланд, Јакоб Буркхарт, Леополд фон Ранке и многи други.⁵⁰ Интересовање за Србе постаје још интензивније после војно-политичких догађаја на Балкану, односно после ослободилачких борби против Османлија. Везе и односи Срба и Немаца, од овог момента могу се сагледавати и као везе Срба са аустријским Немцима и Немцима из Рајха, што ће у највећем делу нашег рада и бити случај.

Међу Немцима са територије будуће уједињене Немачке о Словенима се често пише у немачким часописима (*Leipziger Gelehrten Zeitung*, *Göttinger Gelehrte Anzeigen*, *Allgemeine Literaturzeitung*). Карл Херлосзон (Karl Herloßsohn) 1828. у Лајпцигу објављује први немачки роман под називом *Поглавар Црногораца* (*Montenegrinerhäftling*), а 1829. излази *Српска револуција у српским документима и саопштењима* Леополда фон Ранкеа.

⁴⁸ Z. Janjetović, „Односи Срба и Немца у Војводини (XVII – XX век)“, *Tokovi istorije*, 1-2, Београд, 1996, 57 – 58.

⁴⁹ Први део збирке народних песама је објавио 1778. Међу њима се налазе и четири песме, које аутор, према свом извору опату Фортису назива „морлачким“. Најпознатија од њих је *Хасанагиница* што због тога што је њен преводилац Гете, што због тога што због пажње коју јој је Гете, доцније, годинама посвећивао у својим целокупним делима.

⁵⁰ Г. Шуберт, „Кад се Гете срео са Вуком...Погледи на изабране странице српско-немачких односа“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Бр. 129, Нови Сад 2009, 12.

Треба исто тако споменути и описе путовања младог пруског потпоручника Ота Дубислава фон Пирха по Србији (Otto von Pirch, *Reise in Serbien im spätherbst 1829*, I-II, Berlin 1830). Пирх у њима идеализује Србе. Приказује их посве у светлости романтичарске чежње за егзотичним као народ чији је свакодневни живот испуњен дахом поезије, притом потпуно игноришући немир и незадовољство становништва као и деспотизам кнеза Милоша.

Најважнију улогу у немачко-српским односима тога времена играли су Вајмар и Јена. Овде су се обликовали културни модели како за Немце тако и за Србе. Јена је од средине 16. века имала на далеко познати универзитет, а суседни Вајмар био је седиште кнежевског двора који је од средине 18. века окупљао око себе тадашњу духовну елиту Немачке: књижевника Кристофа Мартина Виланда, филозофа Јохана Готфрида Хердера, песнике Јохана Волфганга Гетеа и Фридриха Шилера. На универзитету у Јени предавали су чувени професори: Шилер, Фихте, Шелинг, Хегел, Окен, Луден, Фриз и Деберајнер. Поред факултета у Хале-Витенбергу, у Јени се налазио један од најстаријих факултета за протестантску теологију. Велики број студената из Југоисточне Европе је долазио у Јену, како би се упознали са новим идејама које су се овде развиле посебно на пољима теологије и филозофије. Универзитет у Халеу, због својих пијетистичких и просветитељских идеја био је такође привлачан страним студентима. Овде је 1782. и 1783. студирао српски просветитељ Доситеј Обрадовић (1739 – 1811). Четрдесет година касније у Хале је дошао његов ученик Вук Стефановић Караџић (1787 – 1864) као гост познатог лингвисте Јохана Северина Фатера (1771 – 1826), како би припремио за штампу своју збирку српских народних песама. Пошто у Халеу није било могућности да се промовишу кандидати из иностранства, Јохан Северин Фатер се 1823. обратио декану Филозофског факултета у Јени и поднео му захтев за Вукову промоцију, наглашавајући значај докторске титуле Јенског универзитета. Универзитет у Јени доделио је Вуку Караџићу докторску титулу 24. септембра 1823. године. Овај више формални акт био је потстрек и полазна тачка за још тешњу Вукову сарадњу са немачком интелектуалном елитом тог доба – с Јакобом Гримом, Јоханом Волфгангом Гетеом, Терезом фон Јакоб Талфј, Вилхелмом фон Хумболтом, Леополдом фон Ранкеом, кнегињом Маријом Павловном у Вајмару и

другима.⁵¹ До средине 19. века Срби ће тако постати популарни међу немачком културном елитом пре свега захваљујући Ранкеовој *Српској револуцији* из 1829. године која је пуна топле симпатије према српском народу, као и збиркама српских народних песама Вука Стефановића Караџића.⁵² Посебне заслуге за упознавање Немаца са културом балканских Словена, посебно Срба имала је и књижевница из Халеа Тереза Албертина Луиза Робинсон рођена фон Јакоб Талфј. Вука Караџића је упознала 1823/24. код Јохана Северина Фатера као и у кући својих родитеља. Након тога је набавила лајпцишко издање *Српских народних пјесама* и почела интензивно њима да се бави. Дванаестог априла 1824. писала је Гетеу и послала му своје преводе из збирке песама Косовског циклуса и других неисторијских песама. Гете је био одушевљен и охрабрио је да настави с превођењем. Талфј је своје преводе објавила 1824. и 1825, посветивши их Гетеу према коме је гајила велику љубав и поштовање. Ови језички и књижевно изванредни препевы били су веома запажени у немачкој културној јавности и а Талфј је постала узор многим другим преводиоцима српских народних песама на немачки језик, између осталих Еугену Веселом, Вилхелму Герхарду и његовом саветнику Сими Милутиновићу Срајлији, Зигфриду Каперу и Лудвигу Августу Франклу.⁵³ Ова дела спадају у најважније изворе тада распрострањене србофилије у Немачкој, којој су поред Ранкеа прилично доприносили Јакоб Грим, па и сам Јохан Волфганг Гете. Сам Гете, очаран поетским генијем српског народа, лично преводи поједине српске народне песме и подстиче своје сународнике да их препевавају.⁵⁴

Значајну улогу у успостављању веза између два народа играће и српски студенти који ће се од четридесетих година 19. века у већем проценту почети школовати на аустријским и немачким универзитетима. Највећи број српских студената школовао се ипак на универзитетима суседне монархије. Тако се само на Бечком универзитету након 1840. године школовало 420 грађана Србије.⁵⁵ Након Аустрије, односно од 1867. године Аустро-Угарске, највећи број српских студената школовао се на неком од универзитета будућег Немачког царства. Када су државни стипендисти у питању, око четвртине оних

⁵¹ Г. Шуберт, „Кад се Гете срео са Вуком...Погледи на изабране странице српско-немачких односа“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Бр. 129, Нови Сад 2009, 10 - 11.

⁵² Х. Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2008, 99 – 100, 115.

⁵³ Г. Шуберт, „Кад се Гете срео са Вуком...Погледи на изабране странице српско-немачких односа“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Бр. 129, Нови Сад 2009, 12.

⁵⁴ Х. Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2008, 99 – 100, 115.

⁵⁵ Љ.Трговчевић, *Планирана елита*, Београд, 2003, 41.

које је српска држава почев од 1839. године почела да шаље у иностранство на студије, одлазило је на неки од немачких универзитета или високих школа. Осим оних које је држава бирала међу најбољим Лицејцима, као своје стипендисте, растом грађанског слоја и његовим економским јачањем је све више младих о трошку својих породица одлазило у неки од европских центара. Њихов број је временом стално растао тако да се може слободно рећи да је од почетка 20. века просечно годишње било око стотину младих српских грађана на високошколским установама Немачког царства. Број државних стипендиста познат је само за период између 1882. и 1914. године, када је у Немачку упућен укупно 201 студент, односно 23,2% од свих државних стипендиста. Тиме је ова земља била, одмах иза географски ближе Хабзбуршке монархије (36,7%), на другом месту по броју послатих студената, испред Русије (16,7%), Француске (15,2) и Швајцарске (3,8%), односно за сваког четвртог стипендисту је одабрана нека од немачких високих школа.⁵⁶ Ако збројимо проценте оних који су се школовали на аустријским и немачким универзитетима, можемо закључити да је други матерњи језик српске елите 19. и почетка 20. века био немачки тако да се можемо сложити са оценама Божицара С. Николајевића да се највећи део наше интелигенције, која је одлазила на страну школовао на немачким универзитетима и другим високим школама у Немачкој.⁵⁷

Ови немачки студенти, темељно припремљени оставили су својим радом у наслеђе Кнежевини Србији институције европског узора какве није имала ни једна балканска земља. Тако је, на пример, прегалаштвом Владимира Јакшића (1824 – 1899) који је у Тибингену и Хајделбергу студирао државне науке 1864. основано Статистичко одељење којим је Јакшић руководио целих четврт века. Њега је на положају наследио Богољуб Јовановић, чешки ђак који је 1873. објавио један мали спис о организацији службе статистике, који се у основи темељио на једној расправи сарадника Царског статистичког бироа у Берлину, Ханса фон Шела. Јовановића је наследио Драгиша Ђурић (1858 – 1924), такође немачки ђак, који је у Лајпцигу, Јени и Хајделбергу студирао државне науке и касније у Бечу допунио своја статистичка знања. Захваљујући њима тројици и немачком организационом моделу Србија је имала најбољу службу статистике на Балкану.⁵⁸

⁵⁶ Љ. Трговчевић, *Планирана елита*, Београд, 2003, 52, 63-65.

⁵⁷ Б. С. Николајевић, „Под Немцима“, *Срби о Немцима* (приредили Милорад Софронијевић и Миодраг Максимовић), Београд, 1996, 78.

⁵⁸ Х. Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2008, 158 – 159.

Сама Пруска држава, као ведеја будуће уједињене Немачке више ће се за Србију заинтересовати тек у време Кримског рата. Наиме, први пруски конзулат у Кнежевини Србији на чијем челу се налазио генерални конзул Мерони успостављен је 1854. године.⁵⁹ Као последица кримског рата, гаранција српске аутономије са Русије је проширена и на силе победнице.⁶⁰ На тај начин створени су услови да се везе између немачког и српског Пијемонта остварују непосредније. Благонаклоност Пруске према Србији показале се и 1861. године, када заједно са Француском, Русијом и Италијом није подржала турске протесте против Михајловог увођења народне војске. Турске притиске да се број војника у Србији смањи на број довољан за унутрашње потребе подржавале су Велика Британија и Аустрија, готово перманентно до пред крај пролећа 1862. године, али ти притисци нису имали већег ефекта, будући да су пруски представници најчешће ћутали и тиме чинили да ствари остану онакве какве јесу. Пруска ће бити на страни аутономне Кнежевине Србије и приликом афере са набавком оружја за народну војску.⁶¹

Већи интерес за Кнежевину Србију пруска спољна политика показала је тек у светлости припрема за рат против Аустрије 1866. године. Наиме, 22. марта 1866. године пруски посланик у Фиренци, гроф Уседом послао је Бизмарку један извештај у оквиру кога је разматрао могућност једне мађарске диверзије против Аустрије у комбинацији са устанком у Хрватској и Далмацији у случају италијанско-пруско-аустријског рата. Пошто је територија Далмације и Хрватске требала да се претвори у једно од бојних поља, у природи овог предлога било је укључење у устанак и Војне Крајине, Кнежевина Србије и Влашке и можда такође Босне и Херцеговине и Црне Горе. Ото фон Бизмарк није одбацио ову идеју, али је стајао на становишту да рад на томе питању треба обављати у најстрожој тајности.⁶² У јулу месецу, након битке код Кениггреца у Београду су боравили пруски изасланици Пфуел и Тир, са задатком да укључе Кнежевину Србију у планирану италијанско-мађарско-јужнословенску диверзију против Аустрије. Кнез Михајло објаснио је да географски положај Србије и њена зависност од Аустрије, те могућност аустријског реваншизма према Србији након окончања рата не пружају могућност отвореног учешћа кнежевине у подухвату против Дунавске монархије. Српски кнез је ипак оставио отворена

⁵⁹ J. Albrecht von Reiswitz, *Belgrad – Berlin, Berlin – Belgrad 1866 – 1871*, München und Berlin, 1936, 63.

⁶⁰ О томе видети опширније: Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770 – 1914). Политичка историја Европе (1815 – 1871)*, II, Београд, 2010, 271 – 277.

⁶¹ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861 – 1864*, Београд, 1984, 27 – 29, 90.

⁶² J. Albrecht von Reiswitz, *Belgrad – Berlin, Berlin – Belgrad 1866 – 1871*, München und Berlin, 1936, 54 – 55.

врата за сарадњу која се могла одвијати само иза кулиса. Са друге стране српски председник владе Илија Гарашанин је обећао да ће дати око хиљаду пушака и зажмурити приликом тајних активности око извођења побуне. Рат се ипак завршио пре него што се и указала потреба за овим активностима. С тим у вези Бизмарк је закључио: „Оружије је ућутало. Снаге и средства сачувани су за будућност“. Пруски изасланик Тир наставио је даље рад на припреми побуне у Војној Крајини са српским мајором Антонијем Орешковићем, бившим аустријским официром пореклом из тих крајева. Идеја о учешћу Кнежевине Србије у потенцијалном рату против Аустрије није напуштала пруску политику, а са тим у вези били су и српски планови о коришћењу сукоба ради упада у Босну и присаједињења ове провинције насељене становништвом српског матерњег језика Кнежевини Србији. Пруска се стога заложила и за позитивно решавање питања предаје градова у српску корист у току 1867. године.⁶³

Након уједињења Немачке, 1871. године, интерес Бизмарка за Србију слаби. Главна преокупација ујединитља Немачке била је усмерена на спречавање француско-руске коалиције против Другог Рајха. Главни савезник немачког канцелара постаје сада Аустро-Угарска. Гледајући у њој свог најпоузданијег савезника и неку врсту претходнице германског „продора на исток“, Немачка је отворено или прикривено подупирала захтеве црно-жуте монархије према Балкану, упркос сталног напора канцелара Бизмарка да немачку позицију прикаже што непристраснијом и што незаинтересованијом, будући да цело источно питање није вредело наводно „ни здравих костију једног померанског гренадира“. ⁶⁴ Дистанцирање немачке спољне политике од Балкана преовладавало је све до почетка XX века, када је у светлости опште европске кризе и немачка улога над овим простором постајала изнова све значајнија и активнија.⁶⁵

Изградња Бизмарковог система започета је закључивањем тајног немачко-аустроугарског уговора о војно-политичком савезу 7. октобра 1879. године, иза кога је следио опет тајни, немачко-аустроугарско-руски уговор о „реосигурању“ од 10. јуна 1881. И поред тога немачко-аустроугарско зближавање имало је антируски карактер, будући да су обе стране имале интереса и намера против Русије. Немачка у Француској, а Аустро-

⁶³ Исто, 66 – 89.

⁶⁴ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770 – 1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914)*, III, Београд, 2010, 240 – 247.

⁶⁵ М. Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903 – 1918)*, Београд, 2003, 15.

Угарска на Балкану. Антируску орјентацију у Немачкој снажно су подржавали и јункерски протекционисти штитећи своје интересе на тржишту житарица. После испитивања става Велике Британије у вези са потенцијалним аустроугарско-немачким сукобом против Русије, која је за то показала благонаклон став, Бизмарк није желео да иде даље. Остао је чврстог уверења да би сукоб Немачке са Русијом по Немачку био штетан. Искористивши ситуацију да се после берлинског конгреса Русија нашла удаљена чак и од Француске, Бизмарк је приволео Аустроугарску на склапање новог Тројецарског савеза, потписујући га као споразум тројице царева о поштовању односа створених на Балкану Берлинским уговором. Склопљен само на три године, уговор је признавао право Аустро-Угарској да у некој повољној прилици која јој се евентуално у будућности укаже, анектира Босну и Херцеговину, а Русији да уједини Кнежевину Бугарску и Источну Румелију. Бизмарк је овим усаглашавањем Русије и Аустро-Угарске био задовољан, тим пре што је у уговору била клаузула о неутралности Русије ако Француска нападне Немачку и Аустро-Угарске, ако Енглеска нападне Русију. Сама Русија се овим осетила сигурнијом у својој политици према Централној Азији. И Кнежевина Србија се после стицања државног суверенитета нашла под окриљем и неокрњеним утицајем Хабзбуршке монархије, како у економском тако и у политичком погледу. Србија је са Аустро-Угарском морала да закључи дискриминаторски трговински уговор, да изгради железнице и да чувеном тајном конвенцијом из 1881. и своју спољну политику стави под надзор двојне монархије. Србија је уз аустроугарску помоћ уздигнута у ранг краљевине и поред тешких услова, будући да ју је Русија препустила на милост и немилост двојне монархије, купила време да се економски уздигне и изгради државне институције, од којих је свакако најзначајнија за даљу судбину државне независности била војска. Ова „заштита“ Аустро-Угарске над Србијом трајаће до 1903. године, тачно колико и искључивање руског утицаја у Београду.⁶⁶

И поред тога што се Србија налазила у чврстом загрљају моћног суседа, то није значило да се аустријска окупација српске националне територије у Босни и Херцеговини и Новопазарском сандаку примала без помисли на реванш, не искључујући ни највише државне институције. Тако је на пример начелник Оперативног одељења српског Главног

⁶⁶ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770 – 1914). Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914*, III, Београд, 2010, 250 – 254.

генералштаба, потпуковник Јован Мишковић предложио 15. априла 1883. године да се организује генералштабно путовање са оценом да Србија има два главна непријатеља: на северу и западу Аустрију, а на југу Турску.⁶⁷ Овај период био је одлично искоришћен, да Србија у условима релативног мира створи одличну војну организацију за који јој узор није била „заштитница“ Аустро-Уграска, нити „мајчица“ Русија, већ победница код Кениггреца и Садове – Пруска, односно Немачка.

У међувремену односи између Србије и Пруске односно Немачке наставили су да се одвијају прво на конзуларном а након 1878. године и на дипломатском нивоу. Немачке дипломате на службовању у Београду у периоду од 1867. до 1918. били су Георг Розен (Georg Rosen, 24.09.1820 – 29.10.1891) који је дужност конзула (од 1869. генералног конзула) у Београду обављао од 14.10. 1867. до 14.05.1875. године,⁶⁸ а затим само кратко Антон барон Саурма фон дер Јелч (Anton Freiherr von Saurma von der Jeltsch, 27.03.1836 – 28.04.1900) од 04.09. 1875 до 22.04.1876.⁶⁹ Њега је од 25.05.1876. наследио Иполит гроф фон Брај-Штајнбург (Hippolyt Graf von Bray-Steinburg, 18.08.1842 – 07.03.1913) који ће од 29.07.1879. бити и први немачки опуномоћени министар, а од 31.03.1885. и посланик у Кнежевини, односно Краљевини Србији. На дужности ће остати све до 07.01.1892, тако да се може сматрати немачким дипломатом са најдужим стажом у српској престоници.⁷⁰ Фон Брај-Штајнбурга као немачки посланик у Београду наследио је Лудвиг барон фон Векер-Готер (Ludwig Freiherr von Waecker-Gotter, 1833 – 1908), који ће се на дужности задржати до 1902. године. Његов наследник Албрехт вон Фоигтс-Рец (Albrecht von Voigts-Rhetz, 1850 – 1915) обављао је дужност посланика од 1902 до 1904. године,⁷¹ док је немачки посланик у Србији од 24.06.1904. до 06.03.1906. био је Едмунд барон фон Хајкинг (Edmund Freiherr von Heiking, 16.03.1850. – 16.06.1915).⁷² Хајкинга је наследио Франц фон Рајхенау (Franz von Reichenau, 06.10.1857 – 31.03.1940) који је ту дужност обављао од

⁶⁷ ВА, П-1, К-4, Ф-1, Д 9/1.

⁶⁸ *Biographisches Handbuch des Deutschen Auswärtigen Dienstes 1871 – 1945*, Band 3, L-R, Padeborn, München, Wien, Zürich, 2008, 723.

⁶⁹ *Biographisches Handbuch des Deutschen Auswärtigen Dienstes 1871 – 1945*, Band 4, S, Padeborn, München, Wien, Zürich, 2012, 28 - 30.

⁷⁰ *Biographisches Handbuch des Deutschen Auswärtigen Dienstes 1871 – 1945*, Band 1, G-K, Padeborn, München, Wien, Zürich, 2000, 269 - 270.

⁷¹ Tobias C. Bringmann, *Handbuch der Diplomatie 1815 – 1963. Auswärtige Missionschefs in Deutschland und deutsche Missionschefs im Ausland von Metternich bis Adenauer*, München, 2001, 80.

⁷² *Biographisches Handbuch des Deutschen Auswärtigen Dienstes 1871 – 1945*, Band 2, G-K, Padeborn, München, Wien, Zürich, 2005, 311 - 312.

09.11.1908. до 16.03.1911. године.⁷³ Последњи немачки посланик у Краљевини Србији до избијања Првог светског рата био је Јулијус Барон фон Грисингер (Julius Freiherr von Griesinger, 25.08. 1863 – 30.06.1939) који је ту дужност обављао од 25.04.1911. до 06.08.1914. (немачка објава рата Србији).⁷⁴

Са српске стране први посланик и опуномоћени министар постављен је на дужност у Берлину 1882. године. До те године Србију је пред немачким царем заступао посланик у Бечу. Први српски посланик на немачком двору био је Милан Петронијевић који је ту дужност обављао од 1882. до 1888. године. Петронијевића ће наследити Милан Христић, који ће српске интересе у Берлину заступати до 1892. године, а Христића Иван Павловић (1893 – 1895). Генерал Стеван Пантелић обављаће дужност опуномоћеног министра у Берлину у току 1895, а њега ће на дужности наследити Милан М. Богићевић (1895 – 1900). Од 1901. до 1903. српски посланик у Немачкој биће Петар Стајић, а од 1903. до 1905. Михајло Г. Милићевић. Након 1905. године, све до прекида дипломатских односа 6. септембра 1914. место српског посланика у Берлину остаће упражњено. Дужност отправника послова српског посланства у Немачкој од 1907. до 1914. године вршиће контроверзни др Милош Богићевић.⁷⁵ Након избијања рата српске интересе у Немачкој заступало је шпанско посланство (1914 – 1920).⁷⁶

Немци ће значајно доприносити и привредном развоју аутономне српске кнежевине. Још је творац савремене српске државе, кнез Милош Обреновић насељавао у Србији немачке мајсторе и занатлије, чији ће синови и унуци до почетка 20. века постати узорни српски грађани и патриоте.⁷⁷ Немци, нарочито они из Аустро-Угарске играће значајну улогу и у индустријализацији и развоју привреде Краљевине Србије, нарочито крајем 19. и почетком 20. века. Наиме, прво значајније предузеће основано у Србији после Берлинског конгреса била је фабрика чохе Евгенија Михаела и компаније, основана 1878. године немачким капиталом. Четири године касније су браћа Минх отворила Фабрику

⁷³ *Biographisches Handbuch des Deutschen Auswärtigen Dienstes 1871 – 1945*, Band 3, L-R, Padeborn, München, Wien, Zürich, 2008, 596 – 597.

⁷⁴ *Biographisches Handbuch des Deutschen Auswärtigen Dienstes 1871 – 1945*, Band 2, G-K, Padeborn, München, Wien, Zürich, 2005, 97 - 98.

⁷⁵ В. Јовановић, „Богићевић, Милош“, *Српски биографски речник*, 1 (А-Б), Нови Сад, 2004, 625 – 626.

⁷⁶ Т. С. Bringmann, *Handbuch der Diplomatie 1815 – 1963. Auswärtige Missionschefs in Deutschland und deutsche Missionschefs im Ausland von Metternich bis Adenauer*, München, 2001, 390 - 391.

⁷⁷ Б. С. Николајевић, „Под Немцима“, *Срби о Немцима* (приредили М. Софронијевић и М. Максимовић), Београд, 1996, 78.

вунених тканина у Параћину, аустро-угарским капиталом.⁷⁸ Овде треба споменути и име Ђорђа Вајферта, Немца родом из Панчева, који је као власник пиваре у Београду био један од највећих индустријалаца у Србији и у исто време гувернер српске Народне Банке. Запажену улогу међу крупнијим српским капиталистима имао је извешан број индустријалаца и велетрговаца немачког порекла, већином из Аустро-Угарске, какви су били Феликс Хофман, Јозеф Штајнлехнер, Јохан Апел, браћа Минх и тд.⁷⁹ У Краљевини Србији почетком 20. века живело је око 7.000 Немаца, као и око 5.000 Јевреја од којих је један део (Ашкеназе) био и носилац немачке културе и језика. Немачки језик је у Србији тога времена био веома распрострањен, особито међу трговцима. Наиме, у ондашњем Земуну преко кога је ишао главни пут трговинске размене Србије са Аустроугарском монархијом, од око 15.000 становника готово половина били су Немци.⁸⁰ Немачка колонија била је нарочито бројна у Београду, у коме је 1890. Године од укупно 54.249 становника њих 4.341 као матерњи језик назначило немачки. Већ 1900. Од 69.769 становника града њих 5.390 у кући је говорило немачки од чега су 405 били Јевреји.⁸¹ У Београду је живео велики број немачких занатлија и трговаца, а од почетка деведесетих година 19. века постојале су у граду немачка школа и црква. На територији Србије постојао је немачки конзулат (касније посланство) у Београду и вице-конзулат у Нишу. Немачких новина није било, будући да су бечке новине и неке новине из Немачке у Београд стизале истог дана када су изашле. Неко време је излазио на немачком језику „Српски дневник“ („Serbisches Tageblatt“).⁸²

Ипак, поред наведених примера блискости, међусобних прожимања интереса и сарадње доминантна слика Балкана, па самим тим и Србије на западу, укључујући и немачко говорно подручје почивала је на стереотипима, који ће постати претежно негативни почетком XX века. Пре тога, за време османлијске империје Балкан се још сматрао егзотичним и атрактивним, иако и примитивним и неразумљивим простором. Стереотипне слике о Балкану су се у XIX веку шириле у Западној Европи углавном на два начина: један од њих је мање агресиван, иако нереалан. Њему припадају мање или више

⁷⁸ Ч. Попов, „Србија – привреда, друштво, политика“, *Историја српског народа*, VI-1, Београд, 1994, 11.

⁷⁹ Исто, 31.

⁸⁰ Д.Н. Вергун, „Drang nach Osten (навала на исток) – Немачка освајања и претензије у словенским земљама и Блиском истоку у цифрама и фактима“ (превео В. М. Радовановић), *Ратник*, III, Београд, 1907, 310.

⁸¹ С. Brückner, *Deutsche Spuren in Belgrad*, Betsckerek, 1944, 122.

⁸² Д.Н. Вергун, „Drang nach Osten (навала на исток) – Немачка освајања и претензије у словенским земљама и Блиском истоку у цифрама и фактима“ (превео В. М. Радовановић), *Ратник*, III, Београд, 1907, 310.

поверљиви, често пута авантуристички извештаји путника по Балкану, популарна књижевна дела, међу њима авантуристички романи Карла Маја или оперете попут «Веселе удовице» аустро-угарског композитора Франца Лехера у којој се под именом «Понтевердо» исмева Црна Гора са почетка XX века. У овој и другим бечким оперетама друге половине XIX века, представљају се весели чобани, хајдуци, свињогојци и сељаци у шареним ношњама. Они су с једне стране наивне, а са друге негативне личности. Њих катрактеришу примитивност, заосталост, агресивност, свадљивост, неповерљивост, поткупљивост, неуредност. Ово виђење је карактеристично и за путописце са Запада који су пропутовали Балкан у време османлијске империје као и за популарна прозна дела која су тада штампана.⁸³ На формирање негативне слике Балкана а нарочито Србије у западноевропском, па самим тим и немачком јавном мњењу кључну улогу одиграће Мајски преврат 1903, четничка акција у Старој Србији и Македонији 1904 – 1908, Балкански ратови 1912/1913. и Сарајевски атентат 1914. године.

Занимање за Балкан, како закључује М. Ристовић, пробужено је из полусна хицима испаленим у краља Александра Обреновића и краљицу Драгу, што је имало за последицу да је Србија доспела одједном на насловне странице све европске штампе као прворазредан скандал са свим својим бруталним и оперетским детаљима.⁸⁴ Убиство краља 1903. године донело је међутим и оштар заокрет и у спољној политици Србије. Српска држава под владарском кућом Карађорђевића окренула је леђа Аустро-Угарској и ослонац потражила у Русији. У то време, ако је веровати Љуби Јовановићу-Патку, Немци су још 1904. године у Берлину, током преговора са делегацијом Србије за закључење трговинског уговора показали живо интересовање „за националне идеале народа у Србији, за Велику Србију и земље које су имале да уђу у њен састав кад буде створена“. Они су том приликом изјављивали да ће Немачка „у свему ићи Србији на руку и од аустро-угарских покрајина препустити јој Далмацију, Хрватску, Славонију и Босну и Херцеговину“. Наредне 1905. године Немци су подсетили радикале Николе Пашића на своје понуде из 1904. године пославши мапе на којима су биле обележене границе српско-хрватске државе под именом Велике Србије. Пашићеви радикали су те понуде у том моменту

⁸³ G. Šubert, „Imaginarna geografija „Balkana“ iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnom delu“, *Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима*, Зборник радова (ур. Миодраг Матицки), Београд, 2006, 19.

⁸⁴ М. Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903 – 1918)*, Београд, 2003, 16.

одбили.⁸⁵ Ускоро потом односи Србије са Хабзбуршком монархијом су се драматично погоршали. Пошто су пропали преговори о новом трговачком уговору и продаји оружја, Аустроугарска је почетком јула 1906. године затворила своје границе за увоз и транзит српске стоке, живине и животињских производа. Свака држава је робу оног другог оптеретила максималним царинама своје опште царинске уредбе. Царински рат трајао је до 1911. године и уродио је резултатом с којим нико није рачунао. Немачки Рајх постао је сада други спољнотрговински партнер Србије (после Аустро-Угарске). Мада је била политички савезник Аустро-Угарске, Немачка се јавила као главни корисник аустријско-српског сукоба. Учешће Аустро-Угарске у српском извозу, које је до 1906. године износило 86,5%, пало је те године на 41,96%, а наредне 1907. извоз у суседну монархију чинио је свега 15,78% од укупног српског извоза. У исто време српски експорт у Немачку попео се са 5,63% у периоду пре 1906. године на 26,64% у тој години и 40,4% у наредној 1907. години. Гроф Голуховски је то горко пребацио немачком амбасадору у Бечу који је на то мирно одговорио: посао је посао. Благодарећи унутрашњим напорима и користећи међународну суревњивост и супарништво, Србија је већ 1907. године разбила аустроугарски монопол над својом привредом.⁸⁶ Уместо живе стоке сада су се све више извозили месни и аграрни продукти који су били произведени у Србији. У крајњој линији из царинског рата слабија Србија је изашла као добитник и неоспорно ојачана.⁸⁷

О томе колико су немачки економски интереси утицали и на званичну политику Рајха према Србији можда најбоље сведочи пример с краја октобра 1908. године када је након анексије Босне и Херцеговине царински рат достигао свој зенит. Након вести које је донела штампа да је српски министар иностраних послова Милован Миловановић био хладно примљен у Берлину српски лист *Штампа* захтевао је бојкот немачке робе. У вези с тим немачки индустријалац фон Пилис који је поседовао руднике у Србији и био повезан са српском владом због добијања рударских права у широким областима југоистичне Србије и изградње фабрике шпиритуса обратио се немачком отправнику послова Липеу уверававши га да је 209 милиона франака немачког капитала у том моменту било инвестирано у Србију те да у вези с тим интервенише код председника српске владе. Он је такође напоменуо да је у последње две године увоз из Немачке

⁸⁵ В. Казимировић, *Црна рука*, Крагујевац, 1997, 666.

⁸⁶ Д. Ђорђевић, „Суочавање са Аустро-Угарском“, *Историја српског народа*, VI-1, Београд, 1994, 159 – 160.

⁸⁷ Х. Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, 230 - 231.

порастао са девет на 34 милиона, те да ће ускоро доћи до наруџбина наоружања у вредности од два милиона.⁸⁸

Ипак, и поред добрих економских и политичких односа све веће окретање Србије ка силама које су биле конкурентске (Русији и Француској) и све веће заоштравање односа са немачком једином верном савезницом, Аустро-Угарском, имали су видљивог удела у „конструкцији“ негативне слике удаљене Србије као пре свега „балканске“.⁸⁹

У овом периоду немачка политика према решењу аустријско-српског спора је двојака. Двор и политичари залажу се за изналажење мирног решења кроз привредну сарадњу док су представници војске, која се у Немачкој у међувремену претворила у државу у држави, главни заговорници ратне опције. У исто време у Аустро-Угарској људи са највише утицаја на политику након 1906. године били су министар спољних послова Ерентал, његов наследник гроф Берхтолд и начелник генералштаба Конрад фон Хетцендорф. Сва тројица били су заговорници експанзионистичке политике на Балкану, укључујући и евентуалну елиминацију Србије, као претње њиховим плановима у том правцу. Овакав став Беча изазивао је готово сигурно противљење Русије и могући ратни сукоб у коме би на страни двојне монархије била Немачка, чијем је генералштабу (Молтке – млађи) било стало да задржи последњег преосталог великог савезника у потенцијалном конфликту европских размера. У јануару 1909, изговарајући се агитацијом у Србији против анексије Босне и Херцеговине, фелдмаршал Конрад упутио је Молткеу – млађем писмо у коме је наведена велика вероватноћа рата између Аустро-Угарске и Србије. Уколико Русија буде интервенисала у корист Србије, Конрад је желео да зна да ли ће се Немачка држати споразума из 1879, будући да је постојала могућност да се у рат на страни Русије укључи и Француска. Молтке у свом одговору није одвраћао Аустријанце од намере, већ је мешање Русије видео као *casus foederis* за Немачку. На тај начин напуштено је Бизмарково тумачење и став из 1887. да двојни савез има само одбрамбену а не и нападачку функцију тако да је Молтке споразум из 1879. од дефанзивног претворио у офанзивни.⁹⁰

⁸⁸ AA PA, R-11602, Beziehungen Serbiens zu Deutschland von Januar 1905 bis Januar 1920; *Die Interpelation wegen Soldatenmisshandlungen in der Skupschtina*. Der Kaiserlich Deutsche Geschäftsträger an Auswärtiges Amt, Telegramm №24, Belgrad, den 23. Oktober 1908.

⁸⁹ М. Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903 – 1918)*, Београд, 2003, 17.

⁹⁰ G. A. Craig, *The Politics of Prussian Army 1640 – 1945*, London, Oxford, New York, 1964, 288 – 290.

У време балканских ратова, упркос томе што је аустријски војни врх и део политичког вођства Аустро-Угарске био решен да сместа нападне Србију, Немачка се уздржала, јер је сматрала да још није повољно време за општеевропску конфронтацију па су балканске државе имале слободан пут за поход на Турску. Она је из истих разлога енергично закинула планиране аустроугарске нападе на Србију. Осим тога, цар Вилхелм је имао сасвим различите погледе од Аустријанаца на то како и с ким остварити германску хегемонију на Балкану, било насилним, било ненасилним средствима. Кајзер, министар иностраних послова фон Јагов и начелник Генералштаба Молтке млађи, стављали су јасно до знања Бечу да би оружани напад Аустро-Угарске на Србију био „грешка с несразмерно великим негативним последицама“. Вилхелм II је шта више уверавао свог јединог савезника да би требало да темељно преиспита стратегију своје балканске политике. Кајзерова идеја је била да Аустро-Угарска према Србији политику анимозитета, непријатељства и ратних претњи треба да замени односима пријатељства, сарадње и привлачења под своје окриље, а то значи у окриље Централних сила. Ценећи победе Србије у балканским ратовима и високе квалитете њене војске, немачки владар је мислио да се планирани „Drang nach Osten“ може извести у сарадњи са Србијом, а не ратом против ње. Залагао се за савез Централних сила са Србијом, Румунијом, Грчком и Турском. Тиме би се дефинитивно онемогућила српско-бугарска сарадња и извршило одвајање православних балканских земаља од Русије. У томе је видео пут за ставрање нове констелације снага на Балкану под вођством Аустро-Угарске и хегемонијом Рајха.⁹¹ С тим у вези карактеристичан је био и рад немачке војне мисије, при утврђивању граница на Балкану који је био према Србији много више пријатељски од енглеског.⁹² Све до касног пролећа 1914. године између Берлина и Беча остајало је отворено питање да ли у велику ратну кампању, која неизбежно мора почети на Балкану, треба ићи са Србијом или против ње. Тек почетком јуна Немачка је прихватила аустро-угарску концепцију да први удар мора бити задат Србији. За потезање мача морао се наћи само повод. Он је нађен у Сарајеву на Видовдан 1914. године.⁹³

⁹¹ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770 – 1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914*, III, Београд, 2010, 298 – 300.

⁹² М. Crnjanski, *Embahade*, I-III (prva knjiga), Beograd, 1984, 113.

⁹³ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770 – 1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914*, III, Београд, 2010, 300.

У данима након атентата највише војне и цивилне власти у Немачкој биле су уједињене у уверењу да аустроугарска влада мора предузети озбиљне мере против Срба. Цар Вилхелм II већ 5. јула састао се са канцеларем, државним подсекретаром за спољне послове, министром војним фон Фалкенхајном, шефом војног кабинета фон Линкером и генералађутантом фон Плесеном. Прочитао им је писмо аустријског цара и меморандум аустријског Министарства спољних послова, из којих се видело да Аустријанци припремају објаву рата Србији и исказују жељу да пре преузимања тог корака буду сигурни у немачку подршку. Сви чланови крунског савета сматрали су да Аустријанце треба охрабрити да иду напред и да ће Немачка прискочити Аустрији у помоћ у случају руске интервенције. Када се сложио са том одлуком Бетмен-Холвег био је побеђен аргументацијом изабраном да покаже да се ни Русија ни Француска неће умешати у аустријско-српски конфликт. Када је након аустријског ултиматума постало јасно да ће Русија стати иза Србије, Бетмен-Холвег је променио став и покушавао очајнички да пронађе било какав начин за постизање мирољубивог решења на Балкану. За војнике, напротив, једном дата реч Аустрији значила је да нема одступања. Претеће вести из Санкт Петербурга увериле су их да се од преговора не може ништа очекивати, те да је много важније да се предузму све потребне мере да би се осигурао успех спровођења сопственог ратног плана. У њиховим очима одлучујући фактор било је време. Без и најмање намере да информише цара или канцелара, Молтке – млађи је увече 30. јула послао телеграм фелдмаршалу Конраду, пожурујући га да што пре мобилише аустријске трупе против Русије. Изговор за контра мере на руску мобилизацију Молтке је нашао у руском одбијању обновљеног енглеског предлога за успостављање мира. По њему је за Аустро-Угарску једини начин да опстане било вођење европског рата у коме ће је Немачка безусловно подржати. Главне одлуке да се у рат уђе донели су тако војници, који су готово у потпуности занемарили политичке последице такве одлуке, не тражећи од Министарства спољних послова да пронађе политичко оправдање за инвазију на Белгију и Француску, и не сматрајући се обавезним ни да информишу ово тело о сопственим плановима, осим, можда у кратким цртама.⁹⁴

По избијању Првог светског рата на српском фронту у току 1914. године оперисале су, и то крајње неуспешно, само аустро-угарске снаге. Неочекиване победе српске војске

⁹⁴ G. A. Craig, *The Politics of Prussian Army 1640 – 1945*, London, Oxford, New York, 1964, 292 – 295.

на Церу и Колубари зачудиле су европско јавно мњење у оба противничка табора, и приморале немачку Врховну команду да у наредној 1915. она узме у руке решавање проблема Србије.

1.2. Војне везе између Срба и Немаца до 1918. године

Значајан утицај немачка култура и организација имала је и на српску војску, као важан део српске друштвене елите 19. века, пре свега кроз школовање српских официра и осталих стручњака за потребе војске, како у Пруској, тако и у осталим земљама немачког говорног подручја (Аустрија и Швајцарска). То у опште не треба да чуди, ако се узме у обзир чињеница да је Пруска била и колевка војног професионализма, а њена војна организација, нарочито након успеха у ратовима 1866. и 1870/71. постала узор за организацију и модернизацију свих значајних европских армија.

1.2.1. Пруска као колевка војног професионализма

Пруска као језгро будућег немачког царства, своје постојање и свој идентитет дугије баш војсци. Када је 1640. године, у пуном јеку тридесетогодишњег рата ступио на престо велики изборни кнез, деда Фридриха Великог, још увек није постојала Краљевина Пруска, већ само делови територије дуж северне немачке равнице, плавлени и пустошени од стране бруталних најамника свију противничких сила. Велики изборни кнез основао је војску. Да би издржавао ту војску, он је завео нов облик владавине и нов систем привреде. У Пруској су се војна, политичка и економска наука стопиле у општу науку о државној вештини. Држава коју је створила династија Хоенцолерна била је и тријумф брижног планирања. Према схватањима Фридриха Великог, пруски краљ је морао, да би имао војску, да одржава строгу равнотежу између класа у држави и између привредне производње и војне силе. Основу војске чинили су официри – племићи, такозвани јункери. Да би сачувао племство, забранио је продају племићке земље сељацима или варошанима. Сељаци и варошани били су производна класа, веома корисна за државу, које је требало чувати као очи у глави, док је регруте у сопственој земљи требало скупљати само кад је то налагала највећа потреба. Половина војника, или још већи део, могла се према схватању

Фридриха Великог, попунити непруским професионалцима, ратним заробљеницима или војним бегунцима из страних војски. У Пруској је постојао окружни систем према којем су, да би се уравнотежио систем регрутовања, одређени окрузи као извор људства додељени одређеним пуковима. Пруска војска, састављена већином од страних најамника заснивала се на строгој дисциплини, чији је циљ био да се она преобрази у инструмент јединственог духа и воље. Даља етапа у одгоју војске, након што су јединице дисциплином доведене до послушности, била је брижљива обука. Пруска је била чувена по својим егзерцириштима на којима су батаљони и ескадрони вршили замршене радње са великом прецизношћу. Циљ је био да се постигне тактичка покретљивост, вештина у прелазу из маршевског у борбени поредак, постојаност под непријатељском ватром и потпуно извршење команди. Овако обучена војска пружала је вештини командовања широко поље за дејство, а командант је могао да ствара своје планове знајући да ће они бити и остварени. Фридрих велики сматрао је да је врхунац државничке вештине употребити странце да се боре за туђу ствар.⁹⁵ Ова војска која је сматрана најбољом у Европи у време епохе „ратова краљева“ показале се међутим као неефикасна у сукобу са масовном националном армијом Наполеоновог времена, али ће механизми војне организације развијени у Пруској у комбинацији са масовношћу оружаних снага које је донела епоха национализма постати основа за изградњу професионалне војне организације, најефикасније у светским оквирима.

За прерастање пруске војне организације у светски узор највише су заслужне три личности чија је делатност везана за период преласка из епохе ратова краљева и плаћеничких војски у епоху ратова народа и масовних националних армија. Прва двојица, генерали Герхард фон Шарнхорст и Аугуст фон Гнајзенау живели су и стварали крајем 18. и првих деценија 19. века, док је трећи, Хелмут фон Молтке старији, својим реформским радом обележио другу половину 19. столећа. Шарнхорст и Гнајзенау налазили су се на челу Комисије за реорганизацију војске која је основана 1807. и деловала до 1813. године.⁹⁶ Ова комисија поставила је главне основе за изградњу професионалне војне организације, чију суштину чини професионалан и високо специјализован официрски кор.

⁹⁵ R. R. Palmer, „Fridrih Veliki, Giber i Bilov: od dinastičkog do narodnog rata“, *Tvorci moderne strategije* (priredio Edvard Mid Erl), Beograd, 1952, 64 – 74.

⁹⁶ В. Гёрлиц, *Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657-1945*, Москва, 2005, 27; Енглеско издање: Görlitz, W, *The German General Staff, Its History and Structure 1657-1945*, London, 1953.

На рађање професионалног официрског кора у Пруској, као главног носиоца војне организације утицали су пре свега пораз и понижење њене војске од бројчано надмоћнијих Наполеонових армија. После Тилзитског мира, осакаћена, унакажена и збуњена монархија била је склонија реформама него икада раније или касније.⁹⁷ Порази су показали пруским владарима да тип војних снага 18. века више није могао да им гарантује безбедност. Главни носилац реформи на војном пољу је Шарнхорст, који окружен младим, интелектуално настројним официрима, настоји да створи националну армију опште војне обавезе. Да би се супротставило национализму Француске револуције, пруско становништво се регрутовало у војску. Уредбом о наименовању официра од 6. августа 1808. године укинута су сва сталешка ограничења за улазак у официрски кор. У складу са словом уредбе: „Једина квалификација за официрску дужност“ постаје „у време мира, образовање и професионално знање, а у време рата, истакнута храброст и моћ брзог расуђивања. Стога су сви појединци из целе нације који поседују ове квалитете квалификовани за војне дужности. Све претходно постојеће класне привилегованости у војном устројству се укидају, и сваки човек, без обзира на његово порекло, има једнаке дужности и једнака права“.⁹⁸

Да би се ова изјава спровела у дело издати су прописи којима је стављена тачка на устаљену праксу да Јункери старости измеђи 12 и 13 година служе као каплари до времена у коме ће бити произведени за официре. Од тада па надаље, сваки младић који је навршио 17 година и служио три месеца као каплар, могао је приступити полагању испита у пуку за унапређење у чин корнета (заставника). Корнета је било по 14 у сваком пуку и по осам у сваком коњичком пуку. Нови систем испита је такође заведен и за унапређење у остале више чинове. Пре него што би корнети требали бити унапређени у чин поручника, били су принуђени да положе други испит, овога пута пред комисијом у Берлину. Намера је била, бар на почетку, да сви официри треба да положе испит пре унапређења у виши чин. У инструкцијама за рад испитне комисије било је ипак наглашено да: „знање и учење нису једине квалификације које чине успешног официра. Умност, брзо расуђивање, прецизност,

⁹⁷ P. Tomac, *Ratovi i armije XIX veka*, Beograd, 1968, 67.

⁹⁸ S.P. Hantington, *Vojnik i država*, Beograd, 2004, 34.

коректност у обављању дужности и понашање у јединици су основни квалитети које сваки официр мора поседовати“.⁹⁹

Нова пруска школа стратегије коју су предводили Шарнхорст и Гнајзенау, створила је свој сопствени орган у пруском генералштабу који је постао мозак и нервни центар војске. Генералштаб има своје порекло у деценији пре 1806. године, али је тек у Шарнхорстово време добио себи својствено место. Када је Шарнхорст 1806. године реорганизовао Министарство рата, створио је нарочито одељење које је било задужено за израду планова за организацију и мобилизацију, мирнодопско вежбање и васпитавање војске. У надлежност овог одељења дошло је и припремање војних операција обавештајном службом и топографским проучавањем и, напослетку, припремање и усмеравање тактике и стратегије. Шарнхорст је као министар рата задржао управу над тим одељењем и вршио је јак утицај на тактичка и стратегијска расуђивања официра у њему, вежбајући их у ратним играма и штабним маневрима. Уобичајило се да се ови официри додељују као ађутанти разним јединицама војске, што је довело дотле да се контрола начелника генералштаба проширила на све генерале. Млади људи са пурпурним тракама на панталонама преносили су стратегијску мисао на све делове војске. Шарнхорст је 1808. увео поделу на Велики генералштаб са седиштем у Берлину и генералштаб оперативних снага, повезао је официре на штапским положајима са ратном академијом и увео почетне облике система двојне команде, по коме су генералштабни официри делили одговорност са командантима.¹⁰⁰

Једна од крупних реформских потеза и иновација било је и оснивање Министарства рата у марту 1809. године. Ново министарство било је подељено на два одељења: Општевојно одељење (Allgemeine Kriegsdepartement) и Војно-економско одељење (Militär Ökonomiedepartement). Прво од њих које се бавило свим питањима у вези са администрацијом и командовањем делило се на три отсека, од којих је први био одговоран за персонална питања укључујући унапређења, плате, одликовања, правосуђе и отпуст из службе, други одговоран за обуку, образовање и усавршавање, израду ратних планова и мобилизацију и трећи одговоран за надзор над артиљеријом, инжењеријом, фортификацијама, одржавањем везе и тестирањем проналазака. Војно-економско одељење

⁹⁹ G. A. Craig, *The Politics of Prussian Army 1640 – 1945*, Oxford University Press, London, Oxford, New York, 1964, 44.

¹⁰⁰ S.P. Hantington, *Vojnik i država*, 55 – 56.

које се састојало из четири отсека бринуло се о финансијама и снабдевању. Не желећи да дâ превише моћи у војним стварима само једној личности, све до 1814. пруски краљ ће оставити место министра војног упражњено. Уместо тога за начелника Општевојног одељења поставио је Герхарда фон Шарнхорста, који је уз то добио и титулу начелника Генералштаба, док је гроф Лотум постављен за начелника Војно-економског одељења.¹⁰¹ Припремајући се за рат, Шарнхорст више времена поклања борбеној обуци него гарнизонај служби и парадама. На маневрима представља противника и његово дејство, а сва три рода (пешадију, коњицу и артиљерију – прим. Д.Д.) вежба у садејству. Свестан је важности ватре и маневра. У напад баца све расположиве трупе, а непријатеља напада тамо где се налази. Теорију и праксу, трупу и школе, трупу и Генералштаб настоји да зближи чешћом изменом официра. После Шарнхорстове смрти на положају начелника Генералштаба наслеђује га његов најближи сарадник Аугуст фон Гнајзенау, такође странац у Пруској који се 1806. године истакао у одбрани Колберга. У току операција 1813 – 1815. Гнајзенау је развио и метод командовања такође у смислу Шарнхорстових идеја, развијајући иницијативу и самосталност команданата, гонећи догматизам, незнање и формализам. Његове инструкције не регулишу у напред све детаље. Дају само задатке, циљеве, правце. Даље је, у духу Шарнхорстових идеја, организовао рад штаба, растеретивши команданте текуће службе, а и себе самог споредних послова, што је значило дати генералштабним официрима већу самосталност са већом одговорношћу.¹⁰² Двојна организација Министарства рата је коначно превазиђена 1814. године, када је на његово чело дошао Херман фон Бојен, један од људи који су били најближи помоћници Шарнхорста у његовом реформском раду. Након постављења Гнајзенауа на место команданта корпуса у провинцији, Бојен постаје главни носилац даљих реформи. Под њим је створено обједињено министарство са контролом над свим аспектима војно-административног рада.¹⁰³ Бојенов најближи сарадник био је Гролман, начелник Генералштаба који се налазио у склопу Министарства рата (до 1817. II одељење Министарства). Он је коначан и главни задатак Генералштаба видео у изради планова за мобилизацију и концентрацију за сваки вероватан случај рата заснован на студији суседних војски и држава. У тим плановима је доминирала идеја маневара по унутрашњим

¹⁰¹ G. A. Craig, *The Politics of Prussian Army 1640 – 1945*, 51 - 52.

¹⁰² P. Tomac, *Ratovi i armije XIX veka*, Beograd, 1968, 68 – 69.

¹⁰³ G. A. Craig, *The Politics of Prussian Army 1640 – 1945*, 68 - 69.

правцима за случај напада из више праваца, што је за земљу без топографски јаким граница каква је била Пруска било неопходно. Због тога се Гролман заузимао и за развој путне мреже.¹⁰⁴

Од 1821. године начелник генералштаба постао је највиши саветодавац краља у пословима ратоводства, док је министар рата ограничен на политичку и административну контролу војске. Ова одлука имала је далекосежне последице јер је оспособила генералштаб да узме водећу улогу у војним пословима, не само после избијања рата, већ и у припреми и почетној фази рата.¹⁰⁵

Министар рата Бојен, следећи Шарнхорстове идеје, уз велике отпоре прогуро је 1814. године и закон о општој војној обавези. Наиме, још у меморандуму упућеном краљу 15. марта 1808. године Комисија за реорганизацију војске препоручила је усвајање принципа опште војне обавезе. До децембра исте године њени чланови су елаборирали тај захтев препоручујући општу војну обавезу за све мушкарце старосне доби од 20 до 35 година. Они су препоручили да у будуће не би требали бити дозвољени никакви изузеци у вези с тим, затим да се одабир за служење у регуларној армији врши жребом, те да се направе планови за организацију резервне милиције (Ландвер) која би радила у садејству са регуларном армијом. За Бојена је стварна народна армија требала да постане у будућности „школа нације“ кроз коју би се грађани који у њој служе учили значењу осећања дужности, и припремали за интелигентно учешће у јавном животу. Овај Кантов ученик је заједно са Гнајзенауом успео да у новој Ратној служби од 3. августа 1808. одузме капларима право да врше кажњавање за мање дисциплинске преступе, те да успостави систем војног правосуђа који је штитио обичног војника од својеволјног кажњавања надређених команданата.¹⁰⁶ У рату 1813 – 1815, Ландвер је, после почетних неуспеха, показао своју пуну вредност. Постојање те милиције омогућило је Прусској да мобилише око 6% целокупне популације. У армији од око 280.000 људи регуларне трупе чиниле су око 68.000 или свега $\frac{1}{4}$. У лето 1814. године Бојену и Гролману је пошло за руком да убеди краља да прихвати закон којим ће бити регулисана војна служба у Прусској све до шездесетих година XIX века. Донет у септембру, нови војни закон (*Wehrgesetz*), прогласио је да се сви мушкарци у Прусској кад наврше 20. годину стављају на располагање за војну

¹⁰⁴ P. Tomac, *Ratovi i armije XIX veka*, Beograd, 1968, 70.

¹⁰⁵ H. Holborn, „Moltke i Šliften“ u: *Tvorci moderne strategije* (ur. Edvard Mid Erl), Beograd, 1952, 191.

¹⁰⁶ G. A. Craig, *The Politics of Prussian Army 1640 – 1945*, 47 – 48.

службу. Они су требали да буду регрутовани сукцесивно за трогодишњу службу у стајаћој војсци, две године у активној резерви, седам година у I класи Ландвера (милиције), која у време рата служи заједно са оперативном војском, и седам година у II класи Ландвера, која у случају рата даје посаде за тврђаве и обавља дужности у позадини. Само у прве три године служило се у континуитету, али су грађани до 39. године имали јасно дефинисан статус војног обвезника и позивани на краткотрајну периодичну обуку. Чак и након тога, у случају велике опасности по државу они су стајали на располагању за службу у Последњој одбрани (*Landsturm*). Једини изузетак у дужини трајања војне обавезе направљен је за будући високо образовани кадар, чији су представници служили као једногодишњи добровољци (*Einjährig-Freiwillige*) у ловачким (*Jäger*) батаљонима о свом „руву и круву“ и који су били основа за резервни официрски састав.¹⁰⁷

Захваљујући Шарнхорсту, који је стајао на становишту да војној мисли треба поклонити исту пажњу као и другим научним дисциплинама које се у то време нагло развијају, Пруска је била и прва држава која је створила институцију за свеобухватно изучавање науке о рату. Шарнхорст је 1810. основао Вишу ратну школу у Берлину која је касније названа Ратна академија (*Kriegsakademie*). С тим у вези била је и реорганизација дотадашњег војног школства. До средине 1810. године све војне школе базиране на старом систему, осим *Kadettenhäuser* у Берлину и Потсдаму, биле су распуштене. Уместо њих су основане нове војне школе у Берлину, Кенигсбергу и Бреслау, које су нудиле деветомесечни курс који је пружио кандидатима за официре све оно што им је било потребно за ступање у војну службу. За „духовно напредовање“ официра у опште основана је Виша ратна школа у Берлину, на којој су мале групе одабраних официра кроз трогодишњи курс училе војне предмете, укључујући и математику, тактику, стратегију, артиљерију, војну географију, француски и немачки језик, физику, хемију, хипологију и војну администрацију. Завршни разреди академије, такозвана *Selekta*, постали су главна база за регрутовање кадрова за Генералштаб, који су даље обучавани за будуће штабне официре кроз трупну службу.¹⁰⁸ Студија новије војне историје – Фридрихових, револуционарних и Наполеонових ратова – била је основни Шарнхорстов метод рада на

¹⁰⁷ G. A. Craig, *The Politics of Prussian Army 1640 – 1945*, 69 – 70. Од 1822. донето је правило да се статус „једногодишњака“ могао добити тек након полагања испита на крају последњег тромесечја у гимназији. У овој форми институција *Einjährige* трајаће до 1918. године.

¹⁰⁸ G. A. Craig, *The Politics of Prussian Army 1640 – 1945*, 45.

овој Ратној школи. У историји он тражи идеје, упутства, нипошто законе. Код њега официри уживају пуну интелектуалну слободу. Од слушалаца Опште ратне школе тражи више размишљања него знања, сопствене судове, карактер.¹⁰⁹ Ефекат ових промена није био одмах видљив, али је био изузетно важан за даљи развој војног професионализма. Боља веза између књишког знања и војничких вредности биће питање сталних спорења и контроверза до краја столећа, али нема сумње да се овим реформама број добро образованих официра завидне опште културе веома увећао у односу на претходно стање.¹¹⁰

Ратна академија какву познајемо крајем XIX века, која ће се развити из Шарнхорстовог модела, била је конципирана као војни универзитет за више студије науке о рату. Официри су примани после пет година службе,¹¹¹ уз потврду команданата њихових јединица да су своје дужности извршавали компетентно, и након положеног десетодневног специјалног испита. Обично је сваке године бирано шездесет или седамдесет кандидата. Обавезни предмети на академији су у односу на првобитни модел до краја века укључивали тактику, војну историју, науку о оружју, пољску и сталну фортификацију, војну и политичку управу и економију, математику, артиљерију, војну географију и геологију, штапске дужности и војне прописе.¹¹² Око једне половине академског рада било је усмерено ка изборним предметима, тако да је официр могао да бира између опште историје, опште географије, логике, физике, хемије, књижевности, више геодезије, више математике, француског и руског језика.¹¹³ Особље се састојало од цивилних и војних предавача, а школа је имала одличну библиотеку. Захваљујући томе, у Ратној академији, као и у нижим војним школама велики нагласак је био на развоју општег разумевања и широке теоретске способности код студената, више него на

¹⁰⁹ P. Tomac, *Ratovi i armije XIX veka*, Beograd, 1968, 67.

¹¹⁰ G. A. Craig, *The Politics of Prussian Army 1640 – 1945*, 46.

¹¹¹ Ове одредбе касније су промењене тако да су услови за пријем били: три године службе у трупи; да су се пријављени официри истакли у практичној служби; да имају наклоност и способност за више научно образовање; да карактером и личношћу то заслужују; да су темељног здравља; да нису дужни и да положе пријемне испите. (Према: „Програм предавања у пруској Ратној академији“ (са немачког превео поручник Живан Ј. Ранковић), *Ратник*, V-VI, Београд, 1907, 888).

¹¹² У оквиру војних прописа била су обухваћена предавања о Војно-казненом законнику, Дисциплинским уредбама, Војно-казненом поступку и Пропис о суду части у њиховом односу на општи правни ред и правне уредбе о чести. Циљ ових предавања био је да се официрима да упутство за стварни и темељни суд о војничким односима. (Према: *Исто*, 897).

¹¹³ Касније су поред француског и руског уведени и енглески и јапански језик (опционо). (Према: *Исто*, 900).

детаљном знању чињеница заснованом на памћењу. Страни посматрачи су посебно истицали значај наглашавања аутономног размишљања и пажњу која се поклања „вишим циљевима“ образовања, а не обликовању и дисциплиновању ума и охрабривању навика прихватања без критичког односа.¹¹⁴

Да би се супротставили генију Наполеона и талентима његових маршала, који су бирали због својих способности на хазардан и ефектан начин, Пруси су на овај начин, кроз реформе, развили колективну компетентну организацију официра који су тријумфовали кроз супериорну обуку, организацију и посвећеност дужности. На дуже стазе, предност Пруске је била у томе, да се ни један природан вођа није појавио да уједини нацију у њеном поразу. Одсуство ове појаве довело је до тога да Пруси прибегну систематском обучавању просечних људи. Предност Пруске за изградњу супериорне војне организације била је и у одсуству вишепартијске демократије, па је апсолутистичка влада, као једини признати извор законите власти над војним снагама дозвољавла официрима да воде послове војске, без мешања непрофесионалних елемената.¹¹⁵

Ипак, професионализација није спровођена без реакције окошталних аристократских снага, које су имале намеру да задрже привилегије по рођењу које су им доносиле водеће место унутар официрског кора. Главна опозиција реформи која је спровођена дужи низ година, и чији су носиоци након Бојена биле углавном личности на челу Генералштаба, током читавог овог периода налазила се у Министарству рата и Војном савету владара. Продукт њиховог рада била су и званична правила службе из 1847. године која су одбацивала самоиницијативу и инсистирала на ропској послушности.¹¹⁶ У исто време племство је љубоморно чувало своје позиције у официрском кору, тако да је у марту 1860. војни одбор пруског парламента протествовао због систематске елиминације официра грађанског порекла из војске, и ове су се жалбе настављале из године у годину. Колико је процес либерализације приступа свих грађана официрском занимању прокламован још 1808. године текао споро најбоље сведочи чињеница да је од 8.169 официра у пруској војсци 1865. године, њих 4.172 било племићког порекла. Међу генералима и пуковницима проценат заступљености племића био је још и већи и износио 80%. Након уједињења Немачке и рапидног раста њене војне силе са 401.659 подофицира и војника 1874. на

¹¹⁴ S.P. Hantington, *Vojnik i država*, 53 – 54.

¹¹⁵ Исто, 37 - 39.

¹¹⁶ H. Holborn, „Moltke i Šliften“ u: *Tvorci moderne strategije* (ur. Edvard Mid Erl), Beograd, 1952, 194.

760.908 подофицира и војника 1913. године морао је саадекватно порастати и број официрских места која сад племство као категорија више није могло самостално да попуни. У односу на 1865. годину лица грађанског порекла су 1913. године чинила 70% свих официра, док је међу потпоручницима њихов број достигао 75%. Број представника племства међу највишим официрима опао је до 1913. са 80% на 52%. Када су у питању резервни официри, они су се готово у потпуности у периоду пред Велики рат регрутовали из средње класе.¹¹⁷

Значајан рад на даљој реформи пруске војске која ју је учинила борбено најефикаснијом армијом на свету извршио је Хелмут фон Молтке, који је на место начелника пруског Великог генералштаба дошао 1857. године. У периоду у коме се фон Молтке налазио на челу Великог генералштаба, ова институција је у војничким питањима коначно однела премоћ над Министарством рата и Војним кабинетом цара.¹¹⁸ У првом периоду његовог деловања на том положају значајна личност за политичку и техничку реорганизацију војске био је министар рата Рон (Roön). Активношћу министра Рона и принца-војника Виљема I, којом је смањен *Landwehr* (територијална или народна милиција) у корист јако проширене стајаће војске, била је одлучно побољшана ефикасност пруске армије. Након тога, мирнодопска формација пруске војске била је развијенија него у било којој другој земљи. Са изузетком гардијских трупа, пукови су своје регруте и обвезнике добијали из својих округа. Пруска је чак после 1815. године задржала и организацију армијских корпуса, коју је Наполеон створио у току својих похода, а коју је Француска напустила за време Бурбона. Са изузетком Пруске, све остале армије образовале су армијске корпусе уочи рата, што је представљало кочницу за брзу мобилизацију и већу способност трупа и њихових команданата за извршавање операција великих размера. Мада је мобилизација пруске војске била релативно брза Молтке ју је још више убрзао проучавањем употребе железнице за транспорт трупа. У току 1859. када је извођена пруска мобилизација за време италијанског рата, Молтке је могао да испроба могућности за жељезничко транспортовање читаве војске, као и да на основу стеченог искуства заведе значајна побољшања. Железнице су пружале нове стратегијске могућности. Трупе су се могле транспортовати шест пута брже него што су се кретале

¹¹⁷ G. A. Craig, *The Politics of Prussian Army 1640 – 1945*, 233 – 235.

¹¹⁸ S.P. Hantington, *Voјnik i држава*, 56.

армије Наполеона и основе стратегије – време и простор – јављале су се у новој светлости. Земља која је имала високо развијен систем железничких комуникација стекла је тиме важна и можда пресудна преимућства у ратовању. Поред коришћења савремених железница Молтке је предложио да се употреби и густа мрежа путева која је изграђена у току индустријске револуције за организацију раздвојених маршева већих јединица, али тако да буде обезбеђена њихова концентрација у правом тренутку. Тиме се омогућавало маневрисање и избегавање битке у неодговарајућем тренутку.¹¹⁹

Молтке је одлучно прихватио Шарнхорстове, Гнајзенауове и Клаузевицове субјективистичке идеје о ратној вештини да би их развио у складу са новим условима које је донела машинска епоха. Клаузевиц и Молтке тражили су много више од официра од познавања одређених правила и принципа ратне вештине. Од генералштабних официра чијим је образовањем управљао, Молтке је захтевао интимно познавање природе рата, способност за правилно оцењивање свих елемената сваке конкретне ситуације.¹²⁰ По Молткеовом гледишту, догматско настојање да се спроведе план операција смртни је грех, па је посветио много пажње да би охрабрио самоиницијативу код свих команданата, како виших тако и нижих. Сасвим у супротности са хваљеном пруском дисциплином, одређена је награда за самостално расуђивање официра. Енглески посматрачи пруског система биће касније одушевљени одсуством ропске и механичке послушности према предпостављенима, што је била карактеристика других војски, као и степеном до кога је сваки официр остваривао своју одређену функцију без уплитања других у његове дужности.¹²¹ Проблем организације командовања Молтке решава на тај начин што команданта окружује штаб који се састоји од официра способних за поуздано оцењивање ситуације, али му само начелник штаба подноси на одобрење једно једино решење, које он, нормално прихвата јер му га предлаже квалификован човек од поверења, којег је често и сам довео на тај положај. Командант са друге стране узима на себе само одговорност за донету одлуку, то јест морално дели одговорност са начелником штаба. Сасвим је природно да су се толике компетенције начелника штабова морале вертикално повезати. Тако се уз командну хијерархију почиње стварати паралелна линија начелника штабова.

¹¹⁹ H. Holborn, „Moltke i Šlifen“, 193 – 195.

¹²⁰ P. Tomac, *Ratovi i armije XIX veka*, 72 - 74.

¹²¹ S.P. Hantington, *Vojnik i država*, 57.

Незгоде овог двојства ублажавала је слобода одлучивања коју је Молтке остављао потчињеним командама.¹²²

У технику вишег командовања Молтке уместо прецизне и аподиктичке заповести уводи директиву која само црта ситуације, излаже сопствене намере и одређује задатке подређених јединица, остављајући начин извршења њиховим командантима. („Заповест треба да садржи само оно што командант не може да учини сам и ништа више“). Он је био спреман да опрости одступања од свог плана операција, ако је потчињени генерал могао да постигне важне тактичке успехе, јер, како је то изразио: „у случају тактичке победе, стратегија се покорава.“ Молтке није желео да паралише борбени дух војске или да осакати спонтаност акције и реакције потчињених команданата. Молткеов систем поретка по ширини учинио је да је централно управљање битком било ванредно тешко, мада су се покрети битке могли лако уредити помоћу телеграфа. Молтке је битком код Садове 1866. године управљао из своје канцеларије у Берлину и стигао на ратиште тек четири дана пре битке. Он се врло мудро ограничио на опште стратегијске заповести. Да би се обезбедило прикладно, а то је значило слободно извршење стратегијских замисли, створене су команде армија док је одлука о тактичким питањима остала на командантима корпуса и дивизија.¹²³ Овакав приступ подредио је појединца колективној вољи и интелигенцији целине, а опет, гарантовао му је широку слободу деловања све док би остао на себи одговарајућем нивоу и унутар сопствене сфере одговорности.¹²⁴ Слобода употребе сопствених средстава у оквиру додељених циљева преносила се тако и на ниже јединице до у тактичку сферу па је Молтке уместо слепог послушности створио сарадњу хијерархијских степена.¹²⁵ Тако је створена такозвана „Auftragstaktik“ (тактика извршења задатка) која чини основу немачке војне мисли до данашњег дана.

Израђеност и заокруженост система и начин критичког расуђивања на који су пруски официри били навикнути утицао је на њих да у рату против Аустрије ђутке одбаце ретроградна правила службе из 1847. чим су прешли чешку границу те да се држе сопствених идеја сврсисходних ситуацији.¹²⁶ Након исказане супериорности пруске војне машинерије на делу у Француско-пруском рату Британац, лорд Кардвел закључио је: ...

¹²² P. Tomac, *Ratovi i armije XIX veka*, 74.

¹²³ H. Holborn, „Moltke i Šliften“, 197 – 198.

¹²⁴ S.P. Hantington, *Vojnik i država*, 56.

¹²⁵ P. Tomac, *Ratovi i armije XIX veka*, 75.

¹²⁶ H. Holborn, „Moltke i Šliften“, 194.

ако постоји једна лекција коју смо научили из историје последњег похода, то је ово – да је тајна пруског успеха више у професионалном образовању официра него у било ком другом узроку који му се може приписати. Ни јунаштво, ни хероизам нису од велике помоћи без професионалне обучености..¹²⁷

Када је пруски модел професионалне војне организације у време Молткеа - старијег коначно заокружен, његове одлике биле су захтеви за општим и специјалним образовањем за пријем у официрски кор, испити као облици провере степена компетенције, институције за више војно образовање, напредовање на основу заслуга и постигнућа, детаљан и ефикасан систем штабова, осећај заједништва и одговорности и признавање граница професионалне компетенције. Пруска је све те одлике довела до изванредног степена.¹²⁸

Овај пруски модел војне организације биће пресудан и при стварању модерне српске војске, која ће пред епоху ратова 1912-1918 представљати једну од његових најуспелијих копија у минијатури.

1.2.2 Немачки утицај на изградњу модерне српске војске

Немачки војни утицај почео је иначе да продире у Србију у већој мери још у време „Кочине крајине“ 1788 – 1791. године преко аустријског фрајкора. Неки од каснијих вођа Првог српског устанка, међу којима је био и Карађорђе Петровић били су официри и подофицири у фрајкору.¹²⁹ И јединице устаничке војске обучавају се прво по аустријским правилима, која доносе аустријски граничарски официри и војници – дезертери већином српске националности, да би се касније, прешло на руска правила.¹³⁰ И у време кнеза Милоша основу за развој српске регуларне војске даће Срби бивши аустријски официри, први команданти редовне стајаће војске након 1825. године какви су били капетан Дамјан Глумац и поручник Петар Поповић.¹³¹

Још од устанака 1804 – 1813. и 1815. основну војну снагу српске државе у настајању чинио је наоружани народ док је стајаћа војска која се почела стварати тек 1825.

¹²⁷ S.P. Hantington, *Vojnik i država*, 52.

¹²⁸ Исто, 35 - 36.

¹²⁹ G. Desnica, „Vojna reforma u ustaničkoj Srbiji 1808. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Београд 1970, 276.

¹³⁰ Д. Динић, „Српска војска у доба првог устанка“, *Војноисторијски гласник*, 5, Београд, 1953, 111; G. Desnica, „Vojna reforma u ustaničkoj Srbiji 1808. godine“, 280 - 281.

¹³¹ М. Ђурђевац, „Организација српске војске у доба кнеза Милоша и Уставобранитеља (1815 – 1860)“, *Војноисторијски гласник*, 6, Београд, 1957, 57.

године имала бројну снагу од свега 1.147 војника којима су командовали малобројни бивши аустријски официри српског порекла. Прве артиљеријске јединице стајаће војске формирају се 1836, да би њихов број до 1838. нарастао на четири батерије са 22 нова и 11 старих топова. По „турском уставу“ из 1838. Србији је признато право да држи гарнизону војску која се по „Устројенију гарнизоне војске“ од 10. јуна 1838. састојала од 17 рота (чета) пешадије које су формиране у четири батаљона и још једну роту поврх тога. Војска је стајала под Главним штабом гарнизона, на чијем је челу био начелник војске чина пуковника, а он је стајао под министром унутрашњих дела. Пешачка гарнизона војска имала је шест штабс (виших) официра, 57 нижих официра, 312 подофицира, 68 добошара, 34 сигналиста и 2.672 војника – свега 4.149 људи.¹³² Нови кнез Александар Карађорђевић издао је 1845. нови закон о „Устројенију гарнизонаог воинства“ по коме се војска делила на пешадију, артиљерију и коњицу. Са војном музиком и персоналом војног штаба, бројно стање је смањено на 2.529 људи.¹³³ За владе Уставобранитеља устројене су ипак и две значајне војне установе, Тополивница (1848) у Београду, која је од 1851. прешла и Крагујевац, где је 15. октобра 1853. године почело ливење топова,¹³⁴ и Артиљеријска школа основана у Београду 18. марта 1850. која је и ако намењена за артиљеријске официре спремала официре за све родове војске. За време док је постојала (од 1850 – 1880) дала је српској војсци 12 класа са свега 189 свршених официра.¹³⁵

Са повратком на власт кнеза Милоша дошло је до нових промена, по којима је Војно одељење изузето из Министарства унутрашњих дела и предато Главном војном штабу. Месец дана касније устројена је Главна војна управа подчињена непосредно кнезу.¹³⁶ Она се делила на три одељења: опште-војно, војно-техничко и административно-економско. Под њом је стајала сва земаљска војска и сви војни заводи. Кнез Милош је укинуо и „Устројеније гарнизонаог воинства“ из 1845. и 5. јуна 1860. издао „Устројеније војске“ којом војска поред полицијске службе добија у задатак и одбрану земље. Стајаћа

¹³² Овим устројством коњица је сасвим укинута а артиљерија сведена на једну полубатерију са четири официра и 154 подофицира и војника и шест топова.

¹³³ Пешадија се сада састојала од два батаљона са по четири чете и са штабовима батаљона бројала 2.010 људи, артиљерија од једне батерије са шест топова и 250 људи а коњица од једног ескадрона са 208 људи и 110 коња.

¹³⁴ О томе видети више: *Ž. Spasić, Kragujevačka fabrika oružja 1853 – 1953*, Београд, 1973.

¹³⁵ М. Ђурђевац, „Организација српске војске у доба кнеза Милоша и уставобранитеља (1815 – 1860), *Војноисторијски гласник*, VI, Београд, 1957, 52 – 79.

¹³⁶ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861 – 1864*, Београд, 1984, 20.

војска установљена је и за добијање војних учитеља за народну војску. Она се састојала од пешадије, коњице, артиљерије, пионира и радничке роте.¹³⁷ По „Устројству војске“ из 1860. године, стајаћа војска требала је да има 129 официра, од чега само осам виших, међу којима су само министар, начелник Артиљеријске управе у Крагујевцу и начелник Штаба стајаће војске имали чин пуковника. Артиљеријска школа давала је мали број нових стартешина, једва десетак у класи, и то на сваке две године, па су добар део официрског кора још увек чинили људи без стручног образовања, статсали углавном кроз праксу у гарнизонима. Квалитет свих заједно није био особит.¹³⁸ Цела војска имала је укупно 3.529 људи (са штабовима и две војне музике) и 612 коња,¹³⁹ а са радничком ротом 3.779.¹⁴⁰ Стајаћа војска остаће у овом обиму и у наредном периоду, све до завршетка ослободилачких ратова седамдесетих година 19. века.

Најзначајнији допринос за развој српске војне организације дали су ипак српски официри који су у првим годинама живота Кнежевине Србије у оквирима Османског царства упућивани на школовање и усавршавање у Пруску. Школовање српских официра у иностранству отпочело је, наиме, још у време кнеза Милоша, када је 1833. група од тридесет српских младића упућена у војне школе у Русију. Ова група вратиће се у земљу 1839. године.¹⁴¹ Следећа земља у коју су на школовање послати српски кадети била је Пруска. Први српски питомци су послати на школовање у Пруску 1846. године. Још 22. априла те године Попечитељство просвештенија одлучило је да се о државном трошку пошаље десет младића „усавршавања ради у наукама“. Од планираног броја четворица је требало да изучавају војне науке, тројица филозофске и правне науке, двојица пољску економију и шумарство и један грађевинарство. За студије војних наука јавили су се Петар Протић, регистратор Књажеске канцеларије и Канцеларије Попечитељства иностраних дела, Ранко Алимпић, потпоручник и други ађутант Главног штаба, Јован Марковић (каснији генерал Јован Бели-Марковић) и Филип Ковачевић, свршени слушалац друге

¹³⁷ Пешадија је имала један пук од четири батаљона са по четири чете и бројала укупно 2.433 човека. Коњица се састојала од једног дивизиона од два ескадрона по 160 људи и 143 коња. Артиљерија је имала две пољске и једну брдску батерију и пионирску роту од 250 људи која је сада по први пут устројена.

¹³⁸ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861 – 1864*, Београд, 1984, 126 – 127.

¹³⁹ М. Ђурђевац, „Организација српске војске у доба кнеза Милоша и уставобранитеља (1815 – 1860)“, 52 – 79.

¹⁴⁰ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861 – 1864*, 20.

¹⁴¹ Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд, 1957, 276 – 280; М. Ђурђевац, „Организација српске војске у доба кнеза Милоша и Уставобранитеља (1815 – 1860)“, 61.

године филозофије у Лицеју.¹⁴² Од групе од четири војна питомаца, због болести које су се често завршавале смртним исходом, почетком педесетих година 19. века из Пруске вратила њих тројица, Петар Протић – Драгачевац и два будућа генерала, Јован Белимарковић и Ранко Алимпић.¹⁴³

Какви су били први сусрети српских питомаца са пруском државом и војском можда најбоље сведочанство даје заоставштина једног од њих, Петра Протића – Драгачевца.¹⁴⁴ После учења језика он је октобра 1847. Са осталим српским питомцима ступио по предходителном испиту у прву класу (годину-прим. Д.Д.) Артиљеријско-инжењеријске школе. У тој школи српски питомци били су подвргнути свим прописима и правилима као и остали пруски војници.¹⁴⁵ По свршетку прве класе (године) у другој је провео пет месеци. Директор школе пуковних г. Витих нашао (је) за добро да Србе подели у практичну службу. Драгачевац је био послат у Трећу артиљеријску бригаду у Магдебургу. Ту је вршио обуку као прост војник три месеца у пешачком егзерциру, послуживању пољских, опсадних и градских оруђа, у јахању и гарнизонај служби. После три месеца постао је поднаредник. Три месеца вежбао је нишањење са гађањем и учествовао ма маневрима и у опсадним задацима. Драгачевац је обучен у свему што је било потребно да зна један артиљеријски официр. Крајем септембра враћен је опет у другу класу Артиљеријско-инцинирске школе. Након тога, по препоруци директора школе и

¹⁴² Ж. Спасић, *Петар Протић-Драгачевац, животни пут и дело, Крагујевац*, 1977, 44 – 45.

¹⁴³ М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003, 13.

¹⁴⁴ Драгачевац у својим успоменама пише: „Кад сам у Берлин октобра месеца 1846. године дошао, нисам ни једне немачке речи разумевао. Господин Димитрије Матић, садањи начелник Књажевске канцеларије, који је тада у Берлину на Универзитету науке слушао, положио је једно два месеца неуморни труд обучавајући нас немачкој граматичи. С моје стране трудио сам се што пре успети у немачком језику, како би у почетку априла предавања на Универзитету слушати могао и тиме се обвикао току предавања како би лакше било доцније војене пројекције слушати и разумевати. После три месеца учења немачког језика превео сам с истог на србски једно лако театрално дело. После четири месеца превео сам Наполеона I политички тестамент сајужен са тестаментом Петра великог. (...) Примљен на Универзитет слушао сам Хегелову филозофију историје код професора Мишелеја, физику код професора Дове и националну економију код професора Радла.

¹⁴⁵ Драгачевац каже: Науке војне ишле су ми с почетка тешко, јер су то за мене сасвим страни предмети били, почем у практики, као прост солдат служио нисам, нити сам бригадно изображење имао. Но ја се нисам плашио, нити у чему по могућству попуштао. Радио сам што се захтевало, па ма да је тај рад цензуру (мисли се на исправке-прим. Д.Д) средње или прилично заслуживао. Подвргавао сам се усменим и писменим испитима. Овако неспретно држећи такт, примећивао сам доцније да ми учење лакше иде.

пруског Министарства војног Драгачевца је српски кнез унапредио у чин потпоручника. По завршетку школовања он је у јесен 1851, године провео још 15 дана по маневрима.¹⁴⁶

Слична су била и искуства Ранка Алимпића. Он је у Берлину похађао Дивизијску, Артиљеријску и Ратни школу, спремајући се за генералштабну струку. Истовремено је обављао и практичну службу у гарди, пешадијским пуковима и артиљеријској коњици у Берлину, а такође и код хусара и стрелаца у Потсдаму. Био је на раду и при пруском Министарству војном и гардијској интендантури. Док је служио код хусара Алимпића је запазио командант пруских хусара принц Фридрих Карло. Захваљујући томе познанству имао је приступ отменим круговима као и ту част да присуствује забавама и великим дворским церемонијалима на пруском Двору.¹⁴⁷ Боравак у пруској престоници Алимпић је искористио и за стицање невојничких знања. Слушао је права и филозофију на Берлинском универзитету, а похађао је и предавања уз турског језика код др Петрмана, професора за оријенталне језике. По речима Алимпићеве удовице Милеве „Благодарећи љубави др Петермана, који га је у своју кућу као своје дете примао, и поклањао му особиту пажњу, и у томе је учинио лепог успеха.”¹⁴⁸ Због револуционих немира у Берлину и затварања ратне школе одлази годину дана у Белгију, да би по повратку у Берлин 1851. завршио Ратну школу. Боравак у иностранству искористио је и за путовања. Пропутовао је немачке државе а био је и у Швајцарској, Енглеској, Пољској и Холандији.¹⁴⁹

Јован Белимарковић као последњи у тријумвирату првих пруских ђака био је у Берлину слушаалац Артиљеријско-инжењеријске школе. За време школовања у Пруској био је на трупној пракси у 2. инжењеријском батаљону у Штетину.¹⁵⁰ И ако је о делатности Бели-Марковића у Пруској најмање писано, он ће од поменуте тројице, како ћемо касније видети, оставити највећи траг на стварању модерне српске војске. Из свега изнетог да се закључити да су пруске воојношколске власти обулу српских питомаца

¹⁴⁶ Р.Љушић, С.Бојковић, М.Пршић, Б.Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804 – 1918*, Београд, 2000, 500 – 501; Протић даље наставља усавршавање у Паризу, Лондону и Вулчу, Бриселу и Лијежу где је обилазио војне фабрике и утврђења.

¹⁴⁷ О томе сам Алимпић каже: „Принц Фридрих-Карло заволео ме нарочито с тога, што је слушао од мојих камерата, како ја уважавам своју отаџбину и како жудим за њом, па ме је сваком приликом питао о животу и обичајима српског народа, као и о мојој сељачкој кући и породици, што сам му ја, са пуно поноса представљао тако како је“.

¹⁴⁸ М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из новије историје српске*, Београд, 1892, 18-19.

¹⁴⁹ М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, 21 – 22.

¹⁵⁰ *Исто*, 40.

схватиле прилично озбиљно и дале себи у задатак да у балканску кнежевину врате официре темељно оспособљене за дужности које ће обављати.

Боравак у једној развијеној земљи представљао је за српске питомце једно ново до тада не проживљено искуство и у културолошком смислу. Тако о Берлину Протић говори као о месту „кога до гроба не заборављам; у коме сам душевну сведомост добио и ону наученост постигао којом по мојој струци Отечеству од ползе могу бити“.¹⁵¹

По повратку у Србију ова тројица официра која су војно образовање стекла у Пруској били су и први стручни наставници војних предмета на новооснованој српској Артиљеријској школи. Тако је Петар Протић-Драгачевац једно кратко време предавао артиљерију, Ранко Алимпић основао катедру тактике, и поред тога предавао генералштабну службу, пољску и логорску службу и јахање, а Јован Белимарковић фортификацију, стилистику и администрацију.¹⁵² Након Алимпића у дугом периоду, све до 1880. године тактику као један од главних војних предмета ће предавати такође пруски ђак, генерал Милојко Лешјанин који је завршио пруску Ратну академију и провео годину дана на стажирању у пруском Великом генералштабу.¹⁵³ Једно дуже време (1869 – 1893) тактику, ђенералштабне послове, пешачка правила, администрацију и стратегију је предавао и генерал Димитрије Ђурић као хонорарни професор, који је био уједно и пруски и руски ђак.¹⁵⁴ Након њих тактику предају њихови ђаци из артиљеријске школе Светозар Нешић, Радомир Путник и Јован Атанацковић.¹⁵⁵ Колико је била темељна наука коју су са собом на Артиљеријску школу донели из Берлина можда најбоље сведочи писмо Тодора Бојића, српског питомца на Ратној школи у Берлину свом професору Ранку Алимпићу: „Ништа опширније, ништа потпуније не предаје нам се тактика овде, него што си нам је ти у нашој Академији предавао“.¹⁵⁶

Да време које је Ранко Алимпић провео на школовању у Пруској није улудо протраћено сведочи и чињеница да се у њему појавио реформски дух који је био усклађен са потребама времена. Наиме, када је у време избијања Кримског рата 1853. године

¹⁵¹ Р.Љушић, С.Бојковић, М.Пршић, Б.Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804 – 1918*, Београд, 502.

¹⁵² *Исто*, 451, 469 -470, 503 - 504.

¹⁵³ *Споменица седамдесетпетогодишњице ВА, 1850 – 1925*, Београд, 1925, 219; М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, 125 - 129.

¹⁵⁴ *Споменица...*, 222; М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, 88 - 92.

¹⁵⁵ *Споменица...*, 227 – 229.

¹⁵⁶ Р.Љушић, С.Бојковић, М.Пршић, Б.Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804 – 1918*, 470.

запретила опасност да турска вазална кнежевина Србија буде окупирана од стране суседне Аустрије, код тадашњег професора војних наука на Артиљеријској школи појавила се идеја о установљењу сталне милиције, то јест народне војске у Србији. Ова мисао оцењена је од ондашњих меродавних кругова у земљи као незрела и неостварљива с обзиром на позицију у којој се Србија налазила, али је рад на пројекту у писменој форми настављен и завршен у току 1855. године, да би након тога, после неколико месеци разматрања у Државном савету враћен Алимпићу да га сачува до срећнијих прилика.¹⁵⁷

У међувремену, усавршавање српских питомаца у Пруској и даље је настављено. Када је те исте 1855. године прва класа Артиљеријске школе завршила школовање Министарство унутрашњих дела доставило је предлог Државном Савету да се свршени питомци упуте у иностранство на даље школовање како би се спремили за: артиљерију (за техничку радњу и арсенал), инжињерију, генерал-штаб, администарацију, коњицу и хемију. Став министарства био је да су све војене науке најбоље развијене у Француској те је предложено да се ови питомци пошаљу у Француску. Начелник војног одељења у Министарству унутрашњих дела Миливоје Петровић Блазнавац, изнео је ипак мишљење да се свршени питомци пошаљу на школовање у различите државе: да би касније по повратку кроз међусобне расправе сами увидели, шта је у којој држави боље.¹⁵⁸ Овај предлог је прихваћен, што је за даљи развој војске у Србији било веома важно.

Од официра који ће касније играти велику улогу у изградњи модерне српске војске, након тога су у Пруску послати Милојко Лешјанин, Коста Протић, Тихомиљ Николић и Антоније Богићевић.¹⁵⁹ Сви ови официри понеће у српској војсци временом генералске еполете. Милојко Лешјанин је у Берлину завршио трогодишњи курс Ратне академије а затим провео годину дана на пракси у пруском Великом генералштабу. Служио је и шест месеци у гардијским јединицама у Берлину и присуствовао великим маневрима пруске војске код Кобленца.¹⁶⁰ Коста Протић и Тихомиљ Николић су у Берлину завршили двогодишњи курс Артиљеријско-инжињеријске школе, а након тога скоро годину и по дана провели на пракси у Пионирском батаљону у Данцигу, док је Антоније Богићевић који једини није претходно завршио војну школу у Србији прво био на служби у

¹⁵⁷ М. Ђурђевац, „Народна војска у Србији 1861 – 1883. године“, *Војноисторијски гласник*, 4, Београд, 1959, 78 – 79.

¹⁵⁸ АС, Државни Савет, 1855, 448. (документ добијен љубазношћу др Слободана Ђукића).

¹⁵⁹ М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, 48, 125, 182.

¹⁶⁰ *Исто*, 125.

Гардијској артиљеријској регименти (1857 – 1858) а затим такође похађао Артиљеријско-инжињеријску школу. Богићевић ће касније, као поручник, присуствовати на маневрима пруске војске код Соме 1863. године, да би као капетан I класе 18. јула 1870. био послат у пруску Врховну команду ради проучавања ратних прилика.¹⁶¹

Школовање српских војних питомаца у Пруској трајало је у континуитету све до српско-турских ратова 1876-1878. Тако је бивши пруски ђак, Ранко Алимпић, који се налазио на челу Општевојног одељења Главне војне управе, отпратио 30. новембра 1861. за Пруску 22 војна питомца: 10 официра и 12 „нижих чинова“, да у пруској војсци по разним радовима изучавају службу и дисциплину војну.¹⁶² У Пруској су се тако 1862. нашла и осморица младих официра (од 11 питомаца) из III класе Артиљеријске школе (1855 – 1860), који су били послати у Берлин ради стручног усавршавања у војним знањима: Јеврем Радојкић, Петар Топаловић, Сава Грујић, Димитрије Ђурић, Јеврем Марковић, Ђорђе Мишковић, Александар Давидовић и Лазар Чолак-Антић.¹⁶³ У овој групи била су три будућа генерала српске војске. Један од њих, Сава Грујић, провео је три године на пруској Ратној академији, други, Димитрије Ђурић, био на пракси у пруском Великом генералштабу, док је трећи, Петар Топаловић, служио по пруским гардијским јединицама.¹⁶⁴ И Стеван Пантелић је након завршетка школовања на Физикалном институту у Бечу где је од 1861. до 1863. студирао физику и хемију, отишао на једногодишње даље усавршавање у области хемије у Француској и Пруској.¹⁶⁵ Ове две групе официра које су боравиле у пруској војсци баш у време када се на челу Великог генералштаба налазио велики реформатор Молтке-старији одиграће веома истакнуту улогу у изградњи српске војне организације и доктрине. Иначе и Молтке-старији био је још од млађих дана унеколико повезан са Србијом. Он је најиме, 1835. године, као млад официр био на пропутовању од Бреславе до Цариграда, преко Беча и Пеште, одакле се Дунавом спустио до Београда и Оршаве, задржавши се на том путу веома кратко и у Србији. У рукопису који је настао као опис тога путовања он се осврнуо и на кнеза Милоша којег је хвалио као личност која се са мачем у руци изборила за слободу својих

¹⁶¹ Исто, 48, 170, 192.

¹⁶² Р.Љушић, С.Бојковић, М.Пршић, Б.Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804 – 1918*, 473.

¹⁶³ Исто, 458

¹⁶⁴ М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003, 78, 88, 178, 238.

¹⁶⁵ Исто, 178.

земљака и хвалио његов ауторитативни модел владавине, без скупштина, избора и гласања. Молтке је ипак приметио да су земљи недостајали закони јер је кнез за себе задржао сву власт и „пренео поредак војног логора на државну управу“. Молтке је српског кнеза срео још једном у Цариграду и том приликом хвалио његову мудрост јер је Милош схватио да његова кнежевина постоји само захваљујући вољи Порте. У земљи је према Молткеу кнез владао захваљујући свом изузетном богатству, док је према иностранству био „јак захваљујући ратничком карактеру српског народа, јер и ако њена милиција (народна војска) није бројна, сваки Србин зна да се служи оружјем за чије поседовање се тако дуго борио“.¹⁶⁶ Будући немачки начелник генералштаба и победник код Кениггреца и Седана изразио се тако веома похвално о војничком духу српског народа, што је свакако могло имати утицаја и на третман српских војних питомаца у Немачкој у његово време. Колико је било поверење које су Пруси имали у ове српске војне питомце сведочи и чињеница да су у светлу италијанско-пруско-аустријског рата почетком априла 1866. разматране и могућности да се српски официри који су били на обуци у Пруској пошаљу као њени агенти у Угарску.¹⁶⁷

Пракса школовања српских официра у страним државама настављена је и са наредним генерацијама. Тако је од 1856. до 1875. године, од 147 свршених питомаца Артиљеријске школе 56 наставило школовање у некој од европских земаља.¹⁶⁸ Према каснијим сведочењима „једна од највећих незгода код дотадашњих питомаца била је та што су у опште врло мало владали са језиком. Одовуд је произишало сње бивање и избегавање друштва, услед чега никад се није могло дознати све што би требало, јер зна се да се само непосредним мешањем са официрима докучи и оно што је иначе неприступно“.¹⁶⁹ Ипак, међу српским војним питомцима у Немачкој било је и личности које су у тој земљи изузетно добро прихваћене и дале значајан допринос њеном технолошком развоју. Такав је на пример био будући српски генерал Константин – Кока Миловановић (1847 – 1905) који је у периоду 1872-1873 био питамац Артиљеријско-инжењеријске школе у Берлину. Миловановић је био познат као војни конструктор и као

¹⁶⁶ М. Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903 – 1918)*, 13.

¹⁶⁷ J. Albrecht von Reiswitz, *Belgrad – Berlin, Berlin – Belgrad 1866 – 1871*, 57.

¹⁶⁸ *Статистика Војне академије, Ратник*, I, Београд, 1880, 91.

¹⁶⁹ *Реферат начелнику главног ђенералштаба*, Артиљеријски комитет, № 86 од 7. марта 1879, *Ратник* (службени део), VII, Београд, 1879, 54,

такав извршио је преправке на Маузеровиј пушци М1880 у току 1883. године. Пушка је била позната као *Кока Маузер* и важила за најбољу пушку свога времена. Од 1884. био је ожењен Елизом, кћерком Вилхелма Маузера. Пруска академија за проналаске изабрала га је потом 1892. за свог почасног члана.¹⁷⁰ Миловановић није био и једини српски питомец који је у високим круговима немачког друштва пронашао брачну срећу. Тако се на пример и каснији пуковник српске војске и управник барутана у Страгарима и Обилићеву, Милош В. Милошевић, који је од 1889. до 1892. на Техничкој школи у Штутгарту завршио хемијски курс (пиротехника) приликом свог боравка у Немачкој оженио кћерком Готлиба Фогела, банкара из Штутгарта.¹⁷¹

Савремена војничка знања која су српски питомци стицали у Пруској било је тешко применити у Србији, како због њихове младости, тако и због прилично заостале војне организације у земљи, у којој је поред закржљале стајаће војске главну војну снагу чинила недовољно обучена и недисциплинована народна војска милицијског типа. Народна војска која је своје порекло вукла још из времена устанка званично је постала саставни део српске војне организације када је кнез Михаило 29. августа 1861. Законом о „Устројенију народне војске“, завео поред стајаће и народну војску.¹⁷² Уведена је општа војна обавеза за све Србе без разлике од 20 до 50 година старости изузимајући свештена лица и неспособне. Као и стајаћа, и народна војска делила се на пешадију, артиљерију, коњицу и пионире. Рачунало се да ће прва класа бројати око 50.000 бораца, при чему је 93% требало регрутовати у пешадију, 5% у коњанике и 2% у пионире (раденике). Војска је требала да буде подељена у 17 пукова, са 62 батаљона, 26 ескадрона, 17 пионирских одељења и шест батерија. У артиљерију су се регрутовали обвезници, њих 1.200, искључиво из Београда и Крагујевца, односно врачарског и крагујевачког среза. Административно-територијална подела Кнежевине представљала је основу и оквир војне формације.¹⁷³ Старешине, до капетанског чина требало је да буду из редова народних

¹⁷⁰ М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, 147 – 150.

¹⁷¹ ВА, ДПП, Милошевић, В. Милош.

¹⁷² М. Ђурђевац, „Народна војска у Србији 1861 – 1883. године“, 79.

¹⁷³ Пешадија се делила на чете (75 – 100 људи), састављене од обвезника једне општине, и батаљоне које су чинили војници односно чете из једног среза (6 – 8). Коњица је формирана у среске чете и окружне (пуковске) ескадроне, пионири само у окружна (пуковска) одељења од 60 људи, а сви заједно су у оквиру округа образовали пук. Артиљеријске батерије нису улазиле у састав пукова. Команди је било пет, свака са по неколико округа, од два до пет: Дринско-савска (шабачки, ваљевски и подрински), Јужноморавска (ужички, чачански и крушевачки), Тимочка (алексиначки, књажевачки, црноречки и крајински),

војника. Официри по позиву служили су само у главним штабовима команди: начелник или шеф штаба у чину мајора и онолико чланова са чином капетана колико има округа. За полоководце (команданте пукова) и врховне команданте појединих команди које ће именовати кнез на предлог министра војног и унутрашњих дела а друге по сопственој вољи, нису ближе одређена потребна својства. Инструктори обуке требало је да буду најбољи међу испуњеним солдатима стајаће војске.¹⁷⁴ Пројекат је био завршен 1859. а на његовој изради су били ангажовани Ранко Алимпић и Јован Белимарковић, обојица приски ђаци.¹⁷⁵

Један од главних проблема приликом организације штабова народне војске код њеног оснивања, била су персонална решења. Наиме, ондашњи официрски кор није могао да да потребних тридесетак људи за штабове, са чином прописаним устројством. И ако је кнез Михаило на брзу руку унапредио 28 официра, ни за једног начелника штаба није предложен официр са чином мајора, а само је мањи део осталих био са чином капетана, па је тако народна војска остала без и једног вишег официра, којих истини за вољу ни за гарнизону војинство није било довољно. За рад са народном војском предложени су трупни официри, најчешће без потребне школе, али са несумњивим искуством, а не најобразованији међу њима, који су углавном остали у Главној војној управи, Артиљеријској школи и Артиљеријској управи у Крагујевцу.¹⁷⁶ Артиљеријска школа давала је мали број нових старешина, једва десетак у класи, и то на сваке две године, па су добар део официрског кора још увек чинили људи без стручног образовања, стасали углавном кроз праксу у гарнизонима. Квалитет свих заједно није био особит. Када је у пролеће 1860. требало „умножити“ војску, кнез наследник, који је онда бринуо о томе, поверио се Ђури Даничићу да „нема кога да учини заповедником регименте, нико од официра није способан“ и да их „већ има двадесет, с којима не знају шта да раде. Под притиском ратних околности 1862. је унапређен већи број младих школованих, али и

Источноморавска (ћупријски и пожаревачки) и Главна средоточна команда са седиштем у Крагујевцу (београдски, јагодински, крагујевачки, смедервски и руднички округ).

¹⁷⁴ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861 – 1864*, 25 – 27; Обуку временски неограниченог трајања требало је за пешадију и пиониере најпре изводити по општинама и четама празником и недељом, а касније и батаљонску школу сваке друге недеље; коњаници су се обучавали само по срезовима, а топције у Београду и Крагујевцу. Петнаестодневне пуковске маневре требало је држати једном годишње, у јесен по завршетку пољских радова, а скуп од више пукова ради производства великих маневара само по одлуци владара.

¹⁷⁵ С. Ђукић, „Школовање српских официра у Аустро-Угарској и Немачкој у XIX и првој деценији XX века“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2014, 87

¹⁷⁶ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861 – 1864*, Београд, 1984, 38 – 39.

старијих и искусних старешина и убрзан пријем официра из Аустрије, по правилу са чином вишим од оног с којим су напуштали службу у царевини.¹⁷⁷ Ти официри били су углавном граничари, а касније нарочито 1876. године примани су и млађи официри, али су оцењени као недовољно спремни.¹⁷⁸ У активну службу су такође одревођене и вође добровољаца, ако су имали неког војничког искуства и образовања.¹⁷⁹ Према каснијим оценама „трупни официри, будући без школе нису имали довољно општег образовања, па ни стручног, јер су имали једва онолико знања колико су то праксом научили. Ни оцена свршених питомаца Артиљеријске школе није била много боља. Они су имали нешто више општег, али недовољно стручног образовања. Они су били распоређивани у пешадију и коњицу тек од 1871. године. Од њих су најбоље оцењени они који су били послати на школовање у Немачку који су били добро спремни.“¹⁸⁰

У мају 1862. коначно је усвојен *Закон о устројенију Министарства војног*, чији је задатак био да регрутује, организује и војнички образује како редовну, тако и народну војску и да управља свим војним заводима, арсеналима, фабрикама и надлештвима.¹⁸¹

Народна војска кнеза Михаила била је састављена од мноштва малих јединица, подређених месној полицији, без јединствене организације и система команди, које су се ретко, а од 1864. нису никако окупљале у веће војне групације и логоре дужег трајања. Таквом организацијом и командовањем она је, као наоружани народ, могла бити способна за локалну герилу у случају окупације, па потом за општенородни устанак и ослободилачки рат, али се тешко могло очекивати да ће у миру стећи мобилност, способност за нагли и дужи покрет и брзу концентрацију, за иоле снажнији маневар и уништавајући удар. Формирање јединица од људи, старешина и представника власти из исте средине, међусобно познавање и фамилијарност у односима, засновани на суседству и крвном сродству, могли су бити корисни кад се брани властита чељад, огњиште, домазлук и село, али су углавном лоше деловали на дисциплину каква је била потребна за фронталне борбе, веће операције и далека ратовања.¹⁸²

¹⁷⁷ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861 – 1864*, 127.

¹⁷⁸ А. М. Стојићевић, „Правна оцена вредности српског официрског кора у нашим ратовима од 1912 – 1918 године“, *Ратник*, I, Београд, 1934, 93.

¹⁷⁹ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861 – 1864*, Београд, 1984, 127.

¹⁸⁰ А. М. Стојићевић, „Правна оцена вредности српског официрског кора у нашим ратовима од 1912 – 1918 године“, 93.

¹⁸¹ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861 – 1864*, 41.

¹⁸² *Исто*, 162.

Каква је та војска у суштини била најбоље сведочи један пруски извештај из тог периода. Наиме, у светлу све бољих пруско-српских односа, а у вези са пруским комбинацијама против Аустрије, 28. фебруара 1867. године пруски потпуковник фон Кренски, начелник одељења у штабу 2. армијског корпуса добио је задатак да оде у Србију и на лицу места се упозна са војним потенцијалом кнежевине. Фон Кренски је стигао у Београд почетком марта, а своја прва два извештаја о српској оружаног сили послао је у Берлин 20. и 21. марта. Његов утисак о српској војсци онога времена није био ни мало позитиван. Након обилазка јединица у унутрашњости Кренски је закључио да српска народна војска и поред доброг људског материјала није способна за успешну офанзиву против Турске, пре свега због потпуног недостатка школованих официра и војничког реда. После обиласка јединица гарнизоне војске и милиције (народне војске) у Шапцу и Смедереву Кренски извештава да би више, а нарочито генералштабне офицере чији је недостатак очигледан, кнез желео да добије од једне Србији наклоњене велике силе, а понајвише од Пруске. Оцењујући спремност српских трупа гарнизонског војинства он је изнео запажање да су војници дисциплиновани и одлично обучени за дужности које обављају али да официри по војничкој спремности нису достигали ни пруске подофицире, те да ће таквој војсци бити тешко да успешно ратује и у Босни у којој је живело око 500.000 мухамеданаца српског језика, а да о некаквом успешном рату ове војске против Аустрије не може бити ни говора.¹⁸³ Најкомпетентнији суд о народној војсци који се чуо од Турака као главног потенцијалног противника, дао је сердарекрем Омер-паша Латас приликом једног пропутовања кроз Београд који је кратко оценио : „ово ће се све разбећи“.¹⁸⁴

Реформа војске показала се тако као прека потреба српског друштва баш у периоду када пруски, односно немачки утицај на тадашњи развој војне мисли и организације у Србији након француско-пруског рата 1870/1871. постаје доминантан. Предмет интересовања водећих европских теоретичара постала је пруска војна мисао, у чијем средишту је било дело *О рату*, Карла фон Клаузевица. Још већу пажњу изазвала је пруска војна доктрина, која је постала узор за организацију, формацију и обуку војски европских држава. И у Србији је владало велико интересовање за најновије тенденције у Европи, па се за књигу *Наука о борби из пруске тактике од Периционијуса*, коју су са немачког

¹⁸³ J. Albrecht von Reisswitz, *Belgrad – Berlin, Berlin – Belgrad 1866 – 1871*, 84 -86.

¹⁸⁴ Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861 – 1864*, 160.

превели официри и бивши пруски ђаци Лазар Чолак-Антић и Станојло Стокић јавило чак 1400 претплатника, међу којима су били кнез Милан Обреновић и намесник Јован Ристић.¹⁸⁵

Управо тада, по пруском узору, почиње и озбиљнији рад на професионализацији војног позива у Србији. Наиме, за време министровања војском пруског ђака, пуковника Јована Белимарковића измењен је 1871. тадашњи Закон о устројству војске и уведено полагање испита за унапређење у официрске чинове (потпоручника, капетана и мајора).¹⁸⁶ Једновременно са тим у Србији је започео рад на изградњи војне доктрине, по узору на пруску војску. Развој војне доктрине у српској војсци био је нарочито интензиван од 1873. године, када је на место министра војног постављен питомац прве класе Артиљеријске школе Коста Протић, такође пруски ђак. До тада се сво војно образовање у српској војсци сводило на „просто егзерцирање по пешачким правилима и на неколике наставе из унутрашње службе и уредбе о дисциплини.“¹⁸⁷ Од тог времена уводе се нови садржаји и методе обуке: тактичка обука, познавање наоружања, гађање, физичка обука.¹⁸⁸

Ипак, као и у Пруској и у Србији реформе нису прихватане са лакоћом. Тако је Сава Грујић због оштре критике српске народне војске која ће се у ратовима 1876 – 1878. показати као исправна био отпуштен из државне службе. Он је потом боравио у пруској војсци од 1873. до 1875.¹⁸⁹ У међувремену је по пруском моделу формиран фебруара 1876. и Главни генералштаб, као највиши стручни орган нове војске. Први српско-турски рат изнео је на видело све мане народне војске и оправданости Грујићевих критика. По повратку из Пруске пуковник Сава Грујић постављен је за министра војног (4. новембар 1876. до 1. октобар 1878.). За време његовог мандата почиње рад на реорганизацији српске војске на савременијим принципима. Грујић је занемарену стајаћу војску повећао са четири на осам батаљона, а истовремено је наредио да 32 чете ових батаљона уђу у састав 32 батаљона народне војске, са циљем да се мешањем регуларне војске и милиције подигне борбена способност последње, те да нова формација обухвати све људство способно да носи оружје. Августа 1877. уведена је и нова ратна формација по којој је у

¹⁸⁵ С. Ђукић, „Школовање српских официра у Аустро-Угарској и Немачкој у XIX и првој деценији XX века“, 91.

¹⁸⁶ *Програм и правило за испите официрске*, Ф№ 2468 од 27. маја 1871. године са изменама и допунама од 1. марта 1879, *Ратник* (службени део), III – IV, Београд, 1879, 75 – 290.

¹⁸⁷ С. Стокић, „Реч унапред“, *Упут за командовање четом пешадије стајаће војске*, Београд, 1879.

¹⁸⁸ Ђ. Станић, З. Килибарда, Ј. Марчек, *Обука српске војске 1804-1918*, Београд, 2007, 247-260.

¹⁸⁹ М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, 78 – 83.

састав активне војске укључено и осам бригада II класе, до тада у саставу резервне војске. По новој формацији Активна војска образовала је пет корпуса (Шумадијски, Моравски, Тимочки, Јаворски и Дрински) уместо дотадашња четири.¹⁹⁰ Ово преуређење било је у складу са пруским искуством још из времена завршнице Наполеонових ратова, и показало резултат већ у другом српско-турском рату.

Након рата рад на модернизацији је настављен. Тако су у октобру 1878. године устројени, а од фебруара 1879. почели са радом Артиљеријски и Инжењеријски комитети као стручна тела за решавање питања набавке и примене савремене војне технике.¹⁹¹ Реформи је допринело и стварање Оружног фонда, 1879. године,¹⁹² захваљујући коме се војни буџет извршавао у 100% износу. Од 1879. формиран је и војностручни часопис *Ратник*, који ће до 1881. имати и улогу *Службеног војног листа*, а од 1880. године, Артиљеријска школа преформирана је у Војну академију која је почела специјалистичко школовање официра свих родова војске на нижем и вишем курсу.¹⁹³

Да је Пруска организација била узор којем се тежило, сведоче и оцене изнете већ у првој свесци новопокренутог војног часописа *Ратник* да је „свет (...) у опште на чисто, да пруска војска својим радом и изображењем за време мира предњачи и да од ње могу сви да уче, па према томе, лако је оценити, колико се може учити из њеног практичног вршења у рату онога, с чиме је се спремила у миру“,¹⁹⁴ као и речи генерала Јована Мишковића, српског министра војног (октобар 1878 – октобар 1880) за чијег министровања је и формиран велики део институција значајних за даљи развој војске на савременим основама: „Ја налазим, да она војска, која жели да се стално у одређеном правцу развија и усавршава, да таква војска треба да има у свим војним генерацијама специјално спремне људе, који ће поједине гране руководити и дотеривати, по општем усвојеном плану, и који ће генерације једна другу наслеђивати тако, да сво војно

¹⁹⁰ Исто. 80.

¹⁹¹ Устројство војних комитета, Ф№ 11476 од 6. октобра 1878, *Ратник* (службени део), I-II, Београд 1879, 10 – 21.

¹⁹² Фонд је основан са намером да се поспешу опремање српске војске савременим ватреним оружјем. Пунио се од годишњих неутрошених средстава из војног буџета, приреза од пола динара годишње по пореској глави и добровољних прилога. Новац из фонда могао се употребити само за набавку потребног оружја и ни за шта друго. Према: „Закон о устројству Оружног фонда“, Ф№ 940 од 19/31. јануара 1879. године, *Ратник* (службени део), I-II, Београд 1879, 23 – 24.

¹⁹³ Закон о устројству Војне академије од 18/30. јануара 1880, *Ратник* (службени део), II, Београд, 1880, 17 – 40.

¹⁹⁴ *Ратник*, I-II, Београд, 1879, 254.

изображење буде у једном правцу и у једном духу. Тек тако уређено изображење и развијање наше војне снаге може дати корисне и поуздане резултате. Пример нам је у томе Пруска, која се од Шарнхорста па до Рона – 70 година – скоро све у једном правцу дотеривала, па за то је и достигла у садање време врхунац војеног савршенства“.¹⁹⁵

И када се у наредном периоду поново размишљало о слању официра на стручна усавршавања у иностранство, нарочито када је у питању била стројева спрема, у оптици српског војног руководства на првом месту је и даље стајала Пруска (односно Немачка) „јер нема сумње да је ово држава са најбољом војном организацијом, најбољом спремом, најбољим начином изображења војника и што су до сада тога ради официри наши највише тамо ишли (истакао Д.Д)“.¹⁹⁶ Тако је у предлог Генералштабног одељења за школовање и усавршавање кадрова из априла 1879. стајало да се пошаље „један официр у Берлин у ђенералштабну школу (*Kriegsakademie*) да се спрема за професора војне и ратне историје и стратегије, један у Париз у “*Ecole supérieure de guerre*” и да се спрема за професуру тактике и ђенералштабних послова (то је нова ђенералштабна школа и врло је желети, да који наш официр прође кроз исту), од пешадије да се пошаље што већи број, а у крајњем случају најмање четири и то за фронт у Пруску, једног коњичког официра у Пруску за фронт и два официра у Беч у школу интендантску, од којих један да се спрема за професора војне администрације“.¹⁹⁷ Када су били у питању артиљеријски официри, Артиљеријски комитет предложио је да се од 11 кандидата, од њих шест који су били за трупну службу свих шест пошаље у Пруску док би се преосталих пет један упутио за спремину за професуру на виши артиљеријски курс у Беч, један за ливницу и лафетницу Крагујевачке фабрике у Петербуршки арсенал у Русију, један за барутану у Охтенски завод такође у Русију, један за лабораторију у Петербуршку лабораторију и један за пушкарницу у фабрике оружја у Лијежу у Белгији.¹⁹⁸ Од четворице инжењеријских официра за чијим усавршавањем је потребу исказао инжењеријски комитет један је требало да изучава чисто војно инжењерство у Француској или Русији, а преосталу тројицу требало је послати у

¹⁹⁵ Ј. Мишковић, „Шиљање официра у стране земље за стручно изображавање“ – начелнику Главног генералштаба, Ф№ 1863 од 18. фебруара 1879, *Ратник* (службени део), VII, Београд, 1879, 45.

¹⁹⁶ *Реферат начелнику главног ђенералштаба*, Артиљеријски комитет, № 86 од 7. марта 1879, *Ратник* (службени део), VII, Београд, 1879, 56.

¹⁹⁷ Главни генералштаб, Генералштабно одељење – Начелнику Главног генералштаба, Ђ№ 165 од 27. марта / 8. априла 1879. године, *Ратник* (службени део), I-II, Београд 1879, 52.

¹⁹⁸ *Реферат начелнику главног ђенералштаба*, Артиљеријски комитет, № 86 од 7. марта 1879, *Ратник* (службени део), VII, Београд, 1879, 56 – 57.

Пруску од чега би се један специјализовао за пионирство и саперство, један за понтонирство и један за минерство.¹⁹⁹ Од предложеног броја од укупно 24 официра, њих 15 требало је послати у Пруску, једног или двојицу у Француску, три у Аустро-Угарску, три до четири у Русију и једног у Белгију. Сви трупни официри слати су на усавршавање искључиво у Пруску из чега се лако да закључити који је организациони и доктринарни модел однео превагу у реформисању српске војске осамдесетих и деведесетих година 19. века.

О доминантном пруском утицају на развој војне организације у Србији, као и српске војне доктрине најбоље сведочи и чињеница да је у Библиотеци српског Главног генералштаба 1880. године, дакле у периоду када започиње реформски рад на професионализацији српске војске, у одељку који је садржао разна правила и законе и војно-стручну литературу, од 381 библиотечке јединице чак њих 162 било пруско-немачког порекла. Ако од тог броја одбијемо књиге и правила писана на српском језику којих је било 49, излази да је готово 50% свих правила и војностручне литературе из које су се припремали српски виши официри било пруског порекла. Ако се томе додају аустријске и швајцарске књиге писане на немачком језику онда су међу страним правилима и књигама оне на немачком језику (233) чиниле 70%, а оне на француском језику (86), укључујући и оне из Швајцарске тек 25%.²⁰⁰ Све ово сведочи о чињеници да француски утицај на стварање модерне српске војне организације није био ни приближно доминантан како то тврде неки аутори.²⁰¹

По угледу на Шарнхорстову комисију за реформу војске са почетка 19. века и у Србији је након завршетка ратова 1876/78 образована *Велика војна комисија* чији је задатак био да реши 25 начелних војних питања која су се тичала реорганизације војске.

¹⁹⁹ Инжинирски комитет - Главном ђенералштабу, ИК№ 48 од 6/18. марта 1879. године, *Ратник* (службени део), VII, Београд, 1879, 58 – 59.

²⁰⁰ *Ратник*, VI, Београд, 1880, 672 – 674; *Ратник*, VII, Београд, 1880, 5 – 8; *Ратник*, VIII, Београд, 1880, 9 – 12; *Ратник*, IX, Београд, 1880, 13 – 16; *Ратник*, X, Београд, 1880, 17 – 20; *Ратник*, XI, Београд, 1880, 21 – 22; *Ратник*, XII, Београд, 1880, 23 – 24. Од осталих књига највише је било оних швајцарског порекла њих 71, затим француских (55) и аустријских (31), затим румунских (10) и по једна руска, италијанска и белгијска.

²⁰¹ О томе видети: Д. Вуксановић – Анић, *Стварање модерне српске војске (француски утицај на њено формирање)*, Београд, 1993; Ђ. Станић, З. Килибарда, Ј. Марчек, *Обука српске војске 1804 – 1918*, Београд, 2007, 63, 66, 104 – 105. Група аутора *Обуке српске војске* пруски утицај наводи само као посредан и краткотрајан, преко аустријских правила и за време командовања краља Милана Активном војском 1897 – 1900.

На челу комисије налазио се генерал Јован Белимарковић.²⁰² Од септембра 1881. године ова комисија је прерасла у *Комитет за организацију и наставу војске*, чији је задатак био „да прати сувремену развитак бојних средстава и тактике и према томе напредак наставе и организације војне у опште, па да се стара о целисходној примени и усавршавању тога свега код наше војске“. Поред тога задатак Комитета био је „да израђује пројекте о преустројству (реорганизацији – прим. Д.Д) војске и о изменама и допунама у устројству њеном, израђује и усавршава егзерцирна правила за све родове војске понаособ, као и упутства за вежбање и маневровање, како код појединачних, тако и код сложених тела војске, правила пољске, логорске и унутрашње службе, прописе о регрутацији, гађању, програме за трупне школе и за предмете у њима, распореде годишњих занимања код свих родова војске, наставни план за учевне команде, програме за полагање официрских и подофицирских испита, чини избор и предлаже лица за предавање у трупним школама, стара се о упућивању официра у трупне школе и оцењивању оних који полажу испите за унапређења, заједнички са Генералштабом израђује план за мобилизацију војске, а са артиљеријским и инжењеријским комитетом брине се о савременом наоружању и спреми војске“.²⁰³ Једном речју, на плећима овог Комитета била је комплетна идејна изградња професионалног модела војне организације са каквим смо се упознали у Пруској у претходном делу текста. Да је у том Комитету пруски организациони модел доминирао сведочи и чињеница да су пруски ђаци чинили су 12 од 27 његових чланова,²⁰⁴ као и апсолутну већину од 19 лица из његовог састава која су школована у иностранству.²⁰⁵ Овај комитет преко свог одбора за организацију израдио је нацрт Закона о устројству војске,

²⁰² „Реорганизација српске војне снаге“ (из опште војног одељења министарства Ф№ 6569), *Ратник*, VII, Београд, 1879, 78 – 80.

²⁰³ *Службени војни лист* даље: *СВЛ* 1881/852-854; ФН – 4648 од 8/20. септембра 1881. године.

²⁰⁴ *СВЛ* 1881/855-857; Решење министра војног ФН 4760 од 15/27. септембра 1881: Пруски ђаци у Комитету били су: његов председник генерал Јован Белимарковић, артиљеријски пуковник Нићифор Јовановић, командант 1. шумадијске дивизије, затим председник артиљеријског комитета, артиљеријски пуковник Антоније Богићевић, начелник Оперативног одељења Главног генералштаба, генералштабни пуковник Петар Топаловић, командант пешачке бригаде, генералштабни пуковник Димитрије Ђурић, артиљеријски пуковник Стеван Пантелић, инжењеријски потпуковник Коста Протић, артиљеријски потпуковник Милија Катанић, генералштабни потпуковник Јован Петровић, артиљеријски мајори Михајло Срећковић и Коста Миловановић и коњички мајор Лазар Лазаревић.

²⁰⁵ Поред 12 официра школованих у Пруској, у чланству Комитета налазио се један официр школован у Белгији (командант стајаће војске, пуковник Милутин Јовановић), три официра школована у Француској (управник Војне академије, инжењеријски пуковник Стеван Здравковић, председник Инжењеријског комитета, инжењеријски пуковник Александар Николић и пешадијски пуковник Марко Катанић) и тројица у Русији (заступник начелника Главног генералштаба, пуковник Јован Анђелковић, командант Коњичког пука Стајаће војске, коњички потпуковник Александар Симоновић и инжењеријски мајор Михајло Магдаленић).

Закона о устројству Министарства војног и Војноадминистративни закон.²⁰⁶ Предлоге ових закона изнео је у експозеу српској народној скупштини 15. децембра 1882. године,²⁰⁷ тадашњи министар војни, генерал Тихомиљ Николић, такође пруски ђак.²⁰⁸ Од највећег значаја био је нови *Закон о устројству војске* из 1883. са каснијим изменама и допунама који је дао правну основу за коначно формирање модерне професионалне војне организације.²⁰⁹ Као у Немачкој и у Србији се према новим законским решењима војска заснивала на принципу опште војне обавезе и била подељена на трупе првог, другог и трећег позива, а од 1901. имала и последњу одбрану,²¹⁰ док су се по истом образцу²¹¹ ратни пукови попуњавали обвезницима са територије на којој су се налазили.

Ипак да би реформски кораци показали прави резултат било је потребно време. Српска војска, још увек са недовољно оспособљеним кадром и недовољно изграђеном организацијом претрпела је велики пораз у српско-бугарском рату 1885/1886. Наиме, и ако је Бугарска била ослобођена турске власти 45 године после Србије, делатност руске администрације, нарочито у погледу војне организације новостворене Кнежевине дала је одмах значајне резултате. Из Софијског војног училишта основаног 1879. године, које су водили руски стручњаци до отпочињања ратних дејстава изашло је укупно шест класа са 462 свршена официра. У српско-бугарском рату су узели учешћа и несвршени јункери

²⁰⁶ С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, Београд, 2007, 99.

²⁰⁷ „Предлози народној скупштини“, Додатак броју 51 *СВЛ* за 1882, 1 - 3.

²⁰⁸ Генерал Тихомиљ Николић (1832 – 1886), јануара 1882. преузео од генерала Белимарковића председавање Комисијом за наставу и организацију војске. Од фебруара 1882. до септембра 1883. министар војни у кабинету Милана Пироћанца. Након завршетка прве класе Артиљеријске школе (1855) као државни питомац послан у Берлин, где је завршио двогодишњи курс Артиљеријско-инжењеријске школе. По завршетку школовања био је на пракси у Пионирском батаљону у Кобленцу. Опширније видети: М. Милићевић, Ј. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, 170 - 173.

²⁰⁹ Опширније видети: Славица Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, 93 – 152.

²¹⁰ Према закону о устројству војске из 1883. године првом позиву, уз војнике на одслужењу двогодишњег војног рока (Стални кадар) припадали су сви мушкарци старости од 20. до 30. године. У другом позиву били су они старости од 30. до 37. године, а у трећем од 37. до 50. године. Новим законом из 1886, први позив је скраћен до 28. године старости, док су последње године у другом и трећем позиву остале неизмењене. Законом о изменама и допунама закона о устројству војске из 1890. године пређашња подела на три позива је формално укинута и војска се делила на редовну и народну. Редовну су чинили обвезници од 20. до 30. године старости а народну по новом два позива. Први од 30. до 40. године и други од 40. до 50. године старости. У време реформи 1898 – 1900, поново је дошло до измена. Редовну војску чинили су сада мушкарци старосне доби од 21 до 31 године, народну војску првог позива лица од 31. до 37. године, а народну војску другог позива лица од 37. до 45. године старости. Новим законом о устројству војске из 1901. године поново је уведено регрутовање од навршене 20. година али и служење у Последњој одбрани, која је обухватала омладину од 17. до 20. и старије грађане од 45. до 50. навршене године старости. Према: М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897 – 1900*, 50 – 53.

²¹¹ Н. Holborn, „Moltke i Šliften“, *Tvorci moderne strategije* (priredio Edvard Mid Erl), Београд, 1952, 194. По пруском моделу који је следила српска војска, мирнодопска формација била је развијенија него у ма којој другој земљи. Са изузетком градских трупа, пукови су своје регруте и обвезнике добијали из својих округа.

седме класе, њих 71. У исто време, кроз темељну војну обуку прошло је и око 110.000 регрута.²¹² Уз то треба имати у виду и чињеницу да је један део бугарских официра школован у Русији, тако да је њихов укупан број пред отпочињање непријатељстава износио 649. Томе треба додати и 36 официра бугарског порекла, који су као руски официри учествовали у ослободилачком рату 1877/78. и након тога остали у Бугарској,²¹³ што даје укупну цифру од 685 школованих официра и 71 кадета завршне класе Софијског војног училишта наспрам 238 школованих официра српске војске у 12 класа Артиљеријске школе и три класе Војне академије (13, 14. и 15.) и 10 несвршених питомаца 16. класе.²¹⁴ И број обучених регрута кроз систем опште војне обавезе који је у Србији заведен тек 1883. године био је вишеструко мањи него код Бугара (свега 28.000 спрам 110.000 код Бугара), тако да у опште не треба да чуди како су капетани са Сливнице победили српске генерале. Оно што ће на дужи рок у српској војсци ипак дати боље резултате и значити велику предност јесте постојање сопствене Више школе Војне Академије, која је почела са радом 1884. године,²¹⁵ каква код Бугара није постојала све до 1912, већ се више војно образовање обављало искључиво у иностранству (Русији, Француској, Аустро-Угарској и Немачкој) што је доводило до концепцијских неслагања и мимоилажења.

Пораз у српско-бугарском рату био је судбоносан за главног покретача војних реформи, краља Милана Обреновића и водио у његову абдикацију, што је за један краћи рок успорило модернизацију војне организације у Србији, и ако су претходно створене професионалне институције наставиле са радом и полако давале српској војсци преко потребан добро обучен официрски кадар.

Даљи потребан импулс развоју савремене војне организације, за коју су захваљујући изградњи институција у претходном периоду, већ приспели кадрови, дао је поново краљ Милан Обреновић, овога пута као командант Активне војске у периоду 1897 – 1900. Новим Милановим реформама развијени су пешадијски пукови сталног кадра. Уместо двадесет пукова са по два батаљона, створио је 15 пукова са по четири батаљона, чиме је укупан број батаљона повећан са 40 на 60, дакле за 50%. На овај начин, пук је већ

²¹² Н. Рухчев, *Военното училище на България*, София, 2012, 90.

²¹³ В. И. Виноградов, „Создание болгарской национальной армии“, <http://www.srpska.ru/article.php?nid=1306> /8.12.2004/

²¹⁴ *Споменица седамдесетпетогодишњице ВА, 1850 – 1925*, 269 - 277.

²¹⁵ *Исто*, 353. Прва класа ове школе (1884) имала је једну годину паузе због српско-бугарског рата, па је уместо 1886. завршила са школовањем 1887. године.

у доба мира имао своју потпуну орагнизацију од четири батаљона, па је у случају рата било потребно само позвати резервисте у већ формиране јединице.²¹⁶ По немачком узору, и мобилизацијски план српске војске заснивао на територијалном принципу.²¹⁷ Овај принцип обезбеђивао је највећу брзину у спровођењу мобилизације јер су се јединице мобилисале са одређених територија са којих су у миру попуњаване регрутима. Односно, кадровске јединице у миру биле су стално дислоциране на територије с којих ће се попуњавати у време мобилизације, а на тај начин су била размештена и ратна слагалишта.²¹⁸ Да би добио потребан кадар за попуњу нове, проширене формације, краљ Милан је повећао број питомаца Војне академије и скратио рок школовања за три класе (XXX, XXXI и XXXII) са три на две године. За седам година (1897 – 1904) Војна академија произвела је 710 нових официра.²¹⁹ Повећање официрског кадра, пратило је и повишење официрских плата. Захваљујући реформама кнеза и краља Милана официрска служба постала је најбоље плаћена служба у држави.²²⁰ Последица тога била је да је пред балканске ратове Србија пропорционално имала више официра у односу на мирнодопско бројно стање (8%) него Бугарска (4.7%) или Румунија (6%).²²¹ Ти официри требали су бити употребљени на вишим командним положајима у ратним јединицама и заједно са резервним официрима чинити њихову попуњу приликом мобилизације, као што је био случај у Немачкој.

Обраћана је и већа пажња на војна вежбања и маневре. Са редовним одржавањем маневара почело се 1893 а септембра 1898, у околини Крушевца, били су одржани највећи маневари до тад у којим су учествовале две дивизије, Шумадијска и Моравска, са 30.000 људи.²²² Почело је и грађење великих војних грађевина, нарочито касарни. Војска је

²¹⁶ Опширније видети: М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897 – 1900*, 41 – 59; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, 261 – 290.

²¹⁷ О територијалном принципу у Немачкој видети: Н. Holborn, „Moltke i Šliften“, 193 – 195.

²¹⁸ С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, 340 – 341.

²¹⁹ XXX класа (1897 – 1899) имала је 89 завршених полазника, XXXI (1898 – 1900) класа - 112, XXXII класа (1899 – 1901) - 192, XXXIII класа (1900 – 1903) - 182 и XXXIV класа (1901 – 1904) – 135 завршених полазника, наспрам у просеку од 50 до 65 полазника у ранијим класама. Податке о класама Војне академије погледати у: *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије, 1850 – 1925*, Београд, 1925, 267 – 368.

²²⁰ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Београд, 1934, 363.

²²¹ Д. Калафатовић, „Кратка студија овогодишњих војних буџета Србије, Бугарске и Румуније“, *Ратник*, VIII, Београд, 1912, 69. Истини за вољу српски официри били су слабије плаћени од бугарских и нарочито румунских официра.

²²² Први маневри у српској војсци изведени су још 1837. године код Пожаревца. Званично су уведени *Законом о устројству народне војске* из 1861. године, али су ретко извођени. У маневрима изведеним 1893. који су показали бројне недостатке, учествовали су делови Дунавске и Шумадијске дивизије. Након тога од

наоружана са 90.000 нових маузерових брзометних пушака²²³ које су наручене 1899, док су 1897. поручена и 44 позициска топа пристигла у јесен 1900. године.²²⁴ За наоружање војске новим пушкама било је утрошено 15.000.000 динара. Миланове реформе у војсци стајале су много новаца. За две године, војни буџет скочио је са 14.100.000 на 20.000.000 динара.²²⁵ Војни расходи у време Миланових реформи, заједно са ванредним кредитима за наоружање узимали су лавовски део српског државног буџета. Тако су 1897. они износили 36.86%, 1898, 22,57%, 1899, 29.08%, а 1900. чак 44.33% свих државних прихода на годишњем нивоу.²²⁶ У периоду Милановог командовања Активном војском извршени су тако последњи велики послови на заокруживању професионалне војне организације српске државе, која је обухватила изузетно висок проценат становништва и од Србије начинила прави војнички логор.

О везама између Србије и Немачке у овом периоду, када су војне ствари у питању сведочи и чињеница да је у комбинацији за начелника Штаба команде Активне војске 1897. године био и немачки генерал Колмар фон дер Голц. Овог знаменитог војног теоретичара и реформатора турске војске, за начелника Штаба Активне војске, предложио је тадашњи председник владе др Владан Ђорђевић. Познанство др Владана Ђорђевића и Голц-паше потицало је још из времена када је он био српски представник на Порти. Владан Ђорђевић је због тога веровао да ће искусног генерала који је баш тада напустио турску војску приволети да пређе у Србију. Међутим фон дер Голц који је у Немачкој већ био на положају команданта армије није прихватио ову Ђорђевићеву понуду. Генерал фон дер Голц биће и ако не физички, ипак стално присутан у српској војсци оног времена. Наиме, тадашња предавања из области стратегије била су под непосредним утицајем фон дер Голцових начела, а његова најзначајнија дела *Наоружани народи* (1904), *Ратовање* (1906) и *Вођење војске* (1909), била су преведена на српски.²²⁷

1894. свим већим маневрима руководио је Главни генералштаб. Маневри одржани исте године и 1896. изведени су са две комплетне дивизије, али је број учесника био мањи него 1898. Због малобројног формацијског састава. Опширније видети: С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, 341 – 344.

²²³ Колико је та Маузерова пушка (оригинална ознака М1898) била квалитетна можда најбоље сведочи чињеница да је она задржана у наоружању немачке пешадије до 1945. године.

²²⁴ Опширније видети : М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897 – 1900*, Београд, 2002, 61 – 77; С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, 291 – 308.

²²⁵ С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, 1897 – 1903*, II, Београд, 1931, 42 – 43.

²²⁶ Опширније видети: С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске*, 382 – 390.

²²⁷ М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897 – 1900*, 42.

Захваљујући војним реформама, Србија је по немачком узору, у основи на бази система заснованог на позитивној селекцији успела да изгради изузетно способан старешински кадар. Томе је пре свега допринело постојање заокруженог система војног образовања за трупне официре у самој Србији. Официри српске војске школовани су у Нижој и Вишој школи Војне академије, Пешадијској и Артиљеријској школи гађања²²⁸ или у сличним школама у иностранству. У Нижој школи Војне академије школовање је у почетку трајало три године, у време реформе краља Милана, због повећане потребе за нижим командним кадром, две година, а пред ратове четири године. Из ње су излазили млади официри оспособљени за ниже командне дужности у свим родовима. Њихово даље усавршавање по родовима вршено је у јединицама. Наиме, у зимском периоду, када није извођена настава с регрутима, у пешадијским, артиљеријским и инжењеријским јединицама образоване су тзв. *Зимске официрске школе*, које су имале за циљ да уздигну ниво стручног знања официра.

Виша школа Војне академије пружала је официрима више војно образовање и припремала их за више командне дужности. У њу су примани способнији млађи официри, по избору, после положеног пријемног испита. Школовање је трајало две године.

Од свршених слушалаца Више школе Војне академије сваке године је одабиран извештај број официра и упућиван у Главни генералштаб, на двогодишњу припрему за генералштабну струку. Ови официри су по пруском моделу припремани за штабне службе и за највише положаје у војсци и представљали елиту српског официрског кора.²²⁹ Колико је систем селекције генералштабних официра био ригорозан можда најбоље сведочи чињеница да је двогодишњу припрему за генералштабну струку у периоду од 1880. до 1911. похађало 164 кандидата од којих је завршни испит успело да положи само њих 55 или 33,5%.²³⁰ О ваљаности српске генералштабне припреме али и војнообразовног система

²²⁸ За стручна усавршавања официра постојале су Пешадијска школа гађања са полигоном у селу Рипањ (јужно од Београда) и Артиљеријска школа гађања, са полигоном селу Косанчић (северозападно од Лесковца). Ове школе су одиграле нарочито позитивну улогу у обучавању командног кадра и његовом оспособљавању за извођење наставе у руковању митраљезима и брзометним топовима, када су ова оруђа уведена у наоружање војске.

²²⁹ *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, I, Београд, 1959, 231 – 232.

²³⁰ ВА, П -2, К.-2, Ф-3, р.б. 43/1, лист. 67 – 74); *Преглед рада Операцијског одељења Главног генералштаба од 1906. до 1911. године*; *Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1914 – 1915* (стање 15. августа 1915), Српска краљевска државна штампарија, Ниш, 1915, 9 - 11; *Ратна ранг-листа резервних официра 1917 – 1918* (стање 01.06.1918), Штампарска радионица Министарства војног, Солун, 1918, 8; М.

у целини заснованог на пруском моделу можда најбољем сведочи извештај генералштабног мајора Љубомира Марића који је од 14. јануара до 28. септембра 1912. године био упућен на стажирање у штаб 103. пука 2. бригаде 7. дивизије VI корпуса француске војске (Орлеан).²³¹ Љ. Марић је након вишемесечног боравка у Француској војсци закључио „да су француски официри у погледу и практичне и научне спреме просечно испод српских официра“.²³² Међутим, и ако су генералштабни официри представљали праву елиту српске војске, генерал и касније војвода Радомир Путник, који се од 1903. године налазио на положају начелника српског Главног генералштаба, умео је да зближи генералштаб и труп, одређујући правилно делокруг рада генералштабних официра, дајући им улогу стручног, помоћног органа команданата обласних команди и оперативних јединица. Због тога је, како закључује М. Раденковић, како у балканским ратовима, тако и у Првом светском рату, у раду између виших команданата и њихових начелника штабова владала највећа хармонија, што је било од највећег значаја за успешно вођење операција.²³³

Главни генералштаб и команде дивизијских области су сваке године организовали вежбе без трупа, по карти или на терену с већим или мањим бројем официра, зависно од циља вежбе, које су употпуњавале овај и иначе обиман, систем усавршавања старешинског кадра.

Мањи број официра регрутован је непосредно из трупе, од пробраних подофицира, који су полагали веома строг официрски испит. На тај избор се обраћала велика пажња, те су и ови официри били дорасли својим улогама и могли су да напредују до највиших чинова и положаја (нпр. генерал Илија Гојковић, пуковници Милован Плазина и Милутин Стефановић и тд.).²³⁴ За унапређење у виши чин било је потребно испунити опште и посебне услове. Под општим су се подразумевали: чврстина војничког карактера, ваљаност у вршењу службе, општа и стручна спрема и добро владање. Посебни услови су били да се проведе одређени број година у сваком чину и да се положи испит за

Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, 57, 69, 108, 134, 155, 197, 222, 250.

²³¹ О биографији генерала Љубомира Марића видети више: М. S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, Београд, 2004, 203.

²³² Д. Бојић, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878 – 1960)*, Београд, Косјерић, 2012, 179.

²³³ М. Раденковић, *Церска операција 1914*, Београд, 1953, 44.

²³⁴ *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, I, Београд, 1959, 231 – 232.

наредника, потпоручника (уколико се ради о подофициру, док је за питомце Војне академије био завршни испит у академији), капетана и мајора.²³⁵

Према закону о устројству војске из 1883. резервни официри добијани су од ђака средњих и виших школа, с тим да је у средње школе уведена војна гимнастика са практичним вежбањем из егзерцира и ратне службе, док су у вишим школама предавана најпотребнија војничка знања и науке као обавезна. Законским решењима из 1886, било је предвиђено да ђаци свршивши нижу гимназију, односно реалку, сврше и сву регрутску обуку, а свршивши вишу гимназију, вишу реалку, богословију и учитељску школу сврше уједно и подофицирску школу за чин резервног пешадијског поднаредника.²³⁶ На тај начин и српска интелигенција била је прилично војнички изграђена, везана за војску и оспособљена да у ратним условима попуни нижа старешинска места. Резервни официри могли су напредовати до чина капетана прве класе, закључно. Изменама закона из 1886. им је омогућено да редовно непредују и у осталим чиновима.²³⁷ Новим законским решењем, слично немачким једногодишњим добровољцима (Einjährig-Freiwillige), дата је могућност да ђаци из ниже и више гимназије служе скраћени рок уколико положи испит за резервног поднаредника, а они са велике школе за резервног пешадијског потпоручника.²³⁸

Старешински кадар српске војске употпуњавали су и активни и резервни подофицири. Они су се у српској војсци добијали из двогодишњих подофицирских школа родова или из трупе, од каплара који су остајали на поновном року службе. Подофицири су се по чиновима делили на поднареднике, нареднике и нареднике-воднике. Школовани су у подофицирским родовским школама: пешадијској у Београду (од 1889), артиљеријској у Крагујевцу (од 1890), коњичкој у Београду (од 1899) и инжињеријској у

²³⁵ Исто, 210 – 211.

²³⁶ Ђаци у великој школи према истом решењу из 1886. требали су да вежбају и проучавају теоријски све оно што је од знања потребно нижим официрима. Уз теоретска предавања у вишим школама ђаци су за време школских распуста сваке године служили у сталном кадру ради практичног вежбања.

²³⁷ За унапређење у чин потпоручника и капетана и они су морали да полажу испите по програму и на исти начин као у сталном кадру, а од 1886. по посебном, за њих прописаном програму, укључујући од тада и полагање за чин мајора. Ипак, да би неко постао резервни потпоручник било је потребно да је поред положеног испита одслужио у сталном кадру потпун или скраћени рок, а осим тога да је ради произвођства у чин служио и две године по два месеца у резерви за време практичних упражњавања, те да је доброг владања, доликујућег занимања и ревностан у служби.

²³⁸ Додатак броју 51 *СВЛ* за 1882, „Предлози народној скупштини“, „Пројекат закона о устројству војске“, члан 70, 71, 72, 2, 12 – 13; Закон о устројству војске, Ф№ 2248 од 1/13. новембра 1886, *СВЛ* број 43. и 44. од 12/24. новембра 1886, члан 85 – 92, 1037 – 1039.

Нишу (од 1896), или су одабирани од ислуженика у кадровском року који су упућивани на одговарајуће курсеве за подофицире у оквиру пуковских школа, који су трајали непуних пет месеци. У пуковским подофицирским школама учили су се безмало сви предмети предвиђени наставним планом за редовне подофицирске школе. Даље усавршавање подофицира вршено је у трупи, у *Зимским трупним школама* које су радиле у оном периоду када није извођена настава са регрутима.²³⁹ Захваљујући тако обимном начину припреме по речима предратног аустроугарског војног изасланика у Србији, генералштабног мајора Ота Гелинека, активни подофицири српске војске разликовали су се много мање од официра него од војника према степену образовања, понашању и одевању. Као и у немачкој војсци, подофицири су често обављали и официрске дужности командира вода.²⁴⁰ Резервни подофицири добијани су од свршених ђака више гимназије, више реалке, богословија и учитељских школа који су по полагању испита за резервног поднаредника имали право служења скраћеног војног рока. За унапређење у више чинове, како активни, тако и резервни официри и подофицири морали су полагати захтевне испите. За официре то су били испити за чин потпоручника, капетана и мајора, а за подофицире за чин поднаредника и наредника.²⁴¹

Обвезници су обучавани у кадровским јединицама појединих родова кроз које су морали да прођу сви младићи способни за војну службу. Кадровски војни рок трајао је две године. Обука је извођена на принципима савременог рата. Настава је била очигледна и обиловала је практичним вежбама. Ради увежбавања у садејству родова, у свим гарнизонима су извођене вежбе, као и маневри у мањем или већем обиму.²⁴² Циљ маневара био је двојак: увежбати трупе у заједничком раду и међусобном потпомагању и оспособити старешине за командовање у рату.²⁴³ И професионални дрил је учинио своје,

²³⁹ *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, I, Београд, 1959, 232.

²⁴⁰ Д. Денда, „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912/1913.“, *Балкански ратови 1912 – 1913: нова виђења и тумачења* (ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић), Београд, 2013, 140.

²⁴¹ *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, I, 232.

²⁴² У току 1901. године изведен је велики маневар Дунавске и Дринске дивизије (Убски), 1902 – Моравске и Тимочке дивизије (Сикирички), 1905. – Тимочке и Шумадијске дивизије (Ћупријски) и 1908. – Дринске и Дунавске дивизије. Године 1904, 1905, 1906, 1909. и 1910. вршени су локални маневри по дивизијама (под називом одредских маневара 1910).

²⁴³ *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, 233.

тако да ће за разлику од српско-турских и српско-бугарског рата српски војник у сукобима друге декаде XX stoleћа остати дисциплинован и у најтежим искушењима.²⁴⁴

И ако је српски Главни генералштаб званично формиран 5. фебруара 1876. године, на систематској изради ратних планова према суседима почело се радити тек 1895. године када су се за то стекли пре свега одговарајући кадровски услови. Прве дефинитивно разрађене ратне планове Србија је добила 1898. године када се на челу Штаба Команде Активне војске налазио пруски ђак, генерал Димитрије Цинцар-Марковић. Реч је о ратним плановима против Бугарске и Турске.²⁴⁵

По угледу на пруску и касније немачку војску, и у српској војсци је развијана теорија претежно апликативним методима – решавањем задатака на карти и терену, ратним играма, вежбама и маневрима.²⁴⁶ Решавање тактичких задатака апликативном методом на катри и земљишту без унапред предвиђеног решења на Вишој школи Војне академије увео је потпуковник Новак Бранковић који је предавао тактику од септембра 1901. до јануара 1906. године. Примену ове методе објаснио је у свом најзначајнијем раду *Решавање тактичких задатака* 1906. године.²⁴⁷ Након тога апликативна метода постаће стандард који ће примењивати и Бранковићеви наследници на катедри тактике потпуковник Милан Ж. Миловановић и други.²⁴⁸ Од укупно 425 српских официра који су до Великог рата завршили Вишу школу војне академије њих 275 или 65% (од 10. до 20. класе Више школе ВА) слушало је тактику код Новака Бранковића и његових наследника.²⁴⁹

Под утицајем немачке војне мисли у српској теорији ратне вештине, преовладало је напредно мишљење о повезаности државе, односно политике и рата.²⁵⁰ Почетне заслуге за то припадају Станојлу Стокићу који је после завршеног школовања у Артиљеријској

²⁴⁴ М. Милићевић, *Рат за море. Дејства српских трупа у северној Албанији и на Приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године*, Београд, 2011, 112; Прва масовнија дезертерства у српској војсци биће забележена тек у време одступања преко Албаније у зиму 1915/1916. године, када је број несталих достигао цифру од 77.278. (А. Митровић, „Искушења“, *Историја српског народа*, VI-2, Београд, 1994, 101).

²⁴⁵ С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, 338 – 341. О српским ратним плановима против Турске видети више: Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војвода Карађорђа до краља Петра*, Београд, 1933, 115 – 149; О развоју ратног плана против Аустро-Угарске видети: Д. Денда, „Геополитичке прилике у Европи и српски ратни план 1914. године“, *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године - Зборник радова* (ур. М. Степић и Љ. Ристић), Лајковац-Београд, 2015, 111 – 137.

²⁴⁶ С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске*, 341.

²⁴⁷ И. Комненовић, „Бранковић, Новак“, *Српски биографски речник*, I, Нови Сад, 2004, 796 – 797.

²⁴⁸ М. Ж. Миловановић, „Неколико мисли о тактичкој обуци официра“, *Ратник*, III, Београд 1912, 29 – 43.

²⁴⁹ *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850 - 1925*, 353 – 363.

²⁵⁰ С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске*, 332.

школи 1870. године, провео годину дана у Пруској војсци, где се детаљно упознао са немачком теоријом и праксом. Од 1879. године био је професор на Војној академији где је предавао: Топографију с крокирањем, Практичну геометрију с премеравањем, Историју ратне вештине и Стратегију.²⁵¹ Његово најбоље дело штампано је 1885. године под насловом *Рат и ратовање* у три свеске у којима је обрадио: однос рата према политици, уређење ратне силе и употребу војске (тактика и стратегија).²⁵² Стокићево дело наставиће генерал Радомир Путник, који је након завере из 1903. повраћен из пензије и постављен на место начелника Главног генералштаба, те је највише утицао на развој српске војне организације у периоду од 1903. до 1912. И ако самоук, Путник је добро знао од страних језика само немачки, па се у свом раду на спреми војске за рат издашно користио богатом и садржајном немачком војном литературом.²⁵³ У српској теорији ратне вештине прихватало се да променљиви политички циљеви и околности могу да увек модификују стратегију, али да командант мора бити слободан у стварном управљању ратном операцијом. Велика пажња посвећивана је и развоју критичког размишљања код припадника официрског кора. Прихватано је Молткеово гледиште да је догматско настојање да се спроведе план операција по сваку цену смртни грех. Посвећивана је пажња охрабривању самоиницијативе код свих команданата, виших и нижих. Основу тог приступа чинила је реченица да „заповест треба да садржи оно што командант не може да учини сам и ништа више“. На овај начин није се желео паралисати дух војске или осакатити спонтаност акције и реакције потчињених команданата.²⁵⁴ Да је овакав систем имао ефекта најбоље показују резултати Кумановске и Церске битке које су великим делом добијене самоиницијативом нижег старешинског кадра.

О доминацији пруске војне мисли у српској војсци најбоље сведочи *Ратна служба* из 1911. године са којом се ушло у балканске и Први светски рат. Многи битни ставови ове *Ратне службе* били су под утицајем немачке школе, што је разумљиво, с обзиром на то да је у то време Немачка, као победник у рату 1870/71. године, представљала највећи војни ауторитет у Европи. Немачка војна доктрина наметала се Србији међутим, не само

²⁵¹ Б. Јововић, *Живот и рад ђенералштабног потпуковника Станојла Стокића*, у *Рат и ратовање*, Станојла Стокића, Београд 2004, страна ххi-хххii.

²⁵² Станојло Стокић, *Рат и ратовање, Реч унапред*, Београд 2004.

²⁵³ А САНУ, 11444, Драгутин Милутиновић, „Војвода Радомир Путник“, *Усомене на наше војводе*, (рад у рукопису), Београд, 1939, 4.

²⁵⁴ Н. Holborn, „Moltke i Šlifen“, *Tvorci moderne strategije* (priredio Edvard Mid Erl), 197.

због тога што је била доминантна у Европи, већ и због сличног геостратешког положаја – обе државе налазиле су се између више потенцијалних противника. Опокољене Турском, Аустро-Угарском и Бугарском, српске границе су биле стратегијски осетљиве. Према речима једног француског писца, Србија је била опкољена земља, а њен народ – опкољени народ.²⁵⁵ Мада су се ослањали на сопствена искуства из претходних ратова, српски војни теоретичари су као и француски, руски, аустријски и други теоретичари тога времена били под утицајем немачке војне доктрине, према којој је напад био у првом плану. У српској *Ратној служби* из 1911 у односу на немачку разликовали су се само одељци о командовању, о штабовима и заступању на дужности, о посредном прибављању података о непријатељу, о извиђачко-заштитним одредима и о четничком ратовању док су сви остали одељци били готово истоветни са њом.²⁵⁶ Основна начела српске ратне службе била су да је циљ сваке борбе уништење непријатеља, да борбена дејства увек треба саобразити стварној ситуацији, да решења буду што простија, с тим да се иницијатива развија у најширим размерама и да се стално тежи постизању ватрене надмоћности.²⁵⁷ Тако су брзо маршевање и вешто маневровање, најшира примена иницијативе и изненађења, вешто коришћење земљишта и маскирања, најтешње узајамно помагање пешадије и артиљерије у нападу и одбрани, али и свестрано коришћење ноћних и четничких (герилских) акција, били основ националне тактичке доктрине српске војске пред Балканске ратове.²⁵⁸

О снажном утицају немачке војне мисли на српски официрски кор посредно сведочи и енглески пуковник Томпсон из времена Првог балканског рата. Према његовим речима официри у штабу Прве српске армије „посматрали су рат као науку а не као драму. Били су то људи који су стално тражили аналогију између њихове тренутне ситуације и неке приближно сличне ситуације из каријере њиховог омиљеног стратега – фон

²⁵⁵ С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске*, 335; Од укупно 1.677 km, граница са Турском износила је 761 km, са Аустро-Угарском - 406 km, Бугарском – 409 km и Румунијом – 101 km. Србија се простирала на површини од 48.302 km². Имала је облик неправилног четвороугла чији углови леже у Рачи на Дрину, у Увцу, тамо где он оставља границу Србије, на врху планине Св. Илија и на Дунаву код Текије. На северу су одвајали Србију од Аустро-Угарске Сава и Дунав, на западу делила је Дрина од Босне, на југу се граничила са Турском и Бугарском, а на истоку је Дунав делио од Румуније.

²⁵⁶ Љ. Балтић, „Турска ратна служба“, *Ратник*, II, Београд, 1912, 105.

²⁵⁷ *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, 227 – 228;

²⁵⁸ М. Раденковић, *Церска операција 1914*, Београд, 1953, 43.

Молткеа“.²⁵⁹ Све изнето даје нам за право да се сложимо са Божидарем С. Николајевићем да се „српска војска паштила да својим устројством достигне немачку, а српска војна наука развијала се под знатним утицајем немачким“.²⁶⁰

Поред немачке војне мисли на посебној цени у Србији било је и немачко наоружање и опрема, пре свега захваљујући искуству са пешадијским наоружањем и чувеној пушки Маузер – Кока, из 1883. године и Маузеровом моделу М99 из 1899. године који ће бити доминантно наоружање српске пешадије све до краја 1914. године. Због тога је и поред тога што је главни кредитор за српске војне набавке била Француска један део наоружања и војне опреме, пре свега због њеног квалитета набављан је у Немачкој. Након решавања топовског питања у корист француског произвођача, фирме Шнајдер и закључивања зајма од 150.000.000 златних франака за војне набавке и у Немачкој су очекивали да ће један део тог новца у укупном износу од 37.500.000 франака отићи њиховој индустрији.²⁶¹ Поред пешадијског наоружања Србија је у Немачкој претежно набављала и артиљеријску муницију и инжењеријски материјал. За потребе војске по инжењеријској грани поручене су 1908. у Немачкој, телефонски и телеграфски материјал за коњицу, артиљерију, пешадију и инжењерију, четири рефлектора, две бежичне телеграфске станице „Телефункен“, једно балонско одељење и најмодернији телеграфска и балонска возила.²⁶² Највећи део поруџбина пристигао је у току 1910. године када је Србија из Немачке набавила 32.000 Маузерових пушка са бајонетима и муницијом као и 176 митраљеза система Максим М1909, 80.000 шрапнела, телефонски материјал од фирме *Siemens & Halske A.G. Berlin* (654 km телефонског кабла, пољске телефоне и динамо машине), два рефлектора од фирме *Siemens-Schuckert-Werke Berlin*, две станице за бежичну телеграфију, балонска кола, експлозив, телеграфске апарате и железничке вагоне у укупној вредности од 10.735.845 франака.²⁶³ За ове набавке везани су и почеци српског војног ваздухопловства пошто се део набављеног материјала односио и на тај род војске

²⁵⁹ В.Б. Каширин, „Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века“, *Человек на Балканах глазами русских*, (ур. Р.П. Гришина, А.Л. Шемякин), Санкт Петербург, 2011, 204.

²⁶⁰ Б. С. Николајевић, „Под Немцима“, 78.

²⁶¹ АА, РА, R-11515; *Militärangelegenheiten Serbiens vom 1. Oktober 1909 bis 31. Dezember 1910*; Die serbischen Staatslieferungen und die deutsche Industrie; Belgrad Gesandtschaft, den 12. November 1910.

²⁶² С. Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, Београд 1933, 60 – 61.

²⁶³ АА, РА, R-11515; *Militärangelegenheiten Serbiens vom 1. Oktober 1909 bis 31. Dezember 1910*; Die serbischen Staatslieferungen und die deutsche Industrie; Belgrad Gesandtschaft, den 12. November 1910.

који је још био у зачетку и налазио се под окриљем инжењерије. Тако је целокупан балонски материјал и апарате за водоничку станицу примио у Аугсбургу, код фабрике Ридегера, капетан Коста Милетић. Он је балонима извршио два пробна летења, и то са балоном „Drachen“, на лицу места, а са слободним балоном под српском заставом, који је назван „Србија“, прелетео је Аугсбург и Минхен и био потпуно задовољан са материјалом. Возове за ношење компримираног водоника – гасна кола – Милетић је примио код фабрике Dilmann у Берлину 1910. Сав материјал био је најбољег квалитета и прилагођен српском терену. Набављен је већим делом у Немачкој, пошто је по квалитету и техничким особинама био бољи и од француског и од руског материјала.²⁶⁴

Након првих набавки из Швајцарске и сва војна моторна возила била су потом све до Великог рата немачког порекла. Прво су током 1911. године преко инжењера Андре Ристића набављена два санитетска аутомобила марке N.A.G која су додељена војној болници у Београду и била у саставу Дунавске дивизије, да би 1. јануара 1913. возни парк српске војске био обогаћен за још три аутомобила марке *Dixi* немачке фирме *Fahrzeug* из Ајзенаха. До августа исте године из Немачке је стигло и 35 камиона носивости од једне до две тоне марке *Opel*.²⁶⁵ И машине за шрапнелницу у Војнотехничком заводу у Крагујевцу набављене су у Немачкој након неуспеха са производњом артиљеријске муниције по лиценци француске фирме *Schneider*.²⁶⁶ Немачка фирма *Erhardt* из Дизелдорфа је примила обавезу да постави потребне инсталације и са својим стручњацима у војнотехничким заводима произведе 80.000 граната, као и да обучи српске инжењере и мајсторе за њихову даљу производњу. Предвиђени капацитет постројења био је 200 топовских метака за десеточасовни радни дан.²⁶⁷ Посао је започет у шрапнелници коју су инсталирали Французи док су Немци са својим машинама монтирали и нову упаљачницу. Израда зрна и упаљача вршена је по конструкцији фирме *Erhardt*. Директор те фирме са двојицом пословођа и четворицом главних мајстора допутовао је у Крагујевац 16. октобра 1910. године. Већ крајем 1911. године пуштена су у фабрикацију зрна и чауре а идуће 1912.

²⁶⁴ С. Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, 61.

²⁶⁵ Д. Денда, *Аутомобил у српској војсци 1908 – 1918*, Београд, 2008, 44, 49, 53.

²⁶⁶ Ж. Спасић, *Крагујевачка фабрика оружја 1853 – 1953*, 108.

²⁶⁷ AA, PA, R-11515; *Militärangelegenheiten Serbiens vom 1. Oktober 1909 bis 31. Dezember 1910*; Serbien: Verhandlungen mit den Fabriken Schneider-Creuzot und Erhardt – Düsseldorf; Militärbericht, Bukarest, den 25. Juni 1910 (Militärattache)

године отпочела је и фабрикација упаљача. Немачки стручњаци су остали у Крагујевцу све до дачетка Првог балканског рата (1912).²⁶⁸

1.2.3. Црна рука и Немачка

У оквиру српског официрског кора посебну наклоност према немачком образцу милитаризације друштва гајили су млађи завереници из 1903. године који су пред епоху ратова оснивали тајну официрску организацију „Уједињење или смрт“ познатију под називом „Црна рука“. Реч је о организацији карбонарског типа чије су главно језгро чиниле разочаране присталице завере из 1903. године, и која је своје идеолошке корене вукла из немачког и италијанског национализма. Основне идеје организације биле су изнете у листу „Пијемонт“. Њихови носиоци били су изразити противници парламентарне демократије и либерализма, залагали се за расну хигијену, морални препород, обнову вере и цркве, јачање војне силе, а на спољнополитичком плану за уједињење Срба и Хрвата који су по њима представљали један народ, уз ослонац на Русију којој је требало оставити „да бар посредно управља судбином словенске расе“. Организација није презала ни од употребе политичког насиља као средства да се преко реда убрза историјски развој. Врховна централна управа „Црне руке“ била је састављена углавном од официра, међу којима је био најистакнутији генералштабни мајор Драгутин Т. Димитријевић – Апис, а од цивила, уредник „Пијемонта“ Љубомир С. Јовановић – Чупа.²⁶⁹ Према оцени Милорада Екмечића радило се о једној од моногих официрских завера на подлози масонских ложа присутних у то време и у другим европским земљама.²⁷⁰

Након успешног окончања оба балканска рата за Немачку која је већ започела финансијско и економско продирање на те просторе Србија постаје кључни фактор међу балканским државицама. Од тог тренутка намере Берлина у правцу Србије почеле су да се разликују од намера Беча. Различит приступ проблему довео је до стално растућих напетости у аустро-немачким односима. Према Ричарду Басету аустријски министар спољних послова гроф Бертхолд жалио се горко немачком амбасадору у Бечу Чирском да

²⁶⁸ Ž. Spasić, *Kragujevačka fabrika oružja 1853 – 1953*, 108.

²⁶⁹ Х. Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, 231.

²⁷⁰ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918*, II, Београд, 1989, 623 – 628. Видети такође опширније и: В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд, 1992, 598 – 646.

би због све помоћи коју је Немачка пружила у препознавању Србије као смртне претње Хабзбуршкој монархији „Аустро-Угарска могла и променити савезника“. Наиме, већ почетком 1914. године Немачка је постала највећи спољнотрговински партнер балканске краљевине, а економске односе пратили су и политички. На успостављању посебних неформалних везе између војних кругова у Србији и Немачкој радио је српски отправник послова у Берлину Милош Богићевић, који је имао одавно јаке породичне везе у Немачкој и чак остао тамо након избијања рата. Преко Богићевића су српски официри који су боравили у Немачкој ступали у контакт са многим високим официрима из околине Вилхелма II. Ефикасност, напредно размишљање и технички прогрес немачке војне организације устављали су дубок утисак на те српске официре који су сањали о водећој улози официрског кора у српском друштву слично оној коју су имали припадници пруске официрске касте у Немачкој. Личност из организације „Уједињење или смрт“ која је посебно била заинтересована за немачки милитаризам био је генералштабни мајор Драгутин Димитријевић-Апис. У периоду између 1905. и 1913. он је био у Немачкој три пута и постао пасионирани присталица немачке војне организације. У пролеће 1913. провео је тамо неколико месеци на лечењу.²⁷¹ Док је боравио у Берлину Милош Богићевић га је увео у тамошње високе војне и политичке кругове. Димитријевића су наравно највише интересовали контакти са особама од угледа из војске. Скоро све време он је проводио у Богићевићевом кабинету, углавном политизирајући и анализирајући војнополитичку ситуацију у Европи у односу на догађаје на Балкану. Богићевић је тада био веома заинтересован да Димитријевић што дуже остане у Берлину па је с тога у два маха (24. јуна и 7. јула 1913. године) писао Пашићу да би било добро да вођ Црне руке остане при посланству како би у Србију слао војне извештаје и могао да се бави осталим војним питањима.²⁷² Према Ричарду Басету Немци су привукли Аписа тиме што су му понудили новац као подршку за политичку борбу против лидера Радикалне странке Николе Пашића. Пашић је био решен да ограничи утицај војске нарочито на новоприсаједињеним територијама на југу у такозваним „Новим областима“. Немци су чак понудили Апису штампарску и другу опрему у намери да подрже његову кампању против Пашића. Берлин се ужурбано трудио да стекне што интимније везе у српским

²⁷¹ R. Bassett, *For God and Kaiser – The Imperial Austrian Army from 1619 to 1918*, New Haven and London, 2015, 422.

²⁷² В. Казимировић, *Црна рука*, 614.

војним круговима. Већ у марту 1914. године Београд је био пун гласина о могућем државном удару.²⁷³ На чијој страни је у тим расправама био званични Берлин можда најбоље сведочи став немачког посланика у Београду, Грисингера о парламентарној расправи коју су иницирали српски социјалдемократи у вези са случајевима стрељања војника који су одбијали послушност на ратишту, а пре свега у вези са убиством које је починио Велимир Вемић. Према Грисингеру: „Српска војска се од свих балканских војски показала као најквалитетнија док српски официри широм Европе уживају углед изузетно хуманих старешина, пуних братске љубави у понашању са својим потчињенима. Скупштина не чини добро дебатама као што је ова, јер на тај начин руши добар глас који они уживају.”²⁷⁴ У првих шест месеци 1914. године немачко посланство у Београду додворавао се српским официрима припадницима „Црне руке“, као контратежи Пашићу и његовом руском помагачу Хартвигу. Аустроугарски војни изасланик Гелинек забележио је 24. марта да се пензионисани немачки мајор кога је плаћала фирма Круп сложио да два припадника Црне руке, пуковници Бојовић и Стајевић, могу посетити Есен где ће присуствовати ватреним пробама као уводу у куповину девет батерија хаубица. Гелинека је потресла чињеница да је Немачка намеравала да испоручи модерна артиљеријска оруђа Србији у време када је ова била отворено непријатељски расположена према Аустро-Угарској. Када је Гелинек упитао свог немачког колегу мајора Фирстенберга, иначе са сталном резиденцијом у Букурешту где би Срби могли наћи новац за ту набавку, овај је одговорио да је Немачка спремна да Београду одобри кредит за ту намену. Да долије со на рану Фирстенберг је још додао да ће представник Немачке фабрике оружја Косегартен такође стићи у Београд до краја месеца да понуди испоруку 300.000 пушака по цени од 85 франака за пушку са бајонетом. До маја 1914. преговори по овом питању су убрзани, не само због тога што је присаједињење „Нових области“ изазвало инфлацију и финансијску кризу која је сиромашила Србију, већ како је Гелинек дознао у немачком посланству, због тога што је финансијска ситуација у земљи била изузетно погодна за немачку пенетрацију. Нарочит значај у томе имале су „Нове области“ које су постале камен спотицања између Пашића и Црне руке. Они се нису могли сложити око тога да ли ће цивилне или војне

²⁷³ R. Bassett, *For God and Kaiser – The Imperial Austrian Army from 1619 to 1918*, 2015, 423.

²⁷⁴ AA PA, R-11517, *Militärangelegenheiten Serbiens vom 16. Oktober 1912*; Keiserlich Deutsche Gesandtschaft für Serbien an dem Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, №22, Belgrad, den 1. März 1914. *Die Interpelation wegen Soldatenmisshandlungen in der Skupschtina*.

власти имати приоритет у новоосвојеним регионима. Намерно да пружи подршку војничкој страници, немачко посланство послало је у касно пролеће 1914. једног од својих најспособнијих дипломата Дитриха фон Шарфенберга на дуже путовање по Новим областима са задатком да испита њихове економске потенцијале у вези са интересима Берлина. Шарфенбергов извештај спомињао је живу трговину са Немачком и бригу потребну да се постојеће везе још више ојачају. У својим извештајима које је поделио са аустроугарским војним изаслаником Гелинеком он ни једном речју није споменуо растуће тензије између Србије и Аустроугарске. Закључак Гелинековог извештаја био је да Србија може имати огромне користи од немачког капитала и да су новодобијене територије ојачале потенцијале земље. У исто време Нове области нудиле су Берлину, по Гелинеку, прилику која се пружа једном у сто године.²⁷⁵ До краја маја аустро-угарске жалбе на немачку конкуренцију биле су толике да је немачки посланик Грисингер сматрао за сходно да извести Берлин о њиховој неоснованости. Он је навео да су само у првим месецима 1914. године аустроугарске фирме закључиле у Србији послове вредне око 7.000.000 франака и да им се даје у изглед градња санџачке железнице и пруге Ужице - Увац, чија вредност је износила око 120.000.000 франака.²⁷⁶ У међувремену је 18. јула 1914. године био потписан уговор са немачком фирмом Ерхард из Дизелдорфа за испоруку 114.000 артиљеријских граната у укупној вредности од 6.600.000 франака, који је по вредности био готово једнак свим наведеним аустро-угарским пословима.²⁷⁷

У складу са растућим немачким интересима од краја маја 1914. у Београду је био акредитован и први немачки војни изасланик. Реч је о генералштабном капетану Алфреду Бему-Тетелбаху (Alfred Boehm-Tettelbach) који је званично почео да врши дужност од 30. маја 1914. године.²⁷⁸ Начелнику српског Главног генералштаба представио се међутим тек 21. јула. Немачки војни изасланик је на предају акредитива дошао у пратњи свог аустроугарског колеге, генералштабног мајора Ота Гелинека. Том приликом Немац је одмах позван у кабинет начелника Генералштаба војводе Путника на пиће док је његовом аустријском колеги речено да остане напољу. Гелинек је посебно био увређен јер је

²⁷⁵ Richard Bassett, *For God and Kaiser – The Imperial Austrian Army from 1619 to 1918*, 424 - 425.

²⁷⁶ AA PA, R-11602, Deutsche-Österreichische Konkurrenz in Serbien; Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft für Serbien an Auswärtiges Amt, №79, Belgrad, den 27. Mai 1914.

²⁷⁷ AA PA, R-11517, Kaiserlich Deutsche Gesandtschaft für Serbien an dem Reichskanzler Herrn von Bethmann Hollweg, №124, Belgrad, den 19. Juli 1914.

²⁷⁸ http://www.geocities.com/~orion47/WEHRMACHT/HEER/General/BOEHM_ALFRED.html/09.09.2013/

закључио да је његов немачки савезник *persona gratissima* у Београду.²⁷⁹ Два дана након тога претставио се и српском министру војном, Ђенералштабном пуковнику Душану Стефановићу, обавестивши га да је он војни изасланик само за Србију, а да је дотадашњи војни изасланик у Букурешту који је био акредитован за цео Балкан остао само за Румунију.²⁸⁰ Главна тема Бем-Тетелбаховог интересовања била је српска поруџбина од девет хаубичких батерија за фирму Круп, од којих је Србија одустала јер је заробила већи број турских топова истог произвођача. Фирми Круп је том приликом стављено у изглед учешће у поправци оштећених турских топова и набавка потребне муниције за исте. Бему је саопштено и да је немачка фабрика Ерхард већ добила поруџбину за израду веће количине муниције.²⁸¹ На његово питање да ли је истина да је поруџбину брдских хаубица уместо Крупа добио Шнајдер из Крезоза, министар је одговорио да о томе не може бити ни речи. Французи су добили набавку 36 батерија брдских топова калибра 75 mm, а да ли ће касније добити и поруџбину за брдске хаубице или ће оне бити наручене од Крупа било је за Стефановића само питање цене.²⁸² Све то сведочило је о прилично срдчним односима. Чак и када су недељу дана касније Аустријанци након прекида дипломатских односа, објавили рат Србији, Немци нису желели да сами предузму тај корак истовремено са њиховим савезником. До самог краја неки кругови у Немачкој надали су се да ће успети да сачувају плодове рапидног успостављања специјалних односа са Србијом.²⁸³ Тако се и војни изасланик капетан Бем-Тетелбах представио регенту Александру у ратној престоници Нишу.²⁸⁴ Тек након што је немачки посланик Грисингер нотом од 3. августа обавестио српску Владу о немачкој објави рата Русији, Никола Пашић дао је инструкцију да му се ради „чистине односа“ треба пренети да мора да напусти Србију. Ова Пашићева наредба биће накнадно ипак измењена, па је посланику дозвољено да остане, с тим да му

²⁷⁹ R. Bassett, *For God and Keiser – The Imperial Austrian Army from 1619 to 1918*, p. 425.

²⁸⁰ Он је том приликом Стефановића обавестио и да ће посебни војни изасланици бити послати и за Софију и Цариград, док није споменуо ништа за Грчку и Црну Гору.

²⁸¹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. VII, св. 2, 1/14. мај – 22. јули/4. август 1914. (приредили В. Дедијер и Ж. Антић), Београд, 1980, 627 – 627; Док. бр. 493: Краљевско српско војно министарство – Београд – Министарству иностраних дела Краљевине Србије – Београд, Пов.Ф/Ћ.В.Бр. 1384 од 10/23.07.1914.

²⁸² AA PA, R-11517, *Munitions- und Geschütz- bestellungen Serbiens*; Militärattache, Militärbericht №3, Belgrad, den 24. Juli 1914.

²⁸³ R. Bassett, *For God and Keiser – The Imperial Austrian Army from 1619 to 1918*, p. 425.

²⁸⁴ П. М. Драшкић, *Моју мемоари* (приредио Душан Т. Батаковић), Београд, 1990, 88.

није дозвољена никаква преписка са Владом у Берлину.²⁸⁵ Истог 4. августа српском отправнику послова у Берлину наложено је да саопшти Царској влади да му је наређено да заједно са особљем посланства и конзулата одмах напусти Немачку.²⁸⁶ Са друге стране, немачки војни изасланик капетан Бем – Тетелбах се на положају у Србији формално задржао до 17. августа 1914. године, дакле још 11 дана након објаве ратног стања између две земље.²⁸⁷

1.2.4 Искуство ратног сукоба 1914 – 1918

Први светски рат, поред одмеравања снага између Србије и Аустро-Угарске, донео је и прве масовније додире обичних Срба и Немаца из Рајха, прво кроз оружане сукобе а касније и кроз период трогодишње окупације која је посебно допринела да се два народа на широј бази боље упознају. Прва слика „Швабе“ као непријатеља везана је ипак за аустроугарску војску и њене походе на Србију у лето и јесен 1914. године. Немачки историчар Јирген Ангелов је те походе Оскара Поћорека и њему потчињених генерала на челу Балканских снага, вођене хистеричном србофобијом, назвао манијакалним планом тоталног уништења, претераном жељом за убијањем и походом мржње према српском цивилном становништву.²⁸⁸ Проучавајући мемоаре аустро-угарских команданата у походу против Србије, аустријска историчарка Данијела Шанес износи да су главни узроци за то лежали у предрасудама о Србима као о ратним противницима ниског цивилизацијског нивоа, склоним разним бестијалностима, који практикују герилске акције (забрањене међународним конвенцијама о ратном праву – прим. Д.Д). Главни носилац тих осећања, која у току рата није променио своје мишљење ни за јоту био је фелдмаршал Конрад фон Хетцендорф, који додуше није директно учествовао у борбама на српском фронту. Са протоком рата те се предрасуде полако мењају на аустријској страни, нарочито код непосредних учесника у ратним дејствима. Тако командант дивизије на српском фронту генерал-лајтнант Едуард Цанантони (Eduard Zanantoni) у својим сећањима са једне стране

²⁸⁵ ДСПКС, VII - 2, 792; Док. бр. 775: Keiserlich Deutsche Gesandtschaft für Serbien - Nisch – Министарству иностраних дела Краљевине Србије – Ниш, № 117- 336, den 3.08.1914 - Пов.Бр. 3225 од 22.07/04.08.1914.

²⁸⁶ ДСПКС, VII - 2, 793; Док. бр. 776: Министарство иностраних дела Краљевине Србије – Ниш – Посланству Краљевине Србије у Немачкој – Берлин, Пов. Бр. 3829а од 22.07/04.08.1914.

²⁸⁷ http://www.geocities.com/~orion47/WEHRMACHT/HEER/General/BOEHM_ALFRED.html/09.09.2013/

²⁸⁸ J. Angelow, „Der Kriegsfall Serbien als Willenstherapie. Operative Planung, politische Mentalitäten und Visionen vor und zu Beginn des Ersten Weltkrieges“, *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, 61, Oldenburg, 2002, 323.

пише о стрелјањима стараца, жена и деце, оправдавајући те поступке тиме да је из кућа у којима су становали пуцано на аустро-угарску војску, а са друге стране, у белешкама насталим крајем године износи саосећање са патњама српског цивилног становништва.²⁸⁹ Један од феномена са којима су се сусрели аустроугарски војници на тлу Србије био је и феномен наоружаног становништва. Поседовање оружја код становништва Балкана имало је веома дугу традицију која сеже до времена ослободилачких борби против османске власти, и која се није могла тако лако избрисати. Значајен део цивилног становништва поседовао је на Балкану лично наоружање што је био феномен какав се у Западној и Средњој Европи ретко сусретао. Томе треба додати и живе тардиције герилског ратовања, које су имале своју функцију како у одбрамбеној доктрини српске војске тако и у њеном ратном плану.²⁹⁰ Страх од комита, као нечег непознатог и опасног играо је заиста велику улогу у држању аустро-угарске војске у походу на Србију августа 1914. године. Према сећањима неких од његових учесника, први пуцњи њихових јединица били су упућени према цивилном становништву, у најчешће ирационалном страху од четника. У ствари жртве су били обични сељаци. И чињеница да је један део другог позива и комплетан трећи позив српске војске носио цивилну одећу будила је страх од тога да се међу цивилним становништвом крију прерушени војници. Са друге стране, недовољна униформисаност српских војника могла је послужити као оправдање за извршење смртне казне над ратним заробљеницима. Једна дневничка белешка генерал мајора Оскара Регелеа из тог периода сведочи о суровости аустроугарских снага према цивилном становништву: „на заробљене комите (старце и жене) 130 метака (утрошено – прим.Д.Д)“. Улога оба феномена присутна у рату у Србији, четника и наоружаних цивила, такође је веома често изузетно преувеличавана, о чему се посебно старале власти одговоре за ратну пропаганду.²⁹¹ О зверствима аустроугарске војске у Србији у том периоду убедљиво је писао швајцарски криминолог светског гласа др Рудолф Арчибалд Рајс.²⁹²

²⁸⁹ D. Schanes, *Serbien im Ersten Weltkrieg. Feind- und Kriegsdarstellungen in österreichisch-ungarischen, deutschen und serbischen Selbstzeugnissen*, Frankfurt am Mein, 2011, .183.

²⁹⁰ О томе видети више: *Gerila na Balkanu, borci za slobodu, buntovnici ili banditi – Istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu* (Saopštenja sa međunarodnog naučnog skupa održanog od 14 – 16. septembra 2006. godine u Beogradu, Leskovcu i Vranju), Tokio, Beograd, 2007.

²⁹¹ D. Schanes, *Serbien im Ersten Weltkrieg. Feind- und Kriegsdarstellungen in österreichisch-ungarischen, deutschen und serbischen Selbstzeugnissen*,.184 - 187.

²⁹² О томе видети: R.A. Reiss, *Report upon the atrocities committed by the Austro-Hungarian army during the first invasion of Serbia*, London 1916.

Са војничке тачке гледишта српска војска успела је у јесен 1914. да нанесе аустро-угарској казненој експедицији два страховита пораза на Церу и Колубари. Те победе донеле су јој престиж не само код савезника већ и код непријатеља. Најафирмативније оцене о српској војсци из тог периода дао је аустројски генерал Алфред Краус који је у рату 1914. командовао 29. пешадијском дивизијом а касније Комбинованим корпусом на српском фронту: „Овом приликом треба напоменути да смо упознали Србе као ваљане непријатеље. Ја сам их сматрао и сматрам их и сада као војнички најјаче од свих наших непријатеља. Задовољни с малим, довитљиви, лукави, особито покретљиви, добро наоружани, богато снабдевени муницијом, вешти у коришћењу земљишта, врло добро вођени, за борбу мржњом и одушевљењем загрејани, они су нашим трупама задали много више тешкоћа но Руси, Румуни и Италијани“.²⁹³

Након ратних искустава са аустријским Немцима који су у Србији прошли неславно у 1914. години, наредна, 1915. донела је оружани сукоб и са Немцима из Рајха. Наиме, након великих српских победа на Церу и Колубари, немачка Врховна команда је, још у децембру 1914. године, упутила офицере на српски фронт да проуче прилике ради укључивања војске Рајха у рат на Балкану, али су општа ратна ситуација и с њом у вези оклевање Бугарске да се прикључи Централним силама допринели да је извођење овог плана било стално одлагано, и ако су коначни договори били постигнути већ у пролеће 1915, а посебно приликом сусрета начелника генералштабова двеју царевина у Берлину 4. априла, када је Конрад фон Хетцендорф и нацртао скицу концентричног напада на Србију: из Босне и Срема аустроугарске трупе, из Баната у правцу Оршаве немачке снаге, а из Бугарске бугарске армије потпомогните турским јединицама. Немачки генерали су оклевали да предузму овај корак пошто су изузетно респектовали малог противника. Немачко политичко вођство је опет, током целог пролећа и лета 1915. тражило да се што пре нападне Србија, јер је проценило да би слом Србије могао утицати на исход целог светског рата; оно је између осталог веровало да би Русија, тешко тучена на бојном пољу, с нестанком Србије са ратишта изгубила повод за ратовање и прихватила да склопи сепаратни мир, који јој је с немачке стране, у потаји и околишним путевима нуђен од краја 1914. године. Истовремено са припремом напада на Србију почело се размишљати и о склапању сепаратног мира са њом, а у оквиру напора за постизање сепаратног мира са

²⁹³ А. Краус, *Узроци нашег пораза*, Београд, 1938, 166.

Русијом. Први пут је Аустро-Угарска понудила сепаратни мир у новембру 1914. године. Иза те понуде стајала је у ствари Немачка која је елиминацијом Србије желела да нанесе одлучујући ударац Русији на Балкану и њеним претензијама за освајање мореуза. Ове идеје поново су оживеле у пролеће 1915. године. На то је утицало закључење Лондонског уговора 26. априла 1915. године између сила Антанте и Италије. У Берлину су, због обећања датих Италији на Јадрану, сматрали да се Србија нашла у положају државе која фактички брани своје интересе од савезника са којима је заједно у рату. Немачки услови били су да Србија препусти Македонију Бугарској, да би за узврат окупирала северну Албанију.²⁹⁴ Немачки канцелар и државни секретар за спољне послове идеју сепаратног мира са Србијом су прихватили као могућност коју опрезно, мада озбиљно, треба испитати, док ју је цар прихватио свесрдно. Када је Вилхелм II крајем маја 1915. године сазнао из новина о могућој нагодби са Србијом, пошто су фон Јагов и Бетмен-Холвег најпре радили на томе без његовог знања, он је одмах поручио надлежнима да је потребно прихватити ову идеју и живо радити на њеном остварењу, односно да он изричито наређује да овај случај треба најозбиљније третирати. Он је чак два пута понудио канцелару да улогу посредника у преговорима са Србијом повери његовом четвртном сину, принцу Аугусту Вилхелму.²⁹⁵ Немачки планови о закључењу сепаратног мира са Србијом прихваћени су у мају 1915. године и у Бечу. На састанцима немачког амбасадора са аустроугарским министром иностраних послова фон Бурјаном у другој половини маја закључено је да се Србији као компензација понуди уједињење са Црном Гором и освајање северне Албаније.²⁹⁶ Једна од личности преко које је Немачка покушала да приволи Србију на закључење сепаратног мира био је грчки министар Георг Штрајт, којег је за ту мисију изабрао фон Јагов уз сагласност цара Вилхелма II, али се овај покушај окончао веома брзо и без успеха. Након тога као личности које су на томе радиле помињу се Карл Диренбергер и Адолф Штраус. Штраус који лично није долазио у Србију препустио је рад на посредовању својим сарадницима, Србима из Аустро-Угарске Јовану Дади и Ђорђу Славковићу. Они су боравили у Нишу у јуну 1915, састали се са неким српским политичарима и утицајним личностима али не и са Николом Пашићем. И ови

²⁹⁴ Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Beograd, 1984, 77.

²⁹⁵ A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908 – 1918*, Beograd, 1981, 247 – 248.

²⁹⁶ Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, 78.

покушаји пропали су али све до офанзиве у јесен 1915. Немце није напуштала идеја о сепаратном миру са Србијом. Фон Јагов је наике сматрао да би за Немачку много значило ако не би морала водити војне операције против Србије, јер рат са Србима не би ни у ком случају био лак. С обзиром на терен, на храброст српске војске, на заразе које владају у земљи морало се рачунати са великим губицима у људству па и на дуже трајање целог похода. Чини се да су најозбиљнији покушаји у вези с тим рађени од лета 1915. када је у Нишу је готово без престанка боравио Албин Кучбах, агент немачког министарства иностраних послова који се тамо кретао слободно и долазио у додир са скоро свим виђенијим српским личностима, како онима из круга регента Александра тако и са самим Пашићем. Он је неколико пута академски разговарао с Пашићем на тему сепаратног мира али му је овај рекао да је Србија која је добила велику помоћ од сила Антанте била решена да иде с њима до победе или пропасти. Кучбах се у складу са захтевом фон Јагова последњи пут појавио у Нишу пред сам напад здружених армија Централних сила на Србију. Том приликом није му пошло за руком да ступи у контакт са Пашићем те му је 24. септембра 1915. године Кучбах упутио писмо у којем је осврћући се на пропаст која прети Србији нудио могућност споразума уступањем албанске територије до Јадранског мора ако преда Македонију Бугарима и заједно са Црном Гором потражи пут споразумевања са Централним силама. Пашићевог писаног одговора на ову понуду није било али је наводно поручио преко Бошка Чолак-Антића да под одређеним околностима Србија не би била против споразума те да као мала земља очекује од Немачке да постави услове. Из Немачке је одговорено Кучбаху да није обавеза Немачке већ Србије да учини потребне предлоге.²⁹⁷

Ови преговори нису одложили напад на Србију у коме је са немачке стране, учествовала 11. армија сконцентрисана у јужном Банату. Удруженим аустроугарско-немачко-бугарским трупима командовао је немачки генералфелдмаршал Аугуст фон Макензен који се у дотадашњем току рата доказао као један од најспособнијих немачких војсковођа.²⁹⁸ Макензен је од почетка Првог светског рата успешно командовао корпусом код Таненберга, затим IX немачком армијом на руском фронту у бици код Варшаве и у Горличком пробоју јуна 1915, а након тога јужном групом армија такође на руском фронту. Насупрот немачких трупа стајала је српска 3. армија под командом бившег

²⁹⁷ В. Казимировић, *Црна рука*, 621 - 630.

²⁹⁸ А. Митровић, „Искушења“, 95 – 96; А. Mitrović, *Prodor na Balkan*, 257 – 300.

пруског официра и Макензеновог класног друга, тада српског генерала Павла Јуришића-Штурма. Половином октобра 1915. године немачке трупе под заповедништвом генерала фон Винклера и фон Мозера надирале су од варошице Рама, Костолца и Дубравице на Дунаву ка Пожаревцу и Петровцу на Млави, ломећи упоран отпор српске војске која се на свим линијама налазила у повлачењу. Ипак, упркос томе што је војничка и политичка ситуација Србије била очајна, српски војник је успевао да задржи Немце у њиховом муњевитом налету. Због тога генерал фон Мозер у својим ратним успоменама не штеди похвале и признања српском војнику.²⁹⁹ И генерал фон Сект у својим успоменама из кампање против Србије 1915. године говори о Србима као о народу „који је по природи рођени борац“,³⁰⁰ док ће и сам фон Макензен ће о томе касније у свом ратном дневнику записати: „У Србима сам упознао најчвршће војнике Балкана. Срби су се борили са изузетно израженом срчаношћу... један частан противник чији је војник вредео као двојица војника других нација“. Нисам се уопште двоумио да ћу имати посла са једним озбиљним противником, који ће се у садашњој борби за свој народ борити до изнемоглости.³⁰¹ Оно што упада у очи код читаоца ратних успомена главнокомандујућих немачким трупама из тог периода јесте отсуство било каквих негативних емоција према Србима или омаловажавања малог противника. У исто време они су хладне главе посвећени завршетку војничког задатка који им је поверен.³⁰²

Састав немачких снага које су кренуле на Србију чинили су Немачка 11. армија под командом генерала артиљерије фон Галвица (Max von Gallwitz): 74 батаљона, 124 батерија (од тога 36 тешких и мерзерских), шест ваздухопловних одреда и 20 пионирских чета коју су чинили Команда III армијског корпуса, генерал пешадије фон Лошов састава 6. пешадијска и 25. резервна дивизија, Команда IV резервног корпуса, генераллајтнант фон Винклер, састава 11. баварска и 105. и 107. пешадијска дивизија, Команда X резервног корпуса, генерал-лајтнант Рош састава 101. и 103. пешадијска дивизија и XXII немачки резервни корпус (35 батаљона и 47 батерија) на челу са генералом коњице Еугеном вон Фалкенхајмом (43. и 44. резервна и 26. пешадијска дивизија) који је био у саставу Аустро-

²⁹⁹ Б. С. Николајевић, „Под Немцима“, *Срби о Немцима*, 63.

³⁰⁰ H. von Seeckt, *Aus meinem Leben 1866 – 1917*, Leipzig, 1941, 254.

³⁰¹ Mackensen – *Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden* (bearbeitet und mit geschichtlichem Begleittext versehen von Wolfgang Foerster), Leipzig 1938, 217 - 218.

³⁰² О томе више видети: Mackensen – *Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden* (bearbeitet und mit geschichtlichem Begleittext versehen von Wolfgang Foerster), Leipzig 1938, 210 – 244; H. von Seeckt, *Aus meinem Leben 1866 – 1917*, 213 – 282.

угарске 3. Армије.³⁰³ Укупно 109 батаљона и 171 батерија чији су борачки састав чинили Пруси, Баварци и Виртембержани (26 пд).³⁰⁴

Сећајући се тих дана фон Макензен наводи: „Срби, у почетку изненађени, пружили су најснажнији могући отпор. Превазишли су изненађење и борили се са изузетно великом срчаности, која је достојна једног ратничког народа. Због тога их нисам никада подцењивао као противника“.³⁰⁵ И код српских официра и војника постојао је посебан однос поштовања према Немцима као противницима. Герхард Геземан, Немац у српској служби који је са српском војском и избеглицама прешао Албанију сећао се да су српски војници мислили да није срамота бити побеђен од Немаца.³⁰⁶ У исто време, говорећи о ставу српских официра према Немцима Макензен наводи речи једног ратног заробљеника из новембра 1915. године: „Један српски официр јуче је објаснио, да ће немачки војници освојити свет, јер се њиховом нападу немогуће супротставити.“³⁰⁷

Говорећи о односу српског становништва према немачким трупама за време борби крајем октобра 1915. фон Зект пише: „испред, где је понекад такође опасно, српско се становништво различито постављало. Пријатељски пријем тамо где је становништво румунског порекла (мисли са на Влахе – прим. аутора) и Македонци; отпор и избеглиштво где су Срби. И наши војници се не понашају пријатељски према становништву које је учествовало у борбама.“³⁰⁸ Према сведочењу аустро-угарског мајора Радима Кохоута, које наводи Данијела Шанес однос немачких снага према заробљеним српским војницима и избеглицама у време похода није био ни приближно хуман како то приказује касније представе које су ушле у културу сећања између два рата. Према Кохоуту „Немци пљачкају све живо, краду хлеб нашим коморцијама, препадају поједина кола, секу кајасе, одузимају коње и преврћу запреге. Немачки логистичар ми се жалио да му се половина људства разболела због преждеравања.“ Након два дана пише он поново о пљачкама које врше Немци: „Немци имају наређење да на сред улице отимају од избеглица ћебад и обућу. Тако су очерупали и наше интернирце. То наређење пренео ми је један баварски поручник код кога сам интервенисао јер је један немачки подофицир оборио на земљу

³⁰³ Mackensen – *Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden* 212 - 213

³⁰⁴ Детаљније видети: Р. Томас, *Први светски рат 1914 – 1918*, Београд, 1973, 271 – 313.

³⁰⁵ Mackensen – *Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden*, 227.

³⁰⁶ Г. Геземан, *Са српском војском кроз Албанију*, Београд, 1984, 9 – 10.

³⁰⁷ Mackensen – *Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden*, 233.

³⁰⁸ H. von Seeckt, *Aus meinem Leben 1866 – 1917*, 254 - 255.

једног Србина, скинуо му чизме и оставио га босог по овој цичи зими. Немци односе са собом чак и ћерамиду са кућа, а покрали су и цигарете и мед артиљеријском поручнику Тишлеру“.³⁰⁹ Слична сведочења налазимо и у ратној историји немачког 24. пука где се каже да су се „уместо из коморе, војници снабдевали пљачком. Кокошије ноге вириле су испод поклопаца њихових ранчева. На послетку, пошто је свака чета терала са собом и стоку за клање, то је пруска пешадија, иначе тако углађене спољашности, личила на банде војводе Мансфелда из тридерсетогодишњег рата, када се, код Смедерева, повлачила по понтонским мостовима преко надошлог Дунава“.³¹⁰ Ипак, ако је веровати једном заробљеном немачком потпоручнику чије је импресије о српском сеоском становништву забележио Герхард Геземан, људи у малим паланкама су се радовали кад су видели да уместо очекиваних Мађара или Бугара долазе Пруси: „Не бој се, Немци су“. Научио је ту реченицу на српском и уме да цени њен смисао.³¹¹

Говорећи о положају у коме се нашла српска војска на Косову у позну јесен 1915. године фон Зект поред одлучујуће битке предвиђао је и могућност одступања Срба преко Црне Горе и Албаније: „Осим тога преостаје још само скретање на југозапад у беспућа Црне Горе и Албаније. Крене ли противник тим путем тада ће српска војска кроз пропасти. Али, ако се узме у обзир отпорна снага тог народа, то ипак не мора значити и њену тоталну пропаст“. Фон Зект је 4.11.1915. писао: „Човек се као војник може само чудити борби на живот и смрт српског народа...али и њој ће брзо доћи крај“.³¹² У време напуштања Косова и преласка преко Албаније, 14. новембра 1915 фон Зект пише својој супрузи: „Срби показују знаке изузетна жилавости и још се увек надају да ће од Антанте добити помоћ“.³¹³ „На крају смо освојили целу Србију и поразили једну војску, која је пре неколико година Бугаре и пре годину дана Аустријанце до ногу потукла“ (22.11.1915).³¹⁴ Он је на крају похода ипак био приморан да изјави: „Циљ је био уништење српске војске,

³⁰⁹ D. Schanes, *Serbien im Ersten Weltkrieg. Feind- und Kriegsdarstellungen in österreichisch-ungarischen, deutschen und serbischen Selbstzeugnissen*, 203.

³¹⁰ „Умри па постани – један одељак из књиге Ралфа Батеа: До последњег даха“, *Ратник*, X, Београд, 1936, 25.

³¹¹ Г. Геземан, *Са српском војском кроз Албанију*, 35 – 36.

³¹² Hans von Seeckt, *Aus meinem Leben 1866 – 1917*, 262 - 263.

³¹³ *Исто*, 274.

³¹⁴ *Исто*, 277.

али он није постигнут. Од њених остатака ће у току наредних месеци бити формирано седам дивизија, које ће касније чинити главнину Антантиних трупа у Македонији.³¹⁵

Однос немачког официра према Србима из тог периода може илустровати забелешка Герхарда Геземана о изјави једног заробљеног двадесетогодишњег немачког потпоручника из Франкфурта на Мајни из јесени 1915. године: „Ми немамо ништа против српског народа. Ви сте добри и храбри људи, али ви сте нам на путу“.³¹⁶ Сличан је био и став Макензен о српским цивилима у време пада Србије: „Саосећам са народом, а нарочито са женама. Шта наша страна може да учини да им олакша злу судбину, учиниће се. Главни злочинци, полуписмени новинарски лопови и шовинисти у Влади, су се наравно склонили на сигурно.“³¹⁷ За Макензеново име везује се и подизање споменика српским војницима на Бановом Брду поред луксузнијег споменика немачким војницима, као и касније порушени споменик на Дунавском кеју испод кога су заједно сахрањени српски и немачки војници.³¹⁸ Оно што је Макензен у својим дневним забелешкама изнео као политику понашања према становништву постаје реалност у оним деловима Србије у којима су се налазиле немачке окупационе трупе.

Другу врсту искустава у међусобним односима чини период окупационе управе у Србији од 1916 до 1918. године. Када је о формирању окупационог режима реч, након пада Србије, у децембру 1915. године Немци су се трудили да заштите сопствене интересе. Они су у почетку заговарали идеју да се Србији да нека врста грађанске самоуправе, под надзором окупационих власти, слична оној коју су доцније спровели у Румунији.³¹⁹ Још када је 22. новембра 1915. Конрад фон Хетцендорф поставио захтев да се управа на главној српској жељезничкој прузи по завршетку операција преда у аустроугарске руке, у складу са аранжманима прављеним пре почетка операција, немачки канцелар Бетман Холвег је саветовао генералу Фалкенхајну да се одбије тај захтев, јер крије у себи „опасност да будемо потпуно уклоњени“ из Србије. Штавише, Немци су ускоро поставили захтеве да преузму руднике Бор и Мајданпек, право на слободан транзит и једнак третман за индустријску робу и немачке грађане у Србији, какав је резервисан за аустроугарску робу и грађане. Тај захтев снажно су подржали немачки

³¹⁵ Исто, 281.

³¹⁶ Г. Геземан, *Са српском војском кроз Албанију*, 35.

³¹⁷ Mackensen – *Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden*, 241.

³¹⁸ Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, Београд, 2014, 192.

³¹⁹ Б. С. Николајевић, „Под Немцима“, *Срби о Немцима*, 74.

индустријалци и банкари истичући своју велику заинтересованост за српско тржиште на коме је пре рата остваривана размена од 21.000.000 марака.³²⁰ Немачке интересе на подручју Србије можда је најбоље објаснио генерал фон Зект у дискусији са начелником штаба фон Фалкенхајмом: „Да ли су наше борбе овде само пролазне епизоде којима може да се осигура наш положај на дуже време? Само из тих разлога водимо ми рат против једног народа, против кога у основи немамо ништа лично, и то како се чини, за туђе интересе. Али то само тако изгледа. Та нисмо ми само доброг срца свога ради савезнички Галицију, Пољску и сада Србију освојили“.³²¹

Након тога, на окупираној територији која је подељена између Аустро-Угара и Бугара, Немци су успели да добију тражену експлоатацију рудника и жељезница. Њихова управа над овим објектима званично је уведена јануара 1916. године. Немци су за себе обезбедили и право коришћења пољопривредних богатстава у ширем појасу источно од Велике Мораве и Јужне Мораве и Вардара за време док њихове трупе стоје на фронту испред Солуна. Немачка етапна зона обухватала је целу Македонију и део Косова у бугарским рукама, а такође и Борски рудни басен, као и линију железнице на левој обали Велике Мораве. Управа у овом сектору била је у рукама XI етапне инспекције са седиштем у Нишу. Овоме треба додати да су железнице и железничка постројења у долини Велике и Јужне Мораве, а од јесени 1916. и на линији Ниш – Софија и пруга у долини Тимока биле у рукама Седме војно-железничке дирекције, смештене такође у Нишу. У Скопљу је била смештена команда свих немачких снага, у Прилепу команда немачких оперативних трупа на Солунском фронту, а у Лесковцу, Предејанима, Врању, Буковцу, Куманову, Катланову и Велесу ниже подручне команде.³²² У тој зони су немачке јединице и службена лица уживали посебан статус. Они су имали прихватилишта и депое и местимично су на мањим газдинствима производили животне намирнице за допуну исхране и могли набављати велике количине прехранбених производа за потребе снабдевања јужног фронта и слања за Немачку.³²³

Рат и окупација довели су и до појачане привредне експлоатације српске државне територије у корист ратних напора Централних сила. Окупаторски привредни систем с

³²⁰ Р. Опаџић, „Politika genocida Austrougarske protiv Srba u Prvom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1-2, Београд, 1994, 67.

³²¹ Н. von Seeckt, *Aus meinem Leben 1866 – 1917*, 255.

³²² А. Митровић, „Искушења“, 146, 148.

³²³ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916 – 1918*, Београд, 1987, 39.

надоградњом стручних институција успостављен је 1916. године.³²⁴ У редовним приликама укупне аустро-угарске окупационе снаге у Генералном гувернману Србија бројале су око 70.000 војника, од чега је за борбена дејства било спремно 50 до 51 хиљада.³²⁵ И ове окупационе војнике, без обзира на њихово етничко порекло народ у Србији је називао једноставно „Швабе“. Главни циљ ратне привреде био је да се на окупираној територији реализује самоиздржавање за становништво и окупационе трупе, да се организује снабдевање на фронту и помоћ у позадини. У Аустро-Угарској окупационој зони отпочели су да се спроводе у живот и планови нарочито за то организованог научног комитета за ратну привреду, у јесен 1916. године, чији је циљ био да се прати функционисање заснованог система, проуче резултати који су постигнути увођењем у живот замишљених планова, и на основу тога донесе мере у циљу даљег успешнијег функционисања. Све је то било усмерено на тражење ефикасних решења како да се привредни организам прилагоди повећаним захтевима ратних потреба. Већ почетком 1917. године, на основу добијених извештаја, вршене су анализе постигнутих резултата из разних области у претходној години: у пољопривреди, трговини, занатству и индустрији, у рударству и др. Проучавања и упоређивања резултата из Војног генералног гувернмана Србије с оним из војних гувернмана у Пољској, Црној Гори и Албанији, ако је веровати подацима из објављених статистика, указују на то да су апсолутно и релативно најбољи резултати постигнути у Војном генералном гувернману Србија.³²⁶ Ова систематичност са којом је радио „Шваба“ и ако се радило о вишенационалним аустро-угарским властима свакако је имала утицаја на представе локалног српског становништва о пословичној немачкој марљивости и уређености.

Са друге стране, немачке трупе које су се налазиле на територији Србије у позадини фронта битно су се разликовале од оних које су поробиле земљу у јесен 1915. године. Наиме, период трогодишње окупације допринео је да српски народ упозна немачког војника, углавном трећепозивца средњих година који је у окупираним српским областима уз пруге и руднике вршио позадинско обезбеђење. Сведоци тих времена износе да се у том периоду између српског народа и Немаца развио чак извесан однос

³²⁴ Д. Милић, „Стање у привреди Србије под Аустро-Угарском окупацијом 1917. године“, *Србија 1917 - Зборник радова Историјског института* (ур. Славенко Терзић), 6, Београд, 1988, 37.

³²⁵ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916 – 1918*, 44 - 45.

³²⁶ Д. Милић, „Стање у привреди Србије под Аустро-Угарском окупацијом 1917. године“, 37.

пријатељства, чему су са своје стране и Немци много допринели узорним понашањем. Немачки војник понашао се као заштитник села и женске чељади од осталих окупационих војника, а њихови официри су својим услугама олакшавали становништву сношење окупације.³²⁷ Према сведочењима Божицара Николајевића, будући да се Немачка није граничила са Србијом, она према Српском народу није имала никаквих тајних завојевачких намера, нити је била политички заинтересована у Србији. Немци су сами признавали да им је војнички посед Србије привремено потребан, због њихових економских циљева на истоку и да би преко Моравске долине имали везу са Турском. Није било ретко чути од овог или оног немачког официра, да ће Србија не само постати слободна, него још и увећати се.³²⁸ Уз моравску пругу се увек налазило више немачких јединица различите снаге које су ишле на Македонски фронт или се са њега враћале, док је код Врања био логор за последњу обуку немачких регрута пре слања у јединице 11. армије.³²⁹

Према Николајевићу, Немци су задржавали Бугаре од крајности, својствених малим и страсним народима на Балкану. Нарочито после фаталног устанка у Топлици у фебруару 1917. године то њихово хумано утицање на Бугаре иза којих су остала попаљена и разорена многобројна села у околини Прокупља, Куршумлије и Лебана, око планина Пасјаче и Видоваче и погибија десетина хиљада невиних деце, жена и старца, да обуставе покоље и остала варварства беше добродошло незаштићеном српском становништву. Немци су уз то многим српским породицама указивали моралну заштиту. Спашавали су српске младиће од бугарске интернације и „наборних комисија“, тиме што су их запошљавали на железничким радовима или у рудницима. Што је доцније била колико-толико могућа веза становништва на територији поседнутој накнадно од Бугара и оној коју су Аустријанци присвојили имало се по Николајевићу у првом реду захвалити немачким официрима и војницима. Они су у својим ранчевима преносили преко Мораве животне намирнице, јер се под Аустријанцима грдно кубурило са исхраном, док се под Бугарима имало бар шта јести. Затим су дотурали пошту, прибављали породицама обавештења о појединим члановима који су избегли или били интернирани, притицали први у помоћ при несретним случајевима, узимали искрено учешће у тузи и домаћим

³²⁷ Б. С. Николајевић, „Под Немцима“, *Срби о Немцима*, 68.

³²⁸ *Исто*, 74.

³²⁹ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916 – 1918*, 45.

радостима српског света итд. Захваљујући томе, према оцени Боже С. Николајевића, „за три суве окупационе године, српски је сељак у белим људима са „цуцама“ (шиљцима) на шлему – како су наши сељаци називали Немце – гледао синове једног великог и културног народа, који и као победилац, душу не губи.“³³⁰ Немачко војно присуство на Балкану учиниће, како је писао Херман Вендел, да војнички напори Србије буду другачије оцењени, док је немачки Велики Генералштаб у Србима открио противнике неукротиве снаге и непоколебљиве упорности. Немачки војници су према Венделу у чуду гледали ту земљу, где је и најмање село имало школу, и то врло добру, и тај народ који се, како кад, опходио према њима са добронамерном учтивошћу или са ненаметљивим достојанством и тако показивао своју урођену увиђавност.³³¹

Још једну димензију српско-немачких односа из тог периода чини и то да се као последица ових операција велики број српских ратних заробљеника нашао у немачким областима Аустро-Угарске и Немачкој. И то ће бити један од момената од значаја на културу сећања оба народа, као и први већи додир између обичног српског и немачког човека. Од око 220.000 припадника оружаних снага Краљевине Србије који су се нашли у заробљеништву у току Великог рата највећи број њих, око 180.000 заробиле су оружане снаге Аустро-Угарске и Немачке.³³² Поред српских војника у заробљеништву и интернацији нашао се и велики број српског цивилног становништва. Интернације цивилног становништва почињу упоредо са ратним операцијама већ 1914, а затим и 1915. године. Нови таласи интернирања са хиљадама људи одједном била су изведена почетком 1916. године по непосредном запоседању Србије. Практично без изузетка тада је скоро целокупно мушко становништво изнад седамнаест година одведено у логоре под изговором да су војни обвезници, добровољци, комите или чланови различитих национално-патриотских удружења и друштава. Затим је, крајем пролећа и у лето 1916, када је Румунија ушла у рат и окупирана Србија постала у неку руку, премда краткотрајно, фронтowska територија, интернирано више десетина хиљада људи и жена од 15 до 60 година живота, чак и више хиљада деце изнад седам година. До новог таласа интернирања

³³⁰ Б. С. Николајевић, „Под Немцима“, *Срби о Немцима*, 68 - 71.

³³¹ М. Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903 – 1918)*, 15 - 16.

³³² О томе видети више: Д. Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату“, *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, Зборник радова 30, (ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић), Историјски институт, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 2015, 269 – 289.

долази након гушења Топличког устанка, почетком 1917, када је интернирање нарочито захватило Крушевачки округ. До краја 1915. Интернирања су вршиле власти оперативних трупа, а од почетка 1916. органи посебних установа аустро-угарског Војног генералног гувернмана.³³³ Према службеним подацима Аустро-Угарског Црвеног крста од 1. фебруара 1918. у логорима Аустро-Угарске и Немачке, крајем 1917. године налазило се 79.000 цивилних интернираца од којих је највећи број, 77.000 лица било интернирано у Аустро-Угарској, а свега 2.000 цивила у Немачкој.³³⁴

Највећи део српских ратних заробљеника на тлу Аустро-Угарске био је смештен у аустријским крунским земљама, пре свега у Горњој и Доњој Аустрији (логори Маутхаузен, Книтенфелд, Клајн Минхен и Ашах) и деловима Чешке насељеним немачким становништвом (логори Хајнрихсгрин и Браунау). Ту је заробљеничке дане проводило 154.631 припадник српских оружаних снага међу којима се налазио и 1.031 официр. У Немачкој је укупно 28.746 српских ратних заробљеника, међу којима и четири официра, било распоређено у неких 47 логора од којих су највећи били Старгард у Померанији, Ламсдорф, Нојхамер на Квајсу, Пархим, Хамелн, Золтау, Пуххајм, Кенигсбрик и Улм, док су четворица српских официра били смештени у официрском логору у Триру. Најтежу судбину доживели су српски ратни заробљеници у Аустро-Угарској, нарочито они који су се у заробљеништву нашли на самом почетку рата 1914. године. Због веома лоших смештајних и хигијенских услова, хаотично организованог транспорта, епидемија, неадекватне лекарске неге и оскудице у храни изазване континенталном блокадом стопа смртности међу њима била је изузетно висока.³³⁵ Са друге стране, српски ратни заробљеници који су стигли у Немачку у току 1916. наишли су тамо на већ уређене логоре

³³³ О томе видети више: В. Стојанчевић, „Српски цивилни интернирци у Аустро-Угарској за време Првог светског рата“, *Истријски часопис*, XXII, Београд 1975, 149 – 171.

³³⁴ В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године“, *Србија 1917. године* – Зборник радова Историјског института, 6 (ур. Славенко Терзић), Београд, 1988, 13-14.

³³⁵ О томе видети више: Н. Leidinger, V. Moritz, „Vervaltete Massen. Kriegsgefangene in der Donaumonarchie 1914 – 1918“, *Kriegsgefangene in Europa im Ersten Weltkrieg* (Hgb. von Jochen Oltmer), Paderborn, München, Wien, Zürich, 2006, 35 – 37; V. Moritz: *The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915: The Historiography of Prisoners of War in the Late Habsburg Empire*, 1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I, Günter Bischof, Ferdinand Karhofer (Eds.) Samuel R. Williamson, Jr. (Guest Editor), Contemporary Austrian studies, volume 23, Unopress, Innsbruck University Press, Innsbruck 2014, 237.

и имали пристојан третман о чему сведочи и веома низак проценат смртности међу њима.³³⁶

Према подацима које даје пуковник Душан Стефановић од интернираних и заробљених, мртвих и сахрањених у иностранству на територији Аустрије у границама након рата било је сахрањено 21.856 српских грађана на 145 локација, у Чешкој која је спадала у аустријске крунске земље 15.576 на 349 локација, у Мађарској 4.355 на 32 локације а у Румунији (територије добијене од Аустро-Угарске) 1.267 на четири локације. Број српских грађана умрлих у Немачкој износио је према тим подацима 1.980 сахрањених на 265 локација.³³⁷ Проценат страдалих према најновијим истраживањима износио је око 33% од укупног броја у Аустро-Угарској и око 7% у Немачкој.³³⁸ Доста хуманији третман српских ратних заробљеника у Немачкој у односу на Аустро-Угарску свакако ће имати позитивног утицаја на културу сећања о српско-немачким односима између два светска рата.

Заробљеничка сећања нису једнострана пошто је било и заробљеника из састава аустроугарске и немачке војске и на српској страни. Према подацима које даје званична аустроугарска статистика у периоду од 1914 до 1918. године на српском фронту било је заробљено укупно 76.690 аустроугарских официра, подофицира и војника (рачунајући међу заробљене и нестале)³³⁹ међу којима и један део оних немачке националности. Приличан број њих страдао је од последица епидемије пегавог и трбушног тифуса крајем 1914. и почетком 1915. године као и приликом повлачења преко Албаније, тако да је српска војска предала савезницима укупно 37.452 официра, подофицира и војника од чега Италијанима 584 официра и 21.284 војника а Французима 15.548 војника.³⁴⁰ Према истраживањима Богумила Храбака, један део њих око 2.500 је побегао и успео да се придружи аустро-угарско-немачко-бугарским трупам док је један део страдао у повлачењу делећи судбину српске војске и народа.³⁴¹ Приликом солунске офанзиве

³³⁶ W. Doegen, *Kriegsgefangene Völker*, Bd. I, *Der Kriegsgefangenen haltung und Schicksal in Deutschland*, Berlin, 1921, 58 – 66.

³³⁷ S (Душан Стефановић), „Губитци савезника у Светском рату 1914 – 1918“, *Ратник*, IX, Београд, 1926, 130; У исто време у Бугарској је сахрањено 3.954, а у Добруци која се налазила под бугарском окупацијом 1.998 српских грађана.

³³⁸ Д. Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату“, 286 – 287.

³³⁹ *Österreich-Ungarns letzter Krieg*, Band I, Wien, 1931, 759.

³⁴⁰ "Заробљеници", *Политика*, Бр. 4200 од 12. октобра 1919. године, 3.

³⁴¹ В. Храбак, „Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914 – 1915. god. i prilikom povlačenja kroz Albaniju“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 2, Slavonski Brod, 1964, 194 - 196; У свом раду Б. Храбак наводи само цифру

заробљено је још 236 аустријских официра и 5.702 војника који су у Србији остали до закључења сен-жерменског мировног уговора.³⁴² Узмемо ли у обзир да је док се налазило у српским рукама од 76.690 аустро-угарских ратних заробљеника у животу остало њих 45.890 може се закључити да је њихов проценат смртности (40,02%) био нешто већи него проценат смртности српских ратних заробљеника у Аустро-Угарској (око 33%).

Позитиван став Срба према Немцима из Рајха из тог периода види се и из односа према немачким ратним заробљеницима. Према писању *Политике* српска војска заробила је до пробоја Солунског фронта укупно 1.961 немачког официра, подофицира и војника од којих је њих 314 предато Французима а 1.647 задржано. Приликом Солунске офанзиве у лето 1918. године заробљено је још 68 немачких официра и 1.398 војника.³⁴³ После потписивања Версајског мировног уговора одмах је почела репатријација Немаца који су се налазили у Србији као ратни заробљеници. Прва партија од око 30 официра и око 1.200 војника стигла је последњих дана августа у логор Лехфелд код Минхена, где је извршена предаја тих заробљеника немачким војним властима. Приликом предаје заробљеника у логору код Минхена, командант логора, један немачки пуковник захвалио је српском команданту транспорта на добром и човечном поступању за које су му заробљеници казали да су наилазили свуда у Србији. Немачки пуковник истакао је у говору да је Србија прва од немачких непријатеља вратила заробљенике Немце и додао да Немачка никада не може и неће заборавити српско поступање према заробљеним Немцима.³⁴⁴

По нашем мишљењу још од веће важности за српско-немачке односе и став немачке војске према српској односно југословенској војсци било је искуство фелдмаршала Аугуста фон Макензена који се од краја 1918. године до октобра 1919. године налазио у заробљеништву савезничке Источне војске а под контролом српске војске. Наиме, повлачећи се из Румуније по капитулацији Централних сила, Макензен је наишао на мађарске револуционаре који су га – без много уважавања – заробили и предали савезницима. Убрзо потом доспео је у руке српске војске чија му је команда на реч вратила оружје и сместила га на пољско добро грофа Хотека у Футогу. Ни њему ни

заробљеника предатих Италијанима тако да је његов закључак да је у животу остало укупно 32,85% аустроугарских ратних заробљеника.

³⁴² "Заробљеници", *Политика*, Бр. 4260 од 12. октобра 1919. године, 3.

³⁴³ *Исто*.

³⁴⁴ "Заробљени Немци. Повратак њихов из Србије за Немачку", *Политика*, Бр. 4179 од 21. септембра 1919. године, 2.

његовој пратњи није била ограничена слобода кретања. Њега и његову пратњу је септембра 1919. године од Футога до Новог Сада а затим бродом до Смедерева и даље возом преко Ниша у нову интернацију до Солуна пратио пешадијски потпоручник Јован Ненадовић.³⁴⁵ Иако је Макензен био симбол противника који је поштовао Србе он је био и неко ко је својим неумереним коришћењем ратне технике нанео велика разарања Београду и Смедереву. Тако су приликом његовог доласка у Смедерево домаће власти морале интервенисати како би спречиле покушај неких Смедереваца да каменују немачког фелдмаршала.³⁴⁶ Ипак, након одласка из Србије, у Солуну је Макензен од октобра до почетка децембра 1919. године боравио у много мање удобним условима од оних које су му приредили његови српски противници.³⁴⁷ По ослобађању он је дочекан овацијама са ореолом јединог непобеђеног немачког команданта 3. децембра 1919. године стигао у Берлин, о чему је извештавала и београдска штампа.³⁴⁸ Захваљујући како ратном искуству из 1915. тако свакако и личном искуству из интернације у Србији Макензен је био изразито наклоњен Србима као војничкој нацији што је могло бити од утицаја на формирање става главешина Националсоцијалистичке радничке партије Немачке а посебно премијера Пруске Хермана Геринга чији је заменик био.

Ратно искуство, како војничко, тако и са окупацијом, како смо видели Немаца из Рајха са Србима и Срба са Немцима из Рајха било је углавном позитивно, тако да ће утицати на то да се таква слика једних о другима задржи и добар део времена између два светска рата.

³⁴⁵ П. Милатовић, „Од победника до заробљеника – Фелдмаршал без белог коња“, *Политикин забавник*, бр. 3284, <http://politikin-zabavnik.rs/pz/tekstovi/feldmarsal-bez-belog-konja> /16.01.2015/

³⁴⁶ Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, 192.

³⁴⁷ "Макензенове жалбе. Његово робовање у Солуну", *Политика*, Бр. 4212 од 24. октобра 1919. године, 2. Према писању *Политике* : „Маршал Макензен затворен је у Солуну у локалу који је до сада служио за заробљене авијатичаре и који је отприлике 40 метара широк и 60 метара дуг. С њим, осим његове мале пратње из Футога која је имала 40 лица, станује још 30 Црнаца. Ларма и дању и ноћу, врућина и рђав ваздух несносни су. Постоји страх за маршалово здравље, које је после једногодишњег ропства и штрапаца подривено а он је већ у дубокој старости јер има близу седамдесет година. Један француски ђенерал саопштио му је да ће у Солуну остати све дотле док савезници не ратификују мир.“

³⁴⁸ "Макензен у Берлину", *Политика*, Бр. 4254 од 05. децембра 1919. године, 2.

1.3. Југославија и Немачка (1918 – 1932) – политички, економски, културни и војни односи

Узајамни односи Краљевине СХС и Вајмарске Републике у годинама након „Великог рата“ почивали су на чињеници да се радило с једне стране о држави која је настала на основу мировних уговора којима је рат окончан и самим тим била и гарант такозваног „Версајског система“ (Краљевина СХС) а са друге о држави пораженој у рату која је „версајски диктат“ доживљавала као огромну неправду и која се свим силама трудила да се ослободи ограничења која јој је наметнуо версајски уговор о миру. Ипак, комапаративност двеју привреда (аграрно-сировинска база Краљевине и висок степен индустријализације у Немачкој) представљала је кључни мост за сарадњу, а одсуство заједничких граница и потенцијалних граничних спорова чинили су да се међусобна суревњивост лакше превазилазила. Два кључна питања која карактеришу односе двеју земаља у наведеном периоду јесу питање ратних репарација које је Вајмарска Република требала да плати Краљевини СХС/Југославији и питање положаја немачке националне мањине која се након потписивања мировних уговора нашла у оквиру граница прве југословенске државе. Поред њих повремено ће се као питање које ће кварити односе појављивати и питање одговорности за рат за коју су савезници и одредбама мировног уговора који је Немачка морала да прихвати окривили ову земљу, а са друге стране њена елита и јавност кроз штампу и у јавним наступима окривљивала Србију. У периоду између два светска рата југословенску државу у Берлину представљало је пет посланика. Први од њих био је Рајко Винтровић (1870 – 1935), који је дужност посланика Краљевине СХС у Немачкој обављао од 1920. до 1923. године. Винтровића ће на положају у Берлину сменити дотадашњи посланик у Атини Живојин Балугџић (1868 – 1941) који ће први пут дужност посланика у немачкој престоници обављати од 1924. до 1926. године након чега је на кратко постављен на чело југословенске дипломатске мисије у Риму. Од 1926. до 1927. на овој дужности наћи ће се Јосип Смодлака (1869 – 1956), да би њега сменио поново Живојин Балугџић у свом другом, овога пута осмогодишњем мандату (1927 – 1935). Након Балугџића на челу берлинског посланства нашао се Александар Цинцар-Марковић (1889 – 1945) који је дужност обављао од 1935. до 1939, да би последњи посланик Краљевине Југославије у Немачкој до избијања ратних сукоба априла 1941

године био Иво Андрић.³⁴⁹ Први немачки дипломатски представник ранга посланика у Краљевини СХС, након поновног успостављања дипломатских односа 23.08.1921. године био је Фридрих фон Келер (Friedrich von Keller, 1873 – 1960), који ће на овој дужности остати до 1924. године. Келера ће сменити Франц Олсхаузен (Franz Ferdinand Walther Olshausen, 1871 nach 1941) који ће на положају у Београду остати до 1928. године. Олсхаузена ће заменити Адолф Кестер (Adolf Köster, 1883 – 1930), некадашњи министар спољних (1920) и унутрашњих послова Вајмарске Републике (1921/22) и дотадашњи немачки посланик у Риги, који је и преминуо на дужности у Београду. Након Кестера дужност немачког посланика између 1930. и 1932. обављао је Урлих фон Хасел (Ulrich von Hassell, 1881 – 1944) којег је на кратко (1932/1933) наследио барон Алберт Дуфор фон Феронс (Albert Freiherr Dufour von Feronce, 1868 – 1945). Последњи немачки посланик у Београду, уједно и са најдужим стажом на тој функцији (1933 – 1941), био је Виктор фон Херен (Victor von Heeren, 1881 – 1949).³⁵⁰

Након поновног успостављања дипломатских односа 1921. године односи Краљевине СХС са Немачком знатно су унапредовали. Тада су већ вођени преговори о привременом трговинском уговору, који је после одеђених одлагања потписан крајем те године. У вези са привредним санкцијама из марта 1921. године Краљевина је следила велике савезнике, али је врло брзо ослободила санкција најзначајније артикле. Трговински односи даље су јачали услед велике материјалне користи које је Краљевина СХС имала од немачких репарација у готовим производима. Наручене су знатне количине вагона и локомотива и велики успеси су се очекивали од тог јефтиног начина обнове земље.³⁵¹ Према немачким дипломатским извештајима Влада Никола Пешића се од друге половине 1921. године носила мишљу о успостављању што интензивнијих веза са Немачком. Тешкоће за то представљао је близак савезнички однос који је Краљевина СХС имала са земљама Антанте, а посебно са Француском. Тај савезнички однос Краљевина није могла тако лако да напусти, а са друге стране и Пашић није био спреман за неочекиване заокрете у политици земље. У разговорима које је са њим водио у лето 1921. године, Пашић је изнео немачком посланику да је ипак био потпуно убеђен да будући развој земље захтева

³⁴⁹ Т. С Bringmann, *Handbuch der Diplomatie 1815 – 1963, Auswärtige Missionschefs in Deutschland und deutsche Missionschefs im Ausland von Metternich bis Adenauer*, 237 – 238.

³⁵⁰ Исто, 81.

³⁵¹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji* (priredio Živko Avramovski), I (1921 – 1930), Beograd, 1986, 32.

да се управе добри и блиски односи са Немачком. Да би се то и остварило Пашић је преузео на себе обавезу да учини све не би ли се уклониле постојеће политичке препреке на том путу и да полагано припреми јавно мњење у земљи за могући заокрет југословенске политике. С тим у вези Пашић је био мишљења да основу за придобијање јавног мњења треба да представља рад на прикупљању оригиналне историјске грађе која ће послужити за презентацију политичких односа између Немачке и Србије у предратном периоду, као и неких веза које су постојале у време трајања ратног сукоба, које би требало повезати са садашњим односима.³⁵² Ово југословенско приближавање Немачкој свакако треба довести у везу са хлађењем односа са Француском чији је главни узрок лежао у проблемима у вези са регулисањем српских ратних дугова у Француској.³⁵³ Поред тога и привредна сарадња између две земље постајала је све боља из године у годину. Тако је у 1922. години Немачка дошла на четврто место у увозу у Краљевину са 5,99% укупног увоза и на треће место по извозу из Краљевине са укупно 8,47% укупног извоза. То је било значајно повећање у односу на 1920. када је у увозу у Краљевину Немачка била на деветом месту са 1,45% и 1921, када је била на седмом месту са 3,72%. Са друге стране и Немачка је према британским оценама спроводила снажну пропаганду посредством штампе и на друге начине у циљу превазилажења последњих остатака непријатељских осећања. Дошло је и до знатног ширења немачке литературе. Ратификациони инструменти трговинског уговора размењени су 10. јуна, а влада Краљевине одустала је од примене

³⁵² Ову жељу, према Пашићу, без заједничког учешћа немачке Владе било је немогуће остварити. Један ближи опис тих материјала Љуба Јовановић, који је по немачким сазнањима био са југословенске стране за то ангажован, није био у стању да да. Јовановић је изнео да је у периоду до анексионе кризе српска политика ишла ка успостављању добрих односа са Немачком. Држање Немачке у анексионој кризи 1908. године определило је Пашића да потражи ослонац у Француској, што је он и учунио. Јовановићу би, према извештају Келера, била потребна помоћ са немачке стране да му се укаже у ком правцу да усмери своје истраживање немачке документације. Јовановић је добио и лично овлашћење председника Владе за обављање тог задатка на за то одговарајућим местима. Пашић је у складу са сопственим манирима вођења политике био спреман да у Берлин пошаље и свог личног опуномоћеника (Винтровић) који би тамо боравио под изговором годишњег одмора, а у ствари, водио разговоре са једном са немачке стране за то одређеном особом о даљим корацима у том правцу и прикупљању за то потребних докумената. Јовановић је на крају изнео да би његова влада желела приближавање Немачкој и побољшање међусобних односа и у другим областима. Даље податке о раду на овом питању нисмо нашли, али се свакако са овим корацима може довести у везу и књига „Под Немцима“ новинара Боже С. Николајевића, штампана у издању београдске *Просвете* 1923. године.

Према: Der Geschäftsträger in Belgrad Keller an das Auswärtige Amt, Ganz Geheim, J.Nr. G 90, Bericht Nr. 925, Belgrad, den 9. September 1921: *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie A, Band V, Göttingen 1987 (ADAP/A V), 274 – 276.

³⁵³ О проблемима у вези са ратним кредитима детаљније видети у: V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata*, Beograd 1985, 439-441.

економских репресалија против Немачке због рурске кризе.³⁵⁴ По свему судећи, на основу изложеног, интерес на зближавању био је обостран и координирано спровођен.

За овај период везују се и покушаји Краљевине СХС да уз помоћ Немаца подигне сопствену индустрију наоружања и муниције. Наиме, југословенски представници водили су тајне преговоре са намачком страном да се уз помоћ фирме „Круп“ изгради тополивница и фабрика муниције, не би ли се Краљевина ослободила зависности у тој области од француских и чешких фирми (Шнајдер и Шкода), које су према немачким извештајима на југословенском тржишту наступале картелски и експлоататорски и оружје и муницију продавале по ценама знатно вишим од тржишних. Југословенско мишљење је било да би се сличне злоупотребе наставиле и у случају да се у земљи подигне једна таква фабрика француским капиталом. Поред војних кругова идеја је имала и подршку председника Владе Николе Пашића, а у оквиру пројекта као заинтересована страна налазио се и Пашићев син Раде. Југословенска Влада овластила је за преговоре свог почасног конзула у Берлину Ернста Баркхаусена (Ernst Barckhausen). Ови преговори текли су у тајности и, према немачким оценама, прилично траљаво, како због честих промена на челу Министарства војног тако и због финансијских проблема које је Раде Пашић у том периоду имао, тако да за годину дана није постигнут никакав успех. Тек крајем 1922. покушај је поново обновљен преко Ике Димитријевића, директора Југо-Сименса. Ика је имао добре везе у југословенском Министарству војном, пре свега са сталним персоналом Артиљеријско-техничког одељења Министарства на који нису имале утицаја честе промене влада и министара, тако да је веома брзо изашао са до у детаље прецизним предлог за фирму Круп. Фирма Круп показала је за ове планове велико интересовање. У исто време, Југословени су били свесни да никакво финансирање овог потхвата на рачун репарација није било могуће те да се читава испорука мора спровести у највећој тајности преко територије неутралних земаља или Енглеске. Да би читав подухват био изводљив требало је узети у обзир многе факторе које је у том моменту било тешко предвидети. Наиме, без енглеског учешћа било је тешко очекивати затварање финансијске конструкције потхвата, пошто ни Круп ни његови шведски кооперанти нису имали потребан капитал на располагању. По мишљењу саветника у Министарству спољних послова немачке барона Вернера фон Ов - Вахендорфа (Wernher Melchior Freiherr von Ow-

³⁵⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I (1921 – 1930), 104 - 105.

Wachendorf) наоружавање Југославије имало је са немачког становишта две стране медаље. Прво, морало се рачунати на италијанско-југословенске супротности као на трајну категорију у политичким калкулацијама, због чега ће Југославија бити принуђена да тражи безбедносни ослонац у Француској. Ситуација се додуше с временом могла изменити, тако да је неоспорно, с обзиром на читаву констелацију снага на Балкану да ће Немачка бити заинтересована за одржање и јачање Југославије.³⁵⁵ За извршење овог посла саветована је најстрожа дискреција,³⁵⁶ пошто је за Немце могло бити веома непријатно уколико информација о томе дође до Италијана.³⁵⁷ Интересантно је да у ове преговоре није било упућено ни немачко Министарство одбране. Његово мишљење требало је наравно узети у обзир у каснијем току догађаја, пре него што се Министарство спољних послова одлучи хоће ли или неће подржати тај пројекат, чија се реализација очекивала у не тако блиској будућности. Пре тога, нису се смеле фирме Круп по том питању правити никакве сметње проузроковане политичким или војним разлозима. Са друге стране фирма Круп требала је да преузме обавезу према Министарству спољних послова да ствар остане у потпуној тајности и да у вези са њеном реализацијом не предузима никакве кораке без његове сагласности.³⁵⁸ Као што се може закључити из изнетог између југословенске и немачке владе већ након завршетка рата постојао је висок степен поверења, међусобног разумевања као и заједничких интереса на спољнополитичком плану, пре свега у погледу Италије. Процене барона Вернера фон Ов – Вахендорфа показале се као веома добре. Наиме, до отопљавања односа и поновног приближавања између Француске и Краљевине СХС које је изазвано сплетом околности до којих је довело избијање тзв. “источне кризе”, односно преокрета у грчко-турском рату септембра 1922. године, дошло је већ крајем

³⁵⁵ Ов Вахендорф даље каже: „Због тога нећу рећи ништа против планова фирме Круп. Али ова ствар мора се у сваком случају извршити у највећој дискрецији, за њено спровођење мора бити задужен веома узак круг људи и све мора бити изведено брзо и лукаво, под фирмом неутралности.“ Он је предлагао и да се немачко посланство потпуно повуче из преговора, те да се они одвијају преко једног поверљивог човека за то одређеног са немачке стране и Ике Димитријевића.

³⁵⁶ Ов Вахендорф даље каже: „Али ова ствар мора се у сваком случају извршити у највећој дискрецији, за њено спровођење мора бити задужен веома узак круг људи и све мора бити изведено брзо и лукаво, под фирмом неутралности.“ Он је предлагао и да се немачко посланство потпуно повуче из преговора, те да се они одвијају преко једног поверљивог човека за то одређеног са немачке стране и Ике Димитријевића.

³⁵⁷ Он даље каже: „О томе су вођени разговори само са представником фирме Круп. О томе ми је и Баркхаузен говорио, али сам му објаснио да је Министарство спољних послова у овом послу тотално не заинтересовано и да на то питање гледа са одређеним степеном сумње. Након што се Круп одлучио за Ику Димитријевића, мора са наше стране и Баркхаузен добити инструкције у вези с тим.“

³⁵⁸ Legationsrat Freiherr von Ow – Wachendorf an den Gesandten in Belgrad von Keller, Berlin, 9. März 1923, Ganz Geheim, Mit Kurier, ADAP/A, VII, Göttingen 1989, 326 - 328

1922. године. Рејмон Поенкаре је након тога тврдио да су Француска и Краљевина СХС судбински везане и да ће Француска увек и у свему подржавати Краљевину, коју наводно није била спремна да жртвује никоме и никада. Средство којим је Француска успела да приволи Краљевину СХС на своју страну било је одобравање новог зајма са искључивом намером да се тим новцем наоружа њена армија, чија моћ је Француској била веома важна у контексту њених планова на Истоку и у средњој Европи.³⁵⁹

До спорних питања у међусобним односима са Немачком, који су и даље остали нормални и пријатељски дошло је поново у лето 1923. у вези са репарацијама. Наиме, одлука немачке владе да 11. августа 1923. обустави даљу испоруку репарација у готовим производима и нота од другог новембра, којом се признаје немогућност испуњавања обавеза преузетих пре тог датума, изазвале су запрепашћење у Београду, где се рачунало на обилати прилив немачких репарација и у буџету за многобројне владине потребе, и у привреди, за постављање основа бројним индустријским предузећима. Огорчење је изазвало сазнање да немачка влада неће дозволити чак ни довршење примљених поруџбина, на рачун репарација. Поведени су преговори како би се са Немачком склопио неки споразум, с обзиром на такве неизвршене испоруке.³⁶⁰ У раздобљу од 1. маја 1921. године до 31. јула 1923. године Југославија је од Немачке примила репарације у износу од 216,148.528,01 златних марака. Највећи део тог материјала састојао се од железничког возног парка, пољопривредних машина, возила на бензински погон, челичних елемената за грађевинарство и великог броја техничких апарата неопходних разним владиним надлештвима. Немачка обустава испоруке опреме на име репарација, до које је дошло услед тешкоћа у Руру, изазвала је запрепаштење и јавиле су се жустре расправе око наруџби које су претходно извршене и чије је плаћање предвиђено на рачун репарација.³⁶¹ Питање даљег плаћања репарација решено је такозваним „дозовим“ планом које су земље

³⁵⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata*, 45-47. Слом који је грчка војска доживела у Анадолији отворио је многа питања. Поражена Грчка је могла постати лак плен неких суседних земаља које су претендовале на делове њене територије. У том смислу, у Београду су били забринути због евентуалне бугарске акције која је могла да се заврши територијалним проширењем Бугарске, па су покушавали да се од тога некако осигурају. Ради тога, Југословени су могли да се ослоне једино на неку од великих сила, али су на том путу наилазили на притиске, углавном опречне. Велика Британија, која је подржавала грчку страну у сукобу, тражила је од Краљевине СХС, као и од Румуније, да на ратиште пошаљу по једну дивизију, што је наилазило на оштро противљење Француске, која је подржавала Турску. Током септембра и октобра 1922. године, Краљевина се нашла између различитих захтева две велике силе да би на крају изабрала да поверује у француска обећања.

³⁶⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I (1921 – 1930), 176.

³⁶¹ *Исто*, 208.

потражиоци ратне штете прихватиле на конференцији одржаној у Лондону у лето 1924. године.³⁶²

Односи са Немачком били су након тога мирни и задовољавајући све до 25. јануара 1925. године, када је др Стефан Крафт, вођа немачке странке у југословенској скупштини, нападнут и претучен у Новом Сивцу у Војводини, од припадника организације радикалске омладине СРНАО. Чим је то дознао, немачки посланик похитао је у Министарство иностраних послова и протествовао против таквог поступања према југословенским поданицима, према којима немачка влада не може остати равнодушна. Односи су се још више заострили када је немачки посланик Олсхаусен одбио да присуствује једној свечаности на Београдском универзитету, на којој је иначе био присутан и краљ Александар. То је изазвало буру протеста у штампи, која је назвала арогантним мешање др Олсхаусена у унутрашње ствари земље. Пошто влада Краљевине СХС није желела да се нашироко пише о околностима које су довеле до спора, инцидент је окончан објављивањем званичног демантија од стране немачког посланика.³⁶³

За ову годину се и поред свих потешкоћа везује продубљивање војних веза између Краљевине СХС и Вајмарске Републике. Наиме, и ако Влада Краљевине у Берлину није имала свог војног изасланика, да се, према изјави југословенског посланика у Берлину Живојина Блугцића коју преноси Милош Црњански „не би замерила Французима“, ³⁶⁴ од те 1925. године почела је да делује у Берлину нарочита секција са потребним бројем стручњака за пријем материјала за рачун Министарства Војске и Морнарице, која ће тамо остати до ликвидације питања репарација.³⁶⁵ Била је то на неки начин и прва југословенска војна мисија у Немачкој након завршетка версајске конференције (тзв. Српски сервис за репарације са седиштем у Берлину). На челу те мисије налазио се од 1927. до 1930. године, поред редовне дужности командант Тимочке дивизијске области, бригадни генерал Стојан Милорадовић, који је од раније имао дипломатског искуства као

³⁶² Дозов план о исплати ратне штете разрадио је модалитете за њену успешнију исплату. Према њему, у првој години по прихватању плана, Немачка би платила 1, у другој - 1.25, у трећој - 1.5, а у четвртој - 1.75 милијарди марака. Пете године и даље, прешло би се на ануитете од 2.5 милијарди марака. (Детаљније видети у: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 201 – 211)

³⁶³ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I (1921 – 1930), 306 - 307.

³⁶⁴ М. Срнијански, *Embassade*, (прва књига), 24.

³⁶⁵ ВА, П - 17, К-134, Ф-4, р.б.1, лист 9 - 10; Контролно-буџетско одељење МВМ, рачунски отсек, Пов.К.Р.Бр.271 од 12. марта 1938, Преглед примљеног материјала из Немачке на име репарација за рачун министарства војног и морнарице.

југословенски војни изасланик у Берну (1919).³⁶⁶ Иначе, укупна задужења Министарства војног и морнарице код одељења државних дугова и државног кредита министарства Финансија за читав наведени период за робу набављену у Немачкој био је у вредности од 144.044.344,48 милиона златних марака (1.296.399.576 динара) и 989.347,18 Рајхс марака.³⁶⁷ Из саме потребе одржавања купљене опреме произишљаци су у наредним годинама стални контакти са немачким произвођачима и одржавање пословних веза.

Крајем те 1925. године из Краљевине СХС долазили су поново гласови о томе да је Југославија спремна да напусти дотадашње супротстављене ставове према Немачкој и да ступи са њом у пријатељске односе који су у Немачкој прихваћени са изузетним задовољством. На томе је радило и немачко посланство што је наилазило на изузетну потпору у берлинском Министарству спољних послова. На немачкој страни постојала је искрена воља да се Краљевином СХС успоставе такви односи, јер су према проценама немачког МСП-а „национална снага посебно српског дела становништва и природна богатства Краљевине у савременом политичком развиту показивали да ће она имати водећу улогу међу јужним Словенима, као и на читавом Балкану“. Према мишљењу људи из МСП-а Вајмарске републике „учешће Немачке у експлоатацији великих, још неистражених ресурса земље и један снажан пораст међусобних трговинских веза одговарали би немачким жељама и потребама али би у исто време служили и интересима Југославије. Уз то је паралелно требало уложити посебан напор на успостављању дубљих културних веза, чији би циљ био да се Југославија у науци, техници и у одређеним областима друштвеног живота ослони на Немачку“.³⁶⁸ У том периоду у немачком МСП настају и смернице спољне политике према Краљевини које ће, како ћемо у даљем тексту видети, представљати основу немачке политике према југословенској држави и у времену Трећег Рајха, закључно са пучем 27. марта 1941. године. Према тим смерницама југословенско-немачко приближавање није се могло десити ни брзо ни само од себе. У инструкцији адресираној на немачког посланика у Београду каже се: „Ми ћемо морати да напредујемо у том правцу постепено и опрезно, да не бисмо на самом почетку или због утицаја неке треће стране претрпели неуспех. Пре свега би и даље у том смислу требало

³⁶⁶ М. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 214 - 215.

³⁶⁷ ВА, П - 17, К-134, Ф-4, р.б.1, лист 9-10;

³⁶⁸ ADAP/B III, Göttingen, 1968, 43 – 45; Dok. № 18; Das Auswärtige Amt an den Gesandten in Belgrad Olshausen, Berlin, den 2. Januar 1926.

рачунати са француским утицајем у Београду. Напетости које имамо са Француском могле би у међувремену и поред овог повољног тренутка у коме смо се нашли довести до сметњи приближавању и назадовању у односима између Немачке и Југославије. За нас би било важно када би развој наших односа са Југославијом довео и до слабљења Мале Антанте које би имало за последицу да нарочито Чехословачка у будућности не може рачунати на било какву помоћ Југославије против Немачке, укључујући и моралну. Једна Југославија која би своје интересовање са Средње Европе преусмерила на Балкан и чији би интереси у Малој Антанти водили ка релаксацији напетости у односима са Мађарском била би у нашем интересу. Са становишта добрих односа које имамо са Мађарском, ми би таква побољшање југословенско-мађарских односа снажно подржали. Насупрот томе, и поред добрих односа са Русијом немамо никаквих политичких интереса да радимо на побољшању односа између Југославије и Русије. Ако се узму у обзир различити односи снага између северне словенске велике силе и Југословена, један трајнији ослонац Југославије на Русију довео би до тога да се руски утицај на Балкану, где он након пропасти Дунавске монархије нема никакву противтежу, развије у за нас нежељеном правцу и на крају поново у потпуности успостави.³⁶⁹ (...) Уколико Југославија покаже велику жељу за приближавањем, што је већ више пута био случај кроз јавно изнете политичке ставове југословенских државника, а понајвише председника Владе (Пашића – прим. Д.Д) и министра спољних послова (Нинчића– прим. Д.Д), да се настави са југословенско-немачким зближавањем, молим за нашу пуну спремност да задатак проширивања и продубљивања наших веза са Југославијом доведемо до пуне реализације. Најбољи метод за остварење тога циља биће да наш приступ постојећим међусобним несугласицама од почетка градимо као помирујући и приближавајући, узимајући делимично у обзир и преостали део негативног ратног наслеђа. Понашање у вези са решавањем ових питања послужило би истовремено и као провера, да ли Југославија као и ми, који нудимо искрено разумевање, има искрене намере, да се неспоразуми из прошлости превазиђу и такође да се и са југословенске стране крене ка успостављању блиских пријатељских односа између наших двеју земаља. Ако се наши односи са

³⁶⁹ Ти специфични интереси совјетско-југословенског зближавања били су, према истом извору, и у позадини краће посете турског министра спољних послова Београду. Према извештајима италијанских и енглеских листова, боравак Теуфик Ружди – бега требало је да буде искоришћен за посредовање у југословенско-руском зближавању које би утицало на даљу еманципацију Југославије у односу на Запад.

Југославијом ослободе оптерећујућих питања која вуку корене из рата (питање ратне кривице – прим. Д.Д), ми ћемо на тај начин добити једну корисну основу да и у другим питањима постигнемо међусобно разумевање и поверење у међусобним односима.³⁷⁰

Односи са Југославијом текли су од тада у жељеном правцу. Већ приликом заседања Лиге Народа 15. марта 1926. у Женеви разговарали су немачки и југословенски министар спољних послова Штреземан и Нинчић у вези са питањем југословенско-италијанског зближавања. Нинчић је том приликом изнео да је његов главни задатак да дође до решења питања разграничења између двеју земаља које је често и неугодно за њега, путем једног уговора о границама који би имао утицаја на превазилажење несатабилности у Јужној Европи. У даљим контактима југословенских и немачких дипломата објашњено је да Нинчићев боравак у Риму није имао никакве везе са италијанским комбинацијама против аншлуса Аустрије Немачкој. Након тога уследио је и Штреземанов говор од 22. марта 1926. у Рајхстагу о преговорима у вези са уласком Немачке у Лигу Народа у коме је он посебно истакао да су „делом са других страна ширене потпуно погрешне представе о балканским земљама које је Немачка пре рата прихватала здраво за готово поприлично допринеле томе да се ти народи који су у рату показали храброст достојну хероја, у оквирима светског сукоба нађу на другој страни“ (мисли се у односу на Немачку – прим. Д.Д). Штреземанова изјава наишла је на веома позитивне одјеке у Београду. Посланик Олсхаузен јавио је 29. марта да је Нинчић изразио посебно задовољство, како разговорима у Женеви, тако и чињеницом „да се у Немачкој Балкан и Срби значајно другачије процењују у односу на период пре рата“.³⁷¹ Немачки владајући кругови су у разговорима са југословенским послаником у Берлину о односима са балканским државама износили жаљање што Немачка није у прошлости довољно култивисала те односе и није показивала разумевање за потребе и осећања тих народа. Као разлог за то наводило се да је немачка политика превише веровала извештајима са Балплаца (аустро-угарско Министарство иностраних послова – прим. Д.Д) и поводила се за њима. Истицало се и да је за немачку Врховну команду и немачки народ представљала велико изненађење жилавост коју је српски народ показао у рату и државничке

³⁷⁰ ADAP/B III, Göttingen 1968, 43 – 45.; Dok. № 18; Das Auswärtige Amt an den Gesandten in Belgrad Olshausen, Berlin, den 2. Januar 1926.

³⁷¹ ADAP/B III, Göttingen 1968, 179 – 181; Dok. № 95; Aufzeichnung des Staatssekretärs des Auswärtigen Amts von Schubert, Geheim, Berlin, den 23. März 1926, Напомене 3 и 4.

способности које је он уз све перипетије испољавао. Те и такве изјаве представљале су за немачке владајуће кругове, према Балугџићу, програм за будућност и да је захваљујући томе већ сада било могуће мислити на више интимну и пријатељску сарадњу са Краљевином СХС. Искусни југословенски дипломата био је мишљења да те изјаве немачких владајућих кругова имају за циљ да изазову сличне иницијативе и са југословенске стране, пошто по њему у Немачкој није постојао озбиљан план за ближу сарадњу са Краљевином СХС у ма ком погледу.³⁷² Балугџић је био сумњичав о немачким намерама и сматрао да се оне своде на жељу Немаца да се обавесте о намерама Југословена и да касније у згодној прилици неким потезом унесу забуну у југословенске односе са савезницима а нарочито са Италијом.³⁷³

Овај почетни импулс даљег приближавања двеју земаља биће, међутим, привремено заустављен у току 1926. баш на питању ратне кривице. Наиме у Југославији је велико огорчење изазвало тврђење немачког часописа *Kriegsschuldfrage* да је краљ Александар као престолонаследник био упознат са завером чији је циљ био да се убије надвојвода Франц Фердинанд у Сарајеву. Влада Краљевине СХС уложила је протест немачком Министарству иностраних послова. Немачки посланик у Београду понудио је извињење, али је добио одговор да се извињење може прихватити једино под условом да аутор чланка буде кажњен. Посланик Олсхаусен одговорио је да ће о томе извести Берлин, али та интервенција није имала успеха, пошто се иста оптужба појавила у септембарском броју часописа.³⁷⁴ Смена Живојина Балугџића као краљевог човека од поверења и постављење Јосипа Смодлаке на положај посланика у Берлину у току 1926. године могла би се с тим довести у везу. Од јула 1926. па све до јануара 1927. није било никаквог званичног саобраћаја између југословенског посланика Јосипа Смодлаке и немачког Министарства спољних послова. Смодлака је тек у јануару 1927. године посетио Вилхелмштрасе и повео разговор о новом југословенско-немачком трговинском уговору који би више одговарао значају привредних веза између две земље. Ипак, главни разлог Смодлакине посете био је чланак из београдске *Политике* који је пренео *Berliner Tageblatt* у коме су ширене спекулације да ће Смодлаку на положају у Берлину поново сменити

³⁷² Из изнетог се види да искусном југословенском дипломати није био познат план Ов Вексендорфа из 1923. године.

³⁷³ АЈ, 370 – 31 – 4; МИД Краљевине СХС, Обавештајни одсек, Немачка бр. 6 – свим посланствима и Главном генералштабу, Београд, 7. маја 1926. године.

³⁷⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I (1921 – 1930), 385.

Балугџић. И ако је немачка страна уверавала Смодлаку да је задовољна његовим радом и да је питање смене посланика ствар одлуке југословенске владе, у строгоповерљивом обавештењу о тим разговорима које је било намењено за личну употребу посланику Олсхаузену, из Вилхелмштрасе је пренето мишљење да би Немци на том положају ипак радије видели Балугџића него Смодлаку.³⁷⁵

Односи између Југославије и немачке кренули су поново узлазном путањом од 1927. године. Ка ближеј сарадњи са немачком постепено се од тада окретала и југословенска спољна политика чији је главни актер био краљ Александар. Краљ је био наклоњен Немачкој не само као противтежи према Италији него и као евентуалном реализатору аншлуса (прикључења Аустрије – прим. Д. Д), који би онемогућио како аустријску рестаурацију, тако и италијанску власт у Аустрији.³⁷⁶ Од те кључне године за посланика у Берлину у складу са немачким жељама постављен је поново 2. фебруара 1927. искусни дипломата Живојин Балугџић који ће на том посту остати до пензионисања, 18. децембра 1935. године. Према речима самога Балугџића које нам у својим „Ембахадама“ преноси Милош Црњански, он је био само краљев човек у Берлину и због тога *persona grata* код Немаца. Као такав, радио је све између „четири ока“, без хартија и потписа.³⁷⁷ Немачки посланик у Београду, Олсхаузен видео је у повратку Балугџића на положај у Берлину и жељу Краљевине СХС да се преко Немачке приближи Совјетском Савезу и уреди на дужи рок своје односе са првом земљом социјализма. Балугџић је према Олсхаузену важио за експонента групе у југословенском руководству која се залагала за успостављање дипломатских односа са Совјетима. Према процени немачког посланика Балугџић је био искрен заговорник јачања односа између Краљевине СХС и Немачке и радовао се повратку у Берлин.³⁷⁸ Са наведеним се слаже и оцена Милоша Црњанског, према којој је Балугџић код Немаца уживао глас „одличног дипломате, лукавог, опасног посланика, (...) кога је пратила фама великог германофила“.³⁷⁹ Већ у другој половини фебруара Краљ Александар примио је немачког посланика др Олсхаусена и у присуству

³⁷⁵ AA PA, R – 30303, Geheim - Akten, Abt. II - b, Politische Beziehungen Jugoslawien zu Deutschland vom September 1921 bis Dezember 1935, Berlin, den 21. Januar 1927, Telegram Belgrad Nr.15, Für Gesandten persönlich.

³⁷⁶ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, Beograd, 1987, 170.

³⁷⁷ M. Crnjanski, *Embahade* (prva knjiga), 50.

³⁷⁸ Dok. № 197; Der Gesandte in Belgrad Olshausen an das Auswärtige Amt, Streng vertraulich, J.Nr. 363, Belgrad, den 26. Februar 1927, ADAP/B IV, Göttingen 1970, 424 – 425.

³⁷⁹ M. Crnjanski, *Embahade* (prva knjiga), 7 – 16.

бившег посланика у Немачкој Живојина Балугџића разговарао с њим понајвише о економским темама, потписивању већег броја уговора економске природе и ангажовању немачких фирми на грађевинским пројектима у Југославији. Том приликом као краљева лична жеља покренуто је питање посете утицајног словеначког политичара Корошца Немачкој.³⁸⁰ Након тога, у говору одржаном у Скупштини 21. марта, југословенски министар иностраних послова др Нинко Перић је изјавио, поводом примања Немачке у Друштво народа, да се та земља у Локарну добровољно и јавно обавезала да ће поштовати поредак створен Версајским уговором и тако доказала своју искрену жељу за одржањем мира у Европи. Речи министра иностраних послова тумаче расположење Југословена, који сматрају да се бивши непријатељи Немци често узорно понашају и зато их истичу као пример непопустљивим Бугарима и Мађарима. Односи су дакле били веома пријатељски и мада нису постојали изгледи за скоро закључење уговора о пријатељству и арбитражи између две земље, југословенска штампа повољно је гледала на ту могућност. Када је тога лета преко стотину немачких аутомобила обишло Словенију и Далмацију били су свуда срдечно поздрављени. Сељаци су цвећем засипали путеве којима су они пролазили и упућивали им поруке са изразима симпатија за немачку ствар у Тиролу. И становништво Словеније често је у својим изјавама давало подршку аншлусу. Према информацијама којима су располагали Британци, немачки посланик у Београду је те 1927. године одлазио често код краља Александра на дуге разговоре. По њиховим оценама, промена у расположењу према Немачкој и Аустрији могла се приписати страху од Италије и од окружења, који је тих година опседао Југославију.³⁸¹ Једно од питања које се поставило у међусобним односима између Краљевине СХС и Вајмарске Републике било је и потписивање уговора о пријатељству. Југословенски став који је пренела београдска *Правда* а потврдио немачком посланику југословенски министар спољних послова Војислав Маринковић био је да би осовина Париз – Берлин – Београд била најбоља гаранција за стабилизацију ситуације у Средњој Европи.³⁸² Крајем 1927. био је потписан француско-југословенски пакт о пријатељству. То питање само по себи било је од интереса и за немачку спољну политику. Немачки став о том питању изражен је у

³⁸⁰ AA PA, R – 30303, Deutsche Gesandtschaft, G. 422, Belgrad, den 26. Februar 1927, Streng Vertraulich: Unterredung mit dem serbischen König.

³⁸¹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji* (priredio Živko Avramovski), I (1921 – 1930), Beograd, 1986, 453 - 454.

³⁸² ADAP/B V, Göttingen 1972, 263 – 264; Dok. № 119; Der Gesandte in Belgrad Olshausen an das Auswärtige Amt, Telegram Nr. 73, Belgrad, den 4. Mai 1927.

циркуларној ноти државног секретара у Министарству спољних послова фон Шуберта. Према том циркулару Немачка је формално заузела став уздржаности према пакту. Он, према мишљењу из Вилхелмштрасе, није нарушавао дотадашњу равнотежу снага у Европи већ је само представљао формални израз одавно постојећих веза између Југославије и Француске. Оштрица пакта није била упућена против Немачке и поред тога што се односио и на питања присаједињења Аустрије Немачкој. Политички значај Пакта према оцени Немаца био је мање у његовој садржини а више у тренутку у коме је потписан. Пакт је доведен у везу са растућим тензијама између Италије са једне и Француске и Југославије са друге стране. Пакт је могао имати значај у успостављању равнотеже снага на Балкану насупрот италијанској политици заокруживања Југославије. Званични став немачког Министарства спољних послова био је да је како је у интересу Немачке било очување мира на Балкану оно резултате тога пакта могло само поздравити.³⁸³ Краљ Александар је у децембру 1927. поново примио Олсхаусена, да би му дао објашњења у вези са југословенско-француским пактом. Краљ је том приликом изнео да пакт ни у ком случају није уперен против Немачке те да он велику значај придаје успостављању пријатељских односа са Немачком.³⁸⁴

Изразе пријатељства према немачком народу и војсци исказивали су и војни кругови. Једна значајна прилика за то пружила се у новембру 1927. поводом несретне смрти немачког генерала Аугуста Вајца (August Weiz) који је настрадао као жртва олује на мору 12. новембра 1927. код Дубровника. Генерал Вајц сахрањен је у том граду уз све почасте које су му указали припадници југословенске Војске и Морнарице дубровачког гарнизона 27. новембра исте године. Сандук немачког генерала носили су југословенски морнари, док је са југословенског двора, поред краљевог венца послата почасна чета са војном музиком. Кола са телом покојника у шпалиру испратили су и по једно одељење војника и морнара. Краљев изасланик на спроводу, пуковник Пилетић обративши се том

³⁸³ ADAP/B VII, Göttingen, 1974, 373 – 375; Dok. № 153; Runderlaß Des Staatssekretärs des Auswärtigen Amts von Schubert, II Js. 1513, Berlin, den 28. November 1927.

³⁸⁴ AA PA, R – 30303, Telegram Nr.174, Belgrad, den 13. Dezember 1927, Streng Vertraulich. У лето те године краљ Александар је инкогнито боравио у Минхену. Приликом разговора он се захвалио посланику на исказаној брзи немачких власти које су му омогућиле да неометано посећује продавнице уметнина и тамошње пивнице.

приликом сину покојника изнео је да он може бити уверен да његов отац почива у миру у исто тако витешкој земљи каква је његова отаџбина Немачка.³⁸⁵

Већ од наредне 1928. године у целој земљи био је приметан продор немачког утицаја, и то у главном на економском плану. Свуда су били присутни представници немачких предузећа, који су закључивали успешне послове. Повећање немачког утицаја било је по свој прилици последица затегнутих односа са Италијом. И на месту немачког посланика дошло је до промена. Др Олсхаусена је од августа 1928. године заменио др Кестер (Köster). Кестер је у време Првог светског рата био ратни дописник и дошао је у Београд са првим немачким јединицама 1915. године. После Великог рата био је око пола године министар иностраних послова у влади др Милера и министар унутрашњих послова у влади др Вирта. Од 1923. године до именовања за посланика у Београду био је немачки посланик у Риги. Као посланик Кестер је оправдао очекивања. И ако није остао дуго на положају у Београду (умро фебруара 1930. године), успео је да створи одличне везе и стекне велики углед, што се види и по томе што је после смрти једној улици у Београду дато његово име.³⁸⁶ Са друге стране и краљевски посланик у Берлину, Балугџић, ширио је добру атмосферу. Одржавао је личне и пријатељске односе и веома често („катакад скоро сваки дан“) се састајао у чувеном берлинском ресторану „Horch“ са немачким министром спољних послова Густавом Штреземаном, али и са његовом супругом, чији је политички салон често посећивао.³⁸⁷ Познавао је лично, према Црњанском, око стотину посланика Рајхстага,³⁸⁸ што је било више него довољно да се његов глас чује далеко у круговима који су доносили политичке одлуке. У ширење добре атмосфере спадало је на пример и то што је у питању репарација које је Немцима тешко падало, Балугџић заступао мишљење да репарације нису важне и јавно пред Немцима говорио да Краљевина СХС греша кад на том питању инсистира. „Немачка је – говорио је Балугџић – давно преплатила оно, што је у Србији порушила, ако је порушила. Понављао је љутито: а шта је порушила? Порушила је два – три дрвена моста, па шта? Већ давно су нам Немци

³⁸⁵ АА РА, R – 73187, Militärs in Jugoslawien vom 11.06. 1927 bis 22.08.1932; Abschrift der Übersetzung: *Dubrovački list*, Nr. 41 vom 28.11.1927. Интересантно је напоменути да су у недостатку протестантског свештеника чијој је предоминацији покојник припадао, божију службу вршили српски православни свештеници из Дубровника, протопрезвитер Сава Барбић и прота Божидар Митровић.

³⁸⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I (1921 – 1930) 522 - 523.

³⁸⁷ М. Crnjanski, *Embassade* (prva knjiga), 50.

³⁸⁸ *Исто*, 104.

преплатили ту штету. Треба прећи преко тога“.³⁸⁹ Када је свом аташеу за штампу Милошу Црњанском објашњавао југословенску политику према Немачкој, Балугџић је истицао да две земље пре свега везују економски интереси. Његова теза намењена немачкој јавности била је : „Наш народ и Немци били су противници у рату, али нису били и непријатељи. То има да понављамо. То је наша политика. Немци су били бољи према нама од Аустријанаца и Бугара. Односи међу нама сад су добри. Треба радити на томе да атмосфера буде што боља.“³⁹⁰ Колики је био учинак Балугџићевог осмогодишњег дипломатског рада, можда најбоље сведочи чињеница да су његове тезе о југословенско-немачким односима постале и идеја водиља политике Трећег Рајха према Краљевини Југославији. Тако су, на пример, у Елаборату Психолошке Лабораторије Министарства рата Рајха од 5. марта 1936, под насловом „Југоисточна Европа као јединствена културна област“ (Südosteuropa als einheitliche Kulturprovinz), који је представљао стручни елаборат за потребе немачких цивилних и војних дипломата у делу који се односи на Југославију нашле место баш ове Балугџићеве тезе: „И ако су Срби за време Светског рата били наши противници, код њих нема никакве мржње према нама (Немцима – прим. Д.Д). Њихов национални идеал је испуњен. И ако су њихов стварни непријатељи Аустрија и Мађарска, насупрот томе они су делом зависни од културног утицаја тих двају земаља. (...) Они имају амбицију да преузму улогу водеће нације на Балкану и желе из Београда кроз једну упоредну студију различитих Балканских етничких група да негласе њихово заједништво. Већ је приметан почетак једног панбалканског покрета.“³⁹¹

У току 1929. године настављен је постепени немачки привредни продор у Југославију. Према британским извештајима југословенске власти су до недавно гледале са подозрењем на Намце, али се стање променило па Немци, пословни људи, научници, чак и војници очигледно упућени ради пропаганде, наилазили на срдчан дочек и у њихову част приређивани су балови и вечере. Једини проблем у односима у години диктатуре представљало је питање немачких мањинских школа.³⁹² Почетком 1929. године расте и интересовање немачких војних кругова за југословенску војску. У јануару, а затим

³⁸⁹ М. Crnjanski, *Embahade* (prva knjiga), 99.

³⁹⁰ *Исто*, 119.

³⁹¹ Barch, MA, RH 2/3003, r.b 200 – 201; Psychologische Laboratorium des Reichskriegsministerium Nr.14/36 g.Kdos.W.L./V; Berlin, den 5.3.1936. *Völkerpsychologische Untersuchung 9: Südosteuropa als einheitliche Kulturprovinz*

³⁹² *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I (1921 – 1930), 611.

поново у марту те године немачко Министарство иностраних послова добило је захтев од Министарства војске да преко посланства у Београду набаве информације о развоју југословенске војске након рата, које су за њих биле од посебне важности и о којој нису имали довољно података. Од интереса за Министарство војно биле су и текуће реформе у југословенској војсци као и њена тренутна формација. У захтеву се истиче да је у Министарству рата познато да код југословенских војних власти влада позитивно и пријатељско расположење према Немачкој, да би Југословени радо укључили немачка предузећа у набавке војне опреме и да су заинтересовани за размену војностручне литературе. Због свега наведеног, према мишљењима немачког Министарства рата, прикупљање таквих информација не би требало да наиђе на потешкоће на југословенској страни. У допису је напоменута и чињеница да Обавештајна служба за земље каква је Југославија не одобрава трошење средстава за тајни рад, те да информације требају бити прикупљене из отворених извора без повреде југословенског законодавства.³⁹³ Први опширан извештај о организацији, формацији и борбеној вредности југословенске војске на основу претходног тражења сачињен је и послат из Београда у јулу 1930. године. Његов аутор био је секретар посланства Киевиц (Kiewitz).³⁹⁴

Почетком те 1930. године према Британским виђењима, југословенска влада била је склона да на Немачку гледа као на потенцијалног савезника. У току године дошло је међутим до знатне промене у југословенском ставу, пошто су учвршћивање италијанско-немачког пријатељства, Хитлерови избори и ревизионистички говори Курцијуса изазвали у Југославији прилична страховања тако да се на Немачку почело гледати као на потенцијалног значајног члана у будућим италијанским антијугословенским комбинацијама. Однос према немачкој мањини знатно је поправљен а закон којим је потврђено уређење Немачке евангелистичке цркве у Југославији примљен је крајем године у Немачкој са великим задовољством. Црква је добила исте привилегије као и остале верске заједнице у земљи у погледу права на стицање имовине и управљање

³⁹³ AA PA, R – 30315, Geheim - Akten, Abt. II, Jugoslawien, Militärangelegenheiten vom Februar 1927. bis Februar 1935, e.o.II, Js. 314, an die Deutsche Gesendschaft in Belgrad, Berlin, den 15. März 1929, Geheim.

³⁹⁴ AA PA, R – 30315, Organisation der Jugoslawischen Wehrmacht, Deutsche Gesendschaft, Belgrad, den 9. Juli 1930, J.Nr.1368/30.

добрима, као и у погледу именовања свештенства. Посебно је поздрављена одлука да се верска настава под покровитељством цркве има држати на немачком језику.³⁹⁵

Значајан пораст активности на зближавању Југославије и Немачке везује се за 1931. годину. Немачка је у току те године уложила велике напоре да у Југославији обезбеди тржиште за своје производе и да у опште повећа свој утицај у земљи. У фебруару 1931. године у Београду је образовано југословенско-немачко друштво, а 1. априла кнез Павле је отворио немачку изложбу. Крајем истог месеца, Берлинска опера је, први пут од рата, наступала у Народном позоришту у Београду. У априлу и мају, група водећих немачких пословних људи, под покровитељством Југословенског института за унапређење спољне трговине и немачке привредне коморе у Дизелдорфу, посетила је Југославију. Група је боравила у Сарајеву, Љубљани, Загребу и Београду и свуда је била добро примљена. За време дводневног боравка у Београду примили су је министар шума и руда и министар у председништву Министарског савета.³⁹⁶ У децембру 1931. је представник немачког Министарства привреде водио успешне разговоре у југословенском Министарству трговине и индустрије о питању додељивања преференцијалног третмана, а одлучено је да се закључење трговинског уговора одложи до 1932. године.³⁹⁷ Ни југословенска војска није била из сопствених разлога имуна на ове немачке активности. Тако је начелник штаба југословенске Морнарице приликом посете Команди Морнарице у Кумбору у пролеће 1932. године, према сазнањима немачког конзулата у Сарајеву, изјавио да би југословенска Морнарица све своје потребе за материјалом најрадије покрила набавкама из Немачке. На жалост, због одредаба Версајског мировног уговора већина потребног материјала не може се тамо набавити. И поред тога разни помоћни бродови набављени су у Немачкој и успостављени су изузетно добри односи са фирмом Дорније – Веркен. Према сазнањима конзулата, под постојећим условима Југословени су се радије опредељивали за енглески материјал у који је руководство Морнарице имало више поверења него у Француски, чија куповина се није могла избећи због блиских политичких односа између две земље.³⁹⁸

³⁹⁵ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I (1921 – 1930), 667.

³⁹⁶ *Исто*, II (1931 – 1938), 32 - 33.

³⁹⁷ *Исто*, 33.

³⁹⁸ AA PA, R – 73194, *Marinenangelegenheiten vom 22.07. 1924 bis 24.10.1935*; Deutsches Konsulat, J. Nr. 289, Sarajewo, den 5. Mai 1932.

Последња информација од значаја за југословенско-немачке односе пре 1933. године била је да је немачки посланик у Београду јавио у августу 1932. у Берлин да ће начелник југословенске војнообавештајне службе генералштабни пуковник Арачић путовати у Немачку. Разлози његовог путовања нису били познати, али је посланик сматрао да су они у вези са праћењем антијугословенских активности југословенских комуниста који су организовали своје ћелије у Немачкој. Арачић је у истом акту означен као особа која има објективне ставове у односу на Немачку.³⁹⁹ То су биле полазне основе на које ће се надоградити и развијати немачко-југословенски односи у времену Трећег Рајха.

1.4. Развој оружаних снага Краљевине Југославије и Немачке 1918 – 1941

У периоду између два светска рата оружане снаге Југославије и Немачке прошле су кроз различита искушења и трансформације. Док је развој оружаних снага Немачке био спутаван одредбама „Версајског мировног уговора“, дотле се Војска Краљевине СХС/Југославије развијала без ограничења тога типа. Оба система одбране која су у доктринарном и професионалном смислу имала слична полазишта пред Велики рат 1914. године у овом периоду ће почети све мање да личе један на други.

1.4.1. Од српског организационог модела до Војске Краљевине Југославије⁴⁰⁰

Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, формирана је у периоду 1918 – 1921. године. Основу за њену изградњу чинила је војска Краљевине Србије (око 145.000 људи) и тзв. трупе Народног вијећа (од око 15.000 бораца). Ову војску, с обзиром да је у њу било укључено око 3.500 официра српске, око 2.500 официра аустроугарске и око 500

³⁹⁹ АА РА, R – 73187, Nr. 1621/32 Po 13.; Belgrad, den 11. August 1932, Reise des jugoslawischen militärischen Nachrichtenchefs nach Deutschland.

⁴⁰⁰ О развоју Војске Краљевине СХС/Југославије видети више: V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, I-II, Beograd, Ljubljana, Titograd, 1982; M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Beograd, 1988; M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd, 1994; M. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, Beograd, 1999; M. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, Beograd, 2004; Д. Денда, *Моторизација југословенске војске 1918 – 1941*, (магистарски рад у рукопису), Филозофски Факултет, Београд, 2008.

официра црногорске војске, М. Бјелајац је с правом назвао војском помирења.⁴⁰¹ Суочена са великим спољнополитичким притисцима које је у највећем делу живота Краљевине према њој вршила Италија и ревизионистички суседи и унутрашњеполитичким трзавицама које су према мишљењима представника југословенског војног врха *тровале* народ и *поткопавале* државу,⁴⁰² до краја живота Краљевине југословенских народа она неће успети и да остане војска помирења. Ни на самом почетку живота заједничке државе и војске то помирење није ишло нимало лако. Већ 5. децембра, дакле свега неколико дана након прокламације уједињења дошло је до незадовољства у 25. и 53. бившем аустроугарском пукум стационираном у Загребу, чији су припадници одмарширали до Јелачић-плаца и тамо демонстрирали узвикујући републиканске и анти-српске паролe.⁴⁰³ Ови ће се немири убрзо смирити, али ће главни противници војске у унутрашњој политици Краљевине СХС/Југославије остати франковци, присталица Стјепана Радића, део католичког клера, црногорски федералисти, организовани повратници бољшевици и комунисти (КПЈ).⁴⁰⁴ И ако је њено гро чинила стара српска војска, војска која се формирала на самом почетку ће се од ње значајно разликовати и имати неке нове карактеристике стране српском доташњем образцу. Ма колико су се власти новостворене југословенске државе трудиле да флоскулом о троименом народу створе слику националног јединства, та је држава као и њена војска од самог почетка њеног живота била национално и верски изузетно шаролика. У односу на дотадашње српско искуство ова војска је била у високом проценту мултиетничка, како по националном саставу свог официрског и подофицирског кора, тако нарочито по националној шароликости војничког састава у чије редове су поред припадника југословенских народа улазили у високом проценту представници бројних националних мањина (Мађари, Немци, Албанци, Чеси, Словаци, Бугари...). Поред тога, како је закључивао Џозеф Ротшилд, Југославија је према свим релевантним критеријумима била најкомпликованија од свих новонасталих држава између два рата у Источној и Централној Европи, пошто се састојала од површински великих територијалних јединица које су се међусобно изузетно разликовале по степену

⁴⁰¹ М. Бјелајац, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 13.

⁴⁰² О томе видети више: М. Бјелајац, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 283 – 284.

⁴⁰³ John Paul Newman, "Serbian and Habsburg Military institutional legacies in Yugoslavia after 1918", *First World War Studies*, No. 3, Vol.5, Birmingham, 2014, 325.

⁴⁰⁴ М. Бјелајац, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, 265.

привредног и културног развоја.⁴⁰⁵ Све су то били отежавајући фактори које је требало превазићи да би војска постала уједињујући фактор новорођеног југословенског друштва, подједнако добро прихваћена у свим деловима новонастале државе јужнословенских народа.

У организационом смислу та оружана сила делила се на војску, морнарицу и ваздухопловство. Морнарица као род који српска војска до тада није имала постала је такође још једна новина у односу на предратну српску војну организацију. Из тих разлога највећи број официра и подофицира у КоВ-у био је из старе српске и црногорске војске, а официра и стручног особља у морнарици из бивше аустро-угарске морнарице. У ваздухопловство су такође примани официри и подофицири из српске, црногорске и бивше аустро-угарске војске, као и неки из царске руске војске. Због попуне старешинским кадром из три различите војске у којима су владали посебан дух и дисциплина, са различитом обуком и васпитањем, природно је да је и сам старешински састав био хетероген. Официри и подофицири српске војске, који су били у већини, нарочито на руководећим положајима, настојали су да свима наметну дух, дисциплину, администрацију и наставу српске војске, која се у претходним ратним сукобима 1912 – 1918. показала као супериоран организацијски модел.⁴⁰⁶

Принципи војне организације какву је имала српска војска озакоњени су у Видовданском уставу, упркос одређеним захтевима за њеном демократизацијом и умањивањем кадра, како би се смањио утицај војске у политици. Главни докази предлагача уставног решења сводили су се на *историјску* потврђеност тог концепта у минулим ратовима и на велико поштовање које војска има у народу.⁴⁰⁷ У складу са Уставом, највиши орган војне управе било је Министарство Војске и Морнарице, чији је помоћни орган за организацију војске, развој формације и дислокације, мобилизацију и наставу у војсци и израду ратних планова, био Главни генералштаб.⁴⁰⁸

Формација југословенске војске развијала се постепено. План за подизање ратне армије предвиђао је, 1919. године четири армије, 16 пешадијских дивизија, две коњичке

⁴⁰⁵ J. Rotschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle, 1974, 201; Цитирано према: John Pail Newman, "Serbian and Habsburg Military institutional legacies in Yugoslavia after 1918", *First World War Studies*, No. 3, Vol.5, Birmingham, 2014, p.327.

⁴⁰⁶ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, II, 130 – 131.

⁴⁰⁷ M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, 265.

⁴⁰⁸ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, II, 100-101

дивизије, вандивизијске саставе и ваздухопловство, док је наредне године Генералштаб предвидео формирање 32 ратне дивизије.⁴⁰⁹ До нових формацијских промена дошло је 1926. године када је формирана Пета армијска област са центром у Нишу. Област је формирана тако што је из Прве и Треће армијске области изузета по једна дивизија, тако да је нова армијска област имала у саставу Тимочку, Моравску и Шумадијску дивизију. Захваљујући томе војска је у години велике државне кризе – 1928, имала 5. армијских области и 16. дивизијских области.⁴¹⁰

Ратна морнарица постојала је до 1923. само формално, будући да до те године Југославија није имала ни једну оспособљену пловну јединицу. Краљевина СХС је своје прве ратне бродове (12 торпиљерки) добила марта 1921. године, док је из Немачке, на име ратне штете добијено и шест миноносача (по 500 t) који су у југословенске луке уполовили у јесен исте године. Морнарица је поседовала и четири драгера (миноловца), као и неколико помоћних бродова. Примљени бродови били су у лошем стању, тако да су само крајњим напором радника и посада били оспособљени за пловидбу. Прво је оспособљен један миноносач 1922 (остали 1923), а прве три торпиљерке у пролеће 1923. Речна морнарица је располагала са четири монитора, од којих су три била у оперативној употреби.⁴¹¹ Прво морнаричко људство – офицере, подофицере и извештајни број стручњака – Југославија је наследила од бивше аустро-угарске морнарице.

И ратно ваздухопловство развијало се постепено, у почетку у склопу копнене војске, а затим као самосталан вид, који ће пратити технички развој и развој војне доктрине у свету. Основу за изградњу РВ чинила је српска авијатика која је на крају рата располагала са две ескадриле и више помоћних јединица, као и људство и материјал наслеђен од бивше Аустро-Угарске. Према мирнодопској формацији војске, нова Ваздухопловна команда требала је да се састоји од штаба, школе, парка и четири ескадриле (за сваку армијску област по једну). Команда је формирана у Новом Саду, где се налазила школа и једна ескадрила. По једна ескадрила била је у Загребу, Сарајеву, Скопљу, а по једно одељење у Љубљани и Мостару. Према војнотериторијалној подели из 1919. образоване су четири ваздухопловне области са седиштима у Новом Саду, Загребу, Скопљу и Сарајеву. Одељење за ваздухопловство основано је у Министарству војном и

⁴⁰⁹ М. Вјелаж, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935*, 12.

⁴¹⁰ *Исто*, 81.

⁴¹¹ М. Вјелаж, *Војска Краљевине СХС 1918-1921*, 77 - 83.

морнарице почетком октобра 1920. Након тога Ваздухопловна команда у Новом Саду преименована је у I ваздухопловну команду, чија је формација допуњена ловачким ескадрилама, извиђачком школом, школом за резервне официре. Свакој армијској области придодата је по једна ескадрила. У Петроварадину је формиран Ваздухопловни арсенал.⁴¹² Законом о Устројству Војске и Морнарице из 1923. Ваздухопловство је постало самосталан вид, док је хидроавијација стављена под команду Одељења за морнарицу. Уредбом о Команди Ваздухопловства из 1927. године она је добила ранг армијске области. Формација се на дан 1. марта 1925. године састојала од два пука са по три групе (команде у Новом Саду и Мостару), Команде школе у Новом Саду и Арсенала у Петроварадину. У састав сваког од два пука улазило је по пет ескадрила. Југословенско ратно ваздухопловство је на крају 1928. године располагало са 367 апарата у оквиру формације и 22 старија авиона у складиштима.⁴¹³ Почетком 1929. године Ваздухопловство се састојало од шест ваздухопловних пукова, Ваздухопловно-техничког завода, једног противавионског дивизиона и Команде ваздухопловних стручних школа. До 1933. године свих шест пукова имало је по две групе од укупно шест ескадрила, чиме је број оперативних ескадрила удвостручен у односу на 1929, са 18 на 36. У сваком пуку, при „пилотској школи“ деловала је и по једна школска ескадрила. Према структури било је 1933. године 25 извиђачких, 10 ловачких и седам бомбардерских ескадрила. Борбене ескадриле имале су по осам авиона а ескадриле за обуку при пуковима по пет летелица.⁴¹⁴

И ако је ова војска формирана у духу предратне српске војске, она се од своје претходнице квалитативно, а и по другим професионалним особинама значајно разликовала, и на почетку свог живота у кадровском смислу стајала доста лошије од српске војске пред епоху ратова 1912 – 1918. Наиме, и ако је предратни српски официрски кор био значајно квалитетнији од аустро-угарског и црногорског и њега су погодили велики губици међу школованим, нарочито нижим официрима у претходним ратовима. Стопа губитака наиме износила је у просеку 38,1% у чину од потпоручника до мајора. Проценат према појединим класам Војне академије износи од 16,6 до 62%. Проширење формације у новој, три пута већој држави и велики губици у ратовима допринели су томе да се у кадру појави, нарочито међу нижим официрима висок проценат оних

⁴¹² Исто, 83 - 85

⁴¹³ М. Вјелјас, *Војска Кралјевине ШХС/Југославије 1922-1935*, 38 – 40.

⁴¹⁴ Исто, 95 – 98.

промовисаних из трупе, без завршене Војне академије. Проценат таквих кретао се међу официрима примљеним из српске војске од 11,8% када су у питању пуковници, 29% када говоримо о потпуковницима, 54,3% о мајорима до чак 83,27% међу капетанима I класе. Међу онима примљеним из аустро-угарске војске проценат трупаха међу капетанима I класе износио је 31,25%. Када је реч о вишим официрима, тада су они из српске војске ипак стајали у образовном смислу много боље од бивших аустро-угарских кадрова. Спрам 15% бивших аустроугарских виших официра (од чина мајора до пуковника) са завршеном Војном академијом стајало је 65% српских, док је највећи број њих (61,7%) изашао из Кадетске школе. Ратну академију која је била еквивалент српској Вишој школи Војне академије завршило је 11% виших бивших аустроугарских официра, док је проценат међу српским кадровима досезао до 26,7%. Факултет је имало 15,5% аустро-угарских наспрам 6% српских виших официра, што опет сведочи о томе да су радије примани официри струка из бивше црно-жуте војске, који су били изузетно потребни за нову проширену формацију, а које бивши српски кадрови нису могли дати. И ратне заслуге утицале су на то да проценат виших официра потеклих из трупе из српске војске достигне цифру од 28% наспрам 5,6% оних из бивше аустро-угарске војске.⁴¹⁵ Ипак, при сагледавању ових бројки треба имати у виду и чињеницу да су питомци 43. и 44. предратне класе српске Војне академије свршили свега две од предвиђене четири године за Нижу школе Војне академије а питомци 45. и 46. класе свега једну због ратних услова и учешћа у борбеним дејствима. Свима њима призната је Нижа Школа Војне академије као завршена.⁴¹⁶ То је реалан број академаца примљених из бивше Српске војске у квалитативном смислу чинио још неповољнијим. Наиме, ако је несвршено школовање уз ратно искуство било довољно за командовање нижим јединицама ранга вода и чете, недовољан степен образовања правиће велике проблеме у мирнодопским условима овим људима приликом извођења обуке и даљег личног усавршавања. Да би се ти недостаци исправили било је наређено маја месеца 1920. године, дакле после формалног окончања непријатељстава и демобилизације, да се питомци Ниже школе Војне академије из 1912. и 1913. године који су због ратова прекинули школовање у овој школи, а да би га могли довршити, продуже школовање још годину дана. У вези са овим указом, министар војни и морнарице наредио

⁴¹⁵ М. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918 – 1991*, 22 – 24.

⁴¹⁶ *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије, 1850 – 1925*, 41.

је да официри из 45. и 46. класе продуже школовање на допунском курсу Ниже школе Војне академије још годину дана, и то, 45. класа да ступи на овај курс у 1920. години а 46. у 1921. години. Ова умесна и корисна мера није се, међутим, могла остварити јер се показало немогућим да се ови официри одвоје из трупе, у којој су они већ заузимали положаје командира основних јединица, а да не наступи штета по службу трупе, чему се у јесен 1920. године придружише још и операције једног дела југословенских трупа на граници Албаније.⁴¹⁷

Неспровођење те одлуке биће од поразног утицаја на изградњу младе југословенске војске. Дајући 1940. године оцену о старим српским кадровима у југословенској војсци један официр хрватског порекла, поред низа неистина о нивоу образовања и предратне техничке опремљености српске војске сведочи: „Треба имати у виду да је цвијет те генерације изгинуо у ратовима, а од остатака на површину нису избили најбољи, јер је њихово послератно напредовање било зависно од политичких прилика и припадности разним кликама у војсци, које су се с ослонцем на сличне политичке клике смјењивале на врховима војне управе“.⁴¹⁸ Кадровске проблеме додатно је појачала и неповољна образовна структура првих послератних питомаца Ниже школе Војне академије у Београду на коју су великог утицаја имале последице ратних дешавања. Према речима пуковника Стојана Милорадовића, почевши од 1919. године питомци су долазили из свију области Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, али са уочљивом бројном претежношћу оних из граница Србије до 1912. године. Питомци 47. (прва послератна класа – прим.Д.Д), 48, 49, 50. и 51. класе спадали су у младиће који су провели доба свог детињства и гимназијског школовања и задобијања домаћег васпитања под врло тешким приликама по њих – нарочито ови из Србије и Црне Горе. Слабљење, а негде и потпуно немање родитељског и школског надзора створило је код њих нарочито поимање домаће, односно школске дисциплине; улица је била често пута регулатор овог њиховог слабог васпитања, а нарочито рђаве склоности на непослушност. Међу питомцима 48. и 49. класе било је доста њих који су за време окупације Србије и Црне Горе осетили и сву тежину живота у „лагерима за интерниране“. У 47. класи број питомаца старијих по годинама био је редовна појава, док је број питомаца млађих по годинама био у мањини. (...) Међу

⁴¹⁷ В. Максимовић, „Артилеријска школа и Војна академија“, *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије, 1850 – 1925*, 31 – 32.

⁴¹⁸ Barch, MA, RH 31 III/19, Anonim, *Malo istine o našoj vojsci*, Zagreb, sjećanj 1940, 14.

питомцима 47, 48. и 49. класе био је изван број питомца који је до ступања у Војну академију био у кадетским школама Аустро-Угарске, т.ј, ово је био само један од оног броја кадета који је био одабран и пристао после 1918. г. да своје школовање продужи прво у Мариборској Војној реалки, а затим у Војној академији.⁴¹⁹ Ових питомца било је 246⁴²⁰ од укупно 859 питомца у прве три послератне класе.⁴²¹ Пошто су ти питомци школовани у кадетским школама у нормалним условима то је имало одраза и на њихов успех на Нижој школи Војне академије тако да су њихови полазници представљали апсолутну већину међу најбоље рангираним по успеху питомцима 47, 48. и 49. класе.⁴²²

И ако ће се кадровска структура школованих официра у нижим чиновима значајно побољшати са доласком у трупу завршених питомца Војне академије у Београду свих југословенских националности, сама чињеница да је висок проценат официра из трупе био на почетку живота заједничке војске у чину капетана I класе, сведочи да су многи од њих, без довољне спреме, и ако у већини случајева нису заузимали значајна места у војсци пред Априлски рат, својим радом могли утицати на квалитет обуке и рада у трупи и новопридошлих младих старешина. Према истом извору из 1940. године: „Ратни официри, такозвани „трупаше“, били су они који су стицајем ратних околности избијали у официрске редове без школе, без икакве наобразбе и квалификације, једним дијелом због особне храбрости, а нажалост и због личних веза са својим старијим“. Наводи се и да је било случајева да су до чина виших официра дошли они, који су некад били сеизи, посиљни неког од тадашњих војних могућника. У послератним приликама, они су се пробијали с крајњом енергијом, а недостатак квалификација надокнађивали су „безобзирним гурањем, при којем су се служили свим методама – најчешће нелојалним“. Због своје инфериорности, а амбиције да ипак изађу напред они су били навикли, да за своје напредовање траже закулисне путеве, тако да су, према истој оцени, у моралном погледу представљали бедну групу људи и рак-рану југословенског војног организма. Они су према истом сведочењу имали утицаја и на образовање млађих генерација и своје методе „лактања“ преносили и на њих. По својој стручној спреми све су више заостајали за током догађаја и пред рат су буквално били неупотребљиви за стручни посао. Највише

⁴¹⁹ С. Милорадовић, „Дисциплина“, *Споменица седамдесетпегодишњице Војне академије, 1850 – 1925*, 128 – 129.

⁴²⁰ Њих 85 од 229 у 47. класи, 98 од 322 у 48. класи и 63 од 308 у 49. класи.

⁴²¹ *Споменица седамдесетпегодишњице Војне академије, 1850 – 1925*, 46.

⁴²² *Исто*, 320 - 337.

их до тада било у чину потпуковника и капетана I класе.⁴²³ Да ове речи нису биле без основа, показује и судбина чувеног ратног хероја мајора Михајла Мацаревића, који је од подофицира невероватном личном храброшћу догурао до мајорског чина у току ратова 1912 – 1918 (четири пута ванредно унапређиван и носилац Карађорђевог звезде са мачевима IV степена), да би након рата окарактерисан као склон алкохолу, дисциплински одговарао због утаје војничких плата и био након тога пензионисан 1928. године.⁴²⁴ Утицај и бројност ових официра био је толики да је британски војни изасланик још 1935. године оцењивао југословенске официре као нешколоване и, мада су по њему они били сасвим у стању да обучавају војнике руковању оружјем и егзерциру, били су потпуно немаштовити као вође тактичких јединица.⁴²⁵

Након ових првих година и проблема које су донеле активни официри попуњавани су из Војне академије и у мањем броју од активних подофицира после положеног испита за официре. За усавршавање у војним знањима постојале су Виша школа Војне академије и стручне официрске школе за поједине родове и службе војне силе. За попуњу генералштабне струке сваке године расписивао се конкурс за пријем извесног броја официра са завршеном Вишом школом Војне академије на припрему у Главном генералштабу, који су после успешно завршене припреме превођени у генералштабну струку. Од 1939. године, та припрема састојала се из једног Вишег течаја Више школе Војне академије и једногодишње теоријске и практичне припреме у Главном генералштабу и завршног испита. За попуњу резервним официрима постојале су школе за резервне официре појединих родова и струка, у које су ступали регрути са завршеном средњом школом или факултетом. Однос активног старешинског кадра према ономе из резерве износио је 1:5. Активних официра било је око 10.000, а приближно толико било је и активних подофицира. Активни подофицири добијани су из подофицирских школа појединих родова и струка, а извештан мањи број останком кадроваца на другом року службе у кадру.⁴²⁶

Међутим, школовање официра на Војној академији на почетку живота заједничке војске било је углавном краће од оног у српској војсци. Оно је у почетку трајало две

⁴²³ Barch, MA, RH 31 III/19, Anonim, *Malo istine o našoj vojsci*, Zagreb, sjećanj 1940, 14 – 15.

⁴²⁴ ВА, ДПП, Михајло И. Мацаревић.

⁴²⁵ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 376.

⁴²⁶ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, II, 102.

године, затим је подигнуто на две и по, а тек од 1930. на три године, с тим што је уведена могућност и похађања две припремне године пре трогодишњег течаја Војне академије.⁴²⁷ Ипак, ако се узме у обзир да су се у односу на предратни период наоружање и тактика значајно развили и унапредовали, трогодишњи течај свакако није био довољан за квалитетно стицање знања потребних савременом старешини. Ако имамо у виду да је последњих година пред Велики рат течај Ниже школе српске Војне академије трајао четири године, може се закључити да је овај систем представљао корак у назад и да је основно официрско образовање доживело значајан пад у квалитету у Краљевини СХС/Југославији у односу на Краљевину Србију.

За ступање у Вишу школу Војне академије официри су морали да имају најмање пет година проведених у служби, да буду не старији од 32 године и највише чина капетана I класе, да су били сређених материјалних прилика и да су положили пријемни испит. Уз пријаву је која је била добровољна, ишло је и мишљење претпостављеног старешине да ли дотичног, с обзиром на његове личне квалитете и квалитете у вршењу службе треба уврстити у ред кандидата или не. Оцене из пријемног испита биле су меродавне за формирање коначне ранг-листе.⁴²⁸ Оваквим начином избора кандидат се могао блокирати од уписа и из субјективних разлога (личне нетрпељивост команданта), док су резултати испитатакође могли бити намештани. Према сведочењима савременика неки од кандидата су се старали да преко рођака, познаника, путем женидбе или улагивањем својим старешинама, стекну везе и да помоћу њих полажу испите, ступају на војне школе и курсеве.⁴²⁹ Улог је био велики а завршена Виша школа давала је могућност да се конкурише за генералштабну припрему, као највиши облик војног усавршавања. Са доношењем допуне Уредбе о Главном генералштабу и Генералштабној струци из 1927, априла 1932. године завршена Виша школа Војне академије није више била услов за генералштабно усавршавање,⁴³⁰ тако да је укинута још једна, и ако само делимична формална препрека за протекцију, а у теорији је генералштабним официром могао постати и онај ко је прескочио поједине потребне кораке у каријерном развоју. Развоју протекционаштва не мало је допринео и лични режим краља Александра Карађорђевића,

⁴²⁷ М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 54, 151.

⁴²⁸ *Исто*, 152.

⁴²⁹ Barch, MA, RH 31 III/19, Anonim, *Malo istine o našoj vojsci*, Zagreb, Sjećanj 1940, 16.

⁴³⁰ М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 155.

заведен 9. јануара 1929. године, коме је војска била и главни ослонац. Краљ је заводећи диктатуру на чело владе довео генерала Петра Живковића, а за министра Војске и Морнарице генерала Стевана Хацића.⁴³¹ Свемоћ генерала Петра Живковића и његових истомишљеника, који су били и најистакнутији носиоци диктатуре имала је свог одраза у пензионисању доброг дела командног кадра српске војске који је био познат и популаран у народу.⁴³² И према мишљењу Британаца као једна од карактеристичних делатности којој су генерал Живковић и његови следбеници прибегавали у недозвољеној мери била је протекција. Британски војни изасланик истицао је да би такав систем могао довести до великог незадовољства. Да је негативна селекција била изузетно присутна, сведочи и изјава француског војног изасланика у Југославији генерала Лепетита да су југословенски официри који похађају разне војне школе у Француској, по правилу у закључним оценама иза других страних полазника. То је приписивао околности да протекционаштво игра значајну улогу приликом одабирања полазника.⁴³³ Протекција и заобилажење професионалних узуса у напредовању официра довели су до тога да су према оцени савременика „сва она висока морална својства, која се сама по себи подразумевају за опстанак и напредак у једном цивилизованом друштву и која су“ била „филозофски“ изложена у југословенском Правилу службе I део, била само предмет фразирања, „али од којих у практичном животу нашег официрског кора није остала ни сјенка“.⁴³⁴

У овом периоду долази и до промена у југословенској војној доктрини. Напушта се стари српски образац заснован на самоиницијативи и идеји маневрског рата и усваја се „модернији“ француски приступ. Разлози за то били су понајвише политичке природе. Наиме, као јадранска земља, Краљевина СХС/Југославија је противтежу италијанским аспирацијама дуго времена налазила у Француској. Као најјача континентална војна сила, Француска је преузела главну улогу у европским међународним односима, борећи се да сачува версајски поредак спречавањем хајдубуршке рестаурације у Подунављу, поновног немачког продора на исток и совјетске инфилтрације на запад. Краљевина Југославија била је стуб француске политике на Балкану. Из тих разлога, за разлику од некадашње српске војске чија се доктрина развијала, како смо видели, под снажним утицајем немачке

⁴³¹ М.Бјелажас, *Војска Кралјевине SHS/Југославије 1922-1935*, 248

⁴³² *Исто*, 284

⁴³³ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 63 - 64.

⁴³⁴ Barch, MA, RH 31 III/19, Anonim, *Malo istine o našoj vojsci*, Zagreb, Sjećanj 1940, 16.

војне мисли, стварање југословенске војне доктрине било је сада под снажним утицајем Француске.⁴³⁵ На то је највише утицала политика са врха власти која се, за разлику од претходног периода директно и отворено мешала и у војностручна питања и кадрирање. Још једна полуга војног професионализма који је постојао у бившој српској војсци на тај начин била је демонтирана, а некритичко наметање француског образаца имаће по нама и фаталне последице на саму југословенску војску. Војска је сада, наиме, требала да опонаша образац армије о којој је након вишемесечног боравка у Француској још 1912. године тадашњи српски генералштабни мајор, а касније генерал и начелник Главног генералштаба Југословенске војске Љубомир Марић извештавао „да су француски официри у погледу и практичне и научне спреме просечно испод српских официра“.⁴³⁶ Француска војска у коју је погледе упирао југословенски војни врх и на чију се доктрину ослањао, како закључије Ервин М. Гибсон, прерастала је у периоду након 1924. године у кадровску и професионалну руину.⁴³⁷ Њен последњи велики наступ као респектабилне војне силе у европским оквирима био је везан за такозвану рурску аферу 1923/24. године.⁴³⁸ На опадање француске војне моћи утицаће трауме које је француско друштво носило због огромних жртава поднетих у Великом рату појачане економском кризом која је тада наступила. Позадина ситуације у којој се нашла француска војска била је такозвана војна клонулост (*malaise militaire*) која је након Првог светског рата захватила нацију и пружала аргументе поборницима антимилитаризма и милиције са кратким роком службе.⁴³⁹ Оно што се тражило у новонасталој ситуацији без јаке и спремне стајаће војске било је обезбеђење од напада. Ово обезбеђење је постојало све док је француска окупациона војска стајала у Рајнској области, будући да је Француска могла добити у времену и ставити свој систем «народа под оружјем» на ратну ногу, чак и када би немачки муњевити напад имао почетног успеха. Наиме, ако би заштита на Рајни била потиснута била би изгубљена само немачка територија. Када је 1929. по међународним споразумима француска армија одатле повучена Француска је изгубила то веома драгоцено

⁴³⁵ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, II, 126 – 129.

⁴³⁶ Д. Бојић, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878 – 1960)*, 179.

⁴³⁷ О томе видети више: Е. М. Gibson, „Mažino i Lidel Hart“, *Tvorci moderne strategije* (priredio Edvard Mid Erl), 386 - 397.

⁴³⁸ О томе видети више: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 201 – 211.

⁴³⁹ О томе видети више: ЕМ. Gibson, „Mažino i Lidel Hart“, 386 - 397.

стратегијско преимућство па су исте године одобрене огромне суме које је влада још 1926. тражила за утврђивање североисточне границе. Тако се родила «Мажиновљева линија».⁴⁴⁰

У Француској се због траума изазваних Првим светским ратом, као и искуства из рововског ратовања на западном фронту од 1921. године развила и дефанзивна војна доктрина која се базирала на томе да је артиљерија најзначајнији род војске.⁴⁴¹ Та дефанзивна доктрина срачуната на што мање сопствене губитке створила је током времена тром менталитет, споре покрете и неспретан систем снабдевања и координације. Ватрена моћ постала је, према Гибсону, амајлија којој је аутоматски била подређена свака новина која је нешто обећавала. Тако је ратно ваздухопловство постало само помоћно средство артиљерије, тенкови, сматрало се, нису могли оперисати изван видљивог домета ватре, а побољшана транспортна средства била су добра само за доношење све веће количине муниције и материјала да би се хранио молох ватрене моћи. Доктрина о ватреној моћи и менталитет Мажиновљеве линије стварно су окаменили стратегијске и тактичке поуке које је француска војска задобила у Првом светском рату, убили машту и иницијативу и обеснажили напоре оних који су веровали у офанзиву и покушавали да учине нешто од јединог позитивног елемента француске војне доктрине: замисли о гипкој одбрани.⁴⁴²

Како је луцидно приметио Џ.Џ.Корум, француска војна доктрина настала 1921, која је на снази остала до средине тридесетих година представљала је у основи тактички систем замрзнут у времену између Вердена и јесење офанзиве 1918. године. У тој доктрини је било мало тога што је подржавало принципе покретног рата. Битке су се морале водити према плану, било је мало разумевања за неизвесност коју је рат доносио, док је самоиницијатива спутавана. И француска доктрина о извођењу нападних дејстава била је прилично ограничавајућа : Користити масу тенкова за подршку пешадији и нападати само у случају када постоји бројчана и ватрена надмоћ. Када напад успе артиљерија која је пак била гломазно и споро средство за вођење офанзивног рата се морала предислоцирати напред. Највећи контраст између француске и немачке доктрине, о којој ће више бити речи у наставку текста, представљало је одсуство било каквог јасног концепта војног лидерства. Приручник *Führung und Gefecht der verbundenen Waffen* из

⁴⁴⁰ Исто, 386 - 397.

⁴⁴¹ J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and German Military Reform*, Lawrence (Kansas USA), 1992, 48.

⁴⁴² Ervin M. Gibson, „Mažino i Lidel Hart“, 386 - 397.

1921. године, који је представљао основ немачке доктрине између два рата почињао је кратким тезама о карактеристикама војног лидерства које су биле применљиве како на каплара тако и на генерала. Немачка доктрина истицала је употребу самоиницијативе и слободног расуђивања до најнижих нивоа командовања. Све то недостајало је у француском правилу према коме је задатак француских старешина на нижим командним положајима био тек нешто више од слепог придржавања плана. Била је то доктрина војске која је научила да се више ослања на ватрену моћ него на сопствене официре и подофицире.⁴⁴³ Руси су још 1932. године сматрали да је код француске армије већина опреме била застарела и незграпна, трупне јединице споре у покрету и маневру, а прорачуни вишег командовања су сувише педантни. Офанзивна моћ војске била је према тим оценама уопште недовољна.⁴⁴⁴

Југословенски генералштаб је, постепено преузео доктринарне ставове од савезничке Француске. Према овим доктринарним поставкама, употреба јединица у рату отпочела би ангажовањем гломазних јединица пешадије уз подршку артиљерије, као главних носилаца борбених дејстава. Сви остали технички родови ставили би се у службу пешадије да јој омогуће јуриш и решавање јуриша.⁴⁴⁵ Ова доктрина усвајана је у Краљевини Југославији некритички и без узимања у обзир основних карактеристика терена и југословенских војних потенцијала. Наиме, још у време настанка француске војне доктрине, 1921. године генералштабни пуковник и касније генерал Данило Калафатовић из старе српске предратне гарде генералштабних официра, и ако франкофил и изузетно цењен међу представницима француског војног врха упозоравао је да Краљевина СХС има дугачке сувоzemне границе, а недовољну снагу за постављање непрекидног рововског фронта дуж њих, те да ће због тога у југословенском случају нормалан вид рата бити покретан рат”.⁴⁴⁶ И поред таквих ставова који су постојали код водећих људи југословенске војске по питању доктрине поступало се сасвим супротно у односу на време краља Милана и стварања савремене војне организације у Србији. Земља која се тада у спољној политици ослањала на Аустро-Угарску а касније на Русију и Француску ипак није преузела слепо њихов организациони и доктринарни модел, већ је оно најбоље узела од свакога, а

⁴⁴³ J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and German Military Reform*, 48 - 49.

⁴⁴⁴ E. M. Gibson, „Mažino i Lidel Hart“, 395.

⁴⁴⁵ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, II, 126 - 129

⁴⁴⁶ Д. Калафатовић, „Нова организација наше војске“, (наставка чланка), *Српски књижевни гласник*, бр.6, Београд, 1921, 456.

понајвише од Немаца и прилагодила сопственим потребама и могућностима. То се у војсци Краљевине Југославије није десило. Ови ставови почеће се мењати тек након пада Француске и под утицајем брзих немачких победе оствареним употребом механизације и доктрином такозваног „муњевитог рата“ (*Blitzkrieg*) у другој половини 1940. године, након чега се и у југословенској војсци доносе упуте и правила у складу са том доктрином а обука трупа прилагођава њеним поставкама.⁴⁴⁷

Француски утицај ојачао баш у периоду који је непосредно претходио диктатури, а након потписивања споразума о пријатељству између две земље 1927. године, који је садржао и тајни војни протокол не велике војничке вредности, и то у почетку на југословенску иницијативу. Наиме, на југословенско тражење од 1928. почели су да стижу у југословенску војску француски инструктори-стажери чији је задатак био да обуче југословенске кадрове у коришћењу прислушних гониометара, посредном артиљеријском гађању и контроли гађања у сарадњи са авијацијом. Југословенске потребе за продубљивањем војне сарадње биле су условљене италијанском опасношћу, а вест о тајном војном протоколу и присуство француских инструктора могло је представљати добар фактор одвраћања према Италији која није била упозната са његовим садржајем. Ови официри ће у периоду од 1928 до 1936, не случајно обављати своје дужности баш у Артиљеријској школи гађања и Инспекцији артиљерије,⁴⁴⁸ што је све било у складу са доктрином о ватреној моћи. Те године, представљају и године великих пензионисања ратних кадрова, који су пре тога, како смо видели, били одгајани у духу немачке војне мисли. Поред већег пензионисања старијих генерала у току 1928. године, право изненађење за домаћу и страну јавност биле су серије пензионисања великог броја генерала и високих официра, редом истакнутих ратних команданата, у пролеће 1929. године. Почетком априла пензионисана су три армијска генерала, 17 дивизијских генерала, четири бригадна генерала, један санитетски и четири санитетска бригадна генерала, један инжињеријско-технички, два судска бригадна генерала и један адмирал. Укупно њих 33 једним указом. Њима се током априла и маја «придружио» још један

⁴⁴⁷ О томе видети више: Д. Денда, *Моторизација југословенске војске 1918 – 1941*, магистарска теза у рукопису, 195 – 202.

⁴⁴⁸ М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922 – 1935*, 222.

генералштабни бригадни генерал и око 80 виших официра (41 пуковник, 26 потпуковника и 10 мајора).⁴⁴⁹

Ново јачање француског утицаја у војсци започело је према британским оценама крајем 1930. године, када је и француски генерал Лепетит, бивши шеф француске војне мисије у Грчкој именован за војног аташеа у Југославији.⁴⁵⁰ Након његовог доласка нову иницијативу за даљи долазак француских официра-инструктора покренуо је, према француским изворима, сам краљ Александар 12. новембра 1930. године, приликом посете француског генерала Доса, и то без знања југословенског министра војног, генерала Хацића.⁴⁵¹ Краљ се приликом преговора критички осврнуо на стање у југословенској војсци, истичући да му се чини да ствари не иду како треба и да је стање далеко од жељеног. Краљ је том приликом изјавио како има много генерала који нису најбоље упућени. Међу њима су, по краљевој оцени, неки још увек способни да прихвате новине, али неки су потпуно били неспособни за то. Према истом извору, краљ није веровао у хитност утврђивања границе према Италији и организацији планинских трупа, на чему су требали бити ангажовани француски стажисти, али је додао «Никад се не зна?». Имајући највеће поверење у Лепетита изразио му је очекивање да ће организацију рада официра саветника водити сам генерал, односно да ће им он бити главни надређени. Француски саветници требали су да буду ангажовани у питањима о методама и поступцима у обуци, борби, тактици и техници француске војске.⁴⁵² Њихов ангажман задржавао се на тактичком нивоу пошто за више од тога с обзиром на искуство и образовање (углавном капетани) нису ни били оспособљени. Са друге стране и краљева неверица у хитност извршења задатака на којима су требали бити ангажовани француски инструктори, као и необавештеност о томе министра војног оставља простора за сумњу да иза краљеве иницијативе није стајало и његово лично мишљење већ сугестија војних кругова који су му били блиски али не и директно експонирани (овде пре свега мислимо на генерала Петра Живковића и његову клику, као на главне носиоце француског утицаја у војсци). Иза појачаног рада генерала Лепетита на јачем везивању југословенске војске за француску стајала је потреба пре свега француских војних кругова, која је у француском

⁴⁴⁹ М. Вјелаж, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 38.

⁴⁵⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 64.

⁴⁵¹ Том приликом тражени су један официр за генералштаб и планинске трупе, један официр специјалиста за пешадију, један за артиљерију и један за инжењерију.

⁴⁵² М. Вјелаж, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922 – 1935*, 223 - 224.

случају била често у раскораку са жељама политике, пошто је напуштањем Рајнске области 1929. године након Келог-Бријановог пакта доведен у питање тадашњи концепт «гипке одбране» на Рајни, те је Француској за евентуални рат са Немачком, у војном смислу преостало да се утврђује и јача везе са земљама носиоцима версајског система, каква је била и Краљевина Југославија.

После неког времена и Британцима је постало јасно да генерал Лепетит настоји да ојача француски утицај у армији. У разговору са британским војним аташеом он је изјавио да је изненађен ниским степеном тактичке ефикасности југословенске армије, као и да је већина виших официра сасвим изван токова и савременог развоја и потреба ратне вештине.⁴⁵³ Од 1930. године донето је ново *Правило о пријему, настави и оцењивању питомаца Ниже школе и слушалаца Више школе Војне академије* по коме се за пријемни испит за Нижу школу полагао искључиво француски као страни језик.⁴⁵⁴ Те 1930. године међу пензионисаним официрима, наводно по сопственој молби, нашао се и генерал Данило Калафатовић, који је оцењиван као најперспективнији високи официр југословенске војске и, како смо видели био заговорник идеје покретног рата.⁴⁵⁵ По доласку Лепетита појачана сарадња је остварена и у области школовања и усавршавања. Тако је 1931. на шестомесечну генералштабну припрему послато осам југословенских официра, а 1935. још четворица,⁴⁵⁶ од којих ће већина по повратку наставити каријеру у оквиру Обавештајног одељења југословенског Главног генералштаба.⁴⁵⁷ Овакав распоред кадрова не треба да чуди, с обзиром на суштину тајног војног протокола из 1927. године.

У априлу 1932, свакако као последица француских сугестија, извршена је допуна Уредбе о Главном генералштабу и генералштабној струци. С тим у вези пада у очи да су будући слушаоци на генералштабној припреми морали положити врло строг пријемни

⁴⁵³ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 64.

⁴⁵⁴ *Правило о пријему, настави и оцењивању питомаца Ниже школе и слушалаца Више школе Војне академије* Ћ.Бр. 3336 од 12. фебруара 1930, *СВЛ* 1930/235.

⁴⁵⁵ М. Вјелажас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 179.

⁴⁵⁶ М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922 – 1935*, 228.

⁴⁵⁷ У групи из 1931. године реч је о ваздухопловном потпуковнику за генералштабне послове Станимиру Ј. Живковићу, артиљеријском пуковнику за генералштабне послове Стојадину Ј. Миленковићу (војни изасланик у Италији 1935 – 1937), пешадијским потпуковницима Новици Б. Ракочевићу (војни изасланик у Турској 1935 – 1937) и Јовану М. Соколовићу, као и мајору Францу Стрпнику (војни изасланик у Румунији 1938 – 1941), капетанима Вјекослав Колбу (на служби у I отсеку Обавештајног одељења), Стефану Кочу и Радмилу Ј. Трајановићу (војни изасланик у Италији 1937 – 1939). О томе видети: Д. Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918 – 1941“, *Војноисторијски гласник*, 2, Београд, 2010, 20 – 39.

испит из знања француског језика: потпуно слободно превођење, диктат, способност за успешно вођење конверзације.⁴⁵⁸ Том допуном Уредбе о Главном генералштабу завршена Виша школа Војне академије такође није више била потребан услов за генералштабно усавршавање, док су свршени слушаоци Више ратне школе у Паризу примани директно за приправнике друге године за генералштабну струку⁴⁵⁹ што је значило фаворизовање француске војне доктрине и франкофилских елемената са највишег места, као и потцењивање сопствене Више школе Војне академије, чији је програм иначе био обимнији од француске. Један од официра који су на овакав начин требали да уђу у елитни генералштабни кор био је и мајор Живан Кнежевић, личност која ће одиграти једу од најбитнијих улога у извођењу пуча 27. марта 1941. године. И ако му је призната генералштабна припрема, он ипак није успео да положи испит за превод у генералштабну струку, па је у ред генералштабних официра ушао тек 31. марта 1941. године „у знак признања за услуге које је учинио краљу и отаџбини“.⁴⁶⁰

Овај метод за јачање француског утицаја међу будућим елитним официрима југословенске војске убрзо је дао и прве резултате. О томе сведочи запажање британског војног аташеа из 1933. године према коме млађи генералштабни официри прихватају савремене идеје.⁴⁶¹ Већ 1935. британски војни изасланик је југословенске генералштабне официре оценио као високо школовани сој људи, од којих је већина завршила школе у Француској, и који једва чекају да нестане „стара гарда“.⁴⁶² О корисности ових мера по Француску можда најбоље сведочи извештај француског војног аташеа у Берлину из 1938. године, који од 1936. године није био позиван да присуствује важним војним маневрима, те је био приморан да зависи од својих иностраних колега када су у питању техничке информације о немачкој војсци. Из извештаја се види да је поред чешког, швајцарског, шведског, пољског, белгијског, британског, италијанског и америчког информације добијао и од југословенског војног аташеа.⁴⁶³

Да доктринарне промене и напуштање осведочено доказаних метода српске војне доктрине из времена балканских и Првог светског рата и поред свега нису ишле глатко и

⁴⁵⁸ М. Вјелас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922 – 1935*, 225.

⁴⁵⁹ *Исто*, 155.

⁴⁶⁰ ВА, ДПП, Кнежевић Лазара Живан; Биографију Живана Кнежевића видети у: Срђан Милошевић, „Кнежевић Живан“, Српски биографски речник, 5, Матица српска, Нови Сад, 2011, 90.

⁴⁶¹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 204.

⁴⁶² *Исто*, 383.

⁴⁶³ Р. Јаксон, *France and the Nazi menace. Intelligence and policy making 1933 – 1939*, New York, 2000, 17.

да су наилазиле на тврдоглави отпор старих српских кадрова сведочи и запажање британског војног изасланика из 1933. године, према коме су се југословенски Генералштаб и високи командни положаји у армији одликовали изразитим конзервативизмом,⁴⁶⁴ док је већина југословенских официра имала застарела схватања и задовољавала се методама коришћеним у „стара добра времена“ ратова од 1912. до 1918. године.⁴⁶⁵ Према истом извору, теоретски методе модерног ратовања проучавале су се на југословенској Војној академији, али су у пракси официри полагали испите на основу тактичке доктрине која није водила рачуна о модерној ватреној моћи и о огромним достигнућима савремених механизованих снага.⁴⁶⁶ Под „модерном“ доктрином, као што се може закључити из наведеног подразумевала се француска доктрина ватрене моћи.

У периоду 1929-1935, извршене су и промене у организацији највише војне управе – Министарства Војске и Морнарице издвајањем команди Вадухопловства, Морнарице и Инжењерије као органа Министарства. У копненој војсци остала је ранија подела на пет армијских области, 16 дивизијских области, гардијску и две коњичке дивизије, ратно ваздухопловство, жандармерију, граничну трупу, команде, установе и заводе. Пешадија је у предвиђеној ратној формацији била и даље најмасовнији род у који је упућивано 50% регрута.⁴⁶⁷

Погубност деловања генерала Петра Живковића и његове клике и „модернизацијских процеса“ који су они спроводили била је видна већ на великим маневрима код Брчког 1935. и Купском маневру 1937. године. Наиме, у свакој војсци велики маневри представљају вежбу која је најближа ратној ситуацији и служе у првом реду за вежбу командног елемента у практичном вођењу јединица на терену у претпостављеној двостраној ратној ситуацији. На маневрима долази до изражаја садејство свих родова и служби, а нарочито обавештајне службе, извиђача и службе везе. Маневри такође треба да послуже и за избор команданата за будући рат. Да би то било могуће обе стране у маневрима морају се довести у ситуацију најближу ратној. Противници један о другом морају што мање знати, тако да се за откривање намера и покрета друге стране морају користити само оним средствима којима се служи у рату, то јест извиђање са

⁴⁶⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 204.

⁴⁶⁵ *Исто*, 383.

⁴⁶⁶ *Исто*, 376.

⁴⁶⁷ M.Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 81 -82

земље и из ваздуха. На основу тих обавештења која нису увек сигурна, стварају се и мање или више сигурне одлуке и парира се намерама непријатеља. Забуна, случај, преувеличавање или потцењивање противника и најзад самопоуздање или неодлучност команданата утичу и на одлуке, па и на њихове успехе као и у рату. Овде су погрешке и бравуре подједнако корисне и поучне. Чак су погрешке често и корисније мада појединци треба због њих да сносе консеквенце. У сваком случају војска као целина има највише користи ако се тако ради.⁴⁶⁸

Југословенски маневри били су сушта супротност томе. Они ће показати да је у њима у потпуности дошла до изражаја примена француске доктрине централизованог командовања и слепог извршавања плана. Према сведочењу стручних посматрача на поменутим маневрима ишло се на то да се изврши демонстрација срачуната да остави утисак на стране посматраче, а не да маневри послуже основној сврси – унапређењу војне организације и избору најбољих команданата за будућу ратну ситуацију. Према сведочењу генерала Панте Драшкића, помоћника команданта северне стране на маневрима код Брчког 1935. године, сви команданти страна и јединица били су раније позвани на заједничко путовање чији је циљ био обилазак будућег маневарског простора. Тамо су под руководством руковоаца маневра (генерал Радисав Крстић прим. Д.Д) решавали оне исте задатке које ће решавати на маневру. Обе стране су биле упознате са решењима својих противника, док је и руководилац маневара открио потпуно карте обемама странама, извршио коректуре и одредио: „овако има да се ради на маневрима“. На тим маневрима северном страном командовао је генерал Живко Станисављевић а јужном Драгиша Пандуровић,⁴⁶⁹ док су присуствовали генерали Миловановић, Белић, Марић, Стојадиновић, Јуришић, Симовић, Пантић и Тонић.⁴⁷⁰ Дакле у току маневара сви команданти једне стране знали су тачно шта у сваком моменту ради супротна страна. Отпала је свака потреба и извиђања и обавештавања, па и свака мука око доношења одлука. Такви маневри нису били маневри, већ по оцени аутора, фалсификати и то лоши. Чинило се да је главни циљ маневара био да се страним посматрачима прикаже како су југословенски команданти непогрешиви. Поред тога што су неке активности (изградња прилаза за

⁴⁶⁸ АЈ, 37 – 26 – 359, Аноним (Панта Драшкић), *Наличје наших великих маневара*, без датума. Исто и: АЈ, 797 – 12 – 49 (на елаборату упућеном кнезу Павлу читак је и потпис Драшкића).

⁴⁶⁹ *Политика*, 4. октобар 1935, 3.

⁴⁷⁰ *Политика*, 2. октобар 1935, 3.

постављање понтонског моста и довлачење материјала за његову израду) вршене пре отпочињања маневра и ако је то требао бити главни маневарски задатак и што није остало непримећено од стране иностраних посматрача, отказане су и пре тога предвиђене две критике извођења маневара (једна за стране посматраче и једна само за југословенске офицере) на њиховом крају, што се никада до тада није догодило у српској и југословенској војсци а вероватно ни нигде у свету. Овде треба напоменути да је критика неминован завршетак сваког рада са трупом на терену, а нарочито великих маневара. Њен циљ је да се извуче поука из целог рада.⁴⁷¹ Овим надасве неуспешним маневрима руководио је интимус генерала Петра Живковића, дивизијски генерал Радисав К. Крстић, командант 2. армијске области од фебруара 1935, који је последњих двадесет година каријере провео на интендантским а не на трупним дужностима и за кога се сматрало да се након рата врло обогатио. Крстић ће иначе у фебруару 1936. године, и поред очигледне командне неспособности показане на маневрима, бити унапређен у чин армијског генерала.⁴⁷² Лошу страну маневара код Брчког приметио је и британски војни изасланик. У свом извештају о том питању он наводи да су „маневри у ствари представљали практичну демонстрацију ратне игре, коју су у току прошле зиме до појединости разрадили командант и штаб II армије у Сарајеву. Услед тога команданти нису имали слободу одлучивања, контрола је била стриктна, а многи официри познавали су терен и улогу која им је поверена□.⁴⁷³

Ништа боља ситуација није била ни када су Купски маневри одржани септембра 1937. године у питању. На овим маневрима Југословенске војске који су трајали 15 дана учествовало је 55.000 војника, 11.000 коња и 130 авиона. То су били до тада најкомплекснији војни маневри Југословенске војске, на којима је демонстрирана нова опрема у артиљерији, вези и инжењерији, те резултати обуке планинских, интендантских и јединица везе у сарадњи са француским официрима стажерима.⁴⁷⁴ И овде је на првом месту уместо обуке стајала представа и идеја да се одушеве странци. Сами маневри били су фарса. И овде је као и 1935. извршено превентивно путовање команданата и све било организовано по етапама и детаљима тако, да команданти страна нису имали шта да

⁴⁷¹ АЈ, 37 – 26 – 359, Аноним (Панта Драшкић), *Наличје наших великих маневара*, без датума.

⁴⁷² М. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 188 - 189.

⁴⁷³ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 384.

⁴⁷⁴ М. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 41.

мисле. Сваком батаљону и свакој батерији било је одређено место, правац и зона дејства. Сви команданти и командири кренули су у рад са већ готовим заповестима за сваки дан и за сваки период рада, а што је најгоре, имали су код себе и заповести својих противника.

Како на основу сведочења учесника износи генерал у резерви Панта Драшкић: „Када је почело „издавање заповести“ онда се догодило да многи нису хтели ни да читају те маневарске заповести, пошто су већ имали у џепу њихове верне копије. Међутим, догађало се да су време и прилике захтевале да се много штошта измени у заповестима у раду. Пошто неки нису хтели ни да читају нове заповести, рачунајући да је све исто, то се догађало да су једни радили по старим а други по новим заповестима. И тако је испадало: ко у клин а ко у плочу. А судије су имале пуне руке посла да окрпе мрежу аранжмана, која је почела да пуца.“ На Купском маневру била је због жеље за претставом, осујећивана и самоиницијатива старешина. Тако је на пример један командант батаљона 1. планинског пука хтео да искористи маглу и да се приближи свом противнику и да изврши јуриш, али су то судије забраниле. Није помогло ништа ни умесно објашњење команданта батаљона да би без магле тај свој покрет плаћао тешким жртвама и можда био осуђен на потпуни неуспех. Није предвиђено програмом и зато није смело да се изврши!⁴⁷⁵ Критичар маневара који је са њиховом лошом страном упознао кнеза Павла и Стојадиновића био је генерал у резерви Панта Драшкић који је пензионисан у новембру 1936. године. Драшкић је био члан организације *Црна рука* још од новембра 1911. године и после Солунског процесе предложен за удаљење из војске,⁴⁷⁶ па је овај његов поднесак могао бити протумачен и као интрига против тадашњег војног руководства које су у највећем проценту чиниле присталице *Беле руке* која је формално важила за заштитницу династије. Каснији развој догађаја а нарочито држање Југословенске војске у краткотрајном априлском рату показује да Драшкићева критика није била без основа и да је била више стручне него личне природе.

Након ових маневара виши југословенски официри у извештајима страних војних посматрача оцењени су веома лоше. У вези са Купским маневром британски војни аташе истиче да су три основна разлога заосталости југословенских оружаних снага: општи низак ниво стручности у Генералштабу и у заповедничком кадру, недовољна техничка

⁴⁷⁵ АЈ, 37 – 26 – 363, Аноним (Панта Драшкић, *Наличје наших великих маневара*, без датума.

⁴⁷⁶ М. Вјелажас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 146.

обученост пуковског кадра и недостатак модерне опреме.⁴⁷⁷ Француски мајор Ламот који је у току маневара био пратилац рада југословенских планинских јединица приметио је да у овом маневру није дошла до изражаја ни она лепа особина, којом се српска војска увек одликовала, а то је иницијатива. Он је лично видео многе моменте код којих су и старешине и појединци требали да реагују спонтаном акцијом, али до тога никад није дошло.⁴⁷⁸ Сличне утиске према британским изворима понели су са ових маневара и југословенски савезници из Мале Антанте и Балканског пакта. Чехословачки војни изасланик пренео је свом британском колеги да су министар народне одбране др Махник и начелник чехословачког Генералштаба стекли неповољне утиске о југословенској војној моћи и били веома депримирани што су њихови партнери из Мале Антанте – пошто је Румунија већ одавно имала репутацију војнички слабе силе – могли дати тако јадан допринос у случају да дође до ма какве форме заједничке акције. Британци су претпостављали да су и Грци и Турци, чије су војне делегације присуствовале маневрима, као и бугарски војни изасланик у Београду, добили сличан утисак, док су Румуни у најмању руку видели да југословенски војни врх није ништа бољи, а можда је при томе и лошији од њиховог.⁴⁷⁹

Уклањање генерала Петра Живковића са положаја министра Војске и Морнарице у марту 1936. оцењено је од британског војног аташеа позитивно. Он у свом годишњем извештају наглашава да је важно да је реорганизација Генералштаба довела до постепеног уклањања његових најоданијих присталица, и до именовања људи мање склоних политичким интригама, чије су основне карактеристике ефикасност и оданост интересима армије. Та промена представљаће, по његовом мишљењу подстицај ефикасности нижих чиновца, нарочито млађих штапских официра, чије је напредовање досад било онемогућено непокретљивошћу старе гарде.⁴⁸⁰ У то време, када се прво на положају начелника Главног генералштаба, а након смене Живковића и министра војног налазио генерал Љубомир Марић, почиње и убрзан рад на модернизацији и реформи мирнодопске и ратне формације Југословенске војске.⁴⁸¹ Марић је према сопственим речима на положају министра Војске и

⁴⁷⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 582.

⁴⁷⁸ AJ, 37 – 26 – 366, Аноним, *Наличје наших великих маневара*, без датума.

⁴⁷⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 596.

⁴⁸⁰ *Исто*, 479.

⁴⁸¹ О томе видети више: Д. Денда, *Моторизација југословенске војске 1918 – 1941*, магистарска теза у рукопису.

Морнарице постављен у марту 1936. године са циљем да ликвидира режим Петра Живковића у војсци. Долазак новог министра војног требао је да значи повратак на занемарене вредности војног професионализма. Суштина Марићевог деловања ишла је на то да се политика одстрани из војске као и да се војна лица извуку из политике, за шта је требало елиминисати утицај Петра Живковића, покидати његове везе у војсци и рашчистити Београдски гарнизон у коме је по Марићевој процени преко 90 % официра и чиновника било одано Живковићу. Требало је код старешина повратити веру у правду и награду по заслуги а не по протекцији и интервенцијама као што је до тада био случај, побољшати њихов материјални статус, учинити све на подизању и учвршћивању морала и научне спреме, побољшати обуку, убрзати спреду генералштабних официра ради попуне недостајућег броја, повећати број слушалаца на Вишој школи ВА и упростити начин спреме приправника, брзати наоружање и опрему југословенске војске и настојати најенергичније да се подиже ратна индустрија уместо да се стварају стокови набавкама у иностранству који су омогућавали велике провизије и богаћење на рачун војске.⁴⁸² Након те 1936. године престали су у југословенску војску на неко време долазити и француски стажисти.⁴⁸³

У том периоду донета је и нова Мирнодопска⁴⁸⁴ и Ратна формација југословенске војске која је регулисана Уредбом из 1936. и Упутима за њено извођење из 1937. године. Југословенска државна територија била је у миру подељена на шест армијских и 16 дивизијских области, а дивизијске области су се делиле на војне округе. Седишта армијских области налазила су се: Прва у Новом Саду, Друга у Сарајеву, Треће у Скопљу, Четврта у Загребу, Пета у Нишу и Приморска армијска област у Мостару. Команда Армијских области била је територијални орган за командовање, наставу и ратне припреме свих јединица и установа које су биле дислоциране или мобилисане на њеној територији. Свака армијска област (изузев Приморске) имала је по три дивизијске области. Ван састава армијских области биле су Војне установе, војне команде, војне школе и заводи, главна складишта, болнице, команда граничних трупа и команда жандармерије.

⁴⁸² Д. Бојић, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878 – 1960)*, 260 -263.

⁴⁸³ М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922 – 1935*, 222.

⁴⁸⁴ *Уредба о формацији војске у мирно доба*, Министарство Војске и Морнарице, Београд, 1935.

Према Уредби, у рату се војска делила на оперативну и резервну, прва за вођење операција, а друга за појачавање (по потреби) оперативне војске, за осигуравање граница, унутрашње територије и за друге потребе у позадини. Тако је Главни генералштаб предвиђао да у случају рата мобилише око 1.700.000 људи (1.200.000 оперативне и 500.000 резервне војске).

Армија југословенске војске, по распореду пред рат, обухватала је команду, штаб и позадину. Бројно стање штаба и команде позадине обухватало је око 500 људи. Под командом армије биле су 3 или 4 дивизије, здружени одред, артиљеријски пук, противавионски дивизион, коњички пук, допунски коњички дивизион, пионирски батаљон, маскирна чета, ваздухопловство армије, хемијска чета и чета за везу. Штаб је чинило оперативно одељење, ађутантско одељење, команда артиљерије, команда инжињерије и судско одељење. Позадина је обухватала штаб и саобраћајно, артиљеријско, инжињеријско, санитетско, ветеринарско и интендантско одељење. Дивизија југословенске војске по распореду из 1939. обухватала је: команду, штаб, штаб пешадије, противавионску митраљеску чету, хемијску чету, чету за везу, артиљеријску пук, пионирски батаљон, коњички дивизион, болничарску чету, завојиште и комаду позадине. Укупно бројно стање дивизије било је око 27.000 људи.⁴⁸⁵ У овом периоду остварене су идеје генерала Марића из двадесетих године када се налазио на челу Оперативног одељења Главног генералштаба и прешло се са четворне на тројну формацију, чиме је дивизија постала мање гломазна.⁴⁸⁶ Ратну формацију југословенске копнене војске чинило је 28 пешадијских и три коњичке дивизије, распоређених у седам ратних армија.

За њено опремање остварене су велике набавке ратног материјала из Чехословачке на основу деветогодишњег кредита који је закључен у децембру 1935. године, када је Марић још увек био на месту начелника Главног генералштаба, у износу од 450 милиона чешких круна, са каматом од 6%. Током првих седам месеци 1936. године закључено је са чехословачким фирмама, под сличним условима као из претходне године, још неколико уговора за испоруке додатних количина наоружања.⁴⁸⁷ Нови артиљеријски материјал

⁴⁸⁵ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, II, 102 – 111.

⁴⁸⁶ Д. Бојић, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878 – 1960)*, 246.

⁴⁸⁷ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova XIII, Beograd 1975, 175 – 176; Ова набавка наоружања била је у виду компензационог посла. За лиферације из Чехословачке Југославија је имала да извози у вредности

требало је да се набави у вредности од 500 милиона круна, отплативо на 12 година. Чеси су прихватили обавезу да све буде испоручено до 1. октобра 1937. године.⁴⁸⁸ Тиме је начињен још један велики корак у јачању борбене готовости југословенске војске. Посао генерала Марића није био ни мало лак. Он је наилазио на отпоре на свим странама. Његови главни противници који су сплеткарили против њега и његовог рада били су генерали Душан Симовић, Богољуб Илић и Јосиф Костић.⁴⁸⁹ Ова група официра била је и бескомпромисни заговорник француске војне доктрине и потцењивала значај брзих оклопних средстава и покретног рата у будућности.⁴⁹⁰ Након смене генерала Марића са места министра војног на његово место дошао је генерал Милутин Недић, а као начелник Главног генералштаба генерал Душан Симовић, што је све заједно представљало повратак француског утицаја у војсци, који ће се у доктринарном погледу задржати све до пораза Француске, средином 1940. године, када је она грозничаво почела да се мења.

Баш чињеницом да до уласка земље у рат ипак није било довољно времена да новоусвојене доктринарне поставке буду у потпуности усвојене у пракси може се по нама, поред националне хетерогености, утицаја политике на чисто војна питања каква су пре свега израда ратног плана и кадровска селекција и окружења земље значајно снажнијим и опремљенијим непријатељском снагама, објаснити жалостан отпор и расуло југословенске војске у краткотрајном Априлском рату.

1.4.2. Немачке оружане снаге од Рајхсвера до Вермахта

За разлику од војске Краљевине СХС/Југославије, која је за основу своје изградње узела модел победничке армије из Првог светског рата - Српске војске, као основа за изградњу оружаних снага Вајмарске републике стајала је стара царска армија, чије су се трупе са западног фронта након потписивања примирја 11. новембра 1918. године враћале кући, где их је чекала демобилизација. Јединице немачке царске војске налазиле су се поред тога и на широком простору који је обухватао Балкан, Балтик, Белорусију и

годишњих отплата кредита олово, цинк и бакар, или да отплаћује у девизама 75% вредности уговореног наоружања, а 25% у динарима који би се користили за туристички промет.

⁴⁸⁸ М. Вјелажас, *Војска Краљевине СХС/Југославије 1922-1935*, 106

⁴⁸⁹ Д. Бојић, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878 – 1960)*, Општина Косјерић, Београд, Косјерић, 2012, 270.

⁴⁹⁰ О томе видети више: Д. Денда, „Страни утицаји на развој југословенске војне доктрине о оклопним јединицама“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2010, 164 – 170.

Украјину, где су служиле са једне стране као окупационе трупе, а са друге стране и као инструмент силе и на тај начин као једна од страна у грађанском рату која се борила против комунистичких или национално-ослободилачки мотивисаних устанака и покрета у новопроглашеним независним државама.⁴⁹¹ Војска која се враћала кући показала се у борбеним дејствима на свим фронтовима као најефикаснија ратна машинерија у односу на све зараћене стране. Према рачуницама пуковника Тревора Н. Дипија (Trevor N. Dupuy) немачка војска била је ефикаснија у међусобним дуелима од британске у односу 1.49 : 1 а од француске 1.53 : 1, док су од руске војске Немци били ефикаснији у односу од чак 5.4 : 1.⁴⁹² Са оваквим резултатом немачка војска осећала се непораженом на бојишту, док је мир и ако захтеван од стране немачког војног врха на крају уписиван у негативан скор политичарима, што ће довести до незадовољства међу прекаљеним ратницима и окривљавања политичара за издају земље, као и појаве теорија о јудео-масонско-бољшевичкој завери која ће у Немачкој пустити дубоке корене.

Нове политичке промене, које су довеле до гашења монархије и успостављања републике одразиле су се и на војску и пре свега на официрски кор који се до тада заклињао на верност кајзеру и који је био навикао да служи њему, а не народу или држави. Било је то време бољшевичких револуција у Баварској (Курт Ајзнер), Келну, Франкфурту, Штутгарту и Лајпцигу, као и у деловима Пруске. Та револуционарна дешавања широм Немачке утицала су пресудно на то да се војска, на чијем челу се након смене фон Лудендорфа нашао генерал Вилхелм Грунер, Виртембержанин, који је од 1914. до 1916. био на челу Војно-жељезничке дирекције, стави под окриље и у заштиту републике на чијем челу се налазио социјалиста Фридрих Еберт. Грунер је јасно истакао да се официрски кор обавезао Влади да ће осигурати одржавање дисциплине у војсци, обезбедити њене изворе снабдевања и очувати жељезничку мрежу од уништења у току повратка трупа кућама. Он је нарочито нагласио да војска очекује од Владе да се бори против бољшевизма, стављајући јој на располагање себе и официрски кор пре свега из тих разлога. Како се може видети, подршка војске Републици није била безусловна. На предлоге војног врха Фридрих Еберт је одговорио врло брзо, телеграмом који је 12.

⁴⁹¹ Опширније видети: H. Potempa, „Im Schatten der Niederlage: Deutsche Streitkräfte von Compiègne (1918) bis Reims (1945) – Reform und Ideologie im Zeitalter der Weltkriege?“, *Reform – Reorganisation – transformation: zum Wandel in den deutschen Streitkräften von den preußischen Heeresreformen bis zu Transformation der Bundeswehr*, Oldenbourg Verlag, München, 2010, 229 – 244.

⁴⁹² J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and German Military Reform*, 24.

новембра послао маршалу Хиндебургу обавезујући се да ће систем субординације и дисциплине у војсци бити очуван по сваку цену, а војничка већа служити само за расправљање питања каква су квалитет исхране, отсуства, оправданост дисциплинских казни и за покушај превенције нереда и непослушности међу трупима. Војни врх се надао, у складу са Вилсонових 14 тачака, да савезници неће имати никаквих аспирација према Рајнској области, те да чак неће тражити ни повратак читавог Алзаса и Лотарингије под власт Француске, затим да је заједничка кампања против бољшевизма најпреча потреба, те да је моћна армија, заснована на општој војној обавези од непроцењиве вредности за Немачку. У току конференције мира немачки војни представник генерал фон Зект је безуспешно улагао напоре да добије сагласност да Немачка задржи армију од 200.000 људи и авијацију у њеном саставу, док је Грунер био мишљења да је требало разговарати о армији не мањој од 350.000 припадника.⁴⁹³ Међутим, версајски услови, када је војна моћ Немачке у питању били су гори од оног најгорег што је немачки војни врх могао да очекује. По условима мировног уговора, немачка војска требала је да буде смањена на 100.000 људи - добровољаца, од тог броја 4.000 официра, који су требали у почетку да служе 25, а касније 12 година. Није јој било дозвољено држање ваздухопловства, тенкова и офанзивног наоружања, а њен Генералштаб, Ратна академија и кадетске школе требало је да буду распуштени. Рајнска област требала је да остане под окупацијом док се не спроведе разоружање и да остане стално демилитаризована, заједно са територијом 50 километара источно од ње. Ратна морнарица требала је да буде замењена обалском стражом од 13.500 морнара и 1.500 официра, чије ни једно пловило није смело да пређе носивост од 10.000 тона, док је и поседовање подморница било забрањено. На крају, кајзер и ратни команданти требало је да буду предати суду ради непоштовања обичаја рата, док је Немачка морала да прихвати одговорност за рат.⁴⁹⁴ Поред тога Немачка је морала да преда Пољској Позен (Познањ) и велики део западне Пруске, док је источна Пруска била одвојена од остатка Немачке пољским коридором. Данциг је требало да постане такозвани „слободни град“. Контролна комисија требала је да надгледа спровођење услова мировног уговора у вези са разоружањем.⁴⁹⁵

⁴⁹³ В. Гёрлиц, *Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657-1945*, 175.

⁴⁹⁴ G. A. Craig, *The Politics of the Prussian Army 1640 – 1945*, 342 – 381.

⁴⁹⁵ О одредбама *Версајског уговора* видети више: А. Митровић, *Време нетрпељивих*, Подгорица, 1998, 30 – 31.

Период од 1919. до 1921. био је тако за армију период конфузије. Армија је са око 350.000 припадника у јуну 1919. требала да буде редукована на 100.000 припадника у јануару 1921. У таквој армији била је одређена и максимална величина дивизија и других војних формација. На пример, пешадијска дивизија могла је имати максимално 410 официра и 10.830 подофицира и војника, а коњичка не више од 275 официра и 5.250 подофицира и војника. Немачкој је било дозвољено да има седам пешадијских и три коњичке дивизије, као и школе, арсенале, више штабове и министарство одбране. Она је прихватила те услове под претњом савезничког оружја, будући да је њихово неприхватање значило савезничку инвазију њене државне територије.⁴⁹⁶

Након што је Немачка прихватила услове мировног уговора у јуну 1919, за председника комисије за мирнодопску организацију војске, која је требала да реорганизује немачку армију у складу са условима које је прописивао Версајски мировни уговор, наименован је генерал фон Зект. Нова војска Вајмарске републике која је од 23. марта 1921. носила назив Рајхсвер (*Reichswehr*) се састојала од Копнене војске (*Reichsheer*) и Ратне морнарице (*Reichsmarine*). Као што је то и било предвиђено војним клаузулама „Версајског уговора“ Копнена војска имала је седам пешадијских и три коњичке дивизије,⁴⁹⁷ а Ратна морнарица састојала се од свега две ескадре.⁴⁹⁸ Министар Рајхсвера руководио је оружаним снагама и њему су били потчињени Командант Копнене војске (*Chef der Heeresleitung*) и Командант Ратне морнарице (*Chef der Marineleitung*). У саставу Команде КоВ формирана је Трупна команда (*Truppenamt*), организациона структура која је наследила генералштаб. У новембру 1919. Зект је званично распустио генералштаб по наређењу савезничких снага, и нашао се на челу Трупне команде (*Truppenamt-a*). Као начелник *Truppenamt-a*, фон Зект је иницирао програм чији је циљ био осмишљавање и

⁴⁹⁶ J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg...*, 34 – 35.

⁴⁹⁷ Пешадијска дивизија састојала се од штаба, три пешадијска пука од по три батаљона, минобацачке чете, коњичког ескадрона, команде артиљерије, артиљеријског пука од три лака дивизиона, пионирског батаљона, одељења за везу, одељења моторних возила, возарског ескадрона и санитетског одељења. Сваки пешадијски пук имао је један батаљон, а артиљеријски једну батерију за обуку регрута. Коњичка дивизија састојала се од штаба, шест коњичких пукова од по четири ескадрона и по једног митраљеског вода, коњичког артиљеријског дивизиона и ескадрона за обуку регрута. Према: „Немачка“, *Vojna enciklopedija*, 6, Београд, 1973, 29.

⁴⁹⁸ Након рата новој немачкој морнарици остављено је шест застарелих бојних бродова, шест крстарица, 12 разараца и 12 торпиљерки, с тим да приликом замене новим депласман бојних бродова не сме прећи 10.000 t, крстарица 6.000 t, разараца 800 t, и торпиљерки 200 t.

перада основа немачке војне доктрине у складу са искуствима стеченим у Првом светском рату и његовим сопственим идејама.⁴⁹⁹

У периоду отпочињања реформи војска, а пре свега виши официри, остала је традиционално монархистички расположена, жељна реванша и склона да подржи екстремну десницу. Најозбиљнији тадашњи десничарски покушај преузимања власти отпочео је у зору 13. марта 1920. године, када се побунио монархистички расположен гарнизон у Берлину. Републиканска влада је у бекству напустила главни град да би се најпре сместила у Дрездену а затим у Штутгарту. Пучистичку владу образовао је др Волфганг Кап, позната личност из времена царства, крупан послован човек који је у време Хоенцолерна вршио важне и високе привредне дужности. У првом светском рату био је један од оснивача „Отаџбинске странке“, крајње националистичке, која је имала у програму анексију територија других држава. Пуч је најпре подржао генерал фон Литвиц у Берлину, затим области источно од Елбе и неки гарнизони на северу земље. Начелник Трупне команде, генерал фон Зект одбио је да изда наређење за наступање против пучиста и изјавио да „трупе неће пуцати на трупе“. Учинило се да је Република изгубљена, а монархисти успели. Тада је дошло до спонтаног покрета маса на чијем челу су биле присталице свих републиканских странака. Избио је генерални штрајк, па је економски живот био потпуно паралисан, свако снабдевање пресечено, покидане везе са којима су пучисти хтели да се користе како би учврстили своју власт. На југу земље војска се показала спремно да слуша наређења републиканске владе. Антанта је са своје стране крајње неповерљиво примила монархистички пуч и подржала је закониту владу. Тако се десило да је пучистички подухват био у безизгледном положају само после четири – пет дана, и већ 17. марта био је Кап изгубљен.⁵⁰⁰ Након Каповог пуча, Зектов најжешћи противник по питањима политике, тактике и организације војске, генерал Валтер Рајнхард⁵⁰¹ био је удаљен са дужности, тако да је фон Зект постављен на место команданта Копнене војске. На овој позицији фон Зект је био потчињен само министру

⁴⁹⁹ J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg...*, 29.

⁵⁰⁰ А. Митровић, *Време нетрпељивих*, 162 – 163.

⁵⁰¹ Генералмајор Валтер Рајнхарт сматрао је да је напад једина шанса за постизање одлучујуће победе али је гледао на будући рат као на продужетак оног какав је виђен током Првог светског рата. Према њему пресудну улогу у будућем сукобу требала је да игра артиљеријска и митраљеска ватра а не маневар. Ватрена моћ била је кључ успеха. Напад по њему не би био брз и покретљив, већ полаган, а успех би се постигао продором тенкова подржаних артиљеријском ватром. Према: Gerhard P. Groß, *Mythos und Wirklichkeit. Geschichte des operativen Denknis im deutschen Heer von Moltke d.Ä bis Heusinger*, Paderborn, 2012, S. 151.

војном и председнику. На тај начин, све до оставке 1926. године, он је био у могућности да реформише организацију војске и систем обуке онако како је сам желео. У периоду док се налазио на челу Команде КоВ-а фон Зект је успео да заштити војску од уплива политике стварајући од ње „државу у држави“.⁵⁰² Подршку за такав статус армија је имала од десних политичких партија и крупних индустријалаца док су критиковани са леве од стране комуниста и социјалдемократа. На руку му је ишао и вајмарски устав по коме је врховна команда над оружаним снагама била у рукама председника републике, док је министар одбране био одговоран само за административна и буџетска питања. На тај начин апсолутна моћ цара из бизмарковог времена била је подељена. Врховну команду председник је вршио преко министра одбране (*Reichswehrminister*) који је био одговоран пред Рајхстагом и председником у питањима командовања. Он је био и једини министар који је имао директан приступ председнику. Овај уставни положај министра одбране довео је до убеђења код делова војске да они заузимају положај у држави који је изнад парламента, политичких партија и свакодневне политике. То уставно решење створило је брешу која је дозвољавала јачање политичког утицаја војног врха, а нарочито команданта КоВ-а (*Chef der Heeresleitung*) чија се реч слушала на највишим државним позицијама и који је био особа у сталном контакту са канцеларом, министром одбране и председником. Када је генерал фон Зект након Каповог пуча 1920. постављен на место команданта КоВ-а, он је суштински преузео већину овлашћења министра одбране, од Трупне команде формирао тајни Генералштаб и практично постао врховни командант армије. У Зектово време министар одбране постао је тако периферна фигура. Фон Зект је захтевао да он као командант КоВ-а поседује неограничено право да представља интересе војске без било какве политичке контроле. Као последица тога, војска је успела да блокира предлог новог министра одбране и да преузме политичку одговорност која је у нормалним условима припадала том ресору. Избор Паула фон Хинденбурга за председника Републике 1925. године довео је до тога да је врховни командант Рајхсвера постао најуваженији официр царске армије. То је значило да је од тог момента постојао већи војни ауторитет изнад команданта КоВ-а. Зектова оставка уследила је убрзо потом. Нови министар одбране Ото Геслер (*Otto Gessler*) умањио је политички значај команданта КоВ-а тако што је формирао такозвано Војно одељење (*Wehrmachtteilung*) које је постало нови бирократски центар за

⁵⁰² G. P. Groß, *Mythos und Wirklichkeit...*, 151.

сва политичка питања која је постављао Рајхстаг и које је пружало министру директну помоћ. Након Зектове оставке политичку тежину тако је поново добило Министарство одбране. И поред свега, за Зектовог времена Рајхсвер је поставио темељ за војно-политички поредак који је имао за циљ да игнорише циљеве и вредности иза којих је стајала Република, са намером да се формира потпуно милитаризовано друштво и тамошње оружане снаге способне за рат индустријског доба.

Новоформирано Војно одељење даље се развијало и јачало да би прерасло у Кабинет министра (*Ministeramt*) који је постао централно тело за војна питања поред команди КоВ-а и Морнарице. Његов шеф, Курт фон Шлајхер постао је главни фактор у политици одбране, мада то није значило и да је успостављена потпуна политичка контрола над армијом. Ово ново тело успело је да одржи ауторитет министра у командовању војском. Са Грунером и Шлајхером као министрима одбране, армија је била у стању да директно артикулише своје интересе и изврши притисак за извршење њеног сопственог плана наоружавања. Председнички систем (председничка диктатура) у последњим годинама Вајмарске Републике надаље су учврстили позицију војске у немачком друштву.⁵⁰³

Да би одговорио потребама одбрамбеног рата, као први човек немачке војске у периоду до 1926. године, фон Зект, се залагао за формирање мале, елитне, професионалне војске, засноване на принципу добровољне службе, а не опште војне обавезе, која ће бити оспособљена да води покретан рат. Идеје фон Зекта о рату и организацији војске постали су тако основа војне доктрине Рајхсвера између два светска рата. Добровољци би се у почетку узимали на двогодишњи рок службе, при чему би материјални услови и снабдевање били такви да би могли гарантовати довољан број добровољаца за попуну сваке године. Могућност поновног увођења опште војне обавезе разматрала би се само у том случају у колико би се јавио недостатак добровољаца. Армија састављена од добровољаца требала је да буде снабдевена најсавременијим наоружањем и опремом и најбољим условима и средствима за извођење обуке. За фон Зекта једно од преимућстава високопрофесионализоване и дисциплиноване армије била је њена поузданост у пружању подршке за очување унутрашњег поредка и демократски изабране власти, имајући у виду

⁵⁰³ M. Messerschmidt, "German Military Effectiveness between 1919 and 1939", *Military Effectiveness* (ed. By A. R. Millett and W. Murrey), Vol. II (The Interwar Period), Boston, 1988, 219 – 221.

искуства из фебруара 1919, када је Немачка била изложена таласу комунистичких револуција, укључујући у то и проглашење совјетске републике у Баварској и грађански рат на улицама Берлина.⁵⁰⁴ Зектови принципи вођења рата ушли су у основно правило Рајхсвера, издато 1921. (*Führung und Gefecht der verbundenen Waffen*). Суштина тих принципа била је да се војска не гради на основама које су зацртали савезници, то јест као снага за заштиту државних граница, већ као инструмент силе за вођење офанзивних конфликта. Пошто тај задатак није могла испунити армија од 100.000 људи, војна мисао у Немачкој у периоду између 1919. и 1935. развијала се не обазирајући се на војна ограничења која је наметао уговор о миру.⁵⁰⁵ Уводна напомена овога правила говорила је да се при његовој изради имала у виду по ефективима, наоружању и опреми модерна армија велике моћи, а не армија од 100.000 људи створена одредбама Версајског мировног уговора. Да би се разумела друштвена подршка коју је овај пројекат имао треба имати у виду снажну традицију Немачке као војничке нације. Традиција опште војне обавезе дужа од једног века, која је имала снажан утицај на друштво, државу и начин мишљења, била је основа за изградњу Рајхсвера и касније Вермахта. То стање свести иза којег је стајало знање, искуство и одлучност имало је свој одраз у брзини и квалитету напора који су довели до поновног наоружавања. Шта више, како закључује Манфред Месершмит, та друштвена подршка процесу ремилитаризације била је важнија за његов коначни исход него ли укупан број дивизија, тенкова и авиона. Историјско наслеђе је подједнако важно да би се разумели урођени недостаци немачког милитаризма. Његов континентални концепт стратегијских приоритета играо је пресудну улогу у погрешном стратегијском приступу који је карактерисао Немачку. Највише од свега, немачко осећање супериорности воље и лидерства били су одговорни за константни потцењивачки став према вредности потенцијалних противника.⁵⁰⁶ У току ране фазе вајмарске ере, под вођством генерала Ханса фон Зекта, армија је подвргнута темељним и за то време тешком превредновању сопствених метода вођења рата. Резултат тога била је појава нове доктрине која је акценат стављала на покретни рат (*Bewegungskrieg*). Официрски кор Рајхсвера помно је пратио у то време развој војне мисли и технике у другим земљама. У Британији су Ј.Ф.К. Фулер и Базил Лидел Харт предвиђали да ће покретљиве и оперативне независне тенковске

⁵⁰⁴ J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg...*, 29 – 30.

⁵⁰⁵ G. P. Groß, *Mythos und Wirklichkeit...*, 149.

⁵⁰⁶ M. Messerschmidt, "German Military Effectiveness between 1919 and 1939", 219.

јединице представљати главно оруђе у будућим ратовима, док је Италијан Ђулио Дуе заговарао масовну употребу бомбардерске авијације против непријатељских линија комуникација и командних центара, као и против главних индустријских потенцијала. Немачки официри окупљени око Хајнца Гудеријана и касније моћног државног секретара у Геринговом Министарству ваздухопловства, Ерхарда Милха, развијали су немачке варијанте тих идеја.⁵⁰⁷ Поред њих, у преосталом периоду трајања републике, под вођством министра одбране Грунера и групе млађих генералштабних официра какви су били Вернер фон Бломберг, Јоахим фон Штулпнагел, Курт фон Шлајхер и Освалд Луц, армија је почела рад не само на одбрамбеној стратегији већ и на развоју реалистичне оперативне доктрине засноване на употреби тенкова и других механизованих возила и непрестаном упражњавању ратних игара и маневара. Зектов теоретичарски рад о покретном рату комбинован са практичним радом људи какви су били Грунер и Луц, довео је до стварања блицкрига, тактике коју ће немачка армија демонстрирати изненађеном човечанству у првим данима Другог светског рата.⁵⁰⁸

Консолидација Рајхсвера као инструмента националне одбране отпочела је након завршетка рајнске кризе из 1923. године, која је потврдила да ограничења која је наметнуо версајски уговор о миру не дају Рајхсверу никакве шансе да се успешно носи са потенцијалним непријатељима, Француском и Пољском. С тим у вези била је и визија Јоахима фон Штулпнагела, тада начелника секције КоВ-а у Трупној команди о „народноослободилачком рату“, општенародном устанку против страних завојевача. Штулпнагел је такође истицао потребу политичке и психолошке припреме за будући рат. Он се залагао за усредсређивање свих активности државе на припреме за истовремени конфликт и на истоку и на западу. Као припрему за успешно вођење психолошког рата он је захтевао потпуну трансформацију политичке климе у Немачкој, „елиминацију морбидне парламентарне владе“, кампању против „интернационализма и пацифизма и свега не немачког“. Десет година касније Ерих Лудендорф употребио је још екстремније изразе да изнесе исте идеје. По његовом мишљењу будући тотални рат захтевао је војну диктатуру како у време мира тако и у време рата. Та диктатура требала је да осигура „психолошко

⁵⁰⁷ W. Deist, „Blitzkrieg or Total War? War preparations in Nazi Germany“, *The Shadows of Total War. Europe, East Asia and the United States 1919 – 1939*, (ed. By Robert Chickering and Stig Förster), German Historical Institute and Cambridge University Press, Washington, Cambridge, 2003, 274

⁵⁰⁸ R. M. Citino, *The Path to Blitzkrieg. Doctrine and Training in the German Army, 1920 – 1939*, London, 1998, 5.

јединство нације“. Одговарајуће мере као што је био превентивни притвор требало је спровести против непријатеља милитаизма и расистичке „народне заједнице“ (Volksgemeinschaft). У вези с тим Лудендорф је поменуо Јевреје, Католичку цркву и социјалисте. И Лудендорф и Штулпнагел изражавали су мишљење већине немаћког војног руководства, када су предвиђали да ће будући европски рат бити високоиндустријализован општенородни рат, припрема за који захтева посвећивање посебне пажње психолошкој димензији код сопствене нације.⁵⁰⁹

Према фон Зектовом концепту реформе, нова армија требала је да задовољи два основна циља: требала је да буде немачка елитна војна ударна снага и требала је да се брзо развије у професионалну армију од 21 дивизије врхунског квалитета. Та снага је сагледавана као минимална потребна за организацију ваљане одбране Немачке. Због ограничења Версајског уговора читава армија је морала да постане армија састављена од старешина или армија вођа, у којој би сваки официр, подофицир и војник био оспособљен да одмах преузме командну дужност непосредно вишу од његове тадашње позиције.⁵¹⁰ Оваква војска захтевала је од својих припадника задовољавање много виших стандарда него што је то био случај икада у историји Немачке.⁵¹¹ Оно што је било карактеристично за нови Рајхсвер јесте да су војници свих родова и служби поред обуке за своје специјалне дужности пролазили и кроз основну пешадијску обуку. Четна обука извођена је од новембра до марта, док је период од касног пролећа до ране јесени служио за здружене маневре на нивоу пука и дивизије, чију су завршницу представљали међудивизијски маневри у септембру. Посебна пажња поклањана је и увежбавању садејства родова војске, па је с тим у вези фон Зект издао наређење да сваки пешадијски, коњички и официр било ког другог рода или службе научи да користи артиљерију и оспособи се за командира полубатерије. Он је увек наглашавао иновативност и флексибилност покретног рата у односу на пажљиво планиране методе рововске војне. У напредовању је препоручивао

⁵⁰⁹ W. Deist, „Blitzkrieg or Total War?“ War preparations in Nazi Germany“, 272 – 273.

⁵¹⁰ Војници су обучавани да буду командири тима, подофицири - командири вода, потпоручници - командири чета и тд. Војници и официри који нису били способни да заузму предвиђене позиције отпуштани су из војске.

⁵¹¹ Из тих разлога је, да би се привукли што квалитетнији регрути животни услови у војсци морали су значајни да се поправе. Плата је повећана, ригидна дисциплина којој су регрути подвргнути временски је ограничена, док је животни стандард професионалних војника драматично побољшан. Фон Зекту је ишла на руку и чињеница да је у Немачкој владала велика незапосленост, а војна служба била популарна и добро плаћена, тако да се из масе заинтересованих могли изабрати они најквалитетнији.

прелазак у напад из стања маршевања, објашњавајући да су „еластични дух“ немачке војске и њено брзо реаговање чинили њене највеће квалитете. Од 1923. фон Зект је почео да инсистира на томе да главни циљ војске мора бити обученост за маневарски рат због чега је способност трупа да издрже дуге маршеве била најважнија. Он је наглашавао и важност кратких и јасних наређења у маневарском рату насупрот сложеним наређењима које је захтевао рововски рат. Поред мобилности, један од најважнијих захтева који се поставио пред творца Рајхсвера била је обука старешинског кадра. Главни задатак у његовој идеји о стварању армије старешина (лидера) било је формирање ефикасног подофицерског кора.⁵¹² Подофицерски корпус био је од изузетне важности за Рајхсвер, пошто нису постојала ограничења о њиховој бројности према Версајском уговору. У Рајхсверу су то искористили да обуче подофицере да заузму оне положаје које су у већини европских армија били намењени искључиво официрима. До 1926. средњи и виши подофицери (до чина наредника) имали су бројно стање од 18.948 људи. У нижим чиновима у командном ланцу – млађи водник и десетар налазило се такође око 19.000 људи, што је све заједно чинило око 38.000 подофицера или кандидата за подофицере док се у Рајхсверу налазило свега 36.500 обичних војника. Унапређење подофицера је за разлику од других армија где је зависило од година проведених у служби у потпуности било зависно од положених испита и личних способности.⁵¹³

Као и у војсци Краљевине СХС/Југославије и у Рајхсверу је било доста официра који су до чинова дошли захваљујући ратним заслугама, и не поседујући потребно образовање за обављање захтевнијих официрских дужности. Реч је пре свега о бившим подофицерима и резервним официрима који су били одлични командири водова у ратним условима али нису били оспособљени да обављају командне дужности више од нивоа чете

⁵¹² Подофицери су обучавани да буду слободно мислеће и делајуће личности, што се могло постићи тек онда када су били довољно оспособљени да разумеју када требају да делају самостално, а када да чекају наређење. Фон Зект је стога одлучио да се подофицерима додели и део улога које су раније вршили официри. Он је такође наредио да старији подофицери буду укључени на колегијуме на којима су се анализирали резултати обуке и маневара.

⁵¹³ Након три године службе војнику Рајхсвера било је дозвољено да полаже испит за кандидата за подофицера који се састојао од општих знања и војних предмета. Уколико би положио испит унапређиван је у чин каплара (гефрајтер). Пошто су већину припадника војске чинили подофицери или кандидати за подофицере читава армија личила је на велику подофицерску школу у којој се нарочита пажња посвећивала тактичкој обуци у командовању десетином, тимом и водом. Војник који је положио испит могао је бити унапређен у чин поднаредника у току четврте године службе. Следеће унапређење од поднаредника у наредника долазило је након две године службе проведене у чину поднаредника. Да би постао старији подофицер, то јест наредник – водник требало је положити наредни испит. Наредници-водници су се углавном налазили на дужностима командира водова.

нити за рад у штабу пука. Захваљујући веома строгим одредбама Версајског уговора који су бројно стање немачког официрског кора са 34.000 у 1918. требали да смање на 4.000 у јануару 1921, фон Зект је ограничио број таквих официра, на тај начин што је подигао образовне критеријуме за улазак у официрски кор на највиши могући ниво.⁵¹⁴ Фон Зект и његови сарадници разумели су да је рат постао све више ствар технологије тако да је само добро образована елита могла испунити задатке које су на бојном пољу постављали хемија, аеронаутика и машинство. Ипак, још увек је постојала могућност да се до официрских еполета дође и из трупе, без завршене гимназије са матуром.⁵¹⁵ Пут до официрских еполета у Рајхсверу био је изузетно тежак, нарочито за војнике из трупе. Тако је 1928. у читавом Рајхсверу било свега 117 официра који су потекли из редова подофицира, док је између 1924. и 1927. године било унапређено само 17 лица која нису завршила претходно гимназију са матуром. Пошто је у војсци било и доста официра који су школовани на убрзаним ратним течајевима, који су стварали добре командире водова и чета, али на којима су рад у штабу, тактика нивоа батаљона и пука и војна администрација изостављени, као и основни академски предмети какви су били хемија и војна историја, након рата су образовани курсеви у трајању од неколико месеци са циљем да се попуне празнине у њиховом знању и да усмере младе старешине ка новим тактичким концептима и методама маневарског рата.⁵¹⁶ Селекција је била строга, тако да су они који не би положили предвиђене испите аутоматски враћани у пукове у чијем саставу су вршили основну обуку и отпуштани из војске. Након прве године студија проведене у Пешадијској официрској школи, официрски кандидати за коњицу, артиљерију, везу, инжењерију и саобраћајну службу су прелазили у специјалистичке школе њихових родова и служби. Друга академска година била је слична првој, с тим што је било више војних

⁵¹⁴ Кандидат за официра морао је сада да има завршену гимназију са положеном матуром, као и да поседује ваљан карактер и буде одличних психофизичких способности.

⁵¹⁵ Таквим војницима било је у теорији потребно шест година од дана регрутације до унапређења у официрски чин, док је за оне који су се са положеном матуром определили да постану официрски кандидати тај процес трајао четири године.

⁵¹⁶ Обука официрских кандидата са матуром састојала се од неколико степена. Први је био служба у јединици за обуку на нивоу обичног регрута, затим вршење дужности у активној јединици, где су обављали дужности десетара и потом упућивање у Пешадијску официрску школу, где су официри свих родова проводили годину дана, а након тога упућивани на једногодишњу обуку у школу рода или службе за који су се определили. Након пријемног испита почињала је школска година у којој је највећа пажња посвећивана тактици, рату у ваздуху, служби везе, познавању мотора, војној географији, маскирању, јахању, политичком систему и страним језицима. Интересантно је приметити да се у току регуларне обуке на војној академији која је подразумевала више ступњева тактика предавала до нивоа ојачаног батаљона.

предмета са тактиком као главним од њих.⁵¹⁷ На крају последње фазе обуке официрски кандидати су пролазили кроз иницијацију официра из пука и његовог команданта. Уколико би они изразили сумњу у способност кандидата да приступи официрском кору, одлуку о томе доносио је министар Рајхсвера. Успешни официрски кандидати постајали су официри након отприлике четири године од дана регрутације. Година и по дана коју је официрски кандидат провео у трупи као обичан војник и млађи подофицир била је од изузетне вредности пошто је он сакупио више трупног и командног искуства него потпоручници у другим војскама. Такође за две године у родовским школама настава је више била посвећена стицању практичних искустава него теорији.

Са уласком у официрски кор усавршавање није престајало. По доласку у јединицу за даље усавршавање официра био је одговоран командант пука.⁵¹⁸ Фон Зект је увео још једну новину. Уместо пријемног испита за Ратну академију који се у царској армији полагао на добровољној бази, он је увео испите у војним подручјима који су били обавезни за све официре, са циљем да се добију корисни подаци о нивоу војних знања који је постојао у официрском кору.⁵¹⁹ Официри са најбољим резултатима, 10 – 15% оних који су полагали тест упућивани су на генералштабно усавршавање. Оваква фон Зектова политика имала је три главна резултата: још једна додатна препрека постављена је на путу напредовања недовољно образованих официра, што је од официрског кора Рајхсвера направило још елитнију организацију; сви млађи официри Рајхсвера су били приморани да се интензивно усавршавају и за разлику од времена пре Првог светског рата када је пријава за генералштабно усавршавање била лична ствар сваког од официра, у времену које је уследило читав официрски кор постао је база за регрутацију генералштабних официра. Ови испити у војним оподручјима спроводили су се једном годишње у

⁵¹⁷ У току те године вршена је и обука у вожњи моторног возила и полагање за дозволу за управљање мотоциклом. По завршетку друге године полагало се писмено и усмено више испита у току периода од шест недеља. Кандидати који су положили испите добијали су назив старији уписници. Њих су враћали у пукове из којих су дошли да прођу последњу фазу обуке за официре. Они су тамо неколико месеци служили као трупне старешине настављајући са обуком која је укључивала предавања, трупна путовања и часове страних језика.

⁵¹⁸ Он је организовао вечерња предавања на теме из области политике, економије и војске, нарочито у току зимских месеци и руководио трупним путовањима обично у околним пределима гарнизона, на којима се дискутовало о томе како би се неки положај могао напасти или одбрани. Командно-штабне вежбе у гарнизону где су официрима издавани тактички задаци за које је требало израдити потребне планове и наређења и којима је руководио командант пука биле су такође саставни део официрског усавршавања.

⁵¹⁹ Тест је обично био намењен поручницима пред унапређење у чин капетана. Од свих официра се очекивало да постигну макар пролазну оцену. У случају да не положи, могли су да понове тест наредне године, али уколико би пали и други пут могли су остати без службе.

штабовима сваког од седам војних подручја, док је задатке за њихово спровођење састављало одељење Т-4 (за обуку) Трупне команде.⁵²⁰ Да би осигурали да не буде никакве протекције, резултати испита су прегледани централизовано у Одељењу Т – 4 Трупне команде у Берлину, док су имена официра који су тестирани остајала анонимна. Сваки тест су прегледала три различита официра да би се осигурала објективност.

Припрема за овај испит представљала је централни догађај у каријери сваког официра. Нижи официри би формирали студијске групе у гарнизону, а на располагању им је стајао и шестомесечни дописни курс који је требало да им помогне у припреми за испит. Пошто су начелници штабова свих седам војних подручја били одговорни за то да се официри припреме за испит у војним подручјима су стално проверавани резултати са дописног курса и организоване су „зимске школе“ за припрему официра. Како штабним тако и трупним официрима био је омогућен још један вид личног усавршавања – путовања у иностранство.⁵²¹ Још једна од иновација коју је увео фон Зект била је обука генерала и виших официра. Пошто је један од проблема уочен 1914. године била лоша координација рада међу високим официрима, фон Зект је организовао више трупних путовања за генерале сваке године. На тим путовањима разматрани су проблеми као што је одбрана од француског или чехословачког напада. Трупенамт је организовао таква путовања и за дивизијске штабове. Идеја да генерал на командантском положају још увек треба да учи

⁵²⁰ Испити су трајали неколико дана и састојали су се од три рада из примењене тактике, једног од теоретске тактике, једног из војног инжењерства, једног из читања карата са крокирањем и једног из познавања наоружања и опреме. Питања су зависила од рода или службе којој је официр припадао. Испити из општег знања покривали су следеће предмете за које је писан по један рад: историја, политички систем, економска географија, математика, физика, хемија и атлетика. Ови тестови били су строго временски ограничени да би држали официре под одређеном врстом стреса. Питања из области опште културе била су на нивоу знања потребног за полагање матуре у гимназији, тако да је официр који је претходно завршио гимназију требао само да освежи своја претходна знања да би положио тест. Испит из страног језика састојао се од неколико веома једноставно написаних страница из неког страног војног часописа, које је кандидат требао да преведе на немачки. Било је понуђено више језика за превод. И тај део испита није представљао никакав проблем за официра са положеном гимназијском матуrom, али је био права ноћна мора за бивше подофицире или мање образоване ратне официре. Војни део испита је био и најтежи. Једини релативно лаки задаци били су они који су се тicali читања карата и војног инжењерства, предмета који су се у потпуности заснивали на задацима из официрских родовских школа. Тактички задаци са друге стране су били тако смишљени да буду изнад нивоа задатака из официрских школа. Задаци су за основу имали употребу ојачаног пешадијског пука, док се настава у официрском школама бавила четама и батаљонима. Компликовани задаци били су задати заједно са картама док су официри добијали ограничено време да да напишу потребне планове и наређења. Тактички проблеми били су у потпуности савремени и покривали сва најмодернија борбена средства: укључујући и употребу оклопних аутомобила, тенкова, авиона и отровних гасова.

⁵²¹ Официри Рајхсвера су охрабривани да путују у иностранство на период од једног до три месеца са циљем да побољшају своје познавање страних језика али и да се упознају са развојем оружаних снага у иностранству. Специјалне дозволе даване су и за путовања у прекоокеанске земље.

била је нова и необична. Ипак њен резултат био је да су сви највиши команданти увежбавани на истим принципима.

Највиша степеница у школовању официра било је генералштабно усавршавање. Када је Версајски мировни уговор распустио немачки Генералштаб и затворио Ратну академију Рајхсвер је само преименовао генералштабне официре у „помоћнике команданта“ и створио изванредан програм генералштабне припреме који су спроводила војна подручја и Министарство Рајхсвера. Нови трогодишњи генералштабни течај био је још тежи и селективнији него програм старе Ратне академије. Обука генералштабних официра била је у потпуности у надлежности одељења Т 4 Трупенамта (за обуку) и при томе представљала једну од његових главних дужности. То одељење саставило је свеобухватан течај за генералштабне официре Рајхсвера 1922. године. Селекција за овај течај кроз пријамне испите који су се полагали у војним подручјима била је веома строга.⁵²² Генералштабно усавршавање подразумевало је изузетно висок ниво познавања

⁵²² Проценат оних који су примани по војним подручјима износио је нешто више од 10% од оних који су приступили испиту. Њихов програм обуке трајао је четири године, од чега су три године проводили на академским студијама, док је једна била посвећена стицању практичног искуства на трупним дужностима. Прве две године настава је организована у штабовима војних подручја. Од октобра до априла је кандидат за генералштабног официра, у већини случајева млађи капетан, похађао предавања у команди војног подручја у трајању од 53 радна дана. У мају је било предвиђено учешће на шеснаестодневном трупном путовању које је обично организовано на територији која је представљала маневарско подручје. Од маја до септембра кандидат је бивао распоређен на дужност у јединицама рода или службе којима сам није припадао. Од њих се такође захтевало да наставе са савладавањем наставног програма и читањем литературе и када су их од октобра до априла враћали у матични гарнизон. У трећој години када је постављан на трупну дужност, обично му је додељивано да буде на пракси у штабу неке веће јединице као на пример коњичке или пешадијске дивизије. У току последње године генералштабног течаја кандидат је упућиван на дужност у Министарству Рајхсвера у Берлин где га је чекала година интензивних предавања које су држали припадници одељења Т 4 и највише војне старешине. Тек мали део од укупног броја генералштабних приправника успевао је да прође комплетан четворогодишњи програм и да уђе међу генералштабни кор. Обично су две трећине приправника успеле да заврше две или три године и након тога удаљавани са течаја уз квалификацију „прихватљив у случају потребе“, док је свега једна трећина (у главном мање од 10 њих годишње) одлазила да похађа и последњу четврту годину у Берлину. Армији је наређено да одреди своје најбоље официре да буду инструктори на генералштабном курсу у војним подручјима и Берлину. У штабу сваког војног подручја одређивана су по три најискуснија генералштабна официра да буду инструктори (ментори). Они су били ослобођени свих дужности у току летњег периода да би се могли припремити за јесењи и зимски наставни период. У Т 4 два официра су постављена са једином задатком да буду наставници. Са 21 инструктором у војним подручјима и двојцом у Берлину за курс који је годишње обухватао отприлике 36 кандидата Рајхсвер је успоставио изузетно повољан однос између броја студената и наставника. Помно су такође праћене и карактерне особине сваког од генералштабних приправника и сагледавала се комплетна личност свакога од њих. Поред тога инструктори су имали прилику да се веома добро упознају са својим ученицима и да оцене колико је њихов пример имао утицаја на њих. Генералштабно усавршавање није имало за циљ само да створи врхунске татичаре, већ и да формира карактер полазника. Генералштабни официр требало је да буде „снажне воље, спреман да преузме одговорност, хладан под притиском и вођа своје јединице“. Као и у Молткеово време Рајхсвер је гледао на вођење рата као на вештину – иако веома рационалну – а никако као на догму.

тактике и оператике. У првој години нагласак је стављан на тактику употребе ојачаног пеашдијског пука у садејству са осталим родовима оружја. Друга година је била посвећена оперативној употреби дивизије, док се трећа година односила на ниво корпуса и армије, укључујући у то и лекције о страним оружаним снагама и савременим начинима садејства између Војске и Морнарице. Један од главних предмета на овом течају била је војна историја, али је такође посебна пажња посвећивана и упознавању са савременим развојем технике. Нови генералштабни течај није имао формалне испите. Од полазника се редовно захтевало да пишу семинарске радове из области војне историје и добијали су тактичке задатке за решавање. Оцењивање је било субјективно. У оцењивању тактичких решења наставници би прегледали рад полазника и дискутовали о његовим решењима са осталим кандидатима. Пошто су Немци третирали сваку ратну ситуацију као јединствен случај, није било „школских решења“ која би представљала „прави одговор“. Уместо тога о сваком решењу се дискутовало и оно је сагледавано у складу са његовом применљивошћу. У току последње године течаја у Берлину у наставу су била укључена и предавања из области политике, економије, историје и међународних односа. И поред тога генералштабно усавршавање у Рајхсверу било је више усмерено ка војничким и практичним знањима. Како се полазник показао на дивизијским маневрима било је много важније него које је резултате постигао у претежно цивилним предметима. Једини невојни предмети којима је била посвећена нарочита пажња били су страни језици и њихово учење. Постојао је такође још један начин да официр уђе у генералштабни кор. Официр који је постигао одличне резултате на испитима организованим у војним подручним командама могао је бити послат и на универзитет да студира технику – обично инжењерство. Након завршетка факултета официр је обично повлачен у Берлин на службу у Одељењу за наоружање. То је представљало део фон Зектовог програма о увођењу технолошког аспекта рата у генералштабно планирање и обуку. И ако су ови официри углавном служили као технички експерти, неки од њих су успешно командовали оперативним јединицама.⁵²³ Овакав напредан систем селекције, обуке и усавршавања створио је основе да се немачка војска кадровски ојача и буде у стању да задовољи потребе за старешинским кадром неколико пута веће армије од оне која је била предвиђена Версајским уговором.

⁵²³ J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg...*, 69 - 94.

За изградњу немачке армије од великог значаја била је и тајна војна сарадња са Совјетским Савезом која се почела остваривати након Рапалског уговора од 16. априла 1922. године потписаног у време одржавања економске конференције у Ђенови (од 10. априла до 19. маја 1922. године).⁵²⁴ Захваљујући Рапалском уговору немачки и совјетски експерти почели су израду нових прототипа оклопних возила под плаштом сарадње на производњи трактора. У фебруару 1923. године нови начелник Трупне команде генерал-мајор Ото Хасе (Oto Hasse) отпутовао је у Москву. Након тога Немачка је помогла индустријализацију СССР-а а старешине Црвене армије добијале су генералштабно образовање у Немачкој. Такође и Рајхсвер је добио могућност да из СССР-а набавља артиљеријску муницију, да обучава борбене пилоте и тенкисте на совјетском тлу, као и да тамо производи бојне отрове. На војном аеродрому Липецк обучено је око 300 немачких војних ваздухопловаца који ће представљати темељ за изградњу будућег Немачког Ратног Ваздухопловства (Luftwaffe). До 1933. године на полигону код Казања обучено је око 30 немачких тенкиста, док су у околини Саратова вршени експерименти са отровним гасом.⁵²⁵

У Немачкој су и поред економске кризе и мимо версајских ограничења настављене припреме за стварање снажне и модерне армије. Озбиљни планови о изградњи већих и опремљенијих оружаних снага почели су да се развијају већ од 1924. године, да би први нацрт плана за повећање војске био завршен већ почетком 1925. године. План је предвиђао изградњу армије која би се састојала од 35 дивизија, наспрам дозвољених 10. Према плану постојећих седам пешадијских дивизија требало је да се претворе у 21. Од тог броја њих 14 требало је да у свом саставу има пук тешке артиљерије, ПВО дивизион и оклопни батаљон. Од три коњичке и преосталих седам пешадијских дивизија требало је формирати снаге способне за извођење офанзивних дејстава. Седам углавном лако наоружаних пешпадијских дивизија требали су да прерасту у одбрамбене снаге за заштиту граница које би биле ојачане са снагама еквивалентним четирима лако наоружаним дивизијама пограничне милиције. У унутрашњости земље требала је да се формира резервна армија од 63 пешадијска батаљона и 21 артиљеријског дивизиона која би имала

⁵²⁴ О Ђеновској конференцији и Рапалском уговору између СССР-а и Вајмарске Републике видети више: Ч.Попов, *Од Версаја до Данцига*, 196 – 201.

⁵²⁵ О томе видети више С.А. Горлов, *Совершенно секретно: Альянс Москва — Берлин, 1920-1933 гг*, Москва, 2001; исто и : G. A. Craig, *The Politics of the Prussian Army 1640 – 1945*, 408 – 415.

снагу од седам дивизија. Те дивизије, минимално опремљене требале су да послуже за обуку попуне за оперативну војску. Оне се не би користиле у ратним операцијама осим у случајевима крајње нужде.⁵²⁶

Нови програм наоружања који је војска покушала да оствари у ослонцу на левицу након 1926. није се могао реализовати без помоћи Социјал-демократске партије у Рајхстагу. Захваљујући прихватању политичке контроле над Рајхсвером Владе на челу са канцеларима Вилхелмом Марксом и његовим наследником социјалдемократом Херманом Милером биле су спремне да преузму на себе финансирање још увек тајног програма наоружавања. Након двогодишњих припрема командант КоВ-а је поднео „Први програм наоружавања“ 28. септембра 1928. године који је Милеров кабинет прихватио 18. октобра. Циљ овог петогодишњег програма који је обухватао набавку свих материјалних потребе за опремање војске са посебним акцентом на набавку наоружања и муниције за КоВ од 16 дивизија као и мере за набавку неопходних резерви сировина и муниције и унапређење индустријске производње за потребе одбране. Тај задатак требало је остварити до краја 1932. године.⁵²⁷ Шлајхер као министар одбране надао се да тим мерама однесе победу над све јачим Нацистима. Војска је имала намеру да организује бројно снажну милицију упоредо са професионалном војском. У намери да поттакне ратнички дух она се надала да стави нацистичке масовне организације под своју контролу и на тај начин да неутралише радикалну десницу. Тако је поред легалних оружаних снага, које је чинио Рајхсвер толерисана и илегална војска, такозвани Црни Рајхсвер који су чиниле разне националистичке организације као *Челични шлем*, *SA* и друге, укупне јачине око 300.000 људи.⁵²⁸ Војни врх није гледао са симпатијама на нацистичке формације оличене у *SA* одредима који су сматрани као претња и за саму позицију војске у друштву. Распуштање *SA* одреда за које се Шлајхер залагао наишло би међутим на осуде унутар самог официрског кора јер се тиме слабила одбрамбена моћ земље. Његова идеја била је да се ти отпори ослабе увођењем опште војне обавезе и повећања бројног стања Рајхсвера на тој основи чиме би се немачка омладина пре окренула ка војсци него ка Нацистима.⁵²⁹ Испуњавајући зацртани задатак Шлајхер се надао да ће војска задобити доминантну улогу

⁵²⁶ J. S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg...*, 174 – 175.

⁵²⁷ W. Deist, „Blitzkrieg“ or Total War? War Preparations in the Nazi Germany”, 273.

⁵²⁸ ВА, П-17, К-6, Ф-1, р.б.7/1; Главни Ђенералштаб, Обавештајно одељење, Пов.Ђ.Об.Бр.5873 од 7. маја 1935. године

⁵²⁹ G. A. Craig, *The Politics of the Prussian Army 1640 – 1945* 441 – 442.

у друштву као и да ће се створити солидна основа за потпуну милитаризацију нације. Имајући у виду позицију војске у држави и њену снагу да убеди владу о политичкој потреби спровођења планова наоружавања треба обратити пажњу и на чињеницу да је Грунер као министар одбране од 1931. постао истовремено и министар унутрашњих послова. У пролеће 1932. покренут је други програм наоружавања чији је циљ био да се до 1938. набави наоружање и опрема за формирање 21 дивизије као и да се обезбеде ресурси потребни за шест недеља борбених дејстава⁵³⁰

Пре него што је требало предузети нешто против SA одреда Грунер и Брунинг надали су се да ће успети да убеди савезнике да дају Немачкој право да ојача постојеће оружане снаге милициом од 200.000 људи регрутованих на основу принципа опште војне обавезе. Грунер је веровао да би стварање такве милиције олакшало унутрашњеполитичку ситуацију у Немачкој, омогућивши Влади да упосли стотине хиљада младих Немаца које је огромна незапосленост избацила на улицу.⁵³¹ Немачка је стога на конференцији за разоружање, фебруара 1932. у Женеви захтевала да се рок службе у Рајхсверу скрати од 12 на пет година (како би већи број људи прошао обуку), одобри формирање милиције од 100.000 људи и да јој се дозволи да располаже тенковима, тешком артиљеријом и ратним ваздухопловством. Конференција је одбила те захтеве.⁵³² Након тога нацизам је још више ојачао и водећи војни кругови сложили су се с тим да се у јануару 1933. године Хитлер наименује за канцелара. Једина алтернатива која је преостајала, како су мислили, био је отворени сукоб са нацистима, под вођством већ дискредитованог канцелара Франца фон Папена на шта водећи људи у војсци нису били спремни.⁵³³ И поред тога, за многе водеће људе Рајхсвера долазак на власт националсоцијалиста 1933. године представљао је корак ка повратку положаја и угледа Оружаних снага у друштву, а пре свега КоВ-а, на оно место које им је раније припадало.⁵³⁴ Веровали су да ће их Хитлер поштовати јер ће их се бојати

⁵³⁰ M. Messerschmidt, "German Military Effectiveness between 1919 and 1939", 221. Од 1930. почеле су припреме по А-плану (Aufstellung) који јепредвиђао да се уместо постојећих седам формира 21 дивизија. Попуну је требало извести општим позивом добровољаца. Предвиђене пешадијске дивизије задржале су формацију постојећих седам дивизија, али је поред тога сваки пешадијски пук имао један тешки артиљеријски дивизион од по две батерије од по три оруђа. У току 1932. израђен је план по коме је од 1. априла 1933. до 31. марта 1938. требало тајно произвести довољно оружја за армију створену по А-плану.

⁵³¹ G. A. Craig, *The Politics of the Prussian Army 1640 – 1945*, 442.

⁵³² О Конференцији о разоружању видети више: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 282 – 287.

⁵³³ G. A. Craig, *The Politics of the Prussian Army 1640 – 1945*, 467.

⁵³⁴ W. Heinemann, „Der Militärische Widerstand und der Krieg“, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 9/1 (*Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945*), München, 2004, 752.

и прихватити њихов утицај на доношење политичких одлука, као и да ће Хитлер допустити да се њиме руководи, а ако то не буде случај, да га могу лако скинути са власти. Како закључује Гордон Крејг „од свих грешака које су направили генерали у политици у дугој историји Пруске војске, ова је била највећа и за нацију најпогубнија.”⁵³⁵ Са доласком Националсоцијалиста нови немачки канцелар обећао је у говору одржаном официрима Рајхсхера 3. фебруара 1933. године корениту промену на унутрашњеполитичком плану у правцу јачања воље нације да се брани по сваку цену. Хитлер је обнову војске описао као најважнији предуслов за обнављање политичке моћи. Он је отворио врата и за до тада не запамћен развој сва три вида оружаних снага – војску, морнарицу и ваздухопловство. Реорганизација КоВ-а спровођена је брзим корацима и под будним оком његовог команданта Вернера фон Фрича и његовог начелника штаба Лудвига Бека. Програм који је прихваћен у децембру 1933. године предвиђао је изградњу мирнодопске армије коју би чинила 21 дивизија. Овај програм је као стратегијску потребу истакао усвајање додатних мера које су се тичале увођења опште војне обавезе и одбране индустријског срца државе источно од Рајне – што је све било забрањено Версајским уговором. У вези с тим, режим је 16. марта 1935. године поново увео општу војну обавезу а годину дана касније, 7. марта 1936. године немачке трупе ушле су у демилитаризовану Рајнску област. Ослобођено тиме и последњих ограничења у вези са Версајским уговором војно руководство је 1. августа 1936. године представило нови програм наоружавања који је кореспондирао са фон Сектовим великим планом из 1925. године. План је предвиђао мирнодопску армију од 830.000 људи (на супрот 761.000 из 1914. године) и оперативну ратну армију од 2.421.000 људи (на супрот 2.147.000 из 1914. године), која је требала да буде у пуном саставу до 1. октобра 1939. године. У стварности са отпочињањем рата 1939. године, немачка Врховна команда располагала је са 3.700.000 људи распоређених у 103 дивизије чиме је далеко превазиђен велики план из 1925. године. И Морнарица и Ваздухопловство доживеле су сличну експанзију. Морнарички персонал увећао се више од пет пута док је амбициозни флотни програм био у току. Највећи резултати постигнути су ипак у новоустројеном Ратном Ваздухопловству чији је главнокомандујући Херман Геринг био други најмоћнији човек нацистичког режима. Крајем 1939. године у саставу Ратног ваздухопловства налазило се 3.832 оперативно употребљива ваздухоплова. Од почетка 1935. године када је

⁵³⁵ G. A. Craig, *The Politics of the Prussian Army 1640 – 1945*, 467.

објављено његово постојање број ваздухопловних официра се увећао 13 пута док им је крајем 1939. године било подређено 370.000 подофицира и војника. Ово експлозивно наоружавање било је финансирано ризикантном државном економском политиком, по којој је новац престао да игра било какву улогу у прорачунима војних планера.⁵³⁶

Како смо видели, на самом почетку Хитлерове владавине Војска се могла сматрати као један од добитника националсоцијалистичке револуције. Како закључује Јирген Ферстер „савезништво између армије и националсоцијализма наишло је у војсци и морнарици на много мањи отпор него што је то био случај са сарадњом Вилхелма Грунера са Вајмарском Републиком. У својим говорима Хитлер је истицао да су армија и националсоцијалистичка партија два носећа стуба немачке државе, док командни ланац у време доласка Хитлера на власт није обухватао и његову личност. Главнокомандујући Рајхсвером био је према још увек важећем уставу Вајмарске Републике њен председник, маршал Паул фон Хиндебург. Испод њега у командном ланцу налазио се министар војни (фон Бломберг) а под њим и Кабинет министра на челу са Рајхенауом. Министру а директно и председнику били су подчињени Команда КоВ-а (Хамерштајн-Екворт, а од 1. фебруара 1934. године Фрич), Команда Морнарице на челу са Редером и Царски министар ваздушног саобраћаја (за питања Ратног Ваздухопловства) Херман Геринг.⁵³⁷ Да би преузели контролу над армијом Нацисти су морали бити стрпљиви, јер покушати нешто против Хиндебурга значило је против себе изазвати војску која је, како каже Андреј Митровић, са дивљењем поштовала „јунака са Таненберга”. Са друге стране стари маршал није више чинио никакве озбиљније препреке националсоцијалистичким плановима и они су могли да се стрпе док не умре без икакве веће штете по себе.⁵³⁸ Један од центара отпора националсоцијалистичком режиму који је потицао из војних кругова, био је и круг око бившег канцелара, генерала Курта Шлајхера. Шлајхер је у мају 1934. године изјавио француском амбасадору да верује да ће криза ојачати отпор режиму у свим слојевима. Племство и велепоседници већ су по њему јачали везе са војском. Једино маршал фон Хинденбург још увек није био придобијен за промене. Он је био и највећи морални ослонац Хитлерове владе. Шлајхер је био уверен да ће се у војсци развити незадовољство

⁵³⁶W. Deist, „Blitzkrieg“ or Total War? War Preparations in the Nazi Germany”, 274 – 275.

⁵³⁷J. Förster, *Die Wehrmacht im NS-Staat. Eine strukturgeschichtliche Analyse*, München, 2007, 21 - 23.

⁵³⁸А. Митровић, *Време нетрпељивих*, 243 .

о чему ће на крају и Хинденбург морати повести рачуна.⁵³⁹ Према сазнањима југословенских дипломатских извора, у пролеће 1934. године углед генерала Шлајхера којег су многи сматрали неоспорним политичким вођом Рајха у политици и војсци био је поново порастао. Везе које је у току 1933, био прекинуо са фон Хинденбургом поново су успостављене уз посредовање немачког престолонаследника. Циљ престолонаследника био је да окупи целу опозицију у Рајху и да је под вођством Шлајхера а под заштитом Хинденбурга пусти против Хитлера.⁵⁴⁰ У исто време главна опозиција армијском вођству и његовој улози у новој Немачкој долазила је унутар НСНПП-а од руководства СА одреда на челу са Ернстом Ремом. Они су износили захтев за другим таласом револуције који би за немачку војску значио њено утапање у СА одреде. Јачање СА одреда у том смислу значило је и стварање новог центра моћи у партији који је сметао и самом Хитлеру. Да би то спречио Хитлер је око себе окупио најповерљивије људе и у покрет ставио себи одане SS одреде. Под изговором да је против њега организован пуч, издао је у ноћи 30. јуна 1934. наређење за напад на Рема и СА одреде. Ремове присталице су масакриране али су поред њих страдали и они који су стајали Хитлеру на путу а да нису имали никакве везе ни са Ремом ни са организацијом којој је стајао на челу. Међу таквима су најпознатији били фон Кар, Грегор Штрасер и генерал Шлајхер.⁵⁴¹ Након тога већини припадника СА одреда пружена је шанса да се прикључе армији. На тај начин отклоњен је страх генерала од СА одреда али је и велики број присталица нацистичке партије ушао у редове војске и могао утицати на нарушавање дотадашње кохезије која је владала међу старим кадровима Рајхсхера. Обрачун са Ремом поздравили су и војни кругови. Након смрти фон Хиндембурга, од 2. августа 1934. године Хитлер је на себе преузео функцију врховног главнокомадујућег и тако постао вођа партије, народа, државе и главни наредбодавац армије. И поред тих промена Хитлер је у почетку поштовао професионалну аутономију армије и није се мешао у војна питања, ценећи Бломбергове војничке способности. Са друге стране армија је на себе узела улогу да буде најбоља школа за васпитање немачке омладине у националсоцијалистичком духу учећи је да се подчињава вољи главнокомандујућег (Хитлера – прим. Д.Д). Тиме је политички неангажована омладина

⁵³⁹ АЈ, 341 – I/1934; Шифровано циркуларно писмо, Стр. Пов.Бр. 9410 од 3. маја 1934. године; Министарство иностраних послова – Краљевском посланству Лондон.

⁵⁴⁰ АЈ, 341 – I/1934; Циркуларно шифровано писмо, Пов. Бр. 10312 од 14. маја 1934. године; Министарство иностраних послова – Краљевском посланству Лондон.

⁵⁴¹ А. Митровић, *Време нетрпељивих*, 243 – 244.

кроз служење војног рока била изложена националсоцијалистичкој индоктринацији.⁵⁴² Немачка војска се постепено успешно и чинило се потпуно уклапала у Трећи Рајх али је ипак остала посебно тело у подручју неограничене националсоцијалистичке власти. Њене основе биле су у старој царској војсци, њен командни кадар састављен у првом реду од племства које је завршило војне школе у царству, њене традиције биле су у историји војске различитих немачких владара, посебно пруских краљева. У генералском врху није се ретко гледало са презрењем, са висине друштвеног престижа на националсоцијалистичке политичаре, грлате и сирове малограђане, чак и на самог вођу Адолфа Хитлера, скитницу и тек каплара из Првог светског рата. Националсоцијалисти су, међутим развили програм који је и војницима лежао на срцу: одбацивање одредаба Версајског уговора; неограничено наоружавање; неговање култа војске и милитаризација земље; чврста власт у којој и војска има улогу фактора стабилности; антикомунизам; спољна освајања. Такав програм је од армије учинио послушну снагу режима и, шта више, активно оруђе у спровођењу националсоцијалистичке политике.⁵⁴³

До првих већих несугласица са армијским врхом долази међутим, већ крајем 1937. године. Наиме, Хитлер је 5. новембра 1937. године у присуству министра војног Вернера фон Бломберга, команданта КоВ-а Вернера фон Фрича, Морнарице Ериха Редера и Ваздухопловства Хермана Геринга као и министра спољних послова Константина барона фон Нојрата и Хитлеровог војног ађутанта пуковника Фридриха Хосбаха говорио о сопственим агресивним спољнополитичким циљевима и њиховом скорашњем спровођењу. Он је том приликом наишао на оштро противљење фон Бломберга, Фрича и фон Нојрата. Неколико недеља касније појавила су се тајна полицијска акта у којима се говорило да је нова Бломбергова супруга раније радила као проститутка док су друга оптуживала Фрича за хомосексуализам. Оба официра су из тих разлога била принуђена да дају оставку на дотадашње дужности. Хитлер је тако искористио прилику да се ослободи нежељених критичара. Веома брзо немачком официрском кору било је јасно да је Фрич био жртва интриге иза које су поред Хермана Геринга стајали пре свега Химлер и Гестапо. Након тога Хитлер је расформирао Министарство војно и уместо њега формирао Врховну команду Вермахта (OKW) на чије чело је поставио Вилхелма Кајтела. Хитлер је лично

⁵⁴² J. Förster, *Die Wehrmacht im NS-Staat. Eine strukturgeschichtliche Analyse*, 24 - 25.

⁵⁴³ А. Митровић, *Време нетрпељивих*, 250.

преузео руковођење Вермахтом. За команданта КоВ-а наименовао је генерала фон Браухича који је важио за поузданог и одмах му наредио да КоВ приближи Националсоцијализму. У исто време пензионисано је 16 генерала из старе гарде а 44 њих добило је премештај на нове дужности. На седници владе од 5. фебруара 1938. смењен је и дотадашњи конзервативни министар спољних послова фон Нојрат а на његово место наименован је фон Рибентроп. Заједно с тим су извршене смене и на важним амбасадорским позицијама. Тако је из Токија повучен Херберт фон Дирксен, из Беча Франц фон Папен и из Рима Урлих фон Хасел. Поред тога је извршена смена и министра привреде па је Хајлмара Шахта заменио Валтер Функ.⁵⁴⁴ Генерали су ипак прихватили Адолфа Хитлера као непосредно надређеног војног старешину након фебруара 1938, показали се спремним да трпе „војску поред војске“ (SS-трупе), усвоили идеолошка начела националсоцијализма и одушевили се националсоцијалистичким програмом Велике Немачке. Са своје стране, Хитлер је знао да темељно преуређивање немачке војске, или некаква „чистка“ командног кадра већег обима значи одлагање остваривања амбициозне спољне политике и упоредо представља опасан изазов на двобој јединог противника који је могао уништити националсоцијализам. Стога се партија ограничила на командно потчињавање и политичко и идеолошко прожимање армије својим уверењима и идеалима, а уз то да делимично попуни командни кадар својим оданим присталицама. У сваком случају, војска је била изванредно интегрисана у систем и активно је служила националсоцијалистичкој политици, али је остала нека врста *corpus separatum* -а. Како закључује Андреј Митровић, ако је Хитлерова готово идеална тоталитарна држава XX века имала недовољно захваћених подручја, онда је то најпре била армија. Националсоцијалисти нису успели да створе своју војску, него само да потчине стару војску. Отуда су се управо међу официрима могли јавити они ретки отпори па и завере.⁵⁴⁵ Међутим, за некадашње официре Рајхсвера који су интимно били противници Хитлеровог режима било је тешко да било шта предузму на његовом обарању, пошто је након шест година националсоцијалистичке владавине и значајног нарастања официрског кора пријемом великог броја млађих официра индоктринираних националсоцијалистичком

⁵⁴⁴ W. Heinemann, „Der Militärische Widerstand und der Krieg“, 753.

⁵⁴⁵ А. Митровић, *Време нетрпељивих*, 250 – 251.

идеологијом његова унутрашња кохезија значајно ослабила.⁵⁴⁶ Због свега наведеног један отворен отпор армије Хитлеру није било могуће ни замислити. У исто време се међутим код једне мање групе официра појавила критика, прво по војностручним питањима, затим по појединим општеполитичким питањима да би се касније међу њима развила и стварна опозиција Хитлеровом режиму. Тако се након фебруара 1938. године по први пут озбиљно помишљало и на предузимање насилних мера против SS-а и Gestapo-а да би се спречио њихов даљи продор у војне кругове и да би се сачувала самосталност Војске.⁵⁴⁷ Међу војницима и политичарима који су били или лично погођени или незадовољни сменама из 1938. године треба тражити и будуће заверенике. Први корак ка отпору био је покушај организације пуча против националсоцијалистичке владавине од стране официра КоВ и службеника Министарства иностраних послова Рајха из септембра 1938. године. Поред осталих у завери од војних лица су били Лудвиг Бек (1880 – 1944), бивши начелник штаба КоВ-а, Валтер фон Браухич (1881 – 1948), Командант КоВ-а, Вилхелм Канарис (1887 – 1945), шеф Абвера, Франц Халдер (1884 – 1972), нови начелник штаба КоВ, Паул фон Хазе (1885 – 1944), командант 50. пешадијског пука, Ханс Остер (1887 – 1945), официр Абвера, Карл-Хајнрих фон Штулпнагел (1886 – 1944), први помоћник начелника штаба КоВ и Ервин фон Вицлебен (1881 – 1944), командант III армијског корпуса и III војног округа.⁵⁴⁸ Према плану група завереника под руководством капетана Фридриха Вилхелма Хајнца и капетана корвете Франц-Марије Лиедига требала је да на врхунцу судетске кризе, 28. септембра 1938, упадне у Рајхсканцеларију ухапси Хитлера и пребаци га на сигурно место, да би касније био изведен пред суд. У току састанка одржаног у стану Ханса Остера 20. септембра 1938. године завереници су променили одлуку, решивши да Хитлер ипак буде убијен још у Рајхсканцеларији у инсценираном случају, јер би живи вођа Рајха ипак представљао огромну опасност за све њих и за Немачку. Када је међутим 28. септембра дошла вест да је Хитлер Минхенским споразумом са Чембрленом, Даладјеом и Мусолинијем успео да на миран начин реши судетско питање порастао је нагло његов углед међу немачким становништвом, па су завереници одустали од акције.

⁵⁴⁶ О томе видети више: J. Förster, „Geistige Kriegsführung in Deutschland 1919 bis 1945“, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 9/1 (*Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945*), Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2004, 484 - 505.

⁵⁴⁷ W. Heinemann, „Der Militärische Widerstand und der Krieg“, 753.

⁵⁴⁸ О томе видети више: J. Fest, *Staatsstreich. Der lange Weg zum 20. Juli*, Berlin, 1994, 76 - 104; T. Parssinen, *Die vergessene Verschwörung: Hans Oster und der militärische Widerstand gegen Hitler*, München, 2008.

Завереници се нису опоравили од овога «септембарског шока» доста дуго. Само мањи број њих остао је и даље у завери, али без довољно снаге да понове покушај.⁵⁴⁹ Од тих завереника ће неки као бивши амбасадор Урлих фон Хасел и људи из немачке Војне обавештајне службе (Amt Ausland/Abwehr) какви су поред њеног шефа адмирала Вилхелма Канариса били и његов заменик пуковник и касније генерал-мајор Ханс Остер и први човек Управе за специјалне операције Лохаусен у својој завереничкој делатности бити уско повезани и са југословенском политиком онога времена.

Новоизграђена немачка војска своје прво ватрено крштење и проверу имала је у рату против Пољске који је отпочео немачким нападом без објаве рата у зору 1. септембра 1939. године и који ће два дана касније француско и енглеском објавом рата Немачкој прерасти у сукоб планетарних размера. Немачка Врховна команда КоВ-а (ОКН) је 15. јула завршила операциони план за напад на Пољску који је предвиђао да две групе армија, Север и Југ, изведу истовремено концентрични напад са главним циљем досезања Варшаве. Пошто је северна Пољске била окружена немачком Источном Пруском, док се Јужна Пољска граничила са Чехословачком, која је била под немачком контролом, Пољска се нашла опкољена немачким снагама.⁵⁵⁰

Немачка је за рат на самом почетку мобилисала 4,6 милиона људи. Од 103 дивизије којима је располагала мало мање од половине (43 пешадијске дивизије) осигуравале су западну границу, ојачане такозваним Западним бедемом са његовим утврђеним бункерима, који се протезао од Сарске области до границе са Швајцарском. У ризичној фази која је трајала четири недеље 55 дивизија је било ангажовано на истоку. Вермахт тада још увек није био армија блицкрига. Док је око два милиона људи било предвиђено за акције у покретном рату, око 650.000 људи је планирано да служи као посада на утврђењима и за грађевинске радове. Француска је мобилисала снаге отприлике једнаке јачине (пет милиона људи у 94 дивизије) које су углавном биле распоређене дуж гигантске Мажино-линије. Њихова борбена моћ није била ништа мања од немачке, али је у Паризу недостајало куражи да се супростави Вермахту. Са пристизањем британског експедиционог корпуса још 400.000 нових људи стајало је наспрам немачких снага. Пољска је на бојно поље извела 1,3 милиона војника. Снага Енглеске била је у флоти која

⁵⁴⁹ J. Fest, *Staatsstreich. Der lange Weg zum 20. Juli*, Siedler, Berlin, 1994, 103.

⁵⁵⁰ J. Keegan, *The Second World War*, London, 2005, 43.

се састојала од 15 бојних бродова, седам носача авиона, 15 тешких и 49 лаких крстарица, 192 разарача као и 62 подморнице. Томе треба додати и француску морнарицу са седам бојних бродова, једним носачем авиона седам тешких и 11 лаких крстарица, 61 разарачем и 79 подморница. Њима је немачка морнарица под командом адмирала флоте Ериха Редера могла да супротстави свега два бојна брода, три оклопњаче, једну тешку и шест лаких крстарица, 21 разарач и 57 подморница. Чак и у броју подморница превага је била на страни савезника.

Немачка је премоћ донекле остварила само у ваздухопловству. Герингова Луфтвафе је располагала са 4.093 борбена авиона (од тога 1.542 бомбардера, 771 ловац и 408 јуришних) наспрам 1.735 француских (643 бомбардера и 590 ловаца) и 1.460 борбених ваздухоплова РАФ-а (536 бомбардера и 608 ловаца). Западни савезници нису ни у једном моменту помислили да нападну немачки Западни бедем и тако помогну храбру али технички застарелу пољску војску. Заобилазак немачке линије одбране значио би повреду неутралитета земаља Бенелукса о чему су савезници за разлику од Немаца водили рачуна. Главни заповедник савезничких снага генерал Гамлен је веровао у премоћ у наоружању те није желео да излаже сопствене снаге никаквом непотребном ризику. Његове застареле тактичко-оперативне представе заснивале су се на искуству из Првог светског рата и прдвђјале предност за себе у вођењу позиционог рата.

Вермахт је против Пољске ангажовао својих шест оклопних дивизија које су прокрчиле пут за 48 пешадијских дивизија. И поред снажног отпора на појединим линијама фронта пољска војска није успела да се спасе од окружавања и уништења. Варшава је капитулирала након двеонедељне опсаде, 27. септембра, након што су тешка бомбардовања сломила вољу за отпором бранилаца. Последње пољске јединице предале су се 6. октобра. Неких 90.000 људи извукло се преко Румуније и придружило се Французима. У рату против Вермахта пољски губици износили су 66.300 мртвих, 133.700 рањених и 694.000 заробљених. Вермахт је имао губитке од 19.572 погинула, 30.322 рањена и 3.404 нестала. Операције у Пољској показале су изразиту ефикасност Вермахта у односу на пољске трупе и сву страхоту стратегијског бомбардовања али нису донеле никакву еволуцију у ратној вештини.⁵⁵¹ И ако је пољска кампања потрајала релативно кратко, блицкриг се у пуном смислу још увек није показао на делу. Овде се радило о брзој

⁵⁵¹ R-Dieter Müller, *Hitlers Wehrmacht 1935 – 1945*, München, 2012, 159 – 164.

победи над технички инфериорном и у стратегијском смислу лоше вођеном армијом (Пољаци су своје снаге распоредили кордонски бранећи читаву државну територију).⁵⁵²

До праве револуције доћи ће међутим тек у пролећним борбама на западном фронту 1940. године и то прилично случајно. Када је Хитлер наине, након победе над Пољском у октобру 1939. издао наређење за припреме за напад на западу, изненадио се када је установио да немачки Генералштаб за разлику од 1914. нема никакав већ спреман ратни план. Масован напад на француска утврђења изгледао је потпуно бесмислен. Директан напад на једнако јаког противника већ припремљеног за борбу могао се веома брзо претворити у позициони рат као што је то био случај 1914/1915. Али Хитлер је схватао потребу да се свим силама што пре ступи на запад јер је време радило за непријатеља. Неутралност СССР-а није му изгледала поуздана а морао је на крају карјева рачунати и са САД.

Немачки генерали су након искустава из Првог светског рата гајили велико поштовање према Британцима и Французима и нису били убеђени у брзу и лаку победу. Хитлер је због тога намере да нападне морао одлагати читаву јесен и зиму. Могући термини за спровођење плана *Гелб* одлагани су укупно 29 пута. У кризи духова која је наступила ни војни удар није био искључен. Одлагање напада за пролеће 1940. оставило је времена за додатно наоружавање са којим су се повећавале шансе за успех. Поред недостатака у обученом људству и наоружању разлог за бригу представљао је и недостатак муниције. Између Западног бедема и Мажино-линије завладао је позициони рат, који је подстицао страх од крвавих битака материјала.

Хитлер је прихватио упозорења и савете војног руководства и поставио Фрица Тота за министра за муницију, па је брзо побољшање опремљености војске изгледало осигурано. Врховна команда КоВ-а посветила се сада прорађивању варијаната старог Шлифеновог плана из 1914. Генерал Ерих фон Манштајн најоштрије је критиковао тај покушај и представио је у јануару једну „тотално луду“ идеју која га је могла коштати каријере. Он је желео да левим крилом заузме Холандију и да тако наведе противника да своје најбоље трупе упути ка Белгији. Сопствене брзе дивизије требале су да буду сконцентрисане заједно и да као снажна ударна игла направе продор кроз Ардене и освоје простор између Араса и Булоња. На тај начин би савезнички експедициони корпус био

⁵⁵² Видети и: P. Kalvokorezi, G. Vint, *Totalni rat*, Beograd, 1987, 91 - 92

одсечен од позадине што је требало да одлучи битку. Од свих присутних само је Хајнц Гудеријан прихватио идеју. Манштајн је уграбио прилику да Хитлеру лично изнесе план, и он га је прихватио.

Када је Вермахт 10. маја 1940. отпочео офанзиву на западном фронту био је бројчано слабији од западних савезника (рачунајући и Белгију и Холандију). Западни савезници располагали су са 151 дивизијом са 3,5 милиона војника, док је немачка војска располагала са 135 дивизија са нешто мање од 3 милиона људи. Од тога је 45 дивизија остало у резерви. У артиљерији су савезници имали готово двоструку премоћ (13.947 цеви спрам 7.378). Они су такође располагали и са 4.204 тенка од чега је велика већина била изразито модерна. Немачке младе оклопне јединице располагале су са свега 2.439 тенкова.

Легенда о немачкој премоћи у ваздуху задржала се до данас као објашњење француског пораза. Чињенице показују да су Немци располагали са 3.578 ваздухоплова спремних за борбу насупрот 4.469 савезничких, који су у страху од изненаог немачког напада били дислоцирани дубоко у унутрашњост. На бојном пољу Герингова Луфтвафе је остварила премоћ у ваздуху јер је немачка страна увела у битку све расположиве апарате. Насупрот томе Французи и Енглези су дошли у сукоб због стратегије штедње снага па су модернији немачки ловци Месершмит Бф 109 могли да задобију превласт у ваздуху, јер су британски Спидфајери истог квалитета задржани за одбрану Британских острва. Због тога је однос у ваздуху био 12 : 1 у немачку корист.

Луфтвафе је извела први удар и уништила око 350 савезничких авиона на земљи. Једрилицама се нечујно искрцао један јуришни одред на кров важне белгијске тврђаве Ебен-Емаел. Од Холандије, Белгије и Луксембурга је затражено да не пружају никакав отпор уз образложење да ће Вермахт осигурати њихову неутралност. То да ће поновно кршење међународног права као и 1914 штетити угледу Немачке у светском јавном мњењу било је Берлину мање важно него политичко-стратегијске као и економске предности које су тиме добијене.

Савезници су брижно распоредили и ојачали своје снаге све до Ламанша, јер су се бојали да не дође до заобилажења Мажино-линије. Заједничка план акције са белгијском и холандском војском до почетка немачког напада ипак није могао бити договорен. У време највеће опасности Француска није располагала снажним политичким руководством због кризе владе у Паризу. У Лондону је премијер Чемберлен због немачког искрцавања у

Норвешкој пао са власти и Черчил је образовао концентрациону владу. Његов кабинет је 11. маја 1940 донео одлуку о отпочињању кампање стратегијског бомбардовања немачке позадине.

Немачки удар против „тврђаве Холандија“ брзо је напредовао, и ако је десант из ваздуха био срачунат са великим материјалним губицима. Брзи препад на Хаг није успео. Падобранцима је међутим пошло за руком да заузму стратегијски важне мостове. Немачка 9. оклопна дивизија пробила се до њихових положаја и зашла иза холандске одбрамбене линије. Отезање са предајом Ротердама довело је до тешког бомбардовања града. Холандска војска је капитулирала 15. маја. Луксембург је још 10. маја био заузет за свега неколико сати. У међувремену су британско-француске трупе на левом крилу умарширале у Белгију. Тврђава Ебен-Емаел је заузета и Белгијанци су се повукли. Француски пилоти извиђачи су додуше приметили немачки прелаз кроз Ардене, али нису успели да открију правац напада Оклопне групе Клајст. Дуж 250 километара дуге линије настала је највећа саобраћајна гужва у читавој европској историји, чији се крај налазио 80 километара источно од Рајне. Савезници међутим нису уопште уочили идеалну прилику да овде из ваздуха униште све немачке оклопне јединице.

Изненада се појавила немачка пешадија код Седана на Масу, успела да пређе реку и да отвори пут надолazeћим тенковима. Изненађена француска одбрана срушила се као кула од карата. Паника се ширила на све стране. У масовној психози свуда су се и свима причињавали немачки тенкови. Ефекат шока који је изазвао нови метод масовне употребе тенкова и авиона приликом напада још више је појачавала бука мотора Штука Јункерс Ју 87. Манштајн је предузео брз противнапад ка Ламаншу да би спречио противудар савезничких снага из Белгије. Гудеријанови тенкови требали су да сачекају долазак јаких пешадијских дивизија. Међутим он није оклевао и напао је одмах са мостобрана код Седана својим тенковима у правцу Ламанша. Огромна динамика повукла је све оклопне дивизије које су појуриле напред у виду косе, необазирући се на то што су им бокови остали незаштитени. Хитлер је изгубио преглед над ситуацијом, и изнервиран покушао да заустави тенкове. Међутим, супротно свим очекивањима, тенковима је пошло за руком да одбију појединачне контранападе, највећим делом захваљујући дејству Луфтвафе и да ојачају коридор налазећи се између 1,7 милиона савезничких војника. За неповеровати је било да се три француске оклопне дивизије нису одлучиле да дејствују.

Немачки тенкови су 20. маја стигли до Ла Манша. Савезничке снаге су се повлачиле у правцу Денкерка. Генерал-пуковник Герд фон Рундштат страховао је као командант групе армија А да води битку на тешком терену и наредио је да се тенкови одмах зауставе. Требали су да сачекају да им се прикључи пешадија. То наређење је потврдио и Хитлер. Рундшату је остављено да одлучи када ће се наставити напредовање. Већ 27. маја било је сувише касно да се заузме добро брањен терен.

Геринг је понудио да са својом Луфтвафе спречи евакуацију британског експедиционог корпуса преко мора. У акцији спасавања (Операција „Динамо“) под руководством адмирала сир Бетрама Ремзија је са стотинама малих пловила и уз велике губитке транспортовано 198.315 Британаца и 123.000 Француза за Енглеску. Они су на обали оставили сво своје наоружање и опрему, између осталог 2.472 топа, 63.879 моторних возила. Око 40.000 Француза је заробљено. Белгијска армија капитулирала је 28. маја. Чудо код Денкерка створило је убеђење да Велика Британија на крају може и сама водити рат. Била је то недвосмислено једна од прекретница европског рата која се не сме подценити.

Уз снажну ваздушну подршку започела је Група армија Б 5. јуна напад против Вејгандове линије у правцу доње Сене. Након почетног јачег отпора Француза, Оклопне групе Клајст и Гудеријан продрле су у правцу запада с леђа линији Мажино. Снажне француске снаге које су се тамо налазиле биле су везане сталним нападима Групе армија Ц на Горњој Рајни. Слом француског фронта сада је био само питање времена. Генерал Максим Вејганд наредио је да се отпочне са преговорима о примирју.

Норвешке трупе капитулирале су 10. јуна. Евакуација британско-француског експедиционог корпуса је и поред губитака изведена успешно. Сада је Бенито Мусолини објавио да Италија улази у рат. Слаби напади италијанске војске и последња два дана на јужној француској граници били су без икаквог стратешког значаја.

Француска влада затражила је 20. јуна 1940. године склапање уговора о примирју који ће бити потписан два дана касније у историјском салон-вагону у Компјењу. Сензација је била потпуна. Оно што у Првом светском рату није успело за четири године, постигао је Хитлеров Вермахт за четири недеље. Француска, најјака континентална војна сила двадесетих и тридесетих година била је на коленима. Вермахт је постигао огроман успех и ако је однос снага готово био једнак чак уз мању бројчану превагу Британаца и

Француза. Ни фактора изненађења није било да одигра улогу што је то био случај са Совјетским Савезом.⁵⁵³ Пораз Француске представљао је највећи домет немачке армије али и још нешто више. Немци су савладали Французе исто тако лако као и Пољаке.⁵⁵⁴ Одлука је наике пала као и 1870. на бојном пољу код Седана, где се случајно родила немачка блицкриг-тактика која је настала од импровизације и углавном била форсирана од стране тенковског генерала Хајнца Гудеријана. Она је у две наредне ратне године дала Вермахту онај инструмент који је учинио хитлерове оклопне трупе непобедивим. Због ове револуције у ратној вештини у немачком Генералштабу завладала је таква охолост и уверење о непобедивости који ће му утабати пут ка поразу пред вратима Москве.⁵⁵⁵

⁵⁵³ R.-Dieter Müller, *Hitlers Wehrmacht 1935 – 1945*, 165 – 171.

⁵⁵⁴ P. Kalvokorezi, G. Vint, *Totalni rat*, 115.

⁵⁵⁵ R.-Dieter Müller, *Hitlers Wehrmacht 1935 – 1945*, 171.

2. КА УСПОСТАВЉАЊУ ЈУГОСЛОВЕНСКО-НЕМАЧКИХ ВОЈНО-ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА (1933 – 1935)

2.1. Економска криза и југословенско-немачки односи

Светска економска криза⁵⁵⁶ која је између 1929. и 1933. године, захватила све земље са тржишном привредом, и манифестовала се кроз пад производње у свим гранама индустрије, као и у опадању унутрашње и спољне трговинске размене, посебно се снажно одразила на Немачку. Земља чија се привреда у периоду након 1924. године силовито развијала, да би већ 1927. године надмашила предратну индустријску производњу, постала је у периоду пред избијање кризе на светском тржишту важан извозник. Зависна од светских економских кретања, Немачка се од 1930. године нашла у веома тешкој ситуацији.⁵⁵⁷ Томе је много допринела и политика затварања, себичног чувања свог најнепосреднијег интереса – политика „економског национализма“ – која је постала општа појава у свету. Економски национализам од 1931-1932. поприма драматичне размере, заоштравајући брзо економске супротности у свету.⁵⁵⁸ Оне земље које су имале веће или мање колонијалне поседе (Велика Британија и Француска) лакше су савлађивале несташницу сировина, лакше се ослобађале вишкова одређених врста роба и у целини лакше су се извлачиле из економске кризе, док је Немачка спадала у ред земаља у којима су негативне последице кризе биле најснажније и које су, у исто време, имале најмање могућности да се у ослонцу на колонијалне поседе, широка ваневропска тржишта, богате изворе јавних сировина и радне снаге, извуку из привредних тешкоћа.⁵⁵⁹ После увођења преференцијалног система у склопу земаља Британске Империје 1932. године немачко

⁵⁵⁶ О Светској економској кризи погледати: Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, Београд, 1987; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 265 – 289,

⁵⁵⁷ А. Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919 – 1939*, 164 – 165; Укупан обим индустријске производње у свету у једној од најтежих година економске кризе – 1932. године – износио је 74,3 % светске производње из 1928, док је тај износ у индустријској производњи у Немачкој 1932. у односу на 1928. годину достигао тек 54,0%. У САД које су заједно са Немачком биле највише погођене кризом опсег укупне производње износио је 57,7% од производње у 1928, тако да је ситуација била нешто боља него у Немачкој.

⁵⁵⁸ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 266.

⁵⁵⁹ D. Лукаш, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope, I (1933 – 1936)*, Београд, 1982, 16 – 17; У другим великим тржишним привредама које су имале повољније могућности за савлађивање утицаја и последица кризе, пад је био блажи, као на пример у Великој Британији где је укупан опсег производње у односу на 1928 износио 88,5%, или у Француској где је био 75,6%.

продирање на њена тржишта било је додатно отежано.⁵⁶⁰ Индекс немачке индустријске производње од 1928 = 100 пао је у првом кварталу 1931. на 70,2, у октобру исте године на 65,3, јануара 1932. имао је ниво од 52,9, у првом кварталу 1932. око 55, јула 1932 – 53,1, док је у августу 1932. имао ниво од 52,3.⁵⁶¹ Губљење економске снаге, пад конкурентности немачких роба на тржиштима развијених земаља и одвајање од јефтиних прекоморских сировинских извора водило је „наметању“ географски приступачнијих земаља Југоистока као неке врсте компензације, док је у исти мах спољнотрговинска активност, осим своје основне намене све више добијала на политичкој тежини, претварајући се у снажно оруђе немачког политичког продора.⁵⁶² Све је то утицало да југоисток Европе добије велики значај за Немачку привреду.⁵⁶³ У ово време поново оживљавају идеје оживотворења немачког концепта „Средње Европе“ који је сматран условом поновног немачког успона, док и сама „привредна нужност“ приморава и земље које се томе одупиру да прихвате да је „немачки фактор“ тај од кога зависе смер и даљи развој ових претежно аграрних држава.⁵⁶⁴ Југоисток, како су процењивали немачки спољнотрговински експерти, јављао се као могућа замена за изгубљено место на прекоморским тржиштима и нека врста спољнотрговинског „појаса за спасавање“. Пошто је Велика економска криза довела до пропасти планова немачке привреде о освајању светског тржишта, индустријски кругови окренули су се великим делом концепцији Великог привредног простора (Grosswirtschaftsraumkonzeption), која је подразумевала освајање привредних позиција и стварање привредног монопола у земљама Средње и Југоисточне Европе.⁵⁶⁵ У вези са потребама немачке привреде и политике, у Немачкој се ширило интересовање за економски продор у Средњу Европу и на Југоисток у чије оквире је спадала и Краљевина Југославија. Тако је група око часописа „Die Tat“, (Ferdinand Fried-Zimmermann), тражила

⁵⁶⁰ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata“, *Istorija XX veka – zbornik radova*, Beograd, 1961, 11.

⁵⁶¹ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, 172.

⁵⁶² Према М. Ристовићу, односи који су се у том правцу развијали оцењени су једном приликом (априла 1930. Министар привреде Дитрих), као „...првенствени и можда најважнији задатак“, што је у исти мах било кретање у правцу остваривања Штреземановог стратешког плана о решавању политичких питања економским средствима. Привреда, која је по Штреземану била једино преостало обележје Немачке као велике силе, добила је задатак да утире пут оживљавању политичких утицаја. Због тога „политичка димензија немачке спољноекономске политике чини неопходним да се економски односи са државама Југоисточне Европе интерпретирају у целокупности немачке спољне и ревизионистичке политике (М. Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*, Beograd, 1991, 10 – 11).

⁵⁶³ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata“, 11.

⁵⁶⁴ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, 125.

⁵⁶⁵ M. Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*, 10 – 11.

аутархију и трампу са Југоистоком. Публициста Егон Јахман је стално писао о заједничким интересима Немачке и Југоистока, о потреби давања преференцијала за Мађарску, Југославију, Румунију и Бугарску. Међутим, немачка аграрна политика није баш поговарала ширењу утицаја на Југоистоку. Немачка је, наиме, високим царинама штитила сопственог сељака, а није било ни девиза за увоз аграрне робе. Како је немачка индустрија морала да извози, то је долазило до планова да се Немачка ослободи светске трговине, спроведе аутархију, и на Дунаву и Југоистоку формира свој економски рејон, изузет из светске привреде. Нови систем клиринга који је с тим у вези уведен, требало је да кредитира немачки извоз и спречи даљи одлив злата и девиза. За стварање „Великог економског простора“ (Grosswirtschaftsraum), требало је придобити земље Средње Европе и Балкана. Немачки министар пољопривреде је јасно поставио задатке: 1) не увозити аграрну робу; 2) увести нове немачке царине; 3) план експанзије решити давањем преференцијалних, контингентних трговинских уговора.⁵⁶⁶

Велика економска криза, која је узроковала и кризу аграрне производње, нарочито снажно се одразила и на Краљевину Југославију, будући да су аграрни производи захватили 90% целокупног југословенског извоза. То је, поред унутрашњих тешкоћа које су се огледале кроз пад животног стандарда, раст незапослености и друго, имало утицаја на спољнотрговинске односе Југославије и на њену општу привредну снагу и стабилност.⁵⁶⁷ И ако је након завођења монархо-диктатуре, 6. јануара 1929. године, на унутрашњем плану Југославија деловала стабилно, у политичком смислу те речи, земља се све више суочавала са последицама економске кризе, које су овде наступиле са одређеним закашњењем. Крајем 1931. године Југославија је била у финансијској кризи, пшеница је доживела нови слом, дрво се више није секло за извоз. Од 1930. до 1932, спољна трговина је сломљена,⁵⁶⁸ дознаке исељеника су пале са 740 на 200 милиона динара, зарада од

⁵⁶⁶ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, 125 – 126.

⁵⁶⁷ D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope, I (1933 – 1936)*, 22 – 24; На пример увоз у Југославију претежно индустријских производа 1929. године, у вредности од 7.595 милиона динара, опао је 1932. на 2.860 милиона динара. Слично је било и са југословенским извозом. Он је 1929. године износио 7.922 милиона динара, а 1932. само 3.055 милиона динара. Задуженост земље у иностранству 1931. и 1932. године износила је 40.000 милиона динара.

⁵⁶⁸ Извоз у јануару 1930. износио је 616, у јануару 1931. само 384, а јануара 1932. једва 218 милиона динара. У марту 1932. држава је морала да ограничи увоз забрањеног издавања девиза увозницима. У исто време затварала су се предузећа и стругаре, које су производиле за извоз. У лето 1932. је објављено је да је за шест месеци 1930. извоз износио 3362, у 1931. години 2315, а у 1932. години само 1372 милиона динара, што је све указивало на то да је дошло до катастрофалног пада спољне трговине.

туризма је опала са 700 на 350 милиона. Експерти су тврдили да је Народна банка продала за 3,4 милијарде динара више девиза него што је купила. Страни капитал инвестиран у Југославију се повлачио, а нови није пристизао. Динар је због свега тога почео да пада од октобра 1931. али су цене и даље падале, што је значило да цене падају у све слабијим динарима, односно да цене заиста снажно падају. И приходи државног буџета пали су са 5.013 у периоду април-август 1930, на 3.712 милиона динара у истом периоду 1932. године.⁵⁶⁹ Криза је тако остављала тешке последице у обе земље које су на овај или онај начин тражиле могућности да се са њом изборе и умање или превазиђу њене последице.

Прилике које су настале у условима велике економске кризе и методе које је Немачка примењивала у својим трговинским односима са иностранством учиниле су да економска зависност балканских земаља од ње постане све већа.⁵⁷⁰ Немачка је већ 1930. године помишљала на давање преференцијала Румунији, па су поведени преговори, а понудила их је и Југославији, Бугарској и Мађарској.⁵⁷¹ У тој земљи је септембра 1931. године објављен зборник студија о великом економском простору (Wilhelm Gurge-Wilhelm Grotkopp: Grossraumwirtschaft), у којем се налазио и прилог југословенског министра Франгаша, који је изражавао југословенски став. У овом периоду нагло је појачано и немачко интересовање за Југоисток. Тако је 27. јуна 1931. потписан немачко-румунски уговор по коме је Румунија добила преференцијале за извоз јечма и кукуруза. Штампала је објавила да ће преференцијале добити и Југославија, Мађарска и Бугарска. Немачко-мађарски споразум склопљен је 18. јула 1931, а у склопу исте акције, октобра 1931. немачки посланик у Југославији Улрих фон Хасел (Ulrich von Hassell) одржао је у Берлину предавање о економском продору на Југоисток.⁵⁷² Убрзо затим, када су Французи престали да дају зајмове Југославији, крајем 1931, почело је и трговинско приближавање између Југославије и Немачке.⁵⁷³

Ипак у регулисању немачко-југословенских трговинских односа на обострану корист било је доста проблема. Југословенско-немачка размена одвијала се на темељима трговинског уговора потписаног 1927. године. У југословенско-немачкој размени од 1921. до 1931. исказана је југословенска пасива већа од три милијарде динара тако да је

⁵⁶⁹ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, 160 – 172.

⁵⁷⁰ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata“, 12.

⁵⁷¹ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, 126.

⁵⁷² Исто, 127.

⁵⁷³ J. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, Минхен, 1964, 148.

Југославија била немачко извозно, али не и набавно подручје. Од 1922. до 1932, за једанаест година, југословенски увоз из Немачке био је 9.459, а извоз у Немачку 6.212 милиона динара, при сталном југословенском дефициту.⁵⁷⁴ Немачка није куповала југословенску робу. Највећи проблем је био је у томе што није постојала уговорена царинска стопа за живу стоку и месо, нити ветеринарске конвенције. Наиме, због тешкоћа око извоза пшенице или кукуруза, од 1930. године свиње су постале средство уновчавања кукуруза, па је због непостојања ових конвенција југословенски извоз имао све већих тешкоћа. Ипак, Немачка је већ 1931. године заузела прво место међу земљама од којих је Краљевина Југославија увозила робу, и треће место на листи југословенског извоза.⁵⁷⁵ У исто време појачане су и међусобне културне везе које су требале да послуже као претходница веће економске сарадње. Тако је у фебруару 1931. основано Југословенско-немачко друштво, а у априлу организована немачка изложба.⁵⁷⁶ Немци су показивали све већи интерес за југословенско тржиште. У мају 1931. земљу је посетила група немачких индустријалаца док је августа исте године у Есену основана ДЕЈУ (*Deutsch-jugoslawische Handelsgesellschaft*) – немачко-југословенско друштво за узајамну трговину. Немачке фирме све су више нудиле своје производе и услуге у замену за југословенске. И у Београду су се множиле присталице економског повезивања са Немачком. Југословенски извозници вршили су притисак на власти да се уговор о преференцијалима са Немачком што пре потпише, а након показаног интересовања са југословенске стране, из Берлина је 20. јула 1931. добијен одговор да је Немачка спремна за преференцијални уговор са Краљевином Југославијом. Прелиминарни договори око трговинског уговора су вођени у јесен 1931, али је Немачка морала да одложи своје трговинске споразуме, укључујући и оне потписане, због страних приговора.⁵⁷⁷ Разлог за трговачко приближавање између Југославије и Немачке које је почело је крајем 1931. године, била је и чињеница да су баш тада Французи престали да дају зајмове Југославији.⁵⁷⁸ Од 1932. године и у Немачкој је ојачао правац који је тежио повезивању са југоистоком ради набавке сировина, јер је Немачка имала велику пасиву при набавци сировина из прекоморских држава, које сада

⁵⁷⁴ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, 171.

⁵⁷⁵ Исто, 127-129.

⁵⁷⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Београд, 1985, 201.

⁵⁷⁷ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, 127-129.

⁵⁷⁸ Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 148.

нису имале пара да купују немачке машине. И за аграрне државе, међу које је спадала и Југославија, више није било важно ко им даје кредите него ко купује њихову робу. Тако је југословенско Министарство трговине 8. јуна 1932. поново поставило питање преференцијалног уговора, о чему је обавештен и немачки посланик у Краљевини. Онда су девизне тешкоће тешко погодиле међусобну размену. Југословенска Народна банка више није давала девизе за куповине из Немачке, а од 8. августа Немачка је одбила да даје девизе за набавке из Југославије. У Југославији је било залеђено 30 милиона марака немачких потраживања. Министарство финансија дозвољавало је немачким набављачима да за те паре узму воћа, вина, хмеља, али не и да изнесу девизе, нашта је немачки посланик претио отказивањем трговинског уговора. У септембру је немачки посланик у Београду саопштио да се трговински уговор из 1927. године отказује почев од 6. марта 1933. године, на шта су преко југословенског посланика у Берлину Живојина Балугџића предложени хитни преговори. Преговори за склапање југословенско-немачког клириншког уговора вођени су у Берлину у току истог месеца. Уговор је потписан 13. септембра 1932. године. Немачка је пристала да у 1932. години увозницима додели само половину девиза из 1931. године, док је замрзнутих немачких потраживања у динарима било преко 200 милиона. Очекивало се да ће Немачка свој замрзнути новац уложити у југословенско воће.⁵⁷⁹ Ипак, привредни проблеми више су тиштали Југославију него Немачку. Наиме, криза је најдубље захватила Краљевину крајем 1932. године, то јест баш у тренутку када су економски експерти у свету почели да пишу да се осећају знаци престанка кризе. Са друге стране у Немачкој се осетило побољшање, које се манифестовало кроз лагани успон индекса индустријске производње. Он је у односу на 1928, у септембру 1932. износио 56,2%, у октобру 59,9% и новембру 62,9%, тако да је пре доласка Хитлера на власт криза у Немачкој почела да попушта.⁵⁸⁰ И поред тога, 1932. година била је година највеће кризе у земљи и обичан свет је очекивао неку промену. На то су указивали и резултати избора од 31. јула 1932. који су када се зброје национал-социјалистички и комунистички гласови показивали да је 57,5% Немаца било против Вајмарске Републике.⁵⁸¹ Економска криза дала је тако крила успону национал социјалиста,

⁵⁷⁹ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, 171.

⁵⁸⁰ Исто, 172.

⁵⁸¹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 221

чија је позиција непрестално јачала.⁵⁸² Привредне тешкоће, националсоцијалистичке победе, комунистички успеси, неефикасност државе, нереди, убиства итд, учинили су да неки одговорни људи Вајмарске Републике посегну за новим решењима, то јест да власт предају Хитлеру. До тада се већ наине раширило мишљење да нацисти све више изражавају вољу Немаца и нагло постају оно што су сами тврдили да јесу: партија већине немачког народа. Кључни човек у овом подухвату постао је Фриц фон Папен, председник чиновничке владе која је дошла на управу 1. јуна 1932. Његов став био је да нацисти дођу на власт легалним путем, кроз парламентарне изборе који су због тога поново расписани у септембру исте године. При оцени овога става не треба ипак изгубити из вида негативно искуство које је немачко друштво имало са револуциом крајње леве крајем 1918. и у првој половини 1919. године.⁵⁸³ Избори од 6. новембра 1932, донели су ново изненађење. Број Хитлерових бирача смањио се на 11,730.000 док су комунисти даље напредовали, освојивши око шест милиона гласова. На овај начин је постало очевидно да се преображај у национал-социјалистичком духу не може извести потпуном победом ове опције на изборима. Јачање комуниста свакако је имало утицаја на то да владајућа немачка елита, оличена у фон Папену дође до закључка да треба све учинити да се помогне Хитлеру да дође на власт. Све већи број заступника крупног капитала био је такође за Хитлера. Одлучујући разговори између фон Папена и Хитлера вођени су у кући банкара Шредера у Келну 4. јануара 1933. године. На крају су и председника Републике фон Хинденбурга убедили да се треба сложити са Хитлеровим преузимањем власти, како би се избегао грађански рат, будући да је он још увек био вођа најјаче партије у Рајхстагу. Пошто је влада генерала фон Шлајхера пала 28. јануара, председник Републике је позвао Адолфа Хитлера и поверио му мандат. То се догодило 30. јануара 1933. године.⁵⁸⁴ Долазак националсоцијалиста на власт, 1933. године, те успостављање Трећег Рајха, никако није

⁵⁸² Након избора 14. септембра 1930. године, они су освојили 107 мандата и поверење 6,4 милиона бирача, што је био нагли скок у односу на 1928. када су освоили свега 810.000 гласова и 12 мандата. Нове успехе националсоцијалисти су пожњели на председничким изборима 1932, када је и поред победе маршала Хинденбурга, Хитлер освојио 13,240.000 гласова, односно када је 37% Немачких бирача гласало за њега. На ванредним изборима 31. јула исте године национал-социјалисти су постигли нови велики успех, будући да се за њих изјаснило 13,7 милиона бирача. Они су тада освојили 230 мандата, што је било више него што је освојила до тада и једна политичка партија у историји немачког парламентаризма. У исто време растао је број гласача и друге радикалне снаге у Немачком друштву – комуниста, који су да 4,6 милиона гласова 1930. скочили на 5,28 милиона гласова јула 1932.

⁵⁸³ О комунистичкој револуционарној делатности у немачкој опширније видети: А. Митровић, *Време нетрпељивих*, 111 - 130.

⁵⁸⁴ А. Митровић, *Време нетрпељивих*, 233 - 238.

значило прекид спољнотрговинске политике вођене у време Вајмарске Републике. Година доласка Хитлера на власт била је и година у којој је и настављено испољавање тежње за снажним привредним окретањем ка Југоистоку.⁵⁸⁵ На заседању од 4. априла 1933. године немачка влада донела је одлуку да је простор Југоисточне Европе треба да буде освојен привредно што је требало пропратити јачањем политичких веза. Коначно доношење ове одлуке везује се са именом Адолфа Хитлера. На седници владе од 7. априла 1933. године тадашњи министар спољних послова Рајха, барон Константин фон Нојрат изнео је спољнополитички курс чији је циљ био стварање јаким позиција Немачке у иностранству водећи уз то рачуна о немачким економским интересима у Југоисточној Европи наглашавајући да је изузетно важно освојити то тржиште за немачки извоз. На седници кабинета одржаној 4. октобра исте године на којој се расправљало у вези са тешкоћама немачке спољне трговине и начинима да се оне превазиђу, фон Нојрат је нагласио да треба посебно обратити с тим у вези пажњу на оне економске регионе у којима је могуће успоставити немачку привредну супрематију. У те регионе убрајани су европски Југоисток, Север и Североисток. Детаљан меморандум о стратегији економске експанзије који је припремила група водећих владиних експерата достављен је А. Хитлеру до краја маја 1933. године. У меморандуму је наглашено да Немачка мора пронаћи привредни простор у коме ће бити у могућности да заузме позицију доминантног чиниоца захваљујући немачком предузетничком духу и организационим способностима. Немачка је требала да повуче јасну линију преко читаве карте Европе од Севера и Североистока до Југоистока и тако обележи регион чије ће чланице уживати економске привилегије у њиховим односима са Немачком. Ту групу земаља требале су чинити Данска, Норвешка, Белгија и Холандија на Северу и Аустрија, Мађарска, Југославија, Бугарска и Румунија на Југоистоку.⁵⁸⁶ Када је Југославија у питању у једном трговинском уговору који је потписан 1933, Немачка је обећала Југославији да ће повећати своју куповину пшенице и кукуруза и да ће допустити преференцијалну тарифу за шљиве, као важне југословенске извозне производе.⁵⁸⁷

⁵⁸⁵ М. Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*, 12.

⁵⁸⁶ А. Mitrović, „Ergänzungswirtschaft: The Theory of an economic area of the Third Reich and Southeast Europe (1933 - 1941)“, *The Third Reich and Yugoslavia 1933 – 1945*, Belgrade, 1977, 19 – 20.

⁵⁸⁷ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, Минхен, 1964, 148.

Следећи корак с тим у вези била је политика „Новог плана“ министра привреде и председника Рајхсбанке Шахта (Heilmar Schacht). Промовисана 24. септембра 1934. и усмерена на контролу спољне трговине, девизни трансфер и билатерализацију спољнополитичких односа, имала је одличне последице по даљи немачки привредни и политички продор на Југоисток. Наметањем таквог спољнотрговинског система омогућено је да дође, клириншком разменом и давањем трговачких преференци, до све већег потпадања земаља тог подручја под немачки привредни утицај, разарајући у исти мах постојеће одбрамбене политичке и војне антиревизионистичке механизме (Мала Антанта).⁵⁸⁸ Први корак у том правцу, када је Краљевина Југославија у питању, био је трговински уговор закључен између ње и Немачке 1. маја 1934. године. Тим уговором немачка страна изашла је у сусрет Југославији преузевши обавезу куповања југословенских пољопривредних производа по ценама вишим од цена на светском тржишту, с тим да не плаћа у девизама него путем клиринга, извозом индустријске робе у Југославију.⁵⁸⁹ Због тешке привредне ситуације у којој се нашла, као и структуре сопствене производње Југославија је као и остале балканске земље била упућена на Немачку. Систем клиринга, постаће тако главна карактеристика немачког промета са земљама југоисточне Европе у којима је Немачка више куповала него што је извозила. Последица тога била је да су се на клириншким рачунима у Рајхсбанци образовале велике суме замрзнутих марака, које је немачка влада могла да користи за бескаматно кредитирање сопствене привреде.⁵⁹⁰

Од 1933. до 1935. године југословенски извоз у Немачку је порастао од 33,5 на 61,4 милиона марака, или од 13,9% на 18,6% југословенског извоза. У години 1935. Немачка је избила на прво место у југословенском извозу (751 милион динара или 18,63%), исто као и у југословенском увозу (598,1 милион динара или 16,17%). Године 1936. југословенски извоз за Немачку је прешао једну милијарду динара. Толико од 1931. ни једна земља није купила.⁵⁹¹ Упоредо са растом трговинске размене расла су и клириншка потраживања Југославије, тако да су почетком новембра 1935. године износила 319 милиона динара,

⁵⁸⁸ М. Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*, 15.

⁵⁸⁹ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, Zagreb, 1975, 81.

⁵⁹⁰ Ж. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, 13.

⁵⁹¹ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, 276

крајем 1936. године 520, а крајем јуна 1937. године 480 милиона динара.⁵⁹² Један од фактора који је додатно ојачао раст југословенско-немачке спољнотрговинске размене биле су и привредне санкције Лиге Народа које је трпела Италија након агресије на Етиопију у јесен 1935. године.⁵⁹³ До тог периода главни југословенски спољнотрговински партнер са учешћем од 18.3% у југословенском извозу и 12,7% у укупном југословенском увозу (1934) била је Италија, док је Немачка захватала 13,9% односно 11,4%. Захваљујућу санкцијама којима се придружила и Краљевина Југославија и немогућности Британаца и Француза да пруже задовољавајуће компензације земљи због штета на пивредном плану које су наступиле, шансу је искористила Немачка. Њен удео у спољнотрговинској размени Југославије порастао је на 17.3% у извозу у 1935. години и 23,9% у наредној 1936. години док је италијански смањен на 15,4% у 1935. и свега 3,2% у 1936. години. Слични трендови показали су се и у увозном салду према коме је учешће Италије опало на 8,5% у 1935. и свега 2,3% у 1936. години, док је немачки порастао на 13,7% у 1935. и 25% у 1936. години.⁵⁹⁴ Из немачких куповина које су се пеле на 21 милион Рајхсмарака произашао је до 1936. године велики клириншки дуг.⁵⁹⁵ Већ крајем марта 1936. године немачка привредна делегација извештавала је са преговора у Загребу да су циљеви постављени пре годину дана остварени и да је југословенска влада изразила спремност да кроз нове регулаторне мере велики део увоза преусмери ка Немачкој. На тај начин, као и кроз велике државне набавке према прорачунима, немачки извоз у Југославију требао се још у току 1936. године повећати за око 40 милиона Рајхсмарака, односно удвостручити. Тиме би немачко учешће у укупном југословенском увозу нарасло на више од 33%, те би Немачка заузела прво место у југословенском увозу које је 15 година држала Италија. Према истом извору југословенска влада рачунала је да ће се југословенски извоз у Немачку повећати са 60 на 90 милиона Рајхсмарака.⁵⁹⁶ Због великог немачког клириншког дуга југословенска влада је у јуну 1936. донела одлуку да Југословени могу увозити само извесну робу, до висине од око 35% од целокупног извоза из неклириншких земаља и то само по специјалним дозволама које ће давати Народна банка. Владин циљ био је да се

⁵⁹² Ž Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, 14.

⁵⁹³ О томе видети више: E. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931 – 1937*, Beograd, 1987, 143 – 147.

⁵⁹⁴ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, I (1933 – 1936), 333 – 337.

⁵⁹⁵ J. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, Минхен, 1964, 149.

⁵⁹⁶ ADAP/C V – 1, 5. März bis 25. Mai 1936, Göttingen, 1977, 297 – 298; Ministerialdirektor Sarnow (Reichs- und preußisches Wirtschaftsministerium) und Vortragender Legationsrat Clodius (z.Z Zagreb) an das Auswärtige Amt, Telegramm Nr. 4 vom 26.03; Delegation Nr. 2, Zagreb, den 27. März 1936.

смањи увоз из земаља са јаком валутом а да се истовремено повећа увоз из клириншких земаља, а нарочито из Немачке, главног југословенског клириншког дужника. Те мере повећале су зависност југословенске привреде од трговине са Немачком, али под постојећим околностима није било друге алтернативе.⁵⁹⁷ Немачка је тако сјајно искористила санкције. Док су Велика Британија, Француска и Чехословачка преузеле заједно 25% југословенског извоза, Немачка је сама преузела 60%. Након аншлуса Аустрије која је такође била један од најзначајнијих југословенских спољнотрговинских партнера Немачка је 1938. године постала убедљиво први економски партнер Краљевине Југославије, захватајући 39,4% југословенског увоза и 42% извоза земље.⁵⁹⁸ Колико су се развијали трговински односи између две земље најбоље илуструју немачки подаци по којима се немачки извоз у Југославију повећао од 33,8 милиона РМ из 1933. године на 108 милиона РМ у 1938. години. У истом периоду се увоз из Југославије повећао са 33,5 милиона РМ на 108 милиона РМ. Размена добара између две земље се не рачунајући односе са Аустријом у том периоду више него утростручила, док је рачунајући и њен биланс у оквирима Рајха она била упетостручена.⁵⁹⁹ После анексије Судетске области, немачко учешће у југословенском увозу је порасло на 50% а у извозу на 49,9%, док је захваљујући преузимању аустријског капитала Немачка држала 6,77% целокупног страног капитала уложеног у Краљевину Југославију.⁶⁰⁰

Посебан значај за Немачку, поред аграрне, имала је југословенска рударска производња. Приликом посете гувернера немачке Рајхсбанке Хајлмара Шахта Београду од 11. до 13. јуна 1936, у оквиру вишедневне турнеје по земљама Југоисточне Европе, он је у разговору са југословенским председником владе и ресорним министрима о проблемима клириншке размене и могућностима за њено унапређење посебно исказао интересовање за југословенске руде и предложио заједничка улагања у њихову експлоатацију.⁶⁰¹ О значају југословенског рударства за Немачку најбоље сведоче подаци немачког штаба за ратну

⁵⁹⁷ J. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, Минхен, 1964, 149.

⁵⁹⁸ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, 17 - 18.

⁵⁹⁹ AA PA, R-103324; Besuch des Prinzregenten Paul von Jugoslawien in Deutschland im Juni 1939; Aufzeichnung für eine Unterhaltung mit dem Prinzregenten Paul von Jugoslawien über deutsch-jugoslawische Wirtschaftsbeziehungen; Berlin, den 23. Mai 1939.

⁶⁰⁰ С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, Београд, 2010, 107.

⁶⁰¹ ADAP/C V – 2, 5. 26. Mai bis 31. Oktober 1936, Göttingen, 1977, 587 – 589; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; Politischer Bericht; Betrifft: Besuch des Reichsbankpräsidenten Dr. Schacht in Belgrad; 1680 Wi; Pol. IV 839, Belgrad, den 16. Juni 1936.

привреду (Wehrwirtschafts Stab) које је прикупио др Адолф Крумер (Dr. Adolf Krümmner). Према тим подацима Југославија је поред Немачке располагала највећим рудницима олова у Европи са годишњом производњом од 71.000 тона, као и највећим рудницима бакра (годишња производња од 40.000 тона) и хрома (53.000 тона годишње) и била највећи европски произвођач антимона (2.500 тона годишње). По производњи злата (3 тоне) налазила се на другом месту на старом континенту, одмах иза Шведске (10 тона), док је по производњи боксита била на трећем месту (400.000 тона) одмах после Француске (700.000 тона) и Мађарске (500.000 тона). Процењивало се да се производња бакра, хрома, антимона и посебно олова и цинка може још више повећати тако да Југославија постане водећи произвођач тих руда у Европи, као и злата и боксита. Постојале су такође и изгледне могућности за развој експлоатације гвоздене руде и пирита као и нафте. До 1939. године Немачка је из Југославије покривала 40% сопствених потреба за бокситом, $\frac{1}{2}$ потреба за антимоном, $\frac{1}{4}$ потреба за бакром и више од $\frac{1}{4}$ потреба за хромом.⁶⁰² Из свега изнетог да се закључити да је од посебног значаја за немачку мирнодопску и ратну привреду, а посебно за њену ваздухопловну индустрију био југословенски боксит. Раст извоза ове југословенске руде у Немачку одвијао се геометријском прогресијом. Тако је 1934. године за Немачку извезено 91.820 тона, наредне 1935. године 171.248 тона, годину дана касније 253.085 тона, 1937. године 388.388 тона и 1938. године 379.742 тоне, чиме је Немачка апсорбовала читаву југословенску производњу.⁶⁰³ Заједно са Мађарском Југославија је покривала 100% немачких потреба за бокситом како у миру, тако и у рату.⁶⁰⁴ Због тога не чуди што је главна личност Трећег Рајха која је била протагониста и носилац сарадње са Југославиом био нацистички министар Ваздухопловства Херман Геринг.

Након што се Немачка проширила и на Судетску област министар Рајха за економске послове др Валтер Функ боравио је у Београду почетком октобра 1938. године, у оквиру своје балканске турнеје. Он је понудио Југославији један уговор којим се Трећи Рајх нудио да откупи 50% целокупног југословенског извоза, да пружи техничку помоћ да се повећа производња металних руда и потребан капитал за извоз рударских производа уз

⁶⁰² Barch, MA, RW 19/3529; OKW/Wehrwirtschaftsamt und Rüstungsamt/Die Jugoslawische Bergwirtschaft und ihre Bedeutung für Deutschland im Frieden und im Krieg. Berlin, den 13. Oktober 1938, 66 - 69

⁶⁰³ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, 15.

⁶⁰⁴ Barch, MA, RW 19/3529; OKW/Wehrwirtschaftsamt und Rüstungsamt/Die Jugoslawische Bergwirtschaft und ihre Bedeutung für Deutschland im Frieden und im Krieg. Berlin, den 13. Oktober 1938, 68.

услов да Југословени купују више немачке робе, као и да дају уверавања о политичком пријатељству.⁶⁰⁵ Тада су први пут пред Краљевину Југославију поред економских отворено постављени и политички захтеви од којих је земља покушала да се одбрани повећањем привредне сарадње са старим савезницима. Међутим, после неуспелог покушаја Велике Британије и Француске из 1938. године да се економски боље позиционирају на Балкану учешће Немачке у спољнотрговинском билансу балканских земаља се још више повећало. Тај покушај дао је ипак неке резултате, па учешће Немачке са Аустријом у југословенском увозу смањено са 42% из 1938. на 31,92% у 1939. години, али је тај проценат углавном опао у корист учешћа Чешке и Моравске који је са 7,89% повећан на 13,93%. Ове две области ће се од средине марта 1939. наћи под немачким протекторатом, тако да је увоз из Немачке повећан на 47,68%, да би заједно са Чешко-моравским протекторатом захватио 54,17% од укупног југословенског увоза.⁶⁰⁶ Након уништења Чехословачке и укључења Чешко-моравског протектората у састав Трећег Рајха политички захтеви постајаће све јачи а Југославији ће остајати све мање простора да се њима успешно супротстави.

2.2. Југославија и нацизам – политичке промене у Немачкој и долазак Хитлера на власт

И Краљевина Југославија и Вајмарска Република, настале као чеда „Версајске Европе“ на историјску позорницу ступиле су као либералне државе у којима је владала парламентарна демократија. Ипак, од завођења монархо-диктатуре, 6. јануара 1929. године, па све до доласка на власт Адолфа Хитлера Вајмарска Република као демократска држава стајала је на супротном политичком полу у односу на Краљевину Југославију. С тим у вези и немачко грађанско и војно јавно мњење доживљава Југославију у негативном контексту као грађанску диктатуру коју сврстава у диктатуре са или без утицаја парламента, заједно са Италијом, Турском, Португалијом, Литванијом и Албанијом.⁶⁰⁷ Са системом који је на власт дошао у Немачкој са избором Адолфа Хитлера за канцелара 30. јануара 1933. године та југословенска грађанска диктатура имала је неке сличности али се

⁶⁰⁵ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, Минхен, 1964, 152 - 153.

⁶⁰⁶ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, 104.

⁶⁰⁷ *Militärwochenblatt*, № 26, 11. Januar 1933, 884.

од њега и у приличној мери разликовала. Према Андреју Митровићу националсоцијализам (нацизам) као и фашизам у основи је карактерисала усмереност ка стварању ауторитарне националне државе која треба да обезбеди потпуну политичку хомогеност друштва на темељима укинутих слобода, битно ограничених права и потпуне подређености појединца. Нацизам је слично фашизму, својим идеолошким опредељењем, политичким програмом и практичним радом био одлучно противан парламентарним системима, а крајње непријатељски према комунизму. Преузео је традицију великодржавне идеје и раније постављене империјалистичке програме, образлажући их и пропагирајући идеолошки, привредно и политички с крајњом жестином и упорношћу, настојећи да их оствари свим средствима, укључујући и најбруталније насиље, док је мобилизациони идеолошки мото био сведен на служење интересима нације, односно националне државе.⁶⁰⁸ Главни идеолог националсоцијализма био је Адолф Хитлер који је своје погледе на свет изнео у књизи *Mein Kampf* (Моја борба – прим. Д.Д).⁶⁰⁹

Са друге стране, прокламовањем диктатуре, и краљ Александар и Министарски савет настојали су да проведу нов државни идеолошки концепт заснован на националном унитаризму са потпуним одбацивањем парламентаризма.⁶¹⁰ Према Бранку Петрановићу, југословенство је под краљем Александром добило карактер државне идеологије у државном и националном интегритичком облику и као „супраидеолошка норма“ завладало је вољом државне силе. Укидањем регионализама, партикуларизама и племенштине, народи Југославије су преко ноћи престали да постоје, у име „спашавања државе“.⁶¹¹

Један од првих задатака који је имао да оствари Министарски савет, односио се на стварање једне општејугословенске организације која је временом требала да прерасте у државну политичку странку. Било је предвиђено да влада буде извршни орган те организације. Изабран је Одбор четворице министара који је имао задатак да изради план рада око стварања организације и да преко бановинских и среских извршних власти проводи организовање на терену. Како закључује Никола Жутић, организација је требала да буде створена силом државне власти, што је произишало из речи Петра Живковића да

⁶⁰⁸ А. Митровић, *Фашизам и нацизам*, Београд, 2009, 14 – 15.

⁶⁰⁹ О идеологији национал-социјализма видети више: Е. Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Београд, 1990; Дž. L. Mos, *Istorija rasizma u Evropi*, Београд, 2005; Андреј Митровић, *Фашизам и нацизам*, Београд, 2009.

⁶¹⁰ N. Žutić, *Sokoli – ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 – 1942*, Београд, 1991, 37.

⁶¹¹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I, Београд, 1988, 257.

се „нико неће силити да уђе у организацију, али ко буде противан, ко буде сметао, тај ће и последице повући“.⁶¹² Супротно Мусолинију и Нацистима који су прво створили странку па затим преузели руковођење државом, југословенски ауторитарни образац кренуо је супротним смером, где је ауторитарна власт владоца покушала да стварањем странке задобије ширу политичку основу за своју идеологију. Међутим, и поред свих напора, монархдиктатура у Југославији, чија је идеја водиља била идеологија централизма и интегралног југословенства са Југословенском радикалном сељачком демократијом, односно Југословенском националном странком није успела да створи странку која би одговарала класичном типу фашистичке, односно националсоцијалистичке странке.⁶¹³

Једна од мера тоталитарног карактера била је и потпуна етатизација и у области физичке културе извршена децембра 1931. када је основано Министарство физичког васпитања народа.⁶¹⁴ Нешто пре тога, у децембру 1929. дошло је до уједињења дотадашњих племенских соколских организација у Соко Краљевине Југославије, као државну организацију за физичко васпитање народа која је донекле могла подсећати на италијанску фашистичку омладинску организацију Акција Балила. Акција Балила је основана 1923. а 1926. претворена у државну установу која је окупљала целокупну мушку и женску омладину у земљи са задатком да стекне једнообразно претежно војничко фашистичко образовање.⁶¹⁵ Ипак, за разлику од италијанске Акције Балила или немачког

⁶¹² N. Žutić, *Sokoli – ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 – 1942*, 37 - 39.

⁶¹³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I, 197.

⁶¹⁴ N. Žutić, *Sokoli – ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 – 1942*, 40.

⁶¹⁵ П. Булат, „Италија у знаку фашизма“, *Војни весник*, 6, Београд, 1933, 189 – 190; Мушка омладина у Акцији Балила била је према доби подељена у три категорије: Балиле, Авангардисти и Млади фашисти. Услов за пријем у Балиле био је да је дечак напунио осам година, да је телесно и душевно здрав и да има дозволу од родитеља. При упису у организацију мали Балила добијао је одмах друштвену униформу која се састојала од црне кошуље и тамнозелених панталона. Дечак се додељивао извесној легији чији број није био једнак већ је варирао према појединим крајевима. Свака легија се делила на три кохорте а свака кохорта на три центурије, центурија на три манипуле, а манипула на три одреда. Поједина легија носила је име неког истакнутог народног јунака и имала своју заставу, своју музику и санитетску секцију. Сваки дан након школе деца су одлазила у Балилу и тамо учила гимнастику, војне вежбе, по један занат и фашистичку катихизу садржану у т.зв. „Државној књизи“. У својој четрнаестој години Балиле су превођене у Авангардисте уз посебан церемонијал и при том добијали пушке и учили гађање пушком и митраљезом. У осамнаестој години су се Авангардисти преводили у Младе фашисте што је представљало последњи степен унутар омладинске организације, да би затим у двадесет и првој години прелазили као редовни чланови у фашистичку странку и у војску. Поред општих постојале су и посебне поморске и ваздухопловне јединице Акције Балила. Паралелно са мушком вршила се и организација и васпитање у националном фашистичком духу и код женске омладине. Девојчице од седме до четрнаесте године сачињавале су организацију Малих Италијанки, од четрнаесте до седамнаесте Младих Италијанки и од седамнаесте до двадесет и прве Младих шашисткиња. После дадесет и прве године улазиле су у удружење Жене фашисткиње. Њихова униформа се састојала од црне сукње и беле блузе а васпитавање су углавном на исти начин као и мушкарци.

Хитлерјугенда југословенско Соколство је било прожето грађанском либералном универзалистичком теоријом о превазилажењу националних, верских и социјалних супротности у друштву (потребе социјалне и националне нивелације становништва, потреба „класног мира“). Према речима самог краља Александра Соко је поред тога што је требало да буде здрав васпитач омладине, поборник братства и љубави, заточник југословенске мисли и носилац витешког и националног духа имао да буде и школа грађанских врлина и спона са великом свесловенском соколском заједницом.⁶¹⁶

Милитаристички фактор био је незаобилазан у анализи порекла и карактера шестојануарског режима, али и поред допунских терористичких, полувојних организација није постојала партијска војска у смислу италијанског или немачког примера.⁶¹⁷ Интегрално југословенство је остављало трагове у државно-правним решењима, политичким пројектима, хуманистичким наукама. У историјској науци, етнологији и антропологији почело је да се говори о психичком типу Југословена. Глорификовала се „динарска раса“, људи из „Динарида“, динарски тип човека и његове психолошке и психофизичке особине.⁶¹⁸

Због ауторитарних мера које је спроводио краљ Александар, непосредно пред долазак Хитлера на власт немачко цивилно и војно јавно мњење доживљава Југославију у негативном контексту као грађанску диктатуру коју сврстава у диктатуре са или без утицаја парламента, заједно са Италијом, Турском, Португалијом, Литванијом и Албанијом.⁶¹⁹ Ово стање духова наставиће се и у непосредно наредном периоду. У једном чланку објављеном у Недељном војном листу (*Militärwochenblatt*) марта 1933. године Југославија се приказује у веома тамном светлу по питању људских права и слобода. Тако аутор наводи да „одмах након преласка југословенске границе свакоме пада у очи жалосан и неприродан мук, који влада у читавој земљи. Нико нема храбрости да изрази своје мишљење на улици, у крчми или у возу, бојећи се изнад свега режимских шпијуна. О томе се може чути у поверљивим разговорима вођеним на местима на којима не прети никаква опасност. Аутор текста истиче да се југословенски буџет бори се са великим тешкоћама, те да је Југославија у основи аграрна земља која свој пољопривредни потенцијал

⁶¹⁶ N. Žutić, *Sokoli – ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 – 1942*, 42, 46 - 47.

⁶¹⁷ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I, 197.

⁶¹⁸ Исто, 257.

⁶¹⁹ *Militärwochenblatt*, № 26, 11. Januar 1933, 884.

недовољно добро користи. На војску се троши највећи део државног буџета. Из тога разлога пореска давања изузетно су висока и она понајвише погађају Немце (Швабе), Мађаре и изнад свега Хрвате. Становништво предратне Краљевине Србије плаћа мање порезе од становника новоприсаједињених области. Из тих разлога је по њему ситуација у Хрватској бивала све немирнија. Хрватски отпор имао је према аутору своје корене такође и у атентату у скупштини, након којег је у читавој Хрватској отпочео да се развија покрет који има за циљ потпуно одвајање новоприсаједињених области од територија предратне Краљевине Србије. Он истиче да једна тајна организација све више јача. Реч је о Усташком покрету. У јулу 1932. године по први пут изашла је ова организација снажно у јавност. У непроходном кршу планине Велебит, појавиле су се прве банде и патроле и наишле на пријатељски пријем код локалног становништва. Жандармерија се једно време држала пасивно, као да их не примећује, а Усташе су се такође понашале прилично мирно, никога не пљачкајући и не нападајући, укључујући и седишта државних власти. Жандармерија такође није желела да провоцира оружане сукобе са Усташама и устаничким покретом, пошто се знало да су они добро наоружани. Имали су лично наоружање и ручне бомбе најновијег модела. Аутору је било интересантно и то да су Усташе такође морале да регулишу војну обавезу и служе у југословенској војсци. До првог сукоба дошло је у септембру 1932. у околини Госпића. Од тада је долазило до све више оружаних чарки у читавој Хрватској, Босни, Славонији и Херцеговини. Убрзо се показало да број од 400 жандарма ангажованих у околини Госпића није довољан. Њихов број повећан је на 1.400, а када се и ово показало недовољним у област су као испомоћ послата још три пешадијска батаљона, једна брдска батерија и више митраљеских одељња. Након појаве ових снага усташе су побегле. Десило се да је само један од њих убијен. Реч је о једном сељаку из околине Карлобага. Цео овај покрет из септембра 1932. могао се према аутору посматрати и као једна пробна мобилизација. Он је истицао да сваки познавалац Балкана зна да партизански рат који воде банде зависи од теренских и временских услова и распламса се поново кад „гора озелени“, тако да се могло рачунати са поновним избијањем устанка у пролеће или лето ове године (1933 – прим. Д.Д) пошто су се прилике од 1932. у сваком случају само још више погоршале. Главна намера усташког покрета била је да припреми Хрватски народ за будући ослободилачки рат против Србије. Аутор износи мишљење да убацили Србе и Хрвате као Југословене у један

исти лонац представља један велики превид основних чињеница. По њему, ако су ова два народа можда пре много времена и имала један заједнички корен, живели су вековима раздвојени једни од других. И ако је њихов језик у суштини један, главна разлика остаје у религијској припадности. Она игра можда нигде тако једну велику улогу као овде. Хрвати су примили западну културу са римокатоличком вером, док су Срби остали православци. Лакше се тако по њему могу сјединити ватра и вода него што ће се ове две нације ујединити. До сада је римокатолички клер заузео снажне позиције супротстављања националној организацији „Сокола“ која је у основи антикатоличка. У скорије време су се религијске супротности још више заостриле. Вођство руског сокола је прешло из Прага у Београд, да би што боље водило тамошње многобројне руске савезе. Он је поставио и реторичко питање: Ко сад финансира Усташе, одакле добијају новац, најсавременије наоружање и опрему? Срби оптужују Италију и делом Мађарску и Бугарску. Обе задње споменуте земље немају нити оружја нити новца за друге, док је Италија заузела изузетно опрезан став и због тога не подржава овај покрет. Али у иностранству, понајвише у Северној и Јужној Америци, као и у Француској живи око милион Хрвата, од којих су неки и прилично богати. Они подржавају своје земљаке. Центар Усташког покрета у иностранству је у Аргентини. Далматинци, потомци познатих помораца Ускока, су кријумчарски народ своје врсте. Малобројни бродови југословенске морнарице нису у стању да блокирају изузетно дугачку обалску линију. Међу многобројним острвима и каналима може се наоружање и опрема веома лако прокријумчарити за Хрватску, како се у суштини и ради. Пошто је до сада Влада имала лоша искуства са борбом против Усташког покрета, покушава се са балканским одговором у виду контра-чета које припадају њеној Четничкој организацији да се покрет спречи и да се поново успостави државна власт. Најпознатији четовођа Коста Пећанац је био задужен за организацију четничких формација за борбу против Усташког покрета. Он је стално у акцији где предузима мера да умири Далмацију, Подравину и Славонију. До сад су Четници коришћени само на бугарској граници, где су сачињавали једну врсту резерве Граничне трупе, док се сада такве јединице формирају и у Хрватској. У стварности обезбеђују ове на све спремне четничке јединице сада такође и југословенске железнице.

Аутор закључује да се због свега наведеног садашњи мир у Југославији може описати само као затишје пред буру. Може се приметити и у старој Србији да се до сада

вођена политика не може даље продужити, јер је све више националности које ће све гласније захтевати аутономан статус за поједине покрајине. Хрватска жели да остане са Југославијом само у таквој државној вези какву има Ирска са Великом Британијом. Хоће ли српска владајућа елита бити у стању да угаси ове пожаре, остаје да се види у будућности. У сваком случају успело се да се неспоразуми са Румунијом изгледе. Овај разлог био је и повод за краљеву посету Букурешту. Војска је за сада још увек нетакнута.⁶²⁰ Из навода којима се аутор у тексту служи може се лако назрети да му је извор информација био неко од представника хрватских франковаца, али текст свакако доноси и делић истине о клими која је владала у Југославији под диктатуром.

У односу на Вајмарску републику много више симпатија за ауторитарни облик власти у Југославији имаће режим национал-социјалиста. Наиме, и ако је велики део Југоисточне Европе кроз историју био под контролом Беча, а Хитлер је по рођењу био Аустријанац, и у региону живела многобројна немачка мањина Хитлер никада није користио те чињенице у смислу у којем би их користио у другим деловима европског континента. Према Мартину ван Кревелду, изгледа да је као и Бизмарк пре њега био мишљења да територијални спорови и међусобни односи између балканских држава не треба да се тичу Немачке. Он је чак отишао толико далеко да је објавио своју „апсолутну политичку незаинтересованост“ за регион у члану 3 тајног протокола Рибентроп-Молотов потписаног 23. августа 1939. године.⁶²¹

Из тих разлога, долазак национал-социјалиста на власт у Немачкој, 30. јануара 1933, у владајућим круговима у Краљевини Југославији није изазивао претерану забринутост. Југословенски посланик у Берлину, Живојин Балугџић објашњавао је политичке промене у Немачкој као последице великих социјалних сукоба. Иза Хитлера су по Балугџићу стајали председник, маршал Паул фон Хиндебург, војска и бирократија, док је демагогијом почео задобијати и поверење радничких маса. Југословенски посланик Адолфа Хитлера слика по преузимању власти, као националног и социјалног демагога склоног завођењу диктатуре.⁶²² Већ маја месеца исте године Балугџић извештавајући МИП и Двор о унутрашњем стању у Рајху, указује да Хитлер има не само стварну него и

⁶²⁰ *Militärwochenblatt*, № 35, 18. Merz 1933, 1156 - 1159.

⁶²¹ M. van Creveld, *Hitler's Strategy 1940 – 1941: The Balkan clue*, Cambridge, 1973, 4.

⁶²² *Извештаји Министарства иностраних послова за 1933. годину*, (приредиле Нада Петровић и Јелена Ђуришић), Београд, 2009, 11 - 17

формалну неограничену власт, будући да је за себе обезбедио такозвано „пуномоћје на четири године“ по коме као канцелар може самостално да издаје законе независно и од парламента и од председника државе. Југословенски посланик истиче и да Хитлер није расположен да изврши рестаурацију монархије јер не жели да трпи било каквог Вилхелма или његовог сина, који би покушавали да се одржавају независно од њега.⁶²³ Извештај о главним карактеристикама националсоцијалистичког режима у Немачкој у вези са предузетим мерама за решење привредне кризе и проблема незапослености крајем 1933. године упутио је маршалу Двора и генерални конзул Краљевине Југославије у Дизелдорфу Душан Пантић. У извештају се посебна пажња обраћа на проблеме привредне кризе и незапослености које аутори истичу као факторе од изузетног значаја за долазак националсоцијалиста и њихово одржање на власти. Аутори даље износе да су пароле о супериорности немачке расе убачене врло вешто, на демагошки начин у народну душу и потпомогнуте привредном кризом и бедом услед незапослености, успеле да покрену немачки народ и да му поврате унутрашње, душевно самопоуздање и веру у величину и бољу будућност велике Немачке, која би требала без колонија да уједини 90 милиона Немаца. Хитлер је прокламовао идеју уједињења свих Немаца у једну хомогену државу, без обзира на регулисане границе по мировним уговорима, док се утицај тог покрета осећао у свим државама где су живели Немци, како у Пољској, Аустрији, Чехословачкој, Швајцарској, Данској, тако и у Краљевини Југославији. Осећало се да се тај покрет и даље шири у свим овим земљама и да Хитлер настоји свим средствима да своје идеје о пангерманизму протури у све те државе. Оцена конзулата била је да зараза „Хитлеризмом“ прети свим државама у којима су у компактним масама насељени Немци.⁶²⁴

Промене у Немачкој нису остале незапажене ни у југословенским војним круговима. Прва јавна реакција на политичке промене у Немачкој, када је у питању југословенска војна штампа, појављује се већ у часопису „Војни весник“ за јануар 1933. године. Овај лист био је приватно издање, и као такав, за разлику од официјалног „Ратника“ био отворен и за изношење политичких ставова. Ипак, како је припадницима југословенске војске, који су били и главни претплатници овога листа, јавно изношење

⁶²³ АЈ, 74-3-77; *Унутрашње стање у Рајху*, Пов.Бр.264 од 1. маја 1933, Живоин Балугџић – МИП-у Београд.

⁶²⁴ АЈ, 74 – 190 – 458; Конзулат Краљевине Југославије у Дизелдорфу – Маршалу Двора Њ.В. Краља, г. Александру Димитријевићу, Пов. Бр. 224 од 25.11.1933.

политичких ставова било забрањено, у часопису се овим поводом огласио професор немачког језика на Вишој школи Војне академије, Велибор Јонић.⁶²⁵ Јонић том приликом износи мишљење да је немачки народ у историји, због свог географског положаја, притешњен између Романа и Словена (Јонић користи термин раса – прим. Д.Д) у културно-историјском смислу играо улогу посредника. За Немце је подражавање романског културног обрасца карактеристика читаве њихове историје, док Словене сматрају инфериорним. Говорећи о тадашњој кризи у Немачкој, Јонић њене узроке види у материјалистичкој филозофији својственој немачком народу, која је изнедрила како пораз у рату, тако и марксизам, као кључне изворе тадашњих немачких проблема. Излаз из тих проблема Јонић види у духовној ренесанси немачког народа. За њега један од одговора нуди и Адолф Хитлер, чији покрет црпи своју филозофију од нематеријалистичког немачког филозофа романтизма, Хегела. По Јонићу, Хитлер је својим називом «национал-социјализам», у коме је национализам важнији од социјализма, желео да изврши синтезу између немачког духа и савремености. По њему национал-социјализам није само политички покрет, већ борба за немачку самосвојност, слична Лутеровој. Ипак, поред све повике на стране утицаје и жеље за аутентичношћу, национал-социјализам је, како каже Јонић, чиста копија фашизма, који је страни – Италијански покрет. Он истиче, да баш чињеница „да се у Немачкој оцртавају два табора: фашистички и комунистички, наводи на

⁶²⁵ Велибор К. Јонић (Крњево код Велике Плана 1892 – Београд 1946), био је након Првог светског рата професор немачког језика на Вишој школи Војне академије, а од 1938 до 1939. предавао немачки језик малолетним краљу Петру. У Првом светском рату био је у ђачкој чети, а после повлачења преко Албаније ангажован на образовању српских ђака у Енглеској. Преводио је са немачког, енглеског и француског. Издавачко-просветну задругу «Ипроз» основао је 1939. године. Политиком је почео да се бави ступивши у Земљорадничку странку и до 1929. био је члан њеног Главног одбора. Залагао се за уједињење са Бугарском на основи аграрног хришћанског социјализма и подржавао федеративно преуређење државе. У патриотску организацију «Народна одбрана» ступио је 1926. године. Изабран је у њен Средишњи одбор као секретар за пропаганду и штампу и преузео уредништво гласила «Народна одбрана». Под утицајем италијанског фашизма његов идеолошко-политички став од тада се заснивао на «органској» мисли. Залагао се за сталешку (корпоративну) организацију друштва, социјални мир, аутохтони културни развој и препород западне културе на основи неославистичког месијанизма. Изабран је за генералног секретара и члана Директоријума екстремне десничарске организације «Југословенска акција», основане 1930. године. Када се она утопила у Љотићев Југословенски народни покрет «Збор» (1935), именован је за генералног секретара. Крајем 1937. искључен је из покрета са групом истакнутих чланова, али га је подржао Централни одбор Југословенске акције која је иступила из Збора. У време немачке окупационе управе имао је истакнуту улогу у квислиншком апарату (комесар Министарства просвете и министар просвете). Аутор тзв. „Апела српском народу“ и иницијатор оснивања Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. Уочи београдске операције, заједно са Недићевом владом повукао се у Беч, а затим у Кицбил. Ухапшен је крајем априла 1945. и изручен југословенским властима. Одлуком Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача проглашен је за ратног злочинца и стрељан јула 1946. године. Према : М. Кољанин, Б. О. Поповић, „Јонић, Велибор, К.“, *Српски биографски речник*, IV, Нови Сад, 2009, 717 – 718.

мисао да ће се немачки народ, фаталношћу свога географског положаја, сав истрошити у борби између европског истока и запада, не доспевши да дође до свог самосналажења“. Фатално може бити још и то што је немачки национал-социјализам тако огорчени непријатељ Француза и Француске. И није искључено да он немачки народ, на његовом беспућу ка самосналажењу, гурне поново у ратни вртлог. Велибор Јонић истиче, да би то био „корак очајника, који би за свагда покопао наде немачког народа да је он тај који у европском развоју има да наследи „преживелу“ романску расу. Веза ове последње са Словенима може врло лако да учини то, да немачки народ, културно-историјски, остане у једној псеудоморфној улози, не преживевши ништа друго до једну вечну побуну против Романа и романског духа“. На крају чланка Јонић даје реторички закључак: „да ли ће се немачки народ ипак прибрати и доћи до унутрашње синтезе, показати најскорија будућност“.⁶²⁶ Следећи текст на страницама „Војног весника“ који говори о немачком националсоцијализму појавио се марта 1934. године из пера чувеног етнолога, професора Војне академије и заговорника идеологије интегралног Југословенства, др Петра Булата.⁶²⁷ У тексту „Талијански фашизам и немачки расизам“ Булат представља додирне тачке и заједничке црте а затим и разлике између та два покрета. Он истиче да су оба покрета настала као последица незадовољства резултатима светског рата, да су узела власт силом те да на себи носе печат војних организација. Мусолини и Хитлер су обојица револуционари, бивши социјалисти са контрадикторном нотом ексклузивног националистичког шовинизма у свом свеукупном раду. Обојица прогоне своје доскорашње истомишљенике социјалисте и комунисте, као и слободне зидаре, док је Хитлер поред тога „под нож“ узео још и Јевреје. Он наводи да у Италији револуцију изводе „борбени снопови“ а у Немачкој јуришни одреди, ни једни ни други не бирајући средства, укључујући убијање, рушење, паљење, пљачку, затварање, злостављање,

⁶²⁶ В. Јонић, „Немачко превирање“, *Војни весник*, број 1, Београд, 1933, 15 – 18.

⁶²⁷ Др Петар Булат (Сућурај на Хвару 29.06. 1888 – Београд, 08.04.1945) је био етнограф, лексикограф, филолог и фолклориста и први професор на катедри етнологије на Филозофском факултету у Загребу, од њеног оснивања 1924. до 1927. године. Гимназију је похађао у Сињу и Шибенику а богословију у Макаарској. На Филозофском факултету у Минхену студирао је славистику, где је и докторирао. Био је гимназијски професор у Сињу и у Великом Бечкереку (1919 – 1920) као и секретар Филозофског факултета у Загребу (1920 – 1923). Од 1923. Био је доцент у Скопљу а од 1924. Професор етнологије на загребачком Свеучилишту. Професор Војне академије постаје 1928. Године. Био је сарадник Станојевићеве „Народне енциклопедије српско-хрватско-словеначке“ (1926 – 1929) и један од уредника лексикона „Свезнање“ (1937). Током рада у Београду проповедао је идеју „југословенског језика“ и залагао се за укидање словеначког језика. (Према: S. Braica, „Utemeljenje etnologije u Hrvatskoj“, *Ethnologica Dalmatica*, Vol.14, Split, 2005, 29 – 30).

протеривање из земље, то јест најстраховитији терор. Булат истиче да и фашизам и расизам истичу парољу: „народ, држава изнад свега!“, те да је држава оно више и трајно биће које има апсолутну власт над појединцима, а та држава су они сами, фашисти, то јест расисти. По њему је фанатично веровање у неко више одређење и супериорност своје нације над осталима – у њено месијанство било својствено и једнима и другима, док је национализам у ширим народним масама и посебно међу омладином у оба покрета био подигнут на степен религије. Булат истиче да су и један и други покрет одбацили принцип демократског управљања земљом и заменили га апсолутистичким диктаторским начелом, по којем сва моћ у држави треба да буде сконцентрисана у рукама једне личности, која се зове шеф фашистичке односно национал-социјалистичке партије и уједно председник владе. Тај принцип самовоље и насиља је по Булату био и једина права и законска основа на којој је почивала још од својих првих почетака фашистичка власт у Италији и национал-социјалистичка у Немачкој. Категорички императив и једних и других још од почетака њихове акције био је узети целокупну државну власт у земљи у своје руке по сваку цену тако да је држава постала израз фашистичке односно национал-социјалистичке странке. Булат такође примећује да је доминантна нота и основно схватање оба покрета у гледању на политички живот сложено исповедање о неопходности насиља и дубока сумња у могућност и корисност сталног мира, пошто према фашистичко-национал-социјалистичком схватању и веровању „само рат развија све снаге у једном народу и оплемењава све његове тежње“. Оба покрета су поред тога веровала да ће они послужити као узор свеопштем покрету за политички преображај у унутрашњим односима у свим европским државама. И поред многих сличности Булат уочава и разлике код ова два покрета. Фашизам је по њему настао као дело једне личности – Мусолинија, немачки расизам био је по Булатовом схватању последица и продукат читавог једног филозофског система. Национал-социјализам подсећао је овог југословенског етнолога на једну веру која је водила порекло још из старе германске митологије и Тацитове Германије. Расизам је по њему био враћање девичанском примитивизму и то специјално германском примитивизму. Он наглашава значај расе за национал-социјалисте, док она у италијанском фашизму не игра никакву улогу. Расизам захтева да све од самог Бога до пандура и служавке буде расно и народно. Место универзалног хришћанског Бога имали су да се према расистичком учењу заведу „мали народни богови“. Тај мали народни бог сваког

народа имао је да бди над његовом судбином. Око националног бога имали су да се окупе сви верници, сви чланови народа и да не дозволе по цену својих живота да би тај њихов бог допао у руке ратника бога неког другог народа. Хитлер је био апостол тог расистичког немачког бога и кроз његове говоре струјала је стално света ватра народне мистерије. Ожени се женом друге расе значило је издати свога бога, јер би на тај начин жена странкиња могла да дође у близину светиње над светињама, а то би била бласфемија. По том учењу Јевреји нису сачињавали народ у расистичком смислу, јер нису имали свог „малог бога“ а пошто је велики универзални Бог лишен својих права и свргнут са престола, то Јевреји, у очима национал-социјалиста нису имали више бога. Другим речима, они су били безбожници, нису имали ништа што им је свето, били су пропала сворења и зато је света дужност национал-социјалиста да их као безбожнике прогањају. По Булату у овим фантастичним ставовима није се крило произвољно маштање Адолфа Хитлера, као што би се могло рећи за Мусолинијеве ставове у Италији, већ је била реч о идеологији и филозофији једног великог народа. Факат да је националсоцијализам поседовао одређену научну основу и био популаран у највећем степену у Немачкој доказивао је по Булату да се радило о једном идејном покрету *par excellence*. Док је италијански фашизам углавном био дело и концепција демагога Мусолинија, дотле је Хитлер био интуитиван и више тумач расположења најширих народних маса, који је савршено добро умео да се уживи и прилагоди захтевима и потребама околине свога времена. По Булату је било интересно констатовати да Хитлер није био интелекуалац формиран у на учењима школа филозофа претеча његових доктрина, већ више производ инстинктивног убеђења једног од најснажнијих идејних покрета Немачке, који је, усвојивши у главним линијама оно што су читаве генерације научника стварале изградио своју доктрину подешену према умним и осећајним потребама широких народних маса свога времена, што се није могло рећи за Мусолинија и његово дело у Италији. Булат је основе расистичког учења сублимирао укратко истичући да према њима има супериорних и инфериорних раса по њиховом предодређењу, тако да ће оне инфериорне увек такве и остати и да се неће никада моћи подићи до врхова праве цивилизације. Цивилизација зависи једино од расе и она се не може предавати односно преносити. То што беле расе немају све једнако развијену цивилизацију долази отуда што су међусобно укрштене (а међутим у свима њима струји аријевска крв). Пошто су Германи чиста и неукрштана раса,

то они сами по себи представљају супериорну расу. Вредност других раса зависила је од степена њиховог укрштања са германском расом. Укрштање младих германских раса са остацима раса античког света створило је према том учењу нашу модерну цивилизацију. Тамо где није колико-толико продро германски елемент, нема ни цивилизације у правом смислу те речи. Булат закључује да су италијански фашизам и немачки расизам ништа друго до само варијанте и рефлексije велике трагедије кидања са прошлошћу и покушаја стварања услова за један нови живот и свет, која се одиграла и још увек се одиграва у Русији (комунизам – прим. Д.Д). Под маском потенцираног национализма траже се у земљама са старом западњачком цивилизацијом нови путеви, да би се изашло из старе загушљиве атмосфере која је почела да постаје неподношљива, као што су то покушали бољшевици у западњачки офарбаним центрима сељачке Русије под маском комунизма. Булат закључије да треба само заменити имена и где пише бољшевик, комуниста, социјалиста, ставити фашиста, расиста, национал-социјалиста, па ће се видети да се њихове улоге и праксе савршено поклапају и да они личе један на другог као сијамски близанци. Према Булату, „сви они целом својом појавом стереотипно понављају слику човека – звери, која се упиње и грчи да са себе стресе окове, у које се сама оковала тиме, што је презрела да иде стазом вишега одређења, коју јој је показао највећи револуционар свију времена, човек – Бог, раднички син и пролетер из Назарета“.⁶²⁸ Ово је уједно био и последњи чланак објављен у „Војном веснику“ који се бавио идеологијом национал-социјализма. Ставови изнети у њему били су крајње негативни према владајућим идеологијама у Трећем Рајху и Италији као и СССР-у, а с обзиром да се полемички текстови на ову тему више нису појављивали у једином војном часопису у коме су полемике овог типа биле могуће можемо закључити да су и ставови већине читалаца, то јест српског језгра југословенског официрског кора одговарали ставовима др Петра Булата у погледу на ауторитарне идеологије тадашње Европе.

2.3. Политички интерес за приближавање Југославије и Немачке 1933 - 1935

Ка сарадњи са Немачком постепено се окретала и југословенска политика чији је главни актер био краљ Александар. Он је био наклоњен Немачкој не само као противтежи

⁶²⁸ П. Булат, „Италијански фашизам и немачки расизам“, *Војни весник*, Бр. 3, Београд, 1934, 65 – 70.

према Италији него и као евентуалном реализатору аншлуса (прикључења Аустрије – прим. Д.Д), који би онемогућио како аустријску рестаурацију, тако и италијанску превласт у Аустрији. Због унутрашњих проблема у држави који су неретко подстицани споља (хрватско, македонско и албанско питање), краљ се бојао како Хабзбурга, тако и Мусолинија у Бечу, а то је доводило до помисли на ново зближавање са Немачком, које је било на дневном реду још од 1927. године.⁶²⁹ Јачање нациста такође није прошло незапажено у Београду. Краљ Александар се још у јануару 1932. распитивао код посланика фон Хасла о њима и добио објашњење да је нацизам „елементарни народни покрет“ који је настао као последица француске политике и немачког разочарења. Хасел је у разговору са југословенским краљем тражио принципијелну равноправност у наоружању између Немачке и Француске и убеђивао југословенског краља да после признања паритета Немачка поново постаје велики фактор битан за Југославију. Краљ се трасирајући своју политику према Немачкој држао девизе: ако је Немачка све јача, треба бити добар према њој док је још слаба. Александар је и из тих разлога био о немачким приликама и о немачким ставовима врло детаљно обавештен. Тако је немачки посланик фон Хасел у лето 1932. отворено говорио југословенском краљу да Немачка тражи аншлус.⁶³⁰ На приближавању југословенског врха Немачкој посебно су снажно утицала и три догађаја у међусобним односима Италије и Краљевине Југославије из 1932. и почетком 1933. године: директно усмеравање Павелићевих усташа на диверзантске акције против Југославије,⁶³¹ тзв. Хиртенбершка афера⁶³² и покушај Италије да потпуно веже за

⁶²⁹ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, 170.

⁶³⁰ Према неким спекулацијама које су потекле од чешког посланика Филдера Александар је по одласку фон Хасла крајем октобра на нову дужност у Рим, и инкогнито боравио у Немачкој (V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 222.). Исте спекулације о Александровом тајном боравку у Немачкој износи и Богдан Кризман (Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 80). Кризман говори о краљевим тајним разговорима са националсоцијалистичким прваком Херманом Герингом, које датира у 1933. годину и ако постојећи извори југословенске и немачке провинијенције о томе не дају никакве информације.

⁶³¹ Уз материјалну помоћ италијанске и мађарске владе на територији тих земаља окупљале су се и спремале групе усташких емиграната под руководством Анте Павелића и спремале за убацивање у Југославију ради подизања устанка и отцепљења Хрватске. Једна таква група убачена је 1932. у Лику. (Опширније о томе видети: T. Stojkov, „O takozvanom ličkom ustanku 1932“, *Časopis za suvremenu povjest*, II, Zagreb, 1970, 167 – 180.).

⁶³² Почетком 1933. године светска јавност је обавештена да је само 8. јануара те године тајно превезено из Италије 47 вагона оружја, од којих је 40 вагона било упућено Мађарској кпод ознаком «старо гвожђе», док је осам вагона упућено на оправку у фабрику оружја у аустријском граду Хиртенбургу. О овој афери видети: M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, Titovo Užice, 1969, 71; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 289; D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope, I (1933 – 1936)*, 56 -57;

себе Албанију и на тај начин снажно закорачи на Балкан.⁶³³ Наиме, Мусолини је цело подручје средњег Подунавља волео да замишља као зону италијанског економског и политичког утицаја. Он је 1933. године правио планове да око Италије створи групу сателитских земаља, у коју би ушле Аустрија, Мађарска и делови растурене Југославије („независна“ Хрватска).⁶³⁴ Како је од 1932. Италија, с тим у вези, све више везивала за себе Аустрију, раздвајајући је од Југославије, краљ Александар се и из тих разлога све више окретао Немачкој која је од Хитлеровог доласка на власт све више притискала малену алпску републику. Ово је запечаћено јула 1934. године, када су аустријски нацисти после неуспелог пуча⁶³⁵ побегли у Југославију која им је пружила уточиште.⁶³⁶ Према немачким дипломатским документима краљ Александар је са симпатијама дочекао Хитлеров успон и био склон приближавању Трећем Рајху. Краљ је понављао тих дана да има пуно поверење у берлинску владу, изражавајући истовремено жељу за побољшањем привредних веза. Тако је на пример 1. јуна 1933. године у разговору са немачким послаником Дуфором изразио страховање због наговештаја италијанско-немачког зближавања и закључења царинске уније између Италије, Мађарске и Аустрије, јер је сматрао да би то само појачало положај Италије и користило Мусолинијевим завојевачким плановима на штету Југославије. Стога је изјавио да више воли немачко-аустријску царинску унију и Немачку као суседа (аншлус) него Италију. Краљ је показао разумевање и за немачке ревизионистичке тежње у правцу истока, док му се нарочито допала акција националсоцијалиста у Немачкој уперена против комунизма и комуниста. И том приликом краљ је изразио наду да ће се привредна сарадња између Немачке и Југославије проширити.⁶³⁷ Свакако не без краљевог знања и југословенски посланик у Берлину Живојин Балугџић ширио је средином октобра 1933. године преко незваничних кругова вести да су југословенска и чехословачка посланик спремни да у складу са Хитлеровим жељама за миром препоруче својим владама склапање пакта о ненападању са Немачком, и

⁶³³ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope, I (1933 – 1936)*, 55; E. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931 – 1937*, 66 – 72.

⁶³⁴ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 296.

⁶³⁵ Организована и припремана у Немачкој, једна група од 150 аустријских нациста је 25. јула 1934. упала у резиденцију канцелара Долфуса, смртно га ранила и, док се он још борио са душом, затражила од њега да потпише оставку на положај шефа владе. Више о томе видети: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 298.

⁶³⁶ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, Београд, 2005, 390. О томе видети више: С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, Београд, 2010, 43 – 46.

⁶³⁷ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 79.

имали за циљ да дођу у контакт са партијским врхом НСНПП-а.⁶³⁸ Са друге стране и југословенски краљ уживао је симпатије нових властодржаца у Берлину. Према Д. Глишовићу, укидањем парламента Александар ће у неку руку бити претеча онога што ће нацисти урадити на почетку своје диктатуре, свођењем Рајхстага на формално представничко тело које су Берлинци у шали називали „најскупљим хором на свету“. Према истом извору нови немачки канцелар Адолф Хитлер је у краљу Александру видео успешног српског војсковођу, који је као и он сам, читав рат провео на фронту, и из њега изашао као суверен велике државе, који се није либио да се као Словен окрене од Москве и комунистима каже шта о њима мисли.⁶³⁹ Да је Хитлеров однос према Југославији имао и личну ноту сведиче и извори из немачког Министарства спољних послова према којима успостављање добрих односа са Југославијом није у позадини имало само привредне интересе Немачке, већ је представљало и личну жељу новог канцелара Рајха. Хитлер је новим немачком посланику у Југославији Виктору фон Херену на пријему 29. новембра 1933. лично издао посебне инструкције с тим у вези.⁶⁴⁰

Поред тога, делимичном приближавању Југославије Немачкој доприносила је и француска политика. Почетком 1933. Француска је да би привукла Италију на своју страну, приступила Пакту четворице (Велика Британија, Француска, Италија и Немачка) који је давао право великим силама да саме уређују односе у Европи. Иза пакта је стајала жеља Италије, да се на мала врата изведе ревизија Версајског уговора, што је било могуће учинити само на штету земаља попут Пољске, Чехословачке, Румуније и Југославије које су представљале носеће стубове француског система и инструменте њене спољне политике.⁶⁴¹ Сумњајући у спремност Француске да их брани, земље Мале Антанте су почетком 1933. учврстиле свој савез претворивши га у пакт.⁶⁴² Гласови о томе да се краљ Александар одваја од Француске политике и да прави разлику између југословенског и француског интереса чули су се већ почетком 1933. године. Нова политика краља

⁶³⁸ ADAP/C, Bd. II-1, 14. Oktober 1933 bis 31. Januar 1934, Göttingen, 1973, 22 - 23; Der Leiter des Verbindungsstabes der NSDAP an Gesandtschaftsrat Hüffer; Verbindungsstab der NSDAP, Außenpol. Referat N./V.; Berlin, den 20. Oktober 1933. Ts. 1294.

⁶³⁹ Д. Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи Рајх 1939 – 1941*, I, Београд, 2012, 110 - 111.

⁶⁴⁰ ADAP/C, Bd. II-1, 14. Oktober 1933 bis 31. Januar 1934, Göttingen, 1973, 130; Der Staatssekretär des Auswärtigen Amts von Bülow an den Staatssekretär in der Reichskanzlei Lammers; Berlin, den 16. November 1933.

⁶⁴¹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 292

⁶⁴² M. Vanku, *Mala Antanta*, 77-79

Александра, који је због сталне италијанске опасности почео да се приближава Немачкој, забрињавала је Париз и била уочена у Лондону.⁶⁴³ Ова промена у југословенској политици примећена је и у Немачкој чије се министарство спољних послова све више почело интересовати за ситуацију у Југославији и њену политичку елиту са којом би се могло сарађивати. О томе сведочи и извештај др Ханса Хартмајера, сарадника Хамбуршких новости (Die Hamburger Nachrichten) о посети Београду у фебруару 1933. године. Хартмајер који се за време свог четвородневног боравка у Београду сусрео са представницима југословенског политичког живота како из власти тако и из опозиције закључивао је да ће југословенска држава опстати као целина и да ће постојећа унутрашња криза бити превазиђена. С тим у вези по њему је ускоро требала да буде уведена широка аутономија у новоуспостављеним бановинама, са чиме ће бити повезана и реконструкција владе чији ће председник постати досадашњи министар иностраних послова Богољуб Јефтић. Требали су да буду одржани и нови избори на којима ће учествовати и националне партије Хрвата и Словенаца. То би по њему значило слабљење диктатуре и напуштање централизма. Према речима Хартмајеровог саговорника министра Алберта Крамера Београд је према Загребу по питању административних способности инфериоран али је ова мањкавост превазиђена захваљујући пуној контроли војске у којој нема Хрвата и Словенаца на високим положајима. У спољнополитичком смислу желео се избећи било какав рат од кога се страховало. Према Италији се ишло на политику попуштања због које је према Хартмајеру многе у Југославији било срамота. Са разних страна чуо је формулацију да постоји савезништво са Француском којој су захвални због помоћи приликом југословенског уједињења. Међутим у Југославији се такође желело разговарати са Немачком о успостављању добрих односа пре свега из економских разлога. На више места чуо је да се људи сећају немачке окупационе војске у позитивном светлу, док су јој многи захвални јер је штитила становништво од бугарских и мађарских испада.

Хартмајер је имао утисак да би, када немачка политика не би била потпуно подређена политици привредне самодовољности, Немачка постала привредно доминантна на простору Југоисточне Европе и на тај начин могла ако ништа бар ослабити француски утицај тамо. Он такође наводи да идеје и настојања за уједињењем између Беча и Берлина у Београду не наилазе ни на какав значајнији отпор. Разлоге томе Хартмајер је тражио у

⁶⁴³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 295.

чињеници да се Срби понашају у складу са сопственим интересима јер би се хрватско питање након присаједињења Аустрије Немачкој аутоматски морало решавати у оквирима Југославије, после чега би хрватска иредента која рачуна са легитимистима и клерикалцима у смислу хрватско-аустријско-мађарске државне комбинације била доведена у ћорсокак.⁶⁴⁴

Став да би југословенска влада поздравила прикључење Аустрије Немачкој у било којој форми и званично је изнео југословенски министар спољних послова Богољуб Јефтић пред немачким амбасадором у Београду Алфредом Дуфором у току два разговора вођена у периоду између 21. и 29. августа 1933. године. Јефтић се такође осврнуо на политику Француске која спречава једно тако, како је рекао, „здро“ решење сматрајући је неразумном. Он је такође изјавио да не разуме свеукупну политику Француске према Немачкој јер је немогуће да опстане стање које је наметнуо Версајски уговор. Немачки посланик извео је закључак да тадашња југословенска влада није посебно наклоњена Француској као и да не гаји симпатије према Чесима. Она је, по њему, више била склона успостављању истинског разумевања са Немачком и Италијом него одржавању постојећег стања. Тај југословенски став не може се тако лако изнети у јавност, већ се из унутрашњеполитичких разлога мора и даље наглашавати савезништво са Француском. Међутим у складу с тим би око 40 француских официра који су се налазили на стажу у југословенској војсци од 1. октобра требали да напусте земљу. Као разлог за то се наводила буџетска потреба за штедњом али се испод жита радило о жељи да се Југословени ослободе француског војног туторства.⁶⁴⁵

Закључак посланика Дуфора био је да је штета што Немачка и Италија нису још увек у стању да својим понудама које би биле довољне за промену досадашњег спољнополитичког правца земље, изађу у сусрет Југославији. Југославија ће по њему и даље остати ослоњена на Француску и две остале земље чланице Мале Антанте, али од тога неће имати никакве значајније економске користи.⁶⁴⁶ Из изреченог се може

⁶⁴⁴ AA, PA, R-73123; Besuch des Herrn Dr. Hans Hartmeyer - Wien in Belgrad vom 21. Bis 24. Februar 1933; Hauptschriftleitung der Hamburger Nachrichten an dem Reichsminister des Äusseren Freiherrn von Neurath, Hamburg, 8. März 1933.

⁶⁴⁵ Наредне 1934. године на стажирању у Југословенској војсци било је свега пет француских официра (*Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 298).

⁶⁴⁶ AA, PA, R-73123; Deutsche Gesellschaft, J.Nr.1890/33 Po.2, Belgrad, den 25. August 1933.

закључити да су на ставове југословенске владе пресудан утицај поред политичких калкулација имали економски интереси земље.

Још један израз југословенске жеље за побољшањем односа са немачком било је и одликовање уручено амбасадору Дуфору приликом престанка његове службе у Београду. Дуфора је том приликом примио председник владе М. Сршкић а била је примећена и чињеница да ни један дипломата који је у Београду провео свега две године осим Дуфора није био одликован. Немачком посланику приређен је и величанствен испраћај на железничкој станици коме су присуствовали југословенски министар Двора, шефови кабинета председника Владе и министра иностраних послова као и супруга министра Јефтића, министар унутрашњих послова Ласић, дворска дама кнегиње Олге, доста високих државних званичника, представници дипломатског кора, Универзитета, југословенско-немачког друштва, немачке колоније, немачке католичке и протестантске заједнице, немачких школа и представници националсоцијалистичког покрета.⁶⁴⁷ Жеље за продубљивањем односа са Немачком у оквиру могућности које пружа стање тадашње међународне политике краљ Александар је поново изарзио и приликом пријема акредитива новог немачког посланика у Југославији Виктора фон Херена, 29. октобра 1933. године. У скаладу са инструкцијом коју је добио на поласку лично од Хитлера фон Херен је изнео да је та жеља обострана.⁶⁴⁸ У позадини југословенске срданости свакако се налазио и снажан економски интерес у вези са преговорима око закључења новог трговинског уговора. Наиме, и краљевски посланик у Берлину, Живојин Балугџић, у разговору са Хитлером 9. марта 1934, рекао је да у Београду постоји тежња да се ослободе веза са Француском и да створе добру атмосферу између Југославије и Немачке. Као прикладно средство за стварање такве атмосфере означио је излажење у сусрет Југославији на подручју спољне трговине. Како је и немачкој дипломатији управо до тога било и стало, Хитлер је одговорио Балугџићу да Немачка не гаји никакво непријатељство према Југославији и да је спремна, колико год је то у њеној моћи преузети југословенску извозну робу. Хитлер је одмах упозорио да је то могуће остварити само у ограниченој мери и уз одговарајуће пружање немачке робе.⁶⁴⁹ Немачки извори указују да је

⁶⁴⁷ AA, PA, R-73123; Abschrift, Auswärtiges Amt. Berlin, Berlin, den 2. September 1933.

⁶⁴⁸ AA, PA, R-73123; Telegram Nr. 72 vom 29.10 (Geheim.Ch.V), Belgrad, den 29. Oktober 1933, 13,00 Uhr; Ankunfts den 29. Oktober 1933, 14,30 Uhr.

⁶⁴⁹ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 79.

Балугџићев наступ био крајње театралан. Он је приликом посете Хитлеру објаснио да нема никакву инструкцију из Југославије и да због тога није дошао да пренесе никакву поруку, али да путује ускоро у Београд ради информисања и добијања нових инструкција те да ће га тамо питати да ли је видео Хитлера. То је био и разлог због кога се пријавио у аудијенцију код канцелара Рајха. Балугџић је том приликом говорио и о великој жељи српског народа да успостави добре односе са Немачком и о великом поштовању које код Срба постоји према немачком војнику.⁶⁵⁰ Према Балугџићевом извештају у истом разговору који је трајао 45 минута Хитлер је оштро напао Хабзбурге чији повратак је по њему могао имати кобне последице по Европу јер би омогућио повратак авантуристичких планова у Аустрији, како на унутрашњем тако и на спољнополитичком плану. Хитлер се осврнуо и на политичке намере Италије да у Аустрији учврсти свој утицај, док Немачкој забрањује да се интересује за своје сународнике. Хитлер је том приликом указао да гаји много симпатија према Југославији, говорио о погрешном схватању израза *Drang nach Osten* које је последица сулуде политике цара Вилхелма II и његових односа са Хабзбурзима. Хитлер је изразио мишљење да се сећање на ту политику брише пријатељском политиком коју он води према Краљевини Југославији.⁶⁵¹

Очигледно је из изнетог да су краља поред политичких, срачунатих на обуздавање Италије, ка добрим односима са Немачком водили пре свега економски интереси земље о којима је толико пута било говора у међусобним контактима југословенских и немачких званичника. Основну полазну тачку у овом приближавању представљали су ставови о југословенско-немачким односима које је још од раније ширио југословенски посланик у Берлину Живојин Балугџић. Са друге стране, немачка настојања ишла су за тим да се изнутра дестабилизује Мала Антанта, да одвоје Југославију и Румунију од Чехословачке и окрену их привредно и политички сарадњи са Немачком, али и приближавању са земљама „ревизионистичког блока“ Бугарском и Мађарском.⁶⁵² Наиме, Хитлер је још средином 1933. године јасно дао до знања мађарском председнику владе Ћ. Гембешу да је основни циљ Немачке да разбије Малу Антанту и да потисне Француску из средње Европе, али да Мађарска може рачунати са политичком подршком Рајха само против Чехословачке.

⁶⁵⁰ ADAP/C, Bd. II-2, 1. Februar bis 13. Juni 1934, Göttingen, 1973, 562 - 563; Aufzeichnung des Reichministers Freiherrn von Neurath; Berlin, den 9. März 1934. RM 283.

⁶⁵¹ AJ – 341 – I/1934; МСП КЈ Пов.Бр. 299 од 13. Марта 1934. Шифровано циркуларно писмо.

⁶⁵² M. Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*, 14.

Средњоевропска политика Немачке темљила се на претпоставци да се Југославија и Румунија помоћу економске пенетрације привуку у немачки интересни круг и да се тако изолују од Чехословачке и Француске. У даљој перспективи требало је, према плановима Берлина да се Југославија придружи блоку Мађарске и Бугарске, а можда и Румуније, под вођством Немачке.⁶⁵³

Да југословенска спољна политика није држала „сва јаја у истој корпи“ показује и чињеница да је југословенска влада, као један од носилаца версајског система безбедности, већ средином 1933. године, иницирала разговоре са француском страном поред осталог и о потребама за наоружањем и опремом за југословенске оружане снаге, уз молбу да Француска учествује у опремању и модернизацији југословенске Војске и Морнарице. Преко посланика Спалајковића југословенска влада је 4. септембра 1933. уз молбу доставила и табеле са прецизним списком опреме у укупној вредности од 250.000.000 франака.⁶⁵⁴ И поред залагања француских војних кругова, да се изађе у сусрет југословенским захтевима француско Министарство финансија је одбило да подржи југословенско задуживање јер југословенска влада није отплаћивала ни државне ни приватне дугове закључене у Француској.⁶⁵⁵ Одлука француских финансијских кругова није се показала као далековида јер је већ током 1933. године, Хитлер крупним корацима газио по дотадашњем поретку: Немачка је напустила Друштво народа и почела да се готово отворено наоружава. Опасност која је претила од Немачке све се јасније уочавала у Европи, па и у Француској. Француски министар спољних послова Луј Барту, покушао је да током 1934. Хитлера опколи снажним политичким блоком на истоку чији је камен темељац требало да буде сарадња са СССР-ом. Своје место у овом плану имала је и Југославија, иако није била задовољна њиме, будући да је Барту инсистирао на сарадњи са СССР-ом и захтевао поправљање односа са Италијом. То су биле две земље које је Југославија сматрала својим непријатељима и није желела да пристане на сарадњу са њима.⁶⁵⁶ Краљ Александар објашњавао је Лују Бартуу јуна 1934. држање Београда према Берлину. Он је истакао да ће Немачка сигурно постати нови сусед Југославије и да стога тежи да успостави пријатељске односе са Рајхом, јер је боље имати велику силу за

⁶⁵³ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 80 - 81.

⁶⁵⁴ M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 307.

⁶⁵⁵ О томе детаљније у : M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, 110-114

⁶⁵⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svjetska rata*, 256 - 257.

пријатељски настројеног суседа, него за непријатеља који тежи да угрози њену државну територију. Краљ Александар је међутим и даље сматрао да је могућа сарадња са Мусолинијем. Његова калкулација била је да ће Рим, и ако није спреман на ту сарадњу пре спроведеног аншлуса, услед немачке опасности после уједињења Аустрије са Немачком променити своје држање како би заштитио Трст.⁶⁵⁷

У исто време за сарадњу са Југославијом заинтересовала се и НСНРП. Средином 1934. године у Спољнополитичком одељењу Националсоцијалистичке немачке радничке партије у документу под насловом „Политика на југоистоку“ формиран су погледи и оцене на улогу појединих балканских земаља у немачкој политици на том простору. У документу се полазило од претпоставке да Немачка на подручју југоистока мора рачунати са Италијом као главним противником и то не само у Аустрији него и у Мађарској, Југославији и Грчкој. Као главни центар антииталијанске политике и потенцијални савезник у овом документу је виђен Београд. При анализи места и значаја Југославије за немачку политику на Југоистоку закључено је да у Београду лежи осовина за сваку политику на том подручју. Не само средишњи положај Југославије и чињеница да она суделује као меродавни субјект у свим уговорима закљученим на Југоистоку већ и снага те земље и њен став према Италији као великом противнику немачке политике на том простору, чини Југославију најважнијим пунктом југоисточне политике Рајха. Даље се тврдило да је југословенска држава изграђена француским капиталом и да је разумљиво југословенско-француско пријатељство, али да оно не може задавати бригу Берлину јер се све више хлади због француских настојања да дође до зближавања са Италијом, као и због чињенице да Француска у економском погледу није могла пружити Југославији потребне гаранције, па је због тога Југославија упућена на Немачку и њена национална економија зависиће од тога колико ће за њу бити отворено немачко тржиште. Све наведено, као и чињеница да између Југославије и Немачке не постоје никакви разлози за сукобом стварало је услове за ближу немачко-југословенску сарадњу. Спољнополитичко одељење дошло је до закључка да у вези са немачко-југословенским приближавањем у немачком интересу лежи продубљивање италијанско-југословенских супротности и да се хлађење односа са Француском које је почело на привредном, мора наставити и на војном пољу. Према њиховом мишљењу сарадња у војним стварима не би требало да наиђе ни на какве

⁶⁵⁷ С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, 48.

тешкоће јер за њу постоје како персонални тако и стварни предуслови. С тим у вези морало би се постићи да се високи војни кругови Југославије који делом још увек стоје под снажним француским утицајем приближе немачком позицијама како би се омогућила ужа сарадња са њима. Зато би требало упутити посебног војног аташеа само за Београд (Југославију). Такође, морало се даље интензивирати започето зближавање на економском пољу, будући да је немачка аграрна политика пружала могућности за то. Немачка страна је могла и морала југословенској држави јамчити преузимање њених претежно пољопривредних производа. Економске везе морале су бити такве да преорјентација Југославије на друга тржишта буде отежана, а по могућности учињена и неизводљивом. Спољнополитичко одељење НСНРП имало је директну везу са југословенским министром иностраних послова Богољубом Јевтићем. Било је могуће и пожељно ту везу продубити личним контактима.⁶⁵⁸ Да се на томе по свој прилици интензивно радило сведочи и извештај с почетка октобра 1934. године о сумњама аустријанаца по питању немачког утицаја у Југославији. И немачка војна обавештајна служба располагала је информацијама да је према извештају аустријског амбасадора у Београду који је доспео у руке Немаца клима у Југославији бивала све више пронемачка. Било је такође приметно да се југословенско јавно мњење све више окретало против аустријске политике повезивања са Италијом и Француском. Италијанско-немачке супротности пружале су Југославији могућност да се посвети сама себи. Аустријанац је сматрао да немачка обавештајна служба вероватно ради веома интензивно у Београду. Немци су по њему редовно достављали београдској влади вести о италијанском оружању против Југославије, о јачању трупа на граници, о италијанској шпијунажи у београдском Министарству војном, као и о обиласцима аустријске границе од стране италијанских генералштабних официра. Немачки обавештајци су по њему изгледа успели да доставе властима у Београду обиман материјал о наводним плановима Италијана да тајним преговорима окрену балканске земље једне против других. Ту документацију преко Београда је требало доставити и другим балканским земљама и на тај начин изазвати узнемиреност међу њима.⁶⁵⁹

У светлу погоршавања југословенско-италијанских односа у Подунављу и тражења ослонаца Југославије у Немачкој и високи нацистички званичник Ернест Рем

⁶⁵⁸ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 82 - 83.

⁶⁵⁹ AA, PA, R-30315; II Balkan 2220, Berlin den 4. Oktober 1934. Streng vertraulich. Rente-Fink an die deutsche Gesendenschaft im Belgrad.

посетио је априла 1934. године Далматинску обалу. То је изазвало изузетно негативне одјеке у Француској. Немачки интерес за зближавање са Краљевином још једном је исказан и доласком немачке трговинске делегације у Београд крајем априла и почетком маја, ради привредних преговора и потписивања новог трговинског споразума.⁶⁶⁰ У мају се генерал Херман Геринг задржао у једнодневnoj посети Београду на пропутовању Авионом за Атину. Он је том приликом посетио разне чланове владе али није примљен у аудијенцију код краља. Промена политичког курса према Краљевини Југославији осетила се и у немачкој војсци. Након Ремове и Герингове посете Југославији и Војни недељни лист променио је до тада углавном негативан тон писања према Краљевини као „версајској творевини“ објавивши један афирмативан чланак о настанку југословенске војске и државе и о квалитетима српског војника.⁶⁶¹ Други пут Геринг је посетио Београд, као специјални представник Адолфа Хитлера на сахрани краља Александра.⁶⁶² Интересантно је напоменути да је прво за вођу немачке делегације био одређен изванредни амбасадор фон Келер и немачки посланик у Београду Виктор фон Херен, али је каснијом допуном на чело делегације као специјални представник вође Рајха постављен генерал Херман Геринг.⁶⁶³ Геринг је ову промену извео на своју руку, не тражећи одобрење Хитлера и на сахрани се појавио као представник Вермахта то јест немачких оружаних снага.⁶⁶⁴ Том приликом постигао је велики успех. Долетео је на београдски аеродром највећим Луфтханзиним авионом „Хинденбург“ и одмах задобио наклоност јавног мњења када је положио велики венац са натписом: „Најхрабријем од наших бивших непријатеља“. На дан сахране направио је према британским оценама још један успешан гест када је прошао улицама у отвореном аутомобилу, поздрављајући нацистичким поздравом. Пошто су сви страни представници били у затвореним колима, једино је

⁶⁶⁰ Споразум је потписан 1. маја 1934. године и био посебно повољан за Југославију јер се заснивао на начелу најповлашћеније нације. Споразум је праћен и допунским споразумима којим је немачка влада гарантовала примену преференцијалних стопа и минимум увоза неких југословенских пољопривредних производа у вредности од 1.100 милиона динара. Са своје стране југословенска влада се обавезала да измени царинске стопе за тешке машине и електротехничку опрему, чиме би потстакла немачку извозну трговину. Немачка је такође одобрила знатне олакшице туристима да посећују Југославију, омогућивши им на пример да носе три пута више новца него што је иначе дозвољено. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 252.

⁶⁶¹ „Aufbau vom Staat und Armee in Jugoslawien“, *Militärwochenblatt*, № 43, 18. Mai 1934, 1459 – 1462.

⁶⁶² О томе видети више: Н. Милошевић, „Од Марсеља до Опленца (Пренос тела и сахрана краља Александра Карађорђевића 1934)“, *Годишњак за друштвену историју*, X (1–3), Београд, 2003, 141–169.

⁶⁶³ ВА, П-17, К-88, Ф-5, р.б.10/5; *Списак страних делегација које ће учествовати на сахрани блаженопочившег витешког краља Александра I ујединитеља*.

⁶⁶⁴ David Irving, *Göring: a Biography*, (e-Book) Parforce UK Ltd, 2002, 215.

Геринг поздрављен од окупљене масе. Сутрадан по сахрани Геринг је посетио седиште скупштине и пред њеним члановима одржао говор. Такође је дао изјаву за штампу препуну топлих речи, у којој се истицало мишљење да је у интересу Немачке, као и у интересу мира у његовој земљи и Европи да постоји једна снажна и моћна Југославија.

Побољшању односа допринео је и изузетно благонаклон став немачке полиције, која је југословенским властима пружила пуну подршку у истрази над удружењима и појединцима који су могли стајати у вези са планирањем марсејског атентата. Такав став примљен је са великим уважавањем у Југославији.⁶⁶⁵

У разговору који је након марсејског атентата у новембру 1934. године регент кнез Павле водио са немачким послаником фон Хереном он је изразио најдубљу захвалност југословенског народа и њега лично због држања Немачке по питању Марсејског атентата које је по њему било више него задовољавајуће („simply perfect“). Та тврдња важила је како за држање званичне Немачке тако и за писање немачке штампе. Кнез је такође изјавио да је одувек имао велико разумевање за нову Немачку и циљеве вође и канцелара Рајха (Хитлер – прим. Д.Д). Кнез је такође изнео да је на њега веома дубок утисак оставила фасцинантна личност пруског премијера Хермана Геринга, са којим је разговарао читав сат. Приликом тог разговора два саговорника нашли су доста додирних тачака и заједничких интереса. У разговору о спољној политици Немачке коју је заокупљало питање Сарског плебисцита кнез је показао разумевање за немачке аргументе али је избегао да заузме било какав вредносни став о држању Француске. Он је изјавио да један од најважнијих циљева немачке спољне политике мора представљати успостављање искрених односа са Енглеском базираних на пуном поверењу. Кнез се том приликом интересовао и за економску ситуацију у Немачкој.⁶⁶⁶ Крајем новембра кнез Павле је боравио у Лондону на венчању принцезе Марине од Грчке и војводе од Кента. Боравак у Лондону искористио је да поради на зближавању и рашчишћавању неспоразума између Енглеске и Немачке. О тим активностима кнежевим дознали су и Немци. Из тих разлога Хитлер је био склон да пошаље барона фон Нојрата у Минхен, да на станици дочека кнеза и захвали му за такво држање и намере. Југословенска страна је због чињенице да би таква једна јавна манифестација шкодила поменутој политици због сложене спољнополитичке

⁶⁶⁵ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 252 – 253.

⁶⁶⁶ ADAP/C, Bd. III-2, 1. November 1934 bis 30. März 1935, Göttingen, 1973. 598; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt; Belgrad, den 09. November 1934; 2456 Po 2. Betrifft: Audienz beim Prinzregenten.

ситуације, замолила да Нојрат не долази у Минхен, али је та кнежева политика настављена и даље.⁶⁶⁷

Југославија је тако постајала све интересантнија за Трећи Рајх не само привредно, већ и политички. Након боравка на сахрани краља Александра и кнежевог ангажмана у Лондону који се свидео Хитлеру, главна личност из високих немачких политичких кругова за јачање веза са Југославијом постаје Херман Геринг. Према обавештењима која је југословенски Двор добио од својих дипломатско-конзуларних представништава у Трећем Рајху још крајем 1933. године Геринг је важио за експонента крупног капитала и тешке индустрије.⁶⁶⁸ Поред задобијених симпатија кнеза Павла и југословенске јавности од посете Југославији Херман Геринг имао је и личну корист. И ако професионалне немачке дипломате из Вилхелмштрасе (немачко Министарство иностраних послова) нису Балкан високо вредновали, те су са подсмехом гледали на Герингове методе, оне су се Хитлеру изузетно допале. Према оцени Дејвида Ирвинга то је био и један од разлога због којих је Хитлер потом тајним актом са законском снагом поставио Геринга за другог човека Рајха, потписавши с тим у вези два декрета 7. децембра 1934. године. Првим актом је Херман Геринг именован за Хитлеровог заменика у случају „да сам ја спречен да вршим дужности председника и канцелара Рајха које су обе обједињене у мојој личности“. Другим актом Геринг је одређен за Хитлеровог наследника.⁶⁶⁹ Геринг је сматрао да је у интересу Немачке и њене опште експанзије да у својој спољној политици на Југоистоку Европе дâ важно место Југославији. По његовом мишљењу Трећи Рајх је требало да игра на југословенску карту и да Југославију као целину сматра својим партнером, па евентуално и савезником у том делу Европе. Због тога је он одлучно заступао тезу одржавања Југославије, избегавања свега што би је могло ослабити, па отуда и одбацивање ревизионистичких захтева Бугарске, Мађарске и Италије према њој. Он се такође залагао и за одбијање свих покушаја хрватских грађанских кругова и хрватске

⁶⁶⁷ ВА, II – 17, К – 55, Ф – 6, р.б. 30, 4; Записник о саслушању Милана Антића пред комисијом за истраживање одговорности ступања односно увлачења Југославије у рат, рађен 30. маја 1941. године.

⁶⁶⁸ АЈ, 74 – 190 – 472; Конзулат Краљевине Југославије у Дизелдорфу, Пов. Бр. 224, 25. новембар 1933 – маршалу Двора; *Националсоцијализам, његов програм и проблем беспослености у Немачкој*.

⁶⁶⁹ David Irving, *Göring: a Biography*, 216.

политичке емиграције који су били уперени против доминације владајућих кругова из Београда.⁶⁷⁰

Са друге стране, да би придобио Југославију за француске планове француски војни врх се потрудио да се након Марсејског атентата колико толико изађе у сусрет жељама Југословена из претходне године кроз позајмицу ратног материјала који је француска влада могла да учини Југославији али која је тек малим делом задовољавала југословенске потребе и више представљала гест добре воље него праву помоћ.⁶⁷¹ И поред тога на хлађење Југославије према Француској утицали су нови француски потези у европској политици. Још средином новембра 1934. из југословенског посланства у Риму стигао је извештај да се из разговора са француским отправником послова Дампјером стекао утисак да је цео апарат француске политике употребљен да се постигне споразум са Италијом и да се у француским политичким круговима сматрало да се тадашња удаљеност Рима и Берлина требала искористити благовремено, не остављајући да брзина одвијања догађаја поново поремети новонасталу ситуацију у корист Немачке. Француска је сматрала да у будућем споразумевању између Италије и Југославије не може бити стабилности, него само разумног прорачуна у критичној ситуацији, слично ономе што је постигнуто између Француске и СССР-а и поред разлика у систему управљања. У римском посланству су имали утисак да ће Француска пажљиво избегавати питање одговорности Италије за акције против Краљевине Југославије и да ће се не обазирати се на прошлост водити мишљу како остварити боље односе на Јадрану.⁶⁷² Убрзо затим склопљен је такозвани споразум Лавал – Мусолини потписан 7. јануара 1935. године са циљем да се сарадњом Италије и Француске у Подунављу очува независност Аустрије и неповредивост југословенско-мађарске и румунско-мађарске границе. Споразум је био уперен против аншлуса али и слабио југословенске позиције према Италији која је на тај начин постајала главни француски савезник против немачке експанзије и чији су интереси на тај начин у француској политици долазили испред југословенских. И ако подржан од Мале Антанте и Балканског споразума пројекат Дунавског пакта наишао је на уздржан

⁶⁷⁰ *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), DSUP FNRJ, UDB, III odeljenje, Beograd, 1955, 28.

⁶⁷¹ ВА, П-17, К-203, Ф-4, р.б.31, Војни изасланик КЈ у Француској, Стр.Пов.Бр. 61 од 27. новембра 1934; Министарство Војске и Морнарице, Артиљеријско-техничко одељење, Пов.АТ.Бр. 3992 од 30.11.1934.;

⁶⁷² АЈ, 341-И/1934; МСП КЈ, Пов.бр.24993, Ф-20; Београд, 15. новембар 1934. Предмет: француско-италијански односи.

став Југославије и Румуније, које су изјавиле да не желе да учествују ни у каквим комбинацијама у Подунављу у којима не би учествовала и Немачка.⁶⁷³ Наиме у априлу 1935. године Француска је предложила склапање савеза између Француске, Југославије и Италије који би ступио на снагу у случаја немачког напада на Аустрију. Југословенски начелник Главног генералштаба генерал Љ. Марић отпутовао је према британским обавештењима у Француску 28. маја у пратњи начелника Оперативног и Обавештајног одељења на разговоре о поменутом предлогу. У јулу је према истом извору постало очигледно да југословенски Генералштаб целом ствари није био ни мало одушевљен. Генерал Марић рекао је Французима да Југославија није технички опремљена за рат против Немачке.⁶⁷⁴ До информација о југословенском ставу у овим преговорима дошла је и немачка војна обавештајна служба. Према извештајима немачких обавештајаца чехословачки, румунски и југословенски начелници Генералштабова су заједно са Французима имали саветовање о предузимању заједничких мера против Немачке и Мађарске у случају да Мађарска стане на немачку страну, са посебним освртом на управо закључене француско-совјетски и чехословачко-совјетски војни савез. Начелници генералштабова земаља Мале Антанте и француски генералитет разрађивали су све могућности у оквиру једне ратне игре. Немачки обавештајни извор је истакао да је југословенски начелник Генералштаба (генерал Љ. Марић – прим. Д.Д) изнео да није овлашћен да у горе поменутих питањима да било каква обавезујућа обећања. Он је објаснио да и поред тога што је нови југословенски председник Владе др. М. Стојадиновић франкофил, Југославија у светлу владајућих добрих односа са Немачком нема намеру да се окреће против Немачке.⁶⁷⁵ Измењена ситуација, након избијања италијанско-абисинског рата, довела је до одлагања целокупног питања, на велико олакшање Југословена.⁶⁷⁶

Тако су се у периоду који смо посматрали и економски и политички интереси Југославије и Немачке све више приближавали што је било и примећено и подржано са највиших места на обе стране. На списку лица које је Живојин Балугџић истакао пред свој

⁶⁷³ О томе видети више: Ж. Аврамовски, *Balkanske zemlje i velike sile 1935 – 1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd, 1968, 29 – 30.

⁶⁷⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 385 - 386.

⁶⁷⁵ Barch, MA, RM 20/2100; Abw. Nr. 928/7.35 IGS, Berlin, den 3. August 1935, an I West über I Ost N, 3. Abteilung, Ausland, Gr. V.

⁶⁷⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 385 - 386.

одлазак из Берлина као врло заслужне за немачко-југословенске односе налазили су се и председник „Mitteleuropische Wirtschaftstag-a“ и значајан претставник немачке тешке индустрије, фон Вилмовски, др Клодијус, референт за привредну сарадњу са Краљевином Југославијом у МИП-у Рајха, фон Ренте – Финк, тајни саветник у МИП-у и поддиректор Политичког одељења у МИП-у Рајха.⁶⁷⁷

Тиме је још за последњих година владавине краља Александра, чак и пре Хитлеровог доласка на власт трасиран пут да се привредна и политичка сарадња две земље побољша и прошири.

2.4. Посматрање другог – прогнозе, процене и очекивања војних кругова у Београду и Берлину

Одмах након окончања Првог светског рата југословенска војска није привлачила претерану пажњу немачких војних кругова. Према инструкцији од 2. октобра 1920. године које је преко Министарства одбране упутио командант КоВ-а генерал фон Зект немачком Министарству иностраних послова, у недостатку војних изасланика праћење развоја страних војски и војне мисли кроз праћење и набавку војне литературе требали су на себе да преузму органи Министарства спољних послова.⁶⁷⁸ Као земље од посебног интереса означене су Француска, Велика Британија, САД, Италија, Јапан, Пољска и Белгија, док су за остале земље укључујући ту и Краљевину СХС били довољни подаци о јачини војске и њеној организацији.⁶⁷⁹ Када је војска Краљевине СХС у питању, детаљније податке о њеној јачини и организацији, у оквирима претходно изнетих приоритета, Команда КоВ затражила је од посланства у Београду тек у марту 1923. године.⁶⁸⁰ Повећан интерес за

⁶⁷⁷ АЈ, 310-3; Посланство КЈ, Берлин, 15.12.1935 – Александру Цинцар-Марковићу, краљевском посланику.

⁶⁷⁸ У наведеној инструкцији фон Зект посебно истиче потребу за набавкама службених новина, нарочито оних њихових делова који се односе на војску, објављених извештаја војне провинијенције, предлога закона о војсци, нових војних правила, а нарочито оних која се односе на обуку (по могућству у два примерка), књига са војним садржањем и сваког појединачног примерка војних часописа у којима се обрађују питања из живота војске. Од посебног интереса били су они радови и чланци који су се бавили питањима организација војске, стратегије, тактике, обуке трупа и развојем наоружања.

⁶⁷⁹ АА РА, R-73191, Jugoslawien, Militärangelegenheiten, vom mai 1920 bis april 1936; Nr. 3641, Berlin, den 2. Oktober 1920, Reichswehrministerium, Chef des Heeresleitung an das Auswärtige Amt.

⁶⁸⁰ АА РА, R-73191, Jugoslawien, Militärangelegenheiten, vom mai 1920 bis april 1936; Nr. 1345/23.T.3.IV, Berlin, den 24. März 1923, Reichswehrministerium, Heeresleitung an das Auswärtige Amt. У захтеву су наведена следећа питања од интереса за Команду КоВ у погледу југословенске војске: 1) Подела Министарства војног; 2) Како је подељен Главни генералштаб и који су његови задаци, а посебно они задаци који се

југословенску војску код Немаца може се довести у везу са Рурском кризом која је отпочела у јануару те године, француском и белгијском окупацијом Рурске области због одбијања Немачке да плаћа ратне репарације. Краљевина СХС је тада важила као поуздан француски савезник на Балкану. Како југословенска држава није војно учествовала у рурској кризи упутства садржана у захтеву немачког војног врха остала су тек смернице у ком правцу треба да тече прикупљање информација војне природе о Југославији. Прикупљањем тих информација бавили су се легални органи немачких дипломатских представништава у Краљевини док никаква немачка војнообавештајна агентурна мрежа није постојала на простору Краљевине СХС.⁶⁸¹ Главна тема када су југословенско-немачки војни односи у питању биле су у овом периоду углавном репарације, тако да ван тога неки већи интерес за оружане снаге код једне или друге стране не постоји.

разликују у односу на Министарство војно; 3) Да ли је уведен инспекторат одбране и којим овлашћењима располаже?; 4) Састав Команди армијских области и каква су њихова овлашћења у односу на подређене им јединице?; 5) Тачне границе армијских и дивизијских области и колико је бројна војска према буџетским прорачунима и у стварности?; 6) Састав пешадијских пукова (број батаљона, чета, митраљеза и митраљеских одељења, командни састав и јачина чете, појединости о мизраљезима); 7) Које је поређен гардијски пешадијски пук и да ли је његов састав исти као код осталих пешадијских пукова?; 8) У којим гарнизонима су распоређени коњички пукови? Постоји ли бригадна организација у Коњици? Састав једног коњичког пука? Користи ли Коњица копља и хладно оружје?; 9) У којим гарнизонима су распоређени артиљеријски пукови? Да ли су обележени бројевима или именима дивизија?; 10) Од чега се састоји пољски артиљеријски пук а од чега пук тешке артиљерије (број дивизиона, батерија, топова и калибар топова). Јесу ли сви артиљеријски пукови истог састава? Како је подељена Команда тврђавске артиљерије у Котору?; 11) Јесу ли поред брдске батерије пољских артиљеријских пукова дивизијама на располагању и посебне брдске артиљеријске формације? Које су потчињене и како су подељене?; 12) Постоји ли противавионска артиљерија и како је она организована?; 13) Којим техничким јединицама располаже југословенска војска? Које су потчињене и како су подељене?; 14) Располаже ли војска тенковима, оклопним аутомобилима и оклопним возовима и како су они организовани?; 15) Јесу ли авиони и ваздушни бродови организовани у заједничке батаљоне или пукове?; 16) Колико је јака Жандармерија? Како је организована? (На коњима или пешке?), у ком облику је подређена Министарству војном? Да ли она у случају рата обавља исте дужности као и у миру? Постоји ли посебан гардијски жандармеријски батаљон?; 17) Колико је јака Гранична трупа и који је њен састав?; 18) Како су организовани Соколи? Колика је њихова снага и која је просечна старост чланова ове организације? Врши ли се са соколима војничка обука? Треба ли у случају рата рачунати на учешће соколских јединица?; 19) Каолико је успешно снабдевање војске у рату и миру?; 20) Колико је војска опскрбљена пешадијском и артиљеријском муницијом?; 21) Која годишта тренутно служе у кадру?; 22) Како је организована систем попуне? Колико је успешно мешање Срба, Хрвата и Словенаца? 23) Кад почиње пријем а када отпуст генерације регрута?; 24) Колико су бројна годишта регрута? Колики проценат њих је способан за војну службу?; 25) Како је организована ремонтска служба (гајење и обука коња – прим. Д.Д)? 26) На који начин се врши обука официра и подофицира?; 27) Кад почиње буџетска година у Југославији? Колики је војни буџет у текућој и наредној години?; 28) Могу ли се набавити важећа упутства за извођење обуке?; 29) Колике су јачине остатци врангелове армије који се налазе у Бугарској и Југославији? Како ће се они употребити? Одржава ли Врангел сопствене војне школе? Какви су односи између Врангела и Антанте? Може ли се рачунати на мобилизацију врангелове армије у догледно време?; 30) Какав је однос Југославије према Бугарској?

⁶⁸¹ О томе видети више: *Nemačka obaveštajna služba*, I, (Uprava državne bezbednosti, III odeljenje), Beograd, 1955, 16 – 23.

Прве помене у смеру отпочињања сарадње у војној сфери, изузмемо ли репарације, британски посматрачи приметили су након завођења диктатуре краља Александра, у току 1929. године када је настављен постепени немачки привредни продор у Југославију. Тада су се, поред Немаца, пословних људи и научника очигледно упућених ради пропаганде, међу њима нашли и војници, који су наилазили на срдачан дочек и у чију част су у Југославији приређивани балови и вечере.⁶⁸² Једна од последица чешћих контаката између војних кругова двеју земаља била је на пример та да је немачки генерал фон Лохов, командант 3. краљевско-пруског армијског корпуса који је учествовао у борбама у Србији у јесен 1915. године написао предговор за књигу генерала Добросавића Миленковића „Шумадијска дивизија I позива 1915“ која је објављена 1930. године. У том свом предговору фон Лохов каже: „По прелазу преко Дунава наишао је 3. армијски корпус ускоро на Краљевско-српску Шумадијску дивизију. Одприлике три недеље бранила је она од нас родну грудну храбро и жилаво и притом се показала изузетно вешта у коришћењу земљишта, као и у својим тактичким мерама и употреби оружја. Ми смо добили утисак да имамо пред собом противника прожетог најбољим војничким и патриотским духом, противника који је под извршним вођством био готов да за своју отаџбину поднесе сваку жртву. Рат у јесен 1915. спада у најдрагоценије успомене вођа и трупа 3. тадањег краљевско-пруског армиског корпуса. Оне ме испуњавају захвалношћу према мојим трупама с тога што су одговориле очекивању, али не мање високим поштовањем према нашем храбром српском противнику. Са њим имам исто осећање уважавања према српским и немачким јунацима погинулим на српском тлу. Њиховој заједничкој успомени желео бих да посветим овај предговор.“⁶⁸³

У марту 1929. године немачки војни врх затражио је од Министарства иностраних послова да његови људи на терену саставе један опширан извештај о југословенској војсци. Референт у немачком Министарству одбране у вези с тим изнео је мишљење да свуда код југословенских војних власти влада пријатељско расположење према Немцима. Он је такође предложио да немачке дипломате искористе ту ситуацију и укључе немачку индустрију у снабдевање југословенске војске. Мишљење из немачких војних кругова било је да прибављање информација о југословенској војсци неће представљати никакав

⁶⁸² *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, I (1921 – 1930), 611.

⁶⁸³ Фон Лохов, „Предговор“, у : Д. Миленковић, *Шумадијска дивизија I позива 1915*, Београд, 1930, 5.

већи напор. У захтеву је такође изнето да немачка обавештајна служба не одобрава никаква финансијска средства за удаљене земље каква је Југославија. Инструкција МСП-а била је да се тражене информације прикупе без повреде југословенских закона, дакле легалним путем.⁶⁸⁴ Немачки посланик у Београду Урлих фон Хасел послао је извештај о југословенској војсци који је у највећој мери саставио његов потчињени, саветник посланства Киевиц у Берлин тек у првој половини јула 1930. године. Посланик фон Хасел нагласио је да није било лако доћи до тражених информација јер је у Југославији по питању војне организације и томе слично владала велика конспиративност. Он је нагласио такође да се није могло говорити ни о наглашеном пријатељству према Немачкој, које нити је било истог интензитета, нити је исто у свим деловима војске, док је ангажман немачке индустрије био према фон Хаселу могућ само кроз оштру конкурентску борбу са политички веома протежираним Французима и Чесима.

У закључку извештаја који је дат у прилогу каже се: „Југославија нуди слику једне војске која упорно и доследно напредује у свим областима и поред сметњи сваке врсте. Мере које се у том смислу предузимају биће појачане захваљујући свемоћној и војнички усмереној диктатури, затим француском утицају на оперативном, финансијском и индустријском нивоу, кроз кредитну помоћ и набавке од чехословачке војне индустрије и понајвише кроз немачка репарациона плаћања и набавке опреме од којих се највећи део усмерава за разне војне потребе. Тешкоће са језичком шароликошћу, цензура штампе, слаба продукција стручне литературе и ограничене саобраћајне могућности у унутрашњости земље употпуњавају слику њених карактеристика. Све што је до сад урађено по питању модернизације и набавке наоружања и војне опреме и што је с тим у вези у плану још да се уради има за главни циљ да армија буде у стању да се успешно супротстави италијанској војсци. Што се тиче осталих према Југославији непријатељски расположених суседа, за њих и садашње стање војске представља довољан фактор одвраћања.

Војска је према западноевропским стандардима још увек недовољно опремљена, по питању артиљериског наоружања заостала, док у појединим техничким родовима постоје такође одређене мањкавости. Ипак, државни апарат ради напорно на томе да се ти

⁶⁸⁴ AA PA, R – 30315, Geheim - Akten, Abt. II, Jugoslawien, Militärangelegenheiten vom Februar 1927. bis Februar 1935, II Js. 314, Geheim! - an die Deutsche Gesandtschaft in Belgrad. Berlin, den 19. März 1929.

недостатци превазиђу. Артиљеријски материјал је захваљујући чехословачком војном кредиту управо делом обновљен. Наредне испоруке од Шкоде су у току. Инжењерија је у процесу модернизације те је због бољег опремања ратним материјалом ванредно поверена Министарству војном и морнарице. Ратно ваздухопловства је такође у процесу модернизације чији је циљ да буде оперативно што способније, али се оно још увек не може поредити са италијанским. Не треба заборавити да сви проблеми у вези са регрутацијом и припремама за позивање у војску свих обвезника у земљи састављеној од разнородних области још увек нису решени тако да се са великом вероватноћом не може рећи да ли ће у случају мобилизације све добро функционисати. Уколико се наставе напори диктатуре у правцу појачања борбене готовости војске као што је то до сада био случај, могуће је да ће за две године простом оку видни недостатци бити превазиђени, и да ће можда већ за пет година борбена готовост ове армије бити толика да ће моћи да испуни све задатке који су пред њом постављени.

На унутрашњем плану борбеност, односно борбени дух не недостаје ни војсци ни нарочито народу којем су пацифистичке идеје стране, тако да он може бити лако употребљен за демагошко-политичке циљеве. То се односи на Хрвате и Словенце као и на Србе, али не за сигурно и на Мађаре док се подразумева код Македонаца и осталих балканаца. Код мађарског елемента може се приметити одсуство жеље за одзивом на мобилизацију у случају рата. Када је у питању мањинско становништво балканског порекла, нисмо у стању да проценимо да ли би се борили или не уколико већ морају да ратују, а не треба да се боре против сопствене националне државе.

Одређене примедбе о томе да ли је овај ратни инструмент довољно ефикасан и употребљив волели би изнад свега да чују у Београду. Ако се пружи прилика да се искористи нека повољна политичка ситуација против омражене италијанске војске, борили би се сви без обзира на трезвене калкулације о војној моћи и међусобном омеру снага. Оно због чега се Југославија у претходним кризама држала уздржано и због чега ће се у будућности такође можда уздржавати јесте увек свест о томе да њена војска још увек није довољно спремна. Ово истраживање показује пак, да ће та препрека у догледно

вероватно време нестати“.⁶⁸⁵ Ове оцене и поред уочених мањкавости биле су афирмативне, док ће овај извештај бити од великог значаја и утицаја на формирање става немачког војног вођства према југословенској војсци.

Са друге стране непосредно пред долазак Хитлера на власт немачко војно јавно мњење доживљава Југославију у негативном контексту као грађанску диктатуру коју сврстава у диктатуре са или без утицаја парламента, заједно са Италијом, Турском, Португалијом, Литванијом и Албанијом.⁶⁸⁶ Ово стање духова наставиће се и у непосредно наредном периоду. У једном чланку објављеном у Недељном војном листу (*Militärwochenblatt*) марта 1933. године југословенска војска приказује се у веома лошем светлу. Тако аутор наводи да је југословенским војницима општење са становништвом тотално забрањено, да не би потпали под утицај непријатељски расположених елемената. Немци, Мађари и Хрвати шаљу се у Македонију, на албанску границу или у унутрашњост предратне Краљевине Србије. Словенци се сматрају потпуно поузданим. Војници, посебно они несрпског порекла за време отслужења војног рока не могу никуда самостално изаћи. Недељом поподне они смеју да напусте касарну само у групама које спроводе подофицири. И поред тих мера је дезертерство, посебно преко мађарске границе, честа појава. Гранична трупа састављена је од елитних јединица од политички потпуно поверљивих људи. Ово важи нарочито када је реч о граници са Мађарском, где су тренутно распоређени Македонци и Црногорци, док је на бугарској граници распоређено људство са територије предратне Србије које одликује нарочита мржња према Бугарима. Кржави гранични инциденту тамо су због свега наведеног свакодневица. Једну од елитних јединица чини и Жандармерија која је попуњена подофицирима који уживају посебно поверење власти. Њу чини 450 официра и 17.500 војника који су подељени у девет пукова, два самостална батаљона и жандармеријски одред Краљеве гарде у Београду. Наоружање, опрема, снабдевање и новчана примања ових јединица изузетно су добра, много боља него код осталих јединица копнене војске. Једна снажна, поуздана Жандармерија је од изузетне вредности да очива заједно државу која је настала као версајска замисао. На војску се троши највећи део државног буџета. Званично, за војску се издваја 23%, незванично 25%

⁶⁸⁵ AA PA, R – 30315, Geheim - Akten, Abt. II, Jugoslawien, Militärangelegenheiten vom Februar 1927. bis Februar 1935, Organisation der Jugoslawischen Wehrmacht, Deutsche Gesandtschaft, Belgrad, den 9. Juli 1930, J.Nr.1368/30.

⁶⁸⁶ *Militärwochenblatt*, № 26, 11. Januar 1933, 884.

читаваог државног буџета.⁶⁸⁷ Овај текст настао је у времену док Нацисти још нису ставили војску, па и Војне недељне новине, под своје окриље. То ће се, бар судећи по насловима, десити веома брзо. Већ у свесци од 25. априла 1933. године уводни чланак посвећен је величању личности Адолфа Хитлера, као највећег Немца од свих Немаца.⁶⁸⁸

Негативна слика о југословенској војсци почеће да се мења баш у том периоду и то понајвише захваљујући раду југословенског посланика у Берлини Живојина Балугџића. Југословенско посланство радило је пропагандно на продубљивању односа на свим нивоима. С тим у вези, посланик Живојин Балугџић нашао је сараднике са немачке стране у начелнику одељења за штампу немачког Министарства иностраних послова Ашману и подсекретару у истом одељењу Волфу, док је на плану пропагирања југословенске војске у немачкој штампи писао војни писац и новинар Герхард Вагнер који је у немачким стручним и дневним листовима какви су били *Die Deutsche Wehr*, *Der SA-Mann*, *Fölkischer Beobachter* (гласило НСНПП-а – прим. Д.Д), *Der Angriff* и други писао о краљу Александру и југословенској војсци. Важио је за великог и оданог пријатеља Југославије и њене војске и био у најтешњој вези са југословенским посланством у Берлину.⁶⁸⁹ Да су те активности југословенског посланства дале резултата могло се видети већ и на промењеном тону писања *Militärwochenblatt* – а о југословенској војсци. Тако се на пример у извештају о шпијунској афери у Југославији из децембра 1933. године, због које је суђено бившем аустро-угарском официру потпуковнику др Лују Мицићу пред Судом за заштиту државе, наводи да је овај био на дужности у карљевој канцеларији. У извештају се наводи да се због исте шпијунске афере пред Врховним војним судом у Београду водио поступак и против веће групе југословенских официра српске националности, али да о томе процесу југословенска штампа ћути.⁶⁹⁰ Очигледна је намера писца овог извештаја да укаже на чињеницу да југословенске војне и државне власти једнако поступају према преступницима без обзира на националност и да се у тамошњој јавности тенденциозно извештава о прогону бивших аустроугарских официра. Колика је улога Балугџића у томе да се тек наслутити. Да стварање позитивне слике о Југославији и њеној војсци у немачком војном јавном мњењу ни под нацистичком влашћу није ишло

⁶⁸⁷ *Militärwochenblatt*, № 35, 18. Merz 1933, 1156 - 1159.

⁶⁸⁸ *Militärwochenblatt*, № 40, 25. April 1933, 1320 – 1321.

⁶⁸⁹ АЈ, 310-3; Посланство КЈ, Берлин, 15.12.1935 – Александру Цинцар-Марковићу, краљевском посланику.

⁶⁹⁰ *Militärwochenblatt*, № 24, 25. Dezember 1933, 797.

лако сведочи текст о нерегуларним оружаним формацијама у тадашњој Југославији објављен у *Militärwochenblatt* – у од 4. јануара 1934. године. У тексту се о Југославији говори о тамници народа којом доминирају Срби као и о томе да се добровољачке и четничке формације користе од стране државних власти за насилно одржавање послушности код Хрвата, Македонаца, Словенаца, муслимана и националних мањина. За четнике под руководством Косте Пећанца каже се да су вични герилском ратовању, прожети жарким национализмом и панславизмом, те да трагови крвопролића и разарања остају у сваком месту где је та организација „оперисла“. Као њихов главни задатак наводило се терорисање становништва у пограничним рејонима и утеривање страха и ужаса. Аутор се бавио и њиховом улогом у случају будућег рата. Он закључује да је још југословенска војна штампа закључила да ће њихово ангажовање бити знатно теже него у претходном рату, пошто након уједињења не могу више рачунати на погранично становништво као на браћу која ће их подржавати, већ да ће у њему наићи на горке и жестоке противнике. Аутор закључује да ће у сваком случају непријатељи и пријатељи Југославије али и њено несрпско становништво морати да рачунају са делатношћу ових одличних и неустрашивих бораца.⁶⁹¹ Први велики текст о стварању државе и војске у Југославији појавио се у главном војном гласилу немачких оружаних снага у другој половини маја 1934. године. У делу текста о политичком развоју земље отворено се говорило о проблемима са којима се она носила од оснивања 1918. године, али је изречена и похвала новом програму диктатуре који је стабилизовао земљу политички. Када је војска у питању, аутор не штеди речи похвале за држање српских војника у Великом рату. Он закључује да изградња југословенске војске и државе још увек није завршена. По аутору „Свесна да ће задржати позицију независне државе на Балкану и да ће очувати сопствено право на самосталан државни живот само у борби међу народима, Југославија се труди да и у будуће искористи све људске и материјалне потенцијале. Југословенска држава свесна је да у сопственој војсци има изузетно оруђе, поносно на сопствену традицију. Она зна да су општепознате ратничке способности српских војника у

⁶⁹¹ „Irreguläre Formationen des heutigen Jugoslawien“, *Militärwochenblatt*, № 25, 04. Januar 1934, 824 - 826.

балканским ратовима и светском рату оно што чини југословенску војску једном од најбољих на Балкану“.⁶⁹²

Већ наредног месеца у листу се појавио текст који је и у спољнополитичком смислу показивао Југославију у позитивном светлу са становишта поклапања југословенских и немачких интереса. Према тексту тежња Мале Антанте да се што више удаљи од француског утицаја и да спољнополитичке одлуке доноси више у складу са сопственим интересима показивала се јасно нарочито на примеру Југославије. Аустријско питање и привредни развој упућивали су ту земљу према мишљењу аутора ка налажењу заједничког језика са Немачком. Према новинару психолошка основа за приближавање постоји, али се она не може тренутно спровести у пракси, пошто повезаност Југославије са општим принципима француске политике и земљама Мале Антанте, те одбијање сваке помисли о ревизији још увек имају превагу у Југославији. Сукоб са Италијом још увек траје. Лист је поздравио југословенски спољнополитички потез окретања ка балканској од средњеевропске политике. Птема аутору, гледано споља изгледало је да је Балкански пакт донео војнополитичко олакшање за Југославију. Сигурност на спољним границама коју је Југославија њиме добила кроз гаранције граница на истоку и југу, према Румунији, Бугарској, Грчкој и Албанији и преокрет у Бугарској која све више разматра могућност склапања пакта о ненападању, допуњују задовољство због успеха Балканског пакта. Насупрот томе италијански притисак на североисточној граници Југославије кроз ближе повезивање Аустрије и Мађарске са Италијом значајно је појачан. Чланство Југославије у Балканском пакту има за циљ да извуче Грчку и Албанију из италијанске сфере утицаја. Грчка је придобијена. Скорашње албанско-италијанске тензије Југославија ће искористити за даље зближавање са Албанијом.⁶⁹³ Након овог текста у немачкој војној штампи о југословенској војсци писаће се афирмативно на шта ће највећег утицаја имати политички и економски интереси Немачке према Југославији који ће од 1934. године све више јачати.

Са друге стране, немачка војска као целина није изазивала претеране интересе југословенског јавног мњења, како грађанског тако и војног. Први текст на ову тему у *Војном веснику* који ће указивати на промене у Немачкој у том смислу појавиће се нешто

⁶⁹² „Aufbau von Staat und Armee in Jugoslawien“, *Militärwochenblatt*, № 43, Berlin, den 18. Mai 1934, 1459 - 1462.

⁶⁹³ „Die politische und militärpolitische Lage Südosteuropas“, *Militärwochenblatt*, № 4, Berlin, den 25. Juli 1934, 123 - 126.

пре него што ће Немачка поново увести општу војну обавезу. Текст чији је аутор био капетан Живан Л. Кнежевић упозоравао је на поновно наоружавање Немачке. Кнежевић указује да су од доласка Хитлера на власт немачке фабрике наоружања отвориле врата примајући стотине хиљада незапослених, да су складишта пуна муниције а касарне нових регрута, те да је војна управа повећала број аеродрома са 100 на 300. По Кнежевићу то је значило да је поновно наоружање Немачке већ било завршено. Говорећи о новој немачкој пешадији он указује да је Немачка изиграла одредбе Версајског уговора и да је војни рок који је за војску од 100.000 људи требало да буде 12 година пре годину дана (1934. – прим Д.Д) сведен на 18 месеци. Тај је рок према знацима додатно смањен што је довело до двоструког повећања броја регрута па су неке старе касарне поново стављене у функцију. Кнежевић наводи и да су се стари војници добровољци који су служили 12 година сада сматрали као подофицири. Рајхсвер је по њему тренутно бројао 250.000 људи док се очекивало да ће се његова бројност због додатног прилива регрута за неколико недеља повећати на 300.000, због чега је уписано 35.000 официра. Томе је према Кнежевићу требало додати још елиту резервиста, 80.000 добровољаца који су већ одслужили дванаестогодишњи рок и 20.000 њих који су унапређени у чин потпоручника.

Кнежевић је скренуо пажњу и на Службу рада под чијом се бригом налазило 500.000 људи који су пролазили војну обуку. Према његовим информацијама под изговором борбе против незапослености немачка влада је одлучила да повуче из фабрика и установа све младе људе од 18 до 28 година старости да би се створила радна места старијим незапосленим радницима – очевима породица. То је у ствари по Кнежевићу представљало лоше прикривен позив десет најмлађих класа регрута за обуку. Ти људи били су додељивани радничким логорима где су подвргнути војничкој дисциплини и са њима је извођена теоретска и техничка војна обука. Тих младића било је 4.000.000, рачунајући сваку класу од по 400.000 људи. Ако се по Кнежевићу од тог броја издвоји 1.500.000 оних оптерећених породицом, Немачкој је остајало да у сваком моменту под заставу може позвати 2.500.000 људи. Поред тога било је и око 1.000.000 припадника јуришних трупа чији су чланови били обученији него припадници многих европских армија. Томе је требало додати и „плаву“ полицију *shupo* чијих је припадника са сеоском полицијом било око 250.000. Најмлађи од њих су били груписани у спацијалне батаљоне у касарнама на демилитаризованој зони (Рајнска област – прим.Д.Д). Обуку у тим

јединицама вршили су официри са ратним искуством тако да је та организација у случају рата требала по Кнежевићу да послужи као расадник нижег официрског кадра (командира водова и чета). Та тајна пешадија је по Кнежевићу била наоружана пушком велике прецизности са оптичким нишаном, аутоматском пушком домета до 4 km, са зрном против тенкова, које на 2 km пробија оклоп дебљине 5 mm, лаким митраљезом од 8 kg и пешадијским топом 35 mm. Посебну пажњу капетан Живан Кнежевић је у свом тексту посветио и немачком ваздухопловству чији је творац био Херман Геринг. До Геринговог доласка војна авијација није постојала а цивилна се сводила на око 200 летелица. Геринг је створио Министарство ваздухопловства, униформисао све пилоте и све аеро-клубове који су већином били под утицајем Нациста потчинио свом министарству. Даљи рад Геринга на овом пољу био је тајна али је по Кнежевићу упадао у очи велики број аеродрома за привредне сврхе. Било је по њему 109 првокласних аеродорма и 150 мањих. Више аеродрома служило је за спортске сврхе док су остали служили за Герингову авијацију која је по свему била војна осим по имену. Кнежевић даље наводи да су хангари на аеродромима бетонски и да могу да издрже ударе мањих бомби као и да на сваком аеродрому има места за 30 до 40 ваздухоплова. Постављало се питање и да ли Немачка има и подземне аеродроме. Кнежевић је истицао да има вероватниће да такви аеродроми постоје и да се у њиховој близини налазе подземна складишта бензина и муниције. Камуфлажа и заштита биле су савршено изведене код тих аеродрома. Подземни хангари имали су велике дизалице за авионе. Те подземне хангаре немачка је градила по багателној цени јер је користила незапослене раднике. Многобројне фабрике радиле су по Кнежевићу да би испоручиле материјал ваздухопловству. Шеснаест великих фабрика и маса мањих предузећа радило је само за авијацију Део фабрика (Јункерс, Албатрос, Блом и Вос) радиле су само транспортне а део њих (Физелер, Фоке Вулф, Хајзсел и Клем) само ловачке. Према Кнежевићу, могло се са сигурношћу тврдити да је Немачка имала око 500 транспортних и ловачких авиона за случај рата, док су у служби били и двомоторни бомбардери са ознаком Д који су имали велику брзину. Он наводи да је Герингова главна брига била стварање ловачке и војне авијације. Не претерујући, сматрало се по Кнежевићу да је немачко Министарство ваздухопловства примило око 3.000 апарата. Ти авиони стављени су на располагање спортским ваздухопловним друштвима подвргнутим војничкој дисциплини и униформисаним, организованим у пукове. Сви авиони који су се

градили у Немачкој били су подељени у пет категорија: за осматрање, извиђање, за борбу, ловци и бомбардери. Поред 3.000 авиона израђено је и много резервних делова и смештено у магацине, тако да се за неколико недеља могло саставити на стотине авиона. Фабрике авиона имале су по Кнежевићу много већи капацитет од оног који су тренутно користиле, док се Геринг старао да без одлагања створи ваздушну флоту способну да се бори са свим суседима Немачке заједно.⁶⁹⁴ Након овог Кнежевићевог текста до већег интересовања за немачку војску у југословенским војним круговима доћи ће неколико месеци касније, након немачког увођења војног рока, али и то интересовање није било од нарочитог значаја. О томе ће бити више речи у каснијем делу текста.

2.5. Успостављање војнодипломатских односа између Југославије и Немачке 1933 – 1935. године

У светлу све бољих спољнополитичких односа Југославије и Трећег Рајха, у априлу 1933. године Краљевина је затражила консантман за свог војног аташеа у Прагу, да буде акредитован и у Берлину. Артиљеријски пуковник за ђенералштабне послове Боривој П. Јосимовић тај је консантман и добио у мају исте године и тако постао први југословенски војни аташе званично акредитован у Рајху.⁶⁹⁵ Њега ће на положају војног изасланика у Прагу и Берлину од јуна 1934. заменити пешадијски пуковник за ђенералштабне послове Андреја М. Божановић.⁶⁹⁶ Оба ова официра, због важности Чехословачке за безбедност Југославије били су официри од формата и утицаја који су по повратку са дужности у Прагу заузели висока места у Обавештајном одељењу Главног генералштаба. Тако је Јосимовић од 1935. до 1936. био на положају помоћника начелника Обавештајног одељења, а од те године до 1938. и начелник истог.⁶⁹⁷ И каријера пуковника Андреје Божановића по повратку у земљу била је слична Јосимовићевој. Прво је једно време био начелник првог, а затим и трећег отсека Обавештајног одељења, 1938/1939, помоћник начелника, а од марта 1941. и начелник Обавештајног одељења.⁶⁹⁸ Заступање из Прага задржаће се све до априла 1936. године када је због све већег интереса југословенске

⁶⁹⁴ Ж.Л.К. „Немачка се поново наоружава“, *Војни весник*, бр.2, Београд, 1935, 51 – 52.

⁶⁹⁵ Ађ.Бр.9810 од 29. маја 1933, *СВЛ* бр.18 од 1. јуна 1933. године.

⁶⁹⁶ ВА, ДПП, Божановић Милоша Андреја.

⁶⁹⁷ М. Вјелас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 170.

⁶⁹⁸ ВА, ДПП, Божановић Милоша Андреја

војске за сарадњу са Трећим Рајхом пре свега по питању набавке материјала за потребе ратног ваздухопловства и морнарице, пуковник Божановић разрешен дужности војног изасланика у Чехословачкој оставши при том само војни изасланик за Немачку, до доласка првог југословенског војног изасланика са сталном резиденцијом у Берлину.⁶⁹⁹

Средином 1934. године и Спољнополитичко одељење НСНРП-а дошло је до закључка да у вези са немачко-југословенским приближавањем у немачком интересу лежи продубљивање италијанско-југословенских супротности и да се хлађење односа са Француском које је почело на привредном мора наставити и на војном пољу. Према њиховом мишљењу сарадња у војним стварима не би требало да наиђе ни на какве тешкоће јер за њу постоје како персонални тако и стварни предуслови. С тим у вези морало би се постићи да се високи војни кругови Југославије који делом још увек стоје под снажним француским утицајем приближе немачком позицијама како би се омогућила ужа сарадња са њима. Зато би требало упутити посебног војног аташеа само за Београд (Југославију).⁷⁰⁰ За зближавање две војске од великог значаја било је присуство генерала Хермана Геринга на сахрани краља Александра који је својим театралним наступом побрао симпатије југословенске јавности а на сахрани се појавио као представник Вермахта то јест немачких оружаних снага.⁷⁰¹ И поред свега, према оценама британског војног изасланика из 1934. године, Геринг није успео да задобије пресудно поверење међу југословенском војном елитом. Према истом сведочењу југословени су имали велико дивљење према Немцу као војнику, али су на њега гледали француским очима, као на „Швабу“, тако да је на војном плану, упркос генералу Герингу и извесној благонаклоности према аустријским нацистима,⁷⁰² армија остала непоколебљиво одана Французима и својим савезницима из Мале Антанте.⁷⁰³ Са друге стране, француски 2. биро, је придавао велику важност разговорима Геринга са генералом Петром Живковићем, који је тада био

⁶⁹⁹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 270; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

⁷⁰⁰ Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 82 - 83.

⁷⁰¹ David Irving, *Göring: a Biography*, (e-Book) Parforce UK Ltd, 2002, 215.

⁷⁰² После неуспелог јулског пуча у Бечу, којом приликом је убијен и аустријски канцелар Енгелберт Долфус, 25. Јула 1934. године дошло је до оружаних обрачуна између савезне војске претежно на југу Аустрије, у Штајерској и Корушкој, где се стекло око 6.000 припадника СА и СС-а и Хитлерове омладине. Како су пучисти били поражени, југословенски краљ Александар је дозволио да разоружани могу да се сместе у посебно за њих опремљене логоре у Вараждину, Бјеловару и Славонској Пожеги, па их је већ 1. августа те године у Вараждину било 509, а у другим логорима 492, док се коначан број убрзо попео на око 2.000. (Према: Д. Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи Рајх 1939 – 1941*, 156)

⁷⁰³ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 299.

само командант Гарде, и имао супротно мишљење од Енглеза. Живковићев успон на место министра војног од 22.10.1934. у Јефтићевој влади довео је код Француза до сумње да је Живковић на тај положај дошао обавезујући се Немцима. Према француским мишљењима, двојица авантуриста (Живковић и Геринг) била су изгледа способна да се разумеју. Култ насиља који шире и један и други зближавао их је док је према Французима грубо хвалисање југословенске армије и полиције вероватно пријало Герингу. Закључак 2. бироа био је да „стање изгледа много више забрињавајуће него пре неког времена и можемо дати тој забринутости име – генерал Живковић“.⁷⁰⁴ Те француске процене показале се, како ћемо видети крајње погрешне и неосноване будући да је генерал Живковић могао бити све друго само не немачки човек.

Почетком 1935, године према информацијама немачке војне обавештајне службе које је лично изнео један од његових шефова, пуковник Штулпнагел постојала је према тврдњама из више извора јарка жеља југословенског Генералштаба за зближавање са Немачком. Заказана посета југословенског војног изасланика пуковника Божановића била је према истим изворима отказана на инсистирање југословенског Министарства иностраних послова. Пуковник Штулпнагел имао је утисак да су покушаји „српских“ официра да се ближе повежу са немачким војним круговима били осујећени у Београду из спољнополитичких разлога. Из тих разлога се, према Штулпнагелу, Божановић још увек држао резервисано.⁷⁰⁵

Са немачке стране као први званични војни аташе именован је пуковник и потоњи генерал Николаус фон Фалкенхорст,⁷⁰⁶ који је уједно био и војни аташе у Чехословачкој и Румунији, са седиштем у Прагу.⁷⁰⁷

Тенденција ка војном зближавању са Немачком, као једном од најважнијих облика изградње поверења између две земље, настављена је. Британски војни изасланик приметио је да се у југословенским војним круговима у којима су пресудну улогу имали Срби осећало велико поштовање према снази поново наоружане Немачке, те да су њен војнички дух и војничка ефикасност увек били предмет посебног уважавања кадрова југословенске

⁷⁰⁴ SHAT, 7N 3202, Нота француског 2. Бироа о генералу Живковићу, 8.XI 1934 према: М. Bjelajac, *Vojaska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922 – 1935*, 308 – 309.

⁷⁰⁵ AA PA, R – 30315, Geheim - Akten, Abt. II, Jugoslawien, Militärangelegenheiten vom Februar 1927. bis Februar 1935, Berlin, den 29. Januar 1935.

⁷⁰⁶ <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/F/FalkenhorstNikolausv-R.htm>

⁷⁰⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 210.

војске.⁷⁰⁸ Следећи догађај који је изазвао веће интересовање за немачку оружану силу код југословенских војних власти, било је увођење опште војне обавезе у Немачкој 16. марта 1935. године. Након тога је Југословенски Главни генералштаб нашао за потребно, и ако се Немачка није непосредно граничила са Југославијом да се сви југословенски виши команданти упознају у главним цртама са стањем немачке оружане силе. Због тога је већ 7. маја 1935. године из Обавештајног одељења Главног генералштаба по дубини закључно са командама дивизија разаслат елаборат под насловом „Кратак преглед немачке оружане силе“ који је израђен у Главном генералштабу. Елаборату укупног обима од 24 стране састојао се од кратког општег прегледа прилика у Немачкој после рата, поглавља које је говорило о утицају унутрашњих прилика на развој оружане силе од завршетка светског рата до 1933, затим од 1933. до 16. марта 1935. као и о предвиђањима даљег развоја немачких оружаних снага након тог датума.⁷⁰⁹ Према британским оценама увођење опште војне обавезе у Немачкој примљено је у југословенским војним круговима доста мирно.⁷¹⁰

Од 1935. године интензивира се и војно присуство немачке у Краљевини Југославији. Пуковник фон Фалкенхајн, дотадашњи војни изасланик за Чехословачку, Југославију и Румунију са седиштем у Прагу, примљен је у опроштајну посету на југословенском двору 17. марта 1935. године.⁷¹¹ Њега ће на позицији сменити од 1. априла 1935. године пуковник Ерих Чунке (Erich Tchunke).⁷¹² Пуковник Чунке био је добар пријатељ принца Фридриха фон Хоенцолерна, рођака краљице Марије Карађорђевић, који је лично молио да га приме у аудијенцију југословенска краљица и регент кнез Павле. Чунке је требало да посети Београд у периоду између 16. и 19. марта 1935. године.⁷¹³ Добра атмосфера према Немцима у вези с тим ширена је у јавности и са самог врха Обавештајног одељења југословенског Главног Генералштаба. Према извештајима немачког обавештајног агента, након што је нови немачки војни изасланик посетио начелника Обавештајног одељења, генерала Петра Арачића, овај се како о претходном

⁷⁰⁸ Исто, 327.

⁷⁰⁹ ВА, П-17, К-6, Ф-1, р.б.7/1; Главни Генералштаб, Обавештајно одељење, Пов.Ђ.Об.Бр.5873 од 7. маја 1935. године.

⁷¹⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 329.

⁷¹¹ АЈ, 74-190-506; Маршал Двора – Министарству иностраних послова (Протокол), Бр.288 од 16. Марта 1935. године.

⁷¹² Barch, MA, RH 2/980, r.b.146, Chef HL A Nr. 45/35 geh T 3/Att.Gr. Berlin, den 17.01.1935.

⁷¹³ АЈ, 74 – 190 – 505; Kabinett S.K.H. des Fürsten von Hohenzollern, J.Nr. 441, Sigmaringen, den 22. Februar 1935.

тако и о новом немачком војном изасланику, отворено у београдском Казину, више пута врло похвално изразио. Арачић се повољно осврнуо – такође у јавности – и на поновно увођење опште војне обавезе у Намачкој и њено поновно наоружавање и рекао да та немачка акција у читавој југословенској војсци није виђена само као природна и нормална, већ да је изазвала и прилично задовољство. На сличне ставове немачки агент наишао је и у више разговора које је водио са великим бројем војних лица у Београду. Према информацијама сарадника Абвера београдски Генералштаб требало је ускоро да наменује посебног војног изасланика за Берлин. У вези с тим требало је за неколико дана да тамошње југословенско посланство званично затражити од Генералштаба информацију, колика треба да буде задовољавајућа плата за војног аташеа у Берлину. Агент је сазнао још од Арачића да су југословенска војска и државне железнице спремале велике уговоре за немачку индустрију. У вези с тим требало би да купе велике количине немачких гас-маски.⁷¹⁴

У мају 1935. године генерал Геринг, министар ваздухопловства Рајха, поново је посетио Југославију, овога пута на свом свадбеном путовању, пошто се претходно задржао у Букурешту и Софији. Мада је изненадно променио маршруту, чиме је створио неприлике како југословенским властима, тако и Немачком посланству у Београду, ипак му је приређем срдчан дочек, а и њему је пошло за руком да повећа немачку популарност и престиж. Посета је била наглашено приватног карактера. Ипак, са Герингом је дошла и бројна свита, у којој су били принц Филип фон Хесен, министар без портфеља Керл и генерал Милх, подсекретар у немачком Министарству ваздухопловства. У Далмацији, као и у другим деловима Југославије, њему је пошло за руком да привуче пажњу какву обично побуђују званичне посете. Користио се својом уобичајеном тактиком војне у отвореним колима, а у Дубровнику му је пошло за руком да, према оцени Британаца поштовање задобије наивним самохвалисањем. Почетком јуна Геринг је са супругом допутовао у Београд где је примљен у аудијенцију код краљице Марије и задржан на ручку код кнеза Павла и кнегиње Олге. Том приликом генералу је уручен орден Белог орла. Гост је имао сусрете и са министром војске и председником владе, који је у његову част приредио банкет којем су присуствовали сви чланови кабинета са супругама. У разговору са кнезом намесником Геринг се мудро суздржавао од саветовања Југославији да се огради од

⁷¹⁴ Barch, MA, RM 7/2706 b; I Ost S Nr. 97/64/35 vom 09. Juli 1935, Betrifft: Jugoslawien.

Француске и Мале Антанте. Осудио је чехословачко-совјетски пакт и ставио до знања да би Немачка поздравила помирење између Југославије и Мађарске, додавши да је у Будимпешти наговестио адмиралу Хортију да од Немачке не може очекивати било какву подршку за своје ревизионистичке циљеве према Југославији и Румунији.⁷¹⁵

На интензивирање сарадње указује и то да ће нови немачки војни изасланик пуковник Чунке бити и први немачки представник присутан на једним маневрима југословенске војске. Реч је о маневрима код Брчког у септембру 1935. године где је као посматрач он био присутан заједно са представницима још 15 држава.⁷¹⁶ Најинтересантније фазе маневара код Брчког биле су 30. септембра (прелазак Саве код Брчког) и 2. октобра (освајање положаја и заузимање истог од стране нападача), док је реви трупа извршен 3. октобра код села Челита.⁷¹⁷ Оцењујући маневре код Брчког немачки војни изасланик је у изјави коју је дао дописнику „Времена“ Станиславу Кракову, истакао да је све оно што је на маневрима видео било беспрекорно и изврсно, те да се дивио тих дана југословенским војницима и њиховим командантима. Иначе, према сазнањима Кракова, пуковник Чунке је од 1916. до 1918. пуних двадесет месеци провео као командир чете на Дојранском језеру код Ђевђелије, код Мачугова и Удова и на Црној реци где се борио у саставу немачких снага против савезника на Солунском фронту.⁷¹⁸ Из тога се да закључити да је Вермахт за овај положај бирао људе који су већ имали неког искуства на југословенском простору. Ипак, до успостављања војнодипломатских односа на резиденцијалној основи између Краљевине Југославије и Трећег Рајха доћи ће након смрти пуковника Чункеа, такође за време владе др Милана Стојадиновића који је на државном кормилу био од 24. јуна 1935. до 17. фебруара 1939. године.

⁷¹⁵ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), Beograd, 1986, 330.

⁷¹⁶ АЈ, 102 – 8; С. Краков, „Војни аташеи 15 држава на нашим маневрима“, *Време*, 30. септембар 1935, 7; Међу страним војним представницима на маневрима код Брчког били су француски војни изасланик пуковник Бетуарм и његов помоћник за ваздухопловство Де Тарле, енглески потпуковник Дели, чехословачки пуковник Мали, румунски потпуковник Крецулеску, италијански потпуковник Франческини, пољски мајор Груђин, бугарски пуковник Марков, немачки пуковник Чунке, амерички потпуковник Витл, шпански мајор Баросо, турски капетан Чакн, грчки потпуковник Кристалис, аустријски потпуковник Пејрел и мађарски мајор Вашвари.

⁷¹⁷ АЈ, 37 – 29 – 430; Војни изасланик КЈ у Француској – Краљевском посланству Париз; Пов.Бр.740 од 3. септембра 1935. године.

⁷¹⁸ АЈ, 102 – 8; С. Краков, „Главни дан маневара југословенске војске у Славонији и Босни“, *Време*, 2. октобар 1935, 1;

3. ВЛАДА ДР МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА И ВОЈНА САРАДЊА СА НЕМАЧКОМ (1935 – 1939)

3.1. Влада др Милана Стојадиновића и Трећи Рајх

Са променом кабинета 24. јуна 1935. године и доласком на власт др Милана Стојадиновића југословенско-немачки односи ушли су у нову фазу која је више одговарала немачким очекивањима. Када је дошао на власт, Стојадиновић је уживао подршку кнеза намесника и Британаца, док се о њему повољно изражавао и Херман Геринг. Био је један од најбогатијих људи у земљи, успешан пословни човек, председник Београдске берзе, професор Универзитета у Београду, стручњак за финансије. Налазио се у Пашићевој влади 1923. као запажени министар финансија заслужан за стабилизацију динара, а 1935. у влади Богољуба Јевтића, такође на челу истог ресора. Важио је за познаваоца економског развоја европских земаља, јер је студирао у европским научним и политичким центрима (Минхену, Берлину, Паризу, Лондону, у САД). Пре него што је дошао на власт представљао је економске интересе енглеских фирми у Југославији.⁷¹⁹ Наиме, још када је у Јевтићевој влади Стојадиновић био постављен за министра финансија британски посланик Невил Хендерсон сматрао је да је његово наименовање са британске тачке гледишта било само од користи, јер је Стојадиновић био директор двају британских концерна у Југославији, фирми *Jarows* и *Marconi*.⁷²⁰ Хендерсон се није преварио у процени а британска политика биће од великог утицаја на спољнополитичку позицију Стојадиновићеве владе у највећем делу њеног трајања, укључујући ту и односе са Трећим Рајхом.

На динамику односа Краљевине Југославије са Немачком у периоду Стојадиновићеве владе утицало је више међусобно повезаних фактора. На спољнополитичком плану то су биле кризе у вези са италијанском агресијом на Етиопију, уласком немачких трупа у демилитаризовану Рајнску област 1936. године, немачким аншлусом Аустрије и присаједињењем Судетске области Чехословачке док су на

⁷¹⁹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I, 287.

⁷²⁰ PRO, FO 434/1, No. 71, R 7335/30/92, према: D.Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, *Fašizam i neofašizam – zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju* (ur. Dušan Bilandžić i dr.), Zagreb, 1976, 268.

унутрашњополитичком плану то били потреба решавања хрватског питања и превазилажење тешке економске ситуације у земљи.⁷²¹

Влада Милана Стојадиновића образована је по вољи кнеза Павла. Њену политичку основу обезбеђивали су Југословенска радикална заједница, као режимска странка састављена од радикала који су следили Стојадиновића, Словенске људске странке и Југословенске муслиманске организације. Избором мандатара кнез намесник је ставио до знања да му је стало да постигне споразум са хрватском опозицијом на челу са др Влатком Мачеком. Циљ владе било је смиривање српско-хрватских напетости. Стојадиновићева политика унутрашњег заокруживања Хрватске помоћу СЛС и ЈМО у спољној политици се огледала у развијању односа са Немачком, а касније и Италијом уз настојање да се на тај начин хрватском националном покрету онемогући тражење интервенције тих држава у унутрашњи живот Југославије, а на другој страни да се паралише рад екстремне усташке емиграције.⁷²² Заокруживањем Хрвата на унутрашњем и спољнополитичком плану требало је смањити маневарски простор хрватском националном покрету и усмерити га ка томе да коначно решење својих националних циљева мора тражити унутар граница југословенске државе у компромису са српским грађанством.⁷²³ Највећу претњу за Југославију из тих разлога представљала је опасност рестаурације Хабзбурга као претендената на аустријску, мађарску и хрватску круну, италијанска и совјетска подршка ревизионистичким тежњама Аустрије, Мађарске, Бугарске и Албаније, усташком покрету и идејама осамостаљивања Хрватске, те подршка Римокатоличке цркве хрватским националним тежњама. С обзиром на подударност највећег дела спољнополитичких интереса Краљевине Југославије и Трећег Рајха, те чињеницу да две земље нису делиле заједничку границу Немачка се наметала и као природан и моћан савезник и противтежа Италијанима и Совјетима али и као спољнополитички ослонац у решавању горућих унутрашњеполитичких проблема.

Велики значај на нови искорак у југословенско немачким односима имала су и економска питања и привредна криза у којој се Југославија нашла због поштовања економских санкција према свом најзначајнијем спољнотрговинском партнеру,

⁷²¹ О првим годинама Стојадиновићеве владе видети више: Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935 – 1937*, Beograd, 1985.

⁷²² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I, 264 – 266.

⁷²³ Опширније видети: Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935 – 1937*, 181 – 208.

Краљевини Италији, која је санкције трпела због агресије на Етиопију. За разлику од две западне демократије, Немачка је уложила велике напоре да у време економских санкција према Италији преузме што већи део југословенског извоза за ту земљу. И док су Велика Британија, Француска и Чехословачка преузеле само 25% ранијег југословенског извоза у Италију, Немачка је прузела читавих 60%.⁷²⁴ Немачка је исказивала и спремност за сарадњу по питању спречавања делатности усташа. Немачки посланик у Београду Виктор фон Херен је још у октобру 1932. године указао на делатност екстремне хрватске емиграције у Немачкој као на претњу развоју добрих односа са Краљевином Југославијом.⁷²⁵ До формирања Стојадиновићевог кабинета, на интервенцију југословенског посланика у Берлину Живојина Балугџића, уз подршку немачког МИП-а забрањена су два листа хрватске екстремне емиграције. У исто време југословенским полицијским органима омогућено је да као саветодавни органи учествују у истрази против усташа на немачкој територији у вези са убиством краља Александра у Марсеју. Активностима немачких власти инструисаним од старне Министарства иностраних послова антијугословенски рад усташке организације на територији Рајха био је највећим делом паралисан и ако поједине владине службе (Abwehr и Спољнополитичко одељење НСНРП-а) нису прекидале тајне везе с њима из обавештајних разлога и алтернативе у случају неуспеха немачке политике сарадње са званичним југословенским властима.⁷²⁶

Уз све то и личност новог југословенског председника владе није била непозната у Берлину. Немачко Министарство спољних послова добило је, наиме, прве оцене Стојадиновићеве личности још почетком марта 1933. године. Реч је о информацијама насталим у време посете Београду др Ханса Хартмајера из Беча од 21. до 24. фебруара 1933. године. Том приликом овај Аустријанац сусрео се са др Крамером, југословенским министром без портфеља и замеником министра иностраних послова, Јованом Јовановићем - Пижоном и вођом старе Пашићеве партије др Стојадиновићем. Извештај о овој посети прослеђен је немачком министру иностраних послова барону Константину фон Нојрату. Стојадиновић је описан као особа која се школовала у Немачкој и чија је жена Немица, али при свему томе није деловала ни мало пријемчиво. Он је, према

⁷²⁴ Ž. Avramovski, „Pitanje učešća Jugoslavije u vojnim sankcijama protiv Italije za vreme italijanske agresije na Etiopiju (1935-1936)“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1, Beograd 1964, 34

⁷²⁵ PA AA, R-30304; von Heeren an das Auswärtige Amt, II Balk.2011 Js, Berlin, den 13. Oktober 1932.

⁷²⁶ PA AA, R-30304; Ref.L.R. Dr. Busse zu P 9217, Geheim, Aufzeichnung, Berlin, 03.12.1933. Више о томе видети: D. Biber, „Ustaše i Treći rajh 1933 – 1939“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2, Beograd, 1964, 37 – 54.

Хартмајеру уз појединце из војних кругова био једина личност која се са одређеном дозом цинизма и заједљивости освртала на тешке грешке које је починила династија и подсећао на судбину Обреновића и Карађорђевића.⁷²⁷ Можда и због тога промена владе на немачкој страни у први мах није оцењена као догађај од значаја за промену спољнополитичке оријентације земље. Ипак, већ након неколико дана њеног рада немачки посланик фон Херен је приметио да су смена Јефтићевог кабинета и Стојадиновићево истовремено преузимање ресора спољних послова изазвале узнемирење па чак и панику међу земљама које су биле највише заинтересоване за правце југословенске спољне политике какве су биле Француска, Чехословачка и Румунија. Неповерење ових земаља у Југославију расло је још од покушаја покојног краља Александра да што више осамостали земљу у спољнополитичком погледу. Забринутост је нарочито изазивала чињеница да нови председник владе и министар иностраних послова за разлику од свога претходника још увек није давао повода за сигурне процене у коме ће се правцу кретати спољна политика земље. Према процени фон Херена, неповерење у Паризу, Прагу и Букурешту у југословенску спољну политику које је трајало већ годину дана имало је по свој прилици своје корене у југословенско-немачком приближавању. Од потписивања југословенско-немачког трговинског уговора, па преко посете премијера Пруске Хермана Геринга ти су догађаји изазвали сваки пут живо неповерење југословенских савезника. К томе треба додати и спољнополитички положај Југославије који ју је морао удаљити од њених традиционалних савезника. Због француског приближавања Италији и Совјетском Савезу, размимоилажења у мишљењима у погледу даљег развоја аустријског питања и свакако не мање важног јачања моћи и спољнополитичког утицаја Немачке, постало је актуелно питање не значи ли то и промену спољне политике Југославије у том смеру. Немачки посланик подсећао је да је Стојадиновић још као министар финансија у Јефтићевој влади спровео низ мера које су водиле ка свесном ослобађању од преовлађујућег утицаја француског капитала и због тога био оштро нападан у Паризу. Французима није остало непознато да је Стојадиновић био и ватрени заговорник привредне сарадње између Немачке и Југославије, и да су ти економски интереси његове земље били уграђени и у његове политичке концепције. Стојадиновић је позивајуће се на заузетост решавањем

⁷²⁷ AA, PA, R-73123; Besuch des Herrn Dr. Hans Hartmeyers - Wien in Belgrad vom 21. bis 24. Februar 1933; Hauptschriftleitung der Hamburger Nachrichten an den Reichsminister des Äusseren Freiherrn von Neurath, Hamburg, 8. März 1933.

унутрашњих питања одложио састанак Мале Антанте као и још у Јефтићево време предвиђену посету Француској. Према мишљењу фон Херена, узнемиреност југословенских савезника била је ипак претерана, али не и без основе. Томе је пре свега ишла у прилог чињеница да је нови југословенски председник владе и министар спољних послова према фон Хереновим оценама био личност која ће спољну политику сопствене земље водити у правцу заштите њених сопствених интереса, и неће дозволити да се она увлачи у проблеме зарад заштите туђих интереса. Фон Херен је био мишљења да је Стојадиновићев главни задатак изгледа био унутрашња консолидација и привредни напредак Југославије, и да је био свестан да му је за решење тих проблема потребан мир на пољу спољне политике. Као последице тога опредељења јавиће се, по немачком посланику, тенденција за осамосталивањем спољне политике његове земље као и колико год је то могуће, за јачањем веза са земљама на које се Југославија економски највише ослања. Са немачке тачке гледишта ове тенденције у политици југословенске владе могле су се само поздравити. Још је од веће вредности било то, што су те тенденције стајале, по фон Херену потпуно у складу са ставовима принца регента и такође у потпуности одговарале жељама југословенске војске.⁷²⁸

На све веће приближавање између две земље на свим пољима указивала је и чињеница да је од октобра 1935. године у Краљевину Југославију дошао је и први немачки војни аташе на резиденцијалној основи. Био је то пуковник и потоњи генерал Мориц Фабер ди Фор.⁷²⁹ Од тог момента, он ће, поред посланика фон Херена представљати још један важан извор за тумачење југословенске спољне политике у Немачкој.

И Трећи Рајх је у политици према Југославији, поред економских имао и далекосежне политичке интересе. Један од основних циљева спољне политике Трећег Рајха било је разбијање Мале Антанте. Због тога се немачка дипломатија служила неједнаким односом према чланицама тога савеза, са циљем да изолира Чехословачку према којој је Берлин доследно заузимао непријатељски став. Према Румунији се трудио да одржава нормалне односе настојећи да онемогући њено приступање француско-совјетском пакту,

⁷²⁸ ADAP/C, IV – I, Göttingen 1975, 399 – 401; Die außenpolitische Bedeutung des Kabinettswechsels in Jugoslawien; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt, 1367 Po. 5 Ju, Belgrad, den 3. Juli 1935, Ankunft: 5. Juli; II Balk. 1574 Js.

⁷²⁹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 262; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

док је Југославију хвалио и подржавао да истраје у својој новој политици.⁷³⁰ С тим у вези циљ немачке политике био је да се приближавањем и споразумевањем Мађарске и Југославије разбије „гвоздени обруч“ Мале Антанте. Немци су за ту идеју све више налазили на плодно тле у круговима који су били од утицаја на мађарску спољну политику, док је измирење са Мађарском могло користити Југославији на смиривању унутарполитичких тензија и слабљењу подршке хрватском сепаратистичком покрету из иностранства. Приликом посете мађарског премијера Ђуле Гембеша Рајху у октобру 1935. године било му је са немачке стране саопштено да треба чувати добре односе с Југославијом те да би било поздрављено ширење „добре атмосфере“ између Мађарске и Југославије у шта би могао спадати позитиван исход мађарско - југословенских трговинских преговора који су тада вођени.⁷³¹ Немци су чак условили велике испоруке наоружања Мађарској које је Гембеш тражио постизањем споразума са Југославијом.⁷³²

У вези с постизањем мађарско-југословенског споразума немачком посланику фон Херену се чинило да одређене наде на југословенској страни у том правцу буди став југословенског председника владе и министра иностраних послова др М. Стојадиновића. Према његовом мишљењу приближавање је било могуће једино ако се под њим подразумевала „нормализација“ односа општим побољшањем атмосфере, спречавањем ескалације сукоба и мржње, кроз политику споразумевања корак по корак у вези са пограничним саобраћајем и правима мањина на обе стране, то јест кроз политику која не би штетила спољнополитичким односима и унутрашњој ситуацији у Југославији. У колико би то био циљ Мађарске, по Хереновој процени та би политика наишла на подршку и са југословенске стране у сваком случају, бар док Стојадиновић као трезвен реалполитичар буде на власти. Херен је приметио да су осећаји мржње према Мађарској који су у Југославији широко распрострањени, Стојадиновићу били потпуно страни. Он је имао навику да посматра политику из угла привредних интереса, те се стога, по Херену, трудио да увек избегава велике трзавице и свађе са суседима. Другачије би ствари стојале

⁷³⁰ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 90.

⁷³¹ AA PA, R-31310; Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien und Ungarn; Geheim Akten 1920 – 1936; 50/6; Abschrift II Ung.837; Deutsche Gesandtschaft Budapest, A. Nr.177 P 15; Budapest, den 7. Oktober 1935; Politischer Bericht. Inhalt: Ministerpräsident von Gömbös berichtet über die Eindrücke seiner Berliner Reise vor dem ungarischen Ministerrat.

⁷³² AA PA, R-31310; Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien und Ungarn; Geheim Akten 1920 – 1936; 50/6; Ref. : L.R. Lorenz an Gesandten von Mackensen: Aufzeichnung. zu II Ung.837;842; Berlin, den 25. Oktober 1935.

уколико би Мађарска рачунала на рушење или бар сигурно лабављење веза између земаља Мале Антанте. Такве мађарске жеље претрпеле би у том тренутку као и у скорој будућности неуспех. Дефанзивни савез против Мађарске чинио је, према фон Херену, чврсту и здраву основу Мале Антанте. Она је нудила савезницима пуну сигурност против мађарске опасности и гарантовала им подређен положај Мађарске и у будућности. Оно што би могло југословенским државницима дати повода да се измире са Мађарском и жртвују постигнути степен безбедности у корист јачања Мађарске нису, по фон Херену, ни у ком случају мађарска уверавања да ће ревизионистичка политика бити потиснута на последње место и да ће се одустати од аспирација на југословенске територије у које у Југославији нико не би поверовао. Само један снажан притисак са треће стране могао је принудити Југославију на тај корак. Како је мађарска опасност могла бити значајна једино уколико иза ње свим силама стоји Италија, Југославија је у том моменту (због италијанског ангажовања у Африци – прим. Д.Д) више него икада пре била ослобођена таквих брига. Остајало је тако, хипотетички да једино Немачка изврши одговарајући притисак на Југославију у том смеру. У Југославији у том тренутку још увек нису била нестала страховања да ојачала Немачка може једног дана прихватити мађарске ревизионистичке захтеве као оправдане. Ипак у томе се није видела акутна опасност за Југославију, пошто се веровало да ће се у догледно време Немачка уздржати од тога да активно стане иза Мађарске због немачких напора у правцу очувања мира и бројних заједничких интереса у југословенско-немачким односима. Сугестија фон Херена била је да до приближавања може доћи само на основама реал-политике и да би било какве мађарске жеље ван тога могле бити само штетне. То је по фон Херену важило како за тадашњег председника југословенске владе, тако и за сваког другог југословенског државника.⁷³³ Ове оцене немачког посланика у Београду, које су биле у потпуности у складу са југословенским интересима, постаће и темељ немачке спољне политике у вези са југословенско-мађарским односима у периоду до уласка земље у рат, док је и југословенска спољна политика почела лагано да се креће у том правцу.

У разговорима који су касније вођени између немачког министра спољних послова барона фон Нојрата и југословенског посланика Александра Цинцар-Марковића у вези са

⁷³³ ADAP/C, IV-2, 16. September 1935. bis 4. März 1936, Göttingen, 1975, 862 – 863; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; 2481 Po. 3 Ung., Belgrad, den 3. Dezember 1935; Betrifft: Die Aussichten einer jugoslawisch-ungarischen Annäherung.

југословенско-мађарским зближавањем, Цинцар – Марковић је изнео став Стојадиновића да је он сагласан са политиком међусобног разумевања са Мађарском али да до њега не може доћи док год је на челу мађарскога МИП-а према Србима непријатељски расположен Кања. Нојрат је истакао да и Кања жели југословенско-мађарско зближавање на шта је Цинцар-Марковић одговорио да је Београд спреман да разговара о таквој једној могућности и ако Мађарска није учинила ништа на сузбијању агитације југословенских избеглица (усташа – прим. Д.Д) на својој територији.⁷³⁴ Немачка се на овај начин укључила у посредовање у решавању проблема у Подунављу и то на начин који је у југословенско - мађарском случају био у корист Југославије.

3.1.1. Промена спољнополитичког курса Југославије

Остварењу немачких циљева у Подунављу ишла је на руку и тадашња спољнополитичка ситуација у Европи. Наиме, у то време, због последица абисинске кризе и пактирање Француске са Италијом против Немачке, Југославија мења спољнополитички курс и ослонац почиње да тражи у Великој Британији. И сам председник југословенске владе др Милан Стојадиновић у вези са Абисинском кризом стајао је на становишту да Југославија и Британија имају истоветне интересе – да коче експанзију Италије.⁷³⁵ Пријатељство са Великом Британијом је према мишљењу британског посланика у Београду било основна доктрина тадашњег југословенског руководства. Према истом мишљењу две водеће личности југословенске спољне политике, кнез намесник и др Милан Стојадиновић били су пробритански расположени.⁷³⁶ Посланик Хендерсон је закључивао да се поуздано може рачунати да докле год су они на власти Југославија неће донети никакву одлуку која би могла наићи на осуду британске владе. Пријатељство са Великом Британијом било је *conditio sine qua non* југословенске спољне политике и

⁷³⁴ ADAP/C, V – 1, 5. März bis 25. Mai 1936, Göttingen, 1977, 73; Aufzeichnung des Reichsministers des Auswärtigen Freiherrn von Neurath, RM. 210, II Ung. 199; Berlin, den 10. März 1936.

⁷³⁵ AJ – 341 – I /1935; МИП, Стр.Пов. Бр. 116 од 12. септембра 1935. године, Циркуларно писмо – Краљевском посланству Лондон.

⁷³⁶ Енглеско васпитање кнежево и лична пријатељства и склоности наводили су га, према оцени британског посланика да ради на успостављању што је могуће приснијих односа између Југославије и Велике Британије. У томе му је према истој оцени пуну подршку пружао М. Стојадиновић који је је од 1927. До 1934. године, у време када је његова политичка каријера доживела застој, обављао дужност директора британских предузећа у Југославији.

представљало према Хендерсоновој оцени један од најзначајнијих фактора одвраћања Југославије од савезништва са Немачком.⁷³⁷ У реченици да не треба да буде страног уплитања на Балкану Хендерсон је резимирао статичку базу спољне политике Југославије тога времена. Он је такође додао да водеће личности земље врло јасно схватају да југословенски интереси леже у југоисточној а не у средњој Европи, те да Југославија жели да обезбеди мир за једну или две генерације.⁷³⁸

Очигледно је да је британска политика од доласка кнеза Павла на чело регентства имала значајног утицаја на спољнополитички курс Југославије. У то време Британија се на спољнополитичком плану нашла суочена са настојањем две националистичке и тоталитарне државе (Италије и Немачке – прим. Д.Д) да циновски прошире своје територије и постану силе од изузетног значаја у међународним односима. Са тим проблемима прва се почела носити влада Семјуела Балдвина из 1935. године али је највећи терет у том погледу пао на плећа владе Невила Чембрлена, формиране у мају 1937. године. Оба ова конзервативна кабинета сматрала су да постоји могућност да се нагоде са новим диктатурама и зато су им у периоду 1935 – 1938 правила велике уступке.⁷³⁹ У светлу тих уступака по свој прилици треба сагледавати и политику Југославије у наведеном периоду. Британски интереси у Југославији налагали су Лондону да ради на слабљењу обавеза Београда према Прагу и Паризу, истовремено подржавајући свако приближавање и помирење са Римом. Британци нису желели да се због везаности за Француску и Чехословачку Југославија уплете у неки сукоб у централној Европи и да на тај начин увуче читав Балкан у рат, чиме би се ратне операције приближиле сфери интереса Британије на Медитерану. Уместо тога Лондон је желео да Београд као кључ стабилности на Балкану успостави добросуседске односе са другим државама на полуострву и да те земље једним заједничким наступом спрече продор ма које велике силе на ово подручје.⁷⁴⁰

На политику Југославије према Немачкој имао је утицаја и англо-немачки поморски споразум потписан у јуну 1935. године који је представљао Британски одговор

⁷³⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji* (priredio Živko Avramovski), II (1931 – 1938), Beograd, 1986, 309, 324.

⁷³⁸ PRO, FO 434/1, No. 56, R 6368/1708/92, према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 268.

⁷³⁹ А. Митровић, *Време нетрпељивих*, 145.

⁷⁴⁰ С. Мићић, *Краљевина Југославија и анилус Аустрије 1938. године*, Службени гласник, Београд, 2010, 49.

на француско-совјетски уговор који је очигледно био уперен против Немачке и изазивао забринутост Британаца.⁷⁴¹ Према оценама југословенског МИП-а и Немачка се у време абисинске кризе приближавала Британији, несумњиво због заштите сопствених интереса у правцу Аустрије. Берлинско посланство Краљевине Југославије јављало је почетком новембра на основу поузданих извора из немачког МИП-а да Немачка ни у ком случају неће лиферовати ратни материјал Италији. Као разлог за то наводи се да Немци нису имали поверења у Мусолинија који је могао исти тај материјал употребити на Бренеру (према Аустрији – прим. Д. Д).⁷⁴² Немачка одлука о забрани извоза оружја и извесних сировина за Италију указивала је на то да се и Немачка донекле индиректно приближила санкцијама и утицају Енглеске. Према оценама из аустријског МИП-а, са којима се слагао и југословенски (Стојадиновић – прим. Д. Д) Хитлер је том мером настављао са двоструком игром: час са Енглеском а час са Италијом, с тим што је у овоме случају отворено играо за Енглеску.⁷⁴³

На промену политичког курса Југославије извесну улогу могле су играти и личне везе кнежеве. Он је током школовања у Британији стекао изванредан круг личних пријатеља, а поред тога био је у сродству са британским Краљевским домом. Уживао је наклоност краљева Ђорђа V и Ђорђа VI, познавао војводу од Јорка, оца краљице Елизабете, док му је британски престолонаследник Едвард, принц од Велса, био венчани кум. Кнез Павле је од студентских дана био пријатељ са Ентони Идном и лордом Халифаксом, а у добрим односима је био и са британским премијером Стенлијем Болдвиним.⁷⁴⁴ Такође, једна од сестара кнегиње Олге, Марина од Грчке била је удата за Ђорђа I, војводу од Кента,⁷⁴⁵ којег је краљ Ђорђе VI користио како би одржавао контакте са немачком аристократијом у жељи да спречи нови сукоб између Немачке и Велике Британије.⁷⁴⁶ Друга рођена сестра кнегиње Олге, принцеза Јелисавета од Грчке и Данске била је удата за грофа Карла Теодора цу Теринг – Јетенбаха (Karl Theodor zu Toerring-Jettenbach) преко кога је био

⁷⁴¹ О англо-немачком поморском споразуму видети више: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 306 – 307.

⁷⁴² АЈ – 341 – I /1935; МИП, Пов. Бр. 26003 од 07. новембра 1935. године, Циркуларно шифровано писмо – Краљевском посланству Лондон.

⁷⁴³ АЈ – 341 – I /1935; МИП, Пов. Бр. 27202 од 22. новембра 1935. године, Стојадиновић – Краљевском посланству Лондон.

⁷⁴⁴ С. Мићић, *Краљевина Југославија и анилуз Аустрије 1938. године*, Службени гласник, Београд, 2010, 121 - 122.

⁷⁴⁵ https://de.wikipedia.org/wiki/Karl_Theodor_zu_Toerring-Jettenbach (18.08.2015).

⁷⁴⁶ С. Мићић, *Краљевина Југославија и анилуз Аустрије 1938. године*, Службени гласник, Београд, 2010, 122.

повезан са немачким аристократским круговима. Према сећањима генерала Душана Симовића, гроф Теринг који је био присталоца НСНРП-а, био је редован гост у дворцу „Брдо“ код Крања и усмеравао кнеза Павла и кнегињу Олгу на сарадњу са Немачком.⁷⁴⁷ Друга значајна личност блиска кнезу Павлу међу немачком аристократијом био је Филип принц од Хесена. Он је био једна од ретких личности која није припадала НСНРП али је и поред тога имала посебне односе са Хитлером и слободан приступ канцелару Рајха. Са кнезом Павлом први пут се сусрео приликом сахране краља Александра када је заједно са Херманом Герингом био члан немачке делегације која је присуствовала погребу.⁷⁴⁸ Према сведочењу Милана Антића, министра Двора из тог времена, и сам кнез Павле је увек био мишљења да је апсолутно потребно да се немачки народ са Енглезима нађе на истој линији, да би решили сва спорна питања, јер је био уверен да ће само тако бити сачуван светски мир и свет моћи бити организован, о чему су Немци били обавештени.⁷⁴⁹

Према изнетом, поред економских и немачки политички интереси поклапали су се у том моменту са југословенским и британским, док су међу водећим аристократским круговима те три земље постојале блиске личне везе.

Све наведено утицаће на то да ће се процене немачког посланика у Београду фон Херена у вези са владом др Милана Стојадиновића показати ускоро као потпуно исправне. Отворени позитивни сигнали из Југославије у вези са постављањем односа са Немачком на нове основе дошли су већ крајем године. У поруци коју је 6. децембра 1935. године упутио немачком посланству у Београду немачки министар иностраних послова барон Константин фон Нојрат изнео је да му је приликом прве протоколарне посете нови југословенски посланик у Берлину Александар Цинцар-Марковић пренео да је овлашћен од кнеза Павла и председника Владе Стојадиновића да саопшти да је југословенска влада чврсто решена да се у складу са прихваћеном политиком крене у политичко и привредно зближавање са Немачком. Због тога југословенска влада неће предузимати никакве кораке који би могли нашкодити том правцу југословенске спољне политике. У вези с тим кнез Павле и Стојадиновић су били одлучни да постепено ослабе постојеће савезничке односе, и стараће се док су год у могућности да се без њихове сагласности неће склапати никакви

⁷⁴⁷ ВА, П – 17, К-2, Ф - 2, р.б. 2; Извештај армијског генерала Душана Симовића Војноисторијском институту од 28. јула 1951. године, 4.

⁷⁴⁸ С. Мићић, *Краљевина Југославија и аништус Аустрије 1938. године*, Службени гласник, Београд, 2010, 122.

⁷⁴⁹ ВА, П – 17, К – 55, Ф – 6, р.б. 30, 4; Записник о саслушању Милана Антића пред комисијом заистраживање одговорности ступања односно увлачења Југославије у рат, рађен 30. маја 1941. године.

нови споразуми који би могли бити штетни за Немачку.⁷⁵⁰ Фон Нојрат је одговорио посланику да је задовољан таквом вешћу и да га моли да обавести своју владу да ће се они такође трудити да се односи између њихових двеју земаља даље побољшају, те да ће се ускоро и он сам уверити у пријатељска осећања која владају у Немачкој према Југославији.⁷⁵¹ Да ове речи југословенских властодржаца неће остати мртво слово на папиру можда најбоље сведоче извештаји немачких политичких и војних представника у Београду који од тог момента доносе до у детаље тачне информације о спољнополитичким активностима земље.

У маниру горе изреченог био је и циркулар које је југословенско Министарство иностраних послова послало крајем децембра 1935. године свим југословенским дипломатским представништвима у иностранству које се односило на однос Француске према Југославији. У Циркулару се износи да Француска на Краљевину Југославију гледа са извесним неповерењем због доста раширеног веровања у Француској да у Југославији постоји доста јака струја за приближавање са Немачком, те да би Југославија једног дана могла поћи примером Пољске.⁷⁵² Томе је допринело и југословенско резервисано држање и оклевање приликом преговора о Дунавском пакту, које се приписивало немачком утицају или бар југословенској жељи да се не приме обавезе које би Југославију могле довести у директан сукоб са Немачком.⁷⁵³ Овај циркулар представљао је и први званични наговештај промена у дотадашњој спољној политици коју је водила Краљевина Југославија и био у складу са изјавама Цинцар-Марковића у Берлину.

Промена спољнополитичког ослоња Југославије од Француске на Велику Британију била је примећена и у проценама немачких дипломатских представника у Београду. Средном јануара 1936. немачки војни аташе у Југославији је извештавао о саветовању начелника генералштабова земаља чланица Балканског савеза о ситуацији у Средоземљу. На саветовању је по сазнањима фон Фабера ди Фора исказано потпуно јединство са енглеским ставовима, при чему су Бугарска и Албанија означене као земље које представљају опасност по мир на Балкану. Такође је договорено да Југославија,

⁷⁵⁰ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 84.

⁷⁵¹ ADAP/C, IV-2, 16. September 1935. bis 4. März 1936, Göttingen, 1975, 871 – 872; Aufzeichnung des Reichsministers des Auswärtigen Freiherrn von Neurath, Berlin, den 6. Dezember 1935; RM 930.

⁷⁵² Мисли се на немачко – пољски уговор потписан 26. јануара 1934. године. О томе више видети: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 295 – 296.

⁷⁵³ АЈ – 341 – I/1936; Односи Француске према Југославији; МИП КЈ, Стр.Пов. Бр. 2017 од 30. децембра 1935. године. Циркуларно писмо.

Румунија, Турска и Грчка сакупе заједно 1.500 авиона за одбрану Југославије и Грчке у случају претњи. Према Фаберовим оценама, опасност да буде увучен у рат на Средоземљу је извукла Балкански савез из летаргије и претворила га у моћну снагу која не жели да буде само послушни члан Друштва народа. (...) Према његовим сазнањима, на југословенско контра-питање на енглески захтев за оружаном подршком коју би јој Југославија пружила у Средоземљу, да ли ће Енглеска пружити оружану помоћ Југославији ако ова буде нападнута од Италије, одговор је био потврдан.⁷⁵⁴

Већ крајем јануара 1936. године немачки војни аташе извештавао је отвореније о промени праваца југословенске спољне политике у оквирима Балканског савеза и Мале Антанте. Он је приметио да у југословенској спољној и безбедносној политици Балкански савез све више долази у први план у односу на Малу Антанту. Према Фаберовим оценама он је све више добијао на значају мање у смислу његове основне улоге у вези са заштитом непромењивости граница његових чланица а више као британска ударна снага, пре свега усмерена у том тренутку против Италије а у будућности против Русије која ће на иницијативу Чехословачке и Француске бити све присутнија на Балкану, као и против евентуалних дешавања на северозападу изазваних било акцијом Хабзбурговаца било присаједињењем Аустрије Немачкој. Од чланица Балканског савеза отворено усмерене ка Енглеској биле су према Фаберу Југославија и Грчка док је од држања Русије више или мање зависио положај Турске и Румуније. Југославија и Румунија биле су у савезу са Чехословачком која се све више давила у француско-руском загрљају. Према оцени немачког војног аташеа Бугарска се још увек формално држала по страни у односу на Балкански савез али је покушавала истовремено да се приближи Југославији и на тај начин ослаби притиске Турске која је под изговором обавеза проистеклих из Балканског савеза ојачавала своје гарнизоне у Тракији. За ту политику Бугарска је уживала подршку Британије која је у више различитих питања видела у њој богом даног савезника. Фабер је предвиђао да балканске земље у будућем рату неће иступати појединачно, већ као једно јединствено тело јер би другачија политика, као она Титулескуова у правцу приближавања Русији, водила ван сваке сумње губитку националне самосталности.

Фабер је сматрао да је на Балкану једино улога Турске двосмерна. Њен покушај да утврди Дарданеле терао ју је ни криву ни дужну да се сврста против Енглеске, док су

⁷⁵⁴ AA PA, R - 30090, Belgrad, den 15.01.1936, Vom Faber du Faur an Auswärtiges Amt, Betrifft: Balkanbund.

балканске земље под вођством Југославије требале иступати заједно са Британијом против предлога Чехословачке.

Било је за очекивати да ће се на тој основи водити и сви војни преговори и закључити споразуми међу балканским земљама. Језичак на ваги је по Фаберовим оценама у том тренутку била Румунија. Од њених односа са Русијом зависило је на ком простору ће се повући линија одбране Балкана.

Он је такође истакао да су начелници генералштабова Балканског савеза покушали да јаче искористе Југославију против Бугарске и Мађарске због ситуације у којој се нашла Италија. Југословија је то одбила и на овом питању није био постигнут јединствен став. Ипак то није било према Фаберу од већег значаја јер је новом реорганизацијом југословенских дивизија чији је састав смањен са четири на три пешадијска пука постало могуће да се у случају мобилизације формирају 32 уместо 26 дивизија. На тај начин је обезбеђена резерва која је у позицији да осујети Мађарску и Бугарску у покушајима да угрозе интересе Југославије, без потребе да Југославија преузме на себе напред поменуте обавезе.⁷⁵⁵

И поред југословенског ослонаца на Велику Британију, поред економских и спољнополитички интереси земље све више су захтевали југословенско-немачко приближавање. Приликом боравка у Великој Британији поводом сахране енглеског монарха Џорџа V кнез намесник Павле Карађорђевић иницирао је у јануару 1936. састанак са тамошњим немачким послаником фон Хојшом на коме се између осталог осврнуо и на питање „Аншлуса“ износећи да му Југославија није противна, али да се противи рестаурацији Хабзбурга као уводу у обнову Двојне монархије.⁷⁵⁶ Након овог разговора немачки амбасадор је дошао и на железничку станицу да испрати кнеза намесника, изјавивши југословенском дипломати Бабићу да је стари пријатељ кнежев из времена када је кнез био у Оксфорду, па је зато дошао да га поздрави. Према Бабићу, кнезу је овај испраћај био веома непријатан због могућих коментара у Лондону и Паризу. Бабић је потом по лично кнежевом наређењу усменим путем објаснио Форин Офису разлоге

⁷⁵⁵ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; Belgrad, den 31.01.1936, Vom Faber du Faur an das Auswärtige Amt, J. No.309/36 Anlage 2: Bericht betreffend Militärische Verpflichtungen der Balkanstaaten.

⁷⁵⁶ ADAP/C, IV-2, 16. September 1935. bis 4. März 1936, Göttingen, 1975, 1055 – 1056; Der Botschafter in London von Hoesch an das Auswärtige Amt; A 482, London, den 31. Januar 1936; Inhalt: Unterredung mit dem Prinzregenten Paul von Jugoslawien.

присуства немачког амбасадора на станици.⁷⁵⁷ Међутим, сам кнез Павле се по повратку из Лондона поверио фон Херену да је у Лондону и Паризу учинио велике услуге немачкој политици пошто је деловао ка томе да Енглези боље разумеју немачке ставове и заступао југословенску политику узимајући у обзир немачке интересе како у руском тако и у аустријском питању.⁷⁵⁸ Та кнежева политика која је наилазила на сагласност и са немачке стране настављена је и даље, а с тим у вези Југославију су посећивале и разне водеће личности Рајха (Геринг два пута и Гебелс једном), док се кнез са најистакнутијим немачким државницима састајао и у Минхену и у Берхтесгартену.⁷⁵⁹

И немачка војна обавештајна служба дошла је до информација о незадовољству Југословена чехословачко-француским везивањем за Совјете које је могло да прерасте у прву пукотину у грађевини Мале Антанте. Према њеним сазнањима Стојадиновић је у фебруару 1936. у разговору са румунским краљем означио Малу Антанту као практично распуштену, након што је Бенеш потписао пакт са Совјетским Савезом, јер Југославија са Совјетским Савезом нити има односе нити жели да их има. Краљ Карол одговорио је да и Румунија нема никакав пакт са Совјетским савезом нити жели да га има. Према речима Стојадиновића, Лавал се док је у Паризу говорио о политици Бенеша и Титулескуа осврнуо и на питање аншлуса. За Француску аншлус неће бити разлог за објаву рата Немачкој.⁷⁶⁰ Ове информације нужно нису морале бити истините, али су биле сасвим у складу са очекивањима немачке спољне политике у вези са жељеним развојем ситуације у Подунављу.

Београд је у међувремену постао и кључно место преко кога је немачка политика покушавала да штити своје привредне интересе у Подунављу на рачун италијанских. Немачко Министарство иностраних послова интервенисало је тако након састанка Привредног савета Мале Антанте⁷⁶¹ одржаног у Прагу преко посланика фон Херена средином фебруара 1936. године код Стојадиновића против покушаја економског споразумевања између Аустрије, Мађарске, Италије и Бугарске и земаља Мале Антанте без учешћа Немачке. Фон Билон је претио да ће у случају да Немачка не буде укључена у

⁷⁵⁷ АЈ, 341 – I/1936; Шифровани телеграм – Министарству иностраних дела, Лондон, 3. Фебруара 1936.

⁷⁵⁸ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 89 - 90.

⁷⁵⁹ ВА, II – 17, К – 55, Ф – 6, р.б. 30, 4; Записник о саслушању Милана Антића пред комисијом за истраживање одговорности ступања односно увлачења Југославије у рат, рађен 30. маја 1941. године.

⁷⁶⁰ Barch, MA RM 7/2706 b; Abteilung Marinennachrichtendienst; zu W.A.Abw Nr. 1169/36/Va vom 11. März 1936, Berlin, den 14. März 1936; Betrifft: Balkan. Bericht vom 13.02.1936. Hauptinhalt.

⁷⁶¹ О Привредном савету Мале Антанте видети више: Milan Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 133 – 136.

споразум земље потписнице бити изложене консеквенцама са њене стране.⁷⁶² Стојадиновић је на то реаговао циркуларним писмом у коме се износи да се вести лансиране из Рима да ће Југославија бити позвана у економску сарадњу са државама везаним Римским пактом, сматрају новим покушајем да се земља одвоји од својих савезника из Мале Антанте и Балканског споразума.⁷⁶³ На овај начин Стојадиновић је водећи рачуна о југословенским економским интересима задовољио и интересе Немачке и интересе савезника из Мале Антанте и Балканског споразума.

Са друге стране у Београд су и на посредан начин стизале охрабрујуће вести о негативном ставу Немачке према Италији као главној међународној претњи и опсесији југословенске спољне политике између два рата. Тако је у разговору са америчким амбасадором у Риму његов немачки колега Урлих фон Хасел, који се пре тог поста налазио на дужности у Београду, на питање да ли постоји какав споразум између Немачке и Италије, одговорио да не постоји никакав и да Немачка „не жели да се везује са оним који је у блату до гуше“. Фон Хасел је додао да Немачка нарочито полаже и жели споразум са Енглеском.⁷⁶⁴

И поред све већег приближавања Немачкој диктираног економским а добрим делом и политичким разлозима, Југославија је на спољнополитичком плану своје потезе у првом реду координирала са Великом Британијом. Нови британски посланик у Београду Роналд Кемпбел је у дужој анализи југословенске спољне политике 2. марта 1936. године, непосредно уочи немачког марша у демилитаризовано подручје око Рајне нагласио да се Југославија плаши Немачке и да, не знајући какву помоћ може да очекује од Француске, неће учинити ништа против Немачке, осим у врло јаком друштву.⁷⁶⁵

Југословенска изјава француској влади у вези са немачким отказивањем Локарно-пакта и уласком у демилитаризовану Рајнску област од 7. марта 1936. године⁷⁶⁶ била је након тога идентична са изјавом енглеске владе. Југословени су изнели Французима у Женеви да ће Југославија бити на страни Француске ако је Немачка без разлога

⁷⁶² ADAP/C, IV-2, 16. September 1935. bis 4. März 1936, Göttingen, 1975, 1106 – 1107; Der Staatssekretär des Auswärtigen Amts von Bülow an die Gesandtschaft in Belgrad; Nr. 9 vom 13.02, Berlin, den 13. Februar 1936.

⁷⁶³ AJ – 341 – I/1936; Пов. Бр. 6875 од 22. марта 1936. године. Шифрован телеграм. Стојадиновић – Краљевском посланству Лондон.

⁷⁶⁴ AJ – 341 – I/1936; Стр.Пов. Бр. 603 од 21. фебруара 1936. године. Циркулар. Шифровано писмо. МИП КЈ – Краљевском посланству Лондон.

⁷⁶⁵ PRO, FO 434/2, No. 83, R 1288/42/92, према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 268.

⁷⁶⁶ О томе видети детаљније: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...* 311 – 315.

нападне.⁷⁶⁷ Немачки војни изасланик је дан пре објављивања званичног југословенског става прилично тачно извештавао Берлин о држању Југославије. По оцени Фабера, за очекивати је било да Југославија подржи непријатељске мере према Немачкој у складу са одлукама Друштва народа, које би могле бити и оштрије него што би то југословенска влада желела. Он пише и да је вест о уласку немачких трупа у демилитаризовану зону у Београду примљена доста мирно. По његовом мишљењу, југословенска штампа је, уколико се узму у обзир међународни уговори које је потписала Југославија, извештавала о томе са немачког становишта изузетно објективно.⁷⁶⁸

Ипак, у формирању југословенске политике према Немачкој у време кризе око ремилитаризације Рајнске области пресудан је био економски интерес земље. С тим у вези фон Херен је извештавао према поверљивим информацијама из југословенског МИП-а да се Југославија ни у ком случају неће придружити привредним санкцијама против Немачке.⁷⁶⁹ Ово уверавање поновио му је и др М. Стојадиновић 14. марта приликом састанка на који га је позвао у вези са Женевским коминикеом о ставу Мале Антанте и Балканског споразума о том питању.⁷⁷⁰ Стојадиновић је даље изнео да је тај став објављен без сагласности Југославије и стога био потпуно неважећи. Југославија је о томе обавестила све заинтересоване владе и упутила деманти агенцији *Ројтер* преко агенције *Авала*. Као најстроже поверљиво Стојадиновић је изнео да је чврсто решен да ни под каквим условима не уводи било какве санкције Немачкој. Он је истакао да ће се Југославија морати прикључити формалним корацима Друштва народа против Немачке, али да ће одбити санкције као неутемељене и опасне по светски мир. Да би могао одржати овај став супротан Француској, он је са друге стране обећао да ће Југославија у случају неизазваног напада Немачке на Француску бити на страни Француске. Исти став делиле су Грчка, Пољска и Турска. Стојадиновић је, према фон Херену, био мишљења да ће због држања Југославије Француска обновити покушаје приближавања Италији на штету

⁷⁶⁷ АЈ – 341 – I/1936;Стр.Пов. Бр. 881 од 14. марта 1936. године. Шифрован телеграм. Стојадиновић – Краљевском посланству Лондон.

⁷⁶⁸ АА РА, R - 30090, Belgrad, den 13.03.1936, J. No. 379/36; Vom Faber du Faur an das Auswärtige Amt, Anlage 4, Betrifft: Deutsche Einmarsch in die entmilitarisierte Zone.

⁷⁶⁹ ADAP/C, V – 1, 5. März bis 25. Mai 1936, Göttingen, 1977, 77 – 78; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt, Telegramm Nr. 23 vom 10.03, Belgrad, den 10. März 1936, II R. 390.

⁷⁷⁰ Румунски министар иностраних послова Титулеску који је заступао Малу Антанту у Савету Друштва народа дао је изјаву након заједничког састанка Мале Антанте и Балканског споразума у Женеви у име Мале Антанте у саопштењу за штампу да се она ставља безусловно на страну Француске у питању отказивања Локранског уговора од стране Немачке. О томе видети више: M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 150 – 153.

Југославије и изнео наду да ће Југославија у том случају наћи подршку у Немачкој. На крају је објаснио да ће Југославија у вези са немачко-француским конфликтом пратити поступке Енглеске, у чијим посредничким способностима он види најбољи начин за осигурање мира.⁷⁷¹

Након тога уследио је југословенски деманти. Стојадиновић је 15. марта послао шефу југословенске делегације при Друштву народа Божидару Пурићу инструкције да не треба да дозволи да Титулеску „води главну реч“ и обавестио га да је Титулескуова изјава изазвала револт у Анкари, Атини и Београду.⁷⁷² Објашњавајући позицију Југославије немачки посланик фон Херен износи да земља покушава да се држи по страни од конфликта великих сила и да подржава француске савезнике само толико колико је потребно да се не изазове незадовољство Француске. Југославија себи ипак не може допустити да након губитка италијанског тржишта због санкција изгуби и немачко. Он даље наводи да ће од развоја француско-немачког конфликта зависити да ли ће постојећа опортунистичка уздржаност Југославије моћи да се задржи, јер ће у случају ескалације сукоба и повреде југословенских националних интереса земља у циљу њихове одбране жртвовати економске интересе.⁷⁷³

И војни аташе, пуковник Мориц фон Фабер ди Фор оцењивао је спољнополитички положај Југославије у том тренутку као доста лош. Према његовом мишљењу, неуспели покушај да се Аустрија увуче у орбиту Мале Антанте, након чега је уследило објашњење сила потписница тространог пакта да се ни један проблем у Подунављу не може решити без учешћа Италије, и учвршћивање Италије у Албанији нису побољшали војнополитички положај Југославије. Јадран је учвршћивањем Италијана на албанској обали био запречен и постао фактички италијанско језеро, док су се на више од половине југословенских копнених граница налазиле земље потписнице Римског пакта и Албанија које су у многим питањима све више иступале супротно југословенским ставовима. Последице тог положаја, према Фаберу имале су се одразити и на политику Стојадиновићеве владе, која из тих разлога неће бити у могућности да напусти постојеће савезничке односе. Фабер је сматрао да ће она и даље користити предности Мале Антанте и Балканског споразума,

⁷⁷¹ ADAP/C, V – 1, 5. März bis 25. Mai 1936, Göttingen, 1977, 141 – 142; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt, Telegramm Nr. 27 vom 14.03, Belgrad, den 14. März 1936, II R. 501.

⁷⁷² M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 151.

⁷⁷³ ADAP/C, V – 1, 5. März bis 25. Mai 1936, Göttingen, 1977, 281 – 283; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt, Nr. 836 Po 1, Belgrad, den 25. März 1936, II R. 866.

који су за Југославију били брана против италијанских намера. Поред тога Југославија је, према Фаберу могла да рачуна и на подршку Енглеске, док ће подршка Француске све више зависити од нивоа њене повезаности са Италијом. Закључак Фабера у војнополитичком смислу био је у том тренутку да ће Југославија бити највише заузета заштитом сопствених граница тако да је било мало вероватно да би у случају опште мобилизације за подршку Чехословачкој била у стању да изврши продор у Мађарску долином Тисе.⁷⁷⁴

Према проценама Абвера насталим очигледно на извештајима немачког посланства у Београду основне тенденције југословенске политика по питању кризе у Рајнској области биле су држати се изван нових сукоба међу великим силама; бити у француском систему савеза само дотле, докле је то потребно, да би се избегла било каква изненађења. Никакво учешће у санкцијама против Немачке. Ове тенденције се стално погрешно представљају од стране портпарола Мале Антанте Титулескуа. Према југословенском мишљењу немачки корак од 7. марта представљао је корак који олакшава позицију Италији као вековном непријатељу. Због тога је јавно мњење било узнемирено. Римски пакт и италијанско-албански споразуми доживљавани су у Југославији као први знаци италијанског јачања, те је постојала бојазан од новог ослањања Француске на Италију на рачун Југославије. Крајња процена била је да због тога не треба да чуди, уколико Југославија у скорије време покуша да избегне све оно што кроз војне савезе може угрозити њену безбедност.⁷⁷⁵ И према оценама Леона Блума устезање Француске да спречи Хитлеров улазак у Рајнску област утицало је на промену курса Југославије. Те 1936. године Стојадиновић му је рекао да је за Југославију даље немогуће да појача свој споразум са Француском те да су Југословени приморани да се мире са немачком опасношћу којој су Французи допустили да расте и цвета. Према Блumu кнез Павле је изразио исто гледиште Енглезима, док су се чак и Чеси и Румуни питали да ли и они треба да траже неку основу за споразум са Немцима.⁷⁷⁶

У тренутцима након Рајнске кризе југословенско највише вођство је ипак настојало да барем формалним гестовима искаже верност старим савезницима. Тако се 26. марта

⁷⁷⁴ AA PA, R - 30090, Belgrad, den 04.04.1936, J. No. 422/36; Vom Faber du Faur an das Auswärtige Amt, Anlage 1, Betrifft: Militärische Lage.

⁷⁷⁵ Barch, MA RM 7/2706 b; Ausl. Nr. 1527/36 geh. Ausl. III, Berlin, den 3. April 1936; Bericht der Deutschen Gesandtschaft Belgrad vom 25.03.1936.

⁷⁷⁶ J. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 134.

1936. године на пријему у Чехословачкој амбасади на којем је био уприличен и клавирски концерт појавио и кнез Павле обучен у униформу. Немачки војни изасланик који је такође био присутан на пријему је стекао утисак да је избор униформе као за те прилике неуобичајеног начина одевања требало да пред јавношћу истакне савезничке однос са Чехословачком и поред пријатељских односа Стојадиновићевог кабинета са Немачком. На пријему су били и многи југословенски високи официри са супругама, док су војни изасланици по препоруци доајена, британског потпуковника Дејлија такође дошли у униформи. Објашњење за то било је присуство кнеза – регента. Фабер је приметио и да се Француски амбасадор са супругом сместио неукусно нападно у првом реду.⁷⁷⁷

Ипак, у складу са развојем ситуације спољнополитички положај Југославије се све више мењао. Према проценама немачког војног изасланика главни фактори који су на њега утицали били су санкције против Италије и у вези с њима удаљавање од Француске, јер Југославија није добила задовољавајуће компензације, а са друге стране побољшање односа са Немачком, са којом је принуђена да економски сарађује, затим југословенско противљење рестаурацији Хабзбурговаца које у том моменту вероватно није било у интересу Француске као и одбијање дипломатског признања Русије, које ни од Француске ни од Чешке и Румуније није било добро виђено. Последњи фактор била је обнова Тиранског пакта са италијанске стране, који је представљао нову италијанску претњу превласти Југославије на Балкану. На основу тих чињеница Фабер је стекао утисак да је бар премијер Стојадиновић већ тада добробит за Југославију у будућности видео више у Балканском савезу иза којег је стајала Енглеска него у Малој Антанти иза које је стајала Француска, и да му је укључивање Немачке у интересну сферу Балканског савеза изгледало пожељно и ни мало немогуће. Фабер је сматрао да је такав Стојадиновићев став био одлучујући за могућност било какве интервенције Немачке у планове у Подунављу а на тај начин и у балканску политику.⁷⁷⁸ Да се Фаберова процена показала као ваљана доказаће догађаји који су уследили.

⁷⁷⁷ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; Belgrad, den 27.03.1936, Vom Faber du Faur an Auswärtiges Amt, J. No.411/36 Anlage 2: Bericht über Gesellschaftsabend in der tschechoslowakischen Gesendenschaft.

⁷⁷⁸ AA PA, R - 30090, Belgrad, den 27.03.1936, J. No. 411/36; Vom Faber du Faur an das Auswärtige Amt, Anlage 1, Bericht über die außenpolitische Lage Jugoslaviens.

3.1.2. Заплети у Подунављу, слабљење Мале Антанте и немачко посредовање у политици југословенског измирења са суседима

На даљу орјентацију Југославије као и других малих земаља снажно ће деловати неуспех западних сила у случају ремилитаризације Рајнске области. Међу њима тај ће неуспех оставити уверење о немоћи Француске и Велике Британије и потреби да свака земља тражи *modus vivendi* са Хитлером и Мусолинијем.⁷⁷⁹ Главну бригу југословенске спољне политике представљала је и даље Италија и њени односи са ка Југославији ревизионистички настројеним суседима. Половином априла 1936. посланик фон Херен је јављао Берлину да ће када се једном врати из Африке као победница, Италија представљати непосредну претњу за Југославију те да се због тога пред одговорним факторима југословенске спољне политике постављало питање нове орјентације. По њему су југословенски меродавни фактори сматрали да је због тога што је апарат Друштва народа заказао у вези са италијанском агресијом на Етиопију највише одговорна Француска, као и да се због тога све више осећа удаљавање југословенске спољне политике од традиционалног пријатељства са Француском.⁷⁸⁰ Немаци су спољнополитички положај Краљевине Југославије у том моменту оцењивали као погоршан. Разлог томе лежао је у неуспеху Друштва народа, војном јачању Италије, недвосмисленој претњи победничке италијанске армије, и неуспеху француских савезника. Знаци извесне промене позиције изгледали су сигурни. Процењивало се да ће се као последица тога тражити опрезно приближавање Немачкој и Енглеској, али се и истицало да се ни од Немачке ни од Енглеске у Београду не очекује поуздана заштита пред италијанском претњом. Поверење у поузданост савезника било је према немачким проценама пољуљано а вера у Друштво народа мртва. Замена још увек није била нађена. Из тих разлога је свака акција Југославије против Аустрије или Мађарске Немцима изгледала мало вероватна. Такође и у случају рестаурације Хабзбурга.⁷⁸¹

Да те процене нису биле без основа показало је и заседање Сталног савета Мале Антанте који се састао у Београду се 6. и 7. маја. До заседања је дошло доста касно у

⁷⁷⁹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 332 - 333.

⁷⁸⁰ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 89.

⁷⁸¹ Barch, MA RM 7/2706 b; Abw. Nr. 2024/36 geh. Ausl. III, Berlin, den 7. Mai 1936; Bericht der Deutschen Gesandtschaft Belgrad vom 22.04.1936.

односу на повреду Локарнских споразума, будући да је Стојадиновић био одбио Бенешов предлог да се одмах одржи састанак, када је то питање било веома актуелно, јер се плашио да у том случају не би изостала јавна подршка Мале Антанте Француској и осуда Немачке.⁷⁸² Немачке оцене овог састанка биле су да су државе чланице Мале Антанте под утиском фијаска политике санкција Друштва народа и нејасноћа у вези са ставовима француске политике показале тежњу да више него до сада желе да осигурају сопствену безбедност сопственим снагама и очувањем заједничке политичке линије. Претерано наглашено јединство Мале Антанте по питању ревизије, рестаурације Хабзбурга и независности Аустрије, одавало је према немачким оценама утисак да ће њихови међусобни односи више разијати у негативном него у позитивном правцу. На нејединство Мале Антанте указивала је по Немцима чињеница да је југословенски председник владе сматрао као веома важно да немачком посланику стави до знања да је званични коминике о резултатима конференције потврдио јединство у ставу према европским земљама, нарочито према Немачкој и Русији, што треба разумети да је прихваћено да свака од земаља Мале Антанте има право да се понаша у складу са сопственим националним интересима. Из тих разлога Југославија неће мењати свој досадашњи став ни према Немачкој ни према Русији. У вези са југословенско-немачким односима Стојадиновић је на конференцији јасно и без задршке изнео да је Југославија како економски тако и политички у добрим односима са Немачком и да те односе жели још више да продуби.

Ове ставове је посланику фон Херену председник владе Стојадиновић још једном потврдио приликом једног разговора вођеног неколико дана након заседања Сталног савета Мале Антанте и при том додао да као што Чехословачка има у складу са сопственим интересима добре односе са Русијом, исто право има и Југославија у њеним

⁷⁸² M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 158 - 159. У званичном саопштењу Стални савет Мале антанте изјаснио се за поштовање међународних обавеза и сарадњу са свим народима у Европи. У погледу Аустрије, пружена је подршка политици великих сила за њену самосталност, против ревизије њених граница и против повратка Хабзбурговаца. Стални савет је изразио поштовање за држава Мале антанте за све уговорене обавезе са Француском, Енглеском, Италијом, Немачком, Мађарском, Бугарском, Аустријом, Пољском и Совјетским Савезом, као и за настављање политике Друштва народа. Уједно је истакнуто и да су све чланице Мале антанте и даље присталице колективне безбедности. У вези са немачким отказивањем Локарнских уговора, Стални савет се изјаснио за преговоре између локарнских сила и за европску колективну безбедност, док се са своје стране Мала антанта обавезала да ће допринети консолидацији мира у Западној, Централној и Источној Европи. Исказана је и животна заинтересованост Мале антанте за поштовање Сенжерменског, Тријанонског и Нејског уговора као и спремност да се употребе сва средства ради очувања њихових одредаба. Стални савет је изјавио да Мала антанта поштује све уговорене обавезе и изјаснио се за економску сарадњу са државама Дунавског басена, Римским блоком и Немачком, као и за очување мира у свету.

односима са Немачком и додао да не намерава да мења југословенски политику према Русији. По аустријском питању Стојадиновић је објаснио да Мала Антанта подржава политику западних великих сила чији је циљ потпора аустријске независности. За Југославију је то значило да је у будуће препуштено великим силама да одлуче да ли ће напустити сопствене гаранције за аустријску независност или не и да се Југославија у то неће мешати. Договорено је да Мала Антанта изврши мобилизацију једино у случају рестаурације Хабзбурговаца. Према Стојадиновићу, и ако је Чехословачка по том питању показала уздржаност, дала је гаранције и пристала на југословенски захтев да у том случају мобилише. На питање фон Херена да ли се и Југославија обавезала да ће мобилисати у случају немачког мешања у Аустрији, Стојадиновић је то негирао, додајући да ће се то десити само у случају рестаурације. Према немачком мишљењу било је опште познато да се Стојадиновић ни најмање не противи присаједињењу Аустрије Немачкој.⁷⁸³ Са тим се сложио и бивши посланик у Београду фон Келер, тада на положају амбасадора у Турској, који је сматрао да је став Стојадиновића веродостојан и да му се може веровати, те да Југославија неће мобилисати заједно са Чехословачком и Румунијом у случају аншлуса.⁷⁸⁴ Био је то још један знак све већег југословенског везивања за Немачку.

Преорјентација југословенске спољне политике са Француске ка Енглеској и Немачкој могла се запазити и приликом разговора који је са кнезом Павлом водио др Хајлмар Шахт приликом његове посете Београду у јуну 1936. године. Неколико дана пре Шахтове посете Херман Геринг је понудио Југославији заштиту од Италије.⁷⁸⁵ Приликом разговора са Шахтом кнез се нарочито интересовао за оцене енглеске политике у Берлину и о изгледима немачко-енглеског зближавања. Кнез је такође остављао утисак особе која гаји нарочите симпатије према „новој“ Немачкој и која би подржала продубљивање не само економске већ и политичке сарадње између две земље.⁷⁸⁶ У разговору о спољнополитичкој ситуацији који је Стојадиновић водио са фон Хереном 2. јула 1936,

⁷⁸³ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Auswärtiges Amt, Berlin, den 31. Mai 1936, Pol. IV 50 I, Tagung des Ständigen Rats der Kleinen Entente in Belgrad am 6. und 7. Mai.

⁷⁸⁴ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Deutsche Botschaft, A 1326/36, Tarabya, den 15. Juni 1936, Pol. IV 824/36, Politischer Bericht

⁷⁸⁵ Стојадиновић кнезу Павлу, 12. Јуна 1936. (документи у архиви Универзитета Колумбија) према: Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 61.

⁷⁸⁶ ADAP/C, V – 2, 26. Mai bis 31. Oktober 1936, Göttingen, 1977, 589; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; Politischer Bericht; Betrifft: Besuch des Reichsbankpräsidenten Dr. Schacht in Belgrad; 1680 Wi; Pol. IV 839, Belgrad, den 16. Juni 1936.

истакао је да не сматра опасност од рестаурације Хабзбурга у том тренутку акутном. Он је нагласио да француска влада одобрава југословенску намеру да интервенише и да се обавезала да ће се у случају конфликта са Италијом због Хабзбурговаца лојално испунити све обавезе које је преузела према југословенско-француском уговору из 1927. године. Затим се осврнуо на могућност енглеско-немачко-француске сарадње у европској политици коју је споменуо енглески премијер Балдвин. Стојадиновић је изнео да је тамошњем енглеском посланику указао да би такав развој догађаја представљао југословенски идеал. На приговор Енглеца да немачка отежава такав развој ситуације не одговарањем на понуду, он је одговорио да му је сасвим разумљиво што на тако увредљиво постављено питање вођа једног великог народа одбија да одговори. Стојадиновић је на крају истакао да неће дозволити да односи Југославије са Француском ни у ком случају представљају сметњу даљем успону привредних и политичких односа са Немачком.⁷⁸⁷ Ови југословенски ставови били су сасвим у складу са променама у тадашњој европској политици. О томе сведочи и немачко-аустријски уговор о пријатељству закључен 11. јула 1936. године⁷⁸⁸ који су пратили наговештаји из Рима и Лондона да ће се помирити са „аншлусом“. Имајући то у виду као и све већу економску повезаност с Немачком југословенски владајући кругови били су упућени на даље зближавање са овом земљом.⁷⁸⁹ Стога је кнез намесник у разговору који је водио са немачким послаником фон Хереном почетком августа изразио искрено задовољство закључењем немачко-аустријског споразума видевши у њему велику политичку мудрост Хитлера на спољнополитичком плану.⁷⁹⁰

Међутим, и ако је споразум изазвао задовољство у земљи због јачања немачког утицаја у Аустрији на штету Италије појавио се и страх од зближавања Италије и Немачке изазван писањем стране штампе о стварању блока Немачка – Италија – Аустрија -

⁷⁸⁷ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Gesandte von Heeren and das Auswärtige Amt, Telegram Nr. 72 vom 02.07. Belgrad, den 3. Juli 1936, Pol. IV 1258.

⁷⁸⁸ Уговор је садржао немачку гаранцију аустријског државног суверенитета, међусобну обавезу немашања у ствари унутрашње политике свог партнера, обећање Аустрије да ће водити рачуна о припадништву немачкој националној заједници, као и изјаву Немачке да нема примедба на Римски протокол Италије, Аустрије и Мађарске из 1934. године (према: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 319 – 320).

⁷⁸⁹ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 89.

⁷⁹⁰ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Gesandte von Heeren and das Auswärtige Amt, Telegram Nr. 79 vom 01.08. Belgrad, den 1. August 1936, Pol. IV 2004.

Мађарска. С тим у вези Стојадиновић је већ 14. јула разговарао са немачким послаником фон Хереном износећи да је поменути споразум примио са смиреношћу и потпуним поверењем у немачку политику. Нагласио је да у њему види многе предности за Југославију. Опасност да се од Аустрије начини друга Албанија била је, по њему, на овај начин потпуно одстрањена. Такође је и опасност од рестаурације Хабзбурга смањена на најмању могућу меру. Фон Херен је уверавао Стојадиновића да се приближавање Немачке и Италије неће одразити на дотадашњу политичку линију Немачке према Југославији док је Стојадиновић обећао да ће се Југославија такође у будуће као што је то и до тада био случај повући из сваке комбинације усмерене против Немачке. Он је такође показао спремност да односи између две земље буду још тешњи. Стојадиновић је рекао да Југославија нема никаквих захтева према Италији и да од 15. јула Југославија више неће учествовати у антииталијанским комбинацијама у Средоземљу из времена војних санкција према Италији, те да енглеска одлука да се са тим настави има унилатерални карактер. Фон Херен је имао утисак да се Стојадиновић није потпуно ослободио страха од немачко-италијанског зближавања и да је желео да укаже да југословенско-италијанско зближавање зависи од италијанске добре воље.⁷⁹¹ Као одговор на овај фон Херенов извештај из Берлина су јављали да шпекулације иностране штампе о стварању блока Немачка – Италија – Аустрија – Мађарска са или без Пољске немају никакве основе. Немачко опредељење у корист Италије нити се догодило нити се о њему размишља. У вези са рестаурацијом Хабзбурга Немачка је делила југословенско мишљење, док је Берлин у потпуности стајао иза објашњења које је фон Херен дао Стојадиновићу у вези са немачком политиком према Југославији.⁷⁹² Британски отправник послова у Београду, Балфур приметио је након тога да је кнез намесник који има породичне везе са Немачком и изражава дубоке симпатије за немачку културу, пронемачки орјентисан у том смислу да види у нацистичком режиму бедем против болшевизма. Ако би му било понуђено да бира он би, према Балфуру, више волео да види Југославију под доминацијом Немачке, него да је Италија прегазу преко Албаније или да буде препуштена на милост и немилост комунистима. И председнику владе Стојадиновићу могле су се по Балфуру приписати

⁷⁹¹ ADAP/C, V – 2, 26. Mai bis 31. Oktober 1936, Göttingen, 1977, 711 – 712; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; Telegramm Nr. 75 vom 14.07: Pol. IV 1500, Belgrad, den 14. Juli 1936.

⁷⁹² ADAP/C, V – 2, 26. Mai bis 31. Oktober 1936, Göttingen, 1977, 715 – 716; Ministerialdirektor an die Gesandtschaft in Belgrad; Telegramm Nr. 90, Zu Pol. IV 1500; Berlin, den 16. Juli 1936.

симпатије према Немачкој онолико колико је као финансијски стручњак убедио самог себе да је пожељно појачати трговинске односе са Немачком која представља погодно тржиште за југословенску робу. Балфур је ипак остао убеђен да ни кнез Павле ни Стојадиновић неће, осим у случају крајњег очаја, радо обавезати своју земљу немачким савезништвом.⁷⁹³ Након тога, у разговору са фон Хереном вођеним почетком августа кнез Павле је истакао да је он лично уверен да се дотадашњи немачки став према Италији неће променити због интереса реал-политике након нових искустава у односима са њом.⁷⁹⁴ За несметан унутрашњи развој Југославији је ипак било потребно смиривање напетости у односима са западном сусетком, што је било у складу и са интересима Трећег Рајха.

За могуће југословенско-италијанско зближавање интересовала се у немачком МИП-у и Мађарска. Погледи немачког МИП-а били су формиран у главном на проценама фон Херена, према којима је југословенска политика према Италији била дефанзивна из унутрашњеполитичких разлога, због чега јој је било потребно смиривање спољнополитичких тензија. Из тих разлога је Југославија према фон Херену била спремна да привремено одустане од аспирација на италијанске територије насељене Југословенима (Истра, Горица, Кварнер, Задар, Ластово..). Побољшање односа између две земље зависило је по фон Херену највише од Италије, то јест да ли ће она својом политиком продора на Балкан у првом реду преко Албаније наставити да подиже тензије. Уколико се Југославија увери да су и Италијани опредељени за одржање статуса кво на Јадрану отвориле би се могућности за економску сарадњу са овим за Италију важним суседом. У вези с тим постојало је међутим још увек доста неповерења на југословенској страни.⁷⁹⁵ Фон Херен је процењивао да су и поред тога постојале могућности за унапређење односа

⁷⁹³ PRO, FO 731/20436, R 4727/1627/92, према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 1976, 268.

⁷⁹⁴ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Gesandte von Heeren and das Auswärtige Amt, Telegram Nr. 79 vom 01.08. Belgrad, den 1. August 1936, Pol. IV 2004.

⁷⁹⁵ То неповерење изазивало је јачање самопоуздања Италије као велике силе након успешно окончаног рата у Абисинији, нови италијанско-албански уговор о савезу који је од Албаније чинио италијански мостобран на Балкану, као и Римски пакт који је представљао италијанско-аустријско-мађарски блок и био симбол политике заокруживања Југославије. Томе је требало додати и чињеницу да је након доласка грофа Ђана на положај министра иностраних послова Италије уследило ослобађање вођа хрватске емиграције Павелића и Кватерника у којима Југословени виде истинске убице краља Александра, као и још увек снажно уверење да Италија поново новчано помаже хрватски сепаратистички покрет. У прилог јачању неповерења ишла је и смена италијанског посланика у Београду Виоле после само годину и по дана проведених на положају, који је тамо послан као заговорник помирења између две земље и његова замена дотадашњим италијанским послаником у Тирани, који је био и аутор италијанско-албанског пакта.

између две земље уколико би Мусолини схватио да његова земља мора више година усредсредити све сопствене снаге на интеграцију Абисиније и да му од Југославије жељне мира у догледно време не прети никаква опасност. Након југословенско-италијанског измирења логично би следило и мађарско-југословенско зближавање које има мале шансе да се оствари због мађарских претензија на велике делове југословенске државне територије. Помирење је било могуће према проценама фон Херена једино уколико би се постојеће тензије у југословенско-италијанским и југословенско-мађарским односима могле превазићи. Имајући у виду спремност Стојадиновића на компромис немачка политика ишла је на то да подржи курс смиривања тензија и посредује у измирењу између три земље, које је било и у њеном интересу. Један од аргумената с тим у вези био је да је интерес Немачке, Италије и Мађарске да успоставе добре односе са земљом која још није потпала под утицај Совјетског Савеза.⁷⁹⁶ Према проценама немачког посланика у Београду, главну препреку совјетском утицају у Југославији, земљи у којој је русофилски расположено Српство доминантно, чинили су њени водећи људи, кнез Павле и др Милан Стојадиновић који су у Трећем Рајху видели и главну препреку ширењу комунизма и главног привредног партнера Југославије.⁷⁹⁷

Стојадиновић је из наведених разлога настављао политику пријатељства и отворености према Трећем Рајху. Та политика дошла је нарочито до изражаја у вези са антинемачким комбинацијама у Подунављу иза којих је стајала Француска. Југословенска влада вршила је средином 1936. године заједно са немачком и пољском снажан притисак на Румунију да одустане од закључења уговора са СССР-ом сличног ономе који су годину дана раније потписале Француска и Чехословачка. Да би појачао притисак, Стојадиновић је одбио да учествује на заседању Сталног савета Мале Антанте у Букурешту у јуну 1936. године. Румунски десничарски кругови сменили су потом у јулу месецу министра спољних послова Николаја Титулескуа који је био и главни носилац идеје споразума са СССР-ом а на следећем састанку Сталног савета Мале Антанте одржаном у септембру 1936. године у Братислави⁷⁹⁸ Југославија и Румунија солидарно су одбиле Бенешов

⁷⁹⁶ ADAP/C, V – 2, 5. 26. Mai bis 31. Oktober 1936, Göttingen, 1977, 894 – 896; Rundlaß des Auswärtigen Amts, Vertraulich, zu Pol. IV 2882; Berlin, den 12. September 1936.

⁷⁹⁷ ADAP/C, V – 2, 5. 26. Mai bis 31. Oktober 1936, Göttingen, 1977, 900 – 902; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; 2396 Po 19, Politischer Bericht; Pol. V 3580; Belgrad, den 15. September 1936.

⁷⁹⁸ О седници Сталног савета Мале Антанте у Братислави видети више: M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 162 - 164.

предлог о проширивању задатака и циљева ове организације на заштиту чланица од било чијег, а не само од мађарског напада. Ове две земље нису подржале ни чехословачку политику савеза са СССР-ом.⁷⁹⁹ Богдан Кризман оценио је овај састанак у Братислави као формални почетак дезинтеграције Мале Антанте. Стојадиновић се одлучно супротстављао и настојањима Прага и Париза да Мала Антанта закључи савез са Француском. Такав став Стојадиновића и кнеза Павла одобравао је и британски посланик у Београду сир Роналд Кемпбел.⁸⁰⁰

Значај Британије за југословенску спољну политику Стојадиновић је истакао и у разговору са представницима немачке штампе вођеном у Београду 3. октобра 1936. године. Он је нагласио да су односи Југославије са Великом Британијом бољи од њених односа са Италијом, те да су југословенски и енглески интереси међусобно подударни, али да не треба прецењивати њихов значај. На питање новинара да ли постоји усмени центлменски споразум између Југославије и Велике Британије, Стојадиновић није одговорио ни са да ни са не. Он је изнео да Југославија нема никакав интерес да Средоземље постане италијанско *Mare nostrum* а такве интересе дели и Британија. Према Стојадиновићу, Југославија је изнад свега желела да се постигне међусобно разумевање између Енглеске и Немачке. На питање о држању Југославије у сличају немачко-совјетског рата, Стојадиновић је рекао да се Југославија никада и ни на ком месту неће експонирати против Немачке, те да она нема никаквог разлога да брани Русију и бољшевице у њој.⁸⁰¹ У међувремену је и сама Немачка покушавала да се приближи Британији или Италији. У вези с тим је са циљем да води преговоре о англо-немачком савезу за новог немачког амбасадора у Лондону наменован августа 1936. године Јоаким фон Рибентроп. Он је због смрти државног секретара фон Билова међутим у Лондон стигао тек у октобру те године.⁸⁰²

С друге стране и дипломатија Трећег Рајха је здушно радила на побољшању италијанско-југословенских односа. Томе је пре свега допринела чињеница да је након доласка на место министра иностраних послова Италије према Немачкој изузетно

⁷⁹⁹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 333.

⁸⁰⁰ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 90.

⁸⁰¹ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Deutsche Gesellschaft, G. 172/36; Belgrad, den 6. Oktober 1936, Pol. IV 3539/36. Vertrauliche Äußerungen des Ministerpräsidenten Stojadinović

⁸⁰² M. Bloch, *Ribbentrop*, London, 2003, 110.

наклоњеног Мусолинијевог зета, грофа Галеаца Ћана, Берлин у разговорима с њим вођеним 23. септембра 1936. истицао да Немачка Адолфа Хитлера нема никаквих интереса и претензија у Средоземљу које сматра италијанским морем и да Италији тамо треба да припада привилеговани положај и надзор. Када је италијански министар иностраних послова Ћано боравио у званичној посети Немачкој у разговору који је 21. октобра водио са фон Нојратом, немачки министар спољних послова препоручио му је побољшање односа са Југославијом и то из два разлога: прво да на тај начин појачавају брану против комунизма и друго због специфичног италијанског интереса да се Београд придобије, а с тим и ослободи од утицаја Лондона, будући да је Рајху било познато из поузданих извора да се Енглези труде да придобију југословенско пријатељство, да за себе осигурају базе у Далмацији и да тиме доврше покушај заокруживања Италије.⁸⁰³ Хитлер је и отворено саопштио италијанском министру иностраних послова да је један од интереса Немачке на Балкану опстанак Југославије.⁸⁰⁴ Он је саветовао Рим да се измири са Београдом и да Будимпешту саветује да свој иредентизам радије усмери против Чехословачке него против Југославије.⁸⁰⁵ На крају Ћанове посете, 23. октобра 1936, потписан је немачко-италијански споразум којим је Немачка формално признала припајање Абисиније Италији, којим је затим озваничен договор о признавању Франкове владе у Шпанији и којим су коначно одређени општи правци немачко-италијанске сарадње. На тај начин званично је створена осовина Рим – Берлин.⁸⁰⁶ Према сазнањима немачког МИП-а Ћанова посета Берлину примљена је у Београду без нервозе. Председник владе др Стојадиновић у вези с тим изнео је да он има пуно поверење у немачку политику и да је убеђен да Немачка у њеним односима са Италијом неће учинити ништа што је противно интересима Југославије, те да се Немачка може поуздати да ће се дотадашња југословенска политика према Немачкој и даље наставити.⁸⁰⁷ Политика међусобног разумевања настављена је, тако да је у вези са Геринговом посетом Италији у јануару 1937. он преко генералног конзула Нојхаузена обавестио Стојадиновића да посета неће

⁸⁰³ *Tajni arhivi grofa Ciana (1936 – 1942)*, Zagreb, 1952, 70.

⁸⁰⁴ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 334.

⁸⁰⁵ *Tajni arhivi grofa Ciana (1936 – 1942)*, Zagreb, 1952, 75 - 76.

⁸⁰⁶ Е. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931 – 1937*, 132; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 322.

⁸⁰⁷ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Auswärtiges Amt, Pol. IV 3920; Berlin, den 29. Oktober 1936.

бити усмерена против Југославије и да ће Мусолинију рећи да Немачка полаже на то да постоји једна јака Југославија.⁸⁰⁸

У то време појавиле су се спекулације у штампи да ће Југославија признати анексију Абисиније. Стојадиновић је с тим у вези упутио Краљевском Посланству у Лондону инструкцију да уручи усмени деманти Форин Офису указујући да ће формално признање анексије Абисиније са југословенске стране доћи тек онда кад то учине друге велике силе, а пре свега Енглеска и Француска, из чега се види да је Југославија по том питању следила политику старих савезника.⁸⁰⁹ Ствари су се уз немачку асистенцију ипак одвијале у корист југословенско-италијанског зближавања. Након посете грофа Ђана Берлину посланик фон Херен је обавестио Стојадиновића да је италијанска жеља за побољшањем односа са Југославијом искрена те да је то такође у југословенском интересу. У разговору који је по том питању вођен 9. новембра Стојадиновић је изразио задовољство таквим италијанским ставом, показао спремност да и сам спроведе политику релаксације односа са Италијом и рекао да би било добро да се искреност италијанске жеље покаже и у пракси на примеру питања хрватске емиграције. Стојадиновић је означио поред осталог као главни циљ његове политике, за који је придобио Букурешт и Анкару, избегавање сврставања у европске блокове са чиме ће и Француска морати да се помири.⁸¹⁰ Фон Херен је истог 9. новембра извештавао да му је председник југословенске Владе саопштио у поверењу да је француска Влада поставила питање да ли је Југославија спремна да појача уговорене односе са Француском, евентуално да потпише општи споразум о савезништву. Стојадиновић је изнео да је намеравао да одговори негативно на тај предлог на исти начин на који је одбио и чешки предлог о прерастању Мале Антанте у општи споразум о савезништву. Југословенски председник владе је сматрао да су оба та плана усмерена против Немачке и због тога је заузео према њима негативан став. Да би донекле умирио Французе Стојадиновић је био спреман да 2. децембра 1936. године прихвати продужење важности споразума о пријатељству из 1927. године у постојећој

⁸⁰⁸ AJ, 37 – 20 – 344. Белешка М. Стојадиновића од 21.01.1937.

⁸⁰⁹ AJ, 341 - I/1936; Краљевско посланство у Анкари – Краљевском посланству Лондон, без броја, Шифровани телеграм послат из Анкаре 30. октобра 1936, примљен у Лондону 31. октобра 1936. године.

⁸¹⁰ ADAP/C, VI – 1, 01. November 1936 bis 15. März 1937, Göttingen, 1981, 47; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; Telegramm Nr. 106 vom 09.11; Belgrad, den 9. November 1936.

форми, с тим што није био сигуран да ли ће се Французи са тиме сагласити.⁸¹¹ Овај потез Стојадиновића није текао без знања главног југословенског спољнополитичког ослонаца тога времена, Велике Британије. Наиме, кнез Павле је још 14. октобра 1936. тражио у вези с тим мишљење британске владе али га није добио ни до фебруара 1937. Крајем децембра Стојадиновић и Антонеску су се у вези са питањем пакта између Француске и Мале Антанте обратили енглеским представницима у Београду и Букурешту. Енглези су прихватили југословенски став и после састанку са кнезом Павлом и Стојадиновићем одржаног 1. фебруара 1937. године британски посланик Кемпбел подржао је Стојадиновићев предлог о одлагању одлуке. И ако се нису директно изјашњавали против пакта, размишљања у Форин офису у вези са заштитом британских интереса више су нагињала ка одбијању споразума пошто би срдачни односи између Француске и Мале Антанте повлачили за собом хладне односе између Француске и Италије. То би проузроковало приближавање Италије Немачкој, а британска подршка том плану нашкодила би шансама за побољшање односа између Италије и Уједињеног Краљевства. Тај став који је формулисао начелник одељења Форин Офиса за Југоисточну Европу Омали поклапао се, како је запазио Живко Аврамовски, са приговором који је том пројекту дао Стојадиновић.⁸¹² У исто време Стојадиновићу је стигла порука од посланика у Лондону др Грујића да је Идн у разговору с њим изјавио да нема државе са којом Енглеска има боље односе него са Југославијом, да ти односи треба да буду трајни и да Енглеска и Југославија имају да играју заједно велику игру.⁸¹³ У свом одговору Стојадиновић је изнео да је потпуно сагласан са изјавом Ентони Идна и да ће у том правцу и у будуће бити вођена југословенска спољна политика.⁸¹⁴

Анализирајући југословенску спољну политику тога времена фон Херен је као њене главне методе истицао обезбеђење према Мађарској и Бугарској кроз систем регионалних пактова (Мала Антанта и Балкански споразум – прим. Д.Д) и сигурност према Италији кроз ослонац на Француску и Енглеску, очување добрих односа са Немачком и изнад свега кроз појачање сопственог наоружања. Док су регионални дефанзивни пактови

⁸¹¹ ADAP/C, VI – 1, 01. November 1936 bis 15. März 1937, Göttingen, 1981, 46; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; Telegramm Nr. 104 vom 09.11; Belgrad, den 9. November 1936.

⁸¹² О томе видети више: Ž. Avramovski, „Stav britanske vlade prema projektu pakta o uzajamnoj pomoći između Francuske i Male Antante“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, Beograd, 1979, 129 – 149.

⁸¹³ AJ, 37-31-228; Посланство КЈ у Лондону, пов.бр.152 од 2. фебруара 1937 – председнику Министарског савета и министру иностраних послова де Милану Стојадиновићу.

⁸¹⁴ AJ, 37-31-231; Стојадиновић – Грујићу, 8. фебруара 1937. године.

пружали земљи готово потпуну сигурност против Мађарске и Бугарске, закључивао је немачки посланик, вредност дефанзивног савеза са две велике силе биће увек за Југославију проблематична јер би је могла довести у опасност да буде увучена у конфликте који директно не тангирају југословенске интересе. Те чињенице приморале су Стојадиновића да не тежи безусловном ослоњу на те две велике силе, пошто не жели да се без преке потребе укључује ни у немачко-француске нити у енглеско-италијанске конфликте. Са друге стране, према фон Херену Југословени су у Немачкој видели најјачу континенталну силу коју је савезништво са Италијом додатно ојачало. У италијанско-немачком зближавању, према фон Херену, није се видела у Београду никаква конкретна опасност по интересе Југославије, јер је она у Немачкој видела искреног пријатеља који ће као што је то био случај са Будимпештом искористити и свој утицај у Риму у корист Југославије. Ка пријатељству са Немачком Југославију су тако, према немачком посланику, усмеравали не само економски већ и политички интереси.⁸¹⁵ Сасвим супротно мишљење имао је британски посланик у Београду, по коме је југословенско поверење у Немачку опадало у оној мери у којој су се низали докази да Италија и Немачка развијају заједничку политику, будући да су Југословени имали веома мало или ни мало поверења у италијанске понуде пријатељства.⁸¹⁶

У то време, на зближавање са осовином ишла је ипак и британска влада као главни спољнополитички ослонац Краљевине Југославије. Она је тако одмах након абисинског рата покушала да поправи односе са Италијом. У новембру је с тим у вези закључен англо-италијански трговински уговор док је Болдвинов кабинет наставио са акцијом усмереном ка склапању „дентлменског споразума“ са Италијом о статусу кво на Медитерану.⁸¹⁷ У вези са енглеском акцијом југословенски посланик у Паризу Божидар Пурић извештавао је крајем новембра Београд да је према информацијама које је добио од уредника „Дејли Телеграфа“ Ленокса, енглеској влади било потребно годину дана ради

⁸¹⁵ ADAP/C, VI – 1, 01. November 1936 bis 15. März 1937, Göttingen, 1981, 55 – 57; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; 2889 Po 3, Politischer Bericht; Pol. IV 4474; Inhalt: Die Ziele und Methoden der jugoslawischen Außenpolitik von heute, Belgrad, den 12. November 1936; Немачки посланик је ипак реално закључио да праву у поуздану заштиту од италијанске опасности Југославија не може очекивати ни од једне од великих сила што је било добро познато и самом Стојадиновићу који се због тога одлучио да безбедност земље осигура појачаним напорима на опремању војске модерним наоружањем да би била у стању да се носи са једном савремено опремљеном армијом каква је била италијанска.

⁸¹⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 438.

⁸¹⁷ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 322 -323.

довршења сопственог наоружавања, због чега је у свим питањима спољне политике била решена да одуговлачи, одлаже, прави привремене компромисе и избегава сукобе на све могуће начине. Због тога је желела да са Италијом нађе *modus vivendi* и успостави нормалне односе како би у исто време разбила италијанско осећање о неизбежној потреби за споразумом и дефинитивним везивањем за Немачку. Пурић се и код француског министра иностраних послова Делбоса распитивао како Француска гледа на могућност енглеско-италијанског споразума. Делбосов одговор био је да је о споразуму обавештен од стране Енглеза, будући да се две владе међусобно обавештавају о својим дипломатским акцијама. Он је додао да би Француска када би се радило само о Италији лако са њоме изашла на крај, али да се у случају да треба ратовати и са Немачком и Италијом мора сачекати енглеско наоружање, пошто би у том случају биле потребне и енглеске дивизије. Делбос је инсистирао код енглеске владе да разговоре одложи и да их ни у ком случају не води без учешћа Француске јер би то ишло у прилог Мусолинијевих намера да осами Француску и умањи њен значај. Пурић је у разговору приметио да ће Французи и Енглези за нека два до три месеца постићи споразум са Италијом, и то без Југославије, јер Мусолини неће пристати да прави споразум истовремено и са Француском и са Југославијом. Пурић је инсистирао да се Француска изјасни по том питању, да би Југославија одредила сопствену позицију, будући да је после Мусолинијевог говора у Милану земља имала могућност да нормализује и унапреди односе са Италијом.⁸¹⁸ Делбос је био мишљења да Југославија не треба да жури да разговара са Италијом и да би у колико дође до преговора било добро да се спомене могућност и потреба италијанског споразума са Француском. Он је спомињао да на све маневре Немачке и Италије треба одговорити споразумом о узајамној помоћи са Малом Антантом и Балканским споразумом.⁸¹⁹ Англо-италијански „дентлменски споразум“ је потписан 2. јануара 1937. године.⁸²⁰ Према извештају југословенског посланства у Берлину споразум је у Немачкој прихваћен са симпатијама и искоришћен као повод да се нападне француска политика колективне безбедности оличена у институцији Друштва народа. У својим коментарима

⁸¹⁸ У говору одржаном у Милану 1. новембра 1936. године Мусолини је најавио окретање новог листа у југословенско-италијанским односима, што је у Београду дочекано са највећим задовољством. О томе видети више: Е. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931 – 1937*, 132 – 141.

⁸¹⁹ АЈ, 341- I/1936, Краљевско посланство у Француској – Краљевском посланству Лондон, Шифровано писмо, Стр.Пов.Бр. 490, Париз, 27. новембра 1936. године.

⁸²⁰ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 323.

немачки политички кругови нарочито су се задржавали на констатацијама да је цео споразум био заснована на принципима за које се у међународним односима залагала Немачка: принципу узајамног признавања животних интереса и двостраном уговору насупрот принципу колективне безбедности који је сву своју немоћ показао на примеру Абисиније и који је кроз систем регионалних пактова само уносио немир у европску политику. Истицано је такође да се овим споразумом Енглеска по други пут определила за двострани уговор при решавању деликатних питања, као и у случају поморског споразума са Немачком, те да тим актом није ни у ком случају ослабљено италијанско-немачко пријатељство.⁸²¹ Југославија је овај споразум поздравила и, ако је веровати Стојадиновићевим мемоарима, њен министар спољних послова и председник владе изразио је задовољство и честитање Форин Офису пошто је сматрао да су тим уговором обезбеђене и границе Југославије. На то је из Лондона дошао неочекиван и веома непријатан деманти у коме је јасно речено да енглеска влада није примила на себе апсолутно никакве обавезе у погледу неповредивости југословенских граница.⁸²² Све је то усмеравало Југославију да и сама пронађе споразумно решење са Италијом.

У складу са правцима немачке политике према Балкану био је и нови Стојадиновићев потез – споразум о пријатељству са Бугарском. На овај потез Југославију и Румунију подстицала је и Британија. Југославија је прихватила те подстицаје тим пре што су они долазили и из Берлина.⁸²³ Истим подстицајима била је изложена и Бугарска па је то у јесен 1936. довело до југословенско-бугарских преговора, који су се завршили 24. јануара 1937. године уговором о „ненарушивом миру и искреном и вечном пријатељству” између два суседа.⁸²⁴ Немачки посланик у Београду, фон Херен оцењивао је да пакт представља предзнак слободе у вођењу спољне политике коју је осигурао председник

⁸²¹ АЈ, 341 – I/1937; Краљевско посланство Берлин – Министарству иностраних послова, Политичком одељењу; Пов.Бр.6, Берлин, 6. јануар 1937. Предмет: Немачка и енглеско-талијански споразум од 2. јануара 1937.

⁸²² М. М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970, 431.

⁸²³ Немачки генерални конзул Нојхаузен пренео је Стојадиновићу приликом разговора вођеног 21. Јануара 1937. да се Немачка радује југословенско-бугарском зближавању. Краљу Борису је са немачке стране било речено да не ради ништа против Југославије, иначе неће моћи да рачуна ни на какву помоћ Немачке, шта више, у случају сукоба Немачка би интервенисала оружјем у корист Југославије. За будућу политику југословенско-бугарских односа Немачка је све препуштала Југославији. У поруци је такође речено да Немачка не полаже много ни на краља Бориса и да не би имала ништа против персоналне уније Југославије и Бугарске. Према: АЈ, 37 – 20 – 344 – 345. Белешка М. Стојадиновића од 21.01.1937.

⁸²⁴ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 334; Овим уговором Бугарска се одрекла претензија на југословенски део Македоније, Цариград и Босилград, а обећала је и подршку југословенским амбицијама на Солун, док се Југославија обавезала да потпомогне напоре Бугарске да добије излаз на Егејско море код Дедеагача.

југословенске владе. Стојадиновић се по њему одлучио да закључи тај пакт и ако је знао да против тога неће бити само Париз већ и партнери из Балканског савеза и Мале Антанте. Стојадиновић је предпостављао да ће моћи све те „пријатеље“ да убеди да се ради о најмањем злу позивајући се и на турско-бугарски преседан.⁸²⁵ На тај начин пошло му је за руком да отклони противљење Грчке и Румуније према том уговору. Стојадиновић који је по фон Херену био с правом задовољан тим успехом поверио се немачком посланику да је до тада било уобичајено да Југословени потписују увек оно што други предложи, док ће се сада остали морати навикнути на југословенске иницијативе. Стојадиновић је у пакту видео важан корак ка „детоксикацији“ Балканског савеза који је он желео да преуреди од једног дефанзивног савеза упереног против Бугарске у политички савез свих балканских земаља под мотом „Балкан - балканским народима“. Савез те врсте у коме би Југославија имала водећу улогу представљао би према Стојадиновићу најбољу основу за формирање независне спољне политике земље у односу на велике силе. Са немачке тачке гледишта, оцењивао је фон Херен, нови корак ка побољшању југословенско-бугарских односа могао се само поздравити. То је, по немачком посланику, недвосмислено био ударац заговорницима идеје колективне безбедности јер Бугарска није играла само улогу непријатеља број један у систему колективне безбедности Балканског савеза, већ и непријатеља број два у систему колективне безбедности Мале Антанте. Чињеница да је и поред свега наведеног једна чланица оба савеза могла закључити са тим „заједничким непријатељем“ пакт о „ненарушивом миру“ представљала је за Немце преседан од великог значаја за развој ситуације у будућности у жељеном правцу.⁸²⁶

Са друге стране пакт је наишао на различите реакције код тардиционалних и формалних савезника Југославије. И ако је француски министар иностраних послова Делбос јавио у Београд још 13. децембра 1936. да Француска подржава југословенско – бугарско зближавање а 17. децембра саопштио југословенском посланику у Паризу Божидару Пурићу да одбрава пакт, француски посланици у Београду и Софији били су против пакта а француска штампа писала је о новом неутралном пакту који руши

⁸²⁵ Турски министар иностраних послова Теуфик Ружди Арас је 30. децембра 1936. у Атини јавно изјавио да ће закључивање југословенско-бугарског уговора о пријатељству бити у сагласности са политиком Балканског савеза.

⁸²⁶ ADAP/C, VI – 1, 01. November 1936 bis 15. März 1937, Göttingen, 1981, 278 – 279; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; J Nr. 69 Po Bulg, Politischer Bericht; Pol. IV 154; Betrifft: Jugoslawisch-bulgarischen Freundschaftspakt, Belgrad, den 08. Januar 1937.

Балкански споразум.⁸²⁷ Од југословенских савезника из Мале Антанте и Балканског споразума пакт су подржале Чехословачка и Турска, док су га грчка и румунска влада примиле са зебњом. Њихов пристанак ипак је издејствован почетком јануара након гаранција које су Турска и Југославија дале Грчкој да ће јој пружити војну помоћ у случају бугарске агресије и усвајања жеље Румуније да на седници Сталног савета Балканског споразума у Атини југословенска влада дâ званичну изјаву која би ушла у протокол, да југословенско-бугарски пакт ни у ком случају не дира у обавезе из пакта Балканског споразума. О споразуму је преко британског посланика Камбела у Београду консултована и влада Уједињеног Краљевства.⁸²⁸

У исто време настављено је приближавање и између Италије и Југославије. Према немачким поверљивим изворима из Београда југословенски посланик у Риму Јован Дучић разговарао је почетком марта 1937. са грофом Ћаном о питању рестаурације Хабзбурговаца. Ћано је Дучићу објаснио да се Италија до тада због сукоба са Немачком по том питању држала углавном пасивно. Такав став сада је напуштен, како из разлога побољшања односа са Немачком, тако и због убеђења да рестаурација не ужива никакву подршку међу млађим генерацијама Аустријанаца, због чињенице да Ото Хабзбуршки потцењује Мусолинија, као и да неће бити ништа од његове женидбе са италијанском принцезом. По њему ни мађарска ни аустријска влада нису желеле рестаурацију тако да ће се ситуација у Аустрији по Ћану вероватно одвијати у правцу њеног присаједињења Немачкој. Може се само покушати да се аншлус што више одложи. Због тога се у краћем или дужем периоду мора рачунати са немачким притиском ка југу. То би по Ћану узнемирило како Југославију тако и Италију. Ћано је истакао да је Немачка опасна као непријатељ а тешка као пријатељ. Са њом се мора сарађивати али се такође треба према њој и осигурати за случај да сарадња постане немогућа. Томе би требало да послужи блок који би повезао Италију, Југославију, Мађарску, Бугарску и Румунију. Тај блок са 100 милиона становника не сме бити настројен против Немачке, већ треба да са њом сарађује. Он ће, међутим послужити у случају потребе да заштити сваку појединачну чланицу против превеликог притиска Немачке. На Дучићево питање Ћано је објаснио да о Чехословачком чланству у том блоку не може бити ни говора. Дучић је стекао утисак

⁸²⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija – Francuska između dva rata*, 334.

⁸²⁸ Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, Beograd, 1986, 254 – 256.

током разговора да је Ћано желео јасно да му стави до знања да између Италије и Немачке постоји чврст споразум по коме Аустрија и Чехословачка треба да припадну немачкој а Југославија, Мађарска, Бугарска и Румунија италијанској сфери утицаја. Сличне информације као и Дучић ширио је Индели у Београду и Гали у Анкари. У Београду су, према фон Херену, били склони да не верују у искреност и потпуну поузданост Ћана, који се сматрао политички неискусним, и у томе видели још један пример италијаске непоузданости.⁸²⁹

По повратку са службеног пута из Београда, 19. марта 1937, југословенски посланик Александар Цинцар-Марковић пренео је фон Нојрату поруку кнеза Павла и др Милана Стојадиновића у којој је изнето да се Југославија нашла под снажним притиском Француза и Италијана да закључи двострани споразум о узајамној помоћи са Француском и Италијом. Заједно са Французима за закључивање таквог једног споразума zaloжили су се и Енглези, јер су покушаји Француза да увуку Малу Антанту као целину у такав савез пропали због одбијања југословенске владе. Исте кораке Французи и Енглези предузели су и у Букурешту па су кнез Павле и Стојадиновић молили немачког министра спољних послова за савет како да се поставе у датој ситуацији. Нојратов став био је да се Југославија мора одупрети таквом притиску уколико жели да у будућности води самосталну политику. По фон Нојрату било је јасно да ће се као последица изгледног зближавања Југославије и Италије појачати напори Енглеза и Француза. Уколико Југославија заобилазним путем преко билатералног пакта буде увучена у мрежу француске политике савеза, онда ће изгубити предности самосталног преговарања, због којих јој велике силе и придају значај. Он је снажно подстакао Југославију да одбије понуду. Посланик је изнео да је и кнез намесник био тога мишљења. Преговори са Италијанима напредовали су задовољавајуће, али је понуду савезништва са италијанске стране београдска влада такође одлучно одбила.⁸³⁰ На крају су Политички споразум (али не и војни – прим. Д. Д) и Дунавски привредни споразум између Југославије и Италије на које је обе земље усмеравала немачка дипломатија потписани 25. марта 1937. године.⁸³¹

⁸²⁹ ADAP/C, VI – 1, 01. November 1936 bis 15. März 1937, Göttingen, 1981, 544 – 545; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; Telegramm Ganz Geheim, Nr. 35 vom 08.03, Belgrad, den 08. März 1937.

⁸³⁰ ADAP/C, VI – 1, 01. November 1936 bis 15. März 1937, Göttingen, 1981, 636. Rundlaß des Auswärtigen Amts, Pol IV 1560; Berlin, den 25. März 1937.

⁸³¹ О околностима потписивања београдских споразума видети више: *Tajni arhivi grofa Ciana (1936 – 1942)*, 106 - 119.

Две државе су се обавезале да ће поштовати неповредивост заједничких граница и држати се строге неутралности у случају напада једне или више сила на једну од њих. У случају заједничке угрожености на међународном плану две земље су се договориле да координирају мере које ће спроводити с тим у вези. Стране потписнице прихватиле су да међусобне спорове не решавају ратом већ мирољубивим средствима, те да на својој територији неће трпети ма какву активност уперену против територијалног интегритета или постојећег поретка друге стране. Уговори су регулисали и проширење трговинске размене између две земље. Нешто пре тога детаљно је решено и питање мера против усташке емиграције и њеног деловања против југословенске државе са италијанске територије.⁸³² Према Стојадиновићевим оценама споразуми са Италијом били су „први видан корак, који је показао свету да је Југославија почела да води своју сопствену спољну политику, руководећи се искључиво својим националним интересима, не везујући свој малени чун ни за чију велику лађу, како се дотле радило“.⁸³³ Поред југословенских и италијанских, ови споразуми задовољили су и немачке интересе, будући да Југославија са Италијом није ушла ни у какав војни савез који би западне силе могле искористити против Немачке, док је потенцијални сукоб између две земље од политичког и привредног значаја за Немачку био замрзнут. Са друге стране Мусолини је добио привид да је у привредном смислу Југославију као део Средоземља Немачка препустила привредном утицају Италије.

Након разговора са Стојадиновићем пред заседање Сталног савета Мале Антанте одржано у Београду 1. и 2. априла 1937. године немачком посланику је изгледало да је за југословенског премијера питање реорганизације Мале Антанте и њеног пакта са Француском у светлости побољшања југословенско-италијанских односа скинуто са дневног реда.⁸³⁴ Убрзо потом Стојадиновић је обавестио фон Херена да је одлучан да одбије Бенешеве предлоге о проширењу обавеза међу чланицама Мале Антанте и савезу са Француском.⁸³⁵ Према фон Херену, Стојадиновић је још од раније био решен да одбије чешки предлог са или без француских гаранција, али је рачунао са оштрим и због веза

⁸³² О томе видети више: B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 96 – 98; F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, Zagreb 1977, 30 – 40; B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb- Ljubljana, 1978, 246 -280; E. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931 – 1937*, 132 – 141.

⁸³³ M. M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*, 423.

⁸³⁴ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Deutsche Gesellschaft, G 87/37 G 1; Pol. IV 1655; Belgrad, den 24. März 1937.

⁸³⁵ ADAP/C, VI – 2, 16. März bis 14. November 1937, Göttingen, 1981, 646. Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; Telegramm, Geheim Nr. 56 vom 30.03; Pol. IV 1668; Belgrad, den 30. März 1937.

Чехословачке и Француске са југословенском опозицијом не тако безбедним притиском. Због тога се одличио да одговор Југославије одложи што дуже да би у међувремену појачао сопствене позиције постизањем споразума са Италијом.⁸³⁶ Тако је на захтев Стојадиновића и румунског министра иностраних послова на београдском састанку одлучено да се одлука о нацрту пакта о узајамној помоћи Француске и Мале Антанте као и одлука о нацрту уговора о узајамној помоћи између држава Мале Антанте одложи за касније, до решења питања новог Локарнског пакта и евентуалног побољшања немачко-чешких односа.⁸³⁷ Ова питања била су поново постављена на заседању Сталног савета 30 – 31. августа 1937. и тада поново била одложена за касније да не би била скинута са дневног реда,⁸³⁸ да би већ крајем године било јасно да владе Југославије и Румуније немају више интереса за њега.⁸³⁹ У међувремену Едуард Бренеш је одмах након априлског заседања Сталног савета Мале Антанте од 5. до 7. априла дошао у званичну посету Београду.⁸⁴⁰ Он није успео да приволи кнеза Павла и Стојадиновића на приступање пакту о узајамној помоћи између Француске и Мале Антанте, али је његова посета била пропраћена масовним прочехословачким демонстрацијама на улицама Београда.⁸⁴¹ Закључак немачког посланика био је да ће Стојадиновић због своје политике морати да рачуна с тим да Париз и Праг неће бирати средства да би угрозили његов положај у земљи. Према фон Херену Стојадиновић се није бојао те борбе, али би био захвалан за било коју врсту помоћи. У то би спадало и држање немачке штампе пуно разумевања, која по мишљењу немачког посланика, мора увек бити спремна да потезе југословенске спољне политике не приказује као оптирање за осовину Рим-Берлин уз удаљавање од осовине Париз-Лондон, већ као израз поноса једне снажне нације која одбија да се сврста на било коју страну у међународној политици.⁸⁴²

⁸³⁶ ADAP/C, VI – 2, 16. März bis 14. November 1937, Göttingen, 1981, 668 – 671; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; Nr. 952 Po 3 Kl.E, Pol. IV 1892, Belgrad, den 9. April 1937.

⁸³⁷ AJ, 341 – I/ 1937; МИП КЈ, Циркуларно писмо, Пов. бр. 843 – III, Београд, 21. априла 1937; предмет: Стални савет Мале Антанте, одлуке усвојене у Београду 1 – 2. Априла 1937.

⁸³⁸ AJ, 341 – I/ 1937; МИП КЈ, Циркуларно писмо, Стр.Пов.бр. 1983 – III, Београд, 5. септембра 1937; предмет: Стални савет Мале Антанте, одлуке усвојене у Синаји.

⁸³⁹ M.Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, Titovo Užice, 1969, 168 - 169.

⁸⁴⁰ ВА, П-17, К-21, Ф-1, р.б. 5/4; Посета др Бенеша, председника Чехословачке Републике Београду 5, 6. и 7. априла 1937. г.

⁸⁴¹ M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 180 - 182.

⁸⁴² ADAP/C, VI – 2, 16. März bis 14. November 1937, Göttingen, 1981, 671; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; Nr. 952 Po 3 Kl.E, Pol. IV 1892, Belgrad, den 9. April 1937.

Након тога дошла је на ред и предвиђена посета немачког министра иностраних послова фон Нојрата Београду. И ако је посета била планирана за крај априла, југословенски посланик у Берлину је изнео жељу кнеза Павла и др Стојадиновића да се она радије одложи за крај маја. Са југословенске стране у строгој тајности изражена је и жеља да та посета буде повезана и са истовременом посетом Софији, која је у потпуности била у складу са фон Нојратовим ставовима. До посете је требало да дође онда кад за то буде спреман Београд и када се процени да она неће донети никакве штете развоју унутрашњеполитичке ситуације у Југославији. Све детаље требало је да договори лично и у строгој тајности посланик фон Херен директно са Стојадиновићем или кнезом намесником.⁸⁴³

Посети Београду претходила је фон Нојратова посета Риму почетком маја 1937. године чији је циљ био да се Италија придобије за Антикоминтерна пакт. Након Нојрата Рим је требало да посети и министар рата Трећег Рајха фон Бломберг.⁸⁴⁴ О тим немачким активностима обавештен је југословенски посланик у Риму Јован Дучић преко тамошњег немачког амбасадора Урлиха фон Хасела. Хасел је додао да Немачка не жели савез са Италијом или стварање блока који искључује сарадњу са другим државама, већ жели остајање у границама онога што је договорено октобра 1936. године (разговори Ђано – Хитлер – прим. Д.Д).⁸⁴⁵ У вези са тим почетком маја, приликом повратка из Рима у Берлин, у каткој приватној посети кнезу Павлу и председнику владе др Стојадиновићу који су се налазили у Словенији боравио је и генерал Херман Геринг. Према саопштењу које је Стојадиновић учинио британском посланику Геринг је упознао домаћине са резултатима својих разговора у Риму, али није било речи ни о каквим значајнијим политичким питањима.⁸⁴⁶ Све изнето указује на закључак да су Југославија и Трећи Рајх усклађивали своје спољнополитичке активности како је то било и изнето у ставу југословенске владе од децембра 1935. године, као и да су Југословени о свим својим активностима у вези с тим обавештавали Британце.

⁸⁴³ ADAP/C, VI – 2, 16. März bis 14. November 1937, Göttingen, 1981, 680; Der Reichsminister des Auswärtigen Freiherr von Neurath an den Gesandten in Belgrad von Heeren; Persönlich, Berlin, den 13. April 1937.

⁸⁴⁴ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 325.

⁸⁴⁵ AJ 341 – I/1937; Министарство иностраних послова – Краљевском посланству Лондон, шифровано писмо, Пов.Бр.8880, Београд, 27. април 1937.

⁸⁴⁶ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 553 - 554.

Југословенске спољнополитичке активности изазивале су огромну забринутост у Паризу, код француске владе и јавног мњења који су били узнемирени због одлагања разматрања споразума и посетом Хермана Геринга Југославији која је потом уследила. Делбос је пред посету кнеза Павла Паризу изјавио југословенском дипломати Милановићу да Француска не сумња у пријатељство Југославије и да је добио објашњење Стојадиновића у вези с Геринговом посетом, које је оценио као задовољавајуће. Истакао је и да Француска и Југославија у свим приликама узајамно дугују једна другој искреност и да треба отворено да изложи своја гледишта по свим питањима која их интересују.⁸⁴⁷ Овај одговор и поред дипломатске тактичности са којом је срочен указивао је да је неповерење између две земље бивало све веће. То се видело и из тема разговора које је покренуо кнез Павле приликом посете Паризу. Кнез је, према верзији добијеној из Ке д Орсеја, у разговору са француским министром спољних послова Делбосом истицао да Југославија није променила своју политику у односу на Француску и да ће увек бити уз Француску. Као разлоге обазриве и карајне мирољубиве политике своје земље наводио је економске проблеме са којима се суочавала, немогућност потпуног ослонаца на механизам Друштва народа, чињеницу да француски утицај у Европи није доминантан као и привредне односе са земљама средње Европе. Према извештају југословенског посланика у Паризу Божидара Пурића, Делбос је ова објашњења примио као оправдана и сасвим задовољавајућа.⁸⁴⁸

Из Париза је у исто време стигла и вест о разговорима Чембрлена и Идна са Делбосом у вези са односима са Немачком. Према тим вестима Енглези нису имали поверења у Немце. Пошто је Енглеској било потребно још 18 месеци да се наоружа Лондон је покушавао да нађе додирну тачку за разговоре са Немачком и да остави утисак крајње помирљивости ослањајући се увек и до краја на споразум са Француском. Главни проблем за постизање споразума и Француске и Енглеске са Немачком по француским виђењима лежао је у томе што Енглеска није желела да врати Немачкој бивше колоније чиме је и Француској био смањен маневарски простор за договор. По истој процени, пошто Енглеска није хтела да чини концесије Немачкој енглеско-немачки разговори су уместо ка општем измирењу могли бити усмерени само против Италије. Изненадно

⁸⁴⁷ АЈ 341 – I/1937; Шифрован телеграм - Министарство иностраних послова (без датума).

⁸⁴⁸ АЈ 341 – I/1937; Краљевско посланство у Паризу – Краљевском посланству Лондон, шифрован телеграм, Стр.Пов.бр. 178 од 19. маја. 1937. године.

интересовање које је енглеска влада показивала према Аустрији и Чехословачкој представљало је према проценама из Париза велики напредак у односу на претходну годину, али се Енглеска и даље реално крила иза француских бајонета, а Француска иза будуће енглеске флоте и авијације. Њихова политика је југословенском посланику Божићу Пурићу све више личила на припреме за будући рат него на искрене напоре за мир. Према истом извору, Делбосу је поновљено да енглеска влада никада није боље разумела потребу француско-совјетског пакта, али под условом да Француска не улази у техничке и војне споразуме који би провоцирали Немачку. Према проценама Пурића, изгледало је да су Руси савезницима били мање антипатични од како се увидело да могу бити од користи на Далеком истоку (према Јапану – прим. Д.Д).⁸⁴⁹ Главни разлог због којег је Енглеска и даље била за Друштво народа били су према Пурићу доминиони. Женева је, наиме, представљала још једну везу више између њих и метрополе док су доминиони такође захтевали сарадњу у оквиру Друштва народа. Други разлог био је по Пурићу утицај Лабуристичке партије која је захтевала да се води антифашистичка и женевска политика.⁸⁵⁰ Сви ови извештаји представљали су неку врсту припреме терена за посету немачког министра иностраних послова Београду која ће ускоро уследити.

Барон Константин фон Нојрат посетио је Београд од 7. до 9. јуна 1937. године.⁸⁵¹ У његовој свити налазили су се још начелник Одељења за штампу у немачком Министарству иностраних послова, Ашман, начелник Одељења за југ Европе, др Хајнбург, барон Коце и шеф Нојратовог кабинета Маршталер.⁸⁵² Свакако имајући у виду горе изнете ставове западних савезника пре посете Стојадиновић је обавестио југословенска дипломатска представништва шифрованим телеграмом да је реч о посети из куртоазије којој не треба придавати никакав други значај.⁸⁵³ Према протоколу он је првог дана званичне посете за фон Нојрата и његову свиту приредио свечану вечеру у Гардијском дому. Фон Нојрат се затим обратио новинарима на конференцији за штампу 8.

⁸⁴⁹ О јапанској агресији према Кини видети у основним цртама: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 336 – 341.

⁸⁵⁰ АЈ, 341 – I/ 1937; Краљевско посланство Париз – Краљевском посланству Лондон, циркуларни шифровани телеграм од 19. априла 1937; Посланство КЈ У Лондону Пов.Бр.902, рег I/6 од 20.05.1937.

⁸⁵¹ О Нојратовој посети Београду у лето 1937. године Богдан Кризман говори тек фрагментарну, с обзиром да су немачки документи о томе објављени тек шест година након појаве његове књиге о спољној политици југословенске државе између два рата. (О томе видети: В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 98). Из тих разлога даћемо овде пуну информацију о садржају разговора са југословенским званичницима према немачким изворима.

⁸⁵² ВА. П-17, К. 21. Ф – 6/4, р.б. 2; Свита г. Нојрата.

⁸⁵³ АЈ, 370 – 31 – 7; Шифровани телеграм Пов.Бр. 6245, Београд, 31. мај 1937. – стигао у Анкару 1. јуна 1937.

јуна, на којој је прочитао званично саопштење које су заједно редиговали он и др Стојадиновић. Саопштење је било прилично штуро и у њему је наглашена истоветност ставова о политичкој ситуацији и о користи мирољубиве сарадње обеју држава, што је све било у складу са Стојадиновићевом инструкцијом југословенским дипломатским представништвима.⁸⁵⁴

Ова посета била је ипак далеко од куртоазије. Приликом боравка у Београду фон Нојрат се састао са Стојадиновићем два пута и један пут са кнезом Павлом. У получасовном разговору који су водили Нојрат и Стојадиновић у поподневним часовима првог дана посете Стојадиновић се изјаснио за блиске пријатељске односе са Немачком и додао да иза њега стоји већина српског народа, док је фон Нојрат потврдио да истоветна воља за сарадњу са Југославијом постоји и на немачкој страни. У даљем току разговора о ситуацији у Европи главна тема је био шпански грађански рат. Стојадиновић је том приликом похвалио немачко држање у инциденту код Ибице, а нарочито њихову брзу и одлучну реакцију која је, по њему, оставила изузетан утисак у свим земљама. Објаснио је да су Немци на тај начин спасили мир.⁸⁵⁵ Према Стојадиновићу тај случај изазвао је велику пажњу у целој Србији и још више подигао углед Немачке. Према запажањима фон Нојрата Стојадиновић је у Италију имао мало поверења. Њен војни престиж значајно је опао након пораза на фронту код Гвадараме. У вези са развојем југословенско-италијанских односа након закључења последњих споразума југословенски председник владе је објаснио да Југословени немају никаквих илузија у вези с тим, али да до тада нису доживели никаква разочарења. Топови на јадранској обали на „српској“ страни и поред споразума остајали су где јесу. Ипак он је тим споразумима задобио слободу маневрисања нарочито према Француској. Из Париза је свим средствима покушано да се Стојадиновић одговори од споразума чије је потписивање Француска доживела као политички пораз. Иако је Италија одбацивала тврдње да је покушала да закључи савез са Југославијом Стојадиновић је тврдио да поседује у рукама писмени доказ о томе. Он је са своје стране одбио такав облик зближавања. Он се даље распитивао о немачко-италијанским односима.

⁸⁵⁴ ВА. П-17, К. 21. Ф – 6/4, р.б. 11 – 13, 23; Агенција Авала – Вести из земље, 7. јун 1937; 8. Јуна 1937

⁸⁵⁵ Инцидент код Ибице догодио се у вези са заједничким патролирањем бродова великих сила око шпанских обала које је почело априла 1937. године. Немачка оклопача Deutschland била је 29. Маја погођена бомбама из републиканских авиона који су бомбардовали франкова упоришта у луци Ибица, у којој према плану контроле нису требали да буду немачки бродови. За одмазду, немачка флота је два дана касније испалила 200 граната на републиканску луку Алмерија убивши у њој око 40 и ранивши око 100 грађана (према: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 327).

Нојрат је изнео да Немачка не намерава да продуби везе са Италијом, али да са друге стране због сличне идеологије у многим случајевима постоје и постојаће заједнички интереси као што је то случај са Шпанијом, где и Италија и Немачка не желе да виде стварање новог центра бољшевизма. У вези са Аустријом Нојрат је изнео да га развој ситуације након закључивања споразума од 11. јула 1936. ни мало не задовољава, јер Шушниг нема ни снаге ни храбрости да спроведе оно што је договорено. С обзиром на чињеницу да по Нојратовој процени 70% Аустријанаца није било задовољно с његовом политиком према Немачкој, могло је доћи ускоро до Шушниговог пада. Немачка се по Нојрату држала колико је год било могуће по страни од тога да утиче на тамошњи развој ситуације, пошто је имала и сопствених проблема уместо да се бави аустријским. Нојрат је међутим изнео да ће уколико се неки Хабзбург врати у Беч Немачка одмах војно интервенисати. Стојадиновић је уверавао Нојрата да не само да ће се Југославија са тиме сагласити, већ да ће преузети на себе обавезу да одржи мир у аустријском суседству. Разговор је даље прешао на односе са Мађарском. Стојадиновић је изнео да су они изузетно напредовали, од кад су Мађари схватили да пропагирање ревизионистичких идеја не води никуда. Стојадиновић је био решен да што је могуће више изађе у сусрет жељама мађарске мањине у Југославији и спреман да о томе преговара са представницима Мађара у земљи. Југословенски премијер је замолио Нојрата да те ставове пренесе мађарском министру иностраних послова Кањи. Истакао је такође да он не може да преговара са мађарском владом о питању мањина јер она није овлашћена да представља те људе. Нојрат је покушао да укаже Стојадиновићу на то да се и без избором потврђеног ауторитета могу заступати интереси припадника сопственог народа који живе у страним земљама и осврнуо се на предратне српске ставове, али је Стојадиновић остао при свом мишљењу.

Затим је као тема разговора на ред дошла Чехословачка. Стојадиновић је изнео да код Чеха влада изузетно велики страх од Немачке. Они су били убеђени да ће их Немачка једнога дана прогутати. Стојадиновић им је, према ономе шта је рекао фон Нојрату, објаснио да им у таквој ситуацији Југославија неће моћи помоћи и посаветовао их да покушају да се договоре са Немцима. Нојрат му је напоменуо да први услов за то мора бити да Чехословачка боље третира судетске Немце и дистанцира се од бољшевичке

Русије. Док то не буде спроведено мали су изгледи да ће се односи између Немачке и Чехословачке побољшати.

У вези са Румунијом Стојадиновић је изнео мишљење да се та земља налази у веома тешкој унутрашњеполитичкој ситуацији. Антонеску и краљ покушали су да потпуно напусте Титулескуову политику од које су се раније дистанцирали и да се у потпуности окрену ослободу на запад. Односи између Југославије и Румуније били су према Стојадиновићу добри, мада су Југословени који су са Румунијом били у савезу ту земљу изузетно потцењивали. Према фон Нојратовим проценама које је стекао у разговору са Стојадиновићем Мала Антанта одржавала се само захваљујући неразумној мађарској политици. Када Мађарска престане да захтева ревизију свих својих граница отпадне и разлози за заједничко иступање држава Мале Антанте. Фон Нојратова процена била је да што се пре Мађарска споразуме с Југославијом, то ће пре Стојадиновић изгубити интерес за Малу Антанту. Он је, по њему, то већ и показао приликом покушаја Француске да се пакт Мале Антанте прошири на општеодбрамбени пакт, одбијајући тај предлог.

Односи Југославије и Бугарске оцењени су као добри и споразум се показао као изузетно користан. Њиме су били узнемирени само Грци. Стојадиновић се интересовао такође и за западни пакт (нови Локарно – прим. Д. Д) и немачке односе са западним савезницима. Нојрат је изнео да Немачка већ дуже времена покушава да побољша односе са Француском, пошто више са њом нема око чега да се спори. На жалост у томе до сада нису успели. Што се тиче западног пакта Нојрат је изјавио да Немачка може живети и без западног пакта али да је спремна да закључи пакт са својим западним суседима формулисан на основама Локарнског споразума. Међутим, док год се са енглеске и француске стране буде тежило ка томе да пакт обухвати све европске земље нема наде да ће га Немачка прихватити. Стојадиновић је на крају споменуо и енглеско-немачке односе и рекао да кнез Павле жели да фон Нојрату следећег дана с тим у вези саопшти неке важне новости.⁸⁵⁶ Нојрату је било познато да је Београду веома стало да дође до енглеско-немачког зближавања. На жалост, из различитих разлога Енглеска је показивала мало

⁸⁵⁶ О том разговору фон Нојрата са кнезом Павлом нема трага у немачким изворима.

разумевања за Немачку.⁸⁵⁷ У разговорима вођеним следећег дана Стојадиновић је поновио уверавања да је његова и политика кнеза Павла према Немачкој непроменљива. Затим се интересовао за немачке захтеве у погледу колонија које је Хитлер изнео у говору одржаном 30. јануара 1937. Нојрат је објаснио да су Немци изнели тај захтеве да би добили могућност да обезбеде сировине из одређених области које би биле плативе оним платежним средствима којима Немачка располаже. Стојадиновић је желео да зна да ли Немци захтевају само поврат њихових бивших колонија или би били задовољни и тиме да им се у замену дају неке друге колоније. Нојрат је одговорио да то зависи од квалитета понуђених области. Разговарало се још и о југословенској унутрашњој политици при чему је југословенски председник владе изнео уверавања да је његов положај изузетно јак и да он покушава да његову партију организује по узору на немачки образац.⁸⁵⁸ Питање колонија било је више од интереса за британску и светску политику, него за Југославију.

О садржини разговора са фон Нојратом Стојадиновић је обавестио југословенске мисије на страни да приликом посете није било никаквих нових политичких момената осим измене мисли у духу одржаног говора и објављеног коминикеа,⁸⁵⁹ из чега се да закључити да су његову садржину југословенски водећи кругови држали у строгој тајности. Ипак, већ 12. јуна су у турском листу „Ла Републик“ у чланку Мухарема Февзи Тогаја под насловом „Немачка – Југославија“ изашли на видело и неки детаљи из разговора фон Нојрата и Стојадиновића који су могли бити познати само двојици учесника.⁸⁶⁰ Већ 16. јуна Стојадиновић се на Дунаву код Кладова састао са председницима влада држава Мале Антанте др Миланом Хоџом и Жоржом Татарескуом, те министром иностраних послова Румуније Виктором Антонескуом.⁸⁶¹ До састанка је дошло на иницијативу председника владе Чехословачке Републике Милана Хоџе.⁸⁶²

⁸⁵⁷ ADAP/C, VI – 2, 16. März bis 14. November 1937, Göttingen, 1981, 880 – 882; Aufzeichnung des Reichsministers des Auswärtigen Freiherr von Neurath (z.Zt. Belgrad); Geheim, Belgrad, den 7. Juni 1937; Pol. IV 3051.

⁸⁵⁸ ADAP/C, VI – 2, 16. März bis 14. November 1937, Göttingen, 1981, 889 – 890; Aufzeichnung des Reichsministers des Auswärtigen Freiherr von Neurath (z.Zt. Belgrad); Geheim, Belgrad, den 8. Juni 1937; Pol. IV 3109; Садржај разговора није дат у књизи Богдана Кризмана о спољној политици југословенске државе између два рата, по свој прилици јер је докуменат објављен тек 1981. године: В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 98.

⁸⁵⁹ AJ, 370 – 31 – 8; Шифровани телеграм Пов.Бр. 1317, Београд, 9. јун 1937. – стигао у Анкару 10. јуна 1937.

⁸⁶⁰ AJ, 370 – 31 – 9; Посланство КЈ у Турској – Министарству иностраних послова – Политичком одељењу; Пов. Бр. 597 од 14. Јуна 1937; Предмет: чланак „Немачка – Југославија“.

⁸⁶¹ ВА, П-17, К-21, Ф-1, р.б. 4/4; Сасатанак на Дунаву између шефова Влада М. Антанте.

⁸⁶² M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 184 - 185.

Након тога Стојадиновић је разговарао и са британским послаником сир Роналдом Кемпбелом и изнео став да су Немачка и Италија потенцијални непријатељи Југославије и поред тога што су јој потребни као привредни партнери. Он је из тих разлога настојао да односе са сваком од њих изгради на што чвршћим темељима, али у складу са својим раније преузетим обавезама. Према Стојадиновићу, највећа опасност била би у потпуном разумевању између Немачке и Италије које би могло претпоставити и неку нагодбу на штету Југославије. Стојадиновић ће урадити све што је у његовој моћи да би спречио остваривање таквог разумевања. Он је том приликом такође изјавио да никада ни у једном значајнијем питању неће заузети став који би био у супротности са политиком британске владе.⁸⁶³ Са друге стране, Кемпбел је сматрао поводом фон Нојратове посете Београду да је погрешка Стојадиновића пре свега у методу вођења спољне политике, стављања савезника пред свршен чин. Он међутим није искључивао могућност да Стојадиновић кокетира са идејом да би у будућем рату Југославија продавала храну зараћеним странама и тако се обогатила.⁸⁶⁴

И кнез је по свој прилици са фон Нојратом разговарао о немачко-британским односима до чијег побољшања му је било изузетно стало. О садржини разговора између кнеза Павла и фон Нојрата може се само посредно наслутити на основу извештаја о састанку фон Херена и кнеза од 3. јула 1937. године. Приликом заједничког доручка кнез је повео разговор и о немачко-енглеским односима. Њихов развој последњих недеља задавао је, према фон Херену, кнезу велике бригае. Он је с тим у вези поменуо чињеницу да је немачки министар спољних послова морао да одложи посету Лондону, али се надао да ће до ње ускоро доћи. Лично кнезу се тадашњи тренутак за немачко-енглеско зближавање чинио повољнији него раније. Чемберлен, са којим је кнез у скорије време водио подужи разговор у Лондону (у мају 1937, приликом крунидбених свечаности – прим. Д. Д) према мишљењу Павла Карађорђевића, није био непријатељски расположен према Немачкој и показао је доста разумевања за немачке ставове. Изнад свега Немци су, по кнезу, у личности амбасадора Хендерсона (који је од новембра 1929. до октобра 1935. био посланик у Београду – прим. Д.Д) добили једног корисног пријатеља. Кнез је такође предочио да му је Хендерсон написао у скорије време лично писмо из којег се то јасно

⁸⁶³ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 554 - 555.

⁸⁶⁴ PRO, FO 434/4, No. 62, R 4043/835/92, према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 269.

видело. Кнез је изразио жаљење што немачком посланику не сме да покаже то писмо пошто га је Хендерсон замолио да то саопштење сматра строго поверљивим. Можда ће касније бити у позицији да то ипак учини.⁸⁶⁵ Из свега би се могло наслутити да је кнез имао или се бар надао да има неку посредничку улогу у покушајима приближавања Трећег Рајха и Велике Британије.

3.1.3. Стојадиновић, Конкордатска криза и Трећи Рајх

Један од догађаја који је на унутрашњеполитичком плану уздрмао владу др Милана Стојадиновића била је и Конкордатска криза која је свој зенит доживела у лето 1937. године. Стојадиновић је рачунао да ће се ратификацијом конкордата склопљеног 1935. године нормализовати односи Југославије са Ватиканом, изједначити католичка црква у правима са осталим признатим вероисповестима и добити нови инструмент у сузбијању сепаратистичких тежњи извесних хрватских политичара.⁸⁶⁶ Тиме би се побољшали односи и са римокатоличким епископатом у земљи и с католичким верницима у Хрватској, до чега је Стојадиновићу било веома стало како би заобишао Мачека и хрватску опозицију. Ратификација конкордата наишла је на велике отпоре Српске православне цркве и верника које је подржавала и српска опозиција покушавајући да сруши његову владу. Супротно својим очекивањима Стојадиновић се тако нашао укљештен између Ватикана и Српске православне цркве. Борба против конкордата достигла је кулминацију јула 1937, стварајући утисак да се земља налази на ивици грађанског и верског рата.⁸⁶⁷ Немачки дипломатски и војни представници који су били изузетно заинтересовани за судбину Стојадиновићеве владе као пријатељски настројене према Трећем Рајху са изузетном пажњом пратили су сва догађања с тим у вези.

У извештају о ситуацији у Југославији из маја 1937. немачки војни аташе, генерал Мориц фон Фабер ди Фор приметио је да се она веома променила. По његовим виђењима пакт са Бугарском и пакт са Италијом, као и постојеће лабављење блиских односа са Француском и Чехословачком постали су у основи непопуларни у светлу Бенешеве посете

⁸⁶⁵ ADAP/C, VI – 2, 16. März bis 14. November 1937, Göttingen, 1981, 946 – 947; Der Gesandte in Belgrad von Heeren (z.Zt, Bled) an das Auswärtige Amt; Nr. 1732 Po 2 Nr. 1, Pol. II 1932, Bled, den 3. Juli 1937.

⁸⁶⁶ М. М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*, 481 - 482.

⁸⁶⁷ В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I (Kraljevina Jugoslavija 1918 – 1941), 275 – 277.

(у априлу 1937 – прим Д. Д.) и као последица лоше припреме јавног мњења. Опозиција је окретала ситуацију у своју корист. Стојадиновићева влада била је у тешком положају, нарочито због тога што је због предстојеће ратификације Конкордата, поред десне опозиције (Живковић, Војска) и Народног фронта у православној цркви добила још једног непријатеља. Он је и поред тога био убеђен да ће се Стојадиновић одржати на положају јер није постојала одговарајућа замена за њега. Према Фаберовом мишљењу подршка Стојадиновићевој влади са немачке стране у том тренутку је била веома пожељна.⁸⁶⁸ У међувремену, криза се нарочито заострила у јулу. Поворке православних свештеника праћене масама верника, припадника грађанске опозиције и узнемираних грађана нападала је жандармерија. Свети синод запретио је екскомуникацијом посланицима који буду гласали за ратификацију конкордата, док је вест о смрти патријарха Варнаве Росића још више узнемиравала духове, пошто се међу народом пронео глас да је отрован.⁸⁶⁹

У свом извештају из јула Абвер је имао информацију да је сахрана патријарха Вранаве протекла мирно и да су покушаји омладинских демонстрација лако сузбијени. Према сазнањима немачке војне обавештајне службе Београд је у данима који су претходили сахрани био прекривен лецима у којима се на најгори начин вређала влада. Према њиховим сазнањима у то је био укључен српски националистички покрет „Збор“ бившег министра Љотића. Пошто се претпоставља да он одржаве везе са НСНП-ом, његови напади на владу према оценама Абвера предсављали су сметњу југословенско-немачким односима. У извештају се наводи да немачки посланик насупрот писању иностране штампе није присуствовао сахрани. Он је дан пре сахране у складу са југословенским обичајима одао почаст патријарху пред његовим одром. Стојадиновић је у међувремену напустио Београд и отишао на краћи одмор. Из тога се да закључити да је главна опасност прошла и да је за очекивати је да ће се страсти стишати.

Пре одласка на одмор Стојадиновић је 30. јула примио представнике званичних новинских агенција и пред њима образлагао у дугим изводима сопствену политику у Конкордатској кризи. Том приликом он је изнео да је конкордат био парафиран још за Јефтићеве владе, док је и сам краљ Александар био ангажован по том питању. Стојадиновић је тражио од Православне цркве да се о томе изјасни. Она је пак, одмах

⁸⁶⁸ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Tippelskirch, Belgrad, den 5. Mai 1937.

⁸⁶⁹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I, 276.

покренула снажну кампању против њега. Он се у вези с тим нашао пред питањем да ли постоји равноправност међу сва три југословенска племена или су Срби повлашћени и без двоумљења определио за Југославију.

Према немачким сазнањима повреда епископа Симеона у сукобу са полицијом није била озбиљнија. Опозиција је случај представила на бескрупулозан начин и делимично неистинито.

Екскомуникацију чланова Владе и њихово изузеће приликом избора новог патријарха Стојадиновић није узимао за озбиљно. Према ономе што је рекао новинарима његов став био је прилично чврст. Наиме, или ће Влада учествовати у избору или неће бити новог патријарха. Према немачким оценама Стојадиновић је био изричит у томе да у сукобу између две снаге, црквене и световне, може као победник изаћи само ауторитет државе, који је гаранција за очување реда и и мира.⁸⁷⁰

И поред одлучности Стојадиновића да се са кризом избори, она ипак није јењавала. Свети архијерејски синод СПЦ изгласао је 1. августа екскомуникацију владе и оних посланика Народне скупштине који су гласали за конкордат, док је Стојадиновић тражио да се екскомуникација повуче. Он је знао да ће губитком битке за конкордат изазвати огорчење Ватикана и Римокатоличке цркве. Ипак, отпор конкордату био је неочекивано јак, па се Стојадиновић није усуђивао да га изнесе пред сенат.⁸⁷¹

Извештавајући своје надређене у Берлину крајем августа 1937. генерал фон Фабер ди Фор је са забринутости писао о променама на унутрашњеполитичком плану које је изазвала криза, а које су озбиљно уздрмале и немачке позиције у земљи. Према њему све у вези са екскомуникацијом Владе и њеним последицама на друштвени живот морало се разјаснити пре црквене прославе краљевог рођендана 6. септембра јер екскомуницирана Влада не би могла да спроведе изборе за новог патријарха. Фабер је писао да је хрватски вођа Мачек објаснио да га конкордат не интересује и да се неће тиме бавити у случају да треба да преузме власт. Нико од бројних страних дипломата у Београду са којима је Фабер разговарао није сматрао да је могућ опстанак Стојадиновићеве влада у њеном тадашњем саставу уколико црква не повуче екскомуникацију, о чему нису постојале никакве назнаке да ће се и десити. Решење је било по њему или само да дође до потпуне промене Владе,

⁸⁷⁰ Barch, MA RM 7/2706 b; Auslandsdienst, Nr. 5960/37 geh. Ausl I c, Berlin, den 12. August 1937; Vertragsnotiz: Bericht des Deutschen Gesandten in Belgrad vom 2. August betr. Innere Lage Jugoslawiens.

⁸⁷¹ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I, 276.

при чему, према његовој оцени, није постојао ни један способан кандидат који би могао заменити премијера, или до неке врсте војне диктатуре до побољшања ситуације или у најбољем случају само смењивањем клерикалног словеначког министра унутрашњих послова Корошца.

Фабер је сматрао да ће се ситуација разјаснити ускоро али на ни мало повољан начин по немачке интересе. Фаберов предлог пун забринутости био је да би било добро уколико Геринг уопште има икаквог утицаја на кнеза Павла, да му скрене пажњу на напету ситуацију у земљи. Он је сматрао да можда Геринг може понудити кнезу намеснику адут који неће превише погоршати немачку позицију.⁸⁷²

У то време Ентони Идн, британски државни секретар спољних послова, у разговору са француским министром спољних послова Делбосом у Женеви сазнао је да Француска предвиђа скори пад Стојадиновића. Делбос је замолио Идна да Велика Британија не учини ништа за спас Стојадиновића и о томе је 20. септембра 1937. обавештен британски посланик у Београду.⁸⁷³ Французи су сматрали да је Стојадиновић превише близак осовини Рим-Берлин. У свом одговору Идну, британски посланик је нагласио да Стојадиновић није тако близак Осовини, како се на многим местима претпостављало и да за разлику од кнеза Павла који у Немачкој види бедем против комунизма, јасније схвата и увиђа да је безбедност Југославије повезана са политиком Велике Британије и Француске.⁸⁷⁴ У корист Стојадиновића заузео се и стални државни подсекретар у британском Министарству спољних послова Орме Сарцент који је сматрао пожељним да се Французима скрене пажња да оставе Стојадиновића на миру, док је француску политику интрига против њега сматрао кратковидом и срачунатом на промашај сопствених циљева.⁸⁷⁵

Ситуација се касније ипак донекле смирила. Према информацијама које је Стојадиновић крајем септембра дао немачком посланику фон Херену а које је у свом извештају пренео војни изасланик питање конкордата је мировало. Стојадиновић се одлучио за реконструкцију кабинета до које би дошло у октобру. Према ономе што је

⁸⁷² Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 16. August 1937. Z. Zt Bled, Parkhotel

⁸⁷³ PRO, FO 371/21197, R 6319/175/92, према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 269.

⁸⁷⁴ PRO, FO 371/21197, R 6737/175/92; FO 434/4, No. 43; према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 269.

⁸⁷⁵ PRO, FO 371/21197, R 6432/175/92; FO 434/4, No. 43; према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 269.

рекао фон Херену многе министре у влади заменили би искусни србијански кадрови. Скупштина ће заседати 18. октобра. Уколико она одбије да усвоји предлоге Владе, Стојадиновић је обавестио Немце да има могућност на основу устава да се одлучи да посегне за мерама диктатуре.⁸⁷⁶ Криза је ипак потресала југословенски јавни живот до фебруара 1938. године. Њеном решавању допринела је по немачком мишљењу и Стојадиновићева посета Берлину средином јануара 1938. Величанствени дочек приликом његове посете Немачкој, по фон Херену је ван сваке је сумње веома много допринео јачању Стојадиновићеве позиције у земљи. Његово мишљење било је да је због тога изгледа и Православна црква била спремна да промени своје до тада непријатељско држање према влади. Премијер је рачунао са скорим помирењем које би се базирало на одлагању доношења конкордата и објашњењу владе, у коме се изражава кајање због сукоба између полиције и клера. Закључак фон Херена био је да би уколико се Стојадиновић измири са црквом, он тиме избио из руку унутрашњој опозицији једно изузетно опасно оружје.⁸⁷⁷ На крају су попустиле обе стране. Влада је одустала од ратификације конкордата и извршила аболицију осуђених демонстраната док је екскомуникација повучена и за патријарха изабран цетињски митрополит Гаврило Дожић.⁸⁷⁸ На избор Дожића који је био и лични пријатељ председника југословенске владе утицао је Милан Стојадиновић.⁸⁷⁹ Убрзо затим загребачки митрополит Доситеј, вршилац дужности патријарха након смрти Варнаве Росића и далматински епископ Ирениј који су били главни носиоци отпора владиној политици повукли су се из Светог синода.⁸⁸⁰

3.1.4. Стојадиновићева посета Берлину јануара 1938. године

За даљу политику Југославије карактеристично је њено све веће удаљавање од Чехословачке у оквирима Мале Антанте и све веће приближавање немачким позицијама.

⁸⁷⁶ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 29. September 1937.

⁸⁷⁷ AA PA, R – 103323, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien und Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; Stojadinović über die Auswirkungen seines Besuchs in Deutschland; Deutsche Gesandtschaft, J.Nr. 279/38 Po 2; Pol. IV 796; Belgrad, den 1. Februar 1938.

⁸⁷⁸ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 677 - 678.

⁸⁷⁹ M. M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*, 491 - 492.

⁸⁸⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 678.

На то је свакако утицао и британски став, пошто је Форин Офис већ почетком јануара 1937. сматрао да је Чехословачка осуђена на пропаст.⁸⁸¹ Нова све очигледнија политика Југославије с тим у вези међутим није наилазила на потпуно разумевање ни међу сопственим дипломатама. Тако је у време заседања Сталног савета Мале Антанте у Синаји у августу 1937. године југословенски отправник послова Авакумовић, који је иначе делио са тамошњим немачким представником фон Поххамером све вести у вези са током састанка, повео с њим разговор о немачко-чешким односима. Авакумовић је с тим у вези изјавио да Југославија припада антибољшевичком фронту и због тога полаже велику вредност на добре односе са Немачком. Она ипак не може напустити Малу Антанту и због тога има јак интерес да дође до потпуног објашњења природе односа између Чехословачке и СССР-а. Чеси су се морали по Авакумовићу извући из руског загрљаја што је највише зависило од држања Немачке. На Поххамерову опаску у вези са проблемима третирања немачке мањине у Чехословачкој Авакумовић је изнео став да би било погрешно у тадашњем тренутку заоштравати питање мањина. Главна брига Рајха по Авакумовићу није требало да буде судбина судетских Немаца, већ опасност да се Чехословачка употреби као истурени пункт Совјетске Русије против Немачке. Због остварења тог примарног циља, ма колико немачки разлози били исправни, Рајх је требао у том питању заузети уздржанији став. Уколико се успе у поништавању чешко-совјетског пакта и успостављању немачко-чешког политичког разумевања биће много лакше да се нађе решење за мањински проблем него што је то случај у тренутној ситуацији пуној свакодневних тензија. Уколико пропадне покушај немачко-чешког зближавања широм света, а свакако и у Југославији као главни кривац за то сматраће се Немачка. Авакумовић је поновио да је након свих разговора са Крофтом и Хоцом на којима је био присутан време за постизање таквог споразума повољно и да је и сам Бенеш за то спреман. Та се прилика по Авакумовићу морала искористити да би се на време спречило и потенцијално ослањање Румуније на Русију.

Његове изјаве личиле су према фон Поххамеру на замагљивање теме разговора који се одвијају у Синаји где је могуће да је Стојадиновић желео да покуша да олабави чешко-совјетско савезништво. Белешка фон Нојрата била је да је приметио да се југословенски

⁸⁸¹ Ž. Avramovski, „Stav britanske vlade prema projektu pakta o uzajamnoj pomoći između Francuske i Male Antante“, 131.

отправник послова већ дуже време залагао за Чехе и да са тиме треба већ једном упознати Стојадиновића.⁸⁸² Оваква белешка свакако сведочи о степену поверења који је Стојадиновић дотле стекао код немачког министра иностраних послова барона фон Нојрата.

На ред је потом дошла и Стојадиновићева посета Трећем Рајху. Према подацима које је југословенски посланик Александар Цинцар-Марковић дао државном секретару немачког МИП-а фон Макензену почетком новембра 1937. године, Стојадиновић је разматрао као термин посете период након 10. јануара 1938. године.⁸⁸³ Томе је претходила Стојадиновићева посета Паризу и Лондону у октобру 1937. године као и посета Риму 6. и 7. децембра. Стојадиновић је у Паризу продужио важност француско-југословенског уговора о пријатељству из 1927. године,⁸⁸⁴ а у Лондону разговарао са премијером Невилом Чемберленом и шефом дипломатије Ентони Идном. По сопственим сећањима Стојадиновић је повео разговор о могућности споразума између великих сила на шта је Чемберлен одговорио да верује да је Хитлер искрен у жељи да одржи мир и да му се нешто мора дати за узврат, што би могао бити један део бивших немачких колонија. По

⁸⁸² ADAP/C, VI – 2, 16. März bis 14. November 1937, Göttingen, 1981, 1111 – 1112; Der Gesandtschaftsrat von Pochhammer (Bukarest) an das Auswärtige Amt; 2592 I A 4, Pol. IV 4579, Bukarest, den 1. September 1937; Inhalt: Deutsch-tschechische Beziehungen.

⁸⁸³ AA PA, R – 103320, , Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Auswärtiges Amt, Pol. IV 5795; Berlin, den 6. November 1937.

⁸⁸⁴ Према Стојадиновићевим мемоарима разговори који су вођени у Паризу и поред срдачности пријема били су оскудни и шути и све се сводило на платонске изјаве и позивање на Друштво народа. У разговору са председником Француске Републике, социјалистом Леоном Блумом Стојадиновић му је изнео положај Југославије, наглашавајући да је земља угрожена са више страна. Као две главне опасности он је указао на Италију са запада која је већ деловала према Југославији и Немачку са севера, која се у том моменту налазила мало даље, али која би након аншлуса била сасвим блиска и реална. Према Стојадиновићу, обе те земље радо би прогутале Југославију, али зазиру једна од друге. Југославији је остало врло мало времена да се спасе пре него што би се та два њена моћна непријатеља сложила на њен рачун. По Стојадиновићу он је Блуму рекао да су Француска и Енглеска устукнуле пред Хитлером марта 1936, када је умарширао у Рајнску област, док су пред немачком опасношћу обе те земље сада настојале да се споразумеју са Италијом. Он је том приликом поставио реторичко питање: Зашто онда тај непосредни споразум са Италијом не би имала право да направи Југославија? То тим пре што му је Лавал ту политику изричито препоручио а Чемберлен дао пример за опонашање са својим „дентлменским споразумом“ јануара 1937. Стојадиновић је истакао да је Француска изградила своју Мажино-линију и била спремна да брани своје границе и поново поставио реторичко питање Ко ће да брани Југославију ако је нападне Италија? Он је том приликом рекао да Југословени не сумњају у крајњу победу савезника али да би у првом тренутку они били изгубљени ако би се Немачка придружила Италији. Он није желео да им се понови горко искуство из Првог светског рата у далеко горем и тежем издању...(Према: М. М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*, 426 – 427).

Стојадиновићу, и Идн се углавном слагао с тим гледиштем, премда је више нагињао споразуму с Италијанима.⁸⁸⁵

Приликом посете Риму Стојадиновић је нагласио да Југославија намерава да и даље иде путем трасираним Београдским уговорима. Он је пренео Мусолинију да је од кнеза Павла овлашћен да изјави да се Југославија убудуће, у било којој политичкој ситуацији, неће никада наћи у табору против Италије.⁸⁸⁶ Немачки амбасадор у Риму фон Хасел извештавао је с тим у вези да га је гроф Ђано информисао да је код Стојадиновића наишао на јаке изразе пријатељства према Немачкој и Италији, те да заједнички коминике са састанка о успостављању што тешњих веза између две земље у потпуности одгова том становишту.⁸⁸⁷ Након тога фон Хасел је 20. децембра јавио о садржају разговора које је Стојадиновић водио у Риму на основу информација које му је дао гроф Ђано. Стојадиновић је том приликом јасно рекао да Југославија ни у ком случају неће ратовати за Чехословачку.⁸⁸⁸ Он је врло живо критиковао и последице компликованог система међусобних савеза и обавеза иза којих је стајала Француска. Стојадиновић је изјавио да ће се и даље од њих удаљавати као што је тражио одлагање посете Делбоса. Влада у Београду је притисак француских представника доживљавала као сраман. Ђано је мислио да такође и кнез намесник, којег је означио као позитиван елемент у Југославији, не жели никакве јаче везе са Француском, пошто он из различитих разлога пре свега нагиње Енглеској. Ђано је приметио да су иначе југословенски односи са Енглеском као и раније били врло блиски. Ђано је изнео даље да Стојадиновић има отворену аверзију према ратним авантурама, јер је, како је рекао, убеђен, да земља као Србија само једном у више хиљада година историје може да се подигне из пепела, али да на понављање те приче не треба рачунати. Ђано је веровао да је Стојадиновић у унутрашњој политици наклоњен ауторитарном систему, чије остварење је могуће само лаганим корацима и на посебан

⁸⁸⁵ М. М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*, 429.

⁸⁸⁶ *Tajni arhivi grofa Ciana (1936 – 1942)*, 151 – 154; B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 98 - 99.

⁸⁸⁷ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Telegramm (geh.Ch.V) Nr. 350 vom 11.12, Pol. IV 6496/37; Rom, den 11. Dezember 1937.

⁸⁸⁸ Према Ђановим белешкама Стојадиновић то уопште није рекао већ је изнео да је био замољен од Прашке владе да приликом разговора с Мусолинијем установи постоји ли могућност за сарадњу између Италије и Чехословачке, која би омогућила да се побољша међународни положај Чехословачке. Он је том приликом изјавио да је свестан тешке ситуације у којој се налазла Чехословачка те да преносећи горепоменућу молбу прашке владе он не додаје ни једну личну реч ни у правцу препоруке ни у правцу притиска. Према: *Tajni arhivi grofa Ciana (1936 – 1942)*, Zora, Zagreb, 1952, 153.

Југославији својствен начин. По сазнањима фон Хасела о било каквим новим споразумима није било речи.⁸⁸⁹

Крајем новембра је из Београда у Берлин стигла информација да ће Стојадиновић у Берлин стићи у пратњи супруге 15. јануара 1938. године. У извештају немачког посланства у Београду као интересантна чињеница истицало се да је Стојадиновић желео да своје путовање организује тако да за Берлин путује преко Бреслау-а а не преко Прага. На повратку је требало да се приватно задржи један дан у Минхену и да се врати у Београд преко Загреба. И ако Стојадиновић није имао никаквих посебних жеља у вези са програмом посете из београдског посланства је предложено да се организује посета Круповим фабрикама у Есену за које у приватним разговора са немачким дипломатама Стојадиновић исказао интересовање. Уколико је било планирано да се посете и јединице Вермахта на првом месту је требало, према сугестијама из немачког посланства у Београду, уврстити посету артиљеријским јединицама а затим и ваздухопловству, пошто је Стојадиновић био председавајући југословенског Ратног савета па су га стога занимале и разне војне ствари. Такође је указано и на то да гђа Стојадиновић до тада није имала прилику да гледа „Тристана и Изолду“, те да би јој сигурно било драго, уколико се пружи могућност да јој се та жеља оствари. Предлог је био да се то учини можда увече онога дана у којем ће југословенски председник владе посетити Крупове заводе.⁸⁹⁰ И немачка тајна полиција (Gestapo) појачала је мере надзора над усташком емиграцијом у Немачкој, који је подразумевао надзор над поштанским и телефонским саобраћајем, контролу кретања итд, и пре свега спречавању уласка Хрвата из иностранства у Немачку.⁸⁹¹ Неколико дана пред Стојадиновићеву посету Гестапо је све припаднике Усташког покрета у Немачкој или привремено сместио у притвор или интернирао у за то тачно одређена места. Мера интернације се нарочито односила на хрватске путујуће трговце на мало –

⁸⁸⁹ ADAP/D, II, Deutschland und die Tschechoslowakei (1937 – 1938), Göttingen, 1950, 946 – 947; Der Botschafter in Rom an das Auswärtige Amt; Luftpost-Telegramm Nr. 363 vom 20.12. Pol. IV 6719, Rom, den 20. Dezember 1937.

⁸⁹⁰ AA PA, R – 103323, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien zu Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; Deutsche Gesandtschaft, J.Nr.2804/37 Po 2; Betrifft: Gegenbesuch des Ministerpräsidenten in Berlin; Belgrad, den 26. November 1937.

⁸⁹¹ AA PA, R – 103323, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien zu Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; Pol.IV 6646; Vermerk, Berlin, den 17. Dezember 1937.

такозване торбаре.⁸⁹² Немачка страна предузела је тако све потребне мере да безбедност југословенског премијера не би била угрожена и да би се он са супругом у посети Рајху осећао што угодније.

Стојадиновић је у Немачку стигао 15. јануара 1938. године. Ова прва званична посета једног југословенског државника Берлину након окончања Првог светског рата била је према извештајима немачког посланства у Београду подцењивана у новинама иза којих је стајала хрватска опозиција. Ти листови су званичне извештаје агенције „Авала“ доносили на споредним странама у малим исечцима, док су други слични догађаји, као на пример Стојадиновићева посета Паризу били објављени на насловној страни великим словима.⁸⁹³

Стојадиновић се одмах по доласку, 15. јануара састао са немачким министром спољних послова, бароном фон Нојратом док је на пријему код Хитлера, био 17. јануара.⁸⁹⁴ Пријему код Хитлера присуствовали су још и генерал Геринг, министар иностраних послова фон Нојрат, немачки посланик у Београду фон Херен и југословенски посланик у Берлину Цинцар-Марковић. Након уручења поздрава кнеза Павла, Хитлер се сетио трагичне смрти краља Александра, наводећи да је то била велика проба за животну способност Југославије коју је она јуначки издржала, те да под управом кнеза – намесника и уз сарадњу владе др Стојадиновића иде сигурним путем напретка. На то је Стојадиновић рекао да је велика срећа Југославије да је кнез намесник брат краља Александра из династије Карађорђевић тако да је са пуним ауторитетом и успехом могао наставити његово дело. Стојадиновић је даље замолио Хитлера да чује његово мишљење о свим актуелним међународним проблемима, као и да му изложи став Немачке у тренутној међународној ситуацији. Хитлер је прво у кратким потезима изложио политику Немачке пре рата 1914. године, критикујући њену тадашњу спољну политику, која није била независна већ је вођена под утицајем Аустро-Угарске. Немачка је по речима Хитлера на

⁸⁹² AA PA, R – 103323, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien zu Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; zu Pol.IV 6646; L.R. Dr. Busse, Berlin, den 12. Januar 1938.

⁸⁹³ AA PA, R – 103323, Pol. IV 44, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien zu Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; Dr. Gruber, Belgrad, den 15. Januar 1938.

⁸⁹⁴ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 99.

Балкану имала првенствено економске интересе али никакве територијалне аспирације.⁸⁹⁵ Између Немачке и Србије, односно Југославије, према Хитлеру, нису постојале никакве политичке супротности. *Напротив још за време рата дошло је до изражаја поштовање и уважавање између немачке и српске војске што је било од пресудног значаја за данашње пријатељске односе између Југославије и Немачке* (истакао Д.Д). Као највећу опасност за мир Хитлер је истакао бољшевичку акцију у вези са унутрашњим политичким тешкоћама западних демократија (Француска, Белгија, Холандија, Чехословачка). Он је такође изложио и опасност која долази од тадашње међународно-привредне ситуације. Из тих разлога је Немачка приступила принципу производње насупрот привредне политике капиталистичких држава које држе наслагано злато у својим трезорима. Прелазећи на односе са суседним земљама Хитлер је нарочито истакао политичку мудрост и далековидост маршала Пилсудског као и тадашње добре односе са Пољском. Ти односи нису се према Хитлеру базирали ни на каквој сентименталности већ на добро схваћеним узајамним интересима. По Хитлеровим тврдњама у том тренутку Немачка чак ни у питању Данцига није више наилазила на тешкоћу у односу са Пољском. У вези са Чехословачком Хитлер је изразио наду да ће у Прагу најзад увидети да се 3,5 милиона Немаца не могу однародити. Он је том приликом оштро критиковао војни споразум између Чехословачке и Совјетске Русије и указивао на све опасности које могу одатле настати. По питању Аустрије углавном се задржао на акцији легитимиста и њиховим провокацијама. У погледу рестаурације Хабзбурга најкатегоричније је изјавио да је Немачка никада неће допустити изражавајући се врло оштрим речима против Хабзбурговаца. Са Италијом је Немачку према Хитлеру везивало солидно пријатељство, јер је Италија била елемент реда и имала исту културну мисију као и Немачка у борби против бољшевизма. Што се тиче Мађарске Немачка је по мишљењу Хитлера могла помагати њене циљеве само дотле док не иду против немачких интереса. Из разговора који је имао са Дарањијем учинило му се да је мађарска политика постала реалнија и да су мађарске намере углавном биле усмерене против Чехословачке. О мађарско-југословенским односима Хитлер је изјавио да је мађарској влади најозбиљније скренута

⁸⁹⁵ Хитлер је том приликом, према Цинцар-Марковићу, свечано изјавио да Немачка нема на Јадранском мору као ни на Балкану никаквих територијалних захтева и да су њене тежње усмерене ка северу. У вези са аустријским питањем, рекао је Хитлер, Немачка политички не тежи ван граница тадашње Аустрије и због тога поштује и поштоваће неприкосновеност граница Југославије као што сматра и Бренер већ дефинитивном границом између Немачке и Италије.

пажња да ни у ком случају не може рачунати на помоћ Немачке у вези са ревизионистичким захтевима према Југославији. Немачка је изразила спремност да посредује и буде гарант за сређивање односа између Мађарске и Југославије. Хитлер је оставио потпуну слободу да Југославија у том погледу изрази своју жељу када она буде сматрала то за политички опортуно. Политику Друштва народа Хитлер је назвао политиком жутокљунаца, која у себи носи опасност да се у најмањи појединачан конфликт претвори у општи међународни сукоб. Као пример за то навео је Абисинију и Кину. Изјавио је да се Немачка неће враћати у Друштво народа пошто је сматрао да је та институција неспособна да испуни оне задатке које је себи поставила. У Шпанији је Немачка гледала само бољшевичку опасност и није имала никаквих територијалних претензија.⁸⁹⁶ Према поверљивом извештају фон Нојрата упућеном немачким амбасадама и посланствима на страни, Стојадиновићева посета Берлину протекла је задовољавајуће. Том приликом није се разговарало ни о каквим обавезујућим споразумима. Стојадиновић је више пута у поверењу поновио да Југославија ни под каквим условима неће улазити у анти-немачке савезе нити у било какве анти-немачке комбинације. Са немачке стране је изнето да они од Југославије не траже закључење никаквог савеза или успостављање сличних веза. Немачка је на Балкану имала само привредне интересе за чије остварење добри односи пуни поверења са јаком и независном Југославијом представљају најбоље средство. Стојадиновић је изразио задовољство због даљег развоја југословенско-италијанских и југословенско-бугарских односа и био нешто уздржанији према новој влади Октавијана Гоге у Румунији чији је долазак на власт раније поздравио и насупрот томе био веома разочаран чехословачком политиком. Немачка страна је као и приликом посете мађарске делегације Берлину велику пажњу посветила проблему побољшања југословенско-мађарских односа.⁸⁹⁷ Стојадиновић је указао на његове у пракси доказане жеље да изађе у сусрет мађарској мањини, али је нагласио да такође мора водити рачуна и

⁸⁹⁶ АЈ, 37 – 20 – 376 - 381;Прјем председника владе госп. др. Стојадиновића код канцелара Рајха г. Хитлера 17. јануара 1938. год - белешка др Александра Цинцар-Марковића за личну архиву др Стојадиновића.

⁸⁹⁷ Приликом посете мађарског министра иностраних послова Кање Берлину 22. 11. 1937. године Херман Геринг му је рекао да Фирер жели да Мађарска нађе модус вивенди са Југославијом и Румунијом, а да иде против Чехословачке, подвлачећи да Југославија не верује Мађарској, али да би била спремна да преговара с њом уколико би Италија или Немачка гарантовале да Мађарска неће тражити територијалне уступке од ње. Кања је рекао Герингу да и Мађарска не верује Југославији и тражио од њега да утиче на даљи ток догађаја. (према: М. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 186).

о обавезама које произилазе из чланства Југославије у Малој Антанти.⁸⁹⁸ У вези са Аустријом изнео је став да се за Југословене ту радило о међунемачком унутрашњем питању. Када је у питању рестаутрација Хабзбурговаца Стојадиновић је дао гаранције да је у потпуности сагласан са немачким бескомпромисним ставом и да ће се Југославија понашати у сагласности са немачком политиком. О приступању Југославије Антикоминтерна пакту насупрот писању штампе није било речи. Постигнута је сагласност у вези са утицајем на писање штампе у обе земље. Општи утисак фон Нојрата био је да је југословенски председник владе и даље искрено и енегично радио на томе да ослободи југословенску политику од свих спољних утицаја, који нису били у складу са интересима његове земље. Стојадиновић ће, по фон Нојрату, не прекидајући везе са Француском у сваком случају покушати да избегне да Југославија буде увучена у било какве конфликте. Он за сада такође неће напустити Малу Антанту, али ће се трудити да избегне све оно што би могло водити ка јачању обавеза између њених чланица. Стојадиновић је сматрао да њен распад у будућности није немогућ и намеравао да се у том случају, пошто постоји десничарска влада у Румунији, ослони на њу и на Пољску, не би ли при таквом развоју догађаја нашао замену за Малу Антанту. У складу са дотадашњим успесима његове спољне политике и његовом личном природом Стојадиновић је, према Нојрату, нагињао оптимистичком виђењу тренутног политичког развоја у југоисточној Европи. Стојадиновићева личност усмерена на практичну политику оставила је на фон Нојрата изузетан утисак. О делу разговора са Стојадиновићем о југословенско-мађарским односима фон Нојрат је обавестио мађарског посланика док је италијански посланик Атолико био обавештен о највећем делу онога о чему се разговарало.⁸⁹⁹

Интересантно је приметити да у фон Нојратовом извештају намењеном немачким дипломатским представништвима нема дела разговора који се односио на немачко-британске односе о чему је такође било речи првог дана Стојадиновићеве посете. Том приликом, у једночасовном разговору Стојадиновић је немачком министру иностраних

⁸⁹⁸ Мала Антанта понудила је Мађарској да закључи са њом уговор или билатералне уговоре са сваком чланицом Мале Антанте посебно. На састанку делегација Мале Антанте у Женеви октобра 1937. године био је одложен споразум са Мађарском о њеном поновном наоружавању на неодређено време због противљења Румуније. Румунија је такође одбила и било какве концесије у питању положаја мађарске мањине. Према: АЈ, 341-1/1937; МИП, Стр.пов.бр. 2244 од 13.10.1937. Циркуларно шифровано писмо.

⁸⁹⁹ AA PA, R – 103320, Pol. IV 41, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Abschrift, Telegramm. Zur vertraulichen Information. Pol IV 427 Ang.I; Berlin, den 23. Januar 1938; Упоредити: Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*, 453 - 457.

послова изнео своје утиске из Енглеске и објаснио да је код Чемберлена наишао на искрену жељу да се споразуме са Немачком. Тамо је, како је, по Нојрату, веровао Стојадиновић, постојала спремност да се изађе у сусрет немачким жељама у вези са колонијама, уколико би Немачка дала гаранције да у наредних 10 до 15 година неће ратовати у Европи. Разговор је даље скренуо на питање очувања европског мира, при чему је фон Нојрат указао на да би за Немачку једно такво апсолутно обећање значило проблеме, јер би на пример Чеси, Литванци и поред осталих Пољаци, добили карт бланш да све немачке жалбе због положаја немачке мањине у тим земљама не схвате озбиљно.⁹⁰⁰ Очигледно је да је југословенски председник владе и министар иностраних послова овде поступао у складу са жељама кнеза Павла као креатора југословенске спољне политике, о енглеско-немачком зближавању. Након тога, односа са Енглеском додирнуо се према југословенским изворима и Хитлер, приликом састанка 17. јануара. Он је тада истакао да је Немачка и даље настојала да дође до споразума са Енглеском, али да не може прихватити жеље Енглеске и одустати од наоружавања, нити обуставити привредну акцију у смислу четворогодишњег плана. Потсетио је на ранију готовост Немачке да пристане на ограничења у наоружању, што Енглеска и Француска у своје време нису желеле да прихвате, а у вези са привредном акцијом још је рекао да су милијарде уложене у разна предузећа и да је било апсолутно немогуће сада захтевати да се прекине са свим радовима који имају за циљ да обезбеде економску независност Немачке. По питању колонија Немачка није хтела да пристане ни на какве компромисе и наставиће да тражи повраћај својих ранијих колонијалних поседа.⁹⁰¹

Према сећањима Хитлеровог ваздухопловног ађутанта Николауса фон Белова комплетно немачко руководство на челу са Хитлером старало се да не разочара југословенског госта јер је он иако Србин, био наклоњен Немцима, што се сматрало нечим неуобичајеним.⁹⁰² По повратку из Немачке југословенски председник владе је дуго био под утисцима величанственог дочека који му је приређен. У разговору вођеном са фон Хереном он је истакао да је југословенска јавност обратила много већу пажњу на његову

⁹⁰⁰ AA PA, R – 103323, Pol. IV 44, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien und Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; R.M. 37; e.o. Pol. IV 677; Berlin, den 15. Januar 1938.

⁹⁰¹ AJ, 37 – 20 – 379; Прјем председника владе госп. др. Стојадиновића код канцелара Рајха г. Хитлера 17. јануара 1938. год - белешка др Александра Цинцар-Марковића за личну архиву др Стојадиновића.

⁹⁰² Н. фон Белов, *Я был адъютантом Гитлера*, Смоленск, 2003, 79.

посету Берлину него на посету Риму која јој је претходила. Он се посебно осврнуо на незадовољство Француске резултатима те посете, која се оличавала у сплеткама против Стојадиновића у Друштву народа, нападима француске штампе на њега и југословенску политику и француско-чехословачкој подршци политици Народног фронта и хрватском сепаратизму у земљи. Стојадиновић је прокоментарисао да изгледа да у Паризу не могу да се помире с тим да је Југославија нешто друго у односу на малу и од француске помоћи зависну Србију.

Фон Херен је приметио да је француско-чехословачка пропаганда у Југославији навикла да делује свим средствима и без икаквог обзира, и да би било добро за Стојадиновића, да у наредном периоду буде опрезнији него до тада. По њему су Париз и Праг, због идеолошких, традиционалних а такође и финансијских разлога имали веома разгранате везе са опозицијом у земљи и што је још важније – са војском. Премијер је то веома добро знао. Стојадиновић му је међутим рекао, да је убеђен, да му је највећи број људи у војсци у потпуности одан, и да рачуна између осталог с тим да због његових непобитних успеха на спољнополитичком плану опозиција губи све више тло под ногама међу широм популацијом.⁹⁰³ По секретару британског посланства у Београду Шону Чеси су интригирали заједно са левим демократама док су Французи желели да доведу на власт великосрпску десницу.⁹⁰⁴

Стојадиновићева посета Берлину произвела је у Паризу тежак и непријатан утисак који се према оценама југословенског посланика Божицара Пурића осећао на сваком кораку. И француски министар спољних послова Делбос изразио је југословенском посланику лично негодовање због појединих делова Стојадиновићевог говора, и неразумевање, с обзиром на југословенско-француске односе што се у таквим сразмерама и јавно манифестује југословенско пријатељство са Немачком.⁹⁰⁵ Поводом посете поред негативних коментара из званичних кругова, после извесног времена појавили су се и у француској штампи тенденциозни коментари о циљу и значају тог пута. У том контексту говорио је југословенском делегату при Друштву народа, и ако много блаже и британски

⁹⁰³ AA PA, R – 103323, Pol. IV 44, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien und Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938; Stojadinović über die Auswirkungen seines Besuchs in Deutschland; Deutsche Gesellschaft, J.Nr. 279/38 Po 2; Pol. IV 796; Belgrad, den 1. Februar 1938.

⁹⁰⁴ PRO, FO 371/21196, R 6231/175/92; према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 269.

⁹⁰⁵ AJ, 37 – 29 – 486; Препис телеграма југословенског посланика у Паризу Пурића од 20. јануара 1938.

министар спољних послова Идн. Стојадиновић је с тим у вези француском посланику у Југославији објаснио да се после посете Берлину ништа није изменило у француско-југословенским односима, те да исто важи и за односе са Енглеском.⁹⁰⁶ Ипак, и поред свих објашњења са југословенске стране успех Стојадиновићеве посете Берлину унео је немир и код Француза и код до тада по питању југословенско-немачких односа толерантних Британаца. Према оценама британског посланика Хендерсона, тек након Стојадиновићеве посете Трећем Рајху размене љубазности између Југославије и Немачке попримиле су узнемирујући ток.⁹⁰⁷ Ова посета представљала је тако прекретницу и тотални обрт у ставу старих савезника у односу на владу др Милана Стојадиновића и спољну политику коју је она водила.

3.1.5. Влада Милана Стојадиновића и Аншлус Аустрије

Присаједињење Аустрије Трећем Рајху било је део плана великог пројекта о освајању животног простора на Истоку и о претварању немачке нације у господара Европе.⁹⁰⁸ Овај свој план Хитлер је у виду саопштења најповерљивије природе први пут изложио најужем кругу сарадника 5. новембра 1937. године, на тајном састанку у канцеларији Рајха у Берлину. Састанку су присуствовало министар рата фелдмаршал фон Бломберг, главнокомандујући војске генерал-пуковник фон Фрич, главнокомандујући морнарице адмирал Редер, главнокомандујући ваздухопловства фелдмаршал Геринг и министар иностраних послова барон Константин фон Нојрат. Према плану најпре је требало Рајху присајединити Судетску област а затим и Аустрију. Ове акције чиниле би прву фазу великог Хитлеровог похода на исток ради освајања „животног простора“, која је требала да почне 1938. За овакав редослед фирер се одлучио стога што у новембру 1937. још није знао каква ће бити реакција Италије у случају немачког напада на Аустрију и што је веровао да ће Французи и Енглези пре окренути леђа Прагу него Бечу. На овај Хитлеров план фелдмаршал Бломберг и генерал Фрич у наредних неколико дана и недеља ставили

⁹⁰⁶ АЈ, 341-I/1938; МИП КЈ – Краљевском посланству Лондон, Стр. Пов.Бр.313; шифровано писмо – Београд, 5. фебруар 1938. године.

⁹⁰⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 520.

⁹⁰⁸ О аншлусу Аустрије видети више: М. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, Titovo Užice, 1969, 195 – 218; D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), Beograd, 1982, 107 – 158; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 352 – 358; С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, Београд, 2010.

су низ озбиљних примедби и резерви, што ће их обојицу ускоро коштати положаја. Хитлер је у фебруару 1938. године формирао ново руководеће тело армије – Врховну команду оружаних снага (Oberkommando der Wehrmacht), не би ли је што чвршће подвргао контроли. За њеног начелника поставио је себи оданог генерала Кајтела, док је командни положај задржао за себе лично. Жртва Хитлерове чистке у фебруару 1938. године био је и дотадашњи министар иностраних послова фон Нојрат, који није био индоктриниран националсоцијалистичком идеологијом нити одушевљен Хитлеровим планом о освајању „животног простора“. На његово место довео је себи оданог Јоахима фон Рибентропа, дотадашњег амбасадора Немачке у Великој Британији.⁹⁰⁹

Када је реч о југословенским ставовима о аншлусу, Стојадиновић се ни у једном од разговора који је водио са представницима дипломатије Трећег Рајха није отворено zaloжио за такво решење. За Југославију је, када је Аустрија у питању, главну бригу представљало спречавање рестаурације Хабзбурговаца.⁹¹⁰ О аншлусу као решењу које би му било драже од рестаурације говорио је краљ Александар, док је недвосмислену подршку тој врсти решења аустријског питања дао кнез Павле приликом разговора са немачким амбасадором у Великој Британији Хојшом у јануару 1936. године.⁹¹¹

Придобивши Италију за решење аустријског проблема у смислу аншлуса, након њеног приступања Антикоминтерна пакту и суочивши се са спремношћу Француске и Велике Британије на попуштање, Хитлер се крајем 1937. решио да ништа више не чека. Аустријски нацисти почели су већ у јануару да изазивају немире чији је циљ био да се створи атмосфера узнемирења и несигурности у самој Аустрији и изазове војна интервенције Немачке ради пружања заштите „прогоњеној браћи“. Аустријски премијер Шушниг је да би избегао најгоре дошао 12. фебруара у Бергхоф у пратњи министра иностраних послова Гвида Шмита, да са Хитлером расправи сва спорна питања будућих аустријско-немачких односа. Међутим са Хитлером није могло бити разговора, већ су са његове стране следиле грдње, претње и ултиматуми.⁹¹² У вези са ултиматумом француски посланик у Београду посетио је др Милана Стојадиновића 21. фебруара са питањем да ли

⁹⁰⁹ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 348 – 350.

⁹¹⁰ О југословенским гледиштима на питање аншлуса видети више: Срђан Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, Службени гласник, Београд, 2010.

⁹¹¹ ADAP/C, IV-2, 16. September 1935. bis 4. März 1936, Göttingen, 1975, 1055 – 1056; Der Botschafter in London von Hoesch an das Auswärtige Amt; A 482, London, den 31. Januar 1936; Inhalt: Unterredung mit dem Prinzregenten Paul von Jugoslawien.

⁹¹² Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 353 - 355.

би југословенска влада била вољна да се придружи једном француско-енглеском протесту у Берлину у коме би се дала подршка независности Аустрије. Стојадиновић се по том питању изговорио да треба да путује у Анкару где ће изменити мисли са представницима Балканског споразума а нарочито са представником Румуније који је у томе био више заинтересован, па да с тога не може дати одмах званичан одговор југословенске владе. Незванично је додао да њему изгледа немогуће да Југославија протестује у Берлину кад протест не улаже Италија, која је у истом положају као и Југославија. Такав потез би по Стојадиновићу изложио Југославију супротстављеном мишљењу Немачке и Италије и тиме појачао опасност по њу. Даља Стојадиновићева аргументација била је да ни Аустрија ни њена легална влада не показују ни мало воље да бране сопствену независност, те да се цело то питање креће на бази питања националности и на праву народа да одлучује о својој судбини на којима је настала и сама Југославија. Француски посланик питао је Стојадиновића да ли би могао да утиче на италијанску владу да по том питању приближи своје гледиште француском. Стојадиновић је одговорио да му се чини да би директан разговор Париза и Рима био бржи пут, потсећајући га како је њему Лавал саветовао споразум са Римом. Француски посланик затим је истицао заједницу интереса и потребу интимније сарадње два генералштаба. Стојадиновић се с тим сагласио у границама постојећих конвенција и споразума. Француски посланик онда је нагласио да је с обзиром на тренутну ситуацију француска влада била вољна да се та сарадња прошири и ван постојећих споразума. Стојадиновић је одложио одговор изговарајући се да не познаје то питање и не зна шта о томе мисли Генералштаб. Стојадиновић је приметио да је цео тон разговора био пријатељски и веома различит од наступа Делбоса претходних дана. Посланик је на крају говорио о великом узбуђењу које је владало у Лондону указујући да је незгодно што је Идн пао баш на дан Хитлеровог говора. Стојадиновић је одговорио да је то одиста незгодна коинциденција, али да лично не мисли да ће Енглеска нешто изгубити одласком Идна, који је починио велики низ грешака.⁹¹³ Француски министар спољних послова Делбос се обратио са истим питањем Великој Британији, али је и тамо добио одговор да не треба храбрити на отпор некога кога не можемо да спасимо.⁹¹⁴ Стојадиновићев став био је тако у потпуности у сагласности са британским. У исто време

⁹¹³ АЈ, 37 – 29 -450; МИП КЈ – Посланству Париз – лично за посланика, Београд, 21. фебруар 1938. године (препис).

⁹¹⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 369.

немачки посланик у Београду је извештавао Берлин 22. фебруара да би према његовим сазнањима кнез намесник и Стојадиновић који су главни фактори у вођењу спољне политике Југославије највише волели да виде самосталну и стабилну Аустрију, али ако то није могуће били би сремни да прихвате „немачко решење“ као једину трајну гаранцију против Хабзбурга и Италије у Бечу.⁹¹⁵ Пре пута у Анкару на састанак Сталног савета Балканског споразума Стојадиновић је обавестио преко немачког посланика у највећем поверењу немачког министра спољних послова да је француска влада захтевала од њега да упуте заједнички протест због дешавања у Аустрији и намера њеног присаједињења Немачкој. Стојадиновић је ово изоловао одбио правдајући се да се југословенска држава заснива на праву народа на самоопредељење и да стога не може иступати против тог принципа. Поред осталог он не види никакав разлог да протестује против преговора између влада двеју суверених земаља који не узнемиравају Југославију.⁹¹⁶ И на састанку Сталног савета Балканског савеза у Анкари савезници, а нарочито они блиски Великој Британији (Турска и Грчка), су по питању аншлуса такође заузели став близак Стојадиновићевом. Основне смернице политике коју су требале заједнички да следе земље чланице Балканског савеза у вези с тим проблемом биле су: чекати развој догађаја; видети прво шта мисли Италија; не изјашњавати се пре времена и не чинити ништа што би убрзало аншлус.⁹¹⁷

Оцена југословенске дипломатије о овим догађајима била је да је до састанка Хитлера и Шушнига дошло услед жеље Немачке да приволи Аустрију на стриктну примену споразума од 11. јула 1936. године. По начину на који су ти разговори вођени и нарочито по последицама које су имали, они су по оцени Стојадиновића изнети у циркуларном писму упућеном југословенским дипломатским мисијама, представљали мешање Немачке у унутрашње ствари Аустрије и један корак ка могућности аншлуса. Стојадиновић је скренуо пажњу да су се поводом тих догађаја могла чути извесна тврђења која су долазила са француске стране, да је до тог немачког корака дошло након Стојадиновићевог пута у Берлин, то јест доведен је у везу са тим путем. Такво мишљење,

⁹¹⁵ ADAP/D, V - 2, 204. Fußnote 1. Види и: С. Мићић, *Краљевина Југославија и аншлус Аустрије 1938. године*, 75 – 76.

⁹¹⁶ ADAP/D, I, Von Neurath zu Ribbentrop (September 1937 – September 1938), 445; Der Deutsche Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm, Geheim Nr. 12 vom 22.02.1938; M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 201.

⁹¹⁷ Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, 272; M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 200.

које је југословенском утицају приписивало много већи значај него што је он био у ствари, могло је по Стојадиновићу бити ласкаво, али оно је било нетачно. На њега се по Стојадиновићу могло одговорити да су тај немачки корак убрзале сталне претње легитимиста са рестаурацијом Хабзбурговаца, које је Француска помагала у најмању руку својим симпатијама, писање француске штампе, чак и полузваничне какав је био „Тан“, чије су везе са Ке д Орсејем биле познате, о стварању нових формација у Средњој Европи као што је троугао Беч-Праг-Пешта итд, све живљи додир између Беча и Прага (путовање чехословачких министара у Беч итд). По Стојадиновићу, то су биле појаве које је Немачка протумачила као уперене непосредно против ње и оне су, а не Стојадиновићев боравак у Берлину убрзале немачку одлуку на последњи корак. Што се тиче југословенског гледишта на аншлус Стојадиновић је подвукао да Југословени никад нису ни желели ни помагали аншлус као решење аустријског питања,⁹¹⁸ али да се од Југославије не може тражити да се определи против последњих догађаја у Аустрији, док ни једна од великих сила, а нарочито Италија то не учини. Уколико се припреме за аншлус врше унутрашњом агитацијом у Аустрији Југославија се томе није могла одупрети јер би то било мешање са југословенске стране у аустријске ствари, а у исто време такав поступак противио би се начелу народности које је Југославија увек заступала и на којем се заснивало њено државно уједињење. Уколико су се пак, последњи поступци Немачке у Аустрији могли оквалификовати као поремећај равнотеже у Европи, то су у првом реду позване велике силе да реагују. Стојадиновићев закључак био је да док су Немачка и Италија сложне у свим поступцима, није се могло ни помишљати на неку реакцију са југословенске стране.⁹¹⁹

После вишемесечне унутрашње кризе и немачких притисака на аустријско руководство и Шушнигове одлуке да се упркос притисцима распише референдум за 13. март, Хитлер више није оклевао па је 11. марта потписао Директиву број 1 за операцију „Ото“ у којој се наређивало Вермахту да за продор у Аустрију буде спреман најдаље до

⁹¹⁸ Овај Стојадиновићев став може се окарактерисати као веродостојан, будући да се он у разговорима приликом посете Берлину у јануару 1938. године ни једном није директно изјаснио за аншлус. Његови ставови, како смо видели, били су да је аустријско питање унутар-немачко питање и да ће подржати немачку интервенцију у Аустрији само у случају спречавања рестаурације Хабзбурговаца. Председник југословенске владе ширио је додуше „добру атмосферу“ према Немачкој и Немцима се, како смо видели, чинило да он није противан аншлусу, али се Стојадиновић, према расположивим изворима, за разлику од кнеза Павла и краља Александра никада није отворено изјаснио у прилог оваквом решењу аустријског питања.

⁹¹⁹ АЈ, 370-30-307; МИП КЈ, Стр.Пов.Бр. 548; Циркуларно писмо, Београд, 3. март 1938.

суботе, 12. марта у 12. часова.⁹²⁰ Истога дана југословенски посланик у Берлину Александар Цинцар-Марковић је пре свог путовања за Београд посетио фон Рибентропа и разговарао с њим о аустријском питању. Рибентроп је изнео југословенском посланику немачке ставове и нагласио да се Немачка труди да се настала криза разреши на миран начин. Уколико се пак стране силе умешају у то унутрашње питање немачког народа Немачка је на Западу наоружана и било би добро да сви они који мисле да је нападну схвате да ће Немачка знати како да се одбрани свим средствима. Цинцар-Марковић је појаснио да југословенска влада стоји на становишту да је аустријско питање унутрашња ствар немачког народа и да Југославија полаже посебну вредност на очување добрих односа са Немачком. Цинцар-Марковић је затим поменуо енглеско-италијанске преговоре. Фон Рибентроп је изнео да Рајх поздравља релаксацију у односима између Велике Британије и Италије. Једно такво смиривање ће наравно бити од интереса и за Југославију. Цинцар-Марковић је на крају рекао да он жели да лично о свему извести кнеза намесника Павла и председника владе Стојадиновића.⁹²¹ Хитлеру је на крају пошло за руком да спроведе аншлус и припоји Аустрију Рајху 13. марта 1938. године. Ноћ пре аншлуса Стојадиновић је упутио инструкцију министру војном, министру унутрашњих послова и министру финансија да су према обавештењима које је добио немачка војска и немачки државни органи ушли на територију аустријске републике и да ће вероватно у току ноћи и сутрашњег дана бити и на југословенској граници. Пошто су између Краљевине Југославије и немачког Рајха постојали пријатељски односи Стојадиновић је у инструкцији наложио да се издају потребна наређења свим пограничним органима према аустријској граници да ступе у контакт са немачким властима кад се за то укаже прилика и са њима продуже нормалну, редовну сарадњу, у духу пријатељства, сагласно постојећим приликама, уговорима и међународним обичајима.⁹²² О овој Стојадиновићевој инструкцији југословенски посланик у Берлину Цинцар-Марковић обавестио је немачки МИП 17. марта 1938. Фон Макензен је саопштио посланику да њих пријатељски гест Стојадиновића није изненадио с обзиром на његово благонаклоно гледање на питање поновног присаједињења Аустрије Рајху, и да га они виде као још један знак пријатељства

⁹²⁰ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 356.

⁹²¹ АА РА, R – 103320, Pol. IV 41, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Auswärtiges Amt an die Deutsche Gesandtschaft Belgrad, Pol IV 1491; Berlin, den 11. März 1938.

⁹²² АЈ, 393 – 2; МИП КЈ, Стр.Пов.Бр. 601 – Краљевском посланству Беч; Београд, 12. Марта 1938 у 23,55 часова, примљен 13. Марта 1938 у 9 часова.

и стога високо цене. Макензен је изнео убеђење да ће немачке власти и војска који буду дошли у контакт са југословенским граничним властима сарађивати у истом духу. У наставку разговора Цинцар-Марковић се по фон Макензену распитивао о последицама које ће догађаји у Аустрији имати на наставак немачко-енглеских преговора. Према југословенском посланику, последице оваквог развоја су засигурно веома озбиљно утицале на енглеске интересе у Средоземљу. Фон Макензен је одговорио да се без сваке сумње атмосфера између Трећег Рајха и Велике Британије неће побољшати, док год у Енглеској живи легенда о немачком ултиматуму и другим насилним актима настала под утицајем лажних вести у штампи и томе слично, која је пустила дубоке корене. Он је ипак тврдио да ће се у будућности тадашњи догађаји у Аустрији потпуно супротно тумачити. Поред тога, дефакто – и тога ће Енглези свакога дана све више бити свесни, - фирер је својом далековидим одлуком решио најтежи проблем који је постојао годинама, једним потезом и у најблажој могућој форми тако да ће и Енглеска пре или касније схватити да се тиме добило на значајном попуштању тензија у Средњој Европи. Исто је по фон Макензену важило и за Чехословачку, која је у вези са догађајима у Аустрији са немачке стране добила више пута поновљена уверавања која су, како је сазнао од г. Мастног лично, потпуно умириле водеће личности у Прагу. Пошто је по фон Макензену и Чехословачка у вези са дешавањима у Аустрији дошла у сигурнију позицију у односу на ону коју је имала раније, она самим тим није имала никакав повод да тражи објашњења онога што се догодило у Аустрији. Логичан закључак у вези са овим појашњењима био би по фон Макензену, да Чехословачка коначно прихвати становиште да ако жели дугорочно добре односе са Немачким Рајхом мора на крају безусловно престати да политички брише под са 3,5 милиона судетских Немаца. Он је даље истакао да ако буду постојали јасни знаци, да код већине људи у Прагу расте свест о досадашњој потпуно погрешној политици, и то доведе до тога да се у Прагу окрене нови лист по питању мањинских права, Праг може рачунати на сигурну будућност. Фон Макензен је нагласио да је било вредно приметити како се г. Цинцар Марковић са осмехом сложио са критиком досадашње чехословачке политике у вези са правима мањина.

На питање посланика о томе како тренутно стоје енглеско-италијански односи одговорио је да Немцима такође о томе ништа ближе није познато, али се по свој прилици ништа није макло даље од почетка. Мишљењу југословенског посланика да су

несугласице између Енглеске и Италије толике, да се брзо приближавање не очекује, фон Макензен није противречио. Цинцар-Марковић је још истакао како се последњих дана доказала јачина осовине Рим-Берлин. Он је у вези с тим поменуо јасну изјаву фирера у вези са непроменљивошћу границе на Бренеру, приликом које су такође поново поменути и Алзас и Лотарингија. Без икакве инструкције, више као личну сугестију – како се изразио – предложио је да би било лепо када би се фирер и канцелар Рајха, у говору који ће држати у Грацу истим речима послужио у вези са новом немачко-југословенском границом. У Београду се знало захваљујући ранијим објашњењима генералфелдмаршала Геринга да је такође и та граница за Немачку коначна. Цинцар-Марковић је истакао да би јавно изношење тог става било за председника владе Стојадиновића и положај југословенске владе у односу на опозицију од изузетног значаја. Фон Макензен о овом предлогу није заузео никакав став, већ је само напоменуо, да ће с њим упознати министра иностраних послова.

На крају разговора Цинцар-Марковић је споменуо још и питање положаја дипломатских представника који су остали у Бечу. Фон Макензен му је рекао да је у вези с тим питањем Мађарска предузела веома добар и исправан корак и саопштила да ће своје посланство у Бечу претворити у генерални конзулат. Питање игара око признања за Немачку играло је по њему крајње споредну улогу, пошто је поновно уједињење Аустрије са Рајхом од 13. марта за њих било завршена ствар. Цинцар-Марковић је рекао, да по његовом мишљењу, његова влада сигурно неће имати ништа против да следи пример Мађарске. Он је у том смислу кратко поменуо још и питање трговинских односа дотадашње Аустрије са трећим земљама. Фон Макензен је одговорио да ће ово питање са немачке стране бити проверено и притом изнео сопствено мишљење да је могуће да буде примењен немачки уговор о трговини са трећим земљама, на шта је Цинцар-Марковић означио то решење као срећно.⁹²³

Истог дана немачки војни изасланик фон Фабер ди Фор извештавао је Берлин да је у Југославији владало неподељено мишљење да је присаједињење Аустрије за Рајх представљало огромно јачање, за које највеће заслуге има Хитлер и способност његове војне силе. Поред тога постојало је по њему јединствено мишљење да је свет све више

⁹²³ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Pol IV 1503; Berlin, den 17. März 1938.

подељен у два блока, при чему је још само остајало непознато колико ће се малих земаља определити за који од два блока. Југословенска Влада је по Фаберу вукла добре потезе у тој опасној игри. Провладина штампа објашњавала је да је мудра политика Стојадиновића спасила Југославију док је опозиција насупрот томе износила да је Стојадиновићева политика довеле Немачку на Караванке одакле она шацује далматинску обалу. Поред тога, по Фаберу опозиција је сматрала да је сагласност Италије за Аншлус постигнута на рачун Југославије. Тај потез био је према његовој оцени део тактике да се изазову немири у пограничним областима.⁹²⁴ У складу са политиком владе понашала се и штампа под њеном контролом. Према извештајима британског посланства, она је објављивала опширне написе у којима се грдила стара Аустрија, изражавало задовољство уклањањем авети реституције Хабзбурга, ласкало Трећем Рајху и поздрављао нови сусед.⁹²⁵

У међувремену је 22. марта дошло до званичног сусрета југословенских и немачких трупа на граници код Радгоне. Према писању Политике получасовни сусрет је протекао у веома срдечној атмосфери, након чега су се представници Вермахта вратили на немачку територију.⁹²⁶

Ипак, супротно надама и проценама немачких званичних кругова аншлус у Југославији није прошао без напетости. О утицају аншлуса на југословенско јавно мњење извештавао је посланик у Београду Виктор фон Херен. Према фон Херену у свим круговима становништва укључујући и оне који су из разних разлога били непријатељски расположени према Немачкој постојала је сагласност да од тог момента па на даље политика пријатељских односа са новим моћним суседом нема алтернативу. Захваљујући таквом развоју догађаја политика премијера Стојадиновића показала се по њему као једина исправна, тако да ће унутрашњој опозицији бити све теже и теже да нађе ваљане аргументе против владе у расправама о спољној политици. Према фон Херену свест о томе какав би био данашњи положај Југославије, да се поступало у складу са жељама франкофилских кругова, и стајало у непријатељским односима према осовини Рим – Берлин, утицала је на то да престане свака критика. Опозиција је по њему личила на Мефиста који више ништа велико не може да постигне и мора да се задовољи малим. Њој

⁹²⁴ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Tippelskirch, Belgrad, den 17. März 1938.

⁹²⁵ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 628.

⁹²⁶ „Званичан сусрет Југословенске и немачке војске обављен је на Мури код Горње Радгоне“, *Политика*, 25. март 1938, 2.

није преостајало ништа друго него да шири различите страхове, који за последицу имају да се код овдашњег становништва још увек кочи позитван став према аншлусу. Ти страхови се у првом реду односе на судбину Чехословачке, могући немачки продор на Јадран, несигуран положај словеначке мањине у Корушкој и на крају сумње да Немачка жели да буде упориште хрватских емиграната. Све те опасности се представљају у све црњем и црњем светлу и затим се куражно изјављује да је земља доведена у тешку ситуацији само због југословенске „издаје“ старих савезника. У разговорима које је фон Херен водио претходних дана са председником владе и државним секретаром у Министарству иностраних послова утврдио је да очајнички покушаји опозиције да прави проблеме не узнемиравају никога. У вези са развојем ситуације који је довео до тога да је Велика Немачка постала југословенски сусед, влада је по њему размишљала здравом сељачком логиком, и ни у једном тренутку није помислила да је Југославија била у стању да заустави ток догађаја.

И поред тога влада би свакако волела када би се што је могуће пре опозицији пресекла свака могућност да у даљем току догађаја изазива незадовољство одређених кругова. При том се не мисли толико на Чехословачку, и на крилатицу „Drang zur Adria“ (продор на Јадран – прим. Д.Д) колико на словеначку мањину у Корушкој и на гнезда хрватске емиграције у Бечу. У вези с тим проблемима од фон Херена нико није ништа директно тражио, али је он био мишљења да би са посебном радошћу било у Београду поздрављено уколико се у обе ове области уради нешто што би представљало доказ пријатељских намера Рајха према Југославији. Фон Херен је наравно подвукао даби свака таква мера подразумевала реципроцитет.⁹²⁷

Аншлус је велике тензије изазвао нарочито у Словенији. Бивши аустријски генерални конзул у Љубљани, Шмит је извештавао о антинемачким демонстрацијама одржаним 15. марта. У вези с тим, Стојадиновић је у разговору са фон Хереном заступао тезу да је реч о демонстрацијама комунистичке омладине. Догађаје у Словенији он је

⁹²⁷ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Deutsche Gesellschaft, J.Nr. 762/38 Po 2; Betrifft: Großdeutschland als Nachbar Jugoslawiens; Pol IV 1898; Belgrad, den 18. März 1938.

окарактерисао као покушаје опозиције да ширењем лажних гласина окрене народ против вође словеначких клерикалаца и министра унутрашњих послова Корошца.⁹²⁸

Војни изасланик пуковник фон Фабер ди Фор запазио је већ 10 дана након аншлуса да је очекивано нерасположење југословенског становништва граничних области према Мађарској као и према Немачкој било у порасту. По местима у околини Марибора и Новог Врбаса у којима се највише осећала напетост била је размештена војска. Југословенска Влада била је с тим у вези, према оцени Фабера заиста изузетно кооперативна са Немачком. Стојадиновић је примио посланика фон Херена док је Фабер имао утисак да он како унутрашњу тако и међународну ситуацију доживљава веома озбиљно. Опозиција је према његовим проценама бивала све јача. Дељени су леци против аншлуса, од којих се један нашао чак и у сандучету италијанског војног изасланика, док је на универзитету дошло до демонстрација 2.000 лево орјентисаних студената против око 300 националистички орјентисаних. Све се завршило насиљем и тучом.⁹²⁹

Због све учесталијих тензија у вези са ситуацијом насталом након Аншлуса југословенској влади је са више места појашњено да немачка политика нема никаквих циљева ван Аустрије и да ће југословенска граница у сваком случају остати недирнута. Хитлер је затим у складу са жељама југословенске Владе у говору који је држао у Грацу 3. априла изјавио да су се Југославија и Мађарска према аншлусу понашале на исти начин као и Италија и да је Немачка срећна да поседује границе које није потребно војно овебезеђивати.⁹³⁰ Како се страхови, пре свега у јавном мњењу Немачкој суседних земаља нису смањивали немачка дипломатија морала је изнова и изнова да понавља уверавања о томе да нема агресивних намера према бившим аустријским суседима. Тако је Хитлер на пријему код новог румунског посланика у Берлину објашњавао да Немачка своје границе према Италији, Југославији и Мађарској сматра коначним и да нема никаквих територијалних претанзија на Балкану. Немачка на Балкану има само привредне циљеве и

⁹²⁸ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Deutsche Gesandtschaft, J.Nr. 765/38 Po 2; Pol IV 1964; Belgrad, den 19. März 1938.

⁹²⁹ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Tippelskirch, Belgrad, den 23. März 1938.

⁹³⁰ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Auswärtiges Amt. Pol IV 2869; Berlin, den 28. April 1938.

жели изнад свега да успостави односе поверења са балканским земљама. Он је такође истакао да територијални спорови између балканских земаља не занимају Немачку.⁹³¹

И поред тога ситуација се све више погоршавала по немачке интересе. Према Фаберовом извештају из друге половине априла премијер Стојадиновић је у дипломатским круговима одједном постао веома уздржан у изражавању пријатељског настројења према Немачкој за љубав широким народним масама и круговима Мале Антанте, док је његова штампа као и раније ширила добре вибрације. Према истој процени Енглеска и Италија сплеткариле су након аншлуса све више против Немачке. Фабер је извештавао да је саветник у италијанском посланству Капраника говорио у јавности недвосмислено како је за Италију аншлус био непријатан док је жена енглеског посланика, лејди Кемпбел, пренела једној дами из дипломатског кора детаље разговора њеног мужа са Стојадиновићем. Према наводима Стојадиновић је рекао Кемпбелу да Енглеска треба Немачкој да врати колоније, на шта је овај одговорио да Енглеска неће Немачкој вратити ни једну једину колонију, али да ће зато Југославија морати да уступи Немачкој целу Словенију и да Енглеска нема ништа против тога, јер би се тиме за неко време примирила експанзија Немачке. Расположење Стојадиновића било је према Фаберу у складу с тим.⁹³² Напетости у вези са аншлусом Аустрије у Југославији смениће нове изазване судетском кризом која је започела крајем марта 1938. године.

3.1.6. Југословенско-немачки односи и Судетска криза

Следећа жртва Хитлерове агресивне политике била је Чехословачка.⁹³³ Краљевина Југославија која је са том земљом била везана савезом у оквиру Мале Антанте усмереном против рестаурације Хабзбурга и мађарског ревизионизма у читавом овом периоду трудила се да не проширује обавезе које је већ имала. Та политика била је реална ако се узму у обзир чињенице да Чехословачка није била спремна да исте гаранције пружи Југославији против Италије у време Абисинске кризе и да је на сатанку председника

⁹³¹ AA PA, R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938; Auswärtiges Amt. Pol IV 2817; Berlin, den 12. Mai 1938.

⁹³² Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 20. April 1938.

⁹³³ О судетској кризи видети више: М. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 219 – 236, 265 – 311; Д. Лукач, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 171 – 249; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 360 – 378.

француске владе Шотана и министра иностраних послова Делбоса са британским премијером Чембрленом и министром иностраних послова Идном заузет крајем новембра 1937. заједнички став да се морају чинити уступци и жртве на рачун Чехословачке да би се избегао напад Немаца и светски рат.⁹³⁴ Крајем 1937. године, један од најважнијих задатака Хитлера у спољној политици поред аншлуса Аустрије било је припајање Рајху Судетске области са око 3.200.000 Немаца, која је припадала Чехословачкој. У Чехословачкој је по Рајх повољан исход аншлуса с разлогом изазвао велико узнемирење. Немачка Судетска партија је већ 16. марта 1938. добила налог из Берлина да се припреми за акцију, која је отпочела 29. марта са захтевом представника судетских Немаца у чехословачком парламенту за пуном аутономијом области. Овај захтев био је пропраћен демонстрацијама припадника немачке народности.⁹³⁵ У вези с тим, сусрет југословенских пограничних органа са немачким на бившој југословенско-аустријској граници од 22. марта одмах је доведен у везу са немачком политиком и изазвао је значајно нерасположење у савезничкој Чехословачкој. Тако је начелник чехословачког Генералштаба генерал Крејчи на пријему одржаном 12. априла, југословенском посланику у Прагу Василију Протићу изнео да се осећа рђаво јер су Југословени изневерили Чехе и оставили их саме према Немцима, са којима су се братимили на граници код Марибора.⁹³⁶ У међувремену до бурнијег манифестовања немачких аутономистичких захтева дошло је крајем априла, када је на конгресу Немачке судетске партије у Карловим Варима објављен програм од осам тачака којим се тражило потпуно изједначавање Немаца у правима са чешким народом, успостављање аутономне Судетске области, право законодавног органа ове области да штити и Немце настањене у другим деловима Чехословачке, давање свих значајнијих административних и политичких положаја у Судетима припадницима немачке народности, право изражавања националсоцијалистичке идеологије и вршење нацистичке пропаганде у Судетској области, равноправна употреба немачког језика у обласној управи и пропорционална заступљеност Немаца у централним државним органима Чехословачке. Програм је састављен у Берлину, а његови захтеви имали су задатак да створе повод за напад Трећег Рајха на Чехословачку. Само три дана пре обелодањивања Карлсбадског

⁹³⁴ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 177.

⁹³⁵ Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 360 – 361.

⁹³⁶ АЈ, 37 – 29 – 181; Југословенски посланик у Прагу – др Милану Стојадиновићу; Праг, 12. априла 1938. године.

програма, Хитлер и генерал Кајтел завршили су план вођења политичке, дипломатске и војне акције против Чехословачке, познат под називом *Грин*.⁹³⁷ Немачка дипломатија је у вези с тим испитивала држање Југославије у потенцијалном сукобу. Пред заседање Сталног савета Мале Антанте у Синаји немачки амбасадор у Турској интересовао се код југословенског посланика Бранка Аџековића хоће ли се у Синаји моћи организовати заштита Чехословачке. Амбасадор се том приликом трудио да убеди Аџековића како судетски Немци не могу бити третирани као мањина већ као пуноправни домородци и да би једини прави излаз био промена устава и уређење Чехословачке по угледу на Швајцарску. Он је Словаке сматрао посебним народом који не жели заједницу са Чесима. Немце у Југославији сматрао је за разлику од судетских емигрантима који и треба да остану према томе у статусу мањине у Југославији.⁹³⁸ У међувремену у Синаји је 4. и 5. маја одржано заседање Сталног савета Мале Антанте које је протекло у оптужбама Стојадиновића на рачун чехословачке пропаганде против њега. У излагању опште европске политичке ситуације сматрао је да се она побољшала у односу на стање из доба аншлуса. По његовом мишљењу Немачка неће ићи толико далеко да изазове рат, већ ће тежити да дипломатским притиском постигне неке резултате. Према проблему судетских Немаца Немачка по Стојадиновићу неће хтети да се односи као према спољнополитичком проблему већ као према унутрашњем проблему Чехословачке, док би према ставу Берлина који је изнео Стојадиновић Чехословачка требала да задовољи захтеве судетских Немаца које Берлин сматра оправданим. Он је говорио и о слабости Француске и Енглеске, критиковао Енглеску што је занемарила сопствено наоружање дуго водећи пацифистичку политику док је за слабост Француске окривио Народни фронт. Преко немачког посланика у Букурешту Фабрицијуса Берлин је био обавештен о свему о чему се расправљало на заседању. Он је 6. маја обавестио Берлин да је Стојадиновић заузео становиште да Немачка жели мир и да је судетско питање сматра унутрашњим питањем Чехословачке.⁹³⁹ Стојадиновић је о томе да је о ставовима немачке владе по питању Судета које је добио од немачког посланика у Синаји обавестио чехословачког министра иностраних послова

⁹³⁷ M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 219 – 221; D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 189; Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 361 – 362.

⁹³⁸ АЈ, 370 – 30 – 308; Краљевско посланство у Анкари, шифровани телеграм Стр.Пов. Бр 62/38 од 3. Маја 1938 – Министарству иностраних послова, Београд.

⁹³⁹ M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 233 - 236.

Крофту јавио само краљевском посланику у Лондону Драгомиру Касидолцу.⁹⁴⁰ У циркуларном писму о заседању Сталног савета Мале Антанте у Синаји које је југословенски МИП проследио као обавештење свим југословенским посланствима 16. маја није било ни речи о несугласицама са Чесима и о судетском питању.⁹⁴¹ Ипак треба имати у виду да су представници Југославије и Румуније у Синаји одбили предлог Мађарске да о споразуму са Малом Антантом преговарају одвојено од Чехословачке. На тај начин две земље су исказале солидарност и јединствен став са Чехословачком према Мађарској. Представници Југославије и Румуније су такође изјавили да ће бранити Чехословачку уколико она буде угрожена од стране Мађарске.⁹⁴² И поред Стојадиновићевог кокетирања са Немцима и одлуке Британаца и Француза да не бране Чехословачку може се закључити да су се Југославија и Румунија чврсто држале уговора о заједничком наступу против мађарске опасности који су са овом земљом имале.

Када је план *Грин* почео да се спроводи и тензије између Чехословачке и Немачке бивале све веће, према сећањима фон Фабера ди Фора у Београду је Стојадиновић постајао све нервознији. Бенеш га је лично посетио да га потсети на обавезе које Југославија имала као чланица Мале Антанте. Међу људима су све више јачала словенска осећања, јављао се страх за сопствену будућност и сви су се чудили Стојадиновићевој политици. Али на томе се све и завршило и поред пропаганде коју су ширили Енглези и Французи. И Румунија се након Титулескуовог пада држала незаинтересовано, тако да се десило да у најкритичнијем моменту за Чешку у коме је Београд морао да покаже Прагу да се на њега може ослонити буде дозвољена посета једне комплетне немачке ескадриле Дорнијеа 17 Београду. То је према Фаберу изнервирало противнике режима у војсци, Британце и Французе, чешки војни изасланик чупао је косу, а српски народ се осећао осрамоћеним. Немачки посланик и војни изасланик приредили су пријем на коме се појавио и командант југословенског ваздухопловства генерал Симовић који је касније из опозиције према Немцима био душа побуне против кнеза Павла и његовог приступања Тројном пакту.⁹⁴³ Победа је била потпуна. По фон Херену изузетна срдечност пријема и велико гостопримство могли су се приписати у заслугу премијеру који је у време

⁹⁴⁰ AJ, 341- I/1938, МИД КЈ, Стр.пов.бр. 971 од 9. маја 1938. год. – Краљевском посланику Лондон.

⁹⁴¹ AJ, 341- I/1938, МИД КЈ, Стр.пов.бр. 1002 – III- Ант. 3, Стални савет Мале Антанте, одлуке усвојене у Синаји 5. маја 1938. год. (циркуларно писмо).

⁹⁴² D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 213, 228.

⁹⁴³ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht: Erienerungen eines alten Offizieres*, Stuttgart, 1953, 205 - 206.

припреме посете заступао отсутног министра војног. Министар председник желео је у вези с тим да отворено и недвосмислено покаже да пријатељски односи Југославије и Немачке ни у ком случају неће бити помућени због немачко-чешких тензија и њиховог утицаја на европску политику. Имајући у виду колико је југословенско јавно мњење нагињало томе да у замршеном чехословачком питању такође види и опасност за југословенску државу у будућности он је сматрао да је премијер и у том случају показао са коликом одлучношћу и смелошћу жели да стане иза спољнополитичког правца који је једампут одабрао као исправан.⁹⁴⁴ Након ове посете Херман Геринг је нашао за потребно да се личним писмом захвали Стојадиновићу због другарског и срдечног пријема немачких ваздухопловаца у Београду. Стојадиновић је по Герингу у изванредној мери учествовао у стварању тог пријатељског односа између Немачке и Југославије. Геринг је изразио наду да ће та посета допринети још већем продубљењу добрих и срдачних односа између војног ваздухопловства Југославије и Немачке те да ће узвратна посета југословенских ваздухопловаца дати прилику Немачком војном ваздухопловству да им изрази захвалност на срдачном и другарском пријему у Београду.⁹⁴⁵

Стални савет Мале Антанте последњи пут је заседао 21. и 22. августа на Бледу. Том приликом су министри спољних послова Југославије и Румуније Стојадиновић и Комнен скренули пажњу свом чехословачком колеги Крофти на могућност оружаног сукоба уколико Чехословачка не испуни захтеве судетских Немаца. Крофта је изнео став да његова земља не може уступити своје територије Немачкој, да је решење у виду швајцарских кантона такође немогуће јер код судетских Немаца не постоји чешки патриотизам. Он је даље изнео да ће његова земља слушати савете Француске и Енглеске. Чехословачка ће се бранити. Совјети су изјавили да ће испунити своје обавезе према Чехословачкој ако их испуни Француска, док је Даладје према Крофти обећао да ће испунити своје обавезе. Енглези нису желели да аутоматски преузму на себе било какве обавезе али Крофта није искључивао могућност да и они уђу у рат.⁹⁴⁶ Заседање је завршено 23. августа потписивањем Белдских протокола којим је Мала Антанта признала Мађарској право на наоружање. Иза протокола су стајале све три чланице Мале Антанте,

⁹⁴⁴ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, J.Nr. 1511/38 Lu, Belgrad, den 3. Juni 1938. (Abschrift)

⁹⁴⁵ AJ, 37 – 30 – 423; Геринг – Стојадиновићу, Берлин, В, 08.06.1938. године (препис у преводу на српски).

⁹⁴⁶ M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 249 – 250.

пошто Београд и Букурешт нису хтели да се одвајају од Чехословачке по питању односа са Мађарском.⁹⁴⁷ Такође је био постигнут и споразум о мањинама између Румуније и Југославије са једне стране и Мађарске са друге стране, док је питање мањина између Мађарске и Чехословачке остављено за касније.⁹⁴⁸ Немачки војни изасланик, генерал фон Фабер ди Фор, који је присуствовао као посматрач конференцији на Бледу видео је ствари другачије. По његовом мишљењу након састанка на Бледу Мала Антанта престала је да постоји као јединствен фактор који води самосталну политику. Њене чланице наступале су одвојено ослањајући се на различите велике силе. По Фаберу у дипломатским круговима нико више није рачунао озбиљно са опстанком Чехословачке у тадашњим границама и Мађарска је у својим захтевима према Малој Антанти у потпуности стојала на тим позицијама. Сматрало се да није сигурно да ће доћи до енглеске интервенције у случају претећег распада Чешке и да је Енглеска била забринута због слабог држања Мале Антанте на Бледу. Италија је по Фаберу одмах искористила ту ситуацију и појачала своју посредничку улогу између Југославије и Мађарске. Стојадиновићеву солидарност са савезницима из Мале Антанте Фабер је објашњавао чињеницом да је хрватско питање искоришћено као средство притиска од стране Чеха и Румуна на његову владу. Резултат тога био је да су оба завршна коминикеа главна питања о начину решавања проблема мађарске мањине са Малом Антантом као јединственим телом или, како је Стојадиновић желео, кроз билатералне уговоре са сваком чланицом Мале Антанте појединачно, морали оставити и даље отворена. На крају се и Фабер сложио да је на тај начин очигледно ореол Мале Антанте као силе остао очуван и решење мађарског проблема одложено.⁹⁴⁹

Убрзо након тога, крајем августа Немци су поново преговарали са Мађарима око њиховог учешћа у операцијама против Чехословачке. Кања је у разговору са немачким послаником у Будимпешти Ердмансдорфом рекао да би Мађарска учествовала у акцији под условом да има бар 60 до 70% шансе за успех, али да не жели да почини самоубиство. Из Разговора са Имредијем се дознало да се мађарске оружане снаге налазе у реорганизацији и да неће бити спремне за акцију против Чехословачке пре пролећа. Геринг је такође био мишљења да Мађарска треба да ступи у акцију тек онда када се буде

⁹⁴⁷ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 213.

⁹⁴⁸ M. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 250.

⁹⁴⁹ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militärattache an Herrn von Toppelskirch, Zur Zeit Bled, den 23. August 1938.

разјаснило држање Југославије, пошто ће он са своје стране покушати да утиче на Стојадиновића да остане неутралан. Геринг се након тога 26. септембра у околини Минхена уз посредовање Нојхаузена срео са Стојадиновићевим човеком од поверења. Намеравао је такође да ступи у контакт и са кнезом Павлом. Мађарима је поручио да сачекају информацију с његове стране о држању Југославије. Кања је међутим мало веровао да ће Стојадиновић дати позитиван одговор. Он је сматрао да ће на држање Југославије највише утицати држање Француске и Велике Британије. Мађари нису веровали ни у Мусолинијева обећања да неће допустити да Југославија нападне Мађарску, пошто ће Италијани већину својих трупа морати да држе на граници према Француској, док би такође потенцијална италијанска офантива била вероватно заустављена у беспућима југословенских планина. И министар војни фон Рац рекао је да би Мађарска радо учествовала у нападу на Чехословачку, али да ће време њеног уласка у рат зависити од држања Југославије.⁹⁵⁰ Стојадиновић се међутим понашао управо онако како су Мађари и очекивали, остављајући их у неизвесности. У разговору који водио са немачким послаником фон Хереном о судетском питању, на питање последњег да ли ће за Југославију и Румунију наступити *casus foederis* и у случају да немачке трупе искористе територију Мађарске за напад на Чехословачку. Стојадиновић је објаснио да то питање у потпуности зависи од држања Мађарске, и да се оно мора детаљно размотрити у односу на одредбе пакта о Малој Антанти и са војне тачке гледишта. Да би дао задовољајући одговор он је прво морао да прибави све релевантне информације у вези с тим. Румунски министар спољних послова Комнен се сагласио са њим. Фон Херен је напоменуо Стојадиновићу да одредбе пакта јасно кажу да *casus foederis* наступа само у случају неиспровоцираног мађарског напада на Чехословачку, док му Стојадиновић с тим у вези није противречио.⁹⁵¹ У извештају од 12. септембра осврћући се на расположење југословенског јавног мњења и његов утицај на државну политику фон Херен је закључивао да су њени главни носиоци кнез намесник и др Милан Стојадиновић, чији је главни интерес да избегну уплитање у сукоб са Немачком. По оцени немачког посланика док год судетска криза буде локализована на немачко-чешки сукоб могло се гарантовати

⁹⁵⁰ ADAP/D, II, Deutschland und die Tschechoslowakei (1937 – 1938), Göttingen, 1950, 519 – 521; Gesandter von Erdmannsdorff an Staatssekretär von Weizsäcker, Budapest, den 29. August 1938.

⁹⁵¹ ADAP/D, II, Deutschland und die Tschechoslowakei (1937 – 1938), Göttingen, 1950, 532 – 533; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Nr. 5 Bled, den 31. August 1938. Pol. IV 5763. Betrifft: Stojadinowitsch zur Entstehung des Gerüchts über deutsche Demarschen in Belgrad und Bucharest zur Sudetendeutschen Frage.

да ће југословенско држање бити неутрално. Међутим у случају да се у сукоб укључи и Мађарска то би директно угрозило националне интересе Југославије. Политика неутралитета наишла би на опасан отпор народа и војних кругова. Од начина како ће се одвијати конфликт и од утиска о односу снага, зависиће да ли ће и када ће Влада морати да се повинује вољи народа.⁹⁵² У међувремену криза се све више приближавала усијању 21. септембра са притисцима Енглеза и Француза на Чехе да уступе Немачкој Судете. Хитлер је у преговорима са Чембрленом који су отпочели 22. септембра изнео веома тешке захтеве, да Чешка евакуише све области насељене Немцима до 28. септембра.⁹⁵³ На дан истицања ултиматума о прихватању или не прихватању Годесбершког меморандума, 27. септембра, из Рима је стигао телеграм о разговору грофа Ћана са југословенским послаником у вези гласина да је Стојадиновић променио став према интервенцији Мађарске. Гроф Ћано је саопштио након разговора да је већ познато становиште Стојадиновића остало непромењено и да Италија предузима све да Будимпешти заузме уздржан став. Будимпешта према Ћану није смела да доведе Стојадиновића у позицију у којој би га југословенска опозиција подсећала на обавезе из пакта о Малој Антанти.⁹⁵⁴ Истога дана Стојадиновић је послао инструкције југословенском посланику у Риму Бошку Христићу по којима у сукобу око судетске кризе Југославија посматра питање судетских Немаца слично питању аншлуса Аустрије Немачкој, док је слично важило и за пољски Тјешењ. Југославију су према истој инструкцији узнемиравале сасвим неоправдане претензије Мађарске на Словачку, чиме би претерано увеличана Мађарска рушила принцип равнотеже на средњем Дунаву. Од Ћана је тражено да утиче на Мађаре да закаче те претензије јер би у супротном довели Југославију у положај да бира или да иде у рат који нити жели, нити хоће, или да буде доведена у позицију да није испунио своје обавезе из пакта Мале Антанте. Стојадиновић је сматрао да би једно саопштење грофа Ћана мађарској влади у том смислу било од користи као и сугестија да Имреди или Кања слично Хитлеру изјаве да сматрају границе Мађарске према Југославији и Румунији као дефинитивне. На тај начин би се по мишљењу Стојадиновића и код југословенског јавног

⁹⁵² ADAP/D, II, Deutschland und die Tschechoslowakei (1937 – 1938), Göttingen, 1950, 595 – 596; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Politischer Bericht, Geheim G. 219/38 G I. N. Belgrad, den 12. September 1938; Betrifft: Die Auswirkung der deutsch-tschechischen Spannung auf Jugoslawien.

⁹⁵³ О томе видети више: D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 201 - 204.

⁹⁵⁴ ADAP/D, II, Deutschland und die Tschechoslowakei (1937 – 1938), Göttingen, 1950, 764; Der Gesandte in Rom an das Auswärtige Amt, Telegramm, Geheim Nr. 255 vom 26. September 1938; Rom, den 26. September 1938, Abgesandt: 27. September 1 Uhr.

мњења створило боље расположење према Мађарској и тиме олакшао цео расплет питања изазваних сукобом између Немачке и Чехословачке.⁹⁵⁵ Следећег дана из Будимпеште су јављали да је мађарски посланик у Београду послао извештај о погоршању расположења у Југославији према Мађарској и Немачкој и да је изузетно ојачао утицај опозиције коју су финансијски помагали Французи и Чеси против спољнополитичког курса Стојадиновићеве владе. Мађари су сазнали из поузданих извора да су Стојадиновић и Комнен заузели заједнички став по коме ће југословенска и румунска влада Будимпешти јасно дати до знања да су обавезе војне природе између земља Мале Антанте још увек на снази.⁹⁵⁶ Чехословачка криза завршила се Минхеским споразумом у Хитлерову корист, док Мађарска није интервенисала.

Британски посланик Кемпбел оцењивао је да су након Минхенског споразума кнез Павле и Стојадиновић изгубили веру у западне демократије и да настоје да се помире са непријатељем пред својим вратима. У тим околностима по Кемпбелу политика Југославије како њом руководе кнез Павле и Стојадиновић јесте што дуже остати ван конфликта у коме Југославија ништа не би добила, а могла би да изгуби све.⁹⁵⁷ Средином новембра Геринг је критикујући Чехе хвалио Стојадиновића да је он једна паметна глава, која је на време схватила да се не може ићи старим путем.⁹⁵⁸ Са друге стране, у другом разговору са Стојадиновићем почетком новембра 1938, посланик Кемпбел учврстио се у уверењу које је било у супротности са широко распрострањеним мишљењем да Стојадиновић није у цепу Немачке или да се спрема да политичку будућност Југославије повеже са Немачком.⁹⁵⁹ Држање Југославије заједно са Румунијом у Судетској кризи било је неизвесно у вези са испуњавањем обавеза које је имала према Чехословачкој, али је и та неизвесност била довољна да као претња спречи Мађарску да оружаном интервенише. У сваком случају много искреније него држање Француске и Велике Британије.

⁹⁵⁵ AJ, 37 – 30 – 234; Стојадиновић – Христићу, Београд, 27. септембар 1938. године.

⁹⁵⁶ ADAP/D, II, Deutschland und die Tschechoslowakei (1937 – 1938), Göttingen, 1950, 781; Der Gesandte in Budapest an das Auswärtige Amt, Telegramm, Nr. 101 vom 27. 09; Budapest, den 27. September 1938, Ankunft: 27. September 20 Uhr 10.

⁹⁵⁷ PRO, FO 371/22475, R 8552/147/92 и PRO, FO 434/5, No. 155, R 8925/147/92 ; према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 270.

⁹⁵⁸ AJ, 37 – 29 – 203; Протић – Стојадиновићу, Стр.Пов.Бр.325; Телеграм отправљен из Прага 14. Новембра 1938 у 21 час, примљен у Београду 15. Новембра у 7 часова.

⁹⁵⁹ PRO, FO 371/22475, R 8552/147/92 и PRO, FO 434/5, No. 155, R 8925/147/92 ; према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 270.

3.1.8. Трећи Рајх и пад Стојадиновићеве владе

Питање смењивања Стојадиновића чешће се постављало као могућност у дипломатским анализама али највише у време конкордатске кризе. На директно питање с тим у вези које је кнезу Павлу поставио британски посланик Кемпбел кнез је одговорио да је Стојадиновић са свим својим слабостима гигант међу пигмејцима, када се упоређује са могућим ривалима. У једном извештају од 27. септембра 1937. Кемпбел је записао да Стојадиновић барем има храбрости и снагу карактера, те да је отворено питање не би ли неки његов неотпоран наследник могао макар и против својих склоности завршити тако да више постане играчка у рукама Немачке и Италије него што је то до сада за себе показао Стојадиновић.⁹⁶⁰ Први наговештај незадовољства кнеза Стојадиновићевом политиком за Немце био је разговор који је у јуну 1938. године са немачким војним изаслаником, генералом Фабером ди Фором водио саветник по уговору у Правној служби Министарства спољних послова, југословенски дипломата др Коломбатовић. Према Фаберу, Коломбатовић је био професионални дипломата, који је био доста дуго на дужностима у САД, Хрват по националности и тренутно, како је и сам споменуо, у немилости, јер није припадао блиским пријатељима Стојадиновића. Коломбатовић му је рекао, да спољну политику води само кнез Павле. Стојадиновић је по њему био само финансијски стручњак и није имао никаквог спољнополитичког образовања. Због тога га је кнез Павле користио само као извршни орган за јавност. Уз то је Стојадиновић био главна снага у области економије и у њој је био веома успешан. Политика кнежева произилазила је по Коломбатовићу само из потребе да се добије на времену, и да кроз добре односе са свима успе да очува мир за своју земљу. То није искључивало чињеницу, да ће кнез без остатка бити под утицајем Енглеске, те да су се због тога тадашњи изузетно добри односи са Италијом могли приписати енглеским жељама. Енглеска се надалала по Коломбатовићу да на овај начин ограничи експанзију Немаца у југоисточној Европи, од које између осталог такође страхује, и да у Југославији изазове италијанско-немачке несугласице. Фабер је оценио да му тачност тих навода не изгледа невероватна те да их у сваком случају треба

⁹⁶⁰ PRO, FO 434/4, No. 40, R 6519/175/92, FO 371/ 21197; према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 270.

имати у виду.⁹⁶¹ Овај разговор вођен је у време трзавица у немачко-чешким односима, па се Коломбатовић може сматрати и једним од интриганата против Стојадиновића иза којих су стајали Чехословачка и Француска.

Након минхенске конференције која је 29. септембра 1938. године препустила Судете Хитлеру судбина Чехословачке била је одлучена. Стојадиновић је сигуран у успех своје политике расписао скупштинске изборе за 11. децембар 1938. године. У току предизборне кампање Стојадиновић се све више користио методама карактеристичним за ауторитарне државе. Немачки посланик фон Херен приметио је да је на предизборном збору у Новом Саду на коме се окупило између 60.000 и 80.000 људи централно место Стојадиновићевог говора представљала спољна политика. Он је том приликом нагласио да се политика пријатељства Југославије са великим суседом на западу (Италија) у последњој европској кризи (Судетска – прим. Д.Д) показала као важан фактор за очување мира у том делу Европе. Након што је кратко поменуо Балкански савез и пакт са Бугарском као факторе мира, позивајући се на пријатељске речи које је у мађарском парламенту на рачун Југославије изнео мађарски министар иностраних послова Кања, указао је да те речи представљају добру основу за даљи развој пријатељских односа између Југославије и Мађарске. За фон Херена је било вредно пажње и то да Стојадиновић по први пут у својим спољнополитичким говорима није поменуо ни једном речју ни Француску ни Енглеску као ни Малу Антанту и Друштво народа. Новосадски скуп био је немачком посланику такође интересантан и из разлога што је представљао прву организовану велику манифестацију владине партије тих размера. То је по фон Херену био највећи предизборни скуп не само у тадашњој изборној кампањи већ такође и у односу на све дотадашње кампање. На скупу је по први пут отворено приказан ауторитарни карактер на чијим основима се Стојадиновић трудио да изгради сопствену партију. Службу реда чинили су униформисани одреди ЈРЗ (Омладинска и Радничка организација, као и моторизовани одреди). Из њихових редова Стојадиновић је гласно поздрављан узвицима Вођа! Вођа! Вођа! Читава организација и ток скупа указивали су по фон Херену да су се

⁹⁶¹ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Tippelskirch, Belgrad, den 15. Juni 1938.

његови организатори држали образа ауторитарних држава.⁹⁶² И поред тога Стојадиновићев углед код Британаца као битног фактора од утицаја на југословенску политику био је тада још увек висок. Тако је пред кнежеву посету Лондону, у јеку изборне кампање посланик Кемпбел у анализи од 21. новембра 1938. написао да је Стојадиновић далеко испред свих својих ривала и да би његово елиминисање у тадашњим околностима бацило Југославију натраг у хаос из кога се полако извлачила. Кемпбел је сматрао да се може препоручити кнезу намеснику да се за сада и даље држи Стојадиновића и не ускрати му своје поверење.⁹⁶³ У међувремену је код кнеза Павла, за разлику од Стојадиновића, све више јачала свест о Немачкој као главној опасности за Југославију. Он је почетком новембра 1938. боравио код румунског краља Карола, где је поред осталог разговарао о све већој опасности од немачке експанзије и у вези с тим договорено је да се од Велике Британије затражи јаче ангажовање на подручју Балкана или ће цели тај простор потпуно доћи под власт Хитлера.⁹⁶⁴ Кнез је након тога уочи избора отпутовао у Лондон да се тамо посаветује са британским премијером Невилом Чембрленом и министром иностраних послова лордом Халифаксом. Лидер Земљорадничке странке Јован М. Јовановић оцењивао је да је кнез тада отишао у Лондон са циљем да са тамошњим политичким факторима договори даљи правац спољне политике Југославије. Према Јовановићу кнез је настојао да придобије Британију за политику која би ефикасно спречила даље економско продирање Немачке у источну Европу. Према истој процени Енглеска ће на то пристати тим пре што је таква политика била на линији њене спољне политике, пошто је она већ радила на томе да створи коалицију држава и народа која би заокружила Немачку. У ту коалицију су требале да уђу Француска, Италија, Југославија и Румунија, а као посебан блок и СССР с Пољском. Јовановић је критиковао Стојадиновића који по његовом мишљењу није био за такву преорјентацију. Он је по Јовановићу, како наводи Богдан Кризман, дошао на власт 1935. године по жељи Енглеца и са тачно одређеним програмом спољне политике. Стојадиновић је до аншлуса радио у складу са тим програмом, да би га након тога прекорачио и Југославију више везао за Немачку. Јовановићу је било природно

⁹⁶² AA PA, R – 103320; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von Mai 1936 bis August 1939; Pol. IV 41; Deutsche Gesellschaft, Nr. 3059/38 Po.3, Belgrad, den 17. November 1938; Inhalt: Ausenpolitische Ausführungen des Ministerpräsidenten auf einer Wahlversammlung.

⁹⁶³ PRO, FO 371/ 22479, R 9558/1860/92; према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 270.

⁹⁶⁴ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 232.

да он другу политику противну овој не би могао да води, те га је због тога требало склонити са власти.⁹⁶⁵ Убрзо након тога, већ 16. јануара 1939. године, посланик Кемпбел је стекао утисак да је кнежево поверење у Стојадиновића нешто пољуљано. У Форин офису су сматрали да би кнез Павле учинио добро уколико би још неко време задржао Стојадиновића, који можда није према њиховим оценама био потпуно поуздан, али је са знатном вештином водио спољну политику Југославије.⁹⁶⁶ Кнез Павле је коначно већ 19. јануара 1939. у најстрожем поверењу саопштио британском посланику да је одлучио да се отараси Стојадиновића и да се већ споразумео са др Влатком Мачеком о његовом уласку у нову владу.⁹⁶⁷ У међувремену Стојадиновић је 21. јануара на Бељу дочекао грофа Ћана. Том приликом он је поновио Ћану како је Југославији преко потребно да одржава везе доброг суседства и блиске сарадње са Немачком, док је Југославија са друге стране била спремна да побољша и своје односе са Мађарском. Начелне смернице југословенске спољне политике које је Стојадиновић нагласио Ћану биле су све наглашеније приближавање Риму, а тиме и Осовини, излазак из Друштва народа опозивом делегације из Женева у мају 1939, испитивање у благонаклоном духу приступа Југославије антикоминтерна пакту, нарочито ако би из Берлина стигло обавештење да би такав приступ у Немачкој био добро примљен. Највећи део разговора био је посвећен ситуацији у Албанији. Стојадиновић је том приликом говорио о подели Албаније док се Ћано избегавајући да прецизира које ће зоне добити Југославија, а које Италија и увек говорио о коректурама границе.⁹⁶⁸

У кнезу Павлу је сазревала спознаја да је Стојадиновић на спољнополитичком плану отишао предалеко, да је изгубио меру у унутрашњој политици и да се интимно заносио мишљу да постане југословенски *Дуче* који ће да доведе кнеза у позицију у којој се налазио италијански краљ. Кнез је стога искористио Антона Корошца да изазове кризу владе и након оставке неколицине министара 4. фебруара 1939. године позвао Стојадиновића да поднесе оставку.⁹⁶⁹ Главни разлог за ову одлуку према сазнањима посленика Кемпбела био је стално растући апетит Стојадиновића за личном влашћу.

⁹⁶⁵ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, Zagreb, 1975, 100.

⁹⁶⁶ PRO, FO 371/ 23875, R 629/20/92; према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 270.

⁹⁶⁷ PRO, FO 371/ 23738, R 1079/111/67; према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 270 – 271.

⁹⁶⁸ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 100 – 101; M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 513 – 520; D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 235 – 236.

⁹⁶⁹ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 102.

Његово опонашање диктатора довољно је по Кемпбелу раздражило и наљутило кнеза, јер је све указивало да Стојадиновић настоји успоставити личну диктатуру. Првобитна намера да се са обарањем Стојадиновића сачека до постизања споразума са Мачеком није могла бити реализована, јер би у међувремену Стојадиновић на именовањем својих људи на место председника скупштине и у друге органе сувише учврстио свој положај. Посланик Кемпбел предвиђао је могућност да би Стојадиновић покушао уз помоћ страних сила да се освети, да злоупотреби своје знање.⁹⁷⁰ И Милан Антић сматрао је да је кнез тражио смену Стојадиновића борећи се против његове диктатуре која би Југославију одвела у воде Хитлера и јер је био за споразум са Хрватима.⁹⁷¹ На спољнополитичком плану овај преокрет у југословенској политици стајао је у тесној вези са променом британске и француске политике према Немачкој која је значила престанак попуштања политици експанзије Трећег Рајха и почетак активног супротстављања даљем шурењу Немачке.⁹⁷²

Приликом опроштајне посете немачком Министарству спољних послова 7. фебруара 1939. године бивши југословенски посланик и нови министар иностраних послова Александар Цинцар-Марковић објашњавао је фон Рибентропу да је криза владе у Југославији избила неочекивано из унутрашњеполитичких разлога и да она ни у ком облику неће утицати на спољну политику земље. Цинцар-Марковић је том приликом обећао да ће се трудити да ради на даљем продубљивању односа између Југославије и Немачке као и да ће покренути питање приступања Југославије Антикоминтерна пакту. Фон Рибентроп је новом југословенском министру спољних послова укратко изложио комплетну политику Немачке у Југоисточној Европи и при томе стекао утисак да ће се Цинцар-Марковић заиста потрудити да југословенску спољну политику у будуће уподоби жељама Осовине. На питање Цинцар-Марковића о побољшању односа између Мађарске и Југославије фон Рибентроп је одговорио да би Немачка поздравила такав један споразум. Цинцар-Марковић је даље појаснио да је кнез намесник Павле био и биће гарант спровођења политике пријатељства Југославије према Немачкој и Италији. О Стојадиновићевим плановима Цинцар-Марковић није знао ништа, али је изразио уверење да он није оптимистички гледао на унутрашњу ситуацију у Југославији и да ће мирно

⁹⁷⁰ PRO, FO 371/ 23875, R 1093/20/92; према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 271.

⁹⁷¹ А САНУ 14387/8499; Милан Антић о смени Стојадиновића.

⁹⁷² *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), 54.

сачекати моменат у коме ће поново ступити на сцену.⁹⁷³ Оцена фон Херена од 8. фебруара била је да ће спољна политика након смене Стојадиновића бити још више у домену кнеза намесника него што је то до тада био случај, те да се у томе за Немачку налази сигурна гаранција да неће бити никаквих по њу непријатних изненађења. Томе у прилог говорила је и процена да коренита промена југословенске спољне политике при тадашњем односу снага више није била могућа. Још пре годину дана био би према оцени фон Херена пад Стојадиновића виђен као сигнал промене спољнополитичког курса земље. Тренутно, међутим, ни Париз ни Лондон више нису по фон Херену имали илузија да се радило само о унутрашњеполитичкој ствари. Смена Стојадиновића можда је, по оцени немачког посланика, могла изгледати као негативан моменат за по немачку страну жељени правац политичког развоја у Подунављу, али она више није представљала никакву озбиљну сметњу за немачке интересе.⁹⁷⁴ И нови председник владе и министар унутрашњих послова Драгиша Цветковић који је позвао код себе немачког посланика Виктора фон Херена 11. фебруара изразио је том приликом живе симпатије за Немачку и изразио радост због могућности да као председник југословенске владе ради на даљем продубљивању југословенско-немачких односа. Он је том приликом истакао да курс југословенске спољне политике према Немачкој остаје непромењен о чему сведочи не само постављење посланика у Берлину за министра спољних послова, већ изнад свега чињеница да се за такву политику лично залаже кнез намесник и да ће тако остати и у будуће. Фон Херен је изнео да ни једног момента није посумњао у могућност промене спољнополитичког курса Југославије који се управо показао као исправан. Фон Херену је задавала бриге само дивергенција између политичког пријатељства Југославије и Рајха и односа према немачком елементу у Југославији а посебно у Словенији. Нова Немачка је према фон Херену, видела у односу према Фолксдојчерима гаранцију трајних пријатељских односа што мора бити јасно и онима у Словенији. Цветковић се са тиме сложио и изразио спремност да се као министар унутрашњих послова побрине да Немачка не буде имала никаквог разлога за жалбе. Он је замолио немачког посланика да му одмах проследи

⁹⁷³ AA PA, R – 103320; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von Mai 1936 bis August 1939; Pol. IV 41; Abschrift R.M. Nr. 10; Notiz über die Unterredung R.A.M. – jugoslawischer Außenminister Cincar-Marković; Berlin, den 07.02.1939.

⁹⁷⁴ AA PA, R – 103320; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von Mai 1936 bis August 1939; Pol. IV 41; Deutsche Gesellschaft, Nr. 348/39 Po.5 Ju, Belgrad, den 8. Februar 1939; Betrifft: Die Bedeutung des Regierungswchsels in Jugoslawien.

жалбе у вези с тим да би их што пре решио. Цветковић је изнео да сматрају да он зависи од Корощца, али да то није случај, те да ће у Словенији бити спроведено оно за шта он мисли да је исправно. Из садржаја и форме разговора фон Херен је закључио да нови председник југословенске владе полаже велику наду на то да отклони немачко неповерење према његовој личности и да је спреман на жртве с тим у вези. Даљи развој положаја Фолксдојчера у Словенији ће по фон Херену најбоље показати колико је била искрена та његова спремност на жртву.⁹⁷⁵

Одлазак Стојадиновића ипак није био добро виђен у Трећем Рајху. Оцена немачког војног аташеа о догађајима који су уследили била је да је са отпуштањем Стојадиновића и са наименовањем кабинета Цветковића кнез Павле направио заокрет у политици владе од 180 степени, и да се од ауторитарног облика вођења државе прешло се на демократско-парламентарни. Немачка политика пропагирања снажне Југославије под вођством Стојадиновића, која је у пријатељским односима са Немачком доживела је тиме према Фаберу фијаско. Кривица за то по његовој оцени није лежала на Немачкој, већ на Стојадиновићу, који је подбацио и није успео да нађе већинску подршку за овакву политику.⁹⁷⁶ Немачка је тако са падом Стојадиновића изгубила једини фактор у југословенској политици којем се безрезервно веровало, тако да ће од тог момента њену политику према Краљевини усмеравати искључиво краткорочни интереси, док ће поверење у поузданост југословенских владајућих кругова у вези са политиком према Трећем Рајху све више бледети.

3.2. Делатност првих немачких и југословенских акредитованих војних представника у Београду и Берлину

Побољшање односа између Југославије и Немачке на економском и спољнополитичком плану представљало је добар подстрек да се и војнодипломатски односи између две земље подигну на виши ниво. Од октобра 1935. године у Краљевину Југославију дошао је и први немачки војни аташе на резиденцијалној основи. Био је то

⁹⁷⁵ AA PA, R – 103320; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von Mai 1936 bis August 1939; Pol. IV 41; Gesandte von Heeren an das Auswärtige Amt; Telegramm Nr. 23, Belgrad, den 11. Februar 1939.

⁹⁷⁶ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militärattache an Herrn von Toppelskirch, Zur Zeit Bled, den 4. März 1939.

пуковник и потоњи генерал Мориц фон Фабер ди Фор који ће на положају у Београду остати до јула 1939. године.⁹⁷⁷ У току припремних радњи за ступање на дужност југословенско Министарство иностраних послова обавештено је да је пуковник Фабер ди Фор назначен и као ваздухопловни аташе у Југославији.⁹⁷⁸

Пре одласка на нову дужност пуковник Фабер ди Фор имао је неколико формалних састанака у немачким институцијама од значаја за спољну политику земље и њене циљеве. Како се касније сећао, на пријему код Хитлера у Рајхсканцеларији диктатор му је саопштио да он полаже велику наду у добре односе са Југославијом, те да је у том правцу Геринг већ припремио терен. Фабер је обећао да ни његов допринос у том правцу неће изостати, али му се чинило да је Хитлер деловао незаинтересовано по том питању. У Министарству рата Рајха посетио је Хајнриха Штулпнагела који је у Генералштабу водио одељење „Иностране армије“, након чега је следила посета Министарству иностраних послова и његовом првом човеку Константину фон Нојрату. Након тога следио је пријем код Хермана Геринга у Министарству ваздухопловства, где је требао бити припремљен и за првог ваздухопловног аташеа. Према Фаберовим мемоарима, Геринг му је том приликом мало шта рекао о самом ваздухопловству. Скреноу му је пажњу да он има посебан задатак у Југославији добијен лично од фирера, не објаснивши му при том о чему се ради.⁹⁷⁹ Према Фаберовим мемоарима он је у Југославију отишао потпуно неприпремљен, а једина инструкција коју је добио биле су Хитлерове речи о жељи за добрим односима са Југославијом. У Генералштабу нико није имао појма због чега га шаљу за Београд. То је по њему знао само начелник Генералштаба генерал Бек и то је било довољно.⁹⁸⁰ Према Фаберовом завршном извештају из 1939. главне смернице немачке политике према Југославији у чијем спровођењу је и сам учествовао биле су да је Југославија за Трећи Рајх била полазна основица за његову политику према Истоку и Југоистоку. Рајху је била потребна апсолутна неутралност Југославије ради разбијања Мале Антанте и немачкој непријатељског обруча који је Француска инсталирала око ње са истока, као и ради спречавања рестаурације Хабзбурга. Југославија је Рајху поред тога

⁹⁷⁷ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 262; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

⁹⁷⁸ AA PA, R - 30090, Gesandte von Heeren an Auswärtiges Amt Berlin, 326/35, Po 13. M.A, Bled, den 14.07.1935.

⁹⁷⁹ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 189 - 195.

⁹⁸⁰ *Исто*, 215.

била потребна и за проширење сировинске базе и базе за снабдевање животним намирницама, али и као етапа на путу немачког продора за Малу Азију. Јака Југославија у савезу са Немачком била је потребна Рајху и ако се желело да позадинске комуникације ка Југоистоку буду обезбеђене.⁹⁸¹ На то да је Фабер од самог почетка био веома добро упознат са циљевима немачке политике на Балкану и у Југославији и одлично припремљен за рад на њеном спровођењу указује већ његов први извештај послат из Београда, о коме ће касније бити више речи.

Остваривање задатака које је Фабер добио у Берлину наишло је на тешкоће већ на првом кораку, и поред тога што се, према британским изворима међу југословенским официрима почело осећати све веће расположење према Немачкој. Према мишљењу Британаца из тог времена немачки систем власти одговарао је југословенском војничком духу а војно јачање Немачке изазивало пре дивљење него страховање код југословенских војних кругова.⁹⁸²

Када је пуковник Фабер ди Фор стигао у Београд, прва адреса на коју се обратио био је министар војни Петар Живковић који је у југословенској политици тада још увек играо значајну улогу. Пријем код Живковића за првог немачког војног аташеа на резиденцијалној основи није био ни мало пријатан. Према његовим сећањима Живковић је седео у једној огромној, полумрачној просторији, за масивним писаћим столом, достојним Геринга. Разговор који се састојао само од размене неколико куртоазних реченица отпочео је на француском. Фабер је из разговора са Живковићем могао закључити да је дошао на погрешно место, пошто је југословенска војска имала сарадњу са француском, коју по Живковићу није намеравала да напусти. Он је том приликом уверавао југословенског министра војног да нема намеру да ослаби никакве постојеће везе, већ да тек жели да ублажи постојеће супротности између југословенске и немачке армије. Живковић је истакао да реализација Фаберових намера зависи само од немачког односа према француској армији, те да се у том смислу још од 1870. ништа није променило. О Живковићу који је на немачког војног изасланика оставио изузетно непријатан утисак Фабер је писао да је овај био познат као краљеубица, који је у своје време као поручник Краљеве Гарде на дежурству помогао да се уклони династија Обреновић у корист

⁹⁸¹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 271; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

⁹⁸² *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 386.

Карађорђевића. Према Фаберу, Живковић је видео своју улогу у томе да буде у опозицији према новоизабраном премијеру Стојадиновићу и самим тим једним делом и према кнезу намеснику, и будући стално на опрезу, тиме наравно сачува позицију младог краља.⁹⁸³

Са начелником југословенског Главног генералштаба пуковник Фабер ди Фор имао је више среће. Пријем код њега прошао је у знатно пријатнијој атмосфери. Фабер истиче у свом извештају да га је генерал Љубомир Марић примио 30.10.1935. године „необично срдечно“. Генерал Марић разговарао је том приликом са њим читав сат претресајући све актуелне теме. Он је тада нагласио да су Југословени и Немци једном били противници и да то више неће бити случај. Како је Абисинска криза у том моменту била најважнији спољнополитички догађај разговор се повео и о тој теми. У вези са енглеским мерама против Италије Марић је према Фаберу био утиска да ће Енглези устрајати до краја, али током разговора није показивао никакве симпатије према њима.⁹⁸⁴ Када је реч о Италији, Марић је био скептичан у погледу њених успеха у Абисинији и изразио задовољство чињеницом да ће се Италијани сада бавити Африком и морати оставити Југославију на миру. Сматрао је да су економске санкције слабиле Југославију на привредном плану. Разговор је даље скренуо на питање модернизације југословенске војске која је за Марића била вредна свих напрезања. Он је истакао да је Коњица задржана само још због традиционалних разлога, држећи да је заједнички рад коња и мотора могуће извести на југословенском земљишту.⁹⁸⁵ О немачком наоружавању говорио је са дивљењем. Сматрао је такође да ће постављење југословенског војног аташеа у Немачкој ускоро (у наредној буџетској години) уследити. Начелник југословенског Главног генералштаба оставио је на немачког војног аташеа врло повољан утисак. Према оцени Фабера ди Фора, генерал Марић је у првом реду био војник и личност која стоји далеко изнад просека. У читавом свом држању није био тако уздржан и непријатељски настројен као генерал Живковић. Фабер је стога предложио да се са њим успоставе ближи односи које не треба прекидати,

⁹⁸³ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 225 – 226.

⁹⁸⁴ Фабер каже: „покушао сам да откријем током разговора да ли Марић показати посебне симпатије према Енглезима. То није био случај“.

⁹⁸⁵ Прве идеје о моторизацији Коњице у југословенској војсци јављају се почетком 1934. Њихов носилац био је генерал Милан Недић, тадашњи командант III армијске области, и од те године начелник Главног генералштаба. Озбиљнији рад по овом питању почеће крајем 1935, након закључења повољног споразума о набавци наоружања са Чехословачком, али неће бити завршен до уласка земље у рат, априла 1941. године. О томе видети више: Д. Денда, „Моторизација Коњице у Краљевини Југославији“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2008, 38 – 65.

верујући да Немцима он много више може користити него сви генерали који се баве набавкама, вођени посебним интересима утицајних привредних и политичких кругова.⁹⁸⁶

Након месец дана проведених на новој дужности пуковник Фабер ди Фор послао је свој први извештај о војнополитичкој ситуацији у Југославији, дајући уз то и предлоге о могућим начинима зближавања између две војске. Он је тадашњу спољнополитичка ситуацију на Југоистоку оценио да је главна девиза по којој се она одређивала: Балкан - балканским народима. То по Фаберу ипак није значило да све балканске државе не траже нужну везу са великим силама, да би уз њихову финансијску помоћ добиле приступ новим технолошким достигнућима, и биле у могућности да тим средствима достигну материјалну благодет и боље животне услове за сопствено становништво. Када су немачке намере према Југославији у питању, требало је по Фаберу обратити пажњу на следеће факторе који су могли бити од помоћи или пак представљати препреку на путу њиховог остваривања. Под један то је за Немце био утицај Француске, која је по Фаберу третирала Југославију као свој привезак. Она се представљала као господарица Југословенске Краљевине због чега је била веома неомиљена. Због тога је по Фаберу Немачка требала да усмери све своје напоре на јачање озлојеђености и отпора према Француској. Главни носилац француског утицаја био је по његовој процени југословенски Генералштаб који је у блиској сарадњи са Чехословачком опремио војску наоружањем и покушавао уз помоћ тројице војних изасланика⁹⁸⁷ и сталних поручбина (наоружања – прим. Д.Д) да ојача иста осећања и код трупа. Француска је по Фаберу трошила новац и претила, што је по њему у Југославији било веома битно. Француски утицај ће по Фаберовој оцени у будућности ипак слабити, докле год француска армија буде одржавала пријатељске односе са италијанском, што је у последње време било нарочито наглашено.

Као други по реду, немачки војни изасланик је апострофирао енглески утицај који се све више и више ширио. То његово ширење било је по Фаберу у потпуности условљено турско-руским зближавањем и у вези с тим поновним покретањем питања мореуза, као и постојећим енглеско-италијанским напетостима. Југословенска и бугарска карљевска кућа прилежно су се трудиле да своје родбинске везе са британским краљевским домом активирају и на политичком плану и надале се да ће под окриљем

⁹⁸⁶ AA PA, R - 30090, Militärattache, J. № /35, Belgrad, den 04.11.1935, Empfang durch den Chef des Generalstabs General Marić.

⁹⁸⁷ Мисли се на француског, чехословачког и румунског – прим. Д.Д.

Енглеске с једне стране доћи до потребног новца, а са друге стране да ће се моћи заштити од стално присутне бољшевичке претње, за шта се Француска када су обе ствари у питању, не чини више толико способна, захваљујући својим бројним обавезама као и односима са Совјетском Русијом. Енглеска ће по Фаберу на Балкану наићи на отворена врата, нарочито уколико буде схватила да не треба толико отворено да се намеће као старалац југословенској војсци, како је то до тада радила Француска.

Трећи фактор од значаја било је југословенско-италијанско непријатељство за које је немачки војни аташе процењивао да ће се без двоумљења задржати још дуго времена. Да ли ће Немци то успети да искористе, зависило је по њему само од главног спољнополитичког правца којег ће се држати Немачка. За кораке које би Немачка предузела у предстојећем времену могло је то непријатељство бити искоришћено као позитиван чинилац. Због тог непријатељства била је, по Фаберу, разумљива и жеља Југославије да добије једну луку на Егејском мору. Југословенска војска била је тренутно у стању да пружи озбиљан отпор Италијанима, нарочито ако се узме у обзир чињеница да рат ни у једном делу Краљевине не би био непопуларан.

Под четири, руско – турско - персијско повезивање имало је индиректно позитиван утицај на држање Југославије према Немачкој, и ако Југославију непосредно угрожава дозвола Русима за право пролаза кроз Румунију која је у југословенском суседству и утврђивање Дарданела од стране Турака. Фаберов утисак био је да *противљење кнеза Павла успостављању било каквих веза са Совјетском Русијом може нанети тежак ударац Малој Антанти, што је за Немце могло представљати само добитак*, у колико желе да покушају да преко Југославије задобију своју интересну сферу на Балкану.

Под пет: Против а не преко Мале Антанте водио је, по Фаберу, за Немачку пут ка Југославији. По њему Мала Антанта није настала из потребе за јединством балканских народа, већ из француске потребе за изградњом система пактова у Источној Европи. Први покушај Југославије из 1935. године да да том пакту карактер моћног фактора на Југоистоку пропао је због размимоилажења у мишљењима по питању Совјетске Русије. Тако је Југославија као некада Пруска остала и даље изолована међу суседима и имала на својим границама само непријатеље. Та чињеница приморавала ју је да дуготрајно јача своју војску у материјалном и моралном погледу и да на томе ради исто онако како је то морала да чини Пруска до оснивања Рајха. По Фаберовој процени Југославија би могла

бити из тих разлога у будућности за сваку велику силу како значајан противник тако и значајан савезник. Да ли ће јој поћи за руком, да преузме вођство једне нове, балканске Антанте, која ће одговарати њеним стварним интересима, зависиће од развоја међународне ситуације. Према немачком војном изасланику Југословенска војска била је потпуно способна – као некада пруска 1870. – да у одлучујућем тренутку да вољи народа потребну потпору. Пошто се Мала Антанта све више и више развијала у један инструмент француске политике, настајала је потреба, да уз то, кроз повезивање самосталних балканских земаља Југоисток Европе добије улогу једне велике силе. До тада је, према Фаберовом мишљењу, Балкански савез – са Турском и без Бугарске – мало одговарао томе задатку показујући мало назнака да ће у догледно време словенска раса бити у стању да преузме вођство, те да се на тај начин на крају Југославија потврди као водећа сила. Фаберова оцена била је да ће до тог момента млади балкански народи међусобним свађама и даље плаћати цену интрига великих сила, док ће савезнички капацитети сваке од ових земаља појединачно имати само ограничену вредност, и то само онда уколико буду располагале једном тако добром армијом каква је југословенска.

Као следећи фактор Фабер истиче односе Југославије са немачким бившим ратним савезницима Мађарском и Бугарском. Обе ове земље биле су ревизионистички настројене према Југославији, која према њима није имала територијалних захтева. Постојеће супротности према Фаберовој процени нису могле тако лако нестати док ће се постојеће неповерење још дуго задржати. Он је у будућности видео у Бугарској највећу опасност за унутрашњи мир на Балкану, пошто је она остала без подршке неке од великих сила или тесног ослоња на Југославију који је сама одбацивала. Бугарска је, нашавши се у таквој ситуацији, била по Фаберу, неспособна за самосталан живот и плаћала цену комунизму, док је у њој нарочито официрски кор као затворено тело био изузетно непоуздан. Иако ће према Фаберовој процени Мађарска и Бугарска и даље бити кочнице за стремљења Југославије да игра доминантну силу на Балкану, могло се десити да Мађарска напусти своје ревизионистичке тежње према Југославији, у шта он сам није веровао, или да се Бугарска пак одлучи, да се безусловно потчини снажнијем брату и затим заједно са Југославијом без опасности по себе окрене Грчкој. Њихове међусобне размерице би послужиле као повод да се на основу права јачег заједнички заузму територије на југу Балкана.

Затим су по Фаберу долазиле на ред југословенско-грчки и југословенско-албански односи. Обе ствари биле су, према његовој оцени, од значаја за војнополитички положај Југославије. Албанија и Грчка су ван сваке сумње били југословенски суседи који поседују излаз на море, који би за Југославију и поред свих дотадашњих уговора могао постати питање од животне важности. Грчка, под енглеско-француским утицајем покушавала је по Фаберу недвосмислено да дође до споразума са јачом Југославијом, док је Италија уз помоћ Албаније и даље спроводила своју политику заокруживања Југославије. На тај начин Балкан је и даље био једно веома запаљиво подручје тако да нико није могао са сигурношћу рећи где ће пожар прво избити. Према његовој процени у скорој будућности није било перспективе за смиривање ситуације и изградњу јасних политичких односа, који би за Немце могли бити потстрек за снажније повезивање.

Последњи и такође тада још увек веома важан фактор био је по Фаберу панславизам. Он је био присутан како у форми царизма, кроз прихват стотине хиљада руских емиграната, који су још увек имали и признатог дипломатског представника на двору, тако и у форми комунизма, који је, нарочито у Црној Гори, пустио корење. Панславизам је био присутан у свим слојевима, а нарочито међу старим генералима који у својим срцима не би учинили ништа непријатељски према великом словенском брату, као и међу младим црногорским сељацима, које панславизам подсећа на то, да је велики брат, кад год им је био потребан новац, увек имао дарежљиву руку. Да ли панславизам пропагира ову или ону форму државног уређења или погледа на свет њима је на крају крајева било потпуно све једно. За њих је он само био донатор и заштитник. Било је по Фаберу тешко предвидети у ком правцу ће се даље тај феномен развијати. Одлучујућу улогу с тим у вези одиграће по њему сигурно унутрашња политичка ситуација у Бугарској, било да тамо комунизам однесе одлучујућу победу, било да се нађе прикладна форма владавине која ће на овај или онај начин јаче везати Бугарску за Југославију.

На крају свог извештаја пуковник Фабер ди Фор је закључио да Немачкој у војнополитичком смислу преостаје само да чека, пошто у Југославији још увек није постојало плодно тле за њу, тако да ће сваки педаљ простора који Немци успеју да освоје представљати меницу за будућност. Време које предстоји, према Фаберу, донеће Немцима само изненађења, пријатна или непријатна, насупрот чињеници да преовладавајући део

Владе, вероватно и интелектуалаца и нарочито тамошњег становништва има јаке симпатије за Немачку.

Предлажући методе наступа Немачке на овом подручју Фабер је истицао да се по њему Југославија у наредним годинама може придобити за Немачку ако она кроз личне везе освоји симпатије југословенских грађана. То је у време штедње на девизама изгледало изузетно тешко, али је по Фаберу представљало предуслов за стварање било које војне, привредне и политичке везе, која у будућности мора довести до чвршћег повезивања. Као први услов он је истакао потребу да се успостави редован ваздушни саобраћај са Немачком и да се свим заинтересованим лицима што више олакша његово коришћење. Када је војска у питању контакти са њом преко команданата и генерала ће увек остати у домену теорије, с једне стране због непознавања језика, а са друге стране због устаљене слике код свих старијих официра о међусобном непријатељству. Из тих разлога Фабер је сматрао да би контакт међу млађим официрима обеју армија донео више успеха. За то се као прилика нудила могућност обуке младих југословенских официра у немачким војно-шоферским школама, или у Коњичкој и Артиљеријској или Пилотској школи као и пракса боравка у трупи. Потребна за тим ће се сигурно појавити у вези са предстојећом механизацијом југословенске војске. Он је нарочито подвукао да се на томе морало радити правовремено, да Немце и у овоме питању не би претекла француска армија. Упућивања на обуку требало је вршити у виду размене, а задатак немачких официра састојао би се по Фаберовом мишљењу на првом месту у томе да представљају у позитивном светлу немачку армију као такву. Такође требало је водити рачуна и о томе кога позивати. Млађи официри су за то били приступачнији, док је код старијих, према утиску који је делом стекао, постојало чврсто укорењено непријатељство према Немцима.

Он је даље истицао да би се кроз јачање привредних веза које је било у току могле временом изградити и чвршће везе између немачке и југословенске војске. То је по њему био један веома тежак задатак, али га је било неопходно обавити, нарочито ако би то могло утицати да се створе заиста стабилни и пријатељски односи. Тај задатак захтевао је по Фаберу материјална средства, ангажовање одговарајућег особља из приватног сектора привреде, али и надзорну улогу државе, да Немачка не би себи дозволила да упадне у неке недозвољене и опасне игре неодговорних елемената које би се завршиле, како је истицао:

„на штету свих нас и нашег великог циља“. Конкуренцију на том путу Немачкој су према Фаберу још од раније представљале Француска, Енглеска и Чехословачка.

Постизање пријатељства требао је, према овој инструкцији насталој на лицу места, бити задатак владајућих структура Рајха пре свега кроз пословне понуде приватних предузећа на која оне имају утицај. Моторизација копнене војске која би требала, како му је лично рекао начелник Генералштаба Марић, веома брзо да уследи, нудила је Немачкој заједно са Ваздухопловством најбољу шансу за успостављање личних и материјалних веза, у случају да се за тим укаже потреба, саобразно главним интересима Рајха. Југословенска војска била је, према Фаберовој оцени, пре свега захваљујући њеном генералштабу, још увек под јаким француским утицајем. Он је ипак имао утисак, да је тај утицај све више наилазио на препреке, пре свега захваљујући личним симпатијама које су у Југославији постојале према Немцу као војнику и очигледној неодлучности француског генералштаба. У том правцу требао би према фон Фаберу ди Фору, да буде управљен рад Немачке на питању побољшања односа између две војске.⁹⁸⁸ Након овог извештаја, у немачком Министарству спољних послова помишљало се на то да се за продубљивање веза са југословенском војском употреби и пружање помоћи у наоружању од стране Немачке.⁹⁸⁹

Замољен да да своје мишљење у вези са предложеним могућностима, немачки посланик фон Херен се након консултација са фон Фабером ди Фором сагласио да је предлог о размени млађих официра и пружање помоћи у наоружању добар начин за продубљивање веза између две армије, али је с тим у вези изразио опрез, да је за такве кораке још сувише рано, с обзиром на југословенске везе са француском армијом. По фон Хереновом мишљењу, Југославија би се њиховим прихватањем превише експонирала, па би преурањени заванични или полуванични предлози с тим у вези могли наићи на одбијање југословенске стране. Први корак у продубљивању односа између две армије, био би да Југославија следи пример Немачке и упуту свог војног аташеа у Берлин. Он наводи да су Немци своје жеље у вези с тим већ више пута поновили југословенским властима. На југословенској страни постојала је спремност за остварење те намере и ако су још увек постојали одређени финансијски проблеми у вези с тим. Према фон Херену,

⁹⁸⁸ AA PA, R - 30090, Militärattache, J. № /35, Belgrad, den 06.11.1935, Die Militärpolitische Lage auf dem Balkan, 6 -8.

⁹⁸⁹ AA PA, R - 30090, II M 2625, Berlin, den 28.11.1935, Vom Renthe-Fink an den Gesandten von Heeren.

када једном буде постављен југословенски војни аташе у Берлину, могло се очекивати, да ће његови извештаји засновани на одговарајућим чињеницама одагнати сумње и покренути интерес за организацију и наоружање немачке војске. Када у вези с тим буду у тајности послати одређени официри у Немачку, нестаће у Југославији плодно тле за разне смутње. И Фабер се, према Херену, сложио с тим да се са оваквим приступом може очекивати успех. У оквиру тих мера било је и слање појединих официра у вези са питањима набавке наоружања. То је пак проблем чије је решење по Херену зависило од немачког удела у југословенском увозу наоружања. По препоруци Фабера, Херен је предлагао да се Немачка мора позабавити бољом организацијом и контролом учешћа немачких предузећа на југословенском тржишту наоружања. Корак ка томе био би према мишљењима посланика и војног аташеа да немачке фирме престану са било каквом међусобном конкурентском борбом и да формирање цена за сваку понуду буде строго конторлирано. Из различитих разлога, политичке или војнотехничке природе било је још увек, према њиховом мишљењу, веома тешко немачким фирмама да у овој области дођу до послова. Тим пре им је стога било потребније да наступају концентрисано, уз успостављање блиских односа са званичним круговима. Херен тада није могао да процени да ли постоји довољан број оваквих контаката и да ли су, с тим у вези, била могућа побољшања организационе природе. Једна ствар која му је по том питању била позната и коју је у својим извештајима већ спомињао јесте проблем неизоставног поштовања рокова за слање понуда. Још увек су му долазиле до ушију жалбе да немачка предузећа управо по овом питању подбацују.⁹⁹⁰

У децембру 1935. Фабер је боравио у Берлину на консултацијама за војне изасланике. Том приликом нашао се по први пут у Рајхсканцеларији пун великих очековања. Са састанка је изашао разочаран, пошто се скуп претворио у нешто што је по његовим сећањима личило на нацистичке скупове који су се одржавали по пивницама. Немачки војни изасланици излагали су о земљама у којима су били на служби и ситуацију тамо у односу на немачке интересе приказивали у ружичастом светлу. Немцима су по тим излагањима сви били наклоњени и дивили се националсоцијализму. Сви су сматрали да је питање Абисиније већ решено у корист Италије. То је само потврђивало Хитлерову теорију да се увек мора реаговати храбро јер је тада и немогуће могуће. Ако је веровати

⁹⁹⁰ AA PA, R - 30090, Belgrad, den 04.12.1935, Vom Gesandten von Heeren an Renthe-Fink.

немачком војном изасланику у Београду, само он и Лео Гејр, изасланик у Лондону били су по том питању сумњичави. На Фаберово излагање да је Југославија у лошим односима са Италијом нико није озбиљно реаговао. Немачкој је била важна Италија и Југославија је требала да се понаша у складу са тим. Било какава сумња у то да ће се Југославија понашати у складу са немачким жељама одбацивана је уз подсмех. На страну Немачке превучени су кнез – регент Павле и председник владе Стојадиновић и Немци су тиме били потпуно задовољни. Фаберово мишљење да у Југославији још увек ништа није било осигурано јер је у земљи краљевска породица пробритански орјентисана, народ проруски а генералштаб профранцуски орјентисан и да је само председник владе пријатељски расположен према Немачкој, никога није узбудило. Према Фаберу више од свих Геринг и Канарис који су држали све konce у својим рукама нису желели да те информације продру до Хитлера док год је аншлус представљао главни проблем немачке спољне политике, због чега за њега ни Југославија ни Италија нису смеле да се нађу у центру пажње. То су знали и Геринг и Канарис и посланик у Београду и трудили су се да не покваре слику која је постојала код Хитлера у вези с тим. По Фаберовим речима, једино је он својим понашањем одударао од овог правца. Резултат тога био је да је државни секретар Дикхоф писао начелнику Генералштаба да ће, уколико настави агресивно да намеће своје мишљење бити смењен. Службени део Фаберовог боравка у Берлину завршио се радним доручком код Хитлера на коме је било упадљиво одсуство највишег партијског руководства и ако је било најављено да ће ту бити присутни и Геринг и Гебелс. Он је имао утисак да војни изасланици нису добро дошли у Канцеларији Рајха и да су Геринг и Гебелс одсуствовали са намером и ако их је занимало како ће се одвијати разговори између Хитлера и војних изасланика. Разговор са Хитлером није текао природно и Фаберу се чинило да он просто није дорастао нивоу саговорника. Антипатије су биле узајамне али су једни друге трпели као нужно зло потребно ради испуњења „народних идеала“.⁹⁹¹

Након повратка у Југославију фон Фабер ди Фор је као немачки војни аташе био и стални посматрач на саветовањима начелника генералштабова Балканског споразума и Мале Антанте. Средном јануара 1936. Фабер је извештавао прилично тачно о саветовању начелника генералштабова земаља чланица Балканског савеза о ситуацији у

⁹⁹¹ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 195 – 197.

Средоземљу.⁹⁹² Од војних питања он је у извештају истакао да је према написима у штампи требало да јака енглеска морнаричка ескадра посети у фебруару југословенску луку Сплит. Како ће, међутим, проћи кроз Отрантска врата остајало је, по Фаберу, још да се види.⁹⁹³ Међутим, и поред веродостојних извештаја за које је извор података Фабер налазио у југословенском Министарству иностраних послова његова позиција према југословенској војсци није се ни изблиза значајније поправљала. Ништа није помогла ни чињеница, да се Стојадиновић, након једног покушаја атентата на његову личност, у који је био уплетен Петар Живковић, ослободио овога и на његово место довео генерала Марића. Смену на челу југословенског Министарства Војске и Морнарице Фабер је оцењивао као јачање позиције Стојадиновића. Њему је било тешко да процени хоће ли будуће Живковићево понашање изазвати поделе у војсци и тешкоће на унутрашњеполитичком плану. О Живковићевом наследнику, генералу Марићу изнео је да је веома популаран. Описао га је као симпатичну и културну личност војничке појаве типичног средњеевропског изгледа. Од његовог наименовања се по Фаберовом мишљењу могла са војничке тачке гледишта за армију очекивати само корист. У извештају је наводио да се као кандидати за положај начелника Генералштаба спомињу генерал Милан Недић, члан Војног савета и пређашњи начелник Генералштаба и први помоћник генерал Петар Косић.⁹⁹⁴ Касније му је Косић саопштио да ће дужност НГШ вршити министар војни генерал Марић. Фаберов закључак био је да то показује да Марић вероватно не рачуна да ће се дуго задржати на месту министра Војске и Морнарице.⁹⁹⁵ Да је ова процена била ваљана сведочи и сам генерал Марић који у својим успоменама понавља тај став.⁹⁹⁶

И поред пријатељског држања новог југословенског министра војног позиција пуковника Морица Фабера ди Фора и даље није била ни мало лака. Према Фаберовим каснијим сећањима, Марић је био још један Србин старог кова, родом из Ужица, који је постављен на позицију министра војног јер Стојадиновић није могао наћи у читавој војсци никога ко би заиста отворено био на његовој страни. Описујући ситуацију у којој се нашао

⁹⁹² Садржај политичког дела извештаја дат је у претходном поглављу.

⁹⁹³ AA PA, R - 30090, Belgrad, den 15.01.1936, Vom Faber du Faur an Auswärtiges Amt, Betrifft: Balkanbund.

⁹⁹⁴ AA PA, R - 30090, Belgrad, den 12.03.1936, J. No. 379/36; Vom Faber du Faur an das Auswärtige Amt, Anlage 3, Betrifft: Rücktritt des Kriegsministers Živković.

⁹⁹⁵ AA PA, R - 30090, Belgrad, den 27.03.1936, J. No. 411/36; Vom Faber du Faur an das Auswärtige Amt, Anlage 3, Betrifft: Ernennung eines Generalstabschefs.

⁹⁹⁶ Д. Бојић, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878 – 1960)*, 260.

у првим данима на новој дужности Фабер је истицао да није наишао ни на какву предусретљивост, нити пак на најмању жељу да се успостави било какав додир с њим. Штавише, немачки министар рата фон Бломберг примао је анонимна писма о њему, чији је извор по Фаберу прилично јасно указивао на места блиска Обавештајном одељењу Главног генералштаба, у којима се захтевао његов опозив. У анонимним писмима је стајало како немачки војни аташе штети угледу Великог Немачког Рајха својим неуспешним радом, и како код младог победоносног српског официрског кора тако никада неће изазвати дивљење, које је изузетно битно, уколико се жели да се југословенска војска придобије на немачку страну. У вези са тим Фабер није добио готово никакву подршку од немачких дипломата у Београду. Они су му саветовали да све то игнорише. На крају је отишао код југословенског министра војног, генерала Марића и поставио му питање да ли би му било пријатно да добија таква писма о свом војном изасланику у Берлину. Замолио га је да се постара да писма сличне садржине о њему више не долазе у Берлин. Тако је и учињено што је за Фабера представљало велику победу.⁹⁹⁷

Фаберу је у ситуацији у којој се нашао, преостајало једино да у друштвеном погледу стекне добре позиције у Београду и да српским официрима у Министарству војном, са своје стране са осмехом показује своју равнодушност, а када они сами у нечему покажу интересовање, да у односним питањима успостави пуни контакт.⁹⁹⁸ У раду на промени позиције у којој се нашао, од великог значаја био је према изасланиковом мишљењу његов избор куће на Дедињу. Кућа коју је изнајмио била је направљена у јапанском стилу, имала башту са 14.000 цветова и увек изазивала знатижеље оних припадника српског друштва који су сањали о пределима из бајке, каквих је по Фаберу било подоста. Била је у власништву шефа протокола Ике Новаковића, који је архитектонски план за њену изградњу пронашао на светској изложби у Паризу. Забаве које је Фабер организовао постале су веома посећене, при чему се он није либио да по некад одигра и коло које су водили млађи српски официри, наилазећи на саблажњавање представника немачког дипломатског кора.⁹⁹⁹

⁹⁹⁷ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 226 – 227.

⁹⁹⁸ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 273 - 274; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

⁹⁹⁹ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 214 – 215, 217 – 218.

У свом раду са југословенском војском понашао се крајње повучено и ненаметљиво. Он тако никад није замолио да баш у Београду изврши који обилазак, јер за то није никада добио позив. Тако је на пример начелнику Обавештајног одељења Главног генералштаба Фабер ставио до знања да би му чинило велику част да види Гарду, али да се није усудио да за то из сопствених побуда моли. До позива није никада дошло, а образложено му је да то није уобичајено и да би војни аташе за то морао сам да замоли. Фабер је за све друге јединице то и чинио, али за Краљеву гарду је по сопственом признању сматрао да би то било нетактично. Фаберова тактика почела је, према његовом мишљењу, временом ипак да даје резултате, тако да су и Србијанци постајали благонаклонији према њему, те је почео да ужива поверење.¹⁰⁰⁰

У склопу својих активности на упознавању са јединицама и установама Југословенске војске немачи војни аташе посетио је југословенску Морнарицу у априлу 1936. године у оквиру свог тронедељног путовања кроз западне делове земље, Хрватску, Далмацију и Босну. Том приликом Фабер је посетио Боку Которску и био позван на разарач „Дубровник“. Тамо су га примили командант југословенске морнарице Лутероти и његов начелник штаба. На основу разговора са тим југословенским морнаричким официрима и личних запажања немачки војни и морнарички изасланик је крајем априла обавестио Берлин о свом виђењу стања у југословенској морнарици.

Од морнаричких установа он је том приликом посетио аеродром поморског ваздухопловства Ђеновић – Кумбор који се налазио на шест километара источно од Херцег Новог, Ронилачку школу и Морнаричку школу посебно, затим ратну луку и арсенал у Тивту, аеродром Дивуље код Сплита и разарач „Дубровник“ (капетан Прерадовић), где је јако лепо примљен и на коме га је лично примио командант флоте капетан бојног брода Лутероти.¹⁰⁰¹ Према Фаберу, југословенска Морнарица и копнена војска остављали су на њега изванредан утисак куда год се кретао. У Морнарици се веровало да је основа за изградњу јаке Морнарице постављена у току године и да је ударен јак темељ на коме ће се моћи изградити снажна флота. Говорећи о војном

¹⁰⁰⁰ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 273 - 274; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

¹⁰⁰¹ Лутероти М. Јулије (Бјеловар, 06.01. 1884 – 1946) био је у чину капетана бојног брода у време Фаберове посете на положају команданта Ескадре. У чин адмирала унапређен је 1937. Године. У Априлском рату био командант Штаба Команде Морнарице. О њему видети више: М. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 198.

команданту залива, дивизијском генералу Љубичићу он истиче да је реч о артиљерцу који је раније био ађутант краља Александра. Да је до тада службовао у предкумановској Србији и да не говори немачки, што је према Фаберу можда и намерно учињено због великог броја морнаричких официра који се служе тим језиком. Фабер истиче да је свуда био најсрдачније приман. Лутероти је чак позвао његову жене и њега на чај у свој дом. Ту је боље упознао његовог начелника штаба, капетана фрегате Менига и команданта поморског округа Котор капетана бојног брода Маријашевића (бивши југословенски војни изасланик у Лондону),¹⁰⁰² команданта арсенала у Тивту, капетана бојног брода Емила Маријашевића, његовог оца и команданта разарача „Дубровник“, капетана Прерадовића. Стекао је утисак да су сви они одлични војници. Што се тиче спољне политике у Морнарици је према Фаберовим сазнањима владало мишљење да ће следећи војни испад Италије бити усперен у правцу Далматинске обале. У том случају Југославија није могла очекивати ништа од Француске, а прилично мало од Енглеске. „Аншлус“ и појава Немачке као „јачег суседа“ са својим интересима на Јадранској обали супротним италијанским су према тим мишљењима били од животног значаја за Југославију. Француска, Енглеска и Италија би у тренутној констелацији снага такође могле бити за рестаурацију Хабзбурга, чиме би нарасле претње опстанку Југославије. Према истом извору односи са Чехословачком и Румунијом су због њихових пријатељских односа са Русијом били нарушени. Због тога је остајао у будућности као могућ само ослонац на Немачку у вези са Аустријом. Било каквих симпатија за независну Аустрију Фабер није нигде сусрео. Сви су се надали да односи између Немачке и Италије неће постати превише срдачни и тиме покварити постојеће одличне односе Југославије са Немачком.¹⁰⁰³ Фабер је на тај начин од југословенских официра који су очигледно били добро упознати са званичном политиком Стојадиновићеве владе, чуо све оно што је пријало његовом уху и било у складу са немачким жељама и очекивањима. Очигледно је да ти ставови нису настали без инструкција добијених из Обавештајног одељења Главног генералштаба и Министарства иностраних послова.

¹⁰⁰² Маријашевића П. Владимир (Загреб, 19.06. 1886 - ?) био је у чину капетана бојног брода у време Фаберове посете на дужности команданта Поморске Обалске команде. У чин адмирала унапређен је 1937. године. Пензионисан априла 1940. године. О њему видети више: М. Ђелјас, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 202.

¹⁰⁰³ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; Belgrad, den 05.05.1936, Vom Faber du Faur an Auswärtiges Amt, J. No.488/36 Anlage 1: Bericht über eine 21tägige Reise durch Kroatien, Dalmatian und Bosnien.

Према Фаберовом извештају Италија је код југословенских морнаричких официра била посматрана као традиционални непријатељ који ће увек покушавати да сруши велику Југославију нарочито потстичући анимозитете према њој код Хрвата и Далматинаца. Према ставовима високих официра југословенске Морнарице, рат у Абисинији показао је да велике силе не воде рачуна о малим земљама и да се дошло до закључка да је у њиховом интересу да на првом месту изграде савезничке односе са неким по могућности још јачим суседом.

Фабер је такође приметио и да су односи југословенске Морнарице са енглеском веома срдачни. Енглеска Средоземна флота посећивала је сваке године југословенске луке, па су тамо постојала лична познанства са свим лордовима адмиралитета и сличним личностима које су се барем једном налазиле на челу Средземне флоте. Енглеска пропаганда у Југославији се вршила, према Фаберу, углавном преко флоте. По њему, Французи нису били омиљени и нису умели као Енглези да у Морнарици стекну пријатеље.

Што се тиче унутрашње политике, нигде није могао да уочим никакву опасност у вези са утицајем хрватског питања која би се одразила на борбену готовост. Међу његовим саговорницима из југословенске Морнарице сматрало се да ће хрватско питање временом бити решено и да Хрвати нису у стању да изазову неке веће нереде.¹⁰⁰⁴ Према Фаберовим запажањима постојали су одређени кругови у Загребу и Сарајеву који су сматрали да је војска и нарочито далматинска Морнарица у хрватским деловима земље заражена мишљу о разлазу са Београдом. Он лично стекао је сасвим супротан утисак, и био убеђен да ће војска свако наређење из Београда па и оно које се тиче унутрашње политичке ситуације послушно извршити. По Фаберовој процени опасност за Југославију није долазила изнутра већ из правца Италије и Француске, које су имале мало интереса да подрже једну јаку Југославију, прва да би на тај начин дошла до Далматинске обале, а друга јер се боји да би једна ауторитарна Југославија могла снажно подржати прикључење Аустрије Немачкој.

Фабер је закључио да пут за придобијање Југославије води преко београдске владе а не преко хрватских сепаратиста. По њему је велика штета била у томе што у влади није

¹⁰⁰⁴ Фабер је закључивао да то ипак не значи да ће отпор несрбијских делова југословенске државе (Хрватске, Далмације, Босне) престати и да неће насупрот умереном Мачеку, задобити већину, вероватно уз италијанску помоћ радикална струја на челу са Павелићем који живи у Италији.

било јаке личности па се на сваком кораку осећала љубомора према Немачкој и њеном снажном вођи. У Морнарици се сматрало се да је позиција Стојадиновића изгледа слаба али се томе додавало да се јаки људи никада јавно не откривају. Такође се сматрало да је Петар Живковић склоњен да се не би мешао у политику, те да није удаљен од службе, већ само стављен на располагање. Од информација до којих је дошао као неискрене Фабер је проценио само ставове у вези са Чешком. По њему је обе нације без икакве сумње повезивао осећај заједничког словенског порекла. Југославија је била пуна дивљења према многобројним интелектуалним достигнућима и развијенијој култури братског народа и покушавала да се на њега угледа. Према Фаберу није било за очекувати да ће у скорије време доћи до захлађења односа између две земље.

Његова препорука настала на основу искустава са посетом представницима југословенске Морнарице била је да би успостављању пријатељских односа између Немачке и Југославије сигурно допринеле међусобне размене посета морнарица што би код Југословена било добро протумачено. Нарочито би, по њему, посета разарача „Дубровник“ Немачкој сигурно наишла на одобравање. Жеља за немачким ратним материјалом у Морнарици била је веома је изражена, тако да је Морнарицу видео као једног од најподеснијих посредника за успостављање пријатељских односа између две армије.¹⁰⁰⁵

Ове Фаберове идеје нису међутим у Немачкој одмах наишле на плодно тло, пре свега због деликатности немачко-италијанских односа. Фабер је већ 19. маја 1936. године обавештен да је идеја о посети немачке Морнарице југословенској у току те године одбачена и да на изградњи пријатељских односе са Југославијом треба радити на мање упадљив начин. Појава немачких бродова у југословенским лукама изазвала би према мишљењу Фаберових претпостављених у тадашњој ситуацији значајну пажњу и довела до узнемирености у Италији.¹⁰⁰⁶ Са друге стране, из Команде Морнарице усмено је потврђено да питање посете немачких ратних бродова Југославији неће бити заборављено.¹⁰⁰⁷

Након посете југословенској Морнарици Фабер је у јулу и августу 1936. године боравио на консултацијама у Берлину за време олимпијаде. Нешто пре олимпијаде Хитлер

¹⁰⁰⁵ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; Belgrad, den 05.05.1936, Vom Faber du Faur an Auswärtiges Amt, J. No.488/36 Anlage 1: Bericht über eine 21tägige Reise durch Kroatien, Dalmatian und Bosnien.

¹⁰⁰⁶ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; Berlin, den 19.05.1936.

¹⁰⁰⁷ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad, Berlin, den 23.05.1936; vom Chef Ausland an Herrn Legationssekretär von Bülow.

је отпутовао на партијски конгрес у Нирнберг. На том путу пратили су га сви страни војни аташеи акредитовани у Берлину као и немачки војни изасланици који су позвани на консултације. У својим сећањима о овим консултацијама говори веома штуро.¹⁰⁰⁸ Ипак касније истиче да су само његови извештаји из прве године службе (дакле 1935/36) дошли директно до Хитлера, што након тога то више није био случај.¹⁰⁰⁹

Једна од главних сметњи за јачање угледа немачког војног изасланика у Београду била је његова немогућност да игра главну улогу у питањима посредовања око продаје немачког наоружања у Југославији. Главни проблем представљала је с тим у вези по његовом мишљењу личност и делатност генералног конзула Нојхаузена, који је као представник органа четворогодишњег плана водио све послове са Немачком око наоружања. У Фаберовим сећањима приметна је и лична нетрпељивост према Нојхаузену. Он га описује као особу чија је парола била „J’y suis, j’y reste” (ја сам ту и ту и остајем) коју је у сваком случају успешно спроводио, и без које се, супротно закону и југословенској и немачкој влади, мало шта могло постићи. Фабер се жалио начелнику немачког генаералштаба фон Беку, да Нојхаузен својим деловањем штети како угледу немачког војног аташеа, тако и немачког Генералштаба.¹⁰¹⁰ Из Генералштаба је одговорено да ће његове жалбе по питању немачко-југословенске трговине наоружањем бити представљене Управи за наоружање (Waffenamt) и Штабу за привреду (Wirtschaftsstab), да би се разјаснило питање укључења у те послове војног изасланика, немачки интереси у извозу наоружања у иностранство, и о свим постојећим могућностима које једном коначно треба покушати разјаснити. У писму фон Типелскирха фон Фаберу се такође наводи да слична питања долазе и од војних аташеа из других земаља.¹⁰¹¹ Веома брзо међутим постало му је јасно да тиме штети не само својој већ и позицији начелника Генералштаба. Приликом редовних консултација са војним аташеима код Хитлера у Берлину, Геринг му је тим поводом саопштио да ће у случају ако се посланик не слаже са Нојхаузенем, посланик морати да оде, али да ни Нојхаузен неће бити постављен за посланика. Боденшац, шеф Геринговог кабинета објаснио му је потом да Нојхаузен поседује потпуно поверење Рајхсмаршала, тако да сматра сваки напад на Нојхаузена као

¹⁰⁰⁸ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*,. 198 - 199.

¹⁰⁰⁹ Исто, 200.

¹⁰¹⁰ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 220.

¹⁰¹¹ Barch, RH 2/2922, OKH, Abteilung Fremde Heere; Dok. 7, Belgrad, den 29. 10 1937. von Tippelskirch an von Faber du Faur.

напад на његову сопствену личност.¹⁰¹² Нојхаузенов рад директно је сметао успостављању поверења између немачког војног изасланика и југословенских војних власти пошто је претила опасност да сав његов труд у раду са Југословенима пропадне због тога што су све послове са Немачком око наоружања са немачке стране водили органи за Четворогодишњи план. Тиме се створио утисак да је војни аташе за Министарство војно личност од другоразредног значаја.¹⁰¹³ Огорченост Фабера види се и из његових сећања према којима је у Југославији постојало још једно посланство које је играло важнију улогу од оног у којем је он добио улогу да игра војног изасланика и вероватно још једно треће и четврто којима су се обе земље служиле када су желеле да лове у мутном. Једно од њих имало је по Фаберовом мишљењу вероватно своје седиште у Абверу а друго у Рајхсгрупи Индустрија (Reichsgruppe Industrie). Та посланства држала су новац и због тога су била реална, док су према Фаберу званичне немачке дипломате представљале само посланство на папиру.¹⁰¹⁴

Ако је веровати Фаберу његов положај у Југославији ипак се полако поправљао. У моменту конкордатске кризе он је запазио да је постепено стицао пријатеље и сам уживао поверење. Доказ за то била је и предаја пуковске значке 2. планинског пука коју је до тада имао само француски војни аташе.¹⁰¹⁵ Те 1937. године, када је Немачка навелико почела да се наоружава поново је боравио у Берлину на консултацијама. Хитлер му је том приликом изгледао доста самоуверенији. Нису га много занимали извештаји војних изасланка јер је сада већ све функционисало и у односима са Италијом и са Пољском и у Шпанији. Он је по Фаберу желео да општи сада само са Рибентропом, Канарисем и евентуално Химлером. Фабер је том приликом имао утисак да фон Бек и Штулпнагелов наследник фон Типелскирх нису знали шта да раде са војним изасланицима, да су сматрали да је њихово присуство непотребно пошто су својим извештајима могли да

¹⁰¹² Да Фаберове оптужбе против Нојхаузена нису биле без основа можда најбоље сведочи чињеница да је овај августа 1944. године ухапшен због злоупотреба у раду и коришћења транспортних капацитета у личну корист, за изградњу приватног имања у околини Београда, те за кријумчарење девиза у Мађарску и злата у Швајцарску. Геринг је успео да издејствује Нојхаузену ослобађање, али је овај морао напустити дотадашњу функцију на којој се налазио. (David Irving, *Göring: a Biography*, (e-Book) Parforce UK Ltd, 2002, 644 – 645).

¹⁰¹³ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 274; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

¹⁰¹⁴ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 220 - 221.

¹⁰¹⁵ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 274; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

покваре односе између Рајхсканцеларије и Министарства рата, износећи супротне информације од оних које је Хитлеру сервирао официр за везу, мајор Хосбах, његов главни ађутант.¹⁰¹⁶

Крајем августа 1937. генерал фон Фабер ди Фор је пратио и заседање Сталног савета Мале Антанте на Бледу,¹⁰¹⁷ а након тога присуствовао и на Купском маневру југословенске војске одржаном септембра 1937. године у области северозападно од Загреба и југоисточно од Љубљане. На маневру су поред војне мисије земаља Мале Антанте, Француске, Италије, Грчке, и Турске, били присутни и војни представници других земаља акредитовани у Београду.¹⁰¹⁸ То су били до тада најкомплекснији војни маневри Југословенске војске, на којима је демонстрирана нова опрема у артиљерији, вези и инжењерији, те резултати обуке планинских, интендантских и јединица везе у сарадњи са француским официрима стажерима.¹⁰¹⁹ Позив да присуствује маневрима Фабер је протумачио као знак побољшања односа између две земље. То је уједно за њега била и једина прилика за време читавог мандата да се упозна са радом великих јединица југословенске војске. У свом званичном извештају Фабер је нагласио да је његово лично учешће на маневрима протекло у складу са добрим односима између Југославије и Трећег Рајха.¹⁰²⁰ Војностручни део Фаберовог извештаја по југословенску војску ипак није био ни мало ласкав. Наиме, Фаберов закључак на основу свега виђеног био је да „према јаком лику југословенског војника стоји изразито слабо руководство“.¹⁰²¹

У својим мемоарима насталим 1953. године био је чак доста критичнији него у свом званичном извештају насталом одмах након маневара. По речима немачког војног изасланика у Краљевини Југославији, страним војним представницима приказан је само један део вежбе са нагласком на најважнија достигнућа у обуци и опреми. Као и код италијанских маневара из 1932. године радило се само о једном парадном делу, који је страним војним представницима требао да пружи улепшану слику стварног стања у

¹⁰¹⁶ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 199 - 200.

¹⁰¹⁷ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 16. August 1937. Z. Zt Bled, Parkhotel

¹⁰¹⁸ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 584, 595 - 597.

¹⁰¹⁹ M. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 41.

¹⁰²⁰ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 29. September 1937.

¹⁰²¹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 263; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

југословенским оружаним снагама. То је било урађено нарочито због присуства начелника француског генералштаба, Мориса Гамелена, који је требало да се увери у резултате сопственог рада на реформи југословенске војске. Након маневара, према речима фон Фабера ди Фора, Југословени нису оставили утисак високе борбене готовости. Гамелен је био незадовољан виђеним, што је изразио на тај начин што је био окренут леђима маневрима, шетао по околини и није сачекао завршну критику рада команданата. Југословене је по сведочењу Фабера, посебно наљутило и то што је Гамелен доста времена провео у разговору са њим лично. (...) Југословени се ни Гамелену ни Фаберу, према сведочењима последњег, нису показали на маневрима од већег борбеног квалитета. И поред тога, немачка влада имала је и даље погрешну представу да се ради о најбољим војницима Балкана.¹⁰²²

Немачки војни изасланик је био део протокола и приликом Стојадиновићеве посете Рајху. Са њим је био приликом посете маневарској просторији где му је домаћин био Фрич. Било је то на месец дана пре Фрич-Бломбергове афере и сукоб између Фрича и Геринга већ се осећао. Он је пратио Стојадиновића и приликом посете Круповим фабрикама у Есену. Том приликом Стојадиновић није по Фаберу добио топове од Крупа јер није имао девизе да их плати нити довољно сировина да их да у замену за девизе. Стојадиновић је даље продужио на карневал у Минхен и по Фаберу у Немачку дошао с намером да се проведе.¹⁰²³ И овом приликом Фабер је присуствовао саветовању војних изасланика са Хитлером. Хитлер их је као и увек примио на радни доручак и том приликом сео је до генерала фон Фабера ди Фора и изнео му своје будуће планове. Хитлер му је том приликом рекао да ће ускоро почети са походом против Аустрије. То ће ићи лако, пошто се са Стојадиновићем договорио јер он више воли Аншлус него рестаурацију Хабзбурга. Мусолини ће се с тим сагласити, пошто му не преостаје ништа друго јер је након авантуре у Абисинији био у непријатељству са Енглеском и Француском. Биће теже када отпочне са остваривањем плана против Чехословачке, али пошто се Стојадиновић на помен Мале Антанте само насмејао и то ће ићи. Једино кад буде напао на Пољску сви ће се окренути против њега.¹⁰²⁴

¹⁰²² M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 227.

¹⁰²³ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 201 - 204.

¹⁰²⁴ *Исто*, 204 - 205.

Стојадиновићева посета била је свакако догађај од прворазредног значаја за даљи развој немачко-југословенских односа тако да је у вези са остваривањем својих идеја о приближавању две војске фон Фабер ди Фор прве успехе видео тек у 1938. години. Тада је наине први пут један немачки ратни брод посетио југословенску луку. Реч је о крстарици *Emden* која је посетила Дубровник од 28. фебруара до 7. марта те године.¹⁰²⁵ Ипак, главна сметња побољшању војне сарадње био је према оценама фон Фабера ди Фора југословенски министар војни генерал Љубомир Марић. У првој половини маја је с тим у вези уследила и интервенција немачког посланика фон Херена код Стојадиновића против генерала Марића. Посланик се у разговору дотакао одбојног држања министра војног по питању слања немачких официра на стажирање у југословенску војску. Министар председник је обећао посланику да ће тај проблем разјаснити са министром војним.¹⁰²⁶

Након тога уследила је посета немачких ваздухопловаца ваздухопловној изложби у Београду. За припрему посете једне немачке ваздухопловне ескадриле поводом међународне ваздухопловне изложбе, одговорно лице испред Немачке био је генерални конзул Нојхаузен. Због тога се немачком војном изасланику чинило да је посланику одузета било каква иницијатива и да Нојхаузен као Герингов лични изасланик код кнеза намесника и Стојадиновића игра одлучијућу улогу у развијању немачко-југословенских односа.¹⁰²⁷ Интересантно је напоменути да су том приликом једино немачка и италијанска делегација биле заступљене са ескадрилама војних апарата са посадом. На изложби су биле заступљене Немачка, Италија, Чехословачка, Пољска, Енглеска, Француска, Холандија, САД, Мађарска и Југославија. Енглеска и Француска нису излагале авионе већ само најмодерније авионске моторе и другу опрему.¹⁰²⁸ Изасланство немачког ваздухопловства које је према наводима југословенске штампе чинила Друга борбена група немачких бомбардера из Грајсфелда на 38 авиона¹⁰²⁹ са 45 официра и 150 подофицира под вођством немачког ваздухопловног генерала Ферстера боравило је у Краљевини Југославији од 29. маја до 1. јуна 1938. године. Немачки војни аташе оценио је

¹⁰²⁵ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 694.

¹⁰²⁶ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 17. Mai 1938.

¹⁰²⁷ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 5. Mai 1938.

¹⁰²⁸ *Политика*, недеља, 29. мај 1938, 6.

¹⁰²⁹ „Председник владе г. Др Милан Стојадиновић посетио је Сајмиште уочи отварања ваздухопловне изложбе“, *Политика*, субота, 28. мај 1938, 5.

да посета немачког Ваздухопловства представљала један велики успех, такође и за њега лично, јер је сам посету охрабрио и уредио цео њен програм. Захваљујући посети он је ступио у контакт са многим млађим и старијим југословенским официрима и примио у сопственом дому представнике министра војног, начелника генералштаба, затим команданта Ваздухопловства и начелника његовог штаба, команданта Морнарице и друге многобројне југословенске госте са супругама.¹⁰³⁰ Присуство генерала Душана Симовића на пријему, који ће након смене министра војног Марића доћи на положај начелника Главног генералштаба имала је за последицу чињеницу да га је у свом завршном извештају генерал Мориц фон Фабер ди Фор окарактерисао као самосталну и пажње вредну личност који је за разлику од министра војног Недића био по Фаберу Европејац снажан, хладан и патриота.¹⁰³¹

О подизању нивоа војне сарадње свакако сведочила је и чињеница да је од 1. јуна, дакле на дан завршетка посете, као посебан ваздухопловни аташе за Југославију постављен мајор Карл Аугуст фон Шенебек.¹⁰³² Реч је о ваздухопловном асу из Првог светског рата из ескадриле Црвеног барона чији је последњи командант био капетан Херман Геринг. И поред тога његови односи са Францом Нојхаузенем као личним представником Геринга у Југославији према мишљењу фон Фабера били су доста хладни. Нојхаузен је као резервни мајор уживао веће поверење код Геринга него Шенебек тако да се дуализам се наставио.¹⁰³³ Шенебек ће се на дужности у Београду задржати до лета 1939. године када прелази на нову дужност ваздухопловног аташеа у Софији.¹⁰³⁴

Политички значај ове посете најбоље је проценио посланик фон Херен. У свом извештају он истиче да је у политичком смислу, с обзиром на чињеницу, да се ради о првој посети једне читаве јединице немачког Ваздухопловства иностранству, а такође и с обзиром на чињеницу, да је ова посета задесила југословенски главни град баш у моменту, у коме је спољнополитичка ситуација због немачко-чешких тензија била изузетно

¹⁰³⁰ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 8. Juni 1938.

¹⁰³¹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 269; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

¹⁰³² AJ, 74 – 190 – 528, Министарство иностраних дела – канцеларији његовог величанства краља, Прот. Бр. 3830/38 од 10. јуна 1938. године.

¹⁰³³ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 8. Juni 1938.

¹⁰³⁴ <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/S/SchoenebeckCarlAugustv.htm>/09.01.2014/

лабилна, посета одјекнула као права сензација. Према посланику са француске и чешке стране одмах након најаве посете били су уручени оштри демарши југословенском Министарству спољних послова који су хладно одбијени уз објашњење да се ради о посети ваздухопловној изложби.¹⁰³⁵ Посета је дала и прве резултате у продубљивању сарадње. Након ње дошло је до упућивања југословенских ваздухопловаца на стаж у Немачку, док се упућивање немачких ваздухопловних официра на стаж у Југославију није десило.¹⁰³⁶

Немачки војни изасланик, генерал фон Фабер ди Фор је присуствовао као посматрач и на последњем заседању Сталног савета Мале Антанте на Бледу од 21. до 23. августа 1938. године.¹⁰³⁷

На консултацијама у Берлину фон Фабер ди Фор је као војни аташе у Југославији последњи пут боравио почетком 1939. године. Пред полазак у Берлин он је 28. јануара 1939. посетио Обавештајно одељење југословенског Главног генералштаба, где је разговарао са начелником тог одељења и шефом секције за везу. Фабер је том приликом саопштио да 29. јануара одлази преко Мађарске и Варшаве у Немачку на састанак војних изасланика, где је требало да се задржи до 1. марта. Рекао је да жели да види Варшаву док је још војни изасланик пошто то доцније вероватно неће моћи. Његов пут за Берлин имао је за циљ још и то да се обавести када ће доћи на ред за командовање, јер му је предстојао пријем команде над једном дивизијом. Том приликом Фабер се распитивао око организације југословенских маневара у 1939. години, покренуо питање око мобилизацјских припрема у Италији, Француској и Немачкој, поменуо 6. март као фаталан датум као и питање Украине. Немачки војни изасланик је изразио наду да се до његовог повратка, то јест до 1. марта неће ништа десити, али да свакако мора бити у Београду 6. марта. Кад је упитан зашто баш 6. марта одговорио је да је то фаталан датум а на даље инсистирање, према сведочењу југословенских обавештајаца одговорио је полуозбиљно-полушаљиво да се Хитлер управља према звездама и да не предузима ништа ако му астролози не пруже повољне податке, тј. ако констелација звезда није повољна.

¹⁰³⁵ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, J.Nr. 1511/38 Lu, Belgrad, den 3. Juni 1938. (Abschrift)

¹⁰³⁶ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 273; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

¹⁰³⁷ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militärattache an Herrn von Toppelskirch, Zur Zeit Bled, den 23. August 1938.

Хитлер је по њему радио као Валенштајн. Аташе је додао да се он у то не разуме, али да је то тако код Хитлера.¹⁰³⁸ Очигледно је да стари јункер није могао да се суздржи и да је овога пута, далеко од дипломатског такта имао потребу да покаже аристократски презир према скоројевићу Хитлеру, чега су уосталом пуни и његови мемоари.

И приликом овог боравка консултације су подразумевале пријем код Хитлера, у Министарству иностраних послова и Министарству рата. Под Рибентропом се по Фаберу однос МИП-а према војним изасланицима потпуно променио, што је указивало на опадање њиховог значаја. Министар иностраних послова више није присуствовао на заједничком доручку и пријем је имао само формалну страну. Рибентроп га је лично само једанпут примио. Том приликом Рибентроп му је саопштио да је главни интерес Осовине да Балкан приступи Тројном пакту.¹⁰³⁹ Убрзо након тога дошло је до пада Стојадиновићеве владе која је по мишљењу Немаца била и главни заговорник такве политике. Фабер је и лично веома ценио Стојадиновића чија је по њему велика заслуга била у томе што је први сагледао велику будућност Немачке и што је спољнополитичко кормило Југославије са беспримерном храброшћу и спретношћу заокренуо за 180 степени. Према Фаберу Немачка је била дужна да му то никада не заборави.¹⁰⁴⁰ У вези с тим, почетком марта 1939. године закључак фон Фабера ди Фора био је да Немцима у последње три године није пошло за руком да Србе и војску у којој су они најзаступљенији, коначно одреде за пријатељство са Немачком.¹⁰⁴¹

У јуну 1939. Фабер је поново позван у Берлин. Овога пута био је са супругом у пратњи југословенског кнежевског пара приликом њихове посете Немачкој. Приликом војне параде приређене у част кнеза Павла Фабер је такође стајао на бини поред њега.¹⁰⁴²

У свом завршном извештају из јула месеца 1939. свакако под утицајем политике Цветковићеве владе и потписаног споразума о кредиту за наоружање у износу од 200 милиона Рајхсмарака оцене из марта су биле донекле ублажене. Фабер се оглађивао да му је пружена врло мала могућност да упозна армију, што није повезивао са злом вољом, већ са устезањем и осећајем мање вредности код Југословена у односу на једну велику армију.

¹⁰³⁸ AJ, 37 – 30 – 463 – 464.

¹⁰³⁹ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 206 - 207.

¹⁰⁴⁰ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 267; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

¹⁰⁴¹ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militärattache an Herrn von Toppelskirch, Zur Zeit Bled, den 4. März 1939.

¹⁰⁴² M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 207, 241 – 252.

Југословени су по њему чак и у односу на своје балканске савезнике у том погледу били уздржљиви и бојали су се да би могло бити примећено нешто што није у реду а о чему би се могло говорити у иностранству. Он је закључивао да се после четири године може рећи за односе немачког војног аташеа са југословенском армијом да су нормални, а делом и пријатељски. За будуће односе Фабер је предлагао да се у Београд не долази са крупним жељама или са намером да се нешто спроведе силом, и да у наредним годинама треба настојати да се путем обостраног упућивања на стаж, најпре у трупи а затим и у Генералштабу, као и путем широког учешћа на маневрима на једној и на другој страни, постепено успостави чвршћа веза. Темпо којим на том путу треба кренути биће по Фаберу пресудан и могао се од случаја до случаја одредити.¹⁰⁴³

Последњи велики успех немачке војне дипломатије за који се заслуге могу приписати генералу фон Фаберу ди Фору била је посета Југословенске морнаричке академије и њеног школског брода „Јадран“ немачкој Морнарици, у јулу 1939, након посете коју је претходно учинила енглеској и француској морнарици.¹⁰⁴⁴ Тиме су у потпуности за његовог мандата испуњени они кораци за приближавање југословенске и немачке војске за које се залагао генерал ди Фор још на почетку свог ангажмана у Београду.

Као војни аташе Фабера ди Фора ће у јулу 1939. године сменити пуковник Рудолф Тусен (Rudolf Toussaint). Тусен је претходно у октобру 1938. био наименован за војног аташеа у Чехословачкој, а потом, са ликвидацијом Чехословачке од априла 1939. на исту дужност у Београду.¹⁰⁴⁵ Исте године, септембра месеца за ваздухопловног аташеа немачког Рајха у Београду и Атини, са седиштем у Београду био је наименован потпуковник (од 1940 пуковник) Артур Лојман (Arthur Laumann), иначе такође чувени ваздухопловни ас из Првог светског рата из ескадриле Црвеног барона и самим тим особа која је блиско познавала Хермана Геринга из најранијих дана.¹⁰⁴⁶ Одлазак генерала фон Фабера ди Фора са положаја војног аташеа поклопио се са избијањем светског конфликта

¹⁰⁴³ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 274; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

¹⁰⁴⁴ V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, Minhen, 1984, 19 - 21.

¹⁰⁴⁵ <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/T/ToussaintRudolf.htm/09.01.2014/>

¹⁰⁴⁶ http://geocities.com/~orion47/WEHRMACHT/LUFTWAFFE/Generalmajor/LAUMANN_ARTHUR.html/09.01.2014

за време којег ће оружане снаге Трећег Рајха у Краљевини Југославији представљати његови наследници за које је својим ангажманом он утро пут.

Након доласка првог немачког војног аташеа у Краљевину Југославију, следећи потез на продубљивању војнополитичких односа између две земље било је постављење првог југословенског војног аташа на резиденцијалној основи у Берлину. До тога је дошло у 1936. години из, како је пуковнику фон Фаберу ди Фору објаснио начелник југословенског Главног генералштаба, армијски генерал Љубомир Марић, буџетских разлога.¹⁰⁴⁷ Личност потенцијалног првог југословенског војног аташеа у Немачкој изазвала је одмах пажњу немачких званичних кругова. Немачки војни аташе распитивао се званично у Министарству Војске и Морнарице ко би могао доћи на ту функцију. Званичан одговор није добио због, како је сматрао, промена на челу Министарства (пад Петра Живковића) али је незванично сазнао да се ради о пуковнику Верићу који се налазио на дужности у Министарству Војске и Морнарице. Констатација немачког војног изасланика да се ради о официру из старе српске гарде, више је говорила о очекивањима Немаца него о реалним чињеницама.¹⁰⁴⁸ Наиме, на функцију југословенског војног изасланика у Немачкој ступиће 15. маја 1936. године пешадијски пуковник за Ђенералштабне послове Жарко А. Верић, који је по националности био Хрват.¹⁰⁴⁹ Први југословенски војни изасланик у Немачкој потицао је из редова бивших млађих аустроугарских официра примљених у југословенску војску након уједињења. Ипак замена утицајних српских кадрова официрима несрпског порекла, и ако је била реч о припадницима југословенских народа, те и ако се прешло на заступање на резиденцијалној основи, дочекана је веома лоше. Према оцени немачке стране Југословени су приликом одабира кандидата изгледа више водили рачуна о томе да они течно говоре немачки језик него да буду личности од формата код кнеза Павла или српског генералитета.¹⁰⁵⁰ Верић је, како се сећао Милош Црњански, био веран сарадник посланика Цинцар-Марковића који је као бивши аустро-угарски официр знао Немце добро, пошто је уз њих као савезник ратовао и њихова одликовања носио. Цинцар-Марковић се према истом извору трудио да

¹⁰⁴⁷ AA PA, R - 30090, Militärattache, J. № /35, Belgrad, den 04.11.1935, Empfang durch den Chef des Generalstabs General Marić.

¹⁰⁴⁸ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; Belgrad, den 12.03.1936, Vom Faber du Faur an das Auswärtige Amt, J. No.379/36 Anlage 1: Bericht betreffend jugoslawischen Militärattache in Berlin.

¹⁰⁴⁹ ВА, ДПП, Верић Адама Жарко

¹⁰⁵⁰ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 270; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

преко Верића сазна сваку новост о немачкој војсци, а када је Верић сазнао да Немци формирају и четврту оклопну дивизију, овај је због тог успеха данима био озарен, „као да је пронашао Хитлерову ратну директиву“.¹⁰⁵¹

Делатност пуковника Жарка Верића у Немачкој била је повезана и са једном афером у вези са набавком противоклопних топова за потребе југословенске војске крајем 1937. и почетком 1938. године. Почетком јануара 1937. године немачки војни аташе у Београду добио је извештај о посети Ђорђа Роша, генералног конзула Норвешке у Краљевини Југославији немачким привредним органима. Берлину се чинило да се преко Роша могло утицати и на југословенског војног аташеа у Берлину да иступа у немачку корист у вези са југословенским војним набавкама.¹⁰⁵² До Верићевог ангажовања по том питању дошло је у време Стојадиновићеве посете Рајху у јануару 1938. године. У свом извештају о набавци противоклопних топова Верић је писао да се Стојадиновић на основу експертизе Круповог директора Милера zaloжио за калибар противоклопних топова од 38 mm који су користили Немци уместо већег чешког калибра 47 mm који је наручила Југославија, уз образложење да чешки калибар још није довољно усавршен и због тога није усвојен у наоружању Вермахта.¹⁰⁵³ Очигледно је била по среди жеља Немаца да Југословенима испоруче своје лошије топове у компензацији за сировине уместо одличних чешких већег калибра, од којих ће касније један неиспоручени део намењен југословенској војсци, након окупације Чешке Вермахт задржати за себе.¹⁰⁵⁴ Ове немачке намере подупирао је југословенски војни изасланик, генералштабни пуковник Жарко Верић, који је у својим извештајима више пута понављао предности противоклопних топова калибра 37 mm у односу на оне од 47 mm, наводећи као основу за то мишљење немачких „стручњака“ да су цев и лафет много тешки што онемогућава пешадију да ово оруђе брзо и лако преноси приликом промене положаја, те да их карактерише изражена

¹⁰⁵¹ M. Crnjanski, *Embahade*, I –III, 192.

¹⁰⁵² Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Wa Stab III Nr. 94/37 g. Wa St III, den 12. Januar 1937. (Abdruck für Militärattasche in Belgrad)

¹⁰⁵³ BA, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

¹⁰⁵⁴ До компликација са испоруком из Чешке већег дела од 379 п.о. топова 47 mm за потребе југословенске војске дошло је крајем јануара 1940. Хитлер је, због ратних потреба немачке војске забранио да се преостали топови извезу у Југославију. Југословенска влада је на ову забрану реаговала обуставама извоза метала и руда, па је, пошто је Хитлер и даље одбијао да се југословенима испоруче преостали п.о. топови од 47 mm компромисно решење нађено тако што је донета одлука да се у фебруару и марту 1940. Југославији испоручи 150 п.о. топова калибра 37 mm, који су стигли у априлу. О томе видети: L.Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova XIII, Beograd 1975, 235

јачина трзаја која захтева стално поновно нишањење, које представља губитак времена у отсудним моментима.¹⁰⁵⁵ Као закључак свог извештаја о овом питању Верић наводи да „Немци апсолутно и категорички одбацују сваку помисао да у своје наоружање уведу оруђе калибра 4,7 cm јер оно далеко изостаје иза калибра 3,7 cm, те да и они увиђају да се оклопи ојачавају али кажу да за сада бољег оруђа нема и да калибар 4,7 cm не може заменити овај противтенковски топ који они имају у свом наоружању.“ Верић закључује да се „оруже 4,7 cm по њиховом схватању може користити у позицијском рату. За маневарски рат оно није подесно.“¹⁰⁵⁶ Интересантно је напоменути да је пуковник Жарко Верић, као југословенски војни изасланик у Немачкој два пута одликован немачким одликовањима: први пут априла 1937, а други пут марта 1938, након посете Милана Стојадиновића Трећем Рајху и то Крстом за заслуге реда немачког орла I степена.¹⁰⁵⁷ Након овога југословенска генералштабна комисија отишла је у Чехословачку и решила да тамо набави противоклопне топове, док се Верић није задржао на положају војног изасланика у Немачкој читав предвиђени мандат од четири године. Верић је положај напустио у децембру 1938, након две и по године, а по доласку и увођењу у дужност његовог наследника на том положају, генералштабног пуковника Владимира Ваухника. Свакако да се може наслутити да узроке смене Верића пре истека мандата треба тражити и у чињеници да је у југословенско-немачким односима више заступао немачке него југословенске интересе. Један од његових последњих извештаја који је као војни изасланик послао за Београд односио се на немачке припреме за освајање чехословачких утврђења. У том извештају он је изнео све елементе блицкрига (падобранци, јуришне трупе, ударне трупе од тенкова и механизоване пешадије ваздухопловне јединице за обрушавање). Верић није директно сазнао из разговора са немачким официрима каква би била оперативна и тактичка употреба тих јединица али је добро претпоставио да би након напада бомбардерских јединица следила акције јуришних одреда који би рушењем и замагљивањем припремали надирање ударних дивизија. Падобранске јединице служиле би по његовом закључку за пресецање везе у позадини између појединих упоришта и

¹⁰⁵⁵ Тачност гађања је по Верићу мања због великог растурања зрна и смањене брзине због веће тежине пројектила. Он износи да због свих изнетих чињеница ни пробојност оклопа није значајно већа него код по топова калибра 37 mm. Као услов за боље дејство топова од 47 mm, Немци наводе повећање дужине цеви на два метра што се не може усвојити за једно противоклопно оруђе због величине циља и масе оруђа.

¹⁰⁵⁶ ВА, П-17, К-85, Ф-2, р.б.31:Подаци за противтенковски топ 4,7 cm, Војни изасланик КЈ у Немачкој, Пов. Бр.8 од 15.02.1938. – Господину министру ВиМ (за артиљеријско-техничко одељење)

¹⁰⁵⁷ ВА, ДПП, Верић, Адама, Жарко.

њихових делова односно са дубљом позадином и резервама.¹⁰⁵⁸ За разлику од Верића, његов наследник на позицији у Берлину, генералштабни пуковник Владимир Ваухник није добио ни једно немачко одликовање.¹⁰⁵⁹ Скандал са Верићем није био и једини који се односио на југословенске војне изасланике на територији Трећег Рајха. Тако је на пример са аншлусом Аустрије и његовим последицама био везан и један немио случај о коме су највише југословенске војне власти биле извештене тек крајем 1938. године. Командант I армијске области армијски генерал Милорад В. Петровић обавестио је 31. децембра 1938. године начелника генералштаба армијског генерала Душана Симовића да је сасвим случајно из једног поузданог извора добио податке да се бивши југословенски војни изасланик у Бечу пуковник за ђенералштабне послове Милан Калуђерчић, у том моменту југословенски војни изасланик у Варшави после извршеног аншлуса и приликом прогона Јевреја из Аустрије бавио недозвољеним преносом новца и разног накита појединих емиграната Јевреја користећи се дипломатским имунитетом приликом преласка границе. За те услуге Калуђерчић је према наводима за те врсте услуга примао велике награде. Тако је према истом наводу само једном лицу којем је госпођа Калуђерчић пренела 350.000 динара узео преко 150.000 динара. То није био случај само са тим лицем већ се према изјави агента из југословенског посланства у Бечу радило и са другима.¹⁰⁶⁰ Према оценама генерала Симовића случај је био озбиљан и врло деликатан те се стога тражило да се све подробно испита, укључујући и име лица из југословенског посланства које је врбовало емигранте.¹⁰⁶¹ Епилог ове афере остао је непознат.

Након смене Верића на дужност војног изасланика у Немачкој ступио је 26. новембра 1938. године ђенералштабни пуковник Владимир Ваухник који је у том својству остао до априлског рата 1941. године.¹⁰⁶² Пошто је уједно био војни, поморски и ваздухопловни аташе Ваухник се јавио свим командантима родова Вермахта: фелдмаршалу Герингу, генералпуковнику Браухичу и адмиралу Редеру. Ваухник се сећао да су се сва надлештва немачке војске озбиљно трудила да учине војним изасланицима

¹⁰⁵⁸ ВА, П-17, К-130, Ф-3, р.б.44; Прилог Стр.пов. бр. 518/38, Немачке припреме за овлађивање чехословачких утврђења,

¹⁰⁵⁹ ВА, ДПП, Ваухник, Миховила, Владимир.

¹⁰⁶⁰ ВА, П-17, К-11, Ф-4/1, р.б 10. Командант I армијске области – начелнику Главног генералштаба. Лично – строго поверљиво, Нови Сад, 31. 12.1938.

¹⁰⁶¹ ВА, П-17, К-11, Ф-4/1, р.б 11. Начелник Главног генералштаба – команданту I армијске области Лично – строго поверљиво, Нови Сад, 31. 01.1939.

¹⁰⁶² ВА, ДПП, Ваухник Михаела Владимир

посао што пријатнији, наравно увек са одговарајућом резервом и са дискретном присмотром.¹⁰⁶³ За разлику од свог претходника Верића пуковник Ваухник је од самог почетка изазивао сумње на немачкој страни. Сама чињеница да је био Словенац, те да се словеначка интелигенција највише експонирала у антинемачким ставовима могла је у томе играти одређену улогу. Већ у марту је до немачке војне обавештајне службе доспела информација да је Ваухников брат, адвокат из Марибора изјавио да зна из поузданих извора да је Стојадиновић срушен по изричитој жељи Енглеза.¹⁰⁶⁴ Није ни чудо што је нови југословенски војни изасланик изазивао подозрење Абвера пошто се одмах по доласку у Немачку са великом ревношћу бацио на проучавање немачких правила за војну обуку и ратну службу тако да је већ априла 1939. предао југословенском Генералштабу извештај под насловом „Борбена начела немачке војске“. Ма да је рад био поверљиве природе за њега је сазнао немачки генералштаб и позвао га на слободан разговор да би се сазнало како он тумачи њихов начин ратовања. Ваухник је уврдио након разговора да су његовим закључцима задовољни и закључио да је немачко војно вођство већ онда хтело да убеди суседне земље, посебно оне мале и средње о надмоћности војног потенцијала немачке војске, да би им утерало страх и учинило их приступачним за касније немачке захтеве.¹⁰⁶⁵ Колико му је у упознавању са немачком доктрином помогао Верић који је како смо видели први спознао њене елементе и припремао Ваухника месец дана за предају дужности, остало је непознато. Већ у мају 1939. Абвер II је скренуо пажњу на преписку југословенског војног аташеа Владимира Ваухника са његовим братом који је према немачким сазнањима играо водећу улогу у Немачкој непријатељски настројеним круговима. Ваухник је писао да су га пријатељски примили генералфелдмаршал Геринг и фон Рибентроп, да се код Геринга задржао сатима, да ће се Југословенска војска наоружати у Немачкој и да му је у Немачкој указано пуно поверење. Пошто је његов брат био међу највећим мрзитељима Немаца и има контакте са насилничким бандама и војском нарочито, из Абвера II је стигло упозорење да се обратити посебна пажња на пуковника Ваухника.¹⁰⁶⁶ Ваухников извештај о новој немачкој доктрини који је послат у Београд у

¹⁰⁶³ V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 10.

¹⁰⁶⁴ Barch, MA, RM 7/2706 a, Auslandsdienst, Bericht Nr. 888/39. Jugoslawien, Innenpolitisches. Belgrad, den 21. März 1939.

¹⁰⁶⁵ V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 11.

¹⁰⁶⁶ Barch, MA, RM 7/2706 a, Nr. 6713/39 geh. Ausl Ic, 20.05.1939, Abschrift aus einem Bericht eines zuverlässigen V-mannes der Abwer II.

пролеће 1939. у трупне јединице Југословенске војске упућен је тек 2. септембра 1939, дакле одмах након избијања немачко-пољског сукоба.¹⁰⁶⁷

У међувремену Ваухник је радио на успостављању друштвених веза на стари и опробани начин још од времена Балугџића. Наиме, војни изасланици скупљали су се најмање једном месечно у у елегантном берлинском реторану *Horchner* на другарски састанак где су обично били позвани и неки високи немачки официри. Једанпут су то били официри КоВ-а, други пут морнарице, па ваздухопловства, наизменично. То је пружало могућност војним изасланицима да се боље упознају са појединим официрима из генералштаба и да са неким од њих дођу у уближи контакт. На тај начин је сваки војни изасланик успео да придобије за себе једног оданог пријатеља у вишим немачким војним круговима, а Ваухнику је изгледало да су те улоге немачки генералштабни официри поделили између себе. С времена на време и војнодипломатски кор се окупљао само међусобно, па су ове вечери постајале праве берзе за размену обавештајних података.¹⁰⁶⁸ Како се сећао дипломата Урлих фон Хасел, *Хорхер* је у то време био место на коме се окупљао берлински крем. Ту су се могли срести директори великих предузећа, филмске звезде и водећи људи националсоцијалистичке партије. У *Хорхеру* је време проводио и пуковник Ханс Остер, човек за везу Абвера са Министарством иностраних послова.¹⁰⁶⁹ Од приличног значаја за рад пуковника Ваухника у Берлину била је и посета кнеза неамесника почетком јуна 1939. године. Захваљујући тој посети Ваухник је успео да стекне познанства и пријатељства у немачком Генералштабу у коме се, захваљујући добрим везама осећао као код куће.¹⁰⁷⁰ Ипак, када је реч о друштвеном животу немачки контраобавештајни органи који су били задужени за праћење Ваухниковог рада тврдили су да је у поређењу са осталим дипломатама његов друштвени живот био прилично ограничен. Он се састајао са официрима само приликом уобичајених службених сусрета, а тако је било и у његовим односима са осталим члановима дипломатског кора, нарочито војним аташеима других земаља који су били његови пријатељи. Према оценама Гестапоа ови састанци у друштву и на пријемима нису му никако могли пружити прилику да се

¹⁰⁶⁷ ВА, П-17, К-26, Ф-1, р. 6.9/1; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Стр.Пов.Ђ.Об.Бр.2537 од 2. септембра 1939. Борбена начела немачке војске.

¹⁰⁶⁸ V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 88.

¹⁰⁶⁹ U. von Hassell, *Vom Anderen Deutschland*, Frankfurt am Main und München, 1964, 87.

¹⁰⁷⁰ V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 23.

ангажује у било каквом интензивнијем обавештајном раду.¹⁰⁷¹ Једна од активности на којој је био ангажован до отпочињања светског сукоба била је и посета југословенског школског брода *Јадран* Хамбургу у јулу 1939. Брод су у луци дочекали југословенски посланик у Берлину др Иво Андрић и војни аташе пуковник Владимир Ваухник, који је заједно са заповедником брода капетаном Качићем учинио посете немачким локалним властима. Како се сећао касније југословенски војни аташе, Хамбург је у то време стајао још увек под утиском кнежеве посете Берлину, па су Југословене сматрали за праве савезнике Немачке. Ваухник је захваљујући посети *Јадрана* успео да обиђе и велику немачки морнаричку базу Кил где је успео да дође до драгоцених података о развоју немачке подморничке флоте.¹⁰⁷² Ваухников рад у Немачкој за историју југословенско-немачких односа биће много значајнији у периоду од избијања Другог светског рата до немачког напада на Краљевину Југославију.

3.3. Прве југословенске набавке наоружања у Немачкој

Војна сарадња са Немачком интензивирана је за време владе Милана Стојадиновића. На то су поред економске ситуације у којој се земља налазила у великој мери утицали и односи са традиционалним савезницима, а пре свега са Француском. Заплет око питања аншлуса и италијанско-француски преговори око одбране Аустрије у јуну 1935. давали су наду челним људима југословенске војске да још увек постоји могућност да се од Француске добије зајам за предвиђено опремање армије. Нови начелник Главног генералштаба генерал Љубомир Марић и генерали Вукоман Арачић и Димитрије Живковић, иначе франкофили, присуствовали су француским маневрима у јуну 1935. и том приликом затражили зајам од 300.000.0000 франака за оружје.¹⁰⁷³ У исто време 6. јула 1935. године издато је наређење министра Војске и Морнарице којим је штабу Ваздухопловства стављено у задатак да преоружање југословенске авијације изведе у року од четири године.¹⁰⁷⁴ Како средства нису обезбеђена у Паризу, поред осталих догађаја, већ на састанку представника генералштабова Мале Антанте у Београду 25-27. новембра 1935.

¹⁰⁷¹ V. Šelenberg, *U lavirintu špijunaže – Memoari jednog od šefova nacističke obaveštajne službe*, Beograd, 1958, 201.

¹⁰⁷² V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 19 - 21.

¹⁰⁷³ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 299.

¹⁰⁷⁴ ВА, П – 17, К- 38, Ф-1, р.6.2, лист 9; Реферат министру Војске и Морнарице Стр.Пов.В.К.бр.528/36

видело се да је француски престиж у Београду скоро пропао, и да Југославија више није рачунала на Француску.¹⁰⁷⁵

Насупрот Француској, као најбољи потенцијални партнер када су набавке наоружања биле у питању, све више се истицала Немачка. После доношења одлуке о изградњи ратног ваздухопловства 26. фебруара 1935, увођења опште војне обавезе 16. марта 1935. и енглеско-немачког поморског споразума од 18. јуна 1935, националсоцијалистички режим је ангажовао све унутрашње потенцијале за што бржу производњу свих врста оружја. Исте године почело је преорјентисање немачке привреде на ратну производњу.¹⁰⁷⁶ Усвојени програм у Немачкој нагло је повећавао издатке за наоружање, који су 1934. износили 5% националног дохотка, 1935. су повећани на 9%, 1936. на 17%, 1937. на 19%, а 1938. на 20%. За реализовање овако великог програма Немачка није имала довољно стратегијских сировина нити девиза да их набавља.¹⁰⁷⁷ Излаз из такве ситуације за Немце представљао је већ поменути *Нови план* др Хајлмера Шахта, у коме је предложена куповина сировина за наоружање од оне државе која узима немачку робу. То се у пракси претворило у масовно куповање робе-сировина, а продавац се морао бринути да Немачка извози своју робу, како би наплатио продате сировине. Тако је од јесени 1934. повећан увоз са југоистока у клирингу, без девиза.¹⁰⁷⁸ Већ новембра 1935. године приступа се организованом извозу наоружања под државном контролом. Наоружање је могло да се извози према утврђеним листама на основу специјалне дозволе државног комесара за одобрење увоза и извоза, уз сагласност Министарства рата. Тада је формирана и Заједница за извоз наоружања (Ausfuhr – Gemeinschaft für Kriegsgerät - AGK)¹⁰⁷⁹ при Државној групи за индустрију а у оквиру Министарства привреде, док је за испоруке немачке авиоиндустрије било образовано продајно одељење Привредне групе за ваздухопловну индустрију (Wirtschaftsgruppe für Luftfahrtindustrie). И поред тога, у

¹⁰⁷⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 305.

¹⁰⁷⁶ Ž. Avramovski, „Економски и политички циљеви немачког извоза наоружања у балканске земље уочи Другог светског рата“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, Београд, 1972, 61.

¹⁰⁷⁷ Исто. 61 - 62

¹⁰⁷⁸ V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, 230 - 231

¹⁰⁷⁹ Заједница за извоз наоружања (Ausfuhr-Gemeinschaft für Kriegsgerät bei der Reichsgruppe Industrie – AGK) формирана је 30. октобра 1935. године. У њеном саставу постојало је 12 производних група, према врсти оружја и опереме. У току 1936. године пропадао јој је 25 фирми, а до краја 1937. године број фирми се повећао на 88. Саодлучивање у овим пословима извоза наоружања имали су Министарство спољних послова, Министарство привреде, Министарство рата, Министарство ваздухопловства, Врховна команда Вермахта, Команда морнарице и Герингов штаб (четворогодишњи план). Према: Ž. Avramovski, „Економски и политички циљеви немачког извоза наоружања у балканске земље уочи Другог светског рата“, 63.

практи је главну реч у погледу извоза наоружања, а посебно ваздухоплова, водио Херман Геринг.¹⁰⁸⁰ Наиме, већ крајем лета 1936. године почиње са деловањем привредна организација „новог типа“ – „Четворогодишњи план“, којој је стављено за задатак да ради на испуњавању Хитлеровог наређења о оспособљавању немачке привреде за ратне задатке у року од четири године (*Die deutsche Wirtschaft muss in vier Jahren kriegsbereit sein* – захтевао је Хитлер). На њеном челу био је Херман Геринг.¹⁰⁸¹ Основни циљ Четворогодишњег плана којим је инаугурисана политика економске аутархије био је да у року од четири године земља буде способна да ратује и да издржи економску блокаду.¹⁰⁸²

Како на сопственој територији Немачка није могла да задовољи све своје потребе за сировинама, а нарочито за храном, погонским горивом, обојеним металима и металима потребним за добијање квалитетних легура она је тежила да у самој Европи обезбеди изворе потребних стратегијских сировина и намирница. Ради тога је израђен систем немачког великог економског простора у који је требало да буду укључене и земље југоисточне Европе.¹⁰⁸³ Трговинска размена у оквиру редовних трговинских споразума није могла да задовољи немачку потребу за увозом стратешких сировина потребних ратној индустрији. Зато се почело извозити наоружање. Основни економски циљ извоза наоружања није био да се постигну што веће вредности извоза, већ да се повећа прилив девиза или одређени увоз, који би побољшао снабдевеност сировинама немачке ратне индустрије. При томе се полазило од тога да се најпре оствари увоз потребних сировина, па тек онда да се оне плаћају извозом наоружања. Пошто су земље увознице са Немачком имале клириншке споразуме (обично са позитивним салдом) и велики део трговине оријентисан на Немачку, нису имале могућности да прибаве довољно девиза за исплату купљеног оружја. Зато је у првој години извоза, 1936, усвојено да се девизна квота у исплати наоружања ограничи на 15% укупне вредности. Остатак је морао бити плаћан сировинама, које су за Немачку имале девизну вредност, јер су могле бити купљене само девизним плаћањем. Међутим и таква девизна квота обезбеђивала је позитиван девизни биланс, пошто су делови уграђени у извезено наоружање, набављани девизним плаћањем

¹⁰⁸⁰ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, XIII, Beograd, 1975, 172.

¹⁰⁸¹ M. Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*, 15.

¹⁰⁸² Ž. Avramovski, „Ekonomske i političke ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata“, 61.

¹⁰⁸³ О томе видети више: M. Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*.

из увоза, представљали 4 – 5% продајне вредности наоружања. Сем тога, Немачка је добит остваривала и преко цена. Према анализама AGK, цене немачког наоружања биле су знатно више него цене истих врста наоружања и опреме које су испоручивале друге земље извознице. Те су цене за пешадијско наоружање биле 40 – 50% изнад светских цена, за ратне авионе 30%, за торпедне чамце 50% према ценама енглеских торпедних чамаца. Тако су земље увознице које нису располагале девизним средствима јер су имале клириншки трговински обрачун са Немачком, преко тако високе цене немачког наоружања морале плаћати екстрапрофит немачким индустријским фирмама.

Када се радило о лиферицијама сировина од стране земаља увозника немачког наоружања, полазило се од становишта да то не сме да обезвреди редован клириншки промет, већ да представља допунску лиферицију. Поред ниске девизне квоте, за средства којима се Немачка служила ради пласмана свог наоружања, рокови за испоруку су били кратки, а систем кредитирања неповољан. Рокови испоруке били су важна полука у немачком извозу наоружања. Из извештаја AGK за 1936. годину види се да су аржмани склапани када је оружје већ било у производњи и могло се у кратком року испоручити купцу.

Други важан моменат код закључивања уговора било је питање кредитирања и рока отплате кредита. Економски гледано, рок отплате кредита зависио је од величине посла и од платежних способности земље којој се продаје оружје. Уколико је посао био већи и рок отплате је био дужи. Међутим, сем ових економских момената, одређивање дужине рока отплате кредита постало је инструмент који се примењивао према земљи у чији програм наоружања је Немачка из економских или политичких разлога била заинтересована да се убаци.¹⁰⁸⁴

Након 1936, Немачка је већ почела масовно да извози наоружање и у балканске земље. Енглеска и Француска нису имале довољно оружја и мада су, из политичких разлога, настојале да снабдевају балканске земље наоружањем, нису у том погледу могле да иду у корак с Немачком, која је оружје продавала и путем клиринга.¹⁰⁸⁵

Са сондирањем терена за сарадњу у овој области у југословенском случају почело је нешто раније. Од краја 1934. и почетком 1935. године немачке фирме почеле су да нуде

¹⁰⁸⁴ Ž. Avramovski, „Економски и политички циљеви немачког извоза наоружања у балканске земље уочи Другог светског рата“, 61 - 65.

¹⁰⁸⁵ Ž. Avramovski, „Питање учешћа Југославије у војним санкцијама против Италије...“, 34

Југославији испоруке за велике државне набавке у области железнице, телефонског саобраћаја, снабдевања коксом, електротехничким уређајима и другом немачком робом.¹⁰⁸⁶ У том периоду и југословенске војне власти исказале су први интерес за набавком немачког наоружања. Наимне, већ почетком фебруара 1935. је представник фирме Рајнметал А. Г, мајор у резерви Вили Пабст¹⁰⁸⁷ обавестио немачко Министарство иностраних послова да се Југословени интересују за набавку противавионских и брдских топова, тешке артиљерије, бестрзајних топова од 20 и 37 mm и митраљеза и да његова фирма већ дуже време води разговоре са њима по том питању. С тим у вези требало је да једна група југословенских официра почетком априла добије позив да посети постројења и опитне центре Рајнметала у Немачкој.¹⁰⁸⁸ Плаћање је требало да се врши у швајцарским францима или у Рајхсмаркама са југословенског клириншког конта. Испоруке су требале почети за годину и по до две а посао би се продужио на неколико година. Представник немачког Артиљеријско-техничког одељења Министарства рата дао је сагласност на лифериацију па се у вези с тим тражио став МИП-а.¹⁰⁸⁹ Из Министарства иностраних послова подржали су ове активности уз напомену да Рајнметал А.Г. буде опрезан и поведе рачуна о томе да је V поглавље Версајског уговора још увек било формално на снази. Такође, сматрало се да посета високе југословенске војне делегације постројењима Рајнметала А.Г. не би остала тајна за Французе, што би могло дати повод за постављање непријатних питања у тренутку када су се преговори о питању наоружања налазили у критичној фази. Предлог немачког МИП-а био је да би било добро да се посета одложи за два до три месеца, али да на томе не треба инсистирати у колико Рајнметал има чврсте аргументе да се она обави у априлу.¹⁰⁹⁰ Државни секретар у немачком МИП-у одлучио је да се пословима Рајнметала са Југославијом не праве никакве сметње уз инструкцију да се посета југословенске војнотехничке комисије организује као незванична, те да буде

¹⁰⁸⁶ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 177.

¹⁰⁸⁷ Пабст ће бити означен као један од најзначајнијих обавештајних извора југословенског војног аташеа у Берлину Владимира Ваухника (1938 – 1941). Према: Miloš Vauhnik, „Bratovljeve veze u Berlinu“ u: V.Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 333 – 348;

¹⁰⁸⁸ Делегацију би чинили начелник Артиљеријско-техничког одељења југословенског Министарства војног, начелник артиљеријског отсека, један референт из Пешадијског отсека, један балистичар и један ађутант.

¹⁰⁸⁹ AA PA, R - 30032, Geheim Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach den Balkanländern von Februar 1935 bis Januar 1936; Berlin, den 01.02.1935, Aufzeichnung. Gr. Busse, II Balk.Js. 281.

¹⁰⁹⁰ AA PA, R - 30032, Geheim Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach den Balkanländern von Februar 1935 bis Januar 1936; Berlin, den 05.02.1935, Hn.V.L.R.v. Renthe-Fink, II Balk.Js. 284.

спроведена што је могуће у већој тајности и неупадљиво,¹⁰⁹¹ као и да изостану уобичајене свечани приједи и поздравни говори из кругова Рајхсвера.¹⁰⁹² Ови преговори вођени су баш у периоду након што је потписан споразум са Француском која се ограничила на позајмицу застарелог ратног материјала Југославији са својих стокова.¹⁰⁹³

У току 1935. године начињени су први успеси на овом пољу. У вези са остваривањем југословенског флотног програма из 1934. године, Немачко посланство у Београду било је, наиме, замољено да пренесе услове немачких бродоградилишта за три торпедна разарача од 1.200 тона, два моторна реморкера, три моторна шлепа са сопственим моторима од око 100 тона, и један танкер од 4.000 тона.¹⁰⁹⁴ У исто време немачки посланик Виктор фон Херен разговарао је с тим у вези у новембру директно са М. Стојадиновићем. Према Херену Стојадиновић је изјавио да је југословенске влада заинтересована за што је могуће веће оживљавање привредних веза са Немачком. Он је такође додао да нема више политичких сметњи у погледу набавки наоружања у Немачкој и да ће једино квалитет и цена бити одлучујући. Херен је такође препоручио да се у недостатку других средстава за добијање југословенских државних набавки одуговлачи са закључивањем уговора о увозу свиња у Немачку, као тада једино расположивим средством притиска на Југославију.¹⁰⁹⁵ Ови немачки притисци уродили су плодом, па је 3. фебруара југословенски посланик у Берлину Александар Цинцар-Марковић молио немачки МИП за подршку приликом извоза југословенске живине и свиња. Он је изнео уверавање председника владе М. Стојадиновића да су Југословени спремни да купују више немачке робе. Посланик је обавестио немачки МИП да је о томе разговарао и са кнезом Павлом приликом његовог пропутовања за Минхен који је такође поновио спремност Југославије у вези с тим. Кнез је говорио о будућим великим наруџбинама материјала немачког порекла, који би био склапан у Швајцарској. На опаску немачке

¹⁰⁹¹ AA PA, R - 30032, Geheim Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach den Balkanländern von Februar 1935 bis Januar 1936; Berlin, den 07.02.1935, zu II Balk.Js. 284.

¹⁰⁹² AA PA, R - 30032, Geheim Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach den Balkanländern von Februar 1935 bis Januar 1936; Berlin, den 15.02.1935, an die Deutsche Gesellschaft in Belgrad, zur Information, e.o.II M 333.

¹⁰⁹³ BA, II-17, K-203, Ф-4, р.б.31, Војни изасланик КЈ у Француској, Стр.Пов.Бр. 61 од 27. новембра 1934; Министарство Војске и Морнарице, Артиеријско-техничко одељење Стр.Пов.АТ.Бр. 3992 од 30.11.1934. Овај материјал транспортован је у строгој тајности у две партије 1935. и 1936. за Југославију. Видети: М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/jugoslavije 1922-1935*, 121.

¹⁰⁹⁴ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 394.

¹⁰⁹⁵ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 177 - 178.

стране (Клодијус) да се материјал може и директно увозити из Немачке, Цинцар-Марковић је рекао да је за почетак најбоље да се још увек користе споредни путеви преко трећих земаља.¹⁰⁹⁶ Почетком марта је југословенски посланик у Берлину изразио жељу југословенске Владе да се у Немачкој набаве митраљези фирме Рајн-Метал за потребе југословенског ваздухопловства,¹⁰⁹⁷ док је помоћник југословенског министра иностраних послова Мартинац у исто време обавестио немачког посланика фон Херена да је Министарство војно тражило став МИП-а о томе да ли се у складу са словом Версајског уговора могу вршити поруџбине ратног материјала од немачких фирми. Југословенско Министарство иностраних послова је овластило посланика у Берлину да утврди да ли је још нека од сила потписница Версајског уговора склопила уговор о набавци наоружања из Немачке, да би Југославија добила могућност да се позове на преседан.¹⁰⁹⁸ Цинцар-Марковић је такође молио да његов захтев буде третиран као строго поверљив. Са немачке стране било је оцењено да југословенски интерес за увоз наоружања из Немачке захтева тим већу пажњу, јер су до тада главни југословенски снабдевачи наоружањем били Француска и Чехословачка.¹⁰⁹⁹ Очигледно је да Југославија није хтела да својим пословима са Немачком директно боде очи старим савезницима.

Са немачке стране дошла је инструкција посланику у Београду да саопшти југословенском МИП-у да је након ослобађања ограничења версајског уговора Немачка већ извозила наоружање неким земљама потписницама уговора док са другима о томе преговара. У случају да се буду тражили подаци о тим земљама, требало је избећи одговор под изговором чувања пословне тајне у пословима какви су они у вези са трговином наоружањем.¹¹⁰⁰

На популаризацији немачког извоза наоружања у Југославији почео је да ради и новоприспели немачки војни изасланик у Југославији, пуковник Мориц фон Фабер ди

¹⁰⁹⁶ AA PA, R – 30033a, Geheim Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach den Balkanländern von 2. Januar 1936 bis Mai 1936; Berlin, den 03.02.1936, Aktenvermerk.

¹⁰⁹⁷ AA PA, R – 30033b, Geheime Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach Balkanländern, Bd. 2 Teil II; Berlin, den 19.03.1936.

¹⁰⁹⁸ AA PA, R – 30033b, Geheime Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach Balkanländern, Bd. 2 Teil II; Telegram (Geh. Ch.V) Nr. 25 vom 11.03, Belgrad, den 11.03.1936.

¹⁰⁹⁹ AA PA, R – 30033b, Geheime Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach Balkanländern, Bd. 2 Teil II; Berlin, den 19.03.1936. zu II M 283; Schnellbrief! Besonderes abtragen! An das Reichskriegsministerium, das Reichs- und Pr. Wirtschaftsministerium.

¹¹⁰⁰ AA PA, R – 30033b, Geheime Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach Balkanländern, Bd. 2 Teil II; Diplogerma Belgrad Nr. 30, Berlin, den 13. März 1936; Telegram i. Z. (Geh. Ch.V) auf Nr. 25. Renthe-Fink an von Heeren.

Фор. Фабер је у више наврата и усмено и писмено упознавао немачке кругове, укључујући и AGK да пред југословенском војском стоји задатак моторизације. Немачка је по Фаберу морала да предузме правовремене кораке да би учествовала у опремању југословенске војске моторним возилима. Многе стране земље, а посебно Чехословачка већ су биле понудиле Југославији повољне услове плаћања у облику десетогодишњег кредита. Почетком јануара 1936. године немачка фирма Мерцедес изгубила је на тендеру за испоруку 80 камиона јер су услови плаћања за Мерцедес били неприхватљиви. Фабер је одмах уочио да се послови у вези са извозом наоружања морају решавати на међудржавном нивоу. Он је предлагао да се, у случају да постоји политички интерес за даљу привредну сарадњу и у вези с тим извоз наоружања, са највишег места у Немачкој договоре и утврде све појединости са југословенским Министарством војним и морнарице укључујући у то и врсте наоружања и опреме и услове финансирања. Само на тај начин било је по Фаберу могуће остварити корист барем када су у питању испоруке оне робе, од интереса за обе стране. На тај начин би и приватна индустрија добила добру основу која јој је до тада недостајала и због које је била у опасности да њена понуда доспе превише касно или да посао пропадне, јер се са југословенске стране та понуда од почетка не схвата озбиљно. У том моменту постојала је претња да се немачка предузећа потпуно повуку из пословања у Југославији. Фаберу су често наиме постављали питања да ли верује да уопште постоји воља у југословенском Министарству војном да се послује са Немачком. По Фаберу само би успостављање односа поверења и поред неповољног политичког односа снага отворило врата пословима и задовољило потребе немачке приватне индустрије.¹¹⁰¹

Имајући у виду препоруке војног изасланика али и значај улоге Хермана Геринга у немачким активностима на Југоистоку требало је очекивати да се на овом подручју појави и нова владина привредна агенција „Четворогодишњи план“.¹¹⁰² Већ у марту 1936. године

¹¹⁰¹ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; Belgrad, den 31.01.1936, Vom Faber du Faur an das Auswärtige Amt, J. No.309/36 Anlage 1: Bericht betreffend Lieferungen für das jugoslawische Kriegsministerium.

¹¹⁰² Предуслови за стварање организације типа „Четворогодишњег плана везаног за личност Хермана Геринга почели су, према геринговом биографу Дејвиду Ирвингу, да се стварају крајем 1933, када је Геринг, препознајући значај сировина, какве су нафта, или гвожђе он је потписао уговор о производњи синтетичког бензина са др Карлом Краухом, представником И.Г Фарбен Индустри (I.G. Farben Industrie) 14. децембра 1933. Већ у пролеће 1935. Хитлер му је дао контролу над радом на производњи синтетичког бензина и других сировина (rubber). Његова позиција водећег политичког економисте Рајха даље је појачана Хитлеровим овлашћењем из августа 1935. да ради између Дареа и Шахта, односно на усаглашавању

у Београду се као специјални Герингов изасланик за Југоисточну Европу, појавио Франц Нојхаузен, чији рад ће бити од велике користи у даљем немачком привредном продору.¹¹⁰³ Нојхаузен је био авантуриста који је у Југославију дошао убрзо после Првог светског рата и своју каријеру отпочео као ортак у једној малој радионици за оправку аутомобила у Београду. Убрзо се претвара у ортака једне увозно-извозне фирме. Након банкрота те фирме бежи у Бугарску. Тамо је бавећи се поново трговачким заступништвом био осуђен за лажно банкротство, због чега бежи поново у Југославију. Његов успон у Југославији почео је 1933. године када је ступио у НСНРП која тек што је дошла на власт и повезао се са Херманом Герингом којег је познавао још из рата. Инострана организација националсоцијалистичке странке одредила га је за свог повереника за Југославију. Нојхаузен је истовремено био и представник Луфтханзе за Југославију. Почетком 1934. године отворен је у Београду Немачки саобраћајни биро као представништво Централе немачких државних железница за путнички саобраћај, Луфтханзе, као и паробродарских друштава Хамбург-Америка линије и Севернонемачки Лојд са циљем пропагирања туризма на чијем се челу нашао Нојхаузен.¹¹⁰⁴ Од марта 1936. као генерални конзули и представник органа четворогодишњег плана Нојхаузен је водио све послове са Немачком око наоружања. Из тих разлога он је почео да предсатваља главну сметњу за јачање угледа немачког војног изасланика у Београду. У Фаберовим сећањима приметна је и лична нетрпељивост према Нојхаузену. Он га описује као особу чија је парола била „J’у suis, j’у

интереса пољопривреде и индустрије. У пролеће 1936. Геринг је добио и титулу Хитлеровог „Комесара за гориво“, након чега је пред њим стајала могућност да под своју контролу стави читаву економију Рајха. Да иронија буде већа у томе су му помогли политички противници, Бломберг и Шахт. Министар војни је 3. априла позвао Геринга да преузме улогу „главног инспектора немачке нафтне индустрије“, док га је истог дана Шахт, бојећи се раста Геринговог престижа у партији замолио да прихвати одговорност за резерве за спољнотрговинску размену Рајха. Резултат свега наведеног био је тајни указ који је Хитлер потписао наредног дана, и којим је Херман Геринг наименован за „комесара за спољнотрговинску размену и сировине“. У свему наведеном налазио се ембрион будуће монолитне агенције Рајха познате под називом „Четворогодишњи план“. До јула 1936. Геринг је већ комплетирао листу сарадника преузетих из И.Г. Фарбен, Министарства ваздухопловства и кабинета председника Пруске владе. Герингове методе биле су иновативне и ефикасне. Он је стимулисао повећање производње угља кроз пореске олакшице, и охрабривао производњу синтетичких производа као што су бензин или маргарин. Држава је примењивала мере вештачке оплодње домаћих животиња тиме помажући немачког сељака и раст сточарске производње. Он је испреговарао и десетогодишње трговинске уговоре са Румунијом и Југославијом размењујући оружје и авионе за прехранбене производе. Преговарао је и о истим уговорима са Шпанијом, Турском и Финском, који су требали обезбедити снабдевање Рајха (tungsten) хромом и никлом. Према: David Irving, *Göring: a Biography*, 231 – 235.

¹¹⁰³ ADAP/C, V – 1, 5. März bis 25. Mai 1936, Göttingen, 1977, 132; Aufzeichnung des Vortragenden Legationsrats von Rhenthe-Fink, zu II M. 941 g; Berlin, den 13. März 1936.

¹¹⁰⁴ *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), 36.

reste” (ја сам ту и ту и остајем) коју је у сваком случају успешно спроводио, и без које се, супротно закону и југословенској и немачкој влади, мало шта могло постићи. Фабер се жалио начелнику немачког Генералштаба фон Беку, да Нојхаузен својим деловањем штети како угледу немачког војног аташеа, тако и немачког Генералштаба.¹¹⁰⁵ Из Генералштаба је одговорено да ће његове жалбе по питању немачко-југословенске трговине наоружањем бити представљене Управи за наоружање (Waffenamt) и Штабу за привреду (Wirtschaftsstab), да би се разјаснило питање укључења у те послове војног изасланика, немачки интереси у извозу наоружања у иностранство, и о свим постојећим могућностима које једном коначно треба покушати разјаснити. У писму фон Типелскирха фон Фаберу се такође наводи да слична питања долазе и од војних аташеа из других земаља.¹¹⁰⁶ Веома брзо међутим постало му је јасно да тиме штети не само својој већ и позицији начелника Генералштаба. Геринг му је тим поводом саопштио приликом редовних консултација са војним аташеима код Хитлера у Берлину, да ће у случају ако се посланик не слаже са Нојхаузенем, посланик морати да оде, али да ни Нојхаузен неће бити постављен за посланика.¹¹⁰⁷ Боденшац, шеф Геринговог кабинета објаснио му је потом да Нојхаузен поседује потпуно поверење Рајхсмаршала, тако да сматра сваки напад на Нојхаузена као напад на његову сопствену личност.¹¹⁰⁸

У то време за Југославију нису постављени услови за испоруку наоружања у исто време кад и за остале балканске земље, јер су у току били преговори за трговински споразум. Приликом закључења тог уговора Немачка је успела да се испоруке наоружања изузму из редовног клириншког рачуна.¹¹⁰⁹

Ипак, за већи продор Немачког наоружања и војне опреме на ово подручје највећи такмац била је Чехословачка. Немачки војни изасланик уочио је одмах да у новонасталој ситуацији Чехословачка отворено ради на томе да привредно веже Југославију за себе,

¹¹⁰⁵ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 220.

¹¹⁰⁶ Barch, RH 2/2922, ОКН, Abteilung Fremde Heere; Dok. 7, Belgrad, den 29. 10 1937. фон Типелскирх - фон Фабер ди Фору.

¹¹⁰⁷ Да Фаберове оптужбе против Нојхаузена нису биле без основа можда најбоље сведочи чињеница да је овај августа 1944. године ухапшен због злоупотреба у раду и коришћења транспортних капацитета у личну корист, за изградњу приватног имања у околини Београда, те за кријумчарење девиза у Мађарску и злата у Швајцарску. Геринг је успео да издејствује Нојхаузену ослобађање, али је овај морао напустити дотадашњу функцију на којој се налазио. (David Irving, *Göring: a Biography*, (e-Book) Parforce UK Ltd, 2002, 644 – 645).

¹¹⁰⁸ M von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 220 - 221.

¹¹⁰⁹ Ž. Avramovski, „Економски и политички циљеви немачког извоза наоружања у балканске земље уочи Другог светског рата“, 71.

након чега би се побољшали и донекле нарушени политички односи двеју земаља и било лакше увући Југославију у савез са Русијом. С тим у вези разговарало се о десетогодишњем кредиту за наоружање у износу од 1.000.000.000 динара.¹¹¹⁰ Сарадња двеју земаља по питању наоужавања била је очигледна не само кроз честе размене посета високих војних личности већ и кроз рад сталне војно-техничке комисије у југословенском Министарству војном. Из тих разлога стао је сваки покушај набавки наоружања у Немачкој, јер је услове плаћања које је Југославија добила од Чехословачке и тражила од других понуђача било без мешања државе немогуће испунити.¹¹¹¹ Немачко посланство у Београду обавештавало је централу у Берлину да питање нарудби ратног материјала од немачких произвођача заслужује велику пажњу јер југословенско Министарство војно поседује озбиљан буџет за ту намену. Међутим, и ако је више пута поновљено са Стојадиновићеве стране да Југославија нема никаквих предрасуда против нарудбина наоружања из Немачке због мировног уговора, чињеница је да стање у тој области још увек није било задовољавајуће. Основни разлог за то по мишљењу немачког посланика није лежао у политичким односима, већ више у снажним личним везама које је нарочито чешка индустрија већ веома дуго има у југословенском Министарству војном. Захваљујући томе треба да је у новембру 1935. године склопљен споразум између Југославије и Чехословачке којим је предвиђено опремање јединица КоВ-а Шкодиним наоружањем, а посебно артиљеријом. Према сазнањима фон Херена, тим споразумом, није било обухваћено Ваздухопловство и Морнарица који су ради успостављања равнотеже по том питању требали да ступе у преговоре са немачким фирмама. Уз то су такође постоје информације да је такође у новембру склопљен између Југославије и Чехословачке нови финансијски аранжман чији су услови били да је отплата летећег југословенског зајма у износу од 200.000.000 чешких круна закљученог раније у Чехословачкој одложен на дужи

¹¹¹⁰У децембру 1935. земља је закључила деветогодишњи кредит за набавку наоружања у Чехословачкој у износу од 450 милиона чешких круна, са каматом од 6%. Ова набавка наоружања била је у виду компензационог посла. За лиферијације из Чехословачке Југославија је имала да извози у вредности годишњих отплата кредита олово, цинк и бакар, или да отплаћује у девизама 75% вредности уговореног наоружања, а 25% у динарима који би се користили за туристички промет. Вредност кредита ће новим уговором закљученим 30.07.1936. године бити повећана за још 500 милиона круна, плативо у року од 12 године. Према: L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 175 – 176; Далибор Денда, *Моторизација југословенске војске 1918 – 1941*, магистарска теза у рукопису, 126 – 127.

¹¹¹¹AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; Belgrad, den 31.01.1936, Vom Faber du Faur an das Auswärtige Amt, J. No.309/36 Anlage 2: Bericht betreffend Militärische Verpflichtungen der Balkanstaaten.

рок. Отплата тог дуга вршиће се у року од 25 година извозом дувана из Југославије у количини од 3.500.000 килограма годишње. Цене за преузети дуван биле би сваке године наново одређиване. Чехословачка је отворила Југославији и нову кредитну линију за наоружање у висини од 700.000.000 чешких круна са 6% камате и роком отплате од девет година. Отплата кредита вршиће се 25% у девизама и 75% у роби, укључујући значајне количине бакра, олова и цинка. У случају потребе Чехословачка је могла робу коју не потроши продати на тржишту трећих земаља. Закључак посланика био је да ће се Немачка под тим условима сустрети са снажном конкуренцијом Чехословачке у пословима државних лифериција, при чему ће Чеси захваљујући поменутиим финансијским споразумима имати значајну предност у односу на немачку индустрију. И поред тога посланик се желео да немачка индустрија на могућности продаје наоружања Југославији (осим можда артиљеријских оруђа и опреме) гледа песимистички. Закључак је био да треба озбиљно радити да би немачке фирме учврстиле позиције на југословенском тржишту.¹¹¹² Немачки војни изасланик је, у вези с тим, као добру основу за започињања послова са интензивнијим извозом наоружања видео и све јаче немачко-југословенске трговинске односе који су били последица међународних санкција које је трпела Италија. По њему је главни замајац за започињање ове врсте спољнотрговинске размене било прибављање званичне сагласности југословенског Министарства иностраних послова. По Фаберу би било од интереса када би се, поред већ пристигле усмене инструкције добила и потврда од немачког Министарства рата да се продаја немачког наоружања земљама победницама у Великом рату већ успешно обавља што би југословенско Министарство иностраних послова могло користити као аргумент да се не ради о даљем кршењу одредаба Версајског уговора о миру.¹¹¹³

Са немачке стране у оквиру привредних преговора тражено је да се са југословенске стране не спречава међусобни робни промет на бази клиринга, јер су југословенске стручне службе због великог позитивног клириншког салда на југословенској страни настојале да ограниче извоз у Немачку. Као једини излаз из настале погоршане ситуације Немци су предложили контингентирање југословенског увоза уз

¹¹¹² AA PA, R – 30033b, Geheime Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegserät nach Balkanländern, Bd. 2 Teil II; Aufzeichnung über die Einrumung eines Rüstungskredits durch die Tschechoslowakei in Jugoslawien; Berlin, den 14. März 1936.

¹¹¹³ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; Belgrad, den 13.03.1936, Vom Faber du Faur an das Auswärtige Amt, J. No.379/36 Anlage 2: Bericht betreffend jugoslawische Waffenbestellungen.

бенефицирани третман немачке робе и прихватање немачких понуда у југословенским државним набавкама. Стојадиновић је имајући у виду југословенске привредне интересе изашао у сусрет немачким захтевима после једногодишњих преговора и већ је марта 1936 године пред крај другог заседања мешовитог југословенско-немачког привредног одбора одлучено да Југославија уведе контролу увоза, да се немачки извоз у току године удвостручи а да се југословенски извоз повећа за 50%. Југословенска страна је прихватила немачки пројекат о појединачним државним набавкама у Немачкој у износу од 23 до 26 милиона Рајхсмарака. Поред набавки за Министарство саобраћаја и пошта прихваћена је и набавка инсталација за ваљаоницу у Зеници, као и набавка теренских аутомобила, рефлектора, изградња челичног понтонског моста и томе слично у вредности од шест до осам милиона РМ за потребе југословенске војске.¹¹¹⁴ Тако је постојање клириншког потраживања у Немачкој утицало је да се за један део набавки наоружања и опреме Југославија орјентише и на Немачку.

Када су Немци добили и посао на подизању железаре у Зеници вредан 9.000.000 РМ,¹¹¹⁵ овако велика набавка одмах је била нападнута од стране југословенске опозиције. У извештају о увозу наоружања из Немачке од 3. априла 1936. Фабер износи да је опозиција у Сенату напала Стојадиновића због набавке опреме за жељезару у Зеници повезујући је са набавкама наоружања у Немачкој. Стојадиновић је говорио да се не размишља о увозу артиљеријских оруђа из Немачке, већ да је реч о томе да се изгради фабрика која треба да послужи осамостаљивању земље у индустријском смислу, те да је прихваћена најповољнија понуда без политичке позадине.¹¹¹⁶

Питање увоза наоружања из Немачке за Југославију покренуто је и приликом разговора које је гувернер немачке Рајхсбанке др Хајлмар Шахт водио са др Миланом Стојадиновићем у време његове посете Београду од 11. до 13. јуна 1936. године. Том приликом разматрана је могућност да се значајнији капацитети немачке наменске

¹¹¹⁴ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 178.

¹¹¹⁵ AA PA, R – 30033b, Geheime Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegskerät nach Balkanländern, Bd. 2 Teil II; Abschrift. Außenhandelsstelle für Nordwestfalen und das Ruhrgebiet, Sitz Essen, Tgb. Nr. 60, Essen, den 4. März 1936 - an die Reichsstelle für den Außenhandel, Berlin. Tgb. Nr. 60, Essen, den 4. März 1936; Fried. Krupp Grusonwerk Aktiengesellschaft, Betr. Geschäfte in Jugoslawien.

¹¹¹⁶ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; J. Ho. 422/36; Belgrad, den 04.04.1936, Vom Faber du Faur an Auswärtiges Amt, Anlage 3: Bericht betreffend Waffenbezug aus Deutschland vom 02.04.1936.

индустрије укључе у покривање југословенских потреба за наоружањем. Стојадиновић је чврсто обећао да ће се убудуће више ангажовати по том питању.¹¹¹⁷

Како су везе и познанства играле изузетно важну улогу по питању југословенских куповина наоружања у иностранству, Немци су и сами покушали да заиграју на ту карту. Почетком јануара 1937. године немачки војни аташе у Београду добио је извештај о посети Ђорђа Роша, генералног конзула Норвешке у Краљевини Југославији немачким привредним органима. Према том извештају, Рош¹¹¹⁸ који је након рата обављао послове посредника у увозу наоружања био је личност која је уживала поверење у највишим војним круговима Краљевине Југославије што је потврдила и AGK (Ausfuhr – Gemeinschaft für Kriegsgerät прим. Д.Д). Према информацијама добијеним од Роша Југославија се још увек није одлучила за избор новог противавионског оруђа за своју војску. У децембру 1936. било је готово извесно потписивање уговора са Чесима о испоруци њихових оруђа калибра 47 mm. На Рошов наговор високи официри подржали су демонстрацију немачких оруђа од 20 mm (Рајнметал Берлин Сухлер), која је захваљујући његовој спретној организацији одлично изведена и захваљујући мобилности и пређеној километражи крупних возила и примерном држању демонстратора, оставила најбољи утисак. На одговорним местима су након тога зауставили потписивање уговора са Чесима и изразили жељу да се ослоне на немачка искуства, оруђа и врсту калибра, ма да по том питању још увек ништа није било решено. Рош је жалио што претходне године уговор о набавци рефлектора није закључен са немачком фирмом А.Е.Г – Сименс. Своје уговоре задржале су само фирме Електроакустик и уз њу још једна чешка фирма за производњу рефлектора. То је међутим имало озбиљне последице по ондашњег начелника Инжењеријско-техничког одељења Министарства војног генерала Дерока, који не само да

¹¹¹⁷ ADAP/C, V – 2, 26. Mai bis 31. Oktober 1936, Göttingen, 1977, 588; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; Politischer Bericht; Betrifft: Besuch des Reichsbankpräsidenten Dr. Schacht in Belgrad; 1680 Wi; Pol. IV 839, Belgrad, den 16. Juni 1936.

¹¹¹⁸ Ђорђе Рош (Београд, 1896 – на путу за Хиландар 1971) био је најмлађи син натурализованог Немца Себастијана Роша, стручњака за изградњу жељезничких пруга. Мајка Антонија је била Словенка. Као ђак шестог разреда реалне гимназије био је добровољац у Другом балканском рату. Након тога 1914. Уписује Нижу школу Војне академије са 46. класом. Као командир чете истакао се у одбрани Београда 1915. Године. Тешко је рањен приликом јуриша на Дунавском кеју, а касније заробљен у војној болници и одведен у заробљеништво. Размењен је 1917. године. На Солунском фронту био је један од првих српских pilota. Након унапређења у чин капетана напушта војну службу и одлази на лечење и студије у иностранство. У Бечу се упознао са Норвежанком Остом –Љубицом и са њом се 1924. венчао у манастиру Раковица. Био је почасни генерални конзул Краљевине Норвешке у Београду. Са братом Душаном био је власник увозно-извозне фирме „Експорт-импорт Рокс“ и заступник интереса немачке тешке индустрије у Краљевини Југославији.

је био смењен са дужности већ је требало и да му се суди. Дерок се прво залагао за немачку фирму Сименс али је изгледа касније био заврбован од стране чешке фирме. То му је по Рошу и сломило врат. Рош је на саговорнике оставио утисак поуздане особе у војним и привредним питањима и био је ван сваке сумње пријатељски настројен према Немцима. У Берлину се сматрало да Немци нису смели да пропусте шансу да исход набавке противавионских оруђа реше у своју корист и да треба деловати брзо јер се Југословенима журило. Берлину се чинило да се преко Роша могло утицати и на југословенског војног аташеа у Берлину да иступа у немачку корист. Сарадња са Рошем који је био веома утицајан у Југославији била је препоручена и од стране AGK.¹¹¹⁹ Да су Рошове активности дале резултате сведочи и чињеница да је тадашњи југословенски војни изасланик, генералштабни пуковник Жарко Верић, касније подржавао интересе немачке индустрије по питању набавки противоклопних топова. У својим извештајима Београду он је више пута понављао предности немачких противоклопних топова калибра 37 mm у односу на чешке од 47 mm.¹¹²⁰

Убрзо након тога почетком 1937. у Београду се обрео директор AGK Елце. После разговора с њим министар војни, генерал Марић обавестио је немачког представника у посланству у Београду да је Министарство војно заинтересовано да се на основу вишегодишњег кредита у Немачкој набаве раније тражени топови калибра 37 и 47 mm, противавионски топови калибра 20 mm, обалска артиљерија, те да би се вршиле и остале набавке уколико Немачка буде спремна да за то одобри кредите.¹¹²¹ Колико је на овај став југословенских високих војних кругова утицао Рош остало је непознато.

Даљи рад на припремама извоза наоружања зауставила је међутим афера око „Техничке уније“.¹¹²² У фебруару 1937. године у Београду су боравили су представници Четворогодишњег плана Кох и Елце. Елце је водио разговоре у југословенском Министарству војном у вези са подизањем војне индустрије у земљи. Он је том приликом

¹¹¹⁹ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Wa Stab III Nr. 94/37 g. Wa St III, den 12. Januar 1937. (Abdruck für Militärattasche in Belgrad)

¹¹²⁰ ВА, П-17, К-85, Ф-2, р.6.31:Подаци за противтенковски топ 4,7 см, Војни изасланик КЈ у Немачкој, Стр.Пов. Бр.8 од 15.02.1938. – Господину министру ВиМ (за артиљеријско-техничко одељење).

¹¹²¹ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 190.

¹¹²² Реч је о финансијским везама покрета „Збор“ Димитрија Љотића са Спољнополитичким одељком НСНРП и другим партијским круговима (гаулајтер Источне Пруске Ерих Кох). О томе видети више: М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића, 1934 – 1945*, Београд, 1984, 63 – 72;

стекао утисак да су Југословени имали позитиван став о набавци наоружања у Немачкој.¹¹²³ Ни једног од њих међутим није примио др Стојадиновић, и ако је то било предвиђено, што се доводило у вези са незадовољством југословенског председника владе са немачким подржавањем Љотићевог збора преко „Техничке уније“. Стојадиновић се и отворено по том питању жалио посланику фон Херену који је у мешању неодговорних елемената у југословенско-немачке односе и сам видео претњу њиховом даљем напретку.¹¹²⁴ Фон Херен је почетком марта извештавао Берлин да се он и Стојадиновић надају да је мртворођенче «Техничке уније» када је Југославија у питању коначно сахрањено. Немачки посланик оценио је да ће политичка и привредна штета коју је нанела та афера још дуго имати утицаја на немачко-југословенске односе.¹¹²⁵ Да се ситуација стабилизовала сведочи и Стојадиновићева констатација из разговора са италијанским министром спољних послова грофом Галеацом Ћаном од 26. марта 1937. године да Југославија у будућности намерава да набавке ратног материјала усредоточи у Италији и Немачкој.¹¹²⁶

Након сређивања несугласица у вези са немачком подршком Љотићевом Збору, југословенско Министарство Војске и Морнарице средином године је поново изказало интересовање за набавке средњекалибарских топова 37 mm и 47 mm, али уз услов да се добије вишегодишњи кредит са отплатама кроз клиринг. Због неспремности немачке стране да прихвати југословенске услове пропали су међутим преговори са фирмом Рајнметал-Борсинг А.Г за испоруку 300 ових топова. У међувремену је друга немачка фирма Берлин-Сулер понудила испоруку 100 малокалибарских противавионских топова 20 mm. Према немачким изворима крајем 1937. године је изгледало да ће та набавка бити уступљена немачкој фирми, а такво обећање добио је и генерални конзул Нојхаузен. Међутим на остварење ове набавке утицала је криза изазвана аншлусом Аустрије. Југословенско Министарство војно марта месеца 1938. поверило је набавку мање

¹¹²³ ADAP/C, VI – 1, 01. November 1936 bis 15. März 1937, Göttingen, 1981, 476 – 477; Legationssekretär Hess (Belgrad) an den Vortragenden Legationsrat Clodius, Belgrad, den 16. Februar 1937.

¹¹²⁴ ADAP/C, VI – 1, 01. November 1936 bis 15. März 1937, Göttingen, 1981, 526 – 529; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an das Auswärtige Amt; Politischer Bericht; Inhalt: Belastung der deutsch-jugoslawischen Beziehungen durch die Tätigkeit unverantwortlicher deutscher Stellen; Geheim G 57 G1; Pol. IV 1278, Belgrad, den 8. März 1937.

¹¹²⁵ ADAP/C, VI – 1, 01. November 1936 bis 15. März 1937, Göttingen, 1981, 535 – 536; Der Gesandte in Belgrad von Heeren an Ministerialdirektor Ritter, das Auswärtige Amt; Politischer Bericht; Inhalt: Geheim G 58; W III 1359, Belgrad, den 5. März 1937.

¹¹²⁶ *Tajni arhivi grofa Ciana (1936 – 1942)*, 112.

количине противавионских митраљеза калибра 15 mm чехословачкој фирми и предложило да се у Чехословачкој набави још 100 таквих митраљеза уместо понуђених немачких противавионских топова 20 mm. Одлуку о набавци тог наоружања у Чехословачкој у пролеће 1938. Немци су приписивали изузетно чврстим везама генерала Марића са Шкодом.¹¹²⁷ Нерасположење југословенских војних кругова према аншлусу Аустрије осетило се и на осталим пословима у вези са немачким извозом наоружања. Све наруџбине ратног материјала вршиле су се из Чешке. Према мишљењу немачког војног аташеа, генерала фон Фабера ди Фор нејачке понуде за испоруку ловачких авиона Хеинкел 112, камиона Опел и подизање фабрике гасмаски од стране фирме Трегер које су још одавно послате, пропале су вероватно у корист Чешке.¹¹²⁸

Све је то приморало немачку страну да почне размишљати о продаји наоружања на кредит. На информацију да је генерални конзул и опуномоћеник за Четворогодишњи план Нојхаузен наредних дана требало да премијеру Стојадиновићу понуди дугорочни кредит који би омогућио извоз немачког ратног материјала за Југославију, немачки војни изасланик фон Фабер ди Фор се категорички успротивио. По његовом мишљењу, с обзиром на измењену ситуацију, по којој је Југославија постала сусед Трећег Рајха, било је препоручљиво, да се у вези с тим питањем чује и мишљење Генералштаба. Његов став о томе био је да ће у случају европског рата држање Југославије бити до последњег момента неодлучно и да Немачка ни у ком случају нема интереса да на својим границама има још једног савремено наоружаног суседа. Друге земље нису биле у позицији да под истим условима и на исти начин добију немачки материјал, док је потпуно окретање Југославије од Рајха према Француској, Енглеској, и Чехословачкој по Фаберу било практично немогуће. То се нарочито односило на подизање војне индустрије у Југославији. У случају немачког сукоба са Чехословачком било би обустављено снабдевање материјалом из Чехословачке за Југославију, и Југославија као противник под овим околностима брзо избачена из рата. Он је био мишљења да немачки Генералштаб нема никаквог разлога да преко тог кредита за наоружање војно јача Југославију, тим више, што су разне врсте кредита дугорочно такође у економском смислу по његовом мишљењу биле корисне само

¹¹²⁷ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 190.

¹¹²⁸ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 20. April 1938.

за онога ко их узима.¹¹²⁹ Одговор генералштаба био је да циљ не сме бити непријатељски став Немачке према Југославији. Задатак немачке политике мора бити да има што је могуће мање непријатеља на својим многобројним границама. Тежње Југославије по немачким схватањима биле су усмерене прво ка југу, истоку и можда западу, а сигурно у најмањој мери ка северу, па је из тих разлога генерал Бек сматрао да Рајху није од користи да се изјасним против трговине наоружањем са Југославијом када му она у привредном смислу доноси користи.¹¹³⁰

Након тога главна сметња у вези са немачким извозним плановима била је према оценама генералног конзула Нојхаузена у одбојном држању министра војног Марића и његових тренутних сарадника у вези са куповином немачког наоружања. Нојхаузен је почетком маја 1938. био решен да о томе разговара са кнезом намесником и да спомене имена тих генерала кнезу. Поред тога он је према сазнањима фон Фабера ди Фора већ био разговарао са Стојадиновићем о посети осам југословенских генерала Прагу за време догађаја у Аустрији и на одговор да се ради само о случајности, рекао да се обично у сличним ситуацијама избегавају такве случајности.¹¹³¹

Генерални конзул Нојхаузен је протествао затим убрзо и код Стојадиновића у име Четворогодишњег плана са циљем да се Немачкој ненаклоњени и Чешкој наклоњени елементи удаље из Министарства војног са образложењем да их је чешка страна подмитила. Нојхаузен се жалио против министра војног Марића лично, његовог помоћника генерала Терзибашића и његовог начелника одељења генерала Хаци-Илића. Нојхаузен је изнео да је Стојадиновић показао пуно разумевање за немачке интересе и обећао да ће до јесени бити смењени генерали Терзибашић и Хаци-Илић и додао да такође и министар војни пре или касније може да падне.¹¹³² Немачким жељама убрзо се изашло у сусрет. У народној скупштини покренута је афера повезана са породицом генерала Марића и он је стављен на располагање у 25. августа 1938. да би 31.10.1939. био

¹¹²⁹ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache, Belgrad, den 26. April 1938. – dem Herrn Chef des Generalstabs, Berlin

¹¹³⁰ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; von Toppelskirch an den von Faber du Faur, Berlin, den 14. Mai 1938.

¹¹³¹ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 5. Mai 1938.

¹¹³² Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 17. Mai 1938.

пензионисан и преведен у резерву.¹¹³³ Сличну судбину доживели су касније и генерали Терзибашић и Хаџи-Илић против којих је покренута афера због корупције у набавкама наоружања из Чехословачке.¹¹³⁴

Јула 1938. немачки војни изасланик успео је да од генерала Хаџи-Илића добије писмени захтев за фирму Берлин-Сулер за подношење понуде за противавионске митраљезе калибра 20 mm на кредит. Након смене генерала Марића крајем августа Немци су се надали да ће ову лиферицију лако добити. Берлин-Сулер није добио државне гаранције а са југословенске стране одговора није било ни до септембра а у међувремену немачка страна је била узнемирена и због сазнања да ће југословенска влада набавити већи број авиона у Великој Британији и бојала се губитка тржишта. У међувремену поред енглеске појавила се у јесен 1938. и италијанска конкуренција у продаји наоружања. Нојхаузен је успео да обезбеди државну гаранцију фирми Берлин-Сулер за испоруку митраљеза на петогодишњи кредит, али је већ било касно. Набавка митраљеза уступљена је италијанској фирми Бреда а Стојадиновић је објаснио Нојхаузену који се за то највише залагао да је немачка фирма доста одуговлачила са одговором и да он и према Италијанима требало да покаже пријатељски гест.¹¹³⁵

Свакако због све веће конкуренције али и због пријатељског става према Стојадиновићу и Херман Геринг приликом боравка у Прагу у новембру 1938. и разговора са чехословачким званичницима о питању производње и извоза наоружања оштро иступивши са ставом да Немачка неће допустити да чешка ратна индустрија послужи у борби против њених војника те да се због тога продаја ратног материјала има вршити само са пристанком Рајха. На опаску чешког представника Прајса да је то тежак захтев пошто се може десити да се као купац појави Франко, Мусолини или Стојадиновић, изјавио је да се Стојадиновићу може продавати колико се хоће.¹¹³⁶

¹¹³³ Д. Бојић, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878 – 1960)*, 270 – 271; М. Бјелајац, „Марић, Љубомир, М“, *СБР*, 6, Нови Сад, 2014, 99.

¹¹³⁴ Генерал Живојин Терзибашић разрешен је дужности и стављен на располагање 01.04.1939, а пензионисан 30.08.1939. Истог дана када је Терзибашић пензионисан стављен је на располагање генерал Божин Хаџи-Илић који ће бити пензионисан 10.10.1939. Према: Mile M. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918 – 1941*, 58, 287 – 288.

¹¹³⁵ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 191 - 193.

¹¹³⁶ АЈ, 37 – 29 – 203; Протић – Стојадиновићу; телеграм Стр.Пов.Бр.325 отпремљен из Прага 14. новембра 1938 у 21 час, примљен у Београду 15. новембра 1938 у 7 часова. Препис.

Конкуренција је свакако радила своје. Југословенске сировине играле су све већу улогу у припремама свих потенцијално зараћених страна за будући рат. Крајем 1938. године Намачка је због тога имала добре разлоге да размисли о кредитирању југословенског увоза наоружања да би тиме сузбила остале конкуренте и Југославију чвршће политички и економски везала за себе. И немачким дипломатским и војним представницима који су са Југословенима водили преговоре око куповине наоружања па и самом Херману Герингу било је познато да је Југославија годинама набављала наоружање од Чехословачке путем кредита, да је кредит за наоружање тражен у Француској и да су се већ дуже време водили преговори са британском владом о већем кредиту за набавку авиона у Енглеској, те да је Италија такође била спремна да одобри Југославији кредит за наоружање.¹¹³⁷ Одобравање кредита и остваривање ових набавки биће везано међутим за период када се на челу југословенске владе више није налазио др Милан Стојадиновић.

3.3.1. Набавке ваздухопловног материјала у Немачкој

Свакако највећи посао у овом периоду за немачку привреду био је извоз двомоторних бомбардера До 17 за југословенско Ваздзхопловство. Фирма Дорније водила је наиме још од септембра 1935. године преговоре са југословенским Министарством војске и морнорице о испоруци двомоторних бомбардера Дорније 17 и хидроавиона Дорније 22 у вредности од око два милиона Рајхсмарака, на основу седмогодишњег кредита и отплате преко клиринга. Рајхсмаршал Херман Геринг дао је начелну сагласност за извоз Дорније авиона за Југославију али је у току преговора сматрао да су понуђене цене ниске и рокови испоруке кратки, па је у веома оштром писму фирми Дорније захтевао измену услова и смену дотадашњег шефа извозне службе.¹¹³⁸ Југославија се на набавку одлучила у оквиру горе наведених трговинских споразума. Ова југословенска одлука наишла је на оштре протесте Чехословака и Француза. У вези са њиховим протестима против увоза немачког наоружања у Југославију у светлу члана 170 Версајског уговора Стојадиновић је дошао у немачко посланство на разговоре већ 18. априла 1936. године. Том приликом изнео је да ће морати да одговори на ове потезе позивајући се на

¹¹³⁷ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 194 - 196.

¹¹³⁸ Исто, 181.

пример између осталог и немачко-енглеског поморског споразума којим је Енглеска страна управо признала Немачкој да може да напусти ограничења наоружања из Версајског уговора у вези са поморским наоружањем. Он је замолио немачког посланика да му, ако је могуће стави на располагање додатне аргументе, да би могао због великог клириншког салда да оправда неизоставну потребу да се набавке изврше директно од немачких фирми уместо заобилазним путем преко иностраних предузећа. Стојадиновић је тражио да му се што пре доставе пре свега аргументи које би југословенска Влада могла користити приликом давања званичног одговора на демарше. По мишљењу амбасадора фон Херена информације о свим преседанима начињеним са Енглеском били су овде од огромне вредности.¹¹³⁹ Одговор немачког МИП-а био је да Немачка већ преговара са многим земљама о извозу наоружања и да се ни једна од њих као купац не позива на члан 170 Версајског уговора. На члан 170 позивају се само неке земље чијим привредним или као у случају Југославије политичким интересима шкоди немачки извоз. У сличним случајевима Енглеска се никада није позивала на члан 170 и ако је немачка индустрија у пословима извоза наоружања главни конкурент енглеској.¹¹⁴⁰

Након тога југословенска комисија за избор ваздухопловног материјала за бомбардерску авијацију је у периоду од 6. маја до 5. јуна 1936. године боравила у Великој Британији, Француској, Швајцарској и Немачкој, упознајући се тамо са карактеристикама и квалитетом ваздухоплова као и роковима испоруке и условима плаћања. Том приликом комисија, на чијем челу се налазио дивизијски генерал Милојко Б. Јанковић је на највећу пажњу и предусретљивост наишла у Немачкој. Она је обишла фабрику Дорније у Фридрихсхафену, Минхен и Берлин. У Берлину их је примио државни подсекретар за Ваздухопловство, дивизијски генерал Милх, шеф техничке службе генерал Вимер и шеф општег отсека пуковник Брук, док је на свечаном ручку приређеном у част југословенске комисије у огромној новосаграђеној згради немачког Министарства Ваздухопловства присуствовао и прослављени ваздухопловни ас и конструктор Удет, који је у чину активног пуковника вршио дужност инспектора Ратног Ваздухопловства. За југословенску комисију била је приређена и свечена вечера од стране Савеза ваздухопловне индустрије.

¹¹³⁹ AA PA, R – 30033b, Geheime Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach Balkanländern, Bd. 2 Teil II; Telegram (Geh. Ch. V.) Nr. 39 vom 18.04; Belgrad, den 18. April 1936.

¹¹⁴⁰ AA PA, R – 30033b, Geheime Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach Balkanländern, Bd. 2 Teil II; Diplogram (Geh. Ch. V.) Nr. 41 vom 20.04; Berlin, den 20. April 1936. Gez. Renthe-Fink.

Према извештају, пријем у Немачкој био је од почетка до краја пун изванредне предусретљивости и пажње од стране свих званичних и индустријских органа са којима је комисија долазила у додир. Читаво време боравка у Немачкој комисија је била гост Министарства ваздухопловства а за сва путовања која је требала да изврши стављени су јој на располагање и потребни аутомобили и један велики тромоторни авион. Утисак комисије био је да Немци желе свим силама да их придобију.¹¹⁴¹ У вези с тим, док је у Француској и поред отворених изражавања симпатија постојала извесна резервисаност у погледу давања података о последњим прототиповима авиона према комисији која је долазила из земље чија оријентација у последње време према њима није била најјаснија, а у Великој Британији поред хладног пријема није била исказана спремност да се ишта покаже у колико се Југословени не обавежу да ће се набавка извршити у тој земљи, дотле су се Немци показали у свему врло предусретљиви. Југословенима је показан авион До – 17 који је представљао државну тајну али је наглашено да је изузетно дозвољено да се југословенској комисији као првој и јединој прикаже у циљу проучавања.¹¹⁴² Како си немачки услови и у погледу рокова испоруке и уважавања југословенских жеља по питању уградње посебног типа мотора били најбољи мишљење комисије, које је доцније и прихваћено било је да југословенским приликама највише одговарају двомоторни бомбаредери До 17 од са моторима К-14,¹¹⁴³ од којих је део требао бити израђен у Немачкој а део по немачкој лиценци у Фабрици авиона у Краљеву. Први уговор са фирмом Дорније о испоруци 20 двомоторних бомбардера До 17 потписан је 9. новембра 1936. године, док је уговор о хидроавионима До 22 одложен. Уговором је предвиђена уплата преко клиринга у три рате: 50% вредности приликом закључења уговора, 25% при квалитативном комисијском прегледу и остатак приликом преузимања авиона.¹¹⁴⁴ На извозу ваздухопловног материјала за Југославију нарочито је радио генерални конзул Нојхаузен. Он се нарочито залагао за то да се немачки ловци Хе 112 у великом броју уведу

¹¹⁴¹ ВА, П – 17, К- 38, Ф-1, р.б.2, лист 9; *Извештај о раду комисије за избор двомоторних бомбардерских аероплана*, од 10. јуна 1936; Прилог 1 Реферату министру Војске и Морнарице Стр. Пов.В.К.бр.528/36.

¹¹⁴² ВА, П – 17, К- 38, Ф-1, р.б.6/1, *Белешка за господина Министра Војске и Морнарице састављена на основу извештаја комисије за избор двомоторних авиона за бомбардовање и записника проширене комисије, одређене наређењем Стр.Пов.В.Б.бр. 858/36.*

¹¹⁴³ ВА, П – 17, К- 38, Ф-1, р.б.5/1; Министарство Војске и Морнарице, Штаб Ваздухопловства, Стр.Пов. В.К.бр. 528 од 19. јуна 1936. године.

¹¹⁴⁴ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 183.

у наоружање југословенског РВ, укључујући и продају лиценце за њихову израду у земљи.¹¹⁴⁵ Средином 1937. године Стојадиновић је обавестио немачког посланика фон Херена да он лично жели да се у Немачкој набави нова серија Дорније бомбардера, уколико је Југославија сигурна да ће том приликом добити нове побољшане верзије раније наручених До 17 апарата. Том приликом Стојадиновић је изразио жељу да се у Немачкој набаве још и ловци брзине око 500 км на час, авионски мотори, као и потребе за морнарицу.¹¹⁴⁶ Након обећавајућих преговора вођених крајем 1937. године у којима су југословени инсистирали на брзини од 500 км на час, посао је ипак пропао. Да би се постигла тражена брзина у авионе је требало уградити мотор Јумо 210 G уместо предвиђеног Јумо 210 E. Захтеви фирми Хенкел и Јункерс с тим у вези су одбијени и ако су свега пола године касније мотори тог типа испоручени Румунији. У међувремену су Југословени набавили 100 бомбардера Бристол-Бленхајм и 100 ловаца Спидфајер у Великој Британији.¹¹⁴⁷ Британци су на тај начин, према оцени немачких извозника ваздухопловног материјала, освојили не само тржиште већ, како се оцењивало, и политички утицај.¹¹⁴⁸ Из свега изреченог да се закључити да је и поред симпатија за немачку индустрију и веза са Нојхаузенем Стојадиновићу приликом избора ваздухоплова пресудан био квалитет. Осим тога, после аншлуса Аустрије нису успешно завршени ни преговори за наруџбину 100 авионских митраљеза у Немачкој, већ је то поверено Белгијским фирмама.¹¹⁴⁹ На тај начин немачки престиж у југословенском ратном ваздухопловству није постигнут до краја мандата владе др Милана Стојадиновића.

3.3.2. Набавке материјала за потребе југословенске морнарице

Југословенској ратној морнарици одобрен је 1935. године кредит за набавку три разарача и осам моторних торпиљера. Исте године је Немачко посланство у Београду замољено да пренесе услове немачких бродоградилишта за три торпедна разарача од 1.200 тона, два моторна реморкера, три моторна шлепа са сопственим моторима од око 100

¹¹⁴⁵ Barch, MA, RL, 3/52, Gedanken zur Exportfrage, Rostock, den 15. August 1938.

¹¹⁴⁶ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 183.

¹¹⁴⁷ О томе видети: Ž. Avramovski, „Ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje...“, 74.

¹¹⁴⁸ Barch, MA, RL, 3/52, Gedanken zur Exportfrage, Rostock, den 15. August 1938.

¹¹⁴⁹ О томе видети: Ž. Avramovski, „Ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje...“, 74.

тона, и један танкер од 4.000 тона.¹¹⁵⁰ Из немачког посланства у Београду оцењивало се да би добијање једног таквог уговора за немачку индустрију било од огромног значаја и за будуће послове. Истицало се да у Југославији постоји велико поверење према квалитету немачког наоружања, те да то поверење не би ваљало изиграти.¹¹⁵¹ Примећено је такође да у југословенској Морнарици постоји искрена жеља да ако је икако могуће уговор добију немачке фирме.¹¹⁵² Ипак, због гласина да ће набавка бити уступљена другим иностраним фирмама немачка предузећа одустала су од слања понуда. Из немачког посланства у Београду инсистирало се да се немачки произвођачи ипак појаве на тендеру, док је војни изасланик посебно молио да се из Министарства спољних послова и Команде Морнарице утиче на немачке фирме у вези с тим.¹¹⁵³ На конкурс за набавку три разарача расписан септембра 1935. пријавила се и фирма Круп која је понудила да по цени од пет милиона РМ у интервалима од по две године испоручи сва три разарача, а да се плаћање изврши током наредних пет година отплатама преко клиринга. Посао су међутим добиле енглеске фирме, о чему је, према немачким сазнањима, одлука била донета још пре закључења конкурса.¹¹⁵⁴ Наиме, када се немачки посланик распитивао код адмирала Полића о изгледима немачких понуда, адмирал је изјавио да немачке фирме неће добити посао, пошто су у игри око посла били фактори који су били јачи и од њега.¹¹⁵⁵ Немачки посланик фон Херен протествовао је због тога код Стојадиновића. Ова интервенција помогла је да посао на изради осам моторних торпиљерки добије немачка фирма Лирсен из Бремена која је закључула јуна 1936. године уговор са Југословенском командом морнарице. Вредност торпиљерки била је 3.800.000 РМ, уз плаћање по испоруци.¹¹⁵⁶ Од тих осам чамаца, три су испоручена у току 1936. године („Орјен“, „Динара“ и „Велебит“), а осталих пет („Триглав“, „Суворор“, „Рудник“, „Кајмакчалан“ и „Дурмитор“) у току

¹¹⁵⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 394.

¹¹⁵¹ AA PA, R - 30032, Geheim Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach den Balkanländern von Februar 1935 bis Januar 1936; Belgrad, den 28.08.1935, Deutsche Gesandtschaft. H.30.

¹¹⁵² AA PA, R - 30032, Geheim Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach den Balkanländern von Februar 1935 bis Januar 1936; Berlin, den 23.09.1935, Der Reichs- und Preußische Wirtschaftsminister an die Reichsgruppe Industrie, II 37346/35.

¹¹⁵³ AA PA, R - 30032, Geheim Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach den Balkanländern von Februar 1935 bis Januar 1936; Berlin, den 19.10.1935, Att, Gr. Ia, Notiz.

¹¹⁵⁴ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 187.

¹¹⁵⁵ AA PA, R – 73194, Politik 14, Bd. 1; Marinenangelegenheiten vom 22.07. 1924 bis 24.10.1935; Telegram (Geh.Ch.V) Nr.78 vom 24.10.1935.

¹¹⁵⁶ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 187.

наредне 1937. године.¹¹⁵⁷ Према сазнањима британског војног аташеа ових осам торпедних чамаца показали су се добро у повољним временским приликама и њихово одржавање није задавало велике бриге. По лошем времену показали су се међутим непоузданим и били су принуђени да прекину вежбе и врате се у луку због неповољних временских прилика.¹¹⁵⁸

Релативно брза испорука и изражена жеља високих политичких кругова и Команде морнарице за сарадњом са Немачком манифестовали су се и посетом југословенске морнаричке комисије за обилазак немачких фабрика и установа Морнарице крајем октобра 1936. године. Комисија у саставу капетан бојног брода Армин А. Павић, поручник бојног брода I класе Јосип Ј. Черни, капетан II класе инжењер Винценције Ј. Јелен, поручник бојног брода II класе Душан В. Бановић и поручник инжењер Антон А. Јагодник боравила је у Немачкој од 31. октобра до 8. децембра исте године. Као привремени члан комисије за преглед радиотелеграфских и електричних уређаја био је одређен и поручник бојног брода I класе Владимир М. Подлесник који се налазио у Берлину на школовању на техници у Шарлотенбургу. Том приликом комисија југословенске Морнарице за шест седмица свог боравка обишла је Берлин, Јену, Вернојхен, Либек, Кил, Хамбург, Бремен, Минхен и Нирнберг. Посетили су фабрике Пинч, Минимакс, Дегеа Ауергезелшафт, А.Е.Г, Цајс, Борсиг Рајнеметал, Сименс, Сименс – Шукерт, Сименс – Вернерверк, Телефункен, Дрегерверке, пиротехничка фабрика у Вернојхену, Електроакустик и фирму Најфелд и Кунке, бродоградилиште „Германиа-Верфте“ у Килу, торпедну радионицу Дајчверке у Фридрихсорту, бродоградилиште Дојче Верфт у Хамбургу, бродоградилиште „Лирсен“ и фирме „Атласверке“ и „А.Е.Г“ у Бремену. Комисија је у Берлину посетила и Геринга и команданта немачке Морнарице генерал-адмирала Ериха Редера. Морнаричке установе и пловне јединице комисија је обишла приликом посете Травеминдеу (пловне јединице подморничке флотиле), Килу (Поморска обалска команда, Машинска школа Морнарице, Баражна школа, подморница „У – 4“, Ваздухопловна и Хидропланска команда, крстарица „Кенигсберг“, лука за брзе моторне чамце Вик при чему је извршена возња моторном торпиљерком „С – 10“ и батерија обалских топова у месту Билк), као и Морнаричку подофицирску школу и Телеграфско-сигналну школу у Фленсбургу. Комисија је 8.

¹¹⁵⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 484 - 485.

¹¹⁵⁸ *Исто*, 589.

децембра напустила Немачку и упутила се у Плзењ у Чехословачкој где је посетила Шкодине заводе. Као и у случају Ваздухопловаца и југословенска морнаричка комисија у свим фабрикама као и код обиласких команди, установа и пловних јединица у Килу и Хамбургу наишла је на врло сусретљив, пажљив и леп пријем.¹¹⁵⁹ Посета је свакако била у вези са жељама фирме Круп да добије посао на изградњи подморница за Југославију. Та фирма обратила се јуна 1936. године немачком МИП-у са молбом да преко Немачког посланства у Београду посредује за добијање понуде за подморнице, наглашавајући да је југословенска Команда морнарице која је за то показала интерес, молила за строгу дискрецију. Пошто је немачка Команда морнарице дала сагласност, Круп је августа 1936. године поднео писмену понуду за изградњу две подморнице од 250 тона. Југословенски војни органи одуговлачили су међутим са закључењем овог уговора.

Нов импулс овом послу дао је Стојадиновић средином 1937. године када је обавестио фон Херена да жели да се у Немачкој набаве још четири моторне торпиљерке, две подморнице и један разарач, чији би се труп градио у сплитском бродоградилишту. Након добијања сагласности Команде немачке морнарице, априла 1938. године југословенска Команда морнарице поднела је захтев Крупу за испоруку две подморнице. Уговор је закључен октобра 1938. године. По слову уговора изградња обе подморнице имала је да кошта 3.560.000 РМ уз једнаке петогодишње ануитете отплате путем клитинга, са роком испоруке тек у мају и септембру 1941. године. Истовремено са Крупом уговор о испоруци четири моторне торпиљерке у вредности од 3.717.124 РМ са роковима испоруке август 1940. и април 1941, закључила је фирма Лирсен из Бремена. Са југословенске стране је такође био поднет захтев да се у круповом бродоградилишту у Килу изгради један торпедни разарач од 1850 тона. Круп је тражио за његову израду 10,809.000 РМ или 11.025.000 РМ, у зависности од парног притиска, са роком испоруке после две године и плаћањем у пет рата, с тим да последња рата буде исплаћена приликом преузимања разарача.¹¹⁶⁰ На овај начин Немци су успели да потисну остале конкуренте и барем на папиру заузму одлучујуће позиције у опремању југословенске Ратне морнарице.

¹¹⁵⁹ ВА, П – 17, К- 361, Ф – 1, р.б. 3; *Извештај председника комисије за обилазак у Немачкој команданту Морнарице, Земун, 19.12.1936. године.*

¹¹⁶⁰ На састанку одржаном 7. маја 1940. године у немачкој Врховној команди ратне морнарице (ОКМ) одлучено је да се ове испоруке Југославији не могу извршити у току рата, већ након његовог завршетка. Пема: L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 187 - 189.

3.3.3. Генерална оцена немачког извоза наоружања у Југославију 1935 - 1939

Од 1936. године па до аншлуса Аустрије југословенске набавке у Немачкој ипак нису биле велике. Укупна вредност наруџбина у том периоду износила је 13 милиона Рајхсмарака. То се углавном односило на наруџбине 48 авиона Дорније, осам брзих борбених чамаца и прислушних апарата. Никакав материјал намењен сувоземним трупам није био наручен у Немачкој. Такве наруџбине вршене су углавном у Чехословачкој, која је Југославији одобрила два повољна зајма, а два разарача набављена су у Француској. Укупна вредност свих тих наруџбина у Чехословачкој и Француској износила је око 100 милиона Рајхсмарака. Ту оријентацију југословенског Министарства војног и морнарице на чехословачке фирме AGK је тумачила добијањем погодних услова за зајмове и личним везама које су постојале између надлежних југословенских личности и Шкоде. Такве личности према оцени AGK нису постојале у југословенском ваздухопловству и ратној морнарици, па је главна могућност за продор виђена у домену наоружавања ових видова војске.¹¹⁶¹ Главне проблеме за немачки извоз представљала је неспремност да се оружје продаје на дугорични робни кредит на шта су југословенске војне власти биле навикнуте захваљујући уговорима са Шкодом. Овде свакако не треба изгубити из вида ни закулисне радње и провизије које су такође играле улогу приликом југословенских војних набавки а за које су стари испоручиоци из Чехословачке и Француске били много боље верзирани у односу на Немце. На неуспех је утицао и политички фактор, од проблема кршења одредаба версајског мировног уговора о забрани извоза наоружања из Немачке у току 1935-1936, преко несмотрене подршке органа НСДРП Збору Димитрија Љотића што је оставило негативан утисак на Стојадиновића, преко немачких акција у вези са аншлусом Аустрије и судетском кризом који су југословенске војне кругове све више удаљавали од идеје да оружје набављају у Немачкој која им се чинила као веома извесни противник у будућем рату.

¹¹⁶¹ Ž. Avramovski, „Економски и политички циљеви немачког извоза наоружања у балканске земље уочи Другог светског рата“, 73 - 74.

3.4. Војни сегмент Стојадиновићеве посете Немачкој 1938. године

Један од значајних догађаја за развој југословенско-немачке војне сарадње била је и посета југословенског премијера и министра спољних послова др Милана Стојадиновића Немачкој од 15. до 17. јануара 1938. године. Чим је крочио на немачко тло на станици су га заједно са југословенским послаником Цинцар-Марковићем дочекали и Ђорђе Рош и Милорад Димитријевић, југословенски пословни људи и представници великих немачких фирми у земљи.¹¹⁶² Војни део посете, којем је присуствовао и југословенски војни изасланик у Немачкој, пуковник Жарко Верић, је протекао у складу са званично предвиђеним програмом. Одмах по доласку, 15. јануара, Стојадиновић је обишао почасну чету и заједно са краљевским послаником Цинцар-Марковићем положио венац на гроб незнаног јунака. По подне је обишао нови велики цивилни аеродром *Темпелхоф*, где му је генерал-пуковник Геринг приредио свечани дочек, након чега је преузео лично вођење југословенског високог госта и детаљно објашњавао планове, начин рада, значај и циљ подизања тог аеродрома, тада највећег на свету. Затим је извршен обилазак нове зграде Министарства ваздухопловства, где су Стојадиновићу приказане одаје где су налазе војничке заставе берлинског ваздухопловства и репрезентативне дворане за свечане приредбе, као и целокупну структуру министарства. На завршетку извршен је обилазак зграде аероклуба, у ствари ваздухопловног офуцурског дома. На крају обиласка Геринг је повео др Стојадиновића у своју канцеларију, у којој се између осталог налазио велики портрет Геринга са југословенским орденом Белог орла.

Следећег дана, 16. јануара извршена је у преподневним часовима посета Ваздухопловној ратној академији у Гатову код Берлина. Стојадиновића су овде дочекали секретар генерал Милх, начелник штаба Ваздухопловства генераллајтнант Штумпф, командант академије генерал Штулпнагел и генерал Вилберг, командант Више ваздухопловне школе, након чега је разгледао зграде за смештај питомаца, учионице, гимнастичке сале, базен за пливање. На егзерциришту, где су биле размештене све врсте противавионских оруђа, Стојадиновић је присуствовао кратким вежбама у гађању на један авион који је демонстрирао напад у ниском лету. Ватру су отворила сва оруђа калибра 200 mm, 37 mm и 88 mm, као и противавионски митраљези. Након вежбе разгледани су

¹¹⁶² М. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, 452 - 453.

хангари и авиони којима је располагала академија, а затим је настављен пут за Берлин одакле су специјалним возом генерала Геринга наставили путовање у артиљеријску школу гађања у Литеборг.¹¹⁶³ Герингов лични воз којим су путовали био је према Стојадиновићевим сећањима, удешен да буде и канцеларија и стан и место за командовање, са противавионским топовима на крову. Геринг је том приликом желео да организује неколико вежби са артиљеријом јер је знао да је председник југословенске владе служио у артиљерији, те стога тај род војске најбоље познаје.¹¹⁶⁴ У Литеборгу је било предвиђено бојно гађање школског артиљеријског дивизиона, а југословенског председника владе дочекала је делегација немачке војске на највишем нивоу. Њу су чинили генерал Геринг, као командант Ваздухопловства, командант сувоземне војске генерал Фрич и његов начелник штаба, генерал Бек, затим инспектор артиљерије генерал Хазе, шеф Вафенамта (Артиљеријско-техничко одељење) генерал Лизе и начелник Општевојног одељења у Министарству рата, генерал Фром. Све је било срачунато на то да се на Стојадиновића остави посебно добар утисак. Тако је гађањем у којем је учествовао школски артиљеријски пук од четири дивизиона и једне самосталне моторизоване батерије руководио командант школе генерал Бранд. Том приликом на положај је изведено укупно 12 батерија (48 оруђа) и то девет хаубичких од 150 mm, од којих два дивизиона са коњском запрегом а један моторизован и три батерије топова 105 mm са коњском запрегом. Самостална моторизована батерија 105 mm заузела је положај доцније, да би председник југословенске владе могао видети батерију у покрету, како излази на положај. У току гађања које је трајало 45 минута мерничка батерија проналазила је по звуку непријатељске батерије, које су биле маркиране пуцњима, а коректура гађања је вршена помоћу осматрачких авиона типа Шторх који је недалеко од пуковске осматрачнице готово непомично стајао у ваздуху.¹¹⁶⁵ Стојадиновић наводи да су вежбе пољске артиљерије извођене са савршеном прецизношћу, те да му је показано на терену како се из једног шатора командује паљбом батерије, коју командир није видео, као што ни батерија није видела циљ који је гађала.¹¹⁶⁶ Према оцени југословенског војног аташеа у Берлину, пуковника Верића, целокупно гађање вршено је потпуно саобразно ратним

¹¹⁶³ ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

¹¹⁶⁴ М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, 461.

¹¹⁶⁵ ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

¹¹⁶⁶ М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, 461.

приликама јер су сва наређења издавана према датој ситуацији. Гађање је, према истој оцени, поред изванредних ефеката показало и одличну организацију и вешто руковање ватром. Гађањем на уском фронту хтелo се показати какво страховито рушеће дејство има савремена артиљерија и како брзо она може да маневрише у путањама. На завршетку гађања Стојадиновићу је показан детаљан начин рада мерничких јединица по звуку, а затим и један нови моторизовани мерзер калибра 280 mm чији је домет 19 km. Пошто се мерзер састојао из два дела извршена је и демонстрација постављања цеви на лафет, што је све завршено за 15 минута. Војни изасланик указао је и на чињеницу да је у немачкој војсци прописано да артиљерија при бојевим гађањима мора гађати преко пешадије, да би се пешадинци навикли на зујање и прелетање зрна преко глава и добили поверење у тачност оруђа и муниције, што приликом Стојадиновићеве посете није извршено због повећаних мера предострожности.

У подне је био приређен ручак у официрској касини на којем је генерал Фрич поздравио кратким говором др Стојадиновића. У поподневним часовима извршен је обилазак 2. групе ваздухопловног пука „Рихтхофена“ у Даму близу Јитеборга. На летелишту је већ у моменту доласка била постројена у једној линији цела група од укупно 27 авиона типа *Месеримит* као и нови тип авиона *Шторх* и велики путнички авион Лувтханзе такозвани *Дер Гросе Десауер* као и најновији модел *Кондор*. Ту су били присутни и начелник Техничког одељења ваздухопловства, чувени генерал-пилот Удет и командант 2. ваздухопловног војног округа генерал Каупиш. После разгледања групе узлетели су поједини авиони типа *ME 109* и нови тип *Бф 409* – једномоторни авион, изводећи у ваздуху акробације. Затим су са три разне стране изненадно полетеле три ескадриле двомоторних бомбардера *Јункерс Ју 86* а после њих је на завршетку летео лично на новом авиону типа *Шторх* генерал Удет, који је тим авионом направио изванредан утисак на југословенску делегацију. Тај тип авиона уздигао се вертикално на самом летишту и кружио са ванредном лакоћом, а затим је неко време, готово непомично лебдео у ваздуху. Са подједнаком лакоћом са којом се уздигао такође се спустио на истој тачки са које је био полетео у непосредној близини гледалаца. Југословенски војни изасланик је као карактеристично уочио да су Немци те своје машине први пут показали странцима за време Стојадиновићеве посете,¹¹⁶⁷ што сведочи како о угледу који је

¹¹⁶⁷ ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

југословенски председник владе имао код национал-социјалиста тако и о значају Југославије као пре свега привредног партнера за Трећи Рајх.

Генерал Милх државни секретар и Герингова десна рука када је у питању ваздухопловство провео је цео дан са југословенским војним изаслаником обећававши том приликом да ће југословенима ставити на увид све податке о виђеним авионима те да ће им ићи на руку у свим питањима која их буду интересовала из области ваздухопловства. На крају другог дана посете др Милан Стојадиновић обишао је магацине и радионице немачког Ратног ваздухопловства, које је, према пуковнику Верићу, оставило утисак да се у њему много и журно ради, те да се на сваком кораку примећује снажан полет и огромна енергија усмерена на унапређење и развој ваздухопловства. На повратку у Берлин према сведочењу самог Стојадиновића, путовање је искоришћено да југословенски војни аташе, пуковник Верић¹¹⁶⁸ по његовој жељи изложи Герингу све оно што од наоружања за југословенску војску Немачка може да лиферије. Верић се према истом извору нарочито умешно залагао за набавку авиона *Messerschmitt 109*, чему се Геринг у почетку противио, али је на крају пристао уз опаску да оно што има немачка војска може имати и југословенска.¹¹⁶⁹ Герингова идеја била је да се испорука наоружања врши на бази размене за југословенске производе, што у том моменту није ишло у прилог Југославије јер је Немачка већ имала велики клириншки дуг у међусобној трговини са Краљевином, па би набавка наоружања у складу са Геринговим предлогом значила само још дубље и чвршће економско везивање земље за Рајх. Због тога се са југословенске стране инсистирало на кредиту и на томе да Немачка сама кредитира извоз свог наоружања у Југославију.¹¹⁷⁰

Следећи део Стојадиновићеве посете Немачкој од значаја за војну сарадњу била је његова посета Есену, 20. јануара 1938. године.¹¹⁷¹ Том приликом југословенског премијера пратио је и немачки војни изасланик у Југославији, генерал фон Фабер ди Фор.¹¹⁷² У Есену је југословенски председник владе посетио фабрику Круп, где га је дочекао и поздравио сам сопственик фабрике др Густав Круп фон Болен унд Халбах (Gustav Krupp von Bohlen

¹¹⁶⁸ У својим мемоарима Стојадиновић погрешно наводи да је реч о Владимиру Ваухнику, који је на положају у Берлину заменио Верића тек крајем новембра 1938. године. Према: ВА, ДПП, Ваухник Миховила Владимир

¹¹⁶⁹ М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, 461.

¹¹⁷⁰ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 194.

¹¹⁷¹ ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

¹¹⁷² M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 202.

und Halbach) и чланови директоријума. Круп је Стојадиновића лично провео кроз разна одељења своје огромне фабрике,¹¹⁷³ фабрика локомотива, челичане, фабрике топова, панцирних плоча, купола за утврђења и бродове. Од највећег значаја за југословенског војног изасланика била је чињеница да су Немци овога пута председнику југословенске владе показали и онај део фабрике у којем су се израђивали морнарички топови, које раније нису показали југословенској војној комисији која је у Немачкој боравила годину дана раније (у пролеће 1937.).¹¹⁷⁴ Стојадиновић и Круп дискутовали су и о калибрима топова најпогоднијим за антиавионску и антитенковску одбрану. Круп је према Стојадиновићу, изнео мишљење да је југословенско наоружање у том погледу веома застарело, придржавајући се типова који су били добри у прошлом рату, али да их сада треба заменити много већим калибрима.¹¹⁷⁵ Верић у свом извештају наводи да се Стојадиновић на основу експертизе Круповог директора Милера zaloжио за калибар противоклопних топова од 38 mm који су користили Немци уместо већег чешког калибра 47 mm који је наручила Југославија, уз образложење да чешки калибар још није довољно усавршен и због тога није усвојен у наоружању Вермахта.¹¹⁷⁶ Очигледно је била по среди жеља Немаца да Југословенима испоруче своје лошије топове у компензацији за сировине уместо одличних чешких већег калибра, од којих ће касније један неискоручени део намењен југословенској војсци, након окупације Чешке Вермахт задржати за себе.¹¹⁷⁷ Ове немачке намере подупирао је и тадашњи југословенски војни изасланик, генералштабни пуковник Жарко Верић, који је више пута у својим извештајима понављао предности противоклопних топова калибра 37 mm у односу на оне од 47 mm.¹¹⁷⁸ Акција је по свој прилици била синхронизована јер су како смо видели Стојадиновића на станици дочекали Рош и Димитријевић а на том задатку је радио и немачки војни изасланик у Београду,

¹¹⁷³ M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, 463 - 464.

¹¹⁷⁴ ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

¹¹⁷⁵ M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt, Jugoslavija između dva rata*, 463 - 464.

¹¹⁷⁶ ВА, П-17, К-361, Ф-3, р.б.32. Извештај војног изасланика о посети председника владе Немачкој.

¹¹⁷⁷ До компликација са испоруком из Чешке већег дела од 379 п.о. топова 47 mm за потребе југословенске војске дошло је крајем јануара 1940. Хитлер је, због ратних потреба немачке војске забранио да се преостали топови извезу у Југославију. Југословенска влада је на ову забрану реаговала обуставама извоза метала и руда, па је, пошто је Хитлер и даље одбијао да се југословенима испоруче преостали п.о. топови од 47 mm компромисно решење нађено тако што је донета одлука да се у фебруару и марту 1940. Југославији испоручи 150 п.о. топова калибра 37 mm, који су стигли у априлу. О томе видети: L.Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, *Istorija XX veka*, Zbornik radova XIII, Beograd 1975, 235

¹¹⁷⁸ ВА, П-17, К-85, Ф-2, р.б.31:Подаци за противтенковски топ 4,7 см, Војни изасланик КЈ у Немачкој, Стр.Пов. Бр.8 од 15.02.1938. – Господину министру ВиМ (за артиљеријско-техничко одељење)

генерал фон Фабер ди Фор, који се налазио у пратњи Стојадиновића на овом путу. До закључења посла није дошло, а немачки војни аташе сматрао је да је главни разлог томе лежао у чињеници да Стојадиновић није располагао потребним девизама за куповину, док Немци нису имали довољно робе за извоз. Фабер је свој ангажман оценио као неуспешан наводећи да му је тиме отпао један дијамант из круне војног аташеа.¹¹⁷⁹ Очигледно је да је у питању ипак била Стојадиновићева институционална култура, пошто је питање набавке препуштено југословенским војним експертима из Артиљеријско-техничког одељења.

О Стојадиновићевој посети као важној вести писао је и *Militärwochenblatt* у броју од 28. јануара. У вести се истиче да је посета приликом које је Стојадиновић имао прилику да посети установе немачке војске и ваздухопловства поново показала да постоје услови за дуготрајно пријатељство и трајну сарадњу између две земље у свим областима као и на очувању европског мира.¹¹⁸⁰

Да је Стојадиновић наставио и након тога да ради на зближавању војних кругова у Београду и Берлину сведочи и чињеница да је на његову иницијативу (усмено наређење) пуковник Миливој Г. Лазаревић након Стојадиновићеве посете Рајху одржао 31. јануара 1938, предавање у Немачком друштву за војну политику и војне науке.¹¹⁸¹ Колико је ова посета била плодотворна можда најбоље говори појачан амгажман генералног конзула Нојхаузена на пословима око испоруке немачког наоружања Југославији који је уследио убрзо након тога.

3.5. Југословенска војска између Чехословачке, Француске и Трећег Рајха

У периоду владавине Милана Стојадиновића Југословенска војска је и даље била део европских безбедносних структура креираних на основама одржања статуса кво насталог након уговора о миру. Као део Мале Антанте, била је у чврстом савезу и братским односима са чехословачком и румунском војском, а преко француских инструктора и стажиста, те преко војног протокола споразума о пријатељству из 1927. и у пријатељским односима са Француском, која је међу југословенским официрима, захваљујући бржљиво негованим традицијама о савезништву из Првог светског рата,

¹¹⁷⁹ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht*, 203.

¹¹⁸⁰ *Militärwochenblatt*, № 31, Berlin, den 28. Januar 1938, 111.

¹¹⁸¹ AJ, 37-26 -234, пуковник Мијивој Лазаревић – Милану Стојадиновићу, Земун, 8. Фебруара 1938.

доживљавана као истинска савезница. Везе између две војске, како смо видели, биле су нарочито интензивне у периоду од 1929 до 1935. године. Са друге стране међу официрима је постојало поштовање према немачкој војној организацији и практичном духу, док Немачка као земља која се није директно граничила са Краљевином Југославијом није изазивала велике стрепње у југословенском војном врху и ако се налазила у табору поражених земаља незадовољних версајским уговором. У овом периоду једна од константи југословенске безбедносне политике постаје и Балкански савез који ће у безбедносним смислу Краљевину Југославију удаљити од Средње Европе и више везати за Балкан.¹¹⁸²

Након немачке одлуке о наоружавању од 7. марта 1935, већ 14. марта француски војни изасланик је доставио југословенском Главном генералштабу предлог француског генералштаба о организацији веза између два генералштаба за време мобилизације и у периоду политичке затегнутости. Почетком априла из Оперативног одељења Главног генералштаба тражемно је с тим у вези и упутство за израду инструкције за везу између француског и југословенског генералштаба.¹¹⁸³ У складу са духом који је владао у југословенској војсци на чијем челу се као министар војни и морнарице налазио генерал Петар Живковић, након конференције у Стреси на којој су велике силе једногласно потврдиле да је Немачка тиме прекршила одредбе уговора о миру, у Оперативном одељењу југословенског Главног генералштаба почео је и рад на новом југословенском ратном плану за ангажовање оружаних снага у случају рата између Француске и Немачке. Југословенски Генералштаб прво је узео за претпоставку да ће се у рату наћи Француска и Немачка и да ће у савезу са Француском бити Чехословачка и евентуално Италија која је могла заузети и неутралну позицију према Француској. Краљевина Југославија требала је да се ангажује на пасивизирању потенцијалних немачких савезника Мађарске и Бугарске и на делу фронта према Аустрији. План је разрађиван уз консултације са начелником француског Генералштаба Гамеленом, што сведочи о нивоу односа између два генералштаба и ако између Француске и Југославије нису постојали формални савезнички

¹¹⁸² О томе видети више: *Ž. Avramovski, Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, Beograd, 1986.

¹¹⁸³ ВА, П-17, К-12, Ф-1, р.б.50; Главни генералштаб, Оперативно одељење - Министру Војске и Морнарице, Пов.Ђ.О.Бр. 738 од 02.04 1935. године.

односи.¹¹⁸⁴ Међутим да би могли успешно да одговоре на све безбедносне изазове Југословенима је био хитно потребан новац за опремање војске. Заплет око питања аншлуса и италијанско-француски преговори око одбране Аустрије у јуну 1935. давали су наду челним људима југословенске војске да још увек постоји могућност да се од Француске добије зајам за ту сврху. Нови начелник Главног генералштаба генерал Љубомир Марић и генерали Вукоман Арачић и Димитрије Живковић, иначе франкофили, присуствовали су француским маневрима у јуну 1935. и том приликом затражили зајам од 300.000.0000 франака за оружје, али зајам нису добили.¹¹⁸⁵ Након тога југословенски војни врх почео је неким гестовима у јавности да указује на могућност окретања ка Немачкој. Тако се генерал Вукоман Арачић јавно повољно осврнуо на поновно увођење опште војне обавезе у Немачкој и њено наоружавање изјавивши да та немачка акција у читавој југословенској војсци није виђена само као природна и нормална, већ да је изазвала и прилично задовољство, а сличне тврдње износио је према извештајима агената Абвера већи број војних лица у Београду. Арачић је још изнео да југословенска војска и државне железнице спремају велике уговоре за немачку индустрију.¹¹⁸⁶

Свакако повод за овакве ставове био је и страх од рестаурације у Аустрији који се у Југославији све више ширио. Аустрија се наине надала да ће моћи да се брани од Хитлера повратком Хабзбурговаца. Тамо су из тих разлога почетком јула били поништени закони против свргнуте династије и почело се са враћањем одузете имовине Хабзбурговцима.¹¹⁸⁷ Сличне страхове делиле су и остале земље из табора Мале Антанте, тако да су се споразумом министара иностраних послова 29. и 30. августа 1935. обавезале да се за случај покушаја рестаурације Хабзбурговаца на аустријски престо, војне снаге трију држава Мале Антанте мобилишу за прелазак преко границе.¹¹⁸⁸ Након тога дошло је до интервенције начелника Генералштаба генерала Љубомира Марића којом је промењено полазно становиште разраде плана, пошто Југославија није имала никакву обавезу да интервенише у случају рата између Немачке и Француске па се прешло на разраду претпоставке да Немачка упада у Аустрију ради аншлуса или евентуалне рестаурације

¹¹⁸⁴ ВА, П-17, К-94, Ф-9, р.б. 2. Мишљење Главног Генералштаба на случај интервенције Француске, Италије и Југославије поводом Аншлуса.

¹¹⁸⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata*, Beograd 1985, 299.

¹¹⁸⁶ Barch, MA RM 7/2706 b; I Ost S Nr. 97/64/35 vom 09. Juli 1935, Betrifft: Jugoslawien.

¹¹⁸⁷ V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata*, Beograd 1985, 295 – 296, 299.

¹¹⁸⁸ ВА, П-17, К-98, Ф - 1, р.б.24; Студија Главног Генералштаба по питању рестаурације Хабзбурговаца на аустријски престо; Стр.Пов. Ђ.О.Бр. 2686 од 13. новембра 1935. године

Хабзбурговаца.¹¹⁸⁹ Том приликом у Оперативном одељењу био је разматран случај рестаурације мирним путем, као и случај интервенције Немачке изазване националсоцијалистичком револуцијом у Аустрији и њеног присаједињења Немачкој. У првом разматраном случају иако је била предвиђена могућност да и Немачка интервенише заједно са чланицама Мале Антанте против рестаурације која јој није била у интересу, замерка начелника Генералштаба била је да тај случај није био обрађен. У овој студији по први пут је југословенски Главни генералштаб узео у разматрање и ту могућност да Немачка буде савезник у једној међународној војној акцији, што је очигледно био став дијаметрално супротан претходном плану. Закључак Оперативног одељења био је да аншлус искључује рестаурацију Хабзбурговаца, али да доводи до супротстављања интереса Мале Антанте (са донекле изузетком Чехословачке) и Француске и Италије којима је у интересу више била рестаурација Хабзбурга него присаједињење Аустрије Немачкој. Ангажовање Мале Антанте би било оправдано према југословенском становишту само у случају када би између Немачке и Мале Антанте постојао споразум о подели Аустрије. Италија би у том случају имала да бира између неутралности и борбе на два фронта, против Краљевине Југославије и Немачке. Пошто би Југославија била вероватнија мета у том случају била би јој потребна помоћ Немачке до које је могло доћи тек ако би био претходно постигнут споразум између Југославије и Немачке, без кога се према оценама из генералштаба није могло рачунати ни на пријатељско држање немачких снага. Због свега наведеног закључак из Оперативног одељења био је да би уколико је тачна претпоставка да би Немачка приликом рестаурације Хабзбурговаца упала у Аустрију да изврши аншлус, за Југословене било боље да се она пусти да уђе тамо, пошто би то изазвало акцију Француске и Италије. Тек тада када би се те две силе ангажовале против Немачке за Југославију би се створила могућност да се са релативно мање ризика определи за улазак у акцију. Најповољнији случај за то према проценама био би када би Немачка била на страни Југославије и ангажовала довољно јаке трупе против Италије, док би Француска остала неутрална. Закључак је такође био да у случају аншлуса југословенско ангажовање постаје бесмислено пошто ће циљ коме тежи Мала Антанта (спречавање рестаурације Хабзбурговаца – прим. Д.Д) бити постигнут револуцијом

¹¹⁸⁹ ВА, П-17, К-94, Ф-9, р.б. 2. Мишљење Главног Генералштаба на случај интервенције Француске, Италије и Југославије поводом Аншлуса.

националсоцијалиста и левичара уз помоћ Рајха.¹¹⁹⁰ Ови закључци били су у складу са оценама британског војног аташеа у Београду из те исте 1935. године да се све веће расположење према Немачкој почело осећати и међу југословенским официрима, као и да је њено војно јачање изазивало пре дивљење него страховање код југословенских војних кругова, док је њен систем власти одговарао југословенском војничком духу.¹¹⁹¹

Следећи пут Немачка је поново закупила пажњу југословенског Главног генералштаба у време Абисинске кризе изазване агресијом Италије на Етиопију у октобру 1935. године.¹¹⁹² У калкулацијама о учешћу Југославије у војним санкцијама против Италије у вези са абисинском кризом¹¹⁹³ које су вршене на тражење Енглеза југословенски Главни генералштаб морао је узети у обзир и држање Немачке. Према мишљењу југословенског Главног генералштаба, у случају да поред Британије која би учествовала са флотом и Француска учествује са свим својим оружаним снагама у војним санкцијама, учешће Југославије у оружаном интервенцији против Италије било би за њу врло опасно у случају да Немачка не буде на страни Енглеске и Француске, већ на страни њихових непријатеља јер би у том случају главни део француских снага био ангажован према Немачкој, а Бугарска, Мађарска и Аустрија у савезу са Албанијом биле би већим потстреком окренуте против Југославије и онемогућиле би јој слободу акције.¹¹⁹⁴ У студији о југословенском учешћу у евентуалној примени војних санкција према Италији пошло се од претпоставке да ће Немачка вероватно остати неутрална јер је наклоњена Британији, као и Аустрија, Мађарска, Бугарска и Албанија. Према мишљењу Генералштаба требало је што пре сазнати да ли би те државе доиста остале неутралне или би задржале такво држање само у почетку, па се доцније према приликама опредељивале. Процењено је да би у вези са југословенским учешћем у војним мерама од нарочитог значаја било држање Немачке и Француске, те да се без учешћа француске копнене војске

¹¹⁹⁰ ВА, П-17, К-98, Ф - 1, р.б.24, 6 - 23; Студија Главног Генералштаба по питању рестаурације Хабзбурговаца на аустријски престо; Стр.Пов.Ђ.О.Бр. 2686 од 13. новембра 1935. године.

¹¹⁹¹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 386.

¹¹⁹² О томе видети више: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 307 – 311.

¹¹⁹³ О томе видети: Јакоб Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, Минхен, 1964, 68 – 72.

¹¹⁹⁴ ВА, П – 17, К - 98, Ф – 1, р.б.4а, лист 24 - 25; Стр.Пов.Ђ.О.бр. 3094 од 17. децембра 1935. године; Начелник Главног Генералштаба – г. Министру Војске и Морнарице; *Гледиште Главног Генералштаба по питању у наређењима г. Министра Војске и Морнарице Стр.Пов.Ђ. бр. 2021 од 10. и Стр. Пов.Ђ.Бр. 2077 од 14. децембра 1935. године.*

са југословенске стране не би смело ни помоишљати о учешћу у сукобу.¹¹⁹⁵ Југословенски Главни генералштаб није имао скоро никаквих података о томе како ће се држати Француска и Немачка. Није се знало ни за једну ни за другу страну какав би дефинитиван став заузеле према Италији, нити се знало какви би били њихови међусобни односи у том случају. Од тог односа зависило је у највећем степену и све оно што би Југославија требала да предузме. Уколико би се десило да се Француска не определи против Италије онда би југословенски положај према Италији био врло тежак па би свака мера уперена са југословенске стране против ње била скопчана са великим ризиком. Процењивано је да би југословенска ситуација била још и гора у случају ратног сукоба између Француске и Немачке. Ствар би по Југославију боље стајала уколико би Француска учествовала са довољним снагама у војним санкцијама против Италије а Немачка остала неутрална. Закључак је био да би се целокупан рад југословенског Генералштаба морао подешавати с обзиром на то како би се држале те две силе, тако да је за југословенско планирање било неопходно што пре сазнати држање Француске и Немачке.¹¹⁹⁶

На питању војних санкција према Италији дошло је до размимоилажења интереса Краљевине Југославије и Француске и њеног приближавања Великој Британији на спољнополитичком и Немачкој на економском плану.¹¹⁹⁷ Новоприспели немачки војни изасланик у Београду, пуковник Мориц фон Фабер ди Фор приметио је почетком новембра да у земљи постоји снажан утицај Француске, која је третирала Југославију као свој привезак и представљала се као господарица земље. Главни носилац француског утицаја по Фаберу био је југословенски Генералштаб који је у блиској сарадњи са Чехословачком наоружао војску и покушава уз помоћ сталних поруџбина наоружања да задржи иста осећања и код трупа.¹¹⁹⁸ Међутим, већ на састанку представника генералштабова Мале Антанте у Београду 25-27. новембра 1935. видело се да је француски престиж у Београду скоро пропао, и да Југославија више није рачунала на

¹¹⁹⁵ Исто, лист 28, 35 - 36; *Студија о југословенском учешћу у евентуалној примени војних санкција према Италији.*

¹¹⁹⁶ ВА, П - 17, К - 98, Ф - 1, р.б.4а, лист 67 - 68; Пов.Ђ.О.бр. 3175 од 24. децембра 1935. године; Начелник Главног Ђенералштаба - г. Министру Војске и Морнарице

¹¹⁹⁷ О томе видети више: Ђ. Avramovski, „Pitanje učešća Jugoslavije u vojnim sankcijama protiv Italije za vreme italijanske agresije na Etiopiju (1935-1936)“, 13 - 36; V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata*, 301 - 308; Ђ. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 - 1940)*, 216 - 226.

¹¹⁹⁸ АА РА, R - 30090, Militärattache, J. № /35, Belgrad, den 06.11.1935, Die Militärpolitische Lage auf dem Balkan

Француску.¹¹⁹⁹ То се могло запазити и на промени положаја француског војног аташеа у Београду. Његови односи са Генералштабом били су, према оценама његовог британског колеге, блиски и срдачни до избијања рата у Абисинији. Од тада је положај војног аташеа погоршан а односи уздржани.¹²⁰⁰

С тим у вези Министарство иностраних послова доставило је већ крајем децембра 1935. године начелнику Главног генералштаба армијском генералу Љубомиру Марићу анализу односа Француске према Југославији која је говорила о све већем хлађењу и неповерењу Француза према Краљевини и њеним односима са Немачком, као и о блискости италијанских и француских интереса.¹²⁰¹ И немачки војни аташе примећивао је крајем године да се француски утицај налазио у веома тешкој ситуацији, докле год француска армија буде одржавала пријатељске односе са италијанском, што је у последње време било нарочито наглашено.¹²⁰²

У децембру 1935. Стојадиновић је препоручивао министру војном генералу Петру Живковићу да се припреми све што је потребно да југословенска војска „уколико је то данас могућно, што више буде на потребној висини, спремна да одговори задацима који би јој могли бити постављени у вези с развојем међународних догађаја.“¹²⁰³ Када је потом разматрана могућност учешћа Југославије у војним санкцијама против Италије, показали су се велики недостаци у наоружању и целокупној опреми југословенске војске. То је утицало на ургентно тражење повећаних средстава за набавку опреме и наоружања у земљи и иностранству.¹²⁰⁴ Главни генералштаб био је мишљења, с обзиром на недостатке у материјалној спреми војске, да уколико Југославија пристане на учешће у војним санкцијама против Италије, то по сваку цену треба одложити до пролећа 1936. године.¹²⁰⁵ Не могавши да обезбеди ратни зајам у Француској Југославија се као чланица Мале

¹¹⁹⁹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 305

¹²⁰⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 385.

¹²⁰¹ ВА, П – 17, К - 98, Ф – 1, р.б.4а, лист 70 - 73; Односи француске према Југославији; Министарство иностраних послова – начелнику Главног генералштаба; Стр.Пов.Бр. 2107. од 30. децембра 1935. године.

¹²⁰² АА РА, R - 30090, Militärattache, J. № /35, Belgrad, den 06.11.1935, Die Militärpolitische Lage auf dem Balkan

¹²⁰³ Ž. Avramovski, „Pitanje učešća Jugoslavije u vojnim sankcijama protiv Italije“, 21; Писмо генерала Живковића начелнику Главног генералштаба генералу Марићу,Стр Пов.Б.бр.1977 од 07.12.1935, у коме саопштава садржај Стојадиновићевог писма Стр.Пов.бр.1769 од 06.12.1935

¹²⁰⁴ Ž. Avramovski, „Економски и политички циљеви немачког извоза наоружања у балканске земље уочи Другог светског рата“, 73

¹²⁰⁵ Ž. Avramovski, „Pitanje učešća Jugoslavije u vojnim sankcijama protiv Italije“, 24 - 25; Писмо начелника Главног генералштаба генерала Марића министру војном Живковићу, Стр.Пов.Б.Об.бр.3094 од 17.12.1935

Антанте орјентисала на набавку наоружања и опреме за копнену војску из Чехословачке, са којом је у децембру 1935. закључен деветогодишњи кредит за набавку наоружања у износу од 450 милиона чешких круна.¹²⁰⁶

Југославија је како смо видели почетком децембра и званично променила спољнополитичку орјентацију скренувши са ослонаца на Француску и с њом повезану Малу Антанту ка Енглеској, Балканском пакту и Немачкој. У складу са новим тенденцијама министар иностраних послова и председник Владе др Милан Стојадиновић је 15. јануара 1936. године обавестио Главни генералштаб да је 13. јануара добио одговор од енглеске Владе да ће Британија у случају неизазваног италијанског напада на неку земљу због извршења обавеза које проистичу из Пакта Друштва народа одговорити дужностима које јој намеће пакт.¹²⁰⁷ Тај податак се нашао у извештају немачког војног изасланика у Београду од истог датума када је и послан из југословенског Министарства иностраних послова. Како је у Министарство Војске и Морнарице стигао тек 18. јануара извор немачког војног аташеа био је унутар МИП-а, ако не и сам председник југословенске владе и министар иностраних послова др Милан Стојадиновић.¹²⁰⁸

3.5.1. Југословенска војска и ремитализација Рајнске области

Немачка је својим спољнополитичким акцијама још једном била у центру пажње како југословенске дипломатије, тако и Главног генералштаба у марту 1936. године у вези са уласком њених трупа у демилитаризовану Рајнску област. У складу са инструкцијама из Министарства спољних послова југословенски Генералштаб разматрајући новонасталу кризну ситуацију заузео је став који је изнет у елаборату од 13. марта 1936. године. У

¹²⁰⁶ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 175 – 176; Кредит је био са каматом од 6% у виду компензационог посла. За лиферације из Чехословачке Југославија је имала да извози у вредности годишњих отплата кредита олово, цинк и бакар, или да отплаћује у девизама 75% вредности уговореног наоружања, а 25% у динарима који би се користили за туристички промет.

¹²⁰⁷ ВА, П – 17, К - 98, Ф – 1, р.б.4а, лист 72; Министарство Војске и Морнарице – начелнику Главног генералштаба; Стр.Пов.Ђ.Бр. 161 од 18. јануара 1936, преноси акт Министарства спољних послова Стр.Пов.бр. 149/III од 15. Јануара 1936. године.

¹²⁰⁸ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; Belgrad, den 15.01.1936, Vom Faber du Faur an Auswärtiges Amt, Betrifft: Balkanbund. Наиме, 15. јануара 1936. Фабер је извештавао о саветовању начелника генералштабова земаља чланица Балканског савеза о ситуацији у Средоземљу. Према његовим сазнањима, на југословенско контра-питање на енглески захтев за оружаном подршком коју би јој Југославија пружила у Средоземљу, да ли ће Енглеска пружити оружану помоћ Југославији ако ова буде нападнута од Италије, одговор је био потврђан (истакао Д.Д.).

елaborату се износи да се Локарнски споразуми не тичу непосредно Краљевине Југославије јер их она није ни закључила ни потписала, али су они за њу од великог посредног значаја, што вреди и за њихово отказивање. Локарнски споразуми били су засновани на признању и појачању *status quo*-а у вези са немачким границама одређеним Версајским уговором о миру, а њиховим отказивањем умањује се према мишљењу југословенског Главног генералштаба стабилност одредаба о границама па је то питање и за Југославију било веома осетљиво. Друго што је било од утицаја на позицију Југославије била је чињеница да се међу потписницама Локарнских споразума налазила и Чехословачка са којом је Југославија била у савезу за случај рата са Мађарском. Југославија није имала обавезе према Чехословачкој у случају њеног сукоба са Немачком, али би се њена ситуација додатно усложнила, јер би у случају интервенције против Мађарске Чехословачка била мање ефикасна. Према мишљењу Југословенског Главног генералштаба са отказивањем Локарнских споразума од стране Немачке Чехословачка ће се окренути ка њој као ка главном потенцијалном противнику остављајући Југославији и Румунији да брину о ономе ради чега је створена Мала Антанта. Са друге стране отказивањем споразума охрабриће се државе поражене у Првом светском рату а тиме ће се унеколико побољшати и позиција Мађарске. Што се тиче Француске, Југославија с њом није била у савезу али ју је за њу ипак везивао пакт о пријатељству. Поред тога Француска је до тог момента била једина велика сила која се одлучно одупирала свакој повреди и измени уговора о миру, а нарочито ревизији одредаба о границама, што је било од посебног значаја за Југославију од чијих седам суседа је њих петоро заговарало измене уговора о миру и ревизију граница. Генералштаб је дошао до закључка да Белгија и Велика Британија такође стоје на истом становишту као и Француска и да се њихови интереси по питању ревизије граница поклапају са југословенским, те да ће отказивање Локарнских споразума и све последице које ће из тога произаћи бити штетне по Југославију.

Улазак немачких трупа у Рајнску област у складу са обавезама из Пакта о Друштву народа југословенски Генералштаб је оценио као повреду Уговора о миру који је потписала и југословенска краљевина и самим тим и као непријатељски акт према Југославији. Пошто се није располагало са тачним информацијама око тога како ће наступати друге заинтересоване државе, а пре свега Француска, односно да ли ће се

извршити одмах мобилизација или ће се спор изнети пред Друштво народа, из Главног генералштаба понудили су одговор у односу на две могуће алтернативе. Према првој, у случају да Француска одлучи да мобилише потребне снаге и предузме војну акцију против Немачке због повреде уговора о миру Краљевина Југославија није била обавезна да са њом сарађује у том смислу. За Југославију би обавеза да се војно ангажује против Немачке наступила тек онда када би се војно ангажовале све државе потписнице уговора о миру а не само неке од њих, укључујући и Чехословачку са којом је Југославија имала савез само против Мађарске (и Аустрије). Због свега наведеног као и с обзиром на иначе тежак југословенски географско-политички положај, по мишљењу Генералштаба Југославија не би требала да се упушта у војну акцију против Немачке. Насупрот томе, корисно би било да земља што дуже задржи пуну слободу опредељења. Југославија је морала војно интервенисати без било каквих изговора тек ако се све силе потписнице Пакта Друштва народа за то определе, што је по мишљењу Главног генералштаба било мало вероватно.

Према оценама Генералштаба и сам евентуални рат Француске са Немачком донео би доста проблема Југославији јер се он не би могао локализовати само на те две државе већ би се проширио и на неке друге земље од којих би неке биле присталице Француске а друге Немачке. У случају Југославије, ако би се за моменат занемарило држање Италије, Аустрије и Албаније остајале су две земље, Мађарска и Бугарска, због којих би она вероватно била принуђена да се ангажује. Мађарска би врло вероватно била на страни Немачке, против Чехословачке, па би ангажујући се против ње увукла и Југославију као чланицу Мале Антанте у рат. На тај начин земља би посредним путем била увучена и у рат против Немачке. Слична ситуација била би и у случају да Бугарска стане на страну Немачке и крене у акцију било против Југославије, било против Румуније или Турске са којима је Југославија била у савезу против Бугарске.

Генералштаб је разматрао и могућност да не дође до оружаног сукоба између Француске и Немачке, али да Немачка заузме став да је упућивање њених трупа у демилитаризовану зону на Рајни само прва етапа и настави са даљим кршењем одредби уговора што би могло довести до напада на Француску и Чехословачку. Према проценама југословенског Генералштаба Чехословачка се ни тада не би могла ослонити на Русију са којом је у савезу, па би се њен положај према Немачкој још више погоршао што би могло имати последице и на положај Југославије. Закључак је био да би у случају рата између

Француске и Немачке под постојећим околностима врло вероватно и Краљевина Југославија била увучена у рат. Због тога би одлука Француске да предузме војну акцију против Немачке била од пресудног значаја и за Југославију из чега произилази веома велика озбиљност ситуације у којој се земља нашла. Генералштаб је на крају закључио: „Ако ови догађаји не доведу сада до рата, опасност нашег положаја остаје иста и у будуће. Немачка се вероватно неће задовољити само оним што је до сада учинила, већ ће ићи и даље у остваривању својих аспирација. Због тога ће и могућност стукоба непрестано трајати, па са тим ваља и рачунати“.

У случају да Француска спор изнесе пред Друштво народа, југословенски став требао је да се подешава у складу с тим, пошто је Југославија као чланица Друштва била обавезна да учини оно што и свака друга чланица, држећи се одредаба Пакта Друштва народа. И у том случају, према оценама Генералштаба, положај Југославије био би тежак, па се препоручује обазривост и уздржаност. Требало је стрпљиво и са потребном одмереношћу сачекати да се определе и изјасне друге државе, нарочито оне које су моћније и у повољнијем положају од Југославије па тек онда да се и она испољи. Таквим држањем, било је мишљење Генералштаба, земља свакако неће ништа изгубити. Југославија је требала да има такав став како у случају да дође до доношења резолуције којом се осуђује поступак Немачке тако и у случају предузимања финансијско-привредних или војних санкција према њој. Закључак Главног генералштаба био је да с обзиром на све оно што може произаћи из те тешке и неодређене ситуације непосредно и јасно истиче потреба да се Југославија најинтензивније припрема у војном погледу и да се што пре издејствује кредит предвиђен за набавку у земљи најнужније опреме за извршење мобилизације, као и да се та опрема што хитније набави.¹²⁰⁹ Како се може видети, у југословенском Главном генералштабу било је јасно да је ремилитаризација Рајнске области представљала само један од првих корака ка будућем европском сукобу за који се требало озбиљно спремати на војном плану. У самом елаборату Немачка се за разлику од ситуације са рестаурацијом Хабзбурга ни у једном моменту не види као потенцијални савезник.

¹²⁰⁹ ВА, П-17, К-98, Ф-1, р.6.5; Стр.Пов.Ђ.О.Бр. 789 од 13.03.1936. године; Главни Генералштаб, Оперативно одељење – г. министру Војске и Морнарице – Ђ.

Овај став потпуно је био у складу са оценама Фабера ди Форa о стању духова у југословенској војсци. Фабер је наглашавао да су југословенски генералштабни официри школовани у Француској као и да сви југословенски официри као савезника доживљавају само Французе и официре из редова армија земаља Мале Антанте.¹²¹⁰

У извештају послатом из Београда истог 13. марта немачки војни аташе је јављао да је вест о уласку немачких трупа у Рајнску област у Београду свугде примљена мирно. Непријатељске мере према Немачкој са југословенске стране могле су се према Фаберу, очекивати само у смислу поштовања одлука Друштва народа уколико би оне биле оштрије него што би то желела југословенска влада.¹²¹¹ Како можемо видети, констатација из Фаберовог извештаја иста је она која је дата у мишљењу Главног генералштаба писаног на основу процене међународне ситуације добијене од Министарства спољних послова. Како је Фаберов извештај настао 12. марта, поново можемо закључити да је његов извор информација био по свој прилици из кругова Министарства спољних послова Краљевине Југославије а не из њеног Главног генералштаба.

Убрзо потом југословенски Главни генералштаб разматрао је новонасталу ситуацију у односу на положај Краљевине Југославије према суседима. У центру пажње југословенског војног врха било је држање Италије као за Југославију најопасније потенцијалне спољнополитичке претње. Према закључцима из Оперативног одељења Главног генералштаба немачким поседањем демилитаризоване зоне створила се повољнија ситуација за Италију. Наиме, закључењем споразума између Италије и Албаније којим је Албанија дошла потпуно под утицај Италије у војном, политичком и финансијском погледу, Италија је обезбедила себи слободну пенетрацију на Балкан преко албанске територије. По мишљењу Генералштаба, уколико Албанија не обнови уговор са британском војном мисијом која је била ангажована на обуци албанских жандарма Италија ће поред војске имати и жандармерију у својим рукама и тиме постати стварни господар Албаније. Генералштаб су у том смислу бринуле и последње посете председника влада Аустрије и Мађарске и њихових министара спољних послова Риму, као и помпезне

¹²¹⁰ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; Belgrad, den 27.03.1936, Vom Faber du Faur an Auswärtiges Amt, J. No.411/36 Anlage 1: Bericht über die außenpolitische Lage Jugoslaviens vom 24.03.1936.

¹²¹¹ AA PA, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; Belgrad, den 12.03.1936, Vom Faber du Faur an Auswärtiges Amt, J. No.379/36 Anlage 4: Bericht betreffend deutschen Einmarsch in die entmilitärisierte Zone. У извештају се даље каже: У вези са немачком акцијом влада код Бугара и Мађара огромно задовољство. Остале нације, као и Италијани, сматрају их у овом облику као сумњиве и веома опасне по европски мир, чиме су нарочито забринуте мале земље које су у светском рату биле неутралне.

манифестације узајамног пријатељства којима су те посете праћене. Сматрало се да је тиме још више учвршћен споразум између те две земље и Италије.¹²¹² У Југословенском Генералштабу сумњало се да се речени споразум не односи само на политичка и привредна, већ и на војна питања и да је уперен против Југославије. У прилог томе ишли су и последњи извештаји који су тврдили да ће Аустрија и Мађарска отказати војне одредбе уговора о миру. Према југословенским обавештајним подацима Аустрија је у исто време реорганизовала своју војску док је њена Жандармерија распоређена дуж југословенске границе опремана митраљезима и бомбама и вршила припреме за рушење објеката и путева, као да су се у најскорије време очекивали озбиљни догађаји према југословенској граници. И Мађарска се убрзано наоружавала а са друге стране појачавала пропагандне активности у вези са захтевима за ревизију уговора о миру. Југословенски Генералштаб делио је такође и уверење да Француска има војни савез са Италијом¹²¹³ и да се у случају сукоба са Немачком нада јачој директној помоћи од Италије него од Југославије. У прилог томе ишла је чињеница да Италија има непосредну границу са Француском па обострана помоћ може бити бржа и ефикаснија док се Југославија није граничила нити са Француском нити са Немачком. Такође и јавно мњење у Енглеској противило се прихватању било каквих обавеза према Француској што је све више гурало последњу на заједнички рад са Италијом. У Генералштабу су сматрали да ће Француска у колико дође у дилему чије интересе да жртвује пре жртвовати оне југословенске, да би сачувала пријатељство са Италијом против Немачке. Као додатни разлог за такав француски став Генералштаб је наводио чињеницу да су француска и италијанска гледишта по питању Аустрије идентична док се југословенска унеколико од њих разликују те да Француска има савез са Совјетском Русијом¹²¹⁴ што још више слаби њен интерес за Југославију.

Југословенску позицију отежавала је и Бугарска која је готово увела општу војну обавезу и убрзано се снабдевала ратним материјалом. Од Француске и Немачке већ је набављала наоружање и војну опрему док су се водили преговори о кредиту за ту намену

¹²¹² Реч је протоколу о трипартитној привредној сарадњи потписаном између Аустрије, Мађарске и Италије у Риму, марта 1934. године. Према: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 296.

¹²¹³ Француско-италијанским уговором од 7. марта 1935. године поред осталог две стране су се обавезале да ће се консултовати и да ће усаглашавати ставове у случају „претњи независности и интегритету Аустрије“. Према: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 302 - 303.

¹²¹⁴ Реч је о споразуму о узајамној помоћи потписаном између Француске и СССР-а 2. маја 1935. године. Према: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 305 - 306.

у износу од 100.000.000 чешких круна са југословенском савезницом из Мале Антанте Чехословачком. Бугарски став према Југославији оцењен је као уздржан али се сматрало да је она ближа југословенским непријатељима него Југославији, верујући да ће тим путем пре остварити своје ревизионистичке тежње.

Према оценама Генералштаба Грчка је била у политичком превирању, недовољно наоружана и под снажним утицајем Велике Британије. Као савезник била је недовољно сигурна. До тог става се дошло и на основу српског искуства из 1914. године. Оцењено је да ће њено држање према евентуалном сукобу бити дириговано из Британије.

Румунија је оцењена као војно неспремна држава која је тесно везала своју судбину за Француску. За југословенски генералштаб главно питање било је да ли ће она одговорити својим савезничким обавезама у оквиру Мале Антанте ако се са тим не буде слагала Француска. Румунија се везивала за Француску јер ју је она једина могла обезбедити од СССР-а са којим је, према Генералштабу, Француска већ склопила споразум војне природе.

Чехословачка је оцењена као доста сигуран савезник, с тим што ће на њен став према Југославији утицати став Француске са којом је у савезу. На Турску се више рачунало као на савезника против Бугарске.

Према југословенским извештајима на седници Савета Друштва народа у Лондону се водила дискусија која се сводила само на то да се обезбеди западни фронт и заштите Француска и Белгија, док су се по свој прилици Немачкој остављале одрешене руке према истоку и југу Европе. Тамо је покренуто и питање о сазивању нове мировне конференције. Према оценама из југословенског Генералштаба, пошто је од Версајског мира остало необорено још само питање исправке граница, уколико се оно покрене биће усмерено на рачун држава Мале Антанте и Балканског споразума.

Уочена је и жеља Пољске да се у последње време поново приближи Француској због схватања да њен споразум са Немачком није ни природан ни сигуран.¹²¹⁵ Оцењено је да Велика Британија има више интереса у Средоземном него у Јадранском мору, те да није немогуће да би у погађању са Италијом учинила пре концесије у Албанији него у Етиопији. Главни генералштаб предвиђао је да ће након завршетка рата у Етиопији

¹²¹⁵ Реч је о споразуму о пријатељству и ненападању потписаном 26. јанара 1934. године, са роком важења од 10 године. О томе видети више: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995, 295 - 296.

Италија тражити нове циљеве за своју експанзију, јер се без тога фашистички режим не би могао одржати. Даље ширење у Етиопији спречиће јој Енглеска, ка Шпанији Енглеска и Француска а ка Аустрији Немачка, тако да јој као пут за ширење са најмање отпора остаје Балкан на коме јој је Југославија главна сметња. Ако се узме у обзир да ће Италија из рата у Абисинији изаћи са богатим ратним искуством како у погледу спознаје вредности и обучености својих трупа, тако и у практичној примени и усавршавању савремених техничких средстава, са великим моралним полетом и жељом за новом експанзијом, уз чињеницу да ће та експанзија на Балкану наићи и на подршку Ватикана, онда та експанзија постаје још вероватнија и лакша. Све то чинило је положај југословенске државе све тежим, пошто је Италија радила све да Југославију окружи ревизионистички настројеним суседима.

Да би се избегле неповољне последице таквог развоја догађаја Главни генералштаб је био мишљења да је требало убрзати преоружање југословенске војске, рашчистити унутар Мале Антанте и Балканског споразума питање о ставу земаља чланица у случају сукоба у Европи, политичком акцијом спречити изношење питања исправки граница на некој новој конференцији мира, почети са организованом пропагандом у земљи на стварању унутрашњег јединства пред спољном опасношћу, предузети кораке да Албанија обнови уговор са енглеском војном мисијом о жандармерији и тек након тога, на основу успеха постигнутих на политичком пољу одредити став Краљевине Југославије према једном евентуалном сукобу у Европи трудећи се при том да земља задржи што више слободе за своје опредељење.¹²¹⁶

Према информацијама Абвера југословенско-италијанске напетости доприносиле су такође порасту угледа Немачке у војсци, која је била против било каквог компромиса са Италијом и желела да читаву Југославију држи под ратном психозом да би се избегле размерице између различитих делова становништва. Војска је према оценама агената Абвера без изузетка била на страни Немачке, док је поред војске становништво такође било већински противиталијански и пронемачки расположено.¹²¹⁷

¹²¹⁶ ВА, П – 17, К-98, Ф-1, р.б. 5; Стр.Пов.Ђ.О.Бр. 920 од 26.03.1936.; Главни генералштаб, Оперативно одељење – лично г. министру Војске и Морнарице

¹²¹⁷ Barch, MA RM 7/2706 b; Abw. Nr. 74/64/36 I Ost S g, Berlin, den 13. Mai 1936; betr. Jugoslawien; Anliegend Bericht eines zuverlässigen V-M.

У току марта месеца дошло је и до смене генерала Петра Живковића са места министра војног. Немачки војни изасланик приметио је да је након смене ситуација била стабилна и да је поред свих објашњења да је политички утицај бившег министра војног Живковића потпуно безначајан, приметно да се са што је могуће мање сензације његови досадашњи сарадници стављају на лед. Тако је генерал Ракетић командант краљеве Гарде био постављен за команданта пешадијске дивизије док га је на положају заменио генерал Станковић.¹²¹⁸

3.5.2. Југословенска војска и питање четворног уговора између Француске и Мале Антанте

Након прекршаја војних одредаба мировног уговора од стране Немачке, а за њом и Аустрије, Стални савет Мале Антанте дискутовао је то питање на заседању у Београду 6-7. маја 1936. и ставио у задатак генералштабовима трију земаља чланица да проуче новонасталу ситуацију и изнађу решење.¹²¹⁹ Питања која је требало расправити у војном смислу тичала су се мобилизације војске ради преласка аустријске или мађарске границе у случају рестаурације Хабзбурговаца у Аустрији или отказивања војних клаузула Тријанонског уговора од стране Мађарске. Закључак југословенског генералштаба био је да уколико није обезбеђена неутралност Италије Југославија не треба да врши ни мобилизацију, а камо ли да приступи војничкој акцији преласком границе.¹²²⁰ У мају је и француска влада послала у Београд маршала Франшеа Д'Епереа. Након повратка у Париз стари маршал је упозорио Гамелена да је открио знакове страха Југословена пред новом немачком ренесансом на међународном плану.¹²²¹ Представници генералштабова чланица Мале Антанте, генерали Крејчи, Самсоновић и Илић састали су се по истом питању, од 15. до 20. јуна 1936. у Букурешту. Као резултат тих разговора потписан је Протокол о заједничком командовању армијама Мале Антанте и заједничким операцијама против

¹²¹⁸ АА РА, R - 30090, Geheim Akten, Militärattache in Belgrad; J. No. 422/36; Belgrad, den 04.04.1936, Vom Faber du Faur an Auswärtiges Amt, Anlage 5: Bericht betreffend Personalveränderungen in der jugosla. Armee, vom 04.04.1936.

¹²¹⁹ М. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 157 - 159

¹²²⁰ ВА, П-17, К-98, Ф-1, р.6.24, лист. 34. Главни генералштаб, Стр. Пов.Б.О.бр. 1551 од 19.05.1936. Мере су поред тога подразумевале опозивање посланика Мале Антанте у Аустрији односно Будимпешти, и блокирање Аустрије, односно Мађарске од стране Мале Антанте.

¹²²¹ М. Бјелајац, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901 – 1999*, Београд, 2010, 171.

Мађарске и пројекат операција Мале Антанте у случају једног општег сукоба.¹²²² На састанку Сталног савета Мале Антанте одржаном у Братислави 13. и 14. септембра 1936. усвојено је да ће у случају рестаурације Хабзбурговаца у Аустрији и у случају отказивања војних клаузула Тријанонског уговора од стране Мађарске мере предвиђене Београдско-братиславским протоколом од 25. и 26. марта 1935. године моћи бити предузете само под условом да је неутралност Немачке и Италије апсолутно гарантована и после заједничке и специјалне одлуке три владе Мале Антанте.¹²²³ У међувремену на положај начелника Главног генералштаба постављен је почетком септембра 1936. генерал Милутин Недић, дотадашњи командант Ваздухопловства.¹²²⁴ Према писању француског листа *Temps* које је преносио немачки *Militärwochenblatt* он је важио за великог франкофила. Лист наводи да је највише његовом заслугом југословенско Ратно ваздухопловство било опремљено претежно француским материјалом.¹²²⁵

Југословенски Главни генералштаб под Недићевим руководством био је поново консултован крајем 1936. године, овога пута по питању склапања посебног четворног уговора између Мале Антанте и Француске на коме су активно радиле чехословачка и француска дипломатија.¹²²⁶ С тим у вези ширене су вести са француске стране да Југославија треба да добије од Француске зајам у износу од 1.000.000.000 франака који је преносила и немачка војна штампа.¹²²⁷ Чехословачки предлог упућен Београду и Букурешту био је пропраћен дефинитивним пројектом уговора који је био изграђен по моделу француско-совјетског и чехословачко-совјетског уговора. Тражећи мишљење од министра Војске и Морнарице и Главног генералштаба о предлогу пакта председник Владе и југословенски министар иностраних послова др Милан Стојадиновић изнео је став да је новопроектовани уговор уперен против свих сила које би могле доћи у обзир као нападачи према појединим државама Мале Антанте, то јест да је уперен против Немачке, Италије и донекле СССР-а. Тим уговором Југославија би се обавезала да ће војнички бранити Чехословачку и Румунију од Немачке и СССР-а, а у замену за то добила би се гаранција да ће Чехословачка и Румунија бранити Југославију од Италије. Према

¹²²² М. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, 261 - 262

¹²²³ ВА, П-17, К-98, Ф-1, р.б.24, лист. 38. Главни генералштаб, Стр.Пов.Ђ.бр. 2675 од 30.10.1936.

¹²²⁴ М. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 225 - 226.

¹²²⁵ *Militärwochenblatt*, № 13, Berlin, den 4. Oktober 1936, 664.

¹²²⁶ О томе видети: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 333.

¹²²⁷ *Militärwochenblatt*, № 24, Berlin, den 25. Dezember 1936, 1308.

том чехословачком предлогу мењао би се целокупан карактер Мале Антанте и преносио се са локалног терена (против Мађарске и Бугарске) на општи европски на коме би се организовали у једну нову групацију којом би се њене чланице ангажовале отворено и неограничено према њиховим великим суседима. Према Стојадиновићу, чехословачки предлог допуњен француским предлогом стављао је Југославију пред врло озбиљно питање које је требало проучити са свом потребном пажњом.¹²²⁸

Министар војни проследио је захтев Главном генералштабу, с тим да његов начелник пре давања мишљења лично дође код министра војног ради појединих објашњења у вези са предметом. Из Оперативног одељења Главног генералштаба тражено мишљење достављено је 21. јануара 1937. године. Достављено мишљење в.д. начелника Главног генералштаба већ је пре тога усмено изложио министру војном генералу Љубомиру Марићу и председнику Краљевске владе, др Милану Стојадиновићу што указује на чињеницу да су обе личности утицале на његово формирање.¹²²⁹

Мишљење Главног генералштаба било је да „при садашњој међународној ситуацији није у интересу земље да се тај предлог прихвати“. У елаборату се истиче да је дотадашњи систем савеза локалног карактера (Мала Антанта и Балкански споразум) у оквиру којих се налазила Краљевина Југославије обезбеђивао земљу према Бугарској и Мађарској и самим тим побољшавао Краљевини војно-политичку ситуацију на северу и западу. Корисне по Југославију те обавезе нису биле уперене ни против једне велике силе, што је по мишљењу Главног генералштаба држало земљу у задовољавајућој мери изван многих сложених и тешких међународних проблема и сукоба и дајући јој маневарски простор сасвим одговарало њеним интересима. Тај систем савеза остављао је Југославију без потпуног директног војно-политичког осигурања према Италији у случају њене експанзије на истоку и према Немачкој за случај њеног продора и ширења према југоистоку на штету Краљевине. У том погледу никакве реалне гаранције није давао ни Уговор о пријатељству и сарадњи са Француском од 11. новембра 1927. године јер су тај уговор и тајни војни протокол од истог датума, који му је прикључен, предвиђали само обавезна узајамна саветовања у случају ратне опасности или потребе кооперације оружаних снага две земље

¹²²⁸ ВА, П-17, К-71, Ф-1, р.б.1; *Предложени уговор о узајамној помоћи између држава Мале Антанте и Француске*; Министарство иностраних послова Краљевине Југославије, Стр.Пов.бр.3552 – III од 16.12. 1936. године – армијском генералу Љ. Марићу, министру Војске и Морнарице.

¹²²⁹ *Исто*, лист. 2; Министарство Војске и Морнарице, Оперативно одељење, Стр.Пов.Б.О.Бр. 3531/36 од 21. 01.1937. године.

у складу са Пактом Друштва народа. Помоћ коју би Југославији пружиле чланице Мале Антанте и Балканског споразума у случају италијанског или немачког продора оцењена је као индиректна и недовољна. За утврђивање става у вези са предложеним нацртом пакта који би утицао на спољнополитичку безбедност земље Главни генералштаб је узео у обзир каква опасност у наредне две до три године прети Југославији од италијанске и немачке експанзије у правцу Балкана, каква је опасност да те две земље остваре територијална проширења на штету трећих држава које би угрозиле интересе Југославије у тој мери да их она не би смела толерисати ни по цену уласка у рат на страни угрожене државе као и осталих држава чији би интереси у већој или мањој мери били угрожени. На крају је посебна пажња посвећена разматрању проблематике о томе какве би биле користи а какве штете по Југославију и њен међународни положај и безбедност ако би се прихватили предлози Чехословачке и Француске да се Пакту Мале Антанте уместо локалног да међународни карактер и прошире се постојеће војно-политичке обавезе између Француске и држава чланица тог савеза. Могућност италијанске експанзије према Балкану у наредне две до три године, која је и највише забрињавала војне и политичке кругове у Краљевини Југославији оцењена је као мало вероватна. Она би према мишљењу Главног генералштаба угрозила интересе Велике Британије јер би италијански положај у средоземљу тиме ојачао. Поседањем источне обале Јадрана били би ослобођени значајни италијански поморски капацитети јер би се отклонила потреба одбране средњег и доњег Јадрана. То би довело у питање равнотежу у војнополитичким односима у Средоземљу на штету Британије. Територијално проширење Италије на истоку директно би се сукобило и са крупним интересима Немачке у погледу њеног војнополитичког и економског утицаја и експанзије у правцу југоистока, у Дунавском басену и на Балкану а био би и пресечен пут сличним немачким тежњама преко Аустрије. Доминација Италије на Балкану и у Подунављу свела би такође на најмању могућу меру и војнополитички, економски и духовни утицај и престиж Француске у том делу Европе, док би рат против Југославије од Италије захтевао велики војни, финансијски и морални напор и при свему томе био скопчан са великим ризиком. Италија је била ослабљена ратом који је водила у Абисинији тако да се сматрало да још увек нема довољно потенцијала да води још један. Рат са Југославијом, сматрало се, ангажовао би Италију толико да би она изгубила скоро сав утицај на развој политичких односа у Европи и ван ње за све време његовог трајања.

Када је у питању Немачка која је у периоду до 1918. године имала заједно са Аустро-Угарском хегемонистичке планове према Балкану, закључак Главног генералштаба био је да је њен тадашњи положај био знатно неповољнији него пре рата како због нестанка Аустро-Угарске тако и због постојања Краљевине Југославије уместо малих држава Србије и Црне Горе, као и Пољске и Чехословачке на њеним источним границама иза којих се простире моћна совјетска Русија са којом Француска има савез уперен против Немачке. И ако одвојена од немачке државе и под снажним утицајем Италије и других сила заинтересованих за њену независност Аустрија је у проценама југословенског Главног генералштаба сматрана у случају великог европског сукоба интегралним делом Немачке.

Према проценама Главног генералштаба, Велика Британија се и поред неутралног држања морала обавезати у свом сопственом интересу и интересу мира у Европи Француској у случају неизазваног немачког напада, али је исту такву гаранцију понудила и Немачкој у обратном случају. Пошто је била осетљива на ситуацију у Средоземљу успела је да се споразуме са Италијом и ликвидира сукоб из времена италијанско-абисинског рата. Британија је поред Италије и Француске, према проценама југословенског генералштаба велику пажњу усмеравала на државе у источном делу Средоземља: Југославију, Грчку, Турску и Египат да би на њих могла рачунати у случају неке нове кризе која би избила у Средоземљу. Италија је сарађивала са Немачком у многим међународним проблемима, али гајила је према њој недовољно дубоко и стабилно пријатељство за случај озбиљних догађаја. Из опортунизма Италија и Немачка су, према генералштабу, чиниле велике напоре да у то време постигну ако не сагласност, онда да бар избегну сукобе и у оним својим значајним политичким акцијама где су им интереси иначе тотално супротни (питање Аустрије, Подунавља...). Генералштаб је оцењивао да је несумњиво да је Италија у суштини прожета дубоким неповерењем и страхом према Немачкој, чије би јој суседство, већ тешко и онако индиректно, преко Аустрије, постало аншлусом још несравњиво теже. Са Пољском, Немачка је имала модус вивенди у облику коректног суседства и неутралности, изложене неизвесној будућности услед деликатних проблема између те две државе. Чехословачка, обузета дубоком бојазни и неповерењем према Немачкој, наоружавала се грозничаво и везана савезом са главним противницима Немачке, Француском и Совјетском Русијом настојала је да се у истом циљу веже и са

осталим државама Мале Антанте. Мађарска је била у пријатељским односима и са Немачком и са Италијом, али би се највероватније определила уз Немачку у случају да мора бирати између ове две силе.

Југославија и Румунија одржавале су са Немачком односе пријатељске сарадње на привредном пољу. Без жеље да се са њом политички тесно вежу, оне су у ствари резервисале себи пуну слободу опредељивања у случају крупних догађаја и сукоба, опредељивања из кога би Немачка у повољном случају понајпре могла очекивати *више или мање строгу неутралност*. Обе ове државе нису показивале нарочиту жељу да улазе у велике блокове ни германски ни антигермански обележене, тежећи да своје земље одрже изван честих међународних политичких потреса који их директно не тангирају, а који би иначе могли бити само од штете по њихову политичку и економску консолидацију. Доследно овоме Румунија је у последње време дала више живота свом постојећем споразуму са Пољском, чији је циљ био да обема земљама гарантује што неутралнији став између Хитлеровске Немачке и Совјетске Русије, који ће их сачувати да не постану арена штетних потреса у честим политичким сукобима ових двеју великих сила. Бугарска је била у пријатељским односима са Немачком, од које је према сазнањима југословенског генералштаба у последње време добијала знатне количине наоружања, нарочито артиљерије и авијације, у вези, како изгледа, са једним зајмом закљученим у Немачкој у те сврхе. Према истим оценама Грчка се руководила у пуној мери тежњом да одржи неутралнији став у погледу свих великих сила. Турска, и поред својих веза са Совјетском Русијом није желела да се ангажује у неспоразумима између великих сила, те је одржавала пријатељске односе са Немачком, набављајући наоружање за своју војску и од ње поред набавки из Чехословачке и других земаља.

Процена југословенског Главног генералштаба била је да у чисто војном погледу Немачка још увек није била способна за један офанзивни рат, нарочито рат дугог трајања. Њој је остајало да допуни још увек знатне празнине и недостатке у организацији својих оружаних снага и у материјалном погледу и у погледу особља и живе силе уопште, што је последица ограничења у току петнаест година после рата наметнутих јој војним одредбама Версајског уговора. Она је на томе радила у току последњих година са системом, енергијом и резултатима достојним дивљења, али ће јој требати још две до три године и много финансијских средстава да би била довољно спремна за један велики рат, а

можда још најмање исто толико времена за спрему за рат дугог трајања (Герингов четворогодишњи план за обезбеђење синтетичких сировина за ратну индустрију и др.). При томе је још увек економска и финансијска ситуација Немачке била врло тешка. Такво стање било је последица изгубљеног рата, послератних терета у вези са обавезама из уговора о миру, исцрпљених унутрашњих средстава и спољног кредита, валутних прилика, ограничености пијаца за пласман продуката њене индустрије услед светских поремећаја у продукцији и размени добара, недостатка девиза, тешкоћа у набавци сировина, великих и наглих издатака на војне потребе, што је све доводило до опште оскудице у земљи па и недостатка и поскупљења животних намирница и живота у опште.

Разматрајући напред изложене опште податке о војнополитичкој ситуацији Немачке, дошло се до закључака да је тадашњи географско-стратегички и општи војнополитички положај Немачке био знатно тежи него пре рата 1914 – 1918.; Према Немачкој је стојао антигермански блок који су чиниле Француска и Совјетска Русија, повезане у извесној али недовољној мери са Чехословачком; Енглеска се држала изван овог блока, али је гарантовала безбедност Француске само у случају неизазваног немачког напада и обрнуто; Италија, и поред свог савеза са Француском за узајамну помоћ у случају неизазваног напада стајала је не само изван француско-руског блока, већ и је сарађивала са Немачком у многим међународним проблемима али се дефинитивно није ангажовала ни уз Немачку ни против ње, желећи да што дуже задржи свој утицај на однос снага између германског и антигерманског блока да би могла црпили користи од оба, утолико пре што је имала разлога да зазире и од Немачке и од Енглеске. Све остале државе настојале су у главном да се одрже изван ових блокова, да не би сносиле тешке последице свог прераног опредељивања;

Поједине велике силе, Француска, Италија и Енглеска па и Совјетска Русија, обезбедиле су се у најпотребнијој мери узајамним гаранцијама против неизазваног немачког напада. Чехословачка је била обезбеђена савезом са Француском и Совјетском Русијом али се ова последња није могла практично заложити за њену одбрану без приступања антигерманском блоку било Пољске или Румуније и Југославије или бар само Румуније.

Друге формалне и стварне гаранције међународног карактера за безбедност Чехословачке нису постојале. Исто тако нису постојале такве гаранције ни за случај

аншлуса као ни за случај евентуалног продирања Немачке у правцу Јадрана, Југославије и Дунавског басена, не рачунајући при томе уговоре о миру и пакт Друштва народа.

Генералштаб је такође био мишљења да немачке тежње за експанзијом какве су постојале пре светског рата постоје и данас и то у три главна смера: кроз Средоземље, преко Балкана и преко Русије. Немачка је међутим у први план јавно стављала жељу за повратком колонија које су јој одузете, али се примећивало да је на Нирнбершком конгресу НС-партије Хитлер говорио о Уралу и другим неискоришћеним просторима и богатствима Совјетске Русије и о томе шта би све Немачка створила и за себе и за остали свет од тих богатстава да су јој на располагању.

У Генералштабу су сматрали да је та агресивност према Русији била само део Хитлеровог плана за повратак колонија, пошто му је у том правцу усмерена пропаганда и од најмање штете, будући да је са Русијом био у изузетно лошим односима а при том између Немачке и Русије није постојала заједничка граница већ су се ту испречиле Балтичке државице, Чехословачка и Пољска.

Према оценама Генералштаба Хитлер није помињао и не помиње Средњу Европу и Балкан јер би то узбудило све државе у том делу континента па и остале силе. Те државе средње и југоисточне Европе биле су од огромног утицаја на општу војно-политичку ситуацију Немачке јер су раздвајале француско-чешко-совјетски антигермански блок и у вези са Пољском држале источну половину тог блока – Совјетску Русију – ван територијалног додира са Немачком.

Поред тога, према Немачкој пријатељска Југославија била је у најпогоднијем положају да јој омогући најприроднији и најбољи пут, пут ван контроле ма које велике силе, за довоз сировина са истока, преко Бугарске и Турске, а у првом реду из тих земаља. У исто време те су земље биле изузетно повољна пијаца за пласман немачких производа. Процењено је такође да је једна локална акција Немачке у правцу југоистока и против Југославије била мало вероватна, у скорије време јер би продирање Немачке на Балкан и избијање на Средоземље угрозило основе на којима је почивао међународни поредак у Европи и свету. Немачка је да би задовољила у неопходној мери своје потребе веза са истоком и експанзије ка истоку изабрала пут пријатељске сарадње на економском пољу са државама Југоисточне Европе, Балкана и Мале Азије (Аустрија, Мађарска, Румунија, Југославија, Бугарска, Турска) и у исто време настојала да те земље одржи изван

антигерманског блока који су чиниле Француска, СССР и Чехословачка и на тај начин избегне потпуно политичко окружење.

У процени је разматрано и могуће проширење Италије и Немачке на штету трећих држава. Када је у питању Немачка, сматрало се да у обзир долазе аншлус и уништење самосталности Чехословачке. Сматрало се да с обзиром на немачки карактер Аустрије сам аншлус изведен у повољном тренутку уз помоћ унутрашњих снага не би довео до веће међународне затегнутости. Сматрало се да без Француске и Енглеске ни Италија неће бити у стању да интервенише против аншлуса, ма колико јој тешко пао, тако да је за Југославију било најбоље да се покаже незаинтересована у том питању. Процењивано је да би суседство Немачке на Караванкама, уколико би до аншлуса дошло, имало и знатних повољних реперкусија на југословенске односе са Италијом.¹²³⁰ Када је у питању судбина Чехословачке, став Генералштаба настао несумњиво према инструкцијама Министарства иностраних послова био је да би њено уништење и подела њене територије представљали велику опасност за мир у Европи, али да је велико питање да ли је то тренутно у интересу Немачке јер су процене биле да би таква немачка акција чак и ако не изазове сукоб са осталим великим силама заинтересованим за опстанак Чехословачке довела до окупљања непосредно угрожених држава у антигермански блок заједно са онима које су већ антинемачки орјентисане. Закључак је био да нема довољно основа за веровање да је у тадашњем тренутку (почетак 1937 – прим. Д.Д) стварно угрожен опстанак Чехословачке од стране Немачке.¹²³¹ Интересантно је напоменути да се у овом елаборату уопште не разматра положај Југославије у случају дебелације Чехословачке, што је свакако морало бити део озбиљне стратегијске процене.

Када је у питању било разматрање опасности да Немачка и Италија споразумно остваре извесна освајања у Средњој Европи и на Балкану, мишљење Генералштаба било је да је таква могућност мало вероватна јер би по Немачку штета била већа од користи. Она би наиме добила Аустрију и западни део Чехословачке, док би Италија добила западне делове Југославије. Добитак Немачке била би само Чехословачка, пошто јој је Аустрија, како се оцењивало, фактички већ припадала, док би Италија својим проширењем

¹²³⁰ ВА, П – 17, К - 71, Ф - 1, р.б.1; Министарство Војске и Морнарице, Оперативно одељење, Стр.Пов.Ђ.О.Бр. 3531/36 од 21. 01.1937. године.

¹²³¹ ВА, П – 17, К - 71, Ф - 1, р.б.1; Министарство Војске и Морнарице, Оперативно одељење, Стр.Пов.Ђ.О.Бр. 3531/36 од 21. 01.1937. године; лист 19 – 20.

запречила сваки додир Немачке са Балканом а преко њега и даље са истоком и имала све услове да има доминантан утицај над њим. Истовремено проширење Италије и Немачке у западном делу Југославије одбацивано је као могућност из географских и стратегијских разлога. Закључак Генералштаба био је да се са великом вероватноћом може предвидети да у наредне две до три године није постојала стварна опасност да Италија и Немачка или обе ове силе споразумно угрозе интегритет Југославије и доведу у питање њен опстанак.

Имајући у виду војнополитички положај Југославије који су одређивали њено чланство у Балканском споразуму и Малој Антанти, као и снагу саме земље довођена је у питање било какава корист од промене карактера пакта Мала Антанта са локалног (против Мађарске – прим. Д.Д) на општи проширењем међусобних обавеза између Француске и држава чланица савеза. Југославија би добила нове војне обавезе које су подразумевале сарадњу са Чехословачком у случају немачког напада на ову земљу и сарадњу са Румунијом у случају совјетске агресије на њену територију. За узврат Југославији је требала да буде обезбеђена војна помоћ Чехословачке и Румуније у случају да буде нападнута од стране Италије или Немачке у заједници са Аустријом. Генералштабу није било познато докле би се ишло у проширењу постојећих обавеза између Француске и држава Мале Антанте, али се претпостављало да би Француска тешко на себе примила обавезу да интервенише против Италије имајући у виду њихове тадашње спољнополитичке односе и против Немачке у случају њиховог напада на Југославију у накнаду за гаранцију југословенске војне помоћи против тих земаља. Генералштаб је такође процењивао да би у случају напада Италије војна помоћ Чехословачке и Румуније Југославији била веома проблематична, будући да те две земље немају нити заједничких граница са Италијом нити између њих постоји било какав сукоб интереса. Такође, било је тешко за очекивати да Румунија и Чехословачка евакуишу већи део својих војних снага из сопствене земље да би их упутили у помоћ Југославији на далеко италијанско ратиште, док би се у случају југословенске интервенције против Немачке у корист Чехословачке рат брзо могао проширити на југословенску територију (преко Аустрије и Мађарске) и наметнути ангажовање свих југословенских војних потенцијала против *најјаче војне силе у Европи* (истакао Д.Д). Сматрало се такође да би у сличној мери као када је у питању интервенција чехословачке и румунске војске против Италије, била неприродна и тешка употреба југословенске војске против Русије, макар и совјетске, ради одбране Румуније.

Оцена Генералштаба била је да се питање рата Немачке против Југославије практично уопште не поставља у том тренутку те да ће тако и остати све дотле док Југославију и Немачку раздваја Аустрија, тако да у тадашњем и непосредно предстојећем времену војна помоћ Румуније и Чехословачке Југославији против Немачке није могла бити реална надокнада за војнополитичке обавезе које би Југославија примила на себе према тим двома државама Мале Антанте а против Немачке и Русије. Уколико би био прихваћен предлог Чехословачке у Београду и Букурешту Мала Антанта би добила у првом реду антигермански карактер док би се у њеним односима са Италијом, а нарочито Југославије са Италијом створила атмосфера сталног неповерења која би отежавала узајамну сарадњу и пријатељске суседске односе. Циљ такве орјентације Мале Антанте, био је, према мишљењу југословенског Генералштаба, да се са југоистока створи војнополитички притисак на Немачку и да се омогући територијална веза у случају непосредне акције војних снага Совјетског Савеза против Немачке преко територије држава Мале Антанте, чиме би Мала Антанта постала спона између западног дела антигерманске коалиције који чини Француска и источног оличеног у Совјетској Русији. Такође циљ је био и да се отежају политички и економски односи између Немачке и држава Мале Антанте, нарочито Југославије и Румуније и умањи утицај и значај Немачке уопште, а нарочито на Југоистоку Европе, као и да се омета јачање политичког и економског утицаја Италије на том простору. Умањио би се и значај Пољске која је могла лавирати између Совјета и Немаца, а која би морала да се окрене Француској. Циљ је такође био и да се појача и учврсти француски утицај у државама Мале Антанте на штету немачког и италијанског утицаја и да њене чланице дођу у положај искључиве политичке зависности од Француске.

Прихватањем чехословачког предлога, сматрало се, имало би многе штетне последице по Југославију. Она би изгубила слободу политичког опредељивања у вези са даљим развојем међународних односа у Европи према сопственим интересима. Земља би била аутоматски увучена у многобројне међународне спорове који је не тангирају или тангирају њене интересе у незнатној мери. Југославија би покварила економске и политичке односе са Немачком и Италијом и највероватније изазвала њихове оштре реакције и отворено непријатељство. Истовремена непријатељска орјентација Мале Антанте и према Немачкој и према Италији, могла је, по мишљењу Главног генералштаба

отклонити многе супротстављене интересе те две силе у Средњој Европи и на Балкану и навести их на сарадњу што би све изузетно неповољно утицало на спољнополитички положај Југославије. Погоршање односа са Немачком и Италијом имало би као последицу и погоршање односа са готово свим југословенским суседима (Аустријом, Мађарском и Албанијом) док би се Грчка и Турска у почетку држале неутрално али би то отежало слободу заједничких политичких и војно-политичких комбинација. Последице би биле према мишљењу Генералштаба опште погоршање међународног положаја Југославије, појачање спољних конспирација са територије Италије, Аустрије, Мађарске, Бугарске и Албаније и опште погоршање економске ситуације у Југославији. Све то имало би и веома штетене последице по унутрашње прилике и односе у Краљевини Југославији, отежало њену унутрашњу консолидацију и уопште ослабило њен војнополитички положај, тако да је закључено да с обзиром на све наведено није у интересу Југославије да прихвати чехословачки предлог.¹²³² Захваљујући негативном ставу Генералштаба према овоме питању Стојадиновић је добио тако још један додатни аргумент да одлаже расправу о њему подржан од стране Румуна на заседањима Сталног савета Мале Антанте све док га крајем године није скинуто са дневног реда. Овај став Генералштаба могао би се довести у везу са исправношћу претходних немачких оцена о позитивном односу југословенске војске према Немачкој.

3.5.3. Југословенски војни кругови, аншлус Аустрије и Судетска криза

До првих наговештаја обрта става према Трећем Рајху и дотадашњој политици југословенске владе дошло је по немачким изворима у току конкордатске кризе. Захваљујући новој кризи и деловању опозиције помогнуте француским и чешким новцем ситуација у југословенској војсци и јавном мњењу почела је да се полако мења. Немачки војни изасланик је војску као опозицију Стојадиновићу први пут споменуо заједно са круговима око генерала Живковића у мају 1937, у вези са конкордатском кризом.¹²³³ Према сазнањима Абвера из августа 1937. говор југословенског начелника Генералштаба

¹²³² ВА, П – 17, К - 71, Ф - 1, р.б.1; Министарство Војске и Морнарице, Оперативно одељење, Стр.Пов.Ђ.О.Бр. 3531/36 од 21. 01.1937. године; лист 21 – 23.

¹²³³ Barch, MA RH 2/2922; ОКН, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Tippelskirch, Belgrad, den 5. Mai 1937.

(генерал Милутин Недић – прим. Д.Д) на бојном пољу код Вердена указивао на супротно држање војске у односу на спољнополитичку линију председника Владе и проистицао из старих версајских односа са Француском. Он је показивао колико снажно су у југословенској војсци биле укорене пријатељске тенденције према Француској.¹²³⁴ Абверу је међутим остало непознато да је генерал Милутин Недић том приликом рекао Французима да се морају повући границе између убрзаних промена југословенске спољне политике и фундаменталне франкофилије. Слаба, сиромашна и једва наоружана Југославија морала је по Недићу на кратак рок да избегне рат и постигне *modus vivendi* са снажним и опасним суседима. И министар војни генерал Љубомир Марић убеђивао је Французе у непроменљивост народних осећања према Француској нити односа војске према француском савезнику.¹²³⁵ Крајем јануара 1938. године Главни генералштаб је под Недићевим вођством издејствовао да се у наставној 1938/39. години задрже и даље на служби четворица француских генералштабних официра од којих је један требало да буде распоређен у Главни генералштаб, по један у Пешадијској и Артиљеријској официрској школи и један официр у инжињеријским јединицама. Према плану требало им је пружити прилику да што боље науче српскохрватски језик да би се поред коришћења југословенских правила и слободне конверзације са југословенским официрима могли евентуално искористити и као органи за везу (према војном протоколу из 1927 – прим. Д.Д). У инструкцији о односу југословенских официра према њима било је наглашено да се ради о официрима пријатељске француске војске и да стога опхођење према њима не треба да буде сувише резервисано и закопчано као што би начелно требало да буде према официрима страних војски. Њима је према инструкцији такође било потребно ставити на располагање потребне податке опште природе из организације и формације југословенске војске, наоружања, наставних планова и програма, правила и упута али само у границама њиховог делокруга рада, а ништа што би открило југословенску ратну формацију која је била поверљиве природе и за југословенске официре.¹²³⁶ У овом периоду уследио је додуше и један потез који би се могао окарактерисати као користан по немачке интересе у Југословенској војсци. Наиме, средином јануара 1938. Уредништво општевојног часописа

¹²³⁴ Barch, MA RM 7/2706 b; Auslandsdienst, Nr. 5960/37 geh. Ausl I c, Berlin, den 12. August 1937; Vertragsnotiz: Bericht des Deutschen Gesandten un Belgrad vom 2. August betr. Innere Lage Jugoslawiens

¹²³⁵ Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901 – 1999*, 171 - 172.

¹²³⁶ ВА, П-17, К-401, Ф-13, р.б.2; Главни генералштаб, Наставно одељење – Команданту Коњице, Пов.Ћ.Н.Бр. 149 од 29.01.1938

„Ратник“ примило је новинара „Времена“ Станислава Кракова за сталног сарадника редакције са веома широким овлашћењима по питању оцене квалитета прилога предатих за штампу.¹²³⁷ Краков је од јуна 1936. био стално ангажован на изради „немачког додатка“ листа *Време*. На дужности у Уредништву *Ратника* остаће до јула 1940. године када је као пронемачки орјентисан новинар постављен за директора Радио Београда.¹²³⁸ Остаје непознато да ли је на ово наименовање које се десило у време Стојадиновићеве посете Трећем Рајху имао утицаја и југословенски председник владе. На наименовање Кракова на ову позицију могле су утицати и личне везе пошто је био у блиским родбинским односима са генералима Милутином и Миланом Недићима од којих се први налазио на положају начелника Главног генералштаба. Расположење српских кругова можда најбоље описује изјава из једног разговора са српским официрима: „Ми Срби смо главом у Берлину, а срце нам је у Паризу“.¹²³⁹ Баш у то време (у фебруару 1938) француски војни аташе Бертуар обавештава Париз да нарастајућа војна моћ Немачке и Италије оставља снажан утисак на југословенско јавно мњење, па су Французи покушали да утврде да ли се Југославија одваја од њих због новог спољнополитичког курса који је подразумевао поправљање односа са Италијом и јачање нових веза са Немачком.¹²⁴⁰

До нових заплета у вези са односом југословенских војних кругова према Немачкој дошло је у вези са аншлусом Аустрије у марту 1938. године. Ноћ пре аншлуса Стојадиновић је упутио инструкцију министру војном, у којој је наложио да се издају потребна наређења свим пограничним органима према аустријској граници да ступе у контакт са немачким властима кад се за то укаже прилика и са њима продуже нормалну, редовну сарадњу, у духу пријатељства, сагласно постојећим приликама, уговорима и међународним обичајима.¹²⁴¹ Десетак дана након аншлуса је југословенски војни изасланик у Бечу добио од свог немачког колеге информацију да ће 22. марта у 16 часова на границу код Радгоне изаћи командант немачког 99. ловачког пука ради сусрета са

¹²³⁷ АЈ, 102 – 1 – 1; Главни Генералштаб, Уредништво Ратника, Ћ.Р.Бр. 174 од 15.02.1938.

¹²³⁸ АЈ, 102 – 1 – 1; Врховна инспекција војне силе, Уредништво Ратника, Пов.Р.Бр. 15 од 11.07.1940.

¹²³⁹ Barch, MA, RM 7/2706 a, Auslandsdienst, Bericht Nr. 678/39.Jugoslawien, Politisches. Belgrad, den 28. Februar 1939.

¹²⁴⁰ Миле Бјелајац, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901 – 1999*, МЦ „Одбрана“, Београд, 2010, 171.

¹²⁴¹ АЈ, 393 – 2; МИП КЈ, Стр.Пов.Бр. 601 – Краљевском посланству Беч; Београд, 12. Марта 1938 у 23,55 часова, примљен 13. Марта 1938 у 9 часова.

представницима Краљевске југословенске војске.¹²⁴² По жељи немачких војних власти из Граца сусрет је требало да представља званични поздрав немачке војске југословенској војсци и прилику за заједничко упознавање. Са југословенске стране је на границу изашао одред граничара на челу са пуковником Ожеговићем, командантом Четвртог отсека Граничне трупе из Загреба, капетаном Димитријевићем и поручником Стојаковићем. Немачки одред из 99. ловачког пука предводио је пуковник Едуард Гител. Оба команданта одржала су пригодне говоре и извршили смотру југословенских трупа у Горњој Радгони. Получасовни сусрет је протекао у веома срдечној атмосфери, након чега су се представници Вермахта вратили на немачку територију.¹²⁴³ Односи у вези са аншлусом на први поглед наставили су да се одвијају у коректном духу. Ипак, пораст антинемачких ставова и расположења ће дефинитивно бити приметан након аншлуса. Према извештају немачког војног изасланика у војсци је аншлус изазвао додатна осећања беспомоћности, због чега се окренула опозицији и грчила се пред растућом претњом, која није била изазвана њеном кривицом и са којом није била у стању да се носи. Према оцени Фабера због тога ће ван сваке сумње немачко-југословенска граница постати простор напетости првог реда, о чему ће Абвер морати да поведе рачуна.¹²⁴⁴ Након сусрета југословенских и немачких пограничних војних власти Фабер је и поред исказане срдечности примећивао да је у војсци постојало очигледно нерасположење према Немачкој. Промене на вишим командним дужностима, смене кадрова који говоре немачки, и њихова замена онима који говоре француски биле су по њему приметне на сваком кораку. Према Фаберу се закључци о будућем држању војске ипак из тога нису могли још увек извлачити. Као илустрацију тог свог става он је навео да је министар војни **први пут** до тада позвао немачког посланика на доручак. Немачки војни изасланик и његов италијански колега пуковник Коронати заступали су став да се Југославија коначно мора одлучити хоће ли ићи са осовином Берлин – Рим или са Француском, те да иначе не би могло бити потпуног поверења у раду између њих и југословенског генералштаба. Приликом једне посете Коронати му је саопштио и то да се тренутно у Прагу налазила једна југословенска војна комисија на челу са генералом Белићем и једна бугарска са задатком да убрзају испоруке

¹²⁴² AJ, 393 – 2; Пов. бр. 530, Беч, 21.03.1938. Шифровано телефоном. Саопштено 21.03.1938 у 13:20 часова.

¹²⁴³ „Званичан сусрет Југословенске и немачке војске обављен је на Мури код Горње Радгоне“, *Политика*, 25. март 1938, 2.

¹²⁴⁴ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 17. März 1938.

до тада нарученог а још неиспорученог наоружања и опреме. Он је указао да је постојао страх од повлачења Чехословачке из тих послова својевољно или због немачке принуде.¹²⁴⁵

Нерасположење у војним круговима изазвано акцијама Трећег Рајха Фабер је приметио и приликом опроштајног доручка који је приредио југословенски Генералштаб одлазећем аустријском војном аташеу пуковнику Пејерелу, на који је и он био позван као једини војни аташе. Из разговора до кога је дошло у малом кругу људи, Фабер је дошао до закључка да је новонастала спољнополитичка ситуација веома уплашила војску, да се војници осећају беспомоћно, да сматрају да су препуштени Италији и Немачкој, док у своје балканске суседе немају ни најмање поверења. Осећај савезништва са Чехословачком у војсци био је веома јак, а с обзиром да је комплетно преоружање армије савременим материјалом било базирано на сарадњи са Чешком, слабљење тих осећаја у скорије време према Фаберу није требало очекивати. Фабер је указивао и на нетрпељивост високих југословенских војних кругова према Италијанима са којима их је везивао уговор о пријатељству и сарадњи из 1937. године. Тако је према Фаберу италијански посланик Индели наљутио министра војног Марића због тога што се приликом једног доручка који је приредио Марић и на који је био такође позван и немачки посланик, није појавио не извинивши се претходно. Док су остали чекали, Инделија су позвали телефоном. Он се изговорио слабошћу, рекавши да и поред тога може доћи ако Марић то неизоставно жели. У вези с тим министар војни Марић рекао је немачком посланику да је срећан што се Италијан није појавио. Слично се понашао и нови италијански војни изасланик пуковник Коронати. Он је својим понашањем очигледно нервирао југословенске официре и ту присутне чланове војнодипломатског кора. Рекао је Фаберу да је са југословенским официрима искрена сарадња била немогућа, те да се они коначно морају одлучити остају ли при старим пријатељствима или ће се потпуно окренути ка новом курсу. И немачки војни изасланик и немачки посланик пратили су та дешавања са забринутошћу.¹²⁴⁶

Крајем марта немачки војни изасланик из Будимпеште пренео је информацију добијену од мађарског начелника генералштаба да је 13.марта југословенски начелник

¹²⁴⁵ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 23. März 1938.

¹²⁴⁶ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 30. März 1938.

Генералштаб са једним својим начелником одељења бутовао у Брно, те да је тај пут по његовом мишљењу био у вези са уласком немачких трупа у Аустрију и могућим нападом на Чехословачку. За Мађаре је то путовање било знак да савезнички чехословачко-југословенски уговор усмерен против Мађарске још увек није изгубио на значају.¹²⁴⁷

Са друге стране, сусрет југословенских пограничних органа са немачким на бившој југословенско-аустријској граници од 22. марта изазвао је значајно нерасположење у Чехословачкој. Тако је начелник чехословачког Генералштаба генерал Крејчи на пријему одржаном 12. априла, југословенском посланику у Прагу Василију Протићу изнео да се осећа рђаво јер су Југословени изневерили Чехе и оставили их саме према Немцима, са којима су се братимили на граници код Марибора. Посланик се изговарао да се радило о обичној размени учтивости између суседа, те да је расположење југословенске владе најбоље изражено у захтеву за новим великим кредитима за наоружање, чији је највећи део требало да се утроши у Чехословачкој, као што је показала недавна посета неколико југословенских генерала Брну. Крејчи је на то изјавио да су југословенски генерали дошли у Брно зато што су видели код Крупа да немачки противтенковски топови нису добри, и да долазак југословенских генерала не значи много, пошто Чехословачка ускоро неће имати интереса за југословенске наруџбине. Нерасположење начелника чехословачког Генералштаба испољило се и приликом захтева југословенског Министарства војске, да чехословачки Генералштаб омогући двадесетосморици југословенских инжењеријских официра упознавање са радовима око утврђивања границе. Чехословачки Генералштаб одбио је да прими ове официре, под изговором да су чехословачки стручњаци претрпани пословима и изван Прага, на терену. Министар народне одбране Чехословачке Махник рекао је југословенском војном изасланику, када га је овај молио да уместо 28 инжењеријских официра буде примљено само два инжењеријска генерала и пуковника, да је генерал Крејчи претио оставком, ако се изађе у сусрет југословенском Министарству војном да пошаље 28 официра ради студирања радова на утврђивању. Министар Махник обећао је да ће учинити све што може да се омогући долазак барем тој четворици

¹²⁴⁷ Barch, MA RH 2/2925; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militärattache an Herrn von Toppelskirch, Budapest, den 31. März 1938.

југословенских официра, али је додао да треба очекивати велики отпор Генералштаба, а нарочито његовог начелника Крејчија.¹²⁴⁸

У априлу је већ било сасвим јасно да је расположење у водећим војним југословенским круговима било против аншлуса и од тада антинемачко. Као последица тога све нарудбине ратног материјала вршиле су се из Чешке. Немачке понуде за испоруку ловачких авиона Хеинкел 112, камиона Опел и подизање фабрике гасмаски од стране фирме Трегер које су још одавно послате, пропале су, према мишљењу немачкох војног аташеа, вероватно у корист Чешке. Такође и југословенски војни аташе у Атини који је у Београд дошао у кратку посету у опште није крио у друштву да је армијски врх веома љут због Аншлуса.¹²⁴⁹

Због оваквог обрта веома је био узмерен и немачки генерални конзул Нојхаузен. Две ствари су по Нојхаузену, захтевале енергичну реакцију Немачке. Било је то на првом месту одбојно држање министра војног Марића и његових тренутних сарадника у вези са куповином немачког наоружања због чега се спремао да интервенише код кнеза Павла против неколико генерала именом и презименом. Поред тога Нојхаузен је са Стојадиновићем већ разговарао о посети осам југословенских генерала Прагу за време догађаја у Аустрији и на одговор да се ради само о случајности, рекао да се обично у сличним ситуацијама избегавају такве случајности.¹²⁵⁰

Утисак фон Фабера ди Форa био је да армија осећа да није дорасла да одговори притиску до кога је могло доћи на готово свим границама. Бригу им тренутно нису задавали само односи са Румунијом. Армија је по њему у том тренутку због ширења националсоцијалистичких идеја најопаснијег противника видела у Немачкој. Она је покушавала да добије ближи ослонац у Француској и Енглеској и надала се да кроз осигурано пријатељство са Италијом у случају потребе у њој нађе подршку против немачког Националсоцијализма.¹²⁵¹

¹²⁴⁸ AJ, 37 – 29 – 181; Југословенски посланик у Прагу – Милану Стојадиновићу; Праг, 12. априла 1938. године.

¹²⁴⁹ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 20. April 1938.

¹²⁵⁰ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 5. Mai 1938.

¹²⁵¹ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 10. Mai 1938.

Остајући на трагу савезничких односа са Чехословачком југословенска војска је припремила и једну чету за учешће на свесоколском слету у Прагу. С тим у вези појавиле су се ипак бојазни да ће слет бити искоришћен као велика антинемачка и антифашистичка демонстрација. Југословенски Главни генералштаб није доводио у питање одлазак ове чете на слет већ је предлагао да се југословенској војној делегацији скрене пажња на деликатан положај у коме би се могли наћи представници Југословенске војске ако би дошло до нежељених манифестација уперених против Немаца и Мађара, па је сходно таквој ситуацији требало предвидети и све мере да се уплитање војске у тој акцији избегне.¹²⁵²

У међувремену је крајем маја и почетком јуна дошло до једне манифестације која се у време судетске кризе могла са чешке стране поново протумачити као про-немачка. Реч је о посети немачких ваздухопловаца ваздухопловној изложби у Београду. Интересантно је напоменути да су том приликом једино немачка и италијанска делегација биле заступљене са ескадрилама војних апарата са посадом. На изложби су биле заступљене Немачка, Италија, Чехословачка, Пољска, Енглеска, Француска, Холандија, САД, Мађарска и Југославија. Енглеска и Француска нису излагале авионе већ само најмодерније авионске моторе и другу опрему.¹²⁵³

Иzasланство немачког ваздухопловства које је према наводима југословенске штампе чинила Друга борбена група немачких бомбардера из Грајсфелда на 38 авиона¹²⁵⁴ са 45 официра и 150 подофицира под вођством немачког ваздухопловног генерала Ферстера боравило је у Краљевини Југославији од 29. маја до 1. јуна 1938. године. Друга борбена група¹²⁵⁵ пристигла је на аеродром „Београд“ (Земун) између 10 и 11 часова. Пола часа пред њен долазак уздигло се шест ескадрила југословенских ловаца који су пошли у сусрет немачким бомбардерима. Немачке госте на аеродрому са званичне стране дочекали су командант ваздухопловства, армијски генерал Душан Симовић, начелник штаба ваздухопловства, бригадни генерал Миодраг Дамјановић, немачки посланик Виктор фон Херен, војни изасланик, генерал фон Фабер ди Фор, особље немачког посланства,

¹²⁵² ВА, П-17, К-26, Ф-1, р.б.3/1; Главни генералштаб – начелнику Генералштабног одељења Министарства Војске и Морнарице, Лично, строго поверљиво, у Београду, 25. маја 1938.

¹²⁵³ *Политика*, недеља, 29. мај 1938, 6.

¹²⁵⁴ „Председник владе г. Др Милан Стојадиновић посетио је Сајмиште уочи отварања ваздухопловне изложбе“, *Политика*, субота, 28. мај 1938, 5.

¹²⁵⁵ У извештају немачког посланика и немачког војног изасланика наводи се да је реч о Трећој групи школске ескадриле из Грајсфела

директор немачког Саобраћајног бироа Франц Нојхаузен, заменик председника Аероклуба Тадија Сондермајер и већи број југословенских ваздухопловних официра.¹²⁵⁶ Немачка војна штампа забележила је да је командант Југословенског ваздухопловства генерал Симовић том приликом у свом поздравном говору посету гостију из Немачке оценио као изузетно значајну, јер је омогућила међусобно упознавање два ваздухопловства и два народа, што је од непроцењиве вредности за будуће односе између две земље.¹²⁵⁷ Према програму посете, вођа немачке делегације, генерал Ферстер уписао се у дворске књиге, посетио Министарство Војске и Морнарице, начелника Главног генералштаба генерала Милутина Недића, команданта Београда генерала Петра Косића и генерала Александра Стојановића, првог помоћника министра војног. Након посете генерала Ферстера уследила је предаја одликовања немачким официрима на аеродрому „Београд“. За поподне је била предвиђена посета немачком војном гробљу, Авали и Опленцу. За време док је генерал Ферстер полагао венац на гроб краља Александра I Карађорђевића, немачки авиони кружили су над Опленцем и бацили венац. Увече је генерал Ферстер са вишим официрима боравио на изложбеном банкету Аероклуба док је за остале официре командант аеродрома „Београд“ дао вечеру у Земунском официрском дому. За подофицире је у исто време била организована забава у гостионици „Брашел“ у Земуну. У понедељак 30. маја била је предвиђена посета ваздухопловној изложби а затим и излет бродом до Смедерева где је положен венац на немачком војничком гробљу. По повратку је за официре организован коктел у Аероклубу док је командант Ваздухопловства приредио банкет у „Аеросерклу“ за немачке официре и званице. У уторак, 31. маја био је слободан дан, док је поподне у 17.30 часова немачки војни изасланик за официре приредио чај. Увече је организован пријем код немачког посланика. Немачка бомбардерска група полетела је са аеродрома „Београд“ назад за Немачку 1. јуна у преподневним часовима.¹²⁵⁸ Приликом посете Краљевини Југославији немачки ваздухопловни генерал Ферстер је одликован изузетно високим одликовањем

¹²⁵⁶ „Друга борбена група немачких бомбардера из Грајсфелда на челу са генералом г. Ферстером стигла је јуче у Београд“, *Политика*, понедељак, 30. мај 1938, 5.

¹²⁵⁷ *Militärwochenblatt*, № 50, Berlin, den 10. Juni 1938, 3216.

¹²⁵⁸ АЈ, 74 – 364-901 -902; КЈ, Штаб Ваздухопловства Војске, Генералштаб, Обавештајни отсек, Пов.В.Ђ.Об. Бр. 1086 од 27. маја 1938. Земун – Управнику Двора; *Политика*, четвртак, 2. јун 1938, 7.

Југословенске круне II степена.¹²⁵⁹ Британски војни изасланик у свом извештају је изнео да је број посетилаца на ваздухопловној изложби био знатно изнад очекиваног и да је понашање немачке делегације изазвало негодовање не само у војним круговима већ и у ширем јавном мњењу.¹²⁶⁰ Упада у очи и чињеница да је министар војни, генерал Марић у време ове посете био службено отсутан налазећи се у посети турској војсци.¹²⁶¹ Марић се на изложби појавио тек оног дана и сата када је делегација немачког ваздухопловства већ узлетела ка Немачкој.¹²⁶²

Захваљујући посети немачки војни изасланик имао је могућност да ступи у контакт са многим млађим и старијим југословенским официрима. У његовој кући били су представници министра војног, начелник генералштаба, затим командант Ваздухопловства и начелник његовог штаба, командант Морнарице и друге многобројни југословенски гости са супругама. Захваљујући тој посети Фабер је психолошки могао да изведе неке интересантне закључке који су били од вредности за процену овдашње ситуације.

По њему је у официрском кору постојала једна старосрбијанска клика, која је себе представљала за заштитнике краљице и и младог краља. Она је била непријатељски настројена против Стојадиновића и против било каквог хрватског утицаја. Та клика имала је сву моћ у војсци и потискивала све хрватско под изговором да се Хрвати налазе под страним (немачким) утицајем. Отуда је проистицала и велика уздржаност међу свим официрима да говоре немачки, да не би дошли под сумњу да се налазе под хрватским утицајем. Такође и у војсци су по њему тензије између Срба и Хрвата биле велике, а министар војни није био толико моћан да је могао да спречи њихов утицај. Фаберов закључак био је да је и поред тога што је армија тренутно очигледно стајала иза кнеза Павла и Стојадиновића опасност од пада Стојадиновићеве владе због најмање грешке, као на пример одбијања испуњавања савезничких обавеза према Чешкој, била акутна.¹²⁶³

Након тога чехословачки дивизијски генерал Вијест присуствовао је обележавању двадесете годишњице стрељања чехословачких војника у Крагујевцу 19. јуна 1938.

¹²⁵⁹ „Друга борбена група немачких бомбардера из Грајсфелда на челу са генералом г. Ферстером стигла је јуче у Београд“, *Политика*, понедељак, 30. мај 1938, 5.

¹²⁶⁰ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1931 – 1938), 662.

¹²⁶¹ *Политика*, субота, 28. мај 1938, 5.

¹²⁶² *Политика*, среда, 1. јун 1938, 6.

¹²⁶³ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Toppelskirch, Belgrad, den 8. Juni 1938.

године. За разлику од претходних година у церемонији нису узели учешћа високи представници југословенских цивилних и војних власти. Ипак генерала Вијеста су пред одлазак у Крагујевац примили у Београду министар Војске и Морнарице генерал Љубомир Марић, начелник Главног генералштаба генерал Милутин Недић и командант Града Београда генерал Петар Косић.¹²⁶⁴ Био је то исказ стидљиве солидарности са угроженом братском земљом и савезником из Мале Антанте.

Већ 11. јула министар Војске и Морнарице армијски генерал Љубомир Марић издао је наређење начелнику генералштаба армијском генералу Милутину Недићу да предузме потребне мере за припрему оружаних снага и приступи изради новог ратног плана против Мађарске у савезу са Немачком. Рачунало се да би земља могла бити увучена у рат и преко њене воље и да би до заплета могло доћи у септембру или октобру а можда и половином августа 1938. године, па је требало разрадити план који је узимао у обзир југословенске обавезе према одредбама из пакта Мале Антанте а посебно према Чехословачкој. При изради плана требало је користити најпогоднију од већ постојећих комбинација по старој формацији, уносећи најнужније и најпростије корекције, тако да се најважнији послови на разради сведу на што је могуће мање рада који се у најкраће време може завршити. Начелник Главног генералштаба требао је ово наређење да држи у тајности од потчињених, којима је на основу наређења министра војног требало да издаје наређења за рад само у складу са делокругом њихових надлежности.¹²⁶⁵

Средином јула, дакле у време када је издато наређење о отпочињању радова на ратном плану постали су видљивији и просавезнички јавни иступи југословенских официра. Томе је свакако допринела и све видљивија делатност савезничке пропаганде у Краљевини Југославији. Тако се Друштво пријатеља Француске у Сарајеву, које је до тада обележавало француски национални празник 14. јули само у уском кругу чланова, потрудило те године да да прослави посебан значај. Церемоније – преподневни пријем и вечерња приредба – нису одржане у клупским просторијама већ у Официрској касини, где је заменик тамошњег команданта армије дивизијски генерал Томић у преподневним

¹²⁶⁴ Д. Денда, „Антиратна побуна аустроугарских војника у Крагујевцу 1918. године и њена каснија пропагандна употреба“, *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, Зборник радова (ур. М.Терзић), Београд, 2011, 185 – 186.

¹²⁶⁵ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 38 - 40; Dokument br. 12: Naređenje ministra Vojske i Mornarice od 11. jula 1938. godine načelniku Glavnog generalštaba da preduzme potrebne mere za pripremu oružanih snaga i pristupi izradi novog ratnog plana protiv Mađarske i Nemačke.

часовима поздравио велики број угледних званица. Осим најугледнијих државних и градских чиновника и представника културних удружења на овом пријему нашао се и изузетно велики број официра. Генерал Томић који је пре неког времена био изабран за председника друштва славио је у нешто узбуђенијем говору француску борбу за људска права. У току пријема свирао је сарајевски војни оркестар. Иако изнад свега пријатељска настројеност водећих официра сарајевског гарнизона према Француској није била непозната у немачком конзулату, падало је у очи велико присуство чланова официрског кора на прослави 14. јула.¹²⁶⁶

Како се криза све више заоштравала у свом извештају од 17. августа немачки војни аташе у Чехословачкој, пуковник Рудолф Тусен сматрао је да је југословенско и румунско држање још увек било нејасно, те да се Југославија држи строго неутрално само захваљујући Стојадиновићу, али да постоје јаки притисци из официрског кора да се земља мора држати одрдаба пакта о Малој Антанти.¹²⁶⁷

Ускоро затим, због свог отворено антинемачког става у време судетске кризе по немачким жељама био је смењен и министар војни Љубомир Марић, што је био несумњив уступак немачкој страни. Како се судетска криза све више заоштравала фон Херен је извештавао да су осећања судбинске повезаности југословенског народа са Чехословачком још увек била широко распрострањена и да се веровало да би свака промена мађарско-чехословачке граница задирала и у живорне интересе Југославије. Фон Херен је сматрао да и у највећем делу војске преовлађује такво мишљење. То је по њему било најочигледније међу старијим генерацијама код којих се није смело подценити осећање традиционалног савезништва са чехословачком и француском армијом. Ова осећања ипак су по фон Херену била потиснута Србима својственом хладном реалистичношћу. Закључак је био да ће се у немачко-чешком сукобу Југославија понашати неутрално али да ће та политика наићи на велики отпор у војсци и народу у случају да се у чехословачку кризу укључи и Мађарска.¹²⁶⁸ Према проценама Абвера након смене Марића југословенска војска је још увек била франкофилски расположена, а

¹²⁶⁶ Barch, MA RM 7/2706 a; Abschrift Ausw.Amt Pol II 2333; J Nr. 493; Sarajewo, den 17. Juli 1938; Betr. : Feier des 14. Juli in Sarajewo

¹²⁶⁷ Barch, MA, RH 2/2934; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militärattache, an Herrn von Toppelskirch, Prag, den 17.08.1938.

¹²⁶⁸ ADAP/D, II, Deutschland und die Tschechoslowakei (1937 – 1938), Göttingen, 1950, 595 - 596; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt; Politischer Bericht, Geheim! G. 219/38 G I. Belgrad, den 12. September 1938.

пре свега њен нови министар војни Недић (Милутин – прим. Д.Д), међутим то по њима није значило ништа, јер су лични квалитети министра давали могућност да се његова уверења лако могу променити пошто су високи војни кругови били против федералистичког решења хрватског питања док се Мачек све више ослањао на Антанту.¹²⁶⁹ Француски војни изасланик приметио је да се од 23. септембра оцртавала видна активност југословенске војске у вези са припремама за примену Пакта Мале Антанте. Према његовим сазнањима генерал Недић је тражио позивање пет класа резервиста (око 500.000 људи), што је влада одбила, па је претио оставком. Постигнут је компромис па су 15. септембра ојачане Дравска, Савска и Осјечка дивизија а потом су 25. септембра позване две класе резервиста (200.000 људи). Након мобилизације мађарског корпуса у Сегедин почело је јачање трупа Прве (Нови Сад) и Четврте армијске области до ратне формације.¹²⁷⁰

У међувремену, до краја септембра била је израђена и тражена модификација ратног плана према Мађарској. Нови начелник Главног генералштаба, армијски генерал Душан Симовић обавестио је с тим у вези министра војног Милутина Недића актом стр. Пов.Б.О.Бр. 707 од 27. септембра 1938. године да су завршени сви послови на разradi варијанте „D8“ основног ратног плана „D“. Нови ратни план носио је ознаке „N M8 I9 Ar2 B9“ и представљао истовремени рат против Немачке и Мађарске уз неодређено држање Италије, Албаније и Бугарске, а евентуално и истовремени рат са свих пет наведених држава. Према претпоставкама овог плана Југославија је требала бити у савезу са Чехословачком, Румунијом и Турском и евентуално Грчком (која је могла остати и неутрална) док би се савезници могли надати и евентуалној помоћи Француске. Приликом оцене политичке ситуације у вези са извођењем тог плана оцењено је да спољнополитичке прилике док год постоји тешња сарадња између Италије и Немачке нису повољне за Краљевину Југославију, и то нарочито ако се Италија и сама не би окренула против Немачке или бар у прво време остала неутрална. Приликом оцене војничке ситуације истицало се да ни стратегијска ситуација у том ратном случају није повољна за Југославију. Распоред потенцијалних непријатеља са пет страна омогућавао им је концентрично дејство против Југославије што је југословенску војску морало принудити

¹²⁶⁹ Barch, MA RM 7/2706 a; Auslandsdienst Bericht Nr. 2653/38; W/Gr. Jugoslawien. Innenpolitisches. 19. September 1938.

¹²⁷⁰ М. Бјелајац, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901 – 1999*, 173.

на растур сопствених снага. У том погледу за Југословене је од посебног значаја била непосредна територијална веза која је успостављена након аншлуса између Мађарске и Трећег Рајха, чиме је омоућено немачким снагама да појачају мађарске трупе у првом реду западно од Дунава и да дејствују на правцима ка Загребу, Броду и Винковцима, који су за Југославију били веома опасни. У погледу бројчане јачине непријатеља у Главном генералштабу су рачунали да ће Немачка и Италија (уколико се сврста против Југославије) бити надмоћније свака појединачно и у броју батаљона и у наоружању и у ваздухопловству, док су остале земље појединачно биле слабије од југословенских снага али заједно бројчано и технички надмоћније.¹²⁷¹ Закључак је био да војничка ситуација по Југославију у том ратном случају не би била повољна, а нарочито ако би све поменуте државе од самог почетка иступиле заједно против Југославије. У делу који се бавио циљем и карактером рата истицало се да Југославија и иначе нема никаквих офанзивних намера нити циљева те да је за њу главни циљ очување целовитости постојеће државне територије. Офанзивна дејства планирана су само према Мађарској из Бачке по десној обали Дунава, вршећи притисак из Барање и преко средње Драве, док би се према западној обали Дунава у почетку држали дефанзиве. Мађарска би се потукла у савезу са чехословачком и румунском војском са којима би у источној Мађарској био образован заједнички фронт и тесна веза између југословенских, чехословачких и румунских трупа, након чега би се операције пренеле на западни део Мађарске. Такође је разматрана и опасност од истовременог дејства Бугарске и Албаније на јужну Србију у правцу Скопља што би могло да озбиљно угрози југословенске комуникације долином Мораве и Вардара преко Косова.

Основна идеја плана била је офанзива према Мађарској уз дефанзиву на осталим фронтима уз ангажовање минималних снага. Након успеха на мађарском фронту требало је све расположиве снаге употребити против западне Мађарске, Немачке, а евентуално и против Италије и Албаније.¹²⁷² Скоро у исто време била је довршена још једна верзија ратног плана под шифром „D-II“ који је према ратној комбинацији

¹²⁷¹ Снага југословенске оперативне војске износила је 21 дивизија од по четири пука са по четири батаљона, три самостална пука са по четири батаљона, два пешадијска пука Краљеве гарде (четири батаљона), три твђавска пешадијска пука од по четири батаљона и два планинска одреда од по четири батаљона, односно све укупно 372 батаљона.

¹²⁷² Више о ратном плану „D8“ видети: D. Tešić, „Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938 – 1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Beograd, 1991, 28 – 35.

представљао рат Краљевине Југославије против заједничких снага Италије, Албаније, Немачке, Мађарске и Бугарске. Текст ратног плана „D-II“ био је према Драгану Тешићу готово истоветан тексту ратног плана „D8“. Једина крупна разлика била је у томе што се сада предвиђао напад на целој дужини границе са Мађарском са циљем да се концентричним дејствима чехословачке, румунске и југословенске војске она што пре избаци из рата. Након што би се поразила Мађарска све слободне трупе требало је употребити на фронту против Немачке, Италије или Бугарске, с тим што је прво требало тући ону од њих која би у том тренутку била најопаснија. Планом је било предвиђено да се према Задру заузме у почетку осматрајућа позиција а затим да се у погодном моменту нападне са циљем заузимања и отклањања опасности са те стране.¹²⁷³

Ратним плановима „D8“ и „D-II“ било је предвиђено да би се Југославија у случају удрженог напада свих пет сила могла успешно борити, пре свега захваљујући савезу са Чехословачком и Румунијом, као и обавезама које су према њој имале чланице Балканског савеза. У том случају на располагању југословенској војсци стајала би и чехословачка ратна индустрија и румунска нафта а могућност снабдевања преко Солуна такође је била изгледна. Након Минхенског споразума и стављања остатака Чехословачке под немачку контролу све ове претпоставке доведене су у питање.

Последице нове геостратешке ситуације у којој се у војнополитичком смислу нашла Краљевина Југославија у јесен 1938. биле су тешке. Након Аншлуса (12. март 1938) којим је моћна Немачка постала северни сусед Краљевине Југославије и Минхенског споразума (29/30. септембар 1938), који је са жртвовањем Чехословачке уједно значио и крај Мале Антанте, земља се нашла у потпуно новој геостратешкој ситуацији која је значила и потпуни крах дотадашње југословенске концепције одбране. То је све утицало на југословенску војску да промени приоритете и када су радови на утврђивању били у питању. Према мишљењима југословенског Главног ђенералштаба из октобра 1938, успостављање директне границе између Немачке и Мађарске, те држање Мађарске у Судетској кризи утицало је на то да се утврђивање фронта према Мађарској, који је до тада имао споредан значај, стави у први ред хитности. У други ред хитности за утврђивање дошао је фронт према Немачкој (Аустрији), за који се ценило да ће због недовољне ширине за развој надмоћних немачких снага и велике удаљености од

¹²⁷³ Исто, 35 – 38.

централних области Југославије играти споредну улогу, тако да се на њему требало ограничити на припреме за рушење у већем обиму у вези са запречавањем. Некада главни фронт, према Италији, на коме су рађени главни фортификациони радови у целом међуратном периоду долазио је према оценама југословенског Генералштаба тек у трећи ред хитности, тако да је на њему требало извести само пројектоване радове за запречавање важнијих праваца у оперативном смислу, и најважнијим започетим пословима на утврђивању дати завршни облик, док је све остале послове на утврђивању требало обуставити. Према истим оценама, пошто је Бугарска са Југославијом склопила пакт вечног пријатељства, а Балканским споразумом била приморана на неутралност питање утврђивања источне границе није било актуелно.¹²⁷⁴ Новонастала геостратегијска ситуација утицала је на то да су на конференцији министра Војске и Морнарице са члановима Војног савета и начелником Главног генералштаба одржаној 20. децембра 1938. године донете одлуке којима су се битно мењали постулати тадашњих ратних планова који од тог момента постају дефанзивни, са циљем да се очува државна територија уз помоћ што потпуније фортификације на угроженим фронтовима.¹²⁷⁵ Приликом расправе о утврђивању и запречавању начелник Главног генералштаба, армијски генерал Душан Симовић сматрао је да је Немачка пресудни политички фактор у Средњој Европи и да Италија не би смела напасти Југославију без одобрења Немачке. Он је сматрао да је Мађарска прва на реду да потпадне под утицај Немачке да би јој затим послужила као претходница за експанзију према Југославији. Симовић је с тога био мишљења да је главни задатак Југославије да у првом реду припреми живу силу и да створи ратну индустрију, док би утврђивање дошло у други ред важности, с тим што је предност требало дати оним фронтовима који су били највише угрожени (северни фронт). Симовић је даље био мишљења да радове на западном фронту (према Италији) не треба напуштати, већ да им треба дати неопходно потребни завршни облик, а што пре предузети фортификацијско ојачање северног фронта према Мађарској и Немачкој. Он је такође истакао да је немачка опасност за Југославију најозбиљнија и најосетљивија и да све

¹²⁷⁴ ВА, П-17, К-130, Ф-3, р.б.45; *Спрема државе за рат*; Реферат Главног Генералштаба министру војном; Стр. Пов.Ђ.О.Бр.895 од 19.10.1938

¹²⁷⁵ D. Tešić, „Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938 – 1941“, 38 – 39.

остале опасности долазе иза опасности од Немачке.¹²⁷⁶ Након ове конференције почело се и са радом на новом ратном плану који је носио шифру „О“ и полазио од претпоставке рата са Немачком и Мађарском, док би Италија, Албанија и Бугарска биле неодређеног држања или не би одмах објавиле мобилизацију. Главни циљ по ратном плану „О“ био је очување целокупности тадашње југословенске државне територије.¹²⁷⁷ Из свега се да закључити да су бојазни југословенских војних кругова према Немачкој изазване њеним брзим и успешним акцијама у Аустрији и Чехословачкој биле изузетно велике. Са друге стране Немцима је поверење у југословенску политику уливала само личност др Милана Стојадиновића. Након пада Стојадиновићеве владе немачки војни изасланик, генерал мајор Мориц фон Фабер ди Фор с правом је закључио да Немцима у последње три године није пошло за руком да Србе и војску у којој су они најзаступљенији, коначно одреде за пријатељство са Немачком.¹²⁷⁸

Тако су велике наде о бољим, па чак и савезничким односима код обе стране, које су постојале пре 1935. године почеле да се распршавају. Немачку је 1935. југословенски Главни генералштаб доживљавао и као потенцијалног савезника по питању аншлуса и против Италије, а у светлу разочарења у смер кретања француско-југословенских односа, да би се након ремитаризације Рајнске области према њој заузео неутралан став. Анексија Аустрије и Судетске области имали су такав утицај на југословенски Главни генералштаб да је у свим калкулацијама она почела да се посматра само као непријатељ. Опасност од Немачке дошла је тако на прво место, чак и испред опасности од Италије која је готово у читавом међуратном период представљала главну безбедносну опсесију и претњу југословенских војних кругова.

¹²⁷⁶ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 102 - 103; Dokument br. 27: Zapisnik sa konferencije ministra Vojske i Mornarice sa članovima Vojnog saveta i načelnikom Glavnog generalštaba od 20. decembra 1938. o naoružanju vojske, podizanju ratne industrije i urvđivanju graničnih frontova.

¹²⁷⁷ D. Tešić, „Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938 – 1941“, 39.

¹²⁷⁸ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesandtschaft, Der Militärattache an Herrn von Toppelskirch, Zur Zeit Bled, den 4. März 1939.

3.6. Две слике: Југословенска војска и Вермахт у виђењима војних кругова Берлина и Београда 1935 – 1939.

Слика о Југословенској војсци у немачким војним круговима стварана је пре свега захваљујући делатности државних обавештајних органа. Најпре су информације о њој прикупљали дипломатско-конзуларни претставници Вајмарске републике и Трећег Рајха,¹²⁷⁹ док се немачка Војнообавештајна служба (Abwehr) у чију је главну надлежност спадао обавештајни рад према југословенској војсци служила углавном несталним агентима који су повремено путовали у Краљевину и доносили вести оданде. Од великог значаја за немачку војнообавештајну делатност и прикупљање информација тог типа до аншлуса Аустрије било је наименовање војног изасланика на резиденцијалној основи у Београду од средине 1935. године.¹²⁸⁰ На самом почетку долазило је често до неусклађености у обавештајном и контраобавештајном раду безбедносних служби Трећег Рајха што ће бити превазиђено тек крајем 1936. године када су разграничене пуномићи и подељене сфере утицаја између Абвера и Службе безбедности (SD) споразумом са којим су се сложиле обе стране. Такозваних „10 принципа“ углавном су се односили на координацију рада Абвера, Гестапоа и СД-а на територији Рајха и у иностранству. Војна обавештајна и контраобавештајна делатност налазила се у искључивој надлежности Абвера. Политичка обавештајна служба била је под капом СД-а док је сав комплекс мера усмерених на превентивне делатности против злочина према држави на територији Рајха (праћење, хапшење, ислеђивање...) обављао Гестапо.¹²⁸¹

До реформе војне обавештајне службе до које је дошло у току 1938. године главни задатак Абвера био је да звршава задатке које му је прослеђивало одељење Иностране армије (Fremde Heere) и Инострана ваздухопловства у Министарству Рајхсвера, затим Команде КоВ-а (ОКН), Ваздухопловства (ОКЛ), Морнарице (ОКМ) и Управе за војну индустрију и наоружање (RW) при Врховној команди Вермахта, али је више од свега сарађивао са одељењем Иностране армије. Када је 1936. године пуковник Ханс Пикенброк

¹²⁷⁹ *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), 108.

¹²⁸⁰ О немачкој војној обавештајној служби у опште видети више: Mader, J, *Hitlers Spionagegenerale sagen aus*, Berlin, 1970(руско издање према коме вршимо цитирање: Ю Мадер, *Абвер: шпиг и меч Третьего рейха*, Ростов на Дону 1999); *Nemačka obaveštajna služba*, I (Obaveštajna služba Trećeg Reich-a), DSUP FNRJ, UDB, III odeljenje, Beograd, 1955; Л. де Ђонг, *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне*, Москва, 1958; О. Райле, *Тайная война. Секретные операции абвера на Западе и Востоке (1921-1945)*, Москва, 2002;

¹²⁸¹ Ю Мадер, *Абвер: шпиг и меч Третьего рейха*, 189 - 190.

добрио постављење у Управи Аусланд/Абвер Министарства Рајхсвера главни задаци спољне војне обавештајне службе били су организација основних обавештајних информација у Француској, Чехословачкој, Пољској, Енглеској, Русији и Шпанији (због грађанског рата), затим организација другостепених обавештајних операција у Белгији, Швајцарској, Југославији, Румунији и САД, док је изричито био забрањен обавештајни рад у Аустрији, Италији, Мађарској, Финској, Естонији, Јапану и Бугарској. Све остале земље нису окупљале пажњу Абвера и на њиховој теритирији није организована обавештајна мрежа. То је било време кад се и сам Вермахт налазио у почетној фази изградње, па су главни објекти обавештајног рада биле армије Чехословачке и Пољске.¹²⁸² Абвер је у складу с тим тек почев од 1933/34 године радио на стварању своје агентуре у Југославији, која је била непосредно повезана са његовим установама у Рајху. Са друге стране Абверу су се пружале могућности и у вези са аустријском обавештајном службом према Југославији. За рад вођен у земљи Абвер је постављањем војног аташеа при немачком посланству у Београду добио у Југославији позицију са које је изграђивана посебна обавештајна мрежа.¹²⁸³ До аншлуса за територију Краљевине Југославије био је надлежан Обавештајни центар у Минхену у саставу VII војног подручја. Абвер је ширу сталну обавештајну мрежу почео да ствара на југословенској територији тек од 1936. године, у вези са немачким плановима за присаједињење Аустрије. Везе са агентима у Југославији ишле су преко агентурне мреже у Аустрији. Веза између центра у Минхену са Југославијом одржавана је преко јавки које је чинила група агената, њих осморо, углавном на територији Корушке (са шифром SO 2591).¹²⁸⁴ Информације су размењиване преко

¹²⁸² Исто, 58.

¹²⁸³ *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), 119.

¹²⁸⁴ Агент Хуго Херцог (Hugo Herzog) из Розенбаха (шифра SO 2591/1) одржавао је везу железницом дуж линије Розенбах – Јесенице преко двоце аустријских царинских чиновника. У правцу жељезничког саобраћаја између Корушке и Краљевине Југославије. Овај правац могао се користити само у време тензија на граници док год је одвијао међугранични саобраћај. Агент Јозеф Шлафер из Филаха (шифра SO 2591/2) био је власник посластичарнице и имао два одрасла сина. Везу је одржавао мотоциклом и делом пешке преко зеленог граничног појаса од Филаха преко језера Фаак – коте Митагскогел (Кепа) 2144 m на Караванкама и горње Саве до поштанске постаје на југословенској страни границе. Пратио је само жељезнички саобраћај из Корушке за Југославију. Овај правац одржавања везе био је процењен као најсигурнији у свако годишње доба. Апотекар Фриц, бивши аустроугарски официр из Хермагора (шифра SO 2591/3). Овај агент био је неактиван. Могао се активирати прек Шлафера да прикупља информације на правцу Хермагор (Корушка) – Италија – Југославија. Тај правац није био сигуран. Агент Ана Клауер из Тржича у Дравској бановини на територији Краљевине Југославије(шифра SO 2591/4). Њој су слана писма за Емила. Емил је био њен брат који је та писма купио на пошти у Тржичу и преносио их у Клагенфурт путем Тржич – преко Љубеља за Корушку. У случају великих тензија прелази преко зеленог појаса у Аустрију. Правац: железнички саобраћај од Југославије ка Корушкој. Агент Клауер Емил у Светом Мартину код

поште, телепринтера или усмено.¹²⁸⁵ Главни задатак Абвера у 1937. и почетком 1938. Био је обавештајни рад у земљама за које се предпостављало да ће се супротставити аншлусу или на њега гледати као на акт агресије какве су биле Француска, Пољска, Чехословачка и Југославија. У прикупљању обавештајних информација према Чехословачкој, Румунији и Југославији са Абвером су сарађивали мађарски обавештајни органи.¹²⁸⁶

До маја 1937. године први главни повереник Абвера на југословенској територији налазио се у Марибору. Он се директно јављао агенту Максу Нојнцерту из Клагенфурта. Реч је била о инжењеру запосленом у електричној централи који је прикупљао информације са територије Марибор – Вараждин – Зидани Мост – Цеље – Радгона. Њему су били подређени агенти у Марибору који су деловали у југословенској војсци и један инжењер из Цеља, Словенац, који је био у пензији. Други главни повереник био је један жељезнички чиновник у Зиданом Мосту који је везу одржавао преко Граца, курирем. Трећи повереник налазио се у Лавамунд-у (Лабот) на аустријској територији. Његов задатак био је обавештајни рад у граничној области. Њему су били подређени агенти у Дравограду на југословенској територији. Повереник у Блајбургу био је задужен за надгледање границе. Повереник у Железној Капели – Белој одржавао је везу преко Језерског врха са Крањем. Главни повереник у Крању био је инжењер у металској фабрици који је одржавао везу са Јесеницама и јављао се преко Јесеница. Повереник у Ферлаху (Боровље) на аустријској територији био је шумар који је одржавао везу са агентима са југословенске стране границе. Његова веза био је земљорадник у Љубељу, јужни Тиролац са југословенским држављанством, преко кога је одржавана веза са Крањем и Љубљаном. Главни повереник у Јесеницама био је лекар на служби у жељезари. Њему су били потчињени инжењер у металској фабрици у Крању, саобраћајни инжењер у Јесеницама, агент на Бохињу и агант на Бледу. Обавештајна мрежа према Љубљани, Загребу и Карловцу била је тек у формирању. Абвер је био повезан и са штабовима

Клагенфурта (шифра SO 2591/4a) који је био надлежан за саобраћај у оба смера од Корушке ка Југославији и обрнуто. Агент Клауер Тео из Клагенфурта преносио је поруке за Емила Клауера (шифра SO 2591/4b). Писма из обавештајног центра у Минхену до Крања преношена су прво до Хуга Херцога у отвореној коверти. Унутра се налазила друга са натписом за Емила. Пошта се предавала Клауер Емилу а овај ју је даље предавао својој сестри у Тржичу. У ланцу се налазио и извесни Матановић, шумар из Гортшаха у Аустрији.

¹²⁸⁵ Barch, MA, RW 49/20, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII) München; Mobilmachungsvorbereitungen für den Nachrichtendienst in Spannungs- und Kriegszeiten (1935 – 1938); Kriegsorganisation des SO 2037 (Jugoslawien).

¹²⁸⁶ Ю Мадер, *Абвер: цит и меч Третьего рейха*, 59.

аустријске 5. дивизије у Грацу преко потпуковника Рингела и 7. дивизије у Клагенфурту (пуковник Цингхофер) такође преко Рингела. Захваљујући томе сви извештаји аустријске обавештајне службе стајали су на располагању већ поменутом обавештајном агенту Макс Нунцерту. За прикупљање информација коришћени су и путујући агенти. Такви су били др Макс Екерт (Dr. Max Eckert) из Минхена који је често путовао на релацији Београд – Загреб, као и др Евалд Бекман (dr. Ewald Beckmann) такође из Минхена (шифра SO 2036) чији је задатак био осматрање активности и мобилизацијских мера пре свега у Југославији у случају тензија и ратних припрема. Био је задужен за Југославију и Мађарску и стајао у вези са посланством у Београду. Битан путујући агент у раду Абвера према Југославији био је и Роберт Руђеро (Robert Ruggiero) чиновник аустријског конзулата у Солуну (шифра SO 2042). Његов задатак био је да прикупља информације из солунске луке, затим о грчкој војној индустрији и да прати догађања на албанској, српској и бугарској граници. Јављао се преко посланства. Свакако најзначајнији оперативни агент за рад према Југославији у овом почетном периоду био је већ поменути Макс Нунцерт (Max Neunzert) из Клагенфурта (шифра SO 2037). Његов главни задатак био је надзирање мобилизацијских мера у Југославији и североситочној Италији. Везу је одржавао преко сликара Алберта Вагнера у Салцбургу. Главни задатак ових обавештајних органа у време тензија са Аустријом био је да прибаве информације да ли се на југословенској граници спроводе било какве појачане заштитне мере, јужно од Филага, јужно од Клагенфурта према Љубељу, од Језерског врха западно према Бад Велаху (Белој), на граници северно од Дравограда, северно од Св. Ђорђа, и јужно од Шпилфелда (северно од Марибора), као и код Радгоне.¹²⁸⁷

Након аншлуса ситуација се значајно променила. Тежиште рада према Југоистоку пребацује се у аустријске центре и почиње да се користи већ постојећа мрежа аустријских обавештајних органа који су инкорпорирани у одговарајуће институције Рајха. У центрима немачке обавештајне службе који се формирају у Аустрији појављује се тако јак утицај Аустријанаца. Они тада преузимају руководећу улогу у новоформираним центрима и дају стручњаке за поједине области живота у државама Југоистока. Од њих су се регрутовали агенти и други сарадници. Они нису у обавештајни рад према Југославији

¹²⁸⁷ Barch, MA, RW 49/20, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII) München; Mobilmachungsvorbereitungen für den Nachrichtendienst in Spannungs- und Kriegszeiten (1935 – 1938); Kriegsorganisation des SO 2037 (Jugoslawien).

унели само своје познавање људи и прилика већ и своја лична схватања о Југославији и односима у њој. Они су имали више афинитета према западним деловима Југославије и сараднике тражили међу лицима која су гаила сентименте према старој црно-жутој царевини. То је било познато у немачким политичким центрима и врховима немачке обавештајне службе тако да као главни експоненти политичке обавештајне службе према Југославији нису изабрани Аустријанци већ су махом потицали из ужег Рајха. Оваква ситуација одржаће се све до пада владе Милана Стојадиновића.¹²⁸⁸

До лета 1938. за случај рата било је предвиђено да главни руководиоца рада Абвера за Југославију буде капетан Клем на позицији војног изасланика у Атини чији је задатак био да прикупља информације против Енглеске, Француске, Турске и Југославије, док је мајор Штолце у Београду на положају начелника абверове ратне организације (Kriegsorganisation - К.О. – прим. Д.Д) требало да спроводи обавештајни рад према Румунији, СССР-у и Турској. Ови експоненти Абвера нису смели према инструкцијама да раде против земље у којој се налазило њихово седиште. Постојали су и официри за везу са пријатељским обавештајним службама какве су биле мађарска, финска, естонска и бугарска и њихова делатност била је строго ограничена на размену информација са тим службама.¹²⁸⁹

Са друге стране и слика Вермахта до југословенских војних кругова долазила је пре свега захваљујући раду Обавештајног одељења југословенског Главног генералштаба.¹²⁹⁰ До информација овога типа долазило се преко југословенских дипломатско-конзуларних представништава и делатности југословенског војног аташеа у Берлину од 1936. до 1941. године, као и преко агентурне мреже која је на немачкој територији у случају Југославије била веома слабо развијена. Убрзо након Минхенског споразума распарчана је и Чехословачка а на територији Чешке без Судетске области образован је Чешко-моравски протекторат. У складу са новим реалностима југословенска

¹²⁸⁸ *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), 123 - 126.

¹²⁸⁹ Barch, MA, RW 49/20, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII) München; Mobilmachungsvorbereitungen für den Nachrichtendienst in Spannungs- und Kriegszeiten (1935 – 1938); A.Ausl/Abw. Nr.1269/38 Geh.Kdos. I H. Ost, Berlin, den 31 August 1938: Mob. Vorbereitungen.

¹²⁹⁰ О делатностима југословенске војне обавештајне службе у међуратном периоду видети више: Д. Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918 – 1941“, 22 – 39; Д. Денда, „Secret Military Intelligence in the Royal Yugoslav Army 1937 – 1941“, *Military Conflicts in the 20th Century – Political and Military Aspects* (ed. By Dareus Kozarewsky), Warsaw, 2010, 121 – 130; Д. Денда, „Activities of Yugoslav Military Intelligence Service towards Italy 1918 – 1941“, *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times* (ed. Srđan Rudić and Antonello Biagini), Collection of Works, vol. 28, Belgrade, Roma, 2015, 215 – 229.

војна изасланства у Аустрији и Чехословачкој морала су бити укинута, а посланства сведена на ниво конзулата. Као реакција на новонасталу ситуацију из Обавештајног одељења Главног генералштаба упућени су предлози да се поред осталог при конзулатима у Бечу и Прагу, постави као цивилни службеник конзулата по један пензионисани бивши активни виши официр чина мајора или потпуковника који би се у тајности бавили војнообавештајном делатношћу.¹²⁹¹ На територији Трећег Рајха Краљевина Југославија имала је поред Беча и Прага још од раније конзулате у Грацу и Целовцу на бившој аустријској територији и Брну и Карловим Варима на територији Чешко-моравског протектората, док су у Немачкој радили генерални конзулати у Минхену, Хамбургу и Халеу и конзулати у Диселдорфу, Есену, Дрездену, Лајпцигу и Франкфурту на Мајни.¹²⁹² О њиховој делатности сам Валтер Шеленберг наводи у својим мемоарима да је према немачким контраобавештајним подацима Југословенска обавештајна служба била необично активна у Немачкој и да су успостављене многе везе, нарочито преко конзулата.¹²⁹³ У раду се нарочито истицао обавештајни центар у Прагу. Одатле је на пример Министарство Војске и Морнарице добило податке о немачком мајору Салцеру пре него што се званично сазнало да је он постављен за помоћника немачког војног аташеа у Београду пуковника Тусена. Из Прага су југословенски војни обавештајни органи добијали информације о бројевима пасоша издатих од власти Чешко-моравског протектората разним лицима која су упућивана у Југославију са обавештајним задацима.¹²⁹⁴ Југословенска војна обавештајна служба одржавала је слично као и немачка сарадњу са такозваним сестринским службама – француском (чак и након 1940),¹²⁹⁵ румунском,¹²⁹⁶ чехословачком, грчком и турском, а повремено и са пољском и британском.¹²⁹⁷

¹²⁹¹ ВА, П-17, К-21, Ф-1, р.б. 21;Стр.Пов. Ћ. Об. бр. 1178, од 15. маја 1939. *Представка о постављењу пензионисаних млађих официра у консулате у Бечу и Прагу* – министру ВиМ (за Генералштабно одељење).

¹²⁹² „Преглед адреса краљевских представништава на страни“, *Прилог Службеном Војном Листу* Бр. 42 за 1931. годину, Београд, 1931, 1 – 5.

¹²⁹³ V. Šelenberg, *U lavirintu špijunaže – Memoari jednog od šefova nacističke obaveštajne službe*, 201.

¹²⁹⁴ *Nemačka obaveštajna služba*, II (u staroj Jugoslaviji), 510.

¹²⁹⁵ Видети: U. Popović, *Deseti po redu. Tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, Beograd, 1976, 53; P. Jackson, *France and the Nazi Menace, Intelligence and Policy making 1933–1939*, New York, 2000, 17.

¹²⁹⁶ U. Popović, *Deseti po redu...*, 51.

¹²⁹⁷ *Исто*, 52–61.

Након аншлуса Аустрије према територији Рајха обавештајну и контраобавештајну делатност спроводио је Обавештајни центар у Љубљани на територији Дравске дивизијске области и њему подређени истакнути обавештајни центри у Јесеницама и Марибору. Послови обавештајног и контраобавештајног рада према територији Аустрије (од 1938. Немачке) били су у надлежности обавештајног центра у Марибору, формираног након 1932. године. Њихова зона обавештајне акције простирала се на области Корушка, Штајерска између југословенско-аустријске границе с једне стране и реке Муре с друге стране и Бургенланд од југословенске границе до линије Хиршлаг – Штајнберг (укључујући и та места.¹²⁹⁸

До информација о Југословенској војсци и Вермахту шири кругови припадника обе војске најчешће су се информисали преко војне штампе у чему су највећу улогу играли часописи *Ратник* и *Војни весник* у Југославији и *Militärwochenblatt* (Војни недељни лист – прим.Д.Д) у Немачкој.

Први званичан елаборат о југословенској војсци за потребе немачких војнообавештајних органа и Генералштаба настао је још 1930. године. Његови састављачи били су службеници немачких дипломатско-конзуларних представништава на тлу Краљевине Југославије. Елаборат је нудио прилично ласкаве оцене стања у Војсци Краљевине Југославије.

Према том извештају бивша српска војска након њеног прерастања у Војску Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и повећања бројног стања, важила је и даље за једну од прворазредних војних сила света са којом је требало озбиљно рачунати. И поред тога што су јој недостатајлаа техничка средстава, што је чинило рањивом у случају модерног рата, у југословенској војсци царевао је пешадијски начин размишљања по коме је, „Дрил“ и даље био на првом месту у току обуке. Због тога су према немачким мишљењима гвоздено васпитање и спартански дух официрског кора, готово пренаглашено самопоуздање, природна снага, издржљивост, уочљива чврстина и понекад готово средњовековна склоност становништва ка рату представљали предност у односу на већину суседних војски, а нарочито у односу на италијанску, која од почетка представљала сталну претњу за југословенску војску.

¹²⁹⁸ Упутство за организацију и обављање обавештајне службе, Београд, 1932, 11 – 12.

У чињеници да југословенска војска морала рачунати с тим да ће се борити у сопственој земљи лежала је и предност њеног положаја у односу на било ког потенцијалног противника. Она је располагала традиционално добром пешадијом, која је могла да издржи и најтеже маршеве, и која се борила до последњег. Артиљерија чије је наоружање ускоро требало да се допуни тако да сасвим одговара борбеним задацима за артиљерију захвалног балканског земљишта, деловала је још увек као застарела, док је недостајућу технику различите врсте коју је захтевала савремена војна доктрина армија већ увелико набављала.

Закључак је био да „што дубље противник буде продирао у југословенску територију то ће отпорна снага југословенске армије бити све већа и већа, а његова могућност да се користи техничким преимућством све мања. То је важило понајвише за најмодернију ратну технику (тенкове, моторна возила, средства везе и авионе).

У Југославији се велика пажња посвећивала и изградњи сопствене војне индустрије. Што се тиче артиљеријског материјала и муниције земља је по том питању у потпуности зависила од увоза из иностранства (нарочито из Чехословачке). И поред тога учињени су одређени кораци да се држава и у том смислу осамостали. Комплетна војна индустрија и најважнија војна складишта смештена су на простору Параћин – Крагујевац – Крушевац – Чачак – Ужице – Краљево. У околини Крушевца градила се будућа фабрика бојних отрова а поред тога планирала се у њеној близини и изградња постројења за сопствену производњу гас-маски. У суштини у питању производње авиона, пешадијског наоружања, експлозивних материја и сировина и пешадијске муниције Југословенска војска је у том тренутку према немачким оценама била делимично независна.

Према утисцима немачких посматрача Југославија је нудила слику једне војске која упорно и доследно напредује у свим областима и поред сметњи сваке врсте. Процењивало се да ће мере које су се у том смислу предузимале бити појачане захваљујући свемоћној и војнички усмереној диктатури, затим француском утицају на оперативном, финансијском и индустријском нивоу, кроз кредитну помоћ и набавке од чехословачке војне индустрије и понајвише кроз немачка репарациона плаћања и набавке опреме од којих се највећи део усмеравао за разне војне потребе. Тешкоће са језичком шароликошћу, цензура штампе, слаба продукција стручне литературе и ограничене саобраћајне могућности у унутрашњости земље употпуњавале су по Немцима слику карактеристика југословенске

војске. Све што је до тад било урађено по питању модернизације и набавке наоружања и војне опреме и што се с тим у вези планирало још да се уради имало је према немачким проценама за главни циљ да армија буде у стању да се успешно супротстави италијанској војсци. Што се тиче осталих према Југославији непријатрљски расположених суседа, за њих је и тадашње стање југословенске војске представљало довољан фактор одвраћања.

Војска је према западноевропским стандардима још увек била недовољно опремљена, по питању артиљериског наоружања заостала, док су у појединим техничким родовима постојале такође одређене мањкавости. Државни апарат је према немачким оценама ипак радио напорно на томе да се ти недостатци превазиђу. Артиљеријски материјал је захваљујући чехословачком војном кредиту био делом обновљен, док су додатне испоруке од Шкоде биле у току. У процесу брзе модернизације налазили су се у том моменту Инжењерија и Ратно ваздухопловство, али се оно још увек неије могло поредити са италијанским. Ни сви проблеми у вези са регрутацијом и припремама за позивање у војску свих обвезника у земљи састављеној од разнородних области још увек нису били решени тако да се са великом вероватноћом није могло проценити да ли ће у случају мобилизације све добро функционисати. Оцена немачких дипломата била да ће уколико се наставе напори диктатуре у правцу појачања борбене готовости војске као што је то до тада био случај, веома могуће за две године простом оку видни недостатци бити превазиђени, и да ће можда већ за пет година борбена готовост југословенске армије бити толика да ће моћи да испуни све задатке који су пред њом постављени.

На унутрашњем плану борбеност, односно борбени дух није недостајао ни војсци ни нарочито народу којем су пацифистичке идеје биле стране, тако да је становништво лако могло бити употребљено за демагошко-политичке циљеве. То се односило и на Хрвате и Словенце као и на Србе, али не засигурно и на Мађаре док се подразумевало код Македонаца и осталих балканаца. Састављачи нису били у стању да процене како би се држало мањинско становништво балканског порекла, уколико би морало да ратује, а не треба да се бори против сопствене националне државе.¹²⁹⁹

Сликом југословенске војске бавила се и немачка војна штампа. Тако је *Militärwochenblatt* крајем децембра 1936, дакле у време када су вођени преговори између

¹²⁹⁹ AA PA, R – 30315, Geheim - Akten, Abt. II, Jugoslawien, Militärangelegenheiten vom Februar 1927. bis Februar 1935, Organisation der Jugoslawischen Wehrmacht, Deutsche Gesellschafft, Belgrad, den 9. Juli 1930, J.Nr.1368/30.

француског, чехословачког и југословенског генералштаба о пакту о заједничкој одбрани донео један чланак о југословенској војсци који се у највећој мери базирао на подацима које је у британском листу Army, Navy and Air Force од 1. октобра 1936. дао енглески војни писац Џон Браун. Поред основних података о организацији, формацији и бројности југословенске војске у чланку се истиче да је она још у изградњи те да су се краљ Александар и његови саветници држали увек традиционалне српске политике која је увек претпостављала постојање једне војске која би била довољно јака да игра одлучујућу улогу у свим балканским заплетима. Ту политику подржавала је и француска влада одобравајући зајмове за ту намену. Генерал Живковић водио је политику владе у зацртаном правцу захваљујући његовом пријатељском односу са краљем и водећој улози у тајној организацији „Бела рука“. Радикални политичари који су у Скупштини нападали војне издатке били су хапшени тако да је неколико година спровођена реорганизација војске без отпора. Живковићева политика била је толико успешна да је у том моменту не мање од 1/3 државног буџета отпадало на војне потребе. Краљева смрт лишила је Живковића најјаче подршке његовом кабинету. У марту је смењен са положаја министра војног. Живковић је међутим према наводима чланка био изузетно популаран у војсци. Закључивало се да је могуће да ће његов политички утицај једном поново доћи до изражаја. Као један од највећих проблема у изградњи армије наводила се изградња официрског кора. У сељачкој земљи није било довољно официра а нема ни довољно универзитета и високих техничких школа од чијих би се ђака могао добити довољан број стручних и резервних официра. Због тога су се морали задовољити реорганизацијом Војне академије у Београду. Ту се шаљу млади људи из свих делова земље на школовање. Такође официри могу постати и бољи војници. Генералштабни и командујући официри се образују на вишим курсевима на Војној академији. Највећу ману југословенске војске чини уплитање великог броја активних официра у политичке борбе. Многи од њих чланови су „Беле руке“, која је до марта била и званично протезирана. Мржња према Италији је изузетно велика. Мисли се да италијански агенти провоцирају nerede у Македонији. Те године (1935 – прим.Д.Д) су први пут после Великог рата одржани велики маневри. Снабдевање војске је било отежано, пошто не постоји домаћа тешка индустрија. Две велике војне фабрике у Краљеву и Крагујевцу су биле у стању да произведу пушке, митраљезе, пушкомитраљезе, ручне бомбе и муницију за лако наоружање. Поред тога

тамо се могу вршити и све потребне поправке тешке артиљерије, тенкова и авиона. Југославија је у највећој мери била зависна од увоза из Француске и чехословачке фабрике Шкода. Новоподигнута је једна француска фабрика авиона у Земуну и једна у Новом Саду. Према закључку текста Југословенска армија налазила се у процесу модернизације, док су војнички дух народа и одавно уведена предвојничка обука код омладине представљали с оруђе за даље јачање војске.¹³⁰⁰

Следећи велики текст о југословенској војсци на страницама овог часописа појавиће се у фебруару 1939. године, заједно са вешћу о паду Стојадиновића и промени кабинета у Југославији. Колики је значај придаван по први пут југословенској војсци у овом листу сведочи и чињеница да се на насловној страни часописа нашла слика југословенске артиљерије у покрету.¹³⁰¹ Овде су по први пут приказани прилично тачни подаци о њеној организацији, формацији и наоружању што само сведочи о чињеници да је немачки војни изасланик у Југославији, генерал-мајор Мориц фон Фабер ди Фор за три и по године свога боравка у земљи у професионалном смислу одрадио одличан посао. Чланак је почињао подацима о површини, националном саставу становништва и дужини сувоземних и морских граница Југославије. Истиче се да је земља и поред богатства у сировинама индустријски неразвијена. На располагању војсци се налазило 1.325.000 коња и 22.000 мазги, али се истиче и да постоји веома мало теретних моторних возила. Истиче се да се већ дуго година у војсци спроводе мере штедње. У војном буџету за 1939. годину било је издвојено 1.612 милиона динара за потребе КоВ, 340 милиона за Ваздухопловство, 325 милиона за Морнарицу и 46 милиона за Граничну трупу. Заједно са кредитима за набавку наоружања и издацима за паравојне организације за војне потребе се издвајало 3,3 милијарде динара, што је било за 15% више у односу на претходну годину. У миру су оружане снаге (Војска, Морнарица и Ваздухопловство) биле подређене краљу, док је у рату на челу оперативне војске стајао генерал. Највишу војну власт чинило је Министарство Војске и Морнарице заједно са Војним саветом, Генералштабом, Штабом Инжењерије, Техничком дирекцијом и Главним инспекторатом војне силе. Управо је било законски регулисано и фомирање Савета земаљске одбране. Под Генералштабом су се налазили Инспекције пешадије, Коњице, Артиљерије, Санитета и служби као и

¹³⁰⁰ „Die jugoslawische Armee“, *Militärwochenblatt*, № 24, Berlin, den 25. Dezember 1936, 1331 - 1332.

¹³⁰¹ *Militärwochenblatt*, № 34, Berlin, den 17. Februar 1939.

команданти ваздухопловства Војске и ваздухопловства Морнарице. Државна територија била је подељена у пет армијских области (I – Нови Сад, II – Сарајево, III – Скопље, IV – Загреб и V – Ниш). Испод њих се налазило 16 дивизијских области које су се делиле на 48 пуковских округа (Мобилизацијских центара). У доба мира војној обавези подлежу сви мушкарци између 21 и 50 година старости, а у рату између 18 и 55 година. Војни рок је одређен на 18 месеци али из разлога штедње могуће је служити и краће. Војно неспособни или инвалиди плаћају војницу. У пешадији служи 60% регрута, у Коњици 8%, у Артиљерији 17% док је преосталих 15% распоређено на Инжењерију, Ваздухопловство, и службе. Стајаћа војска у миру састојала се од пет армија са 15 дивизија (без постојања корпуса), две коњичке дивизије, једне гардијске дивизије, Команде Боке Которске, Команде Шибеника, Ваздухопловства и Граничне трупе. У стајаћој војсци било је (1.1.1938) 9.245 официра, 9.883 подофицира, 3.720 питомаца војних школа и академија и 115.000 војника што је све заједно чинило 137.848 људи. Гранична трупа састојала се од 43 официра, 193 подофицира и 8.317 војника (све заједно 8.553 човека), Морнарица од 583 официра, 2.507 подофицира 514 питомаца морнаричких школа и академије и 4.656 војника (све укупно 8.260 људи). Укупна јачина оружаних снага у миру износила је 154.661 човека. Пажњу је заслуживала и по војничком моделу организована Жандармерија (девет пукова) која је располагала снагом од 460 официра, 4.050 подофицира и 14.000 редова. Она је била наоружана пушкама, пиштољима, ручним бомбама као и пушко-митраљезима. У питањима обуке, попуње и снабдевања подређена је Министарству војном а по питању употребе у миру Министарству унутрашњих послова. Свака армија састојала се од три пешадијске дивизије, једног артиљеријског пука и позадинских делове. Свака пешадијска дивизија се састојала од три до четири пешадијска пука, два артиљеријска пука и различитих јединица састављених од служби. Свака од две коњичке дивизије имала је две бригаде од по два пука, један бициклистички батаљон, једно одељење коњичке артиљерије и разне позадинске службе. Гардијска дивизија подељена је на један пешадијски пук, коњичку бригаду и један артиљеријски пук. Све заједно постојало је 54 пешадијска пука, два планинаска пука, један гардијски пук, један пешадијски пук Боке Которске и један пешадијски батаљон за Шибеник. У свакој митраљеској чети (три батерије и једна митраљеска чета чине један дивизион а три дивизиона један пук) постоји један вод лаких пешадијских топова. Посебно су организована оба планинска пука од којих се сваки

састоји од по четири пешадијска батаљона и поред тога још од по једне извиђачке, техничке и минобацачке чете (осам оруђа) и једне батерије (осам топова) за ватрену подршку. Код пешадије су се од наоружања налазиле : пушке (Маузер, Манлихер, Лебел), пиштољи, ручне бомбе (француског и домаћег порекла), аутоматске пушке (чешке), пушкомитраљеви (чешки и Шварцлозе), тешки митраљеви (Шварцлозе, Сент Етјен, Хочкис, Бергман, Максим), противавионски митраљеви (Хочкис), пешадијски топови (Шкода и француски модели), и минобацачи (Сток Бранд). Код сваке армије требало би да се формира по једна тенковска чета. Постоје Рено, чешки и Вickers модели који су тренутно подељени на један батаљон од три чете (Сарајево) и две самосталне чете (Крагујевац и Београд). Од 10 коњичких пукова само два у Гардијској дивизији имала су по један вод оклопних аутомобила Шкода. Артиљерија се састојала од 32 пољска артиљеријска пука, пет тешких армијских артиљеријских пукова, три дивизиона тешке артиљерије, два дивизиона коњичке артиљерије (сваки од три батерије калибра 75 mm и једне батерије хаубица од 105 mm), једног пука тврђавске артиљерије, две самосталне брдске батерије, као и три пука противавионске артиљерије. Пољски артиљеријски пукови састојали су се од два дивизиона од по три батерије. Један дивизион увек у свом саставу има брдска оруђа (топове 75 mm и хаубице 100 mm). Ипак, сви пољски топови су били оспособљени за транспорт у брдскопланинским подручјима. Армијске артиљеријске пукове чинили су дивизиони од по две батерије са различитим наоружањем: топови од 105, 120 и 150 mm и хаубице од 105, 120, 150 и 155 mm (француског и чешког порекла), и сви су били моторизовани. Три дивизиона тешке артиљерије који су такође моторизовани имали су топове од 150 и 155 mm као и мерзере од 220 и 305 mm (Шкода). Сваки од три противавионска пука састојао се од два дивизиона са две до три батерије. Наоружање је било разнородно: 76,5 и 66 mm Шкода и 75 mm Вickers. Поред тога у сваком пуку постојало је и рефлекторско одељење и једна противавионска митраљеска чета (Хочкис). У Инжењерији су постојала четири пионирска, један електро и један железнички пук и један технички батаљон у Котору, док је за одржавање везе постојао један пук везиста и батаљон голубије поште. Приметни су били и скромни зачеци моторизације. У вези са наоружањем било је приметно да се југословенска војска већ дуги низ година снабдевала из различитих земаља. То је нарочито било приметно при маневрима где су се у истом строју могла видети три различита типа шлема. Знаци побољшања ситуације су били

такође видни кроз замену застареле технике. Од школа постојале су за официре: Ратна школа, Интендантска академија и једна школа за резервне официре, затим једна Морнаричка ратна школа и на крају Виша генералштабна школа. За образовање подофицира постојале су такође посебне установе. Команди Ваздухопловства били су подређени Штаб (Оперативно, Обука, Персонално), техничко одељење (техника и снабдевање), ваздушна одбрана и цивилно ваздухопловство и на крају Ваздухопловство војске (две бригаде са осам пукова, са 24 ескадриле и 600 авиона), Балонски батаљон (пет чета) и противавионска артиљерија. Морнаричко ваздухопловство (два морнаричка ваздухопловна одреда са седам ескадрила и 120 хидро-авиона) је било подређено Команди Морнарице. У употреби је био француски, немачки (DO – Y, DO 17), енглески, пољски и чешки материјал, док домаћа индустрија израђује ваздухоплове по лиценци али и оне сопствене конструкције. Закључак аутора био је да и поред стратешки важног положаја Југославије нити је њено Ваздухопловство нити њена Морнарица имала потребну јачину. Морнарица је била мала, док је задовољавајуће стање било само у речној флотили на Дунаву (четири монитора и више мањих бродова). Поморску флоту чинили су два разарача, осам торпиљерки, четири подморнице, два брза чамца, 17 минополагача и један школски брод. Аутору је било интересантно да примети да су готово сва противавионска оруђа у Морнарици набављена од Шкоде (углавном 83,5 mm L/50). Морнарички програм за наредну годину предвиђао је повећање од 100.000 бруто регистарских тона. Морал и обука стајали су у односу на квалитет опреме и наоружања на изузетновисоком нивоу захваљујући понајвише одличном људском материјалу у Југославији. Према мишљењу аутора финансијске потешкоће биле су једина препрека брзој модернизацији свих врста наоружања и опреме југословенске војске. Већ дуги низ година Француска и Енглеска трудиле су се да кроз зајмове за модернизацију војске доведу земљу у што већу политичку зависност од њих.¹³⁰² Подаци који су дати у овом текст били су прилично тачни, стим што су се односили на стање у Југословенској војсци из 1936. године, када је фон Фабер ди Фор обилазио установе Југословенске Морнарице, па се може претпоставити да се радили или о публиковању његовог извештаја из те године или о тексту који је на основу њега настао три године касније.

¹³⁰² *Militärwochenblatt*, № 34, Berlin, den 17. Februar 1939, 2271 - 2274.

Средином априла 1939. у немачком Министарству ваздухопловства процењивало се да од свих балканских земаља једино Југославија располаже помена вредним Ваздухопловством. Оно се према информацијама немачких обавештајаца састојало од око 600 највећим делом застарелих авиона, од чега је било око 100 хидроавиона. Постојале су назнаке да ће се Југославија која још увек није располагала одговарајућом ваздухопловном индустријом у предвиђеној модернизацији Ратног ваздухопловства ослонити на Немачку.¹³⁰³

Свакако најозбиљнији елаборат који се бавио борбеним квалитетима југословенске војске настао је као продукт делатности високо војно оспособљеног старешине какав је био први немачки војни изасланик на резиденцијалној основи на територији Краљевине Југославије генерал-мајор Мориз фон Фабер ди Фор. Овај елаборат настао је пажљивим посматрањем након четворогодишњег боравка Фаберовог у Југославији а у периоду који је наступио након што су реформе спровођене од 1929 до 1935. дале и своје голим оком видне резултате. И поред ласкавих оцена квалитета југословенског војника као борца овај се извештај квалитативно доста разликовао у односу на претходни из 1930. године.

Фаберов извештај почињао је са констатацијом да вредност југословенског војника до тог момента није била проверена у рату. Он је као појединац задржао особине ранијих српских и хрватских војника. Био је одан, издржљив, сналажљив на земљишту и у најмању руку оспособљен да се бори примитивним оружјем. Међутим степен његове обучености побуђивао је сумњу. Упркос року службе од 1½ године југословенски војник је као регрут био обучаваан само у току једне половине године, у летњем периоду, док је наредних годину дана проводио на служби или отсуству. Због тога по Фаберу југословенски војник није био довољно обучен за борбу у условима употребе савременог ватреног оружја. У том погледу према његовим оценама више је било оспособљено Ратно ваздухопловство, док је Ратна морнарица која је била под искључивим руководством ранијих аустријских официра, у граници расположивих средстава била потпуно на висини. Број обучених војника одговарао је броју становника земље и Југославија је по Фаберу могла за кратко време мобилисати 1.500.000 војника, али је при томе требало имати у виду да се у најбољем случају могло донекле савремено наоружати и опремити само 16

¹³⁰³ Barch, MA, RM 7/ 2349; Der Reichsminister der Luftfahrt u. Oberbefehlshaber der Luftwaffe, Generalstaf 5. Abteilung Nr. 570/39 Kdos. (I) an OKM B.Nr. 3.Abt.Skl. FM 3547/39, Berlin, den 15. April 1939. Betr.: Die Luftrüstungslage sehr wichtigsten Staaten.

дивизија првог позива и 14 дивизија другог и трећег позива или приближно око 500.000 људи као и да је око 1.500 авиона од чега око половине новијег типа могло ступити у акцију. Када говори о војном руководству Фабер истиче да у војсци командују искључиво стари српски генерали, док су Хрвати могли заузимати само помоћне положаје у најбољем случају положај начелника штаба дивизије. Командантска личност која би дала печат оружаним снагама није се појавила пре начелника генералштаба Симовића којег Фабер очигледно цени. По његовој процени југословенско Ратно ваздухопловство није до тог момента располагало ни једном личношћу на истакнутим положајима која би се уздигла изнад просечности. Сам Генералштаб је споро реаговао и то само теоретски и дејствовао је према француским начелима и није имао одређених оперативних циљева. На то су према Фаберу утицали нестајање Чехословачке са позорнице, окупација Албаније и све више извесно решавање хрватског питања насупрот српским схватањима. Његов закључак био је да према снажном лику југословенског војника стоји веома слабо руководство.

Фабер је приметио да је земља свим силама покушавала да створи војну индустрију. Први кораци с тим у вези били су учињени те 1939. године са изградњом ваљалонице у Зеници од стране Крупа и даљом изградњом војног арсенала у Крагујевцу и ваздухопловног арсенала у Краљеву. Снабдевање лаким пешадијским оружјем и муницијом и у извесној мери топовским цевима и артиљеријском муницијом било је тиме бар теоретски по Фаберу обезбеђено из сопствене производње. Сигурно је било међетим да ће практично моћи да се произведе само одређени минимум. Исто је важило и за добијање лиценце за производњу авиона и авионских мотора за Ратно ваздухопловство. Војсци су по Фаберу у већој или мањој мери недостајали минобацачи, тенкови, оклопни аутомобили, противавионско наоружање најновијег типа, довољно јаке јединице везе, инжењеријске и хемијске јединице. Он је такође приметио да нису постојале ни брзе (моторизоване – прим Д.Д) јединице у немачком смислу. Ратном ваздухопловству првенствено су недостајали ловачки авиони, док су се бомбардери у великој мери набављали у Немачкој и израђивали по лиценци. Постројења у земљи за њихову производњу по Фаберу нису била довољна. Ратна морнарица имала је само мале бродове, највише до разарача, од којих су 1938. била поринута три нова. Број подморница према Фаберовим сазнањима био је такође мали. Фабер је сматрао да се за 1.500.000 војника располагало са исто толико пушака и муницијом потребном за први мах. Пешадија се

донекле модернизовала куповином пушкомитраљеза система Збројовка којих је било поручено према његовим проценама око 10.000. Тешки митраљеви Шварцлозе потицали су из рата и било их је према његовој процени око 1.500. Највећа пажња посвећивала се модернизацији лаке артиљерије. За случај рата за сваку од 30 дивизија располагало се са по једним лаким артиљеријским пуком од по два дивизиона пољских топова, дивизионом пољских хаубица и једним дивизионом брдских топова. У складу с тим могло се рачунати са бројем од 720 пољских топова. Средње тешка артиљерија је била у току формирања. Њу је испоручивала Шкода и изгледало је да је свака од пет југословенских ратних армија (корпуса) већ имала по један дивизион топова калибра 100 mm и хаубица калибра 150 mm или да треба ускоро да их добије. Исто тако шкода је почињала да испоручује тешку артиљерију. Ускоро је требало рачунати са по једном батеријом топова калибра од 150 mm и једном мерзерском батеријом у саставу сваке армије (корпуса). Укупно се према Фаберовим сазнањима располагало са око 50 средњих и тешких пољских оруђа са стрмом путањом и са толико далекометних оруђа са положеном путањом. Резерву у тешкој артиљерији требало је обезбедити из немачког кредита од 200 милиона марака. Круп је нудио хаубице калибра 150 mm. Једина утврђења вредна помена била су опремљена старом аустријском артиљеријом и налазила су се у Бококаторском заливу и шибенској ратној луци. Иначе, Фабер је приметио да нису постојала ни савремена гранична утврђења великих размера. Према његовој процени, стање муниције је било такво да је војске могла да издржи 10 дана јаким борби на добрим положајима. Након тога она би се пред савременонаоружаним и опремљеним непријатељем морала повући, без икаквих изгледа да се може потпуно попити снабдевањем из сопствене земље.

На основу чињеница које је изнео у свом прегледу Фабер је закључио да су југословенске оружане снаге војнополитички фактор довољног значаја и да ће то бити све дотле док буду заштићене од разорног политичког утицаја. Докле ће то бити могуће, било је по Фаберу друго питање.

Према његовој оцени за напад на Југославију било је потребно најмање 30 савремено наоружаних дивизија. Ратно ваздухопловство могло је по њему мало шта да учини против Југославије због недостатка одговарајућих циљева за напад. Његов коначни

закључак био је да би југословенске оружане снаге као пријатељ добро послужиле у одбрани док за савремени напад нису биле довољно обучене.¹³⁰⁴

Овај извештај био је последњи целовит поглед на квалитет југословенских оружаних снага и у виду елабората је коришћен приликом израде ратног плана за напад на Краљевину Југославију крајем марта и почетком априла 1941. године.¹³⁰⁵ Препоруке из тог елабората у виду броја дивизија за напад биле су у потпуности испоштоване од стране Врховне команде Вермахта док су се и Фаберове процене о дужини отпора од 10 дана показале као прилично тачне.

Када су у питању сумарне обавештајне информације које је поседовала југословенска војска о Вермахту, треба рећи да се овде интерес за немачке оружане снаге у већој мери јавио тек након увођења опште војне обаве у Немачкој 16. марта 1935. године. У Главном генералштабу изграђена је тада кратака студија о еволуцији, тренутном стању и вероватном развоју у скорој будућности немачких оружаних снага.¹³⁰⁶ У овом елаборату главна улога на милитаризацији друштва дата је нациомналсоцијалистичкој партији Адолфа Хитлера, њеним паравојним групама СС и СА као и милитаристичкој организацији *Челични шлем*. По сазнањима југословенског генералштаба до 1933. године није било неких већих одступања од онога што је било прописано Версајским уговором о миру, уз оgradu да су, ако је и било одређених одступања, она била прикривена. Тако је на пример војно ваздухопловство постојало у саставу цивилног ваздухопловства док се код морнарице приступило оправци и модернизацији неких старих бродова и отпочета је градња неких нових. У кадру је одржавано бројно стање од око 150.000 војника уместо дозвољених 100.000 али помисао на реорганизацију и развој оружане силе није постојала и до 1933. се кретала у границама Версајског споразума по коме је Немачкој било дозвољено да држи седам пешадијских и три коњичке дивизије. О ваздухопловству из тог периода се није ништа знало јер је било прикривено а Морнарица је била у дозвољеним оквирима од шест бојних бродова, шест мањих крстарица, 12 разарача, 12 торпиљерки и извесног броја помоћних бродова. У току периода до доласка Хитлера на власт Немачка је

¹³⁰⁴ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 262 - 264; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine.

¹³⁰⁵ Barch, MA, N 115/4; Nachlaß v. Faber du Faur; Die Entwicklung der militärpolitischen Lage Jugoslawiens vom 1.10.1935 - 1.7. 1939. Bericht des General-majors v. Faber du Faur an die Attasche Gruppe, Oktober 1939.

¹³⁰⁶ ВА, П-17, К-6, Ф 7/1, р.б.1; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Пов.Ћ.Об. бр. 5873 од 07.05.1935. *Кратак преглед немачке оружане силе*.

модернизовала неке од постојећих и кренула у изградњу једног бојног брода. Према закључцима Обавештајног одељења југословенског Главног генералштаба Немачка се у том периоду углавном придржавала одредаба уговора о миру, али је у моралном погледу целокупно становништво припремљено, то јест милитаризовано и васкрсле су старе традиције и симпатије према војсци. У периоду од 1933 до 16. марта 1935. започета је реорганизација оружаних снага и њихов убрзан развој. Тада је према информацијама којима је располагала југословенска војна обавештајна служба израђен план реорганизације и приступљено делом његовом извршењу. Томе су нарочито допринели Хитлер и његова партија који су одмах и са пуно система и енергије почели да раде на реорганизацији и развоју нарочито КоВ-а и ваздухопловства. Према расположивим подацима у том периоду формирано је девет корпуса, број пешадијских дивизија је утростручен, то јест формирано је нових 14 дивизија, број коњичких повећан са три на четири од којих је новоформирана била делом моторизована. У Ваздухопловству је 28. априла 1933. формирано Министарство ваздухопловства у чијем саставу се налазило и РВ. Уследио је убрзан развој и цивилног и војног сегмента па се према југословенским изворима немачко ваздухопловство већ 1934. могло равнати са британским и француски. У Морнарици која је захтевала велика улагања било је предвиђена изградња шест оклопњака од којих су две већ биле завршене 1934, док ће остале четири бити завршене у току 1936, пет крстарица, 12 разарача и једна топовњача и вероватно пет торпиљерки. Општа војна обавеза била је реално заведена током 1934. и то прво са 12 па 18 и на крају са 24 месеца рока у кадру. Бројно стање у кадру било је према југословенским сазнањима повећано на 300.000 људи. У том периоду ратна индустрија која је и од раније била добро развијена оживела је у значајној мери. Ипак оцена Југословена била је да су ове промене извршене релативно споро за шта су узрок видели у недостатку материјалних средстава и у недовољном броју старешинског кадра. Предвиђања су била да ће након увођења опште војне обавезе развој тећи брже и да ће се кадар Рајхсвера повећати са 300.000 из априла 1935. на 450.000 до краја године. Према том бројном стању требала је да се развија и мирнодопска организација немачке војске. Према југословенским проценама немачки Рајхсвер је тежио једномилонској војсци. Пошто ће се радити о веома сложенем организму војска је требала да има све главне и помоћне родове и струке. Главни родови биће здружени у органске целине док ће са авијација формирати као засебан вид војске.

Највећа здружена мирнодопска формација према југословенским изворима требала је да буде армија састава два до три корпуса и јединица ван састава корпуса. Корпус би чиниле две до три дивизије и јединице и установе ван дивизијског саства. Најмања здружена јединица требала је бити дивизија састава два до три пука пешадије, један пук артиљерије и остале јединице и установе за организацију службе снабдевања, везе и санитета. Ван састава армија формираће се Коњица у дивизије, бригаде и пукове, Инжењерија у пукове и Артљерија у пукове. Ваздухопловство је требало бити формирано у дивизије и пукове. Према југословенским проценама крајњи облик мирнодопске формације вероватно је требало да се састоји од копнене војске са укупно четири до шест армијских команди или инспекција, 12 корпуса са око 36 дивизија и четири до шест коњичких дивизија делом организованих као брзе. Ваздухопловство је требало да се формира у три до четири ваздухопловне дивизије, шест до осам бригада и 12 до 16 ваздухопловних пукова. Југословени су сматрали да је та формација само тренутна и да се Немци на њој неће задржати, јер је Немачка располагала знатно већим резервама људства него што би се могло ангажовати предвиђеном формацијом. Према подацима којима се располагало до тог момента било је формирано свега 2/3 команди јединица и установа у односу на укупно формацијско стање које се желело постићи. Ваздухопловство о чијој формацији се није знало ништа располагало је према извесним подацима са 650 апарата а до краја 1935 требало је да располаже са још 600 бомбардера, од којих 300 за дневно и 300 за ноћно бомбардовање. Крајем те године Немачка би према југословенским проценама имала око 1.250 војних ваздухоплова. Од полувојничких организација у које су спадале СА, СС трупе, државна полиција и Трупе службе рада могло се према југословенским проценама регрутовати још између 800 и 900 хиљада људи. Од СА трупа могле су се формирати територијалне дивизије које би у случају рата могле дати седам корпуса или 21 дивизију. За СС се предвиђало да ће бити деполитизоване и да ће служити за обуку војно оспособљеног људства које би могао преузети Рајхсвер као резерву. Југословенске процене биле су да би на случај рата Рајхсвер могао располагати са око 1.000.000, СА одреди око 500-600.000, СС трупе око 150.000 и државна полиција око 100.000 људи. Када су официри у питању према југословенским прорачунима Рајхсвер је могао да рачуна на око 16.900 официра са завршеним војним школама пре и након рата и са око 50.000 резервних официра што је било недовољно за попуну предвиђене ратне формације, док се

захваљујући систему најамничке војске заведеном након рата располагало са довољним бројем подофицира. Требало је према Југословенима рачунати на 16.900 активних официра (од чега 6.000 из Царске војске), око 50.000 резервних официра и око 2.000.000 подофицира, каплара и редова од чега 1.000.000 првокласних бораца. За опремање толике војске недостајало је наоружање и опрема. И ако су Немци од 1934. форсирали производњу тих средстава, повећање материјалне спреме према југословенским проценама неће ићи брзо јер су сировине које је Немачка имала за ту намену биле или већ исцрпљене или при крају. Закључак југословенског Генералштаба био је да ће немачка спремност за један офанзиван рат захтевати још доста времена. Према југословенским проценама у случају рата немачка је у том моменту могла да подигне 1.400.000 људи оперативне војске подељених у две категорије. Прву категорију чинили би Рајхсвер и државна полиција и она би се састојала од 4 – 6 армија са 12 корпуса, 36 дивизија, 2 - 3 коњичке и 2 – 3 брзе дивизије док би другу категорију чинило седам резервних корпуса од 21 резервне дивизије. Свега у оперативној војсци могло се формирати 6 армија са 19 корпуса, односно 57 дивизија. Резервну војску чинило би људство које је служило у Царској војсци у укупном броју од 400 до 500 хиљада које ће формирати 30 дивизија. По неким проценама Немци су тежили броју дивизија оперативне и резервне војске који су имали на почетку Првог светског рата, односно броју од 122 дивизије. О структури будуће немачке војске владале су недоумице. Било је претпоставки да ће поред каровског система који је сличан систему код осталих држава усвојити и доста јак кадар професионалне војске, са високо специјализованим људством. Како ће се ствари развијати даље југословенски обавештајни извори нису могли да тврде са сигурношћу. Знало се само то да је генерал фон Зект који је био наклоњен тој идеји позван да се врати у Немачку из Кине где се налазио у једној војној мисији.¹³⁰⁷

Следећи информација о стању војне силе у Немачкој намењена ширем југословенском војном јавном мњењу појавила се у часопису *Војни весник* из октобра 1936. У том броју часописа пешадијски капетан Живан Л. Кнежевић је као и претходне године, ширу јавност упознао са новостима из немачке војске. Кнежевић је дао приказ чланка француског аутора Жака Мопаса на ту тему. Према напису организација немачке

¹³⁰⁷ ВА, П-17, К-6, Ф 7/1, р.б.1; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Пов.Ћ.Об. бр. 5873 од 07.05.1935. *Кратак преглед немачке оружане силе*, 1 – 23.

војске у миру предвиђена законима из 1935, била је остварена у току 1936. године. Та организација предвидела је 12 корпуса са 36 дивизија. Октобра 1936 образовани су XI корпус (Хановер) и XII корпус (Кобленц), чиме је поседнута и до тада демилитаризована рајнска област. Седишта осталих корпуса била су: I у Кенигсбергу, II у Штетину, III у Берлину, IV у Дрездену, V у Штутгарту, VI у Минстеру, VII у Минхену, VIII у Бреславу, IX у Каселу и X у Хамбургу. Дивизија се састојала од три пешадијска и два артиљеријска пука, од којих један са коњском вучом а један моторизован, батаљона моторизоване инжењерије, моторизованог одреда за везу, одреда мотоциклиста, коморе и санитета. У односу на стари састав дивизије разлика је била само у моторизацији једног артиљеријског пука. Поред тога у састав дивизије ушли су одред за осматрање, оклопљени одред и одред за извиђање, сви моторизовани што је и представљало главну новину. Тих дванаест корпуса били су формиран у три групе армија са седиштем у Берлину, Каселу и Дрездену. Поред тога постојале су и оклопне дивизије које су имале свој посебан штаб у Берлину. Прва оклопна дивизија резидирала је у Вајмару, Друга у Вирицбургу, Трећа у Берлину и Четврта у Дизелдорфу. Свака оклопна дивизија имала је у свом саставу два пука борних кола (500 тенкова), моторизовани артиљеријски пук, бригаду стрелаца на аутомобилима, одред противтенковских оруђа и одред за везу. Постојале су и две коњичке дивизије. Прва од две бригаде у Потсдаму и Друга у Бреслави. Постојала је и једна самостална коњичка бригада од три пука у Источној Пруској.

Ваздухопловством војске командовао је министар Ваздухопловства (Геринг). То министарство имало је државног подсекретара за авијацију (генерал Милх), Општу секцију (пуковник Брух), Главни ваздухопловни генералштаб (потпуковник Кесерлинг), Инспекцију цивилне авијације, техничког директора, Административну инспекцију, Личну инспекцију, Инспекцију противаеропланске одбране. Под министарством се налазило шест ваздухопловних области : Кенигсберг, Берлин, Дрезден, Минстер, Минхен, Кил, затим Инспекција ваздухопловних школа и Материјална инспекција. Основана је била и Инспекција за ваздухопловне студије од 67 инжењера и научника.

Министар Ваздухопловства потчињен је био у рату министру Војске који је у рату главнокомандујучи Војском, Морнарици и Ваздухопловством. Тиме је постигнуто јединство командовања у рату. Врховни командант у рату је био Хитлер, командант свих војних снага маршал Бломберг, командант сувоземних снага армијски генерал фон Фрич,

командант Ваздухопловства Геринг, командант Морнарице адмирал Редер, иначе министар Морнарице. Та организација је према аутору представљала сан Шарнхорста.

Главни генералштаб имао је седам одељења: Оперативно, Организационо, Обавештајно, Француско, Источно, Наставно и Историјско. Начелник Главног генералштаба је био генерал Бек са своја три помоћника која имају испод себе по два одељења. Генералштабни официри излазили су из Ратне школе која је поново отворена 1935. године. У 1936. отворена је Војна академија за све родове војске. Рок службе је две године, тако да је Немачка располагала са 1.000.000 војника у кадру, рачунајући и добровољце који се нису водили у статистикама.

Аутор је претпостављао да ће се број корпуса попети на 16 а број дивизија на 48 што је са четири оклопне чинило укупно 52 дивизије. Четврта група армија требала је по тим сазнањима да буде образована у Хамбургу. Територије мирнодопских корпуса требале су у рату да дају по два корпуса (шест дивизија). Тако би нова организација немачке војске имала 16 армија уствари са 96 дивизија.

Министарство Ваздухопловства предвидело је за 1937. израду 57 група авиона за бомбардовање и 18 група ловачких авиона као и 10 ескадрона авиона за извиђање. Тако ће бити образовано 25 ескадри.

Образоваће се такође још две оклопне дивизије, са седиштима у Штутгарту и Кобленцу, тако да ће их бити укупно шест.

Односи између војске и националсоцијалистичких јединица били су према аутору све приснији. Радило се и на увођењу службе рада за женску младеж. У исти мах и обавезна служба младежи од шест месеци пре него што ступе у кадар биће допуњена и повећана. Тако у октобру 1937 треба да имају 230.000 људи а 1939 да достигну 300.000 људи. Говорило се да ће и јуришне Хитлеровске јединице да уђу у састав војске.

Што се тиче Морнарице. Немачка ће до 1942 имати на располагању 420.000 бруто регистарских тона на које има право према споразуму са Енглеском. Велика пажња посвећивала се изради линијских бродова, брзих јединица мале тонаже и подморница.

Таква огромна војска одговарала је спољној политици Немачке. Иако Немачка припрема крсташки рат против Русије, ипак све своје снаге сасређује на западну границу, о чему сведочи распоред оклопних дивизија.

Према тексту изгледа да је тактига немачког Главног генералштаба била пре свега извршити пробој оклопним дивизијама стављеним под једну команду на широком фронту. Позади ових дивизија крећу се моторизоване дивизије, које ће користити изненађење и старати се да што пре продру у непријатељску територију. Писац чланка завршио је изјавом Лудендорфа да се убудуће неће објављивати рат, већ ће се напад извести изненадно, као што је почео руско-јапански рат.¹³⁰⁸ Подаци које је капетан Кнежевић изнео били су прилично тачни, што и не треба да чуди пошто се од априла 1936. године сам аутор налазио на служби у Обавештајном одељењу југословенског Главног генералштаба. Ти подаци по свој прилици нису објављени без знања и дозволе начелника Обавештајног одељења, пошто ће се на служби у њему Кнежевић задржати до априла 1938. године, а од октобра 1937. бити чак постављен за ађутанта Одељења.¹³⁰⁹

Након тог периода главни извор информација о Вермахту за југословенски Главни генералштаб постао је новоименовани југословенски војни изасланик у Берлину, који је на ту дужност ступио 15. маја 1936. године.¹³¹⁰ У главном на основу Верићевих података Обавештајно одељење је већ првих месеци 1937. године извештавало да је главни посао на преуређењу и наоружању војне силе био завршен крајем 1936. године. Указује се и на енормне издатке из државног буџета за те намене који су према проценама чинили 40 до 50% укупног буџета, да би према подацима енглеског листа *Банкер* у току буџетске 1936/37 чинили 12,6 од укупно 18,8 милијарди марака државног буџета. Од битних информација наводи се да је донета одлука о формирању четврте оклопне дивизије, да је месечна производња авиона достигла 1.200 апарата, те да после завођења двогодишњег војног рока Немачка има у сталном кадру 800.000 војника. Та војска се описује као многобројна, одлично наоружана и опремљена, обучавана за вођење „тоталног“ рата: на препад, са пуним залагањем сваколикх средстава, са циљем потпуног уништења противника, са хомогеним људством од природе обдареним високим осећајем дисциплине и осталим војничким врлинама, је представљала моћно оруђе за постизање циљева Хитлерове спољне политике и била стални узрок узнемирености за Европу а у првом реду за немачке суседе. Као слаба страна немачке војне моћи наводио се недостатак сировина, општа привредна исцрпљеност и неизвесност у погледу држања у рату ширих народних

¹³⁰⁸ Ж. Л. Кнежевић, „Немачка“, *Војни весник*, 10, Београд, 1936, 279 – 280.

¹³⁰⁹ ВА, ДПП, Кнежевић, Лазара, Живан.

¹³¹⁰ ВА, ДПП, Верић, Адама, Жарко.

слојева које је неизбежно било везано са сваким диктаторским начином владавине.¹³¹¹ Износи се такође да је почетком 1937. дошло до учвршћивања и ширења националсоцијализма у војсци. Као илустрација томе наводи се говор фелдмаршала Бломберга на партијском скупу у Орденсбургу у коме је истакао да националсоцијалистичка партија и војска чине нераздвојну целину и да добар немачки војник мора бити и добар националсоцијалиста. У политичком делу извештаја износи се да се са апсолутном сигурношћу може тврдити да је Хитлер преобразио Немачку у позитивном смислу и да у Рајху влада савршен ред, необична радиност и живост. Каже се и да Немачка жели да са Југославијом постигне пријатељске односе и да се са похвалом изражавају јер она не одржава везе са СССР-ом. Наводи се такође да су односи са СССР-ом непријатељски и да се анаемачка труди да докаже целом свету да се наоружава због бољшевичке опасности.¹³¹² Те године урађен је и посебан извештај о стању немачке морнарице по којем је немачка флота крајем 1937. требала да располаже са три бојна брода, три оклопњаче, два носача авиона, једним линијским бродом, са три тешке крстарице, пет лаких крстарица, 22 разарача, 30 торпиљера, 10 пратећих бродова и 36 подморница са све укупно 309.000 брт носивости. До остварења поморског споразума са Британијом остало јој још на располагању 140.000 брт за високу флоту и око 10.000 брт за подморнице. Југословени су предвиђали да би Немачка могла да с тим у вези изради још три бојна брода или 10 оклопних крстарица плус 20 подморница, што је било могуће остварити већ до 1940, уколико би то дозволила финансијска снага Рајха.¹³¹³ Као посебан прилог дате су и тежње и погледи на развој немачке војне силе. Према југословенским погледима развој оружаних снага немачка војна управа спроводила је у духу потпуно савременог, општег начела, да оно није само питање војске и флоте већ целог народа. Упоредо са организацијом и формирањем војске, ваздухопловства и ратне морнарице вршиле су се по њима у Немачкој смишљено одговарајуће припреме на широкој основи која је обухватала и организацију целог народа и привреде из којих се попуњавају поједини видови војне силе људством и материјалом, а што је заједно представљало у пуном смислу појам „наоружани народ“. Суштина проблема целокупног наоружања

¹³¹¹ ВА, П-17, К -24, Ф-1, р.б. 1/1; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Извештај о развоју и стању војне силе и војнополитичкој делатности у свету (јануар – фебруар 1937), 105 – 120.

¹³¹² ВА, П-17, К -24, Ф-1, р.б. 2/1; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Извештај о развоју и стању војне силе и војнополитичкој делатности у свету (јануар – фебруар 1937), 69, 127 – 129.

¹³¹³ Исто, 189 – 190.

немачке војне силе лежала је према мишљењима из Обавештајног одељења југословенског Главног генералштаба у правилном довођењу у међусобни склад ширине и дубине наоружања, то јест да величина војске (број и јачина јединица) буде у оним границама, које ће бити сразмерне моћи њене ратне индустрије и опште привреде, која долази у обзир за одржавање у пуној снази како војске, тако и ваздухопловства и ратне морнарице. Из тога је произишлаго да ће величина немачке војске зависити од капацитета и развоја њене привредне моћи, па се стога и кренуло са организовањем у циљу економског јачања Рајха. С тим у вези, Југословени су видели Четворогодишњем план као средство које је требало да оствари тај циљ и да служи као пример реалне сарадње политике и стратегије. Немачка војна управа сматрала је да величина војне силе ништа не вреди ако она не може стално бити одржавана на савременој висини, то јест ако у свако доба у рату постојеће јединице не могу бити увек попуњене и снабдеване припадајућим им ратним материјалом, опремом и храном. Због тога је у Немачкој према југословенским сазнањима превагнуло гледиште за малу, али првокласно и најсавременије наоружану војну силу, јер се не тежи да се добије маса без чврстине, већ да се првенство даје квалитету на штету бројности. До које границе може да иде бројност зависило је од привредне моћи, коју су Немци желели да повећају улажући све снаге кроз Четворогодишњи план да би постигли могућност за стварање квалитетно што веће војне силе. Они су принцип стварања резерви у оружју и опреми одбацивали као несавремен. Резерве су биле потребне само до извесних граница, то јест до тада док ратна индустрија не преброди своју мобилизацију и да би се избегао сваки застој у снабдевању у првим данима рата. Истицало се да немачка војна управа питању моторизације посвећује посебну пажњу још од почетка развоја оружаних снага. Као земља са развијеном индустријом Немачка је имала све услове да развије моторизацију имајући у виду и велики напредак који је остварила у добијању бензина и уља синтетичким путем. Изванредни успеси постигнути су захваљујући Хитлеру и изградњом аутострада што је омогућавало да се моторизација искористи за војничке циљеве. Географско-стратегијски положај Немачке по мишљењу војних експерата био је такав да је захтевао више него код било које друге европске државе могућност максималног развијања маневарских способности изражених у првом реду у брзом и несметаном саобраћају. Да би се покретљивост војске повећала у сваком погледу настојало се где год је било могуће да се коњска вуча замени мотором. Пошто је немачка

војна управа била опрезна и сматрала да се велике армије не могу механизовати у потпуности развијала је само механизацију извесних оперативних и тактичких јединица, а за снабдевање су била предвиђена моторна возила у што већој мери. Поред подстицања приватног аутомобилизма водило се рачуна и о начину попуне стручним људством (механичарима и шоферима). За ту намену организован је националсоцијалистички аутомобилски кор који је трбало да буде школа и расадник идеје опшет моторизације у народу. Он је имао задатак да у првом реду пружи војсци избор људи који ће одмах моћи да се искористе као стручно особље за моторизоване јединице. Упоредо са аутомобилским кором на подизању и ширењу аутомобилизма ће радити и немачки ауто-клуб. Слично томе биле су предузете мере и за стварање ваздухопловног подмлатка ради лакше попуне ваздухопловства.¹³¹⁴

У извештају за 1937. посебно је истакнут начин добијања генералштабних официра у Немачкој као и сам начин припреме кандидата пре полагања пријемног испита за Ратну академију.¹³¹⁵ Као најважније новости у вези са променама у немачкој војсци у 1937. години наводи се формирање Привредног штаба чији је циљ био да немачку привреду доведе у склад са потребама земаљске одбране. и се и на нову војнотериторијалну поделу која је ступила на снагу 1. априла 1937 по којој је питање ваздухопловне територијалне поделе решено формирањем седам ваздухопловних обласних команди. Од промена у формацији истиче се да је неочекивано број армијских корпуса повећан са 12 на 14 и да је отпочело формирање 15. корпуса. Примећено је смањење бројног стања коњице и напредак у моторизацији који се огледао у формирању три оклопне дивизије уз напомену да се изгледа формирала и четврта са седиштем у Нирнбергу. По питању наоружања износи се да су се појавили нови тенкови од 16 тона, моторизована оруђа тешке артиљерије калибра 210 mm, нова тешка противавионска оруђа калибра 88 mm и нова противоклопна оруђа калибра 50 mm. За ваздухопловство се каже да је у сталном порасту и да је највише напредовала бомбардерска авијација која је у том моменту располагала са 65 ескадрила. Наводило се да је општа тенденција да гро авијације буде намењено за нападне сврхе, односно за извршење главних задатака далеко од линије фронта. Упоредо с тим напредовала је и ваздухопловна индустрија чији су месечни производни капацитети

¹³¹⁴ ВА, П-17, К -24, Ф-1, р.б. 3/1; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Извештај о развоју и стању војне силе и војнополитичкој делатности у свету (мај – јуни 1937), прилог 2, 195 - 197.

¹³¹⁵ О томе видети више у поглављу од Рајхсвера до Вермахта.

достигли 1.200 авиона и 4.000 мотора. По питању старешинског кадра наводило се да се још увек осећала оскудица и истицало да је те године прва класа подофицира ступила у подофицирску школу у Потсдаму. Закључак је био да целокупна војна активност Немачке у 1937. години показује да су припреме за будући рат врло далекосежне и да су усмерене не само у правцу спремања војне силе, већ и народа и земље, у чему је и стварни извор моћи једне државе.¹³¹⁶

Наредна 1938. година донела је присаједињењем Аустрије јачање немачке војне силе за још два нова корпуса а могле су се у време судетске кризе из југословенске перспективе сагледати и неке карактеристике немачке војске. Према југословенским гледиштима опште стање војне силе, испољено приликом кризе изгледало је веома повољно за ваздухопловство, доста повољно за војску, док се морнарица још увек могла сматрати недовољно јаком. Код војске су негативну страну чинили недостатак официра и недовољна обученост људства из резерве, чиме је било ограничено потпуно искоришћавање расположивог извора у људству.¹³¹⁷ На крају године стекао се увид у стварну формацију немачке војске која је у току 1938 била значајни проширена у односу на претходно стање. Тако су формиране V и VI армија, 14, 15, 16, 17. и 18. корпус, 44, 45. и 46. пешадијска дивизија, две оклопне и четири лаке дивизије, тако да је Вермахт према југословенским сазнањима располагао са шест армија, 18 армијских корпуса, 39 пешадијских дивизија (од којих пет до седам моторизованих), три брдске дивизије, пет оклопних дивизија, четири лаке дивизије, једном самосталном коњичком бригадом и Граничном трупом (један корпус). Код Ваздухопловства је формирано осам ваздухопловних дивизија и повећан број пукова и група, док је број авиона у мирнодопском наоружању повећан за 1/3. Гро снаге и даље је чинила бомбардерска авијација (104 од укупно 241 ескадриле). У морнарици су поред многобројних ратних бродова предата на употребу и два бојна брода од 26.000 брт „Шарнхорст“ и „Гнајзенау“, као и носач авиона „Граф Цепелин“ од 19.250 брт. Процене Југословена биле су да би ако се и у 1939. години продужи изградња ратне морнарице брзином из 1938, флотни програми од маја и октобра 1936. и септембра 1937. били остварени вероватно до краја

¹³¹⁶ ВА, П-17, К -24, Ф-1, р.б. 6/1; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Извештај о развоју и стању војне силе и војнополитичкој делатности у свету (новембар – децембар 1937), 83 - 85.

¹³¹⁷ ВА, П-17, К -25, Ф-1, р.б. 4/1; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Извештај о развоју и стању војне силе и војнополитичкој делатности у свету (јул – септембар 1938), 73 - 74.

1940. Уз то ће знатно ојачати и подморничка флота, чија се изградња наговештавала у 1939. и 1940. години.

Закључено је да је сукоб са Чехословачком утицао да се војна снага Немачке која се развијала у тишини и највећој тајности, донекле испољи. Југословенима је по свему изгледало да Немачка још увек није сматрала да је постигла жељени степен ударне моћи своје војске и да ће сада, пошто је постигла свој први циљ – уједињење свих Немаца, уложити још више енергије да своју војску уздигне на највиши степен борбене готовости и вредности. Југословени су с тим у вези очекивали даље повећање формације, што би подразумевало формирање 19. и 20. корпуса, повећање моторизованих дивизија на 14 – по једна на сваки армијски корпус нормалног састава, формирање две лаке и једне оклопне дивизије, тако да буде по шест оклопних и шест лаких дивизија – по једна лака и једна оклопна на сваку од шест армија, формирање тешких артиљеријских пукова са новим оруђима 210 mm (топови и мерзери) и мерзерима 350 mm и још два падобранска пука.¹³¹⁸

Последњи значајан елаборат који је за потребе југословенског Главног генералштаба прибавио војни изасланик у Немачкој, генералштабни пуковник Владимир Ваухник приспео је у Београд у првој половини 1939. године. Елаборат је носио назив Основи војног уређења и моћи Немачке (стање 15. априла 1939. године). У елаборату су били детаљно и прилично тачно обрађена питања о организацији Врховне војне управе, војној обавези, организацији обласних команди, попуне (старешинским кадром, стоком и вучним возилима као и моторним возилима), наоружање, мирнодопски састав војске, ваздухопловства и морнарице, војна привреда, ратни развој и јачина оружаних снага (мобилизација, заштита мобилизације и концентрације и јачина и састав сувоземне војске и ваздухопловства). Као прилози дати су састав Врховне команде оружаних снага (OKW), састав Врховне команде сувоземне војске (OKH) укључујући и састав и надлежности општег војног уреда Врховне команде војске и састав Генералштаба војске, затим састав Врховне команде војног ваздухопловства (OKL), састав Тајног кабинета, бројни преглед обвезника по годиштима и степен њихове обучености, преглед наоружања родова војске, шематски преглед састава армијског корпуса, преглед корпуса и дивизија у његовом саставу, скица дислокације великих јединица, ратни распоред немачких копнених снага,

¹³¹⁸ ВА, П-17, К -25, Ф-1, р.б. 4/1; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Извештај о развоју и стању војне силе и војнополитичкој делатности у свету (октобар – децембар 1938), 87 - 89.

преглед организације ратне морнарице, преглед немачке флоте, састав речне флотиле, производња сировина у 1937. години, преглед главних аеродрома и главне техничке особине војних авиона.¹³¹⁹ Добар део ових података Ваухник је прикупио захваљујући делатности чехословачког војног изасланика пуковника Хрона (Chron) који му је након поделе Чехословачке оставио у наслеђе потпун и врло детаљан *ordre de bataille* немачке мирнодопске војске.¹³²⁰ Југословенско војно руководство је захваљујући томе на почетку европског ратног сукоба располагало релативно тачним подацима о основним карактеристикама немачке ратне машинерије. Једине недоумице тичале су се стања духа и квалитета старешинског кадра Вермахта у који се није имало поверења. Те недоумице разрешиће веома ефикасно немачке акције у 1939. и нарочито 1940. години.

¹³¹⁹ ВА, П-17, К-95 в, Ф-4, р.б.11; Обавештајно одељење, I отсек, Стр.Пов.Ћ.Об.бр. 97/39

¹³²⁰ V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 2.

4. ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ПРИПРЕМЕ ЗА РАТ И НЕМАЧКА (1939 – 1941)

4.1. Југославија и немачки „Нови поредак“

Након успешно спроведених акција на присаједињењу Аустрије и Судетске области Трећи Рајх је у 1939. години наставио са експанзионистичком политиком. Већ средином марта месеца Хитлер се обрачунао са остацима Чехословачке. План о томе израдио је немачки Генералштаб у децембру 1938. године.¹³²¹ Ипак, у плановима немачког експанзионизма Југоисточна Европа а са њом и Југославија нису представљали основну завојевачку амбицију Хитлера. Њен значај био је у томе што се на њу гледало као на допунско привредно подручје, а тиме и као на претпоставку за остваривање главних планова.¹³²² Тако је са припремама за даљу насилну експанзивну политику привредни значај Југославије за Трећи Рајх бивао све већи. Према проценама инжењера Крумера из октобра 1938. године Југославија би у случају рата, под претпоставком да се налазила на страни Немачке и да би се могла за ратне потребе користити читава југословенска рударска проиводња, задовољила 20% потреба Рајха за бакром (40.000 тона), 33% потреба за оловном рудом (71.000 тона), 20% немачких потреба за рудом цинка (40.000 тона), 50% потреба за рудом хрома (53.000 тона) и 100% потреба за антимоном (2.500 тона). Са 400.000 тона боксита који је већ у потпуности куповала Немачка Југославија је задовољавала 40% ратних и мирнодопских потреба Рајха, а њен значај у том сегменту био је још већи уколико би се узела у обзир чињеница да заједно са Мађарском Југославија покривала 100% немачких потреба за овом рудом од изузетног значаја за производњу алуминијума и ваздухопловну индустрију. Према закључцима Крумера Југославија која је у југоисточној Европи још у миру била најважнији снабдевач Немачке рудама у случају рата била је од одлучујећег значаја за немачку рударску производњу и индустрију метала. Из тих разлога требало је подстаћи раст производње у сваком југословенском руднику и сваком рударском окну, јер је она била од пресудне важности за снабдевање немачке ратне привреде сировинама са простора са кога није било тешко организовати транспорт,

¹³²¹ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 223 - 227.

¹³²² M. Ristić, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*, 34 – 35.

а нарочито за случај рата са СССР-ом.¹³²³ Како закључује Мартин ван Кревелд, као извор сировина Југославија је по значају долазила на друго место по значају за Трећи Рајх, одмах иза Румуније.¹³²⁴ Дотадашња политика југословенске владе на чијем челу се налазио др Милан Стојадиновић давала је наду да ће се ти немачки планови лако остварити уз сарадњу са југословенским властима, које су у економској сарадњи са Немачком виделе могућност већег привредног развоја. Стога је смена др Стојадиновића у фебруару 1939. године изазвала велику забринутост у Трећем Рајху у вези са будућом југословенском спољнополитичком орјентацијом. Након пада Стојадиновића у водећим круговима Трећег Рајха почели су да се двоуме око тога да ли треба да се промени политика према Југославији, то јест да се подрже жеље Хрвата на рачун Срба и да се напусти идеја о једној јакој Југославији.¹³²⁵ Немачки војни изасланик, писао је почетком марта 1939. године да се даљи развој ситуације у Југославији не може предвидети. Према Фаберу, након смене Стојадиновића ауторитарни облик владавине уступио је место демократско-парламентарном, док је српска хегемонија (на коју су се Немци до тада ослањали у својој политици према Југославији – прим Д.Д) била пољуљана а кичма Хрвата ојачана. У новонасталој ситуацији по њему политички утицај армије чије су оличење били ранији српски генерали није могао да дође до изражаја. Одлука кнеза намесника да се образује влада Драгише Цветковића могла се по Фаберу спровести једино са продирањем већег броја хрватских официра на важне средње командне положаје. Кнез је, по Фаберу, такође својим личним ангажовањем приликом постављања Немачкој наклоњеног министра спољних послова Цинцар-Марковића и Италији наклоњеног министра војног Недића, водио рачуна и о жељама Осовине. Према Фаберу, промена владе је наишла на симпатије код западних сила и ишла у прилог њихових идеолошких тенденција у Југославији. Он је такође приметио да утицај антинемачки настројеног председника Сената и ранијег министра унутрашњих послова Корошца још увек није био одстрањен. Према Фаберу кнез је био и лично веома заинтересован за остварење кредита

¹³²³ Barch, MA, RW 19/3529; OKW/Wehrwirtschaftsamt und Rüstungsamt/Jugoslawien, Bergwirtschaft, 13.10.1938, 68 - 70

¹³²⁴ M. van Craveld, *Hitler's Startegy 1940 - 1941: The Balkan Clue*, 4

¹³²⁵ Barch, MA RH 2/2922; OKH, Abteilung Fremde Heere; Deutsche Gesendtschaft, Der Militärattache an Herrn von Tippleskirch, Zur Zeit Bled, den 4. März 1939.

за наоружање од 200 милиона РМ у Немачкој.¹³²⁶ И информације које су стизале у Београд са британске стране нису биле ни мало охрабрујуће. Енглески министарстар иностраних послова лорд Халифакс саопштио је 12. марта у поверењу кнезу Павлу да је британски МИП сазнао почетком месеца од једног извештача из Италије да Италијани планирају да упадну у Југославију да би успоставили ред између Срба, Хрвата и Словенаца. Тај упад који би био праћен искрцавањем у Албанији требало је да буде извршен 1. априла.¹³²⁷ Ова информација била је свакако у вези са британском понудом гаранција Југославији уколико се придружи антиосовинском блоку. Са друге стране посланик фон Херен је усмено известио југословенског министра иностраних послова Цинцар-Марковића о немачкој ликвидацији Чехословачке и стварању Чешко-моравског протектората и дао му потребна обавештења у вези с тим увече 15. марта.¹³²⁸ Ови догађаји изазвали су велику узнемиреност у Југославији. Према фон Херену немире је изазивао страх по сопствену безбедност због политике сила Осовине као и хрватско питање. Посланика не би изненадило и да се обистине из тих разлога гласине које су колале да је кнез намеравао да Стојадиновићу понуди место министра иностраних послова. Он је процењивао да ће југословенско држање према силама Осовине зависити више од страха него од симпатија према њима те да ће потреба за ослоном на западне силе све више расти, донде док не доведе до протеста Осовине.¹³²⁹ У Београд су са стране западних савезника у то време стизале гласине и о припреми немачког напада против Југославије. У вези с тим је југословенски отправник послова у Берлину 29. марта по инструкцији београдског Министарства иностраних послова посетио Вилхелмштрасе и обавестио немачку страну да југословенска влада зна поуздано да су те гласине потпуно неутемељене и да су лансиране из иностранства из политичких разлога. Југословенска страна је са своје стране била учинила званичан деманти и молила немачку страну да такође демантује те вести. Предлог немачког МИП-а био је да се деманти објави преко званичне новинске агенције

¹³²⁶ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 151; Dokument br. 33: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 9. marta 1939. o položaju Jugoslavije posle pada Milana Stojadinovića.

¹³²⁷ J. B. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 201.

¹³²⁸ AA PA, R – 103320; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von Mai 1936 bis August 1939; Pol. IV 41; Gesandte von Heeren an das Auswärtige Amt; Telegramm Nr. 43, Belgrad, den 15. März 1939.

¹³²⁹ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 38; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt; Telegramm Nr. 55 vom 19. März 1939, Belgrad, den 19. März 1939.

DNB.¹³³⁰ Закључцу Абвера о овој југословенској политици били су да је у свом званичном спољнополитичком ставу према Немачкој југословенска влада ван сваке сумње била много опрезнија и мудрија него дотадашње чехословачке владе, али је у својој основи постојеће југословенско руководство било исто толико непријатељски расположено према Немачкој као што је то до тада било и чешко вођство. Југославија је по њима у том моменту била најважнији спољнополитички експонент Енглеске у Средњој и Југоисточној Европи. Кнез Павле и југословенска влада као и југословенска војска су такође према анализама Абвера у потпуности били свесни те посебне антинемачке и демократске мисије Југославије у Средњој Европи и на Балкану. Закључак је био да су све друге предрасуде и надања о барем пријатељском држању Југославије према Немачкој у случају нужде биле погрешне, док су напори Енглеске и Француске да увуку Југославију у демократски фронт у последње време били веома појачани.¹³³¹

У међувремену је крајем марта југословенска влада одбила да прихвати британске гаранције и приступи англо-француском блоку против Немачке и Италије, пошто би приступање том блоку изазвало појачани притисак сила Осовине уз подржавање бугарског и албанског иредентизма и хрватског сепаратизма. Обе агресивне силе биле су непосредни суседи Југославије, док је земља била потпуно одсечена од Запада. У случају сукоба и заједничког напада Немачке и Италије југословенски положај био би безнадежан. Положај Југославије наишао је на разумевање код лорда Халифакса који је југословенском отправнику послова у Лондону Владимиру Милановићу изјавио да после изнетих аргумената британска влада неће нудити гаранције Југославији.¹³³² У разговору који је поводом предаје ејд-мемоара у вези са гласинама о могућој италијанској окупацији Крфа британски посланик Кампбел водио са југословенским министром иностраних послова 10. априла, Енглези су били става да би у случају евентуалног конфликта између њих и Италијана држање Југославије могло бити једино евентуална неутралност, што би одговарало енглеско-француским интересима, како би земља доцније, у даљем развоју ситуације неистрошена могла у датом моменту указати стварну ефикасну помоћ. То би

¹³³⁰ AA PA, R – 103320; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von Mai 1936 bis August 1939; Pol. IV 41; Auswärtiges Amt, Pol. IV 2239, Berlin, den 29. März 1939.

¹³³¹ Barch, MA, RM 7/2706 a, Auslandsdienst, Bericht Nr. 877/39. Jugoslawien, Stimmungsbericht. Belgrad, den 20. März 1939.

¹³³² Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, 82 – 85; D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 270.

било могуће једино уколико Немачка и Италија не би одмах условиле Југославију да се дефинитивно определи за једну или другу страну у сукобу.¹³³³

Италија и Немачка су у том тренутку и поред сумњи у будуће држање Краљевине из својих личних интереса заговарале политику уске и срдачне сарадње са Београдом и *status quo* Југославије сматрале основним елементом равнотеже у средњој Европи. Након италијанске анексије Албаније Геринг је у разговору са Мусолинијем вођеном 15. априла изнео да Југославија стопостотно улази у интересну сферу Италије и да Немачка у њој има само економске интересе. Осовина је сама по себи имала по Герингу интерес да се ствари у Југославији развијају мирно. Тај интерес би међутим отпао ако би држање владе и правац југословенске спољне политике били непоуздани. Југославији је требало објаснити да у случају рата против западних сила, силе Осовине очекују са њене стране благонаклону неутралност. Мусолини се том приликом сложио са ставовима Геринга и рекао да се Италији пружа могућност да разјасни став Југославије приликом посете новог југословенског министра иностраних послова Италији.¹³³⁴ У извештају о спољнополитичком положају Југославије након италијанске окупације Албаније, фон Херен износи да је још од аншлуса Аустрије и разбијања Чехословачке утицајним југословенским круговима и широј јавности постало потпуно јасно да је за Југославију у будуће захвална само политика одржавања добросуседских односа са силама Осовине. Тај став одговарао је по њему реалном односу снага међу великим силама, али није проистицао из искреног осећаја савезништва према Осовини. Чак супротно томе, према немачком дипломати, растући осећај страха од надмоћнијих суседа и неизвесност око њихових будућих намера доносио је даље погоршање ситуације у земљи. Италијанско војно запоседање Албаније није ни мало утицало на промену те слике на боље, већ ју је, уз унутрашње противуречности између југословенских народа још више погоршало. Свест о реалној зависности Југославије од сила Осовине није допуштала чак ни помисао о било каквом супротстављању тој италијанској акцији. У Београду је, по фон Херену италијански потез на јужној граници земље, какав би пре само неколико година довео до отвореног конфликта, прихваћен потпуно пасивно чисто из бојазни да се опасном суседу на Јадрану не пружи повод за љутњу. На унутрашњем плану та брза и неочекивана

¹³³³ АЈ, 797 – 14; Забелешка о разговору министра иностраних послова Александра Цинцар-Марковића са британским послаником Кампбелом, Београд, 11. април 1939. године.

¹³³⁴ В. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 104 - 105.

италијанска акција изазвала је узнемиреност у широким масама. Спољашњи мир и пасивност који су владали у Југославији нису по фон Херену представљали ништа друго него одраз осећања сопствене немоћи. Постојећи односи Југославије са силама Осовине успостављени су по њему не због симпатија већ из страха. Та чињеница није представљала у том тренутку никакву опасност за Немачку, али је земља у даљем развоју догађаја у случају једног европског конфликта могла постати несигуран фактор. Фон Херен је сматрао да уколико би Немачка успела да убедимо Југословене да тренутни ослонац њихове земље на силе Осовине изазван нуждом не би имао за последицу само губитак слободних руку у спољнополитичким односима већ да би јој поред привредних могао донети и политичке користи у смислу гарантовања неповредивости свих њених граница, могло се рачунати са брзим побољшањем расположења према Осовини. Стално истицање и понављање чињенице да Немачка као и Италија недвосмислено желе јаку и консолидовану Југославију, могло би, према фон Херену, веома много допринети формирању пријатељског става према силама Осовине у широј југословенској јавности. Уколико би успели да већ постојећи ослонац Југославије на Осовину још више ојачају кроз формалне гаранције југословенских граница према свим суседима од стране сила Осовине, то не само да би, по њему, одлучујуће утицало на расположење југословенског јавног мњења у њихову корист, већ би то могло послужити као привлачна снага за земље Југоистока и као показатељ користи коју ослонац на Осовину доноси малим земљама.¹³³⁵ Ове сугестије Виктора фон Херена постаће у наредним месецима константа у немачкој политици према Југославији. У вези с тим је већ 17. априла у Београд стогла информација од југословенског посланика у Анкари Бранка Аџековића који је јављао из добро обавештеник извора како је тамошњи немачки отправник послова изјавио да је Италија добила Албанију али да неће добити више ни једне стопе на Балкану, пошто је Балкан био резервисан економски за Немачку.¹³³⁶ Овакве вести могле су донекле успокојити југословенске власти, барем када је опасност од италијанске агресије била у питању.

Односи са Осовином Рим-Берлин како из економских тако и из политичких разлога били су од изузетног значаја за опстанак и унутрашњу стабилизацију Краљевине

¹³³⁵ AA PA, R – 103318; Allgemeine auswärtige Politik von Mai 1936 bis 31. Dezember 1940; Jugoslawien, Bd.1; Deutsche Gesandtschaft, J.Nr. 988/39 Po.3; Politischer Bericht; Betrifft: Aussenpolitische Lage Jugoslawiens nach der italienischen Okkupation Albaniens; Belgrad, den 13. April 1939.

¹³³⁶ AJ, 370 – 30 – 329; Аџековић – Министарству иностраних послова; Шифровано писмо Пов.бр. 211, Анкара, 17. априла 1939.

Југославије па су њени властодршци свим силама покушавали да убеди Немце и Италијане да смена Стојадиновића не представља скретање земље са дотадашњег курса. Због тога је у случају Албаније југословенска влада, према немачком МИП-у, реаговала у складу са њеним ставовима да ће у потпуности очувати пријатељске односе са силама Осовине и заузела позицију немешања и лојалног држања.¹³³⁷ И југословенски министар спољних послова Александар Цинцар-Марковић објаснио је немачком посланику у Београду да он лично верује да је Југославија својим ставом према догађајима у Албанији пружила јасан доказ верности пријатељској политици према Осовини. Немци су међутим били свесни да је италијанско запоседање Албаније јако узнемирило југословенску јавност. Ту чињеницу покушавала је, према Немцима, да искористи опозиција против владе. Југословенски министар спољних послова Цинцар-Марковић и гроф Ћано водили су потом 22. и 23. априла у Венецији разговоре у вези са променом ситуације изазване догађајима у Албанији. Према званичном коминикеу, признавање новог стања учврстило је југословенско-италијанске односе и изазвало срдачност које је од потписивања пакта о пријатељству од 25. марта 1937. у свим областима и у сваком смислу стално јачала и учвршћивала се. На крају је изражена жеља да се постојећа сарадња, како у политичкој тако и у привредној сфери, која се заснива на пуном међусобном поверењу што више продуби, да би допринела очувању мира и побољшању стабилности у Подунављу. Нешто ближе о току разговора у Венецији немачком посланику у Београду још увек није било познато. Према информацији коју је дао мађарски министар спољних послова, гроф Чаки немачком посланику у Будимпешти гроф Ћано се у време посете Мађара Риму осврнуо на предлог Цинцар-Марковићу да Југославија приступи антикоминтерна пакту а касније и да иступи из Друштва народа. Поред тога он је желео да саопшти југословенском министру спољних послова да је Мађарска била спремна да настави даље приближавање Југославији и да би то било радо виђено у Риму. У вези с тим коминике објашњава следеће: „У вези са односима са Мађарском оба министра иностраних послова која су се том приликом кратко

¹³³⁷ Интересантно је приметити да је на југословенски став према италијанској анексији Албанији доста утицаја могао имати и британски став о том питању. Према извештају југословенског посланства у Риму гроф Ћано је изјавио да је након изјаве коју је Италија дала у погледу безбедности Грчке и решења питања повлачења добровољаца из Шпаније енглеска влада прихватила новонасталу ситуацију у Албанији. У Лондону је према истом извору било прихваћено да се новоствореном ситуацијом не мења статус кво у Средоземном мору. Чемберлен и Халифакс имали су поверење у Мусолинија и грофа Ћана и полагали више него икад на вредност италијанско-енглеског споразума у интересу одржања мира. Према: АЈ, 370 – 21-315; МИП КЈ, Шифровани телеграм, Стр.Пов.бр.589 од 13.04.1939.

осврнула на постојеће стање, са радошћу су утврдила да оно отвара пут за корисно разумевање између влада у Београду и Будимпешти“.¹³³⁸ Према белешкама грофа Ћана Цинцар-Марковић је изнео да је Југославија била спремна на што ближу сарадњу са Осовином, с тим да за сада не приступи пакту против Коминтерне из унутрашњеполитичких разлога, и ако се није искључивала та могућност. У случају ратног сукоба Југославија би остала у ставу наоружане неутралности уз пружање привредне помоћи Италији и Немачкој, у оквирима система Осовине, гравитирајући пре свега према њеном јужном делу – Италији.¹³³⁹

Да би одагнао сваку сумњу у позицију Југославије, министар спољних послова Цинцар-Марковић је 25. априла отпутовао и у Берлин. Путовање је требало да буде информативног карактера и да представља манифестацију пријатељских односа између Немачке и Југославије. Оно је по Цинцар-Марковићу пружало и прилику да се у разговору са немачким одговорним факторима разбију тенденциозне вести које су кружиле у делу иностране јавности у погледу будућих намера Немачке према Југославији.¹³⁴⁰ Једно од питања за које се очекивало да ће се том приликом поставити југословенској страни у Берлину било је и питање приступања Антикоминтерна пакту. Да се оно озбиљно разматрало у Министарству иностраних послова Краљевине Југославије сведочи и чињеница да је истог 25. априла састављена правна експертиза о том питању. Закључак експертизе је био да са формално-правног гледишта пакт не повлачи прецизне и далекосежне обавезе, те да обавезе из тог пакта уколико би се остало на терену борбе против Коминтерне не би биле противне постојећим међународним обавезама Краљевине Југославије. Међутим, тај пакт је по мишљењу југословенских правних експерата могао добити шире политичко тумачење, које је било нарочито могуће када није постојала равнотежа међу уговарајућим странама, што је у односима између сила Осовине и Југославије и био случај.¹³⁴¹ Са политичког гледишта, приступање пакту се сматрало формалним актом приласка Осовини и искључивало могућност припадања другој

¹³³⁸ AA PA, R – 103322, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Juni 1937 bis Juli 1940; Gegenseitiger Besuch von Staatsmännern; Aufzeichnung über die innen- und aussenpolitische Lage Jugoslawiens; Berlin, den 24. April 1939.

¹³³⁹ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 105.

¹³⁴⁰ AJ, 370 – 31 – 19; МИП – Краљевском посланству Анкара, Шифровани телеграм Пов.бр.7829 од 25.04.1939.

¹³⁴¹ На пример, под комунистичком активношћу која прети међународном миру могао би бити обухваћен са широким политичким тумачењем споразум и савез било које државе са Русијом.

политичкој групацији, а на првом месту Друштву народа. За државу која би приступила Антикоминтерна пакту сматрало би се да је напустила политику неутралности. Као замену за формално приступање Антикоминтерна пакту југословенски правни стручњаци су нудили могућност потписивања изјаве о неутралности сличне оној која се налазила у првом члану Споразума између Италије и Југославије од 25. марта 1937. године или излазак Југославије из Друштва народа. Излазак земље из Друштва народа била би мера која би по мишљењу југословенских правника најмање штете нанела земљи пошто би се код западних земаља могла протумачити као жеља да се остане неутралан, а код сила осовине као једна етапа ка приступању Антикоминтерна пакту. Приступање пакту било је и у супротности са одлуком Савета Балканског споразума да државе чланице не приступају идеолошким групацијама упереним против једне велике силе или групе великих сила, док обавеза консултовања и предузимања мера са државама које се налазе ван Друштва народа није била у сагласности са пактом Друштва народа, па би за Југославију било морално и политички немогуће да након приступања Антикоминтерна пакту продужи да учествује у раду Друштва народа а поготово да буде члан његовог Савета. Такође, приступање пакту је према мишљењу југословенских правних експерата доводило у питање и Уговор о пријатељству са Француском из 1927. године који је био продужен до 1942. Француска влада је могла ако би у томе нашла политички интерес узети југословенско приступање Антикоминтерна пакту као повод за превремени отказ поменутог уговора.¹³⁴²

Захваљујући наведеним дипломатским активностима југословенске стране за Немце се до краја априла ситуација донекле разјаснила тако да су водећи кругови Рајха били умирени пре свега држањем Југославије приликом италијанске анексије Албаније. Након тога, у извештају немачког Министарства спољних послова о унутрашњој и спољнополитичкој ситуацији из априла 1939. године, који је био састављен за потребе информисања приликом посете Цинцар-Марковића Берлину, промена југословенске владе доводила се у везу са унутрашњеполитичким проблемима у земљи. Разлози за пад Стојадиновића били су према мишљењу немачког МИП-а у тек натполовичној већини коју је Стојадиновићева листа добила на децембарским изборима 1938, што је постигнуто највише захваљујући гласовима мањинског становништва. Са друге стране је хрватска

¹³⁴² АЈ, 335 – 102- 1 - 4; *Питање приступа анти-комунистичком пакту*, Београд, 25. априла 1939. године

опозиција на челу са Мачеком у хрватским областима добила преко 80% гласова. Тај резултат указивао је да је положај председника југословенске владе био доста ослабљен и да се хрватско питање све оштрије постављало. Мачек је након избора јавно објавио да је био спреман да преговара са сваком владом осим владе др Милана Стојадиновића. Кнез је због тога био уверен да мора да се ослободи Стојадиновића да би отворио пут за споразум са Хрватима. У унутрашњој политици промена владе значила је према немачком мишљењу отклон од ауторитарног начина власти којем је последњих година све више нагињао Стојадиновић у корист политике чији је циљ да се унутрашњи проблеми реше „демократским“ методама и компромисом. Дошло се дотле да се за љубав хрватског федерализма и српске леве опозиције морало жртвовати дотадашње државно руководство. Цветковићева влада свој главни задатак видела је, према Немцима, у иницирању преговарачког процеса са Мачеком. Да ли ће преговори довести до неких резултата, било је тешко проценити. У вези са спољном политиком је југословенска влада поновила и поново нагласила да ће и даље чврсто заступати политику пријатељских односа са силама Осовине. Немци су ипак увек рачунали с тим да веома лабилана унутрашњеполитичка ситуација у којој се налазила Југославија може отежати њену активнију улогу у области спољне политике.¹³⁴³

Када је стигао у Берлин југословенског министра иностраних послова је у касним поподневним часовима 25. априла прво примио немачки министар спољних послова фон Рибентроп. Том приликом, осврнувши се на немачко-југословенске односе фон Рибентроп је истакао да између две земље не постоје никакви супротстављени ставови. Немачка се радовала и због чињенице да су пријатељски односи успостављени између Југославије и Италије. Са немачке стране би били поздрављени и кораци који би водили ка југословенско-мађарском приближавању. По фон Рибентропу Мађарска ће након испуњавања ревизионистичких тежњи према Чехословачкој имати доста дуго да се позабави унутрашњом консолидацијом, те му се чинило да и са мађарске стране постоји спремност да не поставља никакве ревизионистичке захтеве према Југославији. Он је изнео да и би склапања мађарско-југословенског пакта о ненападању и споразума о мањинама допинело даљем смиривању ситуације на Југоистоку. Он је такође био

¹³⁴³ AA PA, R – 103322, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Juni 1937 bis Juli 1940; Gegenseitiger Besuch von Staatsmännern; Aufzeichnung über die innen- und aussenpolitische Lage Jugoslawiens; Berlin, den 24. April 1939.

мишљења да би улазак Југославије у Антикоминтерна пакт значило корак у правцу приближавања Осовини као и да би се тиме побољшала унутрашње политичка ситуација у земљи. Цинцар-Марковић је рекао да се кнез Павле још пре три године определио за пријатељске односе са Немачком и Италијом, та да може са сигурношћу потврдити да Југославија неће узети учешћа ни у каквом ратном подухвату против сила Осовине. Југославија ће без обзира на околности остати неутрална и та њена одлука била је коначна. С тим у вези Југославија је дала и довољно доказа својим ставом у време запоседања Рајнске области када је иступила против покушаја Чехословачке и Француска да је увуку у савез усмерен против Немачке. Југословенска политика наишла је и на потпуно разумевање Енглеске која није ни покушавала да увуче земљу у њен систем гаранција, пошто Југославија није желела да има ништа с тим. Југословенска политика пријатељства према Немачкој и Италији донела је добробит читавом народу. Стојадиновић је ту политику за време своје владе значајно унапредио, тако да ће задатак Цинцар-Марковића бити да ту политику такође учини популарном. Југославија је била спремна да настави са политиком приближавања са Мађарском. Цинцар-Марковић је такође изнео да је о питању приступања Југославије антикоминтерна пакту разговарао са кнезом Павлом и осталом министрима одмах након постављења на дужност и да се снажно заложио за улазак Југославије у пакт, али да су кнез намесник и остали министри били мишљења да је за такав корак било још сувише рано, због неприпремљености југословенског јавног мњења, које и ако је изузетно антибиљшевички настројено гаји сентиментална осећања према руском народу. Фон Рибентроп је изнео да то питање не треба скидати са дневног реда, те да ће бити прилике да се о томе поново разговара приликом кнежеве посете почетком јуна. Он је изразио наду да ће се југословенска влада дотле одлучити за приступање пакту. Цинцар-Марковић је обећао да ће и даље радити на томе пошто немачки министар спољних послова и гроф Ћано посебну вредност дају том питању. Након тога југословенски министар иностраних послова осврнуо се на преговоре које је југословенска влада водила са генералним конзулом Нојхаузенем у Београду о зајму од 200 милиона РМ, истичући да они још нису завршени и да је југословенска влада нарочито заинтересована да наручи из Немачке ратни материјал, а пре свега артиљерију у авијацију. Он је такође истакао да је Југославија сличан уговор о кредиту у износу од 500 милиона лира већ закључила са Италијом. Рибентроп је изнео задовољство развојем

економских односа између Југославије и Немачке и рекавши притом да није довољно обавештен о детаљима преговора, те да ће када се упозна са појединостима поново о томе разговарати са југословенским министром иностраних послова. На крају разговора Рибентроп се интересовао да ли је Југославија спремна да иступи из Друштва народа. Цинцар-Марковић је изнео да је Југославија угасила сталну делегацију у Женеви и њено заступање у овој организацији пренела на посланика у Берну. Југославија је по Цинцар-Марковићу сматрала Друштво народа мртвим, што је и показала гашењем мисије при тој организацији. Након тога је фон Рибентроп изнео да ће се изузетно заложити за позитивно решење питања југословенског кредита за наоружање.¹³⁴⁴ Наредног дана Цинцар-Марковић се сусрео и са Хитлером. У вези са односима са Југославијом Хитлер је истакао да је он одувек гајио пријатељске односе према Југославији и исказао жељу да дође до измирења између Југославије и Мађарске, која је доста добила и по Хитлеру требала време да се стабилизује. Он се такође осврнуо и на добар однос према немачкој националној мањини у Југославији износећи да су њени представници најбољи пропагатори Југославије у Трећем Рајху. Он је истакао да је јака Југославија у далекој будућности за њега од изузетне важности, те да је чврсто убеђен да и Италија дели тај став и да радије жели да види Југославији него Мађарску на Јадрану. Хитлер је такође изнео уверавања да су за њега границе према југу коначне, те да ни Немачка ни Италија немају намеру да се шире у том правцу. Он је видео шансу за Југославију у томе да води политику која ће бити добро прихваћена у Италији. Уколико Југославија жели да остане слободна и независна, то је за Италију и једина политика коју треба да води. Он се с тим у вези заложиио за приступање Југославије Антикоминтерна пакту, што би представљало гаранцију за Италију да је Југославија јасно пријатељски настројена према њој. Хитлер је такође изнео да пријатељски односи Италије са Мађарском не значе да је она непријатељски настројена према Југославији. Цинцар-Марковић је одговорио да Југославија управо и следи ту политику. Након тога је Хитлер изнео да Југославија мирно може гледати у будућност, као мало која држава у Европи. Уколико би неки Мађар код њега дошао и говорио му о ревизионистичким захтевима према Југославији било би му речено да ће у том случају у Немачкој наћи непријатеља. Немци не само да на тај корак

¹³⁴⁴ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 270 - 274; Aufzeichnung über die Unterredung des Herrn Reichsaussenministers mit dem Jugoslawischen Aussenminister Cincar-Markovich am 25.04.1939. RM 26, Berlin, den 25. April 1939.

Мађара неће радо гледати, него га неће ни трпети. Између осталог, имала је Немачка толико добру привредну сарадњу са Југославијом због које из личних интереса мора стајати на том становишту. Хитлер се затим обрушио на Енглеску и на њену политику, истичући да она гура друге да се боре за њене интересе и да сама није у стању да заштити сопствено колонијално царство. Цинцар-Марковић је и овога пута поновио да Југославија никада неће ући ни у какву комбинацију против Немачке ни за чију љубав. На крају разговора Хитлер је још једном подвукао лично задовољство добрим односима са Југославијом, за које је рекао да ће постојати док год је он на власти.¹³⁴⁵ Приликом посете Берлину Цинцар-Марковић се састао и са маршалом Херманом Герингом, а главна тема разговора биле су испоруке ратног материјала Југославији и кредит од 200 милиона РМ.¹³⁴⁶

Након повратка из Берлина Цинцар-Марковић је обавестио југословенско дипломатско представништво у Анкари да су разговори са водећим личностима Рајха вођени у тону највеће срдчности и без најмањег размимоилажења у гледиштима по питању будућег развоја немачко-југословенских односа. Било је потребно да се баш у тренутној ситуацији подвуче да Немачка нема никаквих агресивних намера према Југославији и да су међусобни односи базирани на узајамном поверењу и поштовању граница. Он је истакао да је са југословенске стране подвучен потпуно неутралан став у постојећим размимоилажењима као и у евентуалном сукобу између великих сила. То југословенско држање задовољило је по Цинцар-Марковићу Немачку. Он је такође подвукао да су све вести о некој пресији или постављању услова од стране Немачке биле потпуно измишљене. Ништа ново према Цинцар-Марковићу није било нити потписано нити предлагано. Намера Југославије била је да како према Риму, тако и према Берлину негује добре пријатељске односе не улазећи при том ни у какве блокове сила.¹³⁴⁷ Из свега изнетог може се ипак закључити да је Рајх вршио притисак на Југославију кроз сугестије о приступању Антикоминтерна пакту и напуштању Друштва народа.

¹³⁴⁵ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 282 - 285; Unterredung zwischen dem Führer und dem Jugoslawischen Aussenminister Cincar-Markovich, in Anwesenheit des Reichsaussenministers, des jugoslawischen Gesandten und des Ministers Meissner am 26.04.1939. Видети и: D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 272 – 273.

¹³⁴⁶ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 293 - 294; Aufzeichnung des Gesandten Clodius (Wirtschaftspol. Abt.) Berlin, den 27. April 1939.

¹³⁴⁷ AJ, 370 – 31 – 20; МИП КЈ – Краљевском посланству Анкара, Шифровано писмо Стр.ов.бр 683 од 29.04.1939.

Разговорима са Цинцар-Марковићем био је задовољан и фон Рибентроп о чему су обавештени и италијански савезници. Он је према италијанском министру спољних послова сматрао да је у том тренутку у заједничком италијанско-немачком интересу било да се сачува *staus quo* Југославије. У колико би, међутим дошло до распадања Краљевине због унутрашњих процеса, Рибентроп је потврдио да ће Италија управљати решењем кризе, као држава која има претежне интересе у Југославији.¹³⁴⁸

Притисци Осовине да се Југославија коначно определи ће постати још отворенији током следећег значајног догађаја у југословенско-немачким односима који је представљала посета кнеза Павла Берлину јуна 1939. године.

У међувремену након преговора између Велике Британије и Турске о склапању уговора о узајамној помоћи у сличају рата на Медитерану у трајању од 15 година који су започели 23. априла објављена је 12. маја енглеско-турска декларација којом је завршена прва фаза преговора. Том декларацијом Турска је напустила положај неутралности и пришла англо-француском блоку. Истовремено са енглеско-турским, вођени су и француско-турски преговори.¹³⁴⁹ Овакав поступак југословенске савезнице из Балканског пакта довео је земљу у незавидан положај према Осовини пошто је тачка 6. споразума предвиђала успостављање безбедности на Балкану што је значило индиректно гарантовање граница Југославије, као територије од виталног значаја за интересе турске безбедности. Југославија је те француске и енглеске гаранције за време чешке и албанске кризе одбила. На сличним позицијама стајала је и Румунија. Отворено југословенско незадовољство тачком 6. споразума искористиле су немачка и италијанска штампа да развију широку кампању да би доказале како је турска влада издала своје савезнике и заједничке одлуке донете у Букурешту да земље Балканског пакта остану неутралне у сукобу великих сила, те да Балкански споразум више не постоји.¹³⁵⁰ Криза у односима међу балканским савезницима биће један од терета који је кнез Павле понео са собом приликом посета Риму и Берлину у мају и јуну 1939. године.

Кнез је у пратњи Цинцар-Марковића прво боравио у Риму. У разговорима који су вођени са грофом Ђаном 10. маја Југословени су одлучно иступили против Турске и

¹³⁴⁸ *Tajni arhiv grofa Ciana (1936 – 1942)*, 299.

¹³⁴⁹ Споразум између Турске и Француске биће потписан 23. Јуна 1939, након што су Французи предали Турској спорни сиријски санџак Александрету. Према: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 384.

¹³⁵⁰ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, 86 – 102.

предлагали формирање блока између Југославије, Румуније и Бугарске упереног против Анкаре. Ћано је са кнезом Павлом разговарао и приликом флотне параде и кнез му је тада покушао објаснити разлоге пада Стојадиновића. Према Ћану, кнез је тада саопштио да је осим тога што је дошло до расцепа у ЈРЗ Стојадиновић вршио финансијске малверзације и прикупио знатне своте на рачунима у иностранству.¹³⁵¹

У међувремену између посете Риму и Берлину део златних резерви југословенске Народне банке по налогу кнеза Павла склоњен је у Лондон. Резерве од укупно 3.672 златне полуге у 918 сандука су пристигле у Портсмаут разарачем *Београд* 20. маја 1939. године.¹³⁵² И ако се о овој операцији ни у Италији ни у Немачкој ништа није знало све до јула 1939. године у Риму се Београду ипак није веровало. Тако је пред кнежеву посету Берлину немачки посланик у Риму Макензен пренео Ћанову молбу у име Мусолинија да се у Немачкој изврши притисак на кнеза и Цинцар-Марковића да се недвосмислено изјасне о југословенској политици према силама Осовине. Пошто су према Макензену Југословени код Италијана изазивали велико неповерење, Ћану је било битно да се њихова политика тачно разјасни било у позитивном, било у негативном смислу по Осовину.¹³⁵³

Ове италијанске жеље наћи ће места у разговору који је кнез Павле водио са Хитлером 5. јуна 1939. године у присуству фон Рибентропа и Цинцар-Марковића. Кнез Павле и Александар Цинцар-Марковић боравили су у званичној посети Берлину од 1. до 5. јуна 1939. године. Вече пред полазак за Берлин кнез је примио британског посланика Кемпбела на његов захтев, док се следећег дана Британац састао и са министром иностраних послова Цинцар-Марковићем. Британске сугестије ишле су на то да Југославија не потписује никакав пакт о ненападању са Немачком са образложењем да ће Немци вероватно покушати да у њега убаце и неке услове који би изменили цео карактер пакта. Југославија је по Кемпбелу била сигурна све док је чувала своју независну позицију, али ако једном прихвати услове њена позиција ће се показати неиздржива. На дан одласка кнеза и Цинцар-Марковића за Берлин британског посланика посетио је и новонаименовани посланик у Лондону Субботић који је пре тога био на консултацијама

¹³⁵¹ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 105 - 106.

¹³⁵² AJ, 797 – 14; Извештај другог вицегувернера – гувернеру Народне банке Краљевине Југославије, Београд, 4. јун 1939. године.

¹³⁵³ AA PA, R – 103320; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von Mai 1936 bis August 1939; Telegramm Nr. 218 vom 30. Mai 1939, Geheim, Rom, den 31. Mai 1939.

код кнеза Павла и министра спољних послова. Говорећи о могућем немачком притиску да Југославија иступи из Друштва народа, Субботић је Британцу рекао да је посаветовао Цинцар-Марковића да на тај притисак одговори да се место у Савету Друштва народа на коме се налазила Југославија додељује уједно и земљама Мале Антанте, те да земља нема право из тих разлога да га самоиницијативно напусти.¹³⁵⁴

Са немачке стране основни циљ посете био је обезбедити неутралност Југославије у случају рата у који би била увучена Осовина, са обавезом за широко снабдевање сировинама и даљим проширењем економских односа у време мира.¹³⁵⁵ Поред тога постојали су и лични разлози пошто је кнегиња Олга била рођена сестра војвоткиње Марије од Кента која је била у блиским родбинским везама са енглеским краљем Ђорџем VI. Према хитлеровом ваздухопловном ађутанту фон Белову то сродство играло је нарочиту улогу пошто су у посети вођи националсоцијалистичке Немачке по први пут били чланови британског краљевског дома.¹³⁵⁶ Из тих разлога Хитлер је учинио све како би импресионирао Југословене. Немци су потрошили преко 30 милиона РМ за декорације, мобилисали су 30.000 војника из јуришних одреда за службу безбедности, изложили на хиљаде портрета Хитлера и кнеза Павла и публиковали у новинама и специјалним издањима часописа дуге и похвалне чланке о Југославији, тако да је према Ј.Б. Хоптнеру немачки народ четири дана био занесен „југословенском чаролијом“. Организовани су многобројни банкети и приједи праћени разменом одликовања, уз параде немачке оружане силе, њеног људства, тенкова и авиона.¹³⁵⁷ Хитлер је чак наредио да се у потпуности реновира и опреми дворца Белви у Тиргартену предвиђен за смештај високих југословенских гостију.¹³⁵⁸ Према сећањима немачког војног аташеа, генерал-мајора Морица фон Фабер ди Фора који је као пратња кнеза Павла и кнегиње Олге дошао у Берлин из Београда, званична посета је почела великим пријемом у Канцеларији Рајха. Том приликом се Хитлер трудио да остави утисак доброг домаћина на југословенски регентски пар. Хитлер се постарао да на пријему продефилује врх немачког државног

¹³⁵⁴ PRO, FO 371/23884, R 4708/409/92; Strogo poverljivi izveštaj poslanika u Beogradu Campbella državnom sekretaru Lordu Halifaxu, Beograd, 5. Jun 1939; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji* (priredio Živko Avramovski), III (1939 – 1941), Beograd, 1996, 138 - 140.

¹³⁵⁵ О контексту посете видети више: Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, 129 – 132.

¹³⁵⁶ Н. фон Белов, *Ја бих адјутантом Гитлера*, 207.

¹³⁵⁷ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 208 - 209.

¹³⁵⁸ Н. фон Белов, *Ја бих адјутантом Гитлера*, 207.

апарата, Геринг за то да буде присутан врх Ваздухопловства а фон Рибентроп за присуство цвета немачке високе аристократије на челу са грофицом Теринг, сестром кнегиње Олге. Следећег дана пријем је приредио министар спољних послова фон Рибентроп у хотелу *Кајзерхоф*, док је увече Хитлер са гостима присуствовао оперској представи Вагнерових *Мајстора певача*. Од трећег дана посета је према сећањима фон Фабера ди Фора добијала све више милитаристички карактер. У хотелу *Адлон* у којем се одржавао пријем за југословенски кнежевски пар све је подсећало на војнички логор. Тамо се појавила *Шпанска легија*, која је стајала у почасном шпалиру пред кнезом и требала да покаже Берлинцима слику моћи Трећег Рајха. Увече трећег дана посете Геринг је приредио огроман пријем у замку Шарлотенбург. На пријему су са изузетком Хитлера били присутни све личности од значаја у Трећем Рајху, а такође и стртане дипломате, људи из позоришног и филмског живота. Доминирали су наравно међу њима представници немачког Ваздухопловства, док је 2.500 војника из пука *Херман Геринг* обучених у црвене дуге фракове са ешарпама стајало у свечаном шпалиру дуж степеница. Вече се завршило са огромним ватрометом који је по сећању Фабера оставио непријатан утисак на југословенски кнежевски пар.¹³⁵⁹ Четвртог дана посете кнезу Павлу је у пратњи Геринга у Деберицу приказана противавионска артиљерија различитих калибара као и борбена и извиђачка авијација. Ловачки авиони ескадриле *Рихтхофен* извели су пробни лет и приказали висок ниво обучености за борбу. На крају је кнез посетио Ратну школу Ваздухопловства и Ваздухопловну академију у Гатову.¹³⁶⁰ Последњег дана посете организована је велика војна парада. Булевер *Утен ден Линден* подсећао је на огроман војни полигон, док је све личило на пробну мобилизацију.¹³⁶¹ Пред Хитлером и кнезом продефиловала је војска која је представљала импозантну снагу по броју, држању и наоружању, сећао се као очевидац и министар Двора Милан Антић, те није било лица кога та слика није одушевила или забринула.¹³⁶² На кнеза је очигледно требало оставити утисак огромне војне моћи нове Немачке, након чега је уследио кључни разговор са Хитлером.

Према сведочењу Хитлеровог ваздухопловног ађутанта фон Белова Хитлер се надао да ће садржај разговора са кнезом на брожљиво одабране теме бити пренешен

¹³⁵⁹ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht...*, 207, 242 - 251.

¹³⁶⁰ *Militärwochenblatt*, № 51, Berlin, den 16. Juni 1939, III.

¹³⁶¹ M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht...*, 250.

¹³⁶² А САНУ, Фонд Милана Антића, 14387/8497.

Енглезима.¹³⁶³ Разговор је почео Хитлеровом изјавом да је спреман да како економски тако и политички спроводи пријатељску политку према Југославији. Кнез је узвратио да код њега постоји иста жеља када су у питању односи са Немачком. Хитлер је даље изнео да је Немачка везана на живот и смрт пактом са Италијом¹³⁶⁴ и затим се осврнуо на италијанске интересе рекавши да за италијанску владу не би било без значаја уколико би Југославија учинила један јасан гест којим би отворено показала своју пријатељску политику према Осовини. Фон Рибентроп је затим појаснио да би један такав гест могао бити југословенски излазак из Друштва народа. Након тога је уследио подробен разговор између два министра иностраних послова у вези са даљим развојем ситуације у Балканском савезу. Како је немачки министар спољних послова објаснио Цинцар-Марковићу, турски преседан довео је до тога да је јасано опредељење Југославије постало неопходно. Кнез Павле објаснио је да се Југославија тренутно прилично дистанцирала од Друштва народа, као и да он није противан томе да земља временом из њега иступи. Фон Рибентроп је потом предложио Цинцар-Марковићу да Југославија напусти Друштво народа већ у току јуна месеца. Цинцар-Марковић је на то рекао да му се чини да ће тај корак бити тешко спроводљив пре 1. септембра. Југословени су обећали да ће то питање подробно размотрити и убрзо након тога је требало очекивати да ће земља напустити ту међународну организацију. У вези са Балканским савезом Цинцар-Марковић је изнео да ће предложити румунском министру иностраних послова Гафенкуу да се приликом предстојеће посете Анкари заложи за брисање члана 6. турско-енглеског споразума. Он је са Гефанкуом договорио да овај иступи са предлогом измене енглеско-турског споразума. Фон Рибентроп је изразио сумњу да ће Графенку бити у стању да врати Турску на заиста неутралну позицију. Цинцар-Марковић је обећао Немцима да ће Југославија настојати на томе да Балкански савез остане на неутралној позицији, те да ће у случају да то није могуће захтевати од Турске да из њега изађе. Након тога Хитлер је још једном подвукао колико је важно да се Југославија јасно одреди према Осовини. За то су по њему постојала два разлога. Јасан став по том питању довео би по њему до консолидације унутрашње ситуације у Југославији. Када постане јасно да силе Осовине стопостотно подржавају опстанак Југославије у њеној постојећој форми и залажу се за *status quo*, отпашће по

¹³⁶³ Н. фон Белов, *Ја бих адјутантом Гитлера*, 207.

¹³⁶⁴ Немачко-италијански уговор о офанзивном војном савезу познатији под називом *Челични пакт* потписан је 22. маја 1939. у Берлину. Видети више: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, 385 – 387.

Хитлеру сама по себи жеља Хрвата и Словенаца за одвајањем, пошто ће им постати јасно да не могу рачунати ни на какву помоћ из иностранства с тим у вези. Тиме ће такође Италија изгубити сваки интерес да подржава мађарски иредентизам. Нова Велика Мађарска би вероватно обновила стару Хабзбуршку политику на Јадрану у новом облику. Због тога би интересу Италије више одговарала једна снажна Југославија. Међутим Италија је морала по Хитлеру имати гаранције да ће једна таква снажна Југославија спроводити пријатељску политику према њој. Уколико таква сигурност не буде обезбеђена, нико није могао претпоставити шта би импулсивни Дуче могао предузети једнога дана. Такође је само по себи било разумљиво, да с обзиром на француско-енглеско непријатељство према њој, Италија мора јасно знати које ће од својих суседа посматрати као пријатеље а које као непријатеље. Кнез Павле је на то објаснио да он већ годинама спроводи политику пријатељства како према Немачкој тако и према Италији, и ма да су му западне демократије тај избор знатно отежавале, он је изјавио да ће у сваком случају наставити тим путем. Хитлер је затим изнео сопствене погледе на општу политичку ситуацију у свету и говорио о повољној позицији у којој су се тада налазиле силе Осовине. Он је затим поменуо многобројне понуде које је у своје време учинио Енглеској, које су међутим увек биле саботиране са британске стране. Након тога је фон Рибентроп у одвојеном разговору са Цинцар-Марковићем изнео да је турска политика у том моменту била потпуно неразумна. Уколико се Турска у будуће јаче повеже са Француском и Британијом Балкански савез постаће немогућа конструкција. Одвајање Југославије од Турске било би под таквим околностима пре или касније, по фон Рибентропу, неопходно. Он је још једном подвукао да је у интересу Југославије да отворено покаже да је за Осовину кроз напуштање Друштва народа. Југословенски министар спољних послова истакао је да ће Југословени озбиљно размотрити то питање. Приступање Југославије Антикоминтерна пакту такође тренутно није било изводљиво јер се тај пакт у Југославији тумачио као анти-руски. У Југославији су наиме од давнина постијале веома распрострањене везе са старом Русијом па због тога пакт тренутно не би био популаран. На питање Цинцар-Марковића да ли је Немачка спремна за закључење кредита од 200 милиона РМ фон Рибентроп је објаснио да ће се он лично заложити за његов позитиван исход. Након тога он се осврнуо на положај Фолксдојчера у Словенији. Цинцар-Марковић је обећао да ће се то питање размотрити. Он је затим изнео жалбе у вези са појединим

настојањима Немаца у Словенији и поменуо лош утицај новог немачког конзула у Марибору. Рибнтроп је на крају изнео запажања о тренутној стратегијској ситуацији у којој су се налазиле силе Осовине. Оне по њему нису желеле никакав конфликт, али су биле спремне уколико на то буду принуђене да се боре, без обзира да ли ће један такав конфликт трајати три месеца или 10 година.¹³⁶⁵

Војна моћ Немачке требала је да остави утисак и на друге припаднике југословенске делегације. Из тих разлога је генерал Боденшац, понесен и одушевљен манифестацијом нове немачке силе која је само делимично била предочена свету крајње отворено причао југословенском министру Двора Милану Антићу о броју оклопних и моторизованих дивизија које су биле формиране и које су у формирању, о програму наоружања и роковима његовог завршетка. Он је том приликом изнео и да немачка војска са новим наоружањем врши обуку и маневре дуж француске границе на местима и у областима где противна страна не очекује војне операције. Говорио је и како ће Немци са 800 авиона пронаћи енглеску флоту ма где се она крила и да ће је уништити из ваздуха.¹³⁶⁶ Немачки официри били су прилично отворени и предусретљиви и према другом члану југословенске делегације, генералу Николи Христићу, првом ађутанту краља Петра II. Христић је по кнежевом налогу, у пратњи једног немачког пуковника из Врховне команде КоВ-а (ОКН) посетио британског војног изасланика у Немачкој Далија 5. јуна. Том приликом је након разговора о неким детаљима у вези са војном парадом која је генерала Христића веома импресионирала, на питање Далија о утисцима о Хитлеру одговорио да је кнез Павле увек гајио дубоко дивљење према фиреру и ономе што је учинио да спаси Немачку од комунистичке опасности. Он је такође саопштио Енглезу да немачки официри који су по њему били сјајни, отворени и искрени, очекују да се формира 160 дивизија након чега ће моћи сигурним гласом да разговарају са својим француским и енглеским колегама. Према Христићевим проценама Немачка је тада располагала са 100 дивизија и опремом бивше чехословачке војске за формирање још 30.¹³⁶⁷ Овај детаљ свакако указује

¹³⁶⁵ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 528 - 530; Aufzeichnung des Reichsaußenministers, RM Nr. 33, Berlin, den 7. Juni 1939: Aufzeichnung über den Empfang des Prinzregenten Paul beim Führer in Anwesenheit des Reichsaussenministers und des Jugoslawischen Aussenministers Cincar-Markovitsch am 5. Juni 1939 – Nachmittags. Исто и: Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 208 – 210; *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 232 -235; Dokument br. 56.

¹³⁶⁶ А САНУ, Фонд Милана Антића, 14387/8497.

¹³⁶⁷ PRO, FO 371/23884, R 4694/409/92; Izveštaj vojnog izaslanika u Berlinu Dalja ambasadoru Hendersonu, Berlin, 5. Jun 1939; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 136.

на жељу кнеза Павла да игра посредничку улогу између Немаца и Британаца и да између њих нађе заједнички интерес усмерен против СССР-а уместо једних против других. Присуство немачког пуковника у пратњи генерала Христића свакако указује на индиције да је с тим у вези постојала и немачка сагласност.

Након ове посете и југословенска и немачка страна обавестили су своја дипломатска представништва у иностранству релативно штуро о садржају разговора који су вођени. За Немце су била важна четири пункта: да је Југославија изразила спремност да следи политику пријатељства с Немачком и Италијом, да ће се земља дистанцирати од Друштва народа и да постоји могућност да у скорије време иступи из те међународне организације, да ће Југославија држати Балкански савез у позицији неутралности и да ће у случају будућег чвршћег везивања Турске за Британију и Француску размотрити или изbacивање Турске из савеза или југословенско иступање из њега. Такође и приступање Југославије Антикоминтерна пакту није било могуће јер пакт није био популаран због братских осећања према Русима. Немачким дипломатским представницима било је такође предочено и да никакви споразуми нису потписани.¹³⁶⁸ Како је турска политика представљала битан део разговора у Берлину југословенска дипломатска мисија у Анкари извештена је да је посета кнеза намесника Немачкој протекла у атмосфери потпуне срданости и пријатељства, те да је подвучено поштовање међусобних граница као и југословенске неутралности у случају ангажовања Немачке у једном сукобу између великих сила. Немачка према допису није тражила ништа од Југославије осим лојалног суседства и размене привредних продуката. Истакнуто је такође да Немачка нема никаквих аспирација према Балкану осим интереса за привредном сарадњом као и велико незадовољство водећих личности Рајха енглеско-турским споразумом, те да је немачка влада имала намеру да размотри ситуацију у погледу раније одобреног кредита за увоз из Турске. Од осталих питања истакнуто је и колонијално питање као и неразумевање Енглеске да у томе задовољи Немачку.¹³⁶⁹ Након посете и Рибентроп је информисао италијанског посланика у Берлину Атолика о томе да је приступање Југославије антикоминтерна пакту „бар за сада“ искључено и да остаје као тема њен излазак из

¹³⁶⁸ AA PA, R – 103324; Besuch des Prinzregenten Paul von Jugoslawien in Deutschland im Juni 1939; Pol. IV 45; von Weitzäker an die in der Anlage bezeichneten Missionen, Telegramm, Berlin, den 9. Juni 1939.

¹³⁶⁹ AJ, 370 – 31 – 24; Цинцар-Марковић – посланству Анкара, МИП, ш.п. Стр.Пов.бр. 987; Београд, 11.06.1939 – Анкара, 14.06.1939.

Друштва народа, на чему је даље требало да ради Геринг који је играо улогу домаћина за време посете кнеза Павла и био с њим стално у контакту. Рибентроп је од Италијана тражио да подрже ову акцију и да италијанска влада извести Београд да би излазак Југославије из Друштва народа био добро примљен у Риму.¹³⁷⁰

Након кнежевог повратка из Берлина он је у двочасовном разговору известио и британског посланика Кемпбела о својој посети Немачкој. Кнез је на основу сопствених импресија које је пренео Британцима био мишљења да Немци не желе рат још две до три године и као разлог за то навео Рузвелтов мандат у Белој кући.¹³⁷¹ Хитлер је на кнеза оставио утисак да жели да буде разуман у вези са Данцигом. С друге стране он је изнео да немачке вође не верују да би Британија ушла у рат због Данцига и поред гаранција, те да међу њима постоји стална тенденција омаловажавања британског наоружања. Хитлер му је такође испричао да се боји да ће Мусолини улетети у неки исхитрени чин који би могао да провоцира рат, те да би могао да нападне британску флоту у Медитерану. Хитлер је такође изјавио и да није ништа знао о окупацији Албаније све до неколико сати пре окупације што је потврдио и Рибентроп. У више наврата кнез Павле је рекао да су немачке вође љуте на Енглеску која је одбацивала сва њихова приближавања, те да су му изгледали као неуротичари који пате од неузвраћене љубави. Хитлер се такође посебно горко жалио због Англо-турске декларације. Он је рекао да је чуо од једног шпанског рођака кнегиње Олге да Италијани веома вредно помажу новцем и другим средствима фалангистички покрет у Шпанији у нади да ће спречити рестаурацију монархије и изградити фашистичку државу. Он је изразио негодовање због тога што Британија није више учинила за Шпанију, додавши да није добро борити се против Мусолинија у гуменим рукавицама, већ да треба употребити сопствено оружје. Кнез је предлагао Британцима ангажман против Мусолинија не само у Шпанији већ и у Италији, где се по њему могло лако изазвати незадовољство режимом. Кнез је у поверењу изнео британском посланику да је чуо из поузданих извора (не из Берлина) да напредују немачко-совјетски контакти и да их води генерал Јан Сирови који непрестано путује од Берлина до

¹³⁷⁰ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, 130.

¹³⁷¹ Амерички председник Франклин Делано Рузвелт је у говору одржаном у Сенату 14. Априла 1939. Истакао да САД неће бити све једно да ли ће у осталим деловима света владати мир и принципи међународног права или беснети милитаризам и агресије. Наредног дана се обратио писменом поруком Хитлеру и Мусолинију тражећи од њих изјаве да у наредних десет године њихове земље неће напасти ни једну од 29 држава чији је списак био приложен. Према: Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига...*, 384.

Москве.¹³⁷² С обзиром на садржај овог разговора јасно се да закључити да је кнез наставио са ангажовањем на покушајима енглеско-немачког зближавања на основама страха од ширења болшевизма, те да је главна оштрица кнежевих исказа била уперена против Италије.

Након посете и фон Херен је 20. јуна извештавао, да је њена организација оставила најбољи утисак на све политичке кругове од утицаја у земљи и уверила их у искреност и дугорочност пријатељског става великог немачког суседа према Југославији. То побољшање расположења према Немачкој није по фон Херену било за потцењивање. Немачки посланик је сматрао да ће док год буде постојало уверење да политичке трзавице међу великим силама морају довести до светског рата, страх да би Југославија могла да буде увучена у тај будући конфликт превазилазити све остале страхове. Југословенска јавност је стога по фон Херену желела продубљивање пријатељских односа са силама Осовине само толико, колико то захтева безбедност југословенске државе. Његов закључак био је да због тога не би требало страховати да ће Југославија напустити политику неутралности у случају сукоба. По фон Херену међутим, било који корак југословенске владе који би у јавности могао бити виђен као оптирање за силе Осовине стајао је још увек у супротности са жељама народа и наишао би на велико противљење.¹³⁷³ Пошто су Југословени обећали да ће у питању односа Турске са Балканским споразумом одржавати сталан контакт са Немачком и консултовати се о даљем развоју тог проблема тај став оставио је на Хитлера и Рибентропа утисак да је југословенска влада спремна да заиста следи жеље Осовине и да је њене сврставање на ту страну само питање времена.¹³⁷⁴ Кнез се из Немачке вратио импресиониран оним што је видео. По повратку у Београд наредио је југословенском Генералштабу да у споразуму са Грчком припреми за случај рата напад на италијанске положаје у Албанији, да организује одбрану Солуна као будућег мостобрана за савезничко искрцавање и стварање заједничког балканског фронта.¹³⁷⁵ Када су у лето 1939. немачко-пољске тензије око Данцига постале све израженије кнез Павле је

¹³⁷² PRO, FO 371/23885, R 5148/409/92; *Privatno poverljivo pismo poslanika u Beogradu Campbella državnom sekretaru Lordu Halifaxu*, Beograd, 14. jun 1939; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 141 - 142.

¹³⁷³ AA PA, R – 103320; *Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von Mai 1936 bis August 1939*; Pol. IV 41; *Deutsche Gesandtschaft, Tgb.Nr.1790/39 Pol.2 Nr.1, Politischer Bericht*; Betrifft: Die Stimmung der Bevölkerung gegenüber Deutschland nach dem Staatsbesuch des Prinzregentenpaars in Berlin, Belgrad, den 20. Juni 1939.

¹³⁷⁴ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, 132.

¹³⁷⁵ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 116.

поставио убеђен да је рат био неминован. Он је стога послао генерала Петра Пешића на консултације у Париз и Лондон у јулу 1939. године.¹³⁷⁶ Пешић се у Паризу састао са генералом Гамленом три пута. Он му је објашњавао југословенску ситуацију и потребу да у почетку рата земља остане неутрална, те да је у заједничком интересу да се југословенска војска очува нетакнута, па да се у подесном моменту употреби, него да је Немци и Италијани одмах на почетку рата приморају на одступање и заузму већи део Југославије и одатле црпу ресурсе за њихове војне потребе.¹³⁷⁷ Гамлен му је том приликом саопштио да ће Француска отворити солунски фронт и подржати Југославију.¹³⁷⁸ Када је кнез после тога пролазио кроз Париз на путу за Лондон, Пешић је ушао у кнежев вагон на станици где се воз задржавао да реферише о својој мисији.¹³⁷⁹ Према Пешићу, француски генералштаб био је свестан да ће у прво време сва тежина рата пасти на њих, али су били убеђени да ће уз помоћ утврђења и Пољске издржати и створити време до доласка енглеских трупа. Пешић се повољно изразио о ономе што је видео у Француској. Старешински кадар по њему био је на високом нивоу, са великим самопоуздањем и вером у себе, као и са ратним искуством, војник одличан као борац, земља утврђена најбоље могуће и ратна спрема добра. Француски генералштаб сматрао је такође да ће Немачка имати у рату 125 – 130 дивизија а Италија око 50. Квалитет немачке војске по њима није био онако добар као 1914. године, јер није било довољно извежбаних резервиста, док је и старешински кадар био знатно гори. Сем тога сматрали су да је и морал немачке војске слаб, јер је народ незадовољан диктатуром. По Французима је било назнака да није искључено да у рату избије незадовољство против Хитлера, па и револуција. У Лондону је Пешић наишао на исто разумевање за држање Југославије у будућем рату као и у Паризу. Он је приметио да војничка ситуација енглеске војске није била толико добра као код Француза, али се похвално изразио о енергичном раду на опремању војске који је почео од марта месеца 1939. По Пешићу енглеска војска требала је бити спремна за офанзивна дејства тек за нека три месеца а по неким проценама тек до краја 1939. године. Заједнички ратни план савезника оценио је ипак са бојазношћу да у њему нема оптимизма.¹³⁸⁰ По

¹³⁷⁶ J. B. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 210 - 211.

¹³⁷⁷ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 116.

¹³⁷⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija – Francuska između dva rata.*, 416

¹³⁷⁹ А САНУ, Фонд Милана Антића, 14387/8695.

¹³⁸⁰ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 116 - 117.

повратку у земљу, Пешић је својим пријатељима у Београду изразио сумњу у победу француске војске.¹³⁸¹

Кнез је затим на позив британског суверена краља Џорџа отпутовао 17. јула у приватну посету Лондону, где се задржао до 2. августа.¹³⁸² Већ првог дана његовог боравка у Британији до немачког министарства спољних послова доспеле су гласине из бугарских и мађарских извора о приближавању Југославије западним силама. Те гласине говориле су о француским и енглеским кредитима за наоружање, слању југословенских златних резерви за Лондон и интензивнијој и успешнијој пропаганди западних сила у Југославији. Примећено је такође да је југословенски посланик у Риму Бошко Христић који је увек имао пријатељско држање према Осовини након повратка из Београда променио понашање. У допису послатом посланству у Београду за Немце је било нарочито важно проверити тачност информације о слању златних резерви за Лондон.¹³⁸³ Из посланства у Београду је потврђено да су били у току покушаји Француске и Енглеске да привуку Југославију на своју страну. Југословенску спољну политику која је била у интересу Немачке није подржавала већина становништва и војска који су нагињали западним силама. Француска и Енглеска трошиле су према истом извору значајне суме за пропагандне сврхе у Југославији. Говорило се и о издашним донацијама владајућој партији, што се ипак није могло доказати. Спомињали су се и разговори о кредитима за наоружање, који су још били у току тако да ни један уговор још увек није био закључен. Због недовољне опремљености југословенске војске Југославија је била решена да што пре набави наоружање где год је то било могуће. Знак нервозе, нарочито у војним круговима представљали су убрзани радови на утврђивању на границама према Немачкој и Италији. Гласине да се ови радови изводе уз помоћ француских официра требало је још проверити. Запажено је да је 17. јула у Београду виђен и шеф обавештајне службе француског ратног ваздухопловства. Закључак извештаја био је да знаци удаљавања Југославије од западних сила нису примећени. Влада која је желела да избегне свраставање

¹³⁸¹ А САНУ, Фонд Милана Антића, 14387/8695.

¹³⁸² PRO, FO 371/23884, R 3185/409/92; . Izveštaj A. Cadogana, Forighn Office A. Hardigu, Bakingemska palata, London, 2. Jun 1939; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 132.

¹³⁸³ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 781 - 782; Der Leiter der Politischen Abteilung an die Gesandtschaft in Belgrad, Nr. 183 vom 17.07, Berlin, den 17. Juli 1939.

у сукобу између великих сила налазила се под великим притиском споља и изнутра, што је важило и за кнеза намесника који се налазио у Лондону.¹³⁸⁴

Неколико дана касније фон Херен је писао са Бледа да је сазнао како је југословенска Народна банка средином марта те године, због страха од општеполитичких тензија изазваних решењем чешког проблема послала злато у Лондон. До ближих информација о томе фон Херен није успео да дође. У вези са разлогом путовањем кнеза Павла у Лондон, посланик је сматрао да је реч о путовању приватне природе.¹³⁸⁵ Посланик је ипак сматрао да ће кнез сигурно радо искористити прилику за успостављање личних контаката политичке природе у Лондону. Фон Херен је био убеђен да он као и раније има јаку жељу да допринесе попуштању затегнутости у немачко-енглеским односима, и да ће се трудити да у Лондону послужи том циљу колико год то буде било могуће. Утисци које је стекао у Берлину играће по њему при томе посебну улогу. Посланику је било јасно да ће Енглези покушати све да кнеза убеди да прихвати виђење међународних односа у складу са енглеским ставовима. Фон Херен је веровао да су енглески покушаји да придобију Југославију за њихову политику заокруживања осуђени на неуспех, пошто је опасност која би из тога проистекла за Југославију била очигледна. И кнезу Павлу и Цинцар-Марковићу било је то, према мишљењу посланика, потпуно јасно. Такав став две најважније личности од утицаја на југословенску спољну политику представљао је по њему сигурну гаранцију за даље одржавање југословенске политике неутралности. Мишљење да се Југославија излаже животной опасности уколико се упусти у политичке калкулације против Осовине делили су сви политички кругови од утицаја у земљи као и војска. Супротни ставови које је је износила левичарски настројена штампа нису, по фон Херену, имали никакву одлучујућу улогу у југословенском друштву. Уколико би, сматрао је он, Немачкој пошло за руком да и поред живе енглеско-француске пропаганде ослаби везе Југославије са западним демократијама и извуче је из њиховог загрљаја, она је морала рачунати са тенденцијом да ће земља избегавати и свако даље јачање веза са Осовином. Југословенска спољна политика је не једном истакла да је њен циљ да што је дуже могуће не буде увучена у размерице између великих сила и уколико дође до једног

¹³⁸⁴ AA PA, R – 103318; Allgemeine auswärtige Politik von Mai 1936 bis 31. Dezember 1940; Jugoslawien, Bd.1; Telegramm, Nr.212 vom 18.07, Pol. IV 4184, Belgrad, den 18. Juli 1939.

¹³⁸⁵ Један од двојице синова кнеза Павла који се школују у Енглеској, морао је, по сазнању фон Херена, да се подвргне операцији младежа,приликом које је кнез намесник жело да буде присутан. Родитељи су такође добили прилику да синове доведу у Југославију да тамо проведу распуст.

општеевропског конфликта, насупрот претходном искуству, по први пут осигура за Југославију улогу ратног профитера. Због тога су у сопственом интересу спремни да у случају конфликта између великих сила своје производе продају на оним тржиштима где су се они продавали и у време мира, али да ће се одлучно супротставити свему што би водило напуштању позиције неутралности.¹³⁸⁶ Када је у питању злато, већ 25. јула посланство у Београду дошло је до сазнања да су југословенске златне резерве у 12 вагона послате као војни транспорт у Зеленику где су укрчане на разарач «Београд» са којим су транспортоване у Енглеску. Из поузданих извора отправник послова Фајне је сазнао да резерве неће трајно остати у Енглеској већ да ће бити пребачене у Канаду.¹³⁸⁷

По доласку у Лондон кнез се 19. јула састао на ручку у Бакингемској палати са Чембрленом и лордом Халифаксом. Југословески посланик је по налогу кнеза обавестио свог немачког колегу да та посета неће ни у ком случају утицати на пријатељске односе измеђи Југославије и Немчке и да она има пре свега приватан карактер. Кнез се с тим у вези трудио, како је објашњено амбасадору Дирксену, да водећим енглеским личностима појасни политику Немачке. На балу који је приређен у част кнеза Павла и кнегиње Олге кнез се у дужем разговору захвалио немачком посланику на срдчности којом је био обасут приликом боравка у Берлину и још једном нагласио да је посета Лондону приватне природе.¹³⁸⁸

Међутим, и ако је посета кнеза Павла Британији приказивана као строго приватна, он се 20. јула састао са британским државним секретаром за спољне послове лордом Халифаксом. Поред разговора о политичким кредитима, испоруци авиона и платном споразуму са Југославијом, те односима Југославије са суседима и земљама Балкана (Мађарска, Румунија, Бугарска и Турска) сам кнез Павле показао је забринутост за исход рата на Медитерану ако га буде било. Он се интересовао да ли ће британска морнарица бити у стању да прекине италијанске комуникације са Албанијом. Он је изнео и то да ће се Југославија борити буде ли нападнута, али да ће бити прегажена, те да много зависи од

¹³⁸⁶ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 795 - 796; Der Gesandte in Belgrad, z.Zt. Bled an das Auswärtige Amt, J.Nr. 7 vom 20.07, Bled, den 20. Juli 1939. Betrifft: Die jugoslawische Außenpolitik. Видети такође и: Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, 317 – 318.

¹³⁸⁷ AA PA, R – 103318; Allgemeine auswärtige Politik von Mai 1936 bis 31. Dezember 1940; Jugoslawien, Bd.1; Deutsche Gesandtschaft Tgb..Nr. 2258/ 39 Pol 1., Belgrad, den 25. Juli 1939; Inhalt: Jugoslawien und die Großmächte.

¹³⁸⁸ AA PA, R – 103320; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von Mai 1936 bis August 1939; Auswärtiges Amt, pol. IV 4282, Luftposttelegramm aus London vom 20. Juli 1939.

тога шта би Британци могли да ураде против Италије. Халифакс је изнео уверавања о снази британске флоте као и да би вероватно Египат био највише угрожен. Кнез је препоручио Британцима да поведу рачуна и о могућности да Немци пошаљу велка појачања у ваздушним снагама да би помогли Италији у северној Африци. Затим се прешло на дискусију о немачким намерама. Кнез Павле је изнео да су се његове личне информације подударале са британским у вези са одређеним слабостима које могу да утичу на немачку војну снагу. Важније од тих примедби односиле су се на ваљаност армијског официрског кора, квалитет официра и већег дела материјала за снабдевање војске и ваздухопловства. Сетио се и разговора који је водио са Хитлером који је одбацио идеју да Немачка треба да се шири према Медитерану. Рекао је и да је Хитлер био огорчен на Пољску. Остао је при сумњама у Совјетску Русију, заузео позитиван став о југословенским тешкоћама, изразио наду да су га у Британији потпуно схватили и уверавао Халифакса да нема потребе да Британци сумњају у југословенску политику.¹³⁸⁹ Из свега се да видети да је оштрица кнежевог спољнополитичког става била уперена ка Италији. Немачка је изазивала мању забринутост због њене незаинтересованости за Медитеран, док је искористио и прилику да укаже на немачко незадовољство Пољском, као могућим пољем за концесије. Кнез је очигледно још увек покушавао да игра улогу помирителја између Берлина и Лондона.

Немачка је у међувремену наставила притиске на Југославију да напусти Друштво народа. У немачком министарству спољних послова то питање су поставили југословенском посланику др Иву Андрићу 25. јула. Андрић је рекао да ће се југословенска тактика с тим у вези састојати од повлачења југословенских делегата са политичких функција у Друштву народа. Требало је да буде повучен стални представник након одбијања места председавајућег савета Друштва у септембру и кроз неучешће у раду бројних комисија из чијег рада ће изостати југословенски представници из ових или оних разлога. Немци су изразили жељу да се Југославија повуче из Друштва народа у току лета 1939. године, али су након разговора дошли до закључка да тај потез треба очекивати у септембру.¹³⁹⁰ Последњег дана јула немачки отправник послова Фајне је у вези с тим

¹³⁸⁹ PRO, FO 371/23885, R 5964/409/92; . Izveštaj državnog sekretara lorda Halifaxa o razgovoru sa knezom Pavlom, London, 21. Jul 1939; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 184 - 187.

¹³⁹⁰ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 837 - 838; Aufzeichnung des Leiters der Politischen Abteilung, Berlin, den 25. Juli 1939.

добрио уверавања од Цинцар-Марковића да је Југославија начелно спремна да напусти Друштво народа и да само чека прави повод за тај корак. Он је сматрао да ће повод наћи на септембарском заседању у Женеви, где се требало говорити о Чехословачкој и Албанији. Када Енглеска и Француска покушају да спроведу непријатељску политику према Осовини, то ће бити показатељ да Југославији више није место у Друштву народа и тиме ће се моћи објаснити њено иступање. Ранији термин по Цинцар-Марковићу није био могућ.¹³⁹¹ Према Цинцар-Марковићу, то су биле сугестије немачке стране, док је много боље сачекати са одлуком септембарску сесију Друштва Народа, пошто би се тек тада могло видети да ли Друштво Народа постаје инструмент поротив Италије и Немачке.¹³⁹²

По повратку из Лондона кнез Павле се задржао на Брду код Крања, где је у посети боравио и кнежев пашеног војвода од Кента са супругом. О лондонској посети кнежевој немачког посланика обавестио је Цинцар-Марковић који је поновио да је посета имала строго приватан карактер без икакве политичке позадине. Он је истакао да је чињеница да нико у Лондону није вршио притисак на кнеза да утиче на промену југословенске политике. Након разговора са Чемберленом и Халифаксом кнез је стекао утисак да је код њих још увек постојала жеља за постизањем добрих споразумних односа са Немачком. Кнез је приметио да је читавом Енглеском владала ратна психоза, и став да енглески престиж мора да буде очуван и да се не допусти да икада више буде повређен једностраним насилним акцијама тоталитарних држава. Према кнежевом мишљењу и Халифакс и Чемберлен били су спремни да у случају добронамерних преговора учине битне уступке. Кнез намесник се трудио да те тенденције подржи ослањајући се на утиске које је понео из Берлина.¹³⁹³ За разлику од немачког посланика, кнез је наредног дана ипак лично примио отправника послова британског посланства Шона. Из његовог извештаја сазнајемо да је заједно са војводом од Кента на Брду код Крања боравио и други кнежев

¹³⁹¹ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 861 - 862; Die Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm Nr. 221 vom 31.07, Belgrad, den 31. Juli 1939.

¹³⁹² AJ, 341 –II/1939; Стр.Пов.Бр. 1321; Цинцар.Марковић – министру Двора на личност; Телеграм послат из Београда 31.07.1939 – стигао у Лондон 01.08.1939.

¹³⁹³ ADAP/D, VII, Die Letzten Wochen vor Kriegsausbruch (9. August bis 3. September 1939), Göttingen, 1950, 14; Der Gesandnte in Belgrad, z.Zt. Bled, an das Auswärtige Amt, J. Nr. 11, Bled, den 10. August 1939. Pol.IV 4699; Betrifft: Rückkehr des Prinzregenten aus London.

пашеног, гроф Теринг. Теринг је према Британцу искористио прилику да саопшти војводи од Кента како Британија никада не би требало да ступи у рат због Данцига.¹³⁹⁴

Делатност кнеза Павла у Лондону изазвала је велико подозрење у Берлину. Његова посредничка улога према Британцима играла је наиме у том тренутку све мању улогу с обзиром на напредак тајних преговора које су Немци водили са Совјетима. У исто време Југославија је могла послужити као мамац за укључење Италије у рат на Средоземљу и одвлачење пажње Британије од Пољске ка области утицаја која ју је више занимала, какав је био Балкан и Средоземље. Стога је приликом разговора који су вођени у Салцбургу 11. августа између фон Рибентропа и грофа Ћана, где је најављена неминовност сукоба Немачке са Пољском, немачки министар иностраних послова изјавио да Југославија није превише поуздана, те да је кнез Павле у Лондону развио делатност која је била отворено непријатељска према Осовини. Он је окарактерисао Југославију као веома слабу и пренео да Рајх жели да Италија искористи прилику пољске афере и да ликвидира спор са Југославијом у вези са Хрватском и Далмацијом. Ови ставови поновљени су и у разговору који је Ћано водио са Хитлером два дана касније у Берхтесгартену. Канцелар Рајха је изнео да се Италија налази у сличном положају према Југославији као Немачка према Пољској и да постоје сасвим прецизне назнаке да ће Југославија остати неутрална према Италији само дотле, док је положај Италије добар. Ако би пак дошло до потешкоћа, Југославија би је напала с леђа. Због тога је Хитлер саветовао Италији да искористи прву повољну прилику и раскомада Југославију окупацијом Хрватске и Далмације.¹³⁹⁵ Југославија је тако постала залагај којим је Хитлер хтео да привуче Мусолинија да уђе у рат, што су Италијани и поред „Челичног пакта“ потписаног 22. маја избегавали да учине.¹³⁹⁶ Већ првог дана Ћанове посете југословенски посланик Иво Андрић распитивао се о његовом боравку у Салцбургу, као и да ли је она у вези са питањем Данцига. Андрићу је одговорено да се треба навићи на то да се немачки и италијански министри спољних послова често састају, пошто је то постало уобичајено још од потписивања Челичног

¹³⁹⁴ PRO, FO 371/23885, R 6547/409/92; . Izveštaj otpravnika poslova u Beogradu Shona M. Ingramu, Foreign Office, Bled, 11. Avgust 1939; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 211 - 212.

¹³⁹⁵ *Tajni arhivi grofa Ciana (1936 – 1942)*, 312 – 316;

¹³⁹⁶ M. van Craveld, *Hitler's Startegy 1940 - 1941: The Balkan Clue*, 7.

пакта, те да ништа не може бити актуелнији повод за сусрет од Данцига. Андрић се такође распитивао и о боравку мађарског министра спољних послова Чакија у Салцбургу.¹³⁹⁷

Вест о овим разговорима изазвала је приличну узнемиреност на Балкану. Румунски председник владе Калинеску интересовао се код југословенског амбасадора у Букурешту средином августа да ли Југословени верују у могућност даљег италијанског продирања на Балкан, те да ли би се Југославија бранила ако Италија крене на Солун преко њене или грчке територије.¹³⁹⁸ Убрзо потом Андрићу је са немачке стране објашњено да је састанак Рибентроп – Ћано био потребан да би се манифестовали идентични погледи Немачке и Италије, те да би се уразумила Пољска и опоменули они који је подржавају. Порицало се да се радило о било каквој акцији против независности земаља на Југоистоку. У посланству су ипак приметили да су Немци избегавали да саопште било какав конкретан детаљ са састанка.¹³⁹⁹ Све то утицало је на кнеза Павла да упути хитну молбу Британцима за помоћ у обезбеђивању дефанзивног наоружања, а нарочито противтенковских и противавионских топова, како би се југословенска војска оспособила да се успешно одупре механизованим снагама које би могле бити бачене против ње. Кнез је такође замолио и за посредовање код француске владе по том питању уколико Енглези не би могли да му изађу у сусрет.¹⁴⁰⁰ Муслоини је тада ипак решио да не улази у акцију против Југославије.¹⁴⁰¹

У међувремену Хитлер је успео да склопи савез са СССР-ом, након чега се поново изменио његов став о балканским земљама. Након тога он је одлучио да реализује напад на Пољску у предвиђеном року па је Немачкој била потребна благонаклона неутралност балканских земаља.¹⁴⁰² Вест о савезу са СССР-ом је према извештајима немачког посланства у Београду одјекнула као бомба. Пријатељи Немачке ликовали су док су њени противници били снуждени и осећали се беспомоћно. Свуда се говорило о крају британске политике заокруживања и о вероватној предстојећој новој подели Пољске. Руководилац Политичког одељења југословенског МИП-а Милоје Смиљанић нагласио је у разговору са

¹³⁹⁷ AA PA, R – 103320; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von Mai 1936 bis August 1939; Deutsche Gesellschaft, Tgb.Nr.1790/39 Pol.2 Nr.1, Auswärtiges Amt, pol. IV 4661, Berlin, den 11. August 1939.

¹³⁹⁸ AJ, 370 – 21 – 406; МИП КЈ – посланству Анкара, Стр.Пов. бр. 1467/5, Београд, 23. Августа 1939.

¹³⁹⁹ AJ, 370 – 31 – 24; Стр.Пов. Бр. 1473, Цинцар-Марковић – посланству Анкара, 18.08.1939.

¹⁴⁰⁰ PRO, FO 371/23879, R 6692/173/92; . Šifrovan telegram odpravnik poslova u Beogradu Shona Foreign Office-u, Br. 13, Beograd, 22. Avgust 1939; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 227.

¹⁴⁰¹ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 107 - 108.

¹⁴⁰² Ž. Avramovski, *Balkanska antanta (1934 – 1940)*, 319 – 320.

немачким отправником послова Фајнеом да немачко-совјетски пакт представља потврду пред светом исправности политике коју је Југославија водила насупрот Турској, чија је читава спољнополитичка позиција у том тренутку лебдела у ваздуху.¹⁴⁰³

Након пакта најаве рата биле су све чешће и изгледније. У разговору са југословенским послаником у Анкари Илијом Шуменковићем немачки амбасадор фон Папен изнео је да је Хитлер решен да заврши са последњим остацима Версајског уговора, решавајући питање Данцига присаједињењем Немачкој, питање везе Рајха са Источном Пруском преко пољског коридора, као и питање колонија. Пакт са Русијом значио је да је у будућности немогуће да Енглеска изврши блокаду Немачке, чиме је по њему била постигнута равнотежа снага у Европи. Он је изнео да Немачка нема никаквих агресивних намера према балканским земљама и додао да ће у септембру ићи на отсуство у Немачку, ако не буде рата.¹⁴⁰⁴

У Југославији је крајем августа дошло и до постизања споразума у хрватском питању и формирања владе Цветовић-Мачек. Фон Херен је сматрао да нови кабинет у којем је на месту министра иностраних послова задржан Цинцар-Марковић а за министра војног наименован Милан Недић, представља гаранцију за наставак спровођења досадашње спољнополитичке линије Југославије. Нова влада у којој су по први пут били заступљени представници свих југословенских народа, по фон Херену, није имала више везане руке и била је у стању да се чврсто држи дотадашње спољне политике.¹⁴⁰⁵

Пред сам почетак непријатељстава између Немачке и Пољске југословенски посланик у Берлину Иво Андрић је немачком Министарству спољних послова, како се наводи, без икакве инструкције изнео став о будућем држању Југославије. Према Андрићу Југославија ће у складу са више пута поновљеним уверавањима заузети положај строге неутралности, док ће се југословенски министар иностраних послова трудити да земље

¹⁴⁰³ ADAP/D, VII, Die Letzten Wochen vor Kriegsausbruch (9. August bis 3. September 1939), Göttingen, 1950, 14; Der Geschäftstätiger in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm Nr. 231 vom 22.08, Belgrad, den 22. August 1939.

¹⁴⁰⁴ AJ, 370 – 30 – 335; Посланство Анкара – МИП Београд; шифровано писмо Пов.бр.528 од 26. августа 1939.

¹⁴⁰⁵ AA PA, R – 103318; Allgemeine auswärtige Politik von Mai 1936 bis 31. Dezember 1940; Jugoslawien, Bd.1; Telegramm Nr. 241 vom 27.08, Belgrad, den 27. August 1939;

Балканског савеза и Бугарска заузму исту позицију. Са немачке стране речено је Андрићу да се од Југославије очекује потпуна неутралност.¹⁴⁰⁶

4.1.1. Југословенска политика неутралности и Трећи Рајх

По избијању рата Југославија је одмах 2. септембра 1939. објавила неутралност у европском сукобу. И поред тога, већ наредног дана Французи су обавештени да је одобрен пролазак свих транспорта ратног материјала за Пољску кроз југословенску територију.¹⁴⁰⁷ У септембру 1939. кнез Павле је француском посланику Бружеру изјавио да ће Југославија ући у рат на страни савезника чим они заузму Солун, осигурају поморске везе са Југославијом и очисте Јадран и Средоземље од Осовине. Југославија је поред тога активно учествовала и у планирању британско-француске експедиције на Солун у зиму 1939 – 1940.¹⁴⁰⁸ С обзиром да се поред Пољске нашао у рату и са западним демократијама Хитлер није имао намеру да сам преноси рат на Балкан па је његова политика према балканским и подунавским државама била конзервативна, пошто је на тим просторима Немачка ратна привреда могла набавити велике количине жита у Мађарској, петролеја у Румунији, пољопривредних производа и руда у Југославији на пример.¹⁴⁰⁹ Од великог стратегијског значаја за немачку ратну привреду са отпочињањем непријатељстава и континенталне блокаде постаје и река Дунав као главни пловни пут за транспорт нафте из Румуније, као и југословенских и бугарских житарица, руда и осталих сировина. Колики је био значај Дунава као пловног пута указује чињеница да је још пре рата када је у питању размена са Трећим Рајхом 39,6% југословенског извоза и 33,1% увоза обављано речним путем, док је 1938. године Румунија морским путевима слала у Немачку 682.652 тона робе а Дунавом чак 748.381 тону.¹⁴¹⁰ На читавом Дунаву једина погодна места за извођење диверзија ради прекида саобраћаја а самим тим и снабдевања немачке ратне привреде сировинама били су Казани, Гребен и Сипски канал на делу Дунава у Ђердапској клисури који су делиле

¹⁴⁰⁶ ADAP/D, VII, Die Letzten Wochen vor Kriegsausbruch (9. August bis 3. September 1939), Göttingen, 1950, 14; Aufzeichnung des Leiters der Politischen Abteilung, Berlin, den 1. September 1939.

¹⁴⁰⁷ *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin, 1941., 85; Nr. 43; Der Französische Militärattache in Belgrad an das Französische Kriegsministerium, Telegramm Nr. 116, Belgrad, den 3. September 1939.

¹⁴⁰⁸ M. van Craveld, *Hitler's Startegy 1940 - 1941: The Balkan Clue*, 8.

¹⁴⁰⁹ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 109 - 110.

¹⁴¹⁰ M. Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*, 272 – 273.

Југославија и Румунија. И из овог разлога стратешки значај Краљевине Југославије био је велики за Трећи Рајх.¹⁴¹¹

Баш пред отпочињање европског сукоба у југословенској унутрашњој политици појавио се још један снажан фактор од утицаја. Били су то Хрвати чији је положај био ојачан формирањем владе Цветковић-Мачек и споразумом о Бановини Хрватској. Химлерова Служба безбедности (SD), на основу информација које је прикупио њен подотсек Штајерска окарактерисала је владу Цветковић-Мачек као производ енглеског утицаја. Према њеним сазнањима на Хрвате је велики утисак оставио боравак кнеза Павла у Лондону, који је допринео да се постигне компромис и формира нова влада. Даље се сазнало да су и Хрватима и Србима биле познати италијански планови, које су утврђени заједно са Рајхом. Под тим околностима је према SD-у успело, уз асистенцију западних сила брзо да дође до споразума.¹⁴¹²

Испитујући орјентацију новог политичког фактора од значаја Виктор фон Херен се састао са подпредседником југословенске владе и представником Хрвата у њој др Влатком Мачеком 20. септембра 1939. Након дужег разговора с њим он је дошао до закључка да јак утицај Хрвата у југословенској влади не представља никакву опасност по немачке интересе о чему је истог дана обавестио Берлин.¹⁴¹³ Од тог момента хрватска карта добијаће све већи значај у политичкој игри југословенско-немачких односа.

У међувремену приближавање Немачке и Совјетског савеза и њихове заједничке војне акције у Пољској изазвале су забринутост у Београду. Након пада Варшаве и немачко-совјетског споразума од 28. септембра 1939. године, истог дана је југословенски посланик у Берлину Иво Андрић посетио Политичко одељење у Вилхелмштрасе где је поставио више питања у вези са разговорима вођеним у Москви. Андрићу је представник немачког Министарства иностраних послова Верман (Wörmann) одговорио да не верује да су се преговори дотicali Балкана и да су се односили на питања будућег преуређења

¹⁴¹¹ О стратешком значају југословенског дела Дунава у Другом светском рату видети: М. Ristović, *Немачки „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*, 272 – 281; М. Терзић, „Дунав, најважнији водени пут између Средње Европе и Истока (Извештаји југословенској краљевској влади у Другом светском рату), *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2009, 72 – 80; М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918 – 1944*, Београд, 2014, 225 – 255.

¹⁴¹² AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Die Lage an der deutsch-südslawischen Grenze, Berlin, den 16. September 1939.

¹⁴¹³ AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Telegramm Nr.330 vom 20.09.39 Pol.2 Nr.1, Auswärtiges Amt, pol. IV 5180, Belgrad, den 20. September 1939.

пољских територија. Андрић је изразио задовољство због отпочињања немачко-југословенских привредних преговора и преузео на себе одговорност да се та прилика добро искористи.¹⁴¹⁴ Након завршетка пољске кампање Хитлер је схватио да може успешно водити рат и без Италијана, чије се „немешање“ чак показало корисним, пошто је Италија осигуравала његово јужно крило и држала отворена врата за прекоморски увоз.¹⁴¹⁵ Новонастала политичка ситуација показала је да је Југославија као и читав Балкан имала за Рајх пресудан привредни значај па је из тих разлога Хитлер у разговору са грофом Таоном вођеним 1. октобра 1939. поставио тезу да се за сада на Балкану неће ништа ново догодити.¹⁴¹⁶ Немачка је за тим имала велики интерес будући да је завођењем континенталне блокаде Рајх добио готово монополски положај у спољној трговини европског Југоистока. Још у првој половини 1940. Југославија је успевала да тргује и са једном и са другом зарађеном страном. Немачка није успела да обавезе Краљевину на десетом заседању владиних привредних одбора, одржаном 31. марта 1940. године да повећа извозне контингенте метала у Рајх.¹⁴¹⁷ Колико је на то имала утицаја тајна посета секретара Форин Офиса задуженог за трговину са непријатељским земљама Шанона (Channon) остало је непознато. Агентима Абвера пошло је ипак за руком да сазнају за вишедневни боравак Шанона у Београду који је држан у строгој тајности од Немаца. Шанон је био кнежев пријатељ из студентских дана са Оксфорда и као лични гост кнеза Павла боравио на двору крајем марта месеца. Према сазнањима агената Абвера он је код кнеза ширио оптимизам у британску победу а као услове за успостављања мира са енглеске стране спомињао пораз Немачке, поновно успостављање Пољске и Чехословачке у предратним границама, стварање једне умањене немачке државе на северу и једне јужнонемачке државе под влашћу Хабзбурговаца коју би углавном чиниле Баварска и Аустрија. Он је споменуо и као крајњи ратни циљ стварање Сједињених Европских Држава. Као водећи циљ Шанон је споменуо промену режима у Немачкој. Енглези су били спремни да прихвате и војну диктатуру као решење, под условом да се има поверења

¹⁴¹⁴ AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Pol. IV 42; Auswärtiges Amt, pol. IV 5348, Berlin, den 28. September 1939.

¹⁴¹⁵ M. van Craveld, *Hitler's Startegy 1940 - 1941: The Balkan Clue*, 7 - 8.

¹⁴¹⁶ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 110.

¹⁴¹⁷ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, ИНИС, Београд, 2002, 105.

у њене водеће људе.¹⁴¹⁸ Ова информација била је свакако од значаја за водеће људе Абвера који су се још од 1938. године налазили у конспирацији против Хитлера.

Југословенска дипломатија је ипак настојала у том времену да одржава са Немачком најбоље могуће односе. Тако је југословенски министар привреде Иван Андрас приликом боравка у Букурешту поводом отварања југословенско-румунске привредне коморе немачком привредном преговарачу Клодијусу изјавио да Југославија и кнез намесник изнад свега желе да остану ван европског конфликта те да су многобројни покушаји Француске да земљу увуку у рат против Немачке били одбијени, што ће бити случај и у будућности. Он је истакао корист југословенске привредне сарадње са Немачком као и чињеницу да министар Цинцар-Марковић у свакој прилици залаже за сарадњу са Немачком. Овакво држање Југославије било је изузетно непријатно за Французе те су они по Андрасу користили сваку прилику да га омету.¹⁴¹⁹ И кнез Павле је након немачке инвазије на Данску и Норвешку изразио фон Херену велико дивљење за последње немачке војне акције, које су по брзини и одважности превазишле све до тада виђено. Он је такође истакао да га је жалостило што се радило о рату између Енглеске и Немачке. Кнез је том приликом рекао и да југословенски географски положај ултимативно захтева да се са Немачком имају пријатељски односи, те да је за разлику од Енглеске и Француске Немачка увек била спремна да помогне и коректно се односила према његовој земљи. Он је ипак подвукао да на жалост не осећа исто поверење као према Немачкој према њеним савезницима Италији и СССР-у. Кнез је на крају изјавио да је његова највећа жеља била да се успостави разумевање између Енглеске и Немачке, да су се те наде сада угасиле, али да то није променило његова пријатељска осећања према Немачкој.¹⁴²⁰ Интересовање Берлина побудила је и интернација бившег премијера Стојадиновића у априлу 1940. године. Фон Херен је тај догађај приписивао последицама политичке борбе између Цветковића и Стојадиновића и наглашавао да у позадини те мере нису стајали

¹⁴¹⁸ Barch, MA, RW 4/310; Amt Ausl/Abw Nr. 7385/40 geh Ausl VIIIc, 25.04.1940 Abschrift. England. Lagebericht.

¹⁴¹⁹ AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Telegramm an Auswärtiges Amt, Bukarest, den 1. April 1940.

¹⁴²⁰ ADAP/D, IX-2, Die Kriegsjahre (18. März bis 22. Juni 1940), Frankfurt/Main, 1962, 120; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm, Geheime Reichssache, Nr. 278 vom 12.04, Belgrad, den 13. April 1940.

спољнополитички разлози.¹⁴²¹ Почетком маја је Цинцар-Марковић рекао Клодијусу да је Југославија од самог почетка била одлучна да не допусти да јој Енглеска нарушава њене трговинске односе са Рајхом. Он је обећао Клодијусу да ће његова влада безусловно настојати да одржи извоз у Немачку у дотадашњој висини и чак да га ако то буде било могуће додатно повећа. Та уверавања поновили су и председник владе Драгиша Цветковић као и кнез Павле.¹⁴²² Да се није остало само на речима сведочи и чињеница да је с тим вези 12. маја потписан тајни протокол којим су осигуране и чак повишене до тад уговорене испоруке метала и неметала из Југославије за Немачку.¹⁴²³

Немачки успеси на западном фронту у мају (Белгија, Француска, Холандија, Луксембург) изазвали су праву панику међу југословенским грађанима. Према фон Херену, те су операције југословенски грађани пратили са напетом и у њима видели не само немачке успехе већ и јачање положаја Италије, чији се улазак у рат очекивао свакога часа. Због тога се у широким народним масама појавио панични страх од изненадне италијанске акције у правцу Далмације и Јужне Србије, што је по веома раширеном мишљењу могло довести и до немачког напада са севера. Фон Херен је истицао да је при таквом расположењу било олакшано непријатељској пропаганди да убеди национал-шовинистичке елементе (Соколи, Нардна одбрана, Четници и слично), да су Италија и Немачка давнашњи непријатељи и да све треба урадити да би се спречило формирање њихове «пете колоне» у земљи. Под јаким утицајем те пропаганде налазио се велики број државних чиновника и припадника војске. Захваљујући све већој мржњи иначе уобичајене безбедносне мере полицијске и војничке природе добиле су антинемачки карактер. Тиме се општа психоза још више појачала па су покушаји савезничке пропаганде да покваре немачко-југословенске односе провоцирањем разних инцидената наишли на погодно тле. Влада која је гајила неповерење према Италији и сматрала да је могућ и сукоб са Немачком (због захтева за пролазак трупа), коначно је по фон Херену почињала да схвата којој се опасности изложила толерантним ставом према ширењу антинемачке пропаганде и говора мржње па се одлучила да енергично реагује против оних који шире панику. И ако влада неће бити у могућности увек да спречи све инциденте и нападе на немачке грађане и

¹⁴²¹ ADAP/D, IX-2, Die Kriegsjahre (18. März bis 22. Juni 1940), Frankfurt/Main, 1962, 168; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm, Nr. 303 vom 19.04, Belgrad, den 19. April 1940.

¹⁴²² B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 111.

¹⁴²³ ADAP/D, IX-2, Die Kriegsjahre (18. März bis 22. Juni 1940), Frankfurt/Main, 1962, 168; Die Gesandtschaft in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm, Nr. 371 vom 12.05, Belgrad, den 12. Mai 1940.

Фолксдојчере фон Херен се ипак није бојао да им прети икаква реална опасност. Према његовој процени међутим, ситуација би се драстично променила у случају избијања рата између две земље. Тада би Немци у Југославији били у правој опасности. Он је препоручивао да би с обзиром на ситуацију било корисно покушати избећи све конфликтне ситуације које би савезници могли искористити за пропагандне сврхе. Уколико се тренутна ситуација у Краљевини продужи требало је ограничити путовања из Рајха у Југославију и обуставити све културне манифестације које би могле послужити непријатељима Немачке да испровоцирају инциденте. Та суздржаност би била корисна јер се у складу са југословенским менталитетом у Београду све тумачи као политички став. Он је сматрао да би било корисно да се и кроз хладну уздржаност у области културе југословенским властима јасно покаже немачко нерасположење поводом дотадашњег толерантног става у вези са ширењем антинемачке пропаганде.¹⁴²⁴ Утисак фон Херена крајем маја био је да је због великих немачких победа и притиска који се осећау у Београду преовладало мишљење да Цветковићеву владу треба да замени влада која ће управљати чврстом руком на унутрашњем плану изаузети јасну и недвосмислену про-осовинску позицију у спољној политици. Као могући наследник Цветковића помињао се министар просвете Максимовић, који је по фон Херену уживао поверење и међу српском опозицијом и био уједно прихватљив за Хрвате. Пошто је Максимовић према поверљивим изворима којима је располагао фон Херен одржавао везе са Стојадиновићем, његово укључење у нову владу не би било немогуће. Због тога би промена владе таквог типа представљала по фон Херену победу за Немачку.¹⁴²⁵ Колико је ситуација била озбиљна у антинемачком смислу почетком маја сведочи и чињеница да је Нојхаузен јавио да је ситуација тешка и да војни аташе пуковник Тусен спаљује поверљива документа у посланству у Београду.¹⁴²⁶

Због ситуације у Југославији, искустава са италијанском окупацијом Албаније и непредвидљивошћу потеза Мусолинија и у Врховној команди Вермахта постојала је крајем маја зебња да не дође до италијанске акције против Краљевине која би изазвала

¹⁴²⁴ ADAP/D, IX-2, Die Kriegsjahre (18. März bis 22. Juni 1940), Frankfurt/Main, 1962, 168; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm, Nr. 396 vom 19.05, Belgrad, den 20. Mai 1940.

¹⁴²⁵ AA PA, R – 103318; Allgemeine auswärtige Politik von Mai 1936 bis 31. Dezember 1940; Jugoslawien, Bd.1; Telegramm Nr. 434 vom 29.05, Belgrad, den 29. Mai 1940.

¹⁴²⁶ Ф. Гальдер, *Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг.*, Том I. От начала войны с Польшей до конца наступления на Западном фронте (14.8.1939 г.—30.6.1940 г.), Москва, 1968, 381.

неред на Балкану.¹⁴²⁷ Италијани су тврдили да је то неопходна мера за осигурања безбедне пловидбе Јадраном за поморске снаге Осовине.¹⁴²⁸ Напета ситуација с правом је давала разлога за бригу генерал-пуковнику фон Браухичу, пошто су југословенске сировине и пољопривредни производи били од изузетног значаја за снабдевање немачке ратне привреде. Из Рима су 1. јуна стигла уверавања грофа Ђана да Мусолини не мисли ни о каквој акцији против Југославије или Грчке. Иста објашњења Ђано је дао и југословенском посланику Христићу.¹⁴²⁹ Олакшање због побољшања ситуације показао је у немачком Министарству иностраних послова и југословенски посланик Иво Андрић који је изјавио да се више не очекује напад треће силе на Југославију, иако није знао никакве детаље у вези с тим који су фактори томе допринели. Андрић је био обавештен да је Христић у Риму два пута разговарао са Ђаном, али му садржина тих разговора није била позната. У вези са реконструкцијом владе коју је најавио фон Херен Андрић је изнео да је главни разлог томе улазак представника опозиције у кабинет у коме ће хрватски елемент остати једнако заступљен као и до тада.¹⁴³⁰

Нова фаза у југословенско-немачким економским односима наступила је након успешне немачке офанзиве у Западној Европи, уласка Италије у рат и капитулације Француске. Победама на Западу Немачка је постала хегемон Европе и створила услове да политичким притисцима на мале неутралне европске земље успостави потпуну економску контролу на континенту. Улазак Италије у рат омогућио је Немачкој да врши додатни политички притисак на земљу ради остваривања циљева који није могла да постигне редовним механизмима привредне сарадње. Немачка је наговестила крај југословенске привредне неутралности још док је кампања у Француској била у току. Фон Херен је наиме 15. јуна 1940. године добио од фон Рибентропа инструкције да југословенској влади укаже на нужност да земља мора у будуће излазити у сусрет искључиво немачким економским захтевима.¹⁴³¹ У виду притиска на југословенску владу фон Херен се заложио да немачка штампа почне да пише о еволуцији југословенске политике и изнад свега о

¹⁴²⁷ ADAP/D, IX-2, Die Kriegsjahre (18. März bis 22. Juni 1940), Frankfurt/Main, 1962, 365; Aufzeichnung des Vertreters des Auswärtigen Amtes beim OKH, Nr.55, Hauptquartier, den 27. Mai 1940.

¹⁴²⁸ Ф. Гальдер, *Военный дневник*, Том I, Москва, 1968, 382.

¹⁴²⁹ ADAP/D, IX-2, Die Kriegsjahre (18. März bis 22. Juni 1940), Frankfurt/Main, 1962, 400 - 402; Der Botschafter in Rom an das Auswärtige Amt, Telegramm, Ganz geheim, Nr. 1020 vom 1.06, Rom, den 1. Juni 1940.

¹⁴³⁰ AA PA, R – 103318; Allgemeine auswärtige Politik von Mai 1936 bis 31. Dezember 1940; Jugoslawien, Bd.1; Auswärtiges Amt, Pol. IV. 1740, Berlin, den 31. Mai 1940.

¹⁴³¹ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, 105 - 106.

односу према Стојадиновићу, чија је спољна политика тих дана по њему показала праву вредност. Мишљење фон Херена делио је и његов италијански колега.¹⁴³² Неколико дана касније фон Херен је из Берлина добио инструкцију да интервенише код југословенске владе и кнеза Павла поводом вести да је Стојадиновићев живот био угрожен. Уколико се те вести покажу као тачне немачки посланик је заједно са италијанским колегом требало да упути демарш у коме би се нагласило да би се то сматрало непријатељским актом према Осовини. Након немачко-италијанских интервенција представници југословенских власти обавестили су их да ће учинити све да изађу у сусрет њиховим жељама и да ће Стојадиновићев живот бити заштићен.¹⁴³³ Притисци су се и даље наставили тако да је након коначног пада Француске, заплашена југословенска влада је 27. јуна саопштила да ће спровести „економске реформе“ у фашистичком духу и наћи своје место у Осовини.¹⁴³⁴

Након пада Француске Југославија је била принуђена да обнови дипломатске односе са СССР-ом чија се дипломатска и војна снага све више почела осећати у европској политици. Већ крајем јуна месеца СССР се нашао на вратима Балкана искористивши немачку заузетост у Француској и окупиравши дотадашње румунске територије Бесарабију и Северну Буковину.¹⁴³⁵ Југословени су сада са новим развојем догађаја и овде покушавали да нађу противтежу Осовини.¹⁴³⁶ Споразум о успостављању дипломатских односа потписан је 24. јуна, док је Краљевина Југославија за свог опуномоћеног министра у Москви поставила др Милана Гавриловића, првака Удружене опозиције и вођу Српске земљорадничке странке. Одмах након наименовања фон Херен је о Гавриловићу писао као о особи која је у Београду важила за једног од најинтелигентнијих политичара. Идеолошки је био левичар, студирао у Француској и пословно био повезан са енглеским интересима, па је стога према оцени фон Херена његово наименовање представљало отворено иступање у интересу западних сила а против Немачке. Он је процењивао да ће Гавриловић, кад год буде био у могућности, поред инструкција које буде добијао из

¹⁴³² ADAP/D, IX-2, Die Kriegsjahre (18. März bis 22. Juni 1940), Frankfurt/Main, 1962, 544; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm, Nr. 497 vom 21.06, Belgrad, den 21. Juni 1940.

¹⁴³³ ADAP/D, X-3, Die Kriegsjahre (23. Juni bis 31. August 1940), Frankfurt/Main, 1963, 6; Aufzeichnung des Staatssekretärs St.S.Nr.479, Berlin, den 24. Juni 1940;

¹⁴³⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija – Francuska između dva rata...*, 431.

¹⁴³⁵ О разлозима совјетске окупације Бесарабије и Северне Буковине видети више: G. Gorodetsky, *Grand delusion. Stalin and the German invasion of Russia*, Yale, 1999, 29 – 34.

¹⁴³⁶ О томе видети више: М. Бјелајац, „Покушај стратешког ослонаца Југославије на СССР 1939 – 1941“, *Војноисторијски гласник*, 1-2, Београд, 2006, 41 – 66.

Београда, у Москви износити личне ставове који ће недвосмислено бити уперени против Немаца. Разлог за Гавриловићево постављење немачки дипломата налазио је и у чињеници да се радило о за владу веома опасном вођи опозиционе странке, који је приликом њене реконструкције помињан као могући кандидат за министра пошта, те у жељи владе да га се ослободи и да га удаљи из Београда. Колико год је његово постављење у Москви било нежељено за Немачку, остајало је, по фон Херену, отворено питање да ли би његов останак у Београду још више штетио немачким интересима. У свом извештају немачки посланик је нагласио да ће искористити прву прилику да саопшти југословенском министру иностраних послова да је изабрао за првог југословенског посланика у Москви једну такву личност чије се непријатељство према Немачкој не доводи у питање.¹⁴³⁷ Немачки дипломата није се либио да оно што је мислио каже и лично Гавриловићу. У разговору који је с њим водио пред Гавриловићев полазак у Москву фон Херен је, према Гавриловићевим сећањима, рекао отворено да је Берлин био против његовог постављења. Његова права мисија по мишљењу Немаца била је да поквари немачко-руске односе. Уколико се то покаже као тачно фон Херен му је ставио до знања да ће Немци ометати његове напоре свим средствима. Гавриловић се сложио да је либерал и демократа, да је про-француски расположен јер је Србин, те да су га лекције из Првог светског рата научиле на ту оданост. Што се тиче тврђења да ће он покварити руско-немачке односе, изјавио је да је то највећи комплимент који му је икада учињен. Он се питао како би као представник једне мале земље могао учинити једну такву ствар. Он је напротив ишао у Русију да постави интересе Југославије „у оквир постојећих споразума“. Његови земљаци воле Русију због прошлости и упркос режиму. Гавриловић је истицао да је Царска Русија учинила много за Србе, да народ то зна и да зато воли Русе. То је био довољан разлог, тврдио је он, да га спречи да поквари немачко-руске односе.¹⁴³⁸

И поред Гавриловићевих уверавања политика југословенске владе изазивала је неповерење код Немаца. С тим у вези, поред именовања Гавриловића за посланика у Москви било је и наименовање бившег министра Јанића који је важио за главног помагача антинемачке пропаганде, за директора Радио Београда као и постављење према Немачкој непријатељски расположеног словеначког клерикалца Антона Корошца за министра

¹⁴³⁷ AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Telegramm Nr. 505 vom 25.06, Belgrad, den 25. Juni 1940.

¹⁴³⁸ J. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 249.

народне просвете. Стога је фон Херен скренуо пажњу Цинцар-Марковићу да Југославија подцењује тежину тренутне ситуације у свету и да наименовање особа које су непријатељски расположене према Немачкој не доприноси успостављању поверења са једним веома важним спољнополитичким фактором. Ти потези, чинило се фон Херену, нису били ни у ком случају ни у интересу Југославије, јер су појачавали широко распрострањено мишљење код југословенских грађана, да званична југословенска политика према Немачкој не кореспондира са расположењем широких народних маса и јер су могли изазвати код Немаца неповерење у циљеве такве једне политике. Цинцар-Марковић се трудио да објасни да постављење тих личности на одређене дужности није имало никакве везе са њиховим противнемачким расположењем те да југословенска политика није била неискрена.¹⁴³⁹ Немачки притисци уродили су плодом па је Цветковић у року од само неколико дана у страху од Немаца отпустио министра унутрашњих послова Михалцића који је према Немцима сносио одговорност због испада власти и полицијских органа против Немаца из Рајха и Фолксдојчера и био трпељив према савезничкој пропаганди. Са немачке стране је и наименовање Станислава Кракова¹⁴⁴⁰ за директора Радио Београда и Богдановића за државног секретара у Министарству народне просвете који су били у добрим односима са немачким посланством оцењено као позитиван корак ка превазилажењу пређашњих неспоразума и показатељ добре воље у односу на постојећу спољнополитичко окружење у којем се земља налазила. Фон Херен је такође нагласио да ће и на место министра унутрашњих послова које је до тада обављао председник владе бити постављен лични пријатељ Драгише Цветковића, дотадашњи бан Моравске бановине, који до тог момента није давао никакве изјаве спољнополитичке природе.¹⁴⁴¹ Нешто пре тога и Цинцар-Марковић је 28. јуна, у разговору са уредником немачког листа Минхенске најновије вести (*Münchener Neueste Nachrichten*) давао уверење да ће нови посланик у Москви Гавриловић остати тамо веома кратко и да ће га убрзо заменити један млађи и мање идеолошки опредељен дипломата.¹⁴⁴²

¹⁴³⁹ АА РА, Р – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Telegramm Nr. 520 vom 03.07, Belgrad, den 04. Juli 1940.

¹⁴⁴⁰ Станислав Краков је још од јуна 1936. Године био ангажован на издавању специјалних немачких додатака листу „Време“. Према: АЈ, 102 – 1 – 1. Уговор са листом „Време“ од 15.06.1936.

¹⁴⁴¹ АА РА, Р – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Telegramm Nr. 530 vom 09.07, Belgrad, den 09. Juli 1940.

¹⁴⁴² АА РА, Р – 103318; Allgemeine auswärtige Politik von Mai 1936 bis 31. Dezember 1940; Jugoslawien, Bd.1; Münchener Neueste Nachrichten, Der Hauptschriftleiter, Brief vom 1. Juli 1940.

Ови потези југословенских власти нису били ни мало случајни пошто је земља била у реалном страху од Италије. Да је тај страх био реалан сведоче и разговори Хитлера и Грофа Ћана вођени 7. јула у Берлину. Том приликом је италијански министар спољних послова изнео отворено антијугословенски став тврдећи да поседује доказе о непријатељском држању Југославије према Осовини, и истичући да кнез Павле робује Енглеској. Југословенско становништво било је по њему несигурно и ненаклоњено Немачкој и Италији, док је Југославија у последње време покушавала да заузме про-руски став. Позадина тога била је према Ћану у анти-осовинском ставу земље. Он је пренео став Мусолинија који је веровао да се југословенско питање мора ликвидирати у року од једног месеца, пошто му се сада за то пружила јединствена прилика, јер је након примирја са Француском имао да брани само једну копнену границу (према Југославији – прим. Д.Д). Хитлер се сасвим сагласио да се тај проблем ликвидира у „италијанском смислу“, али је упорно захтевао да се то изврши кад ситуација за то буде повољна. Он се бојао да би италијанска интервенција против Југославије могла изазвати ратни пожар на Балкану и довести до руске интервенције, те чак изазвати поклапање интереса између Британије и СССР-а. Хитлер је рекао да ће питање Југославије бити сасвим лако решено када Енглеска буде поражена или се с њом склопи мир. Хитлер је такође изнео да и Немци поседују документе о превртљивој политици Југославије који ће бити достављени Мусолинију. Кнез Павле је био члан енглеског „Дома краљице мајке“ и његова наклоност према западноевропским земљама као и његово држање у том смислу забележени су у тим документима. Према Ћану било је тада договорено да Југославија у облику у коме постоји неће имати право грађанства у новој Европи коју ће створити Осовина, те да ће југословенско питање бити решено у италијанском смислу. Са друге стране Италија се обавезала да неће предузимати иницијативу, али ће бити спремна да ступи у акцију чим се укаже повољна прилика. Та акција ће уследити због компликација на Балкану или приближавањем слома Велике Британије.¹⁴⁴³ Према сазнањима немачког војног аташеа у Риму, Хитлер није имао ништа против по питању заузимања стратегијских тачака на грчкој обали. Према његовим сазнањима у обзир су долазили Крф и три острва на улазу у

¹⁴⁴³ ADAP/D, X-3, Die Kriegsjahre (23. Juni bis 31. August 1940), Frankfurt/Main, 1963, 123 - 128; Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem Grafen Ciano in Anwesenheit des Reichsaussenministers, der Botschafter vom Mackensen und Alfieri und des Staatsministers Meissner am 7. Juli 1940, Berlin, den 08. Juli 1940; *Tajni arhiv grofa Ciana (1936 – 1942)*, 394 – 398; Упоредити: D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 400 - 401.

Патраски залив.¹⁴⁴⁴ Опасност од Италије била је тако, захваљујући Хитлеру и немачким геостратешким интересима за Југославију одложена на неко време али је као последица пораза Француске и нове италијанске куражи и даље лебдела у ваздуху.

Пораз Француске оставио је тежак утисак и на југословенску јавност. Према извештају који је фон Херен послао у Берлин средином јула 1940. Југословени су били потпуно изненађени брзином и размерама немачке победе у Француској, јер се у Краљевини као и код западних политичара снага нове Немачке веома потцењивала. Разлог томе лежао је по њему у чињеници што је формално неутрална југословенска штампа писала тенденциозно, подржавајући ставове распрострањене у ширим народним масама и заузимајући антинемачку страну, као и због слабе интервенције југословенске владе против савезничке пропаганде, тако да нико није могао ни наслутити да ће доћи до победе Немачке. Када је војнички слом западних сила постајао све очигледнији, могли су се међу југословенским становништвом приметити изненађеност и запрепаштење, праћени таласом панике због последица могуће немачке победе који је захватио читаву земљу. Према фон Херену, шовинистички кругови у земљи, свесни сопственог непријатељства према силама Осовине поверовали су да се морало рачунати са нападом Осовине на Југославију, и изазвали праву психозу страха од шпијуна, агената и других прикривених чланова „пете колоне“. Та психоза се потом смирила, и то не толико што се повећало поверење у намере Осовине, већ по фон Херену, зато што се је и тим шовинистичким круговима постало јасно, да на европском континенту у будуће неко озбиљно супротстављање вољи сила Осовине више неће бити могуће. Последње наде у заштиту западних сила су тиме биле неповратно покопане, и само у круговима који су мање или више били далеко од практичне политике, постојала је по њему слаба нада да ће се заштита у будућности наћи у великом словенском брату – Русији. Озбиљни политички кругови у Београду нису имали тих илузија. Код њих је у потпуности превладало мишљење да будућност Југославије зависи само од сила Осовине и да је због тога само политика ближег ослонаца на Немачку још пружала наду да се земља може заштитити од опасних италијанских намера. Ти кругови су били испуњени озбиљном бригом јер је тадашња југословенска влада ту политичку нужност нерадо узимала у обзир, док су многи

¹⁴⁴⁴ Barch, MA, RH2/2936; ОКН, Deutsche Botschaft, Der Militärattache an Herrn von Tippelskirch, g.Kdos. Nr. 100/40, Rom, den 17. Juli 1940.

потези Цветковићеве владе као и кнеза намесника лично стварали утисак, као да на највишим нивоима власти још увек није постојала потпуна свест о тренутној политичкој ситуацији. У тим круговима се по немачком посланику, као неопростива грешка сматрало то што је један такав човек као Стојадиновић, који је не само код пријатеља, већ и код многих противника важио као велики државник и који је уживао поверење сила Осовине, још увек био у интернацији, док се неко као Корошец који је иза себе имао дугу историју непријатељског става према Немачкој налазио у влади.

Према фон Херену овим круговима је постало потпуно јасно, као и онима који су до тада били лево орјентисани, да победа тоталитарних држава и слом демократија француског типа не може проћи без последица на унутрашњи развој Југославије, те да се мора много више водити рачуна о усклађивању државног уређења са новим идејама које су Немачку довеле до победе. По немачком посланику нико није сматрао водеће личности у тадашњој влади за способне да спроведу једну такву унутрашњу преорјентацију. Сви су се слагали да њих морају заменити нови људи, али је те нове људе било тешко наћи. У десничарским круговима помишљало се у вези с тим по фон Херену на владу коју би саставио бивши министар Љотић, којем су као вођи националистичког покрета „Збор“ биле веома блиске нове идеје које је промовисала Осовина. Други су пак сматрали да би влада коју би саставио Стојадиновић најбоље одговорила захтевима времена. Ипак, остваривању ових планова стајале су на путу непремостиве препреке. Љотић је свуда био препознат као особа од интегритета, али се још увек није доказао у практичној политици и лично је више на пророка него на вођу. Стојадиновић са друге стране важио је као мајстор практичне политике који би прихватио и чврстом руком спроводио политички курс у складу са новом ситуацијом, али је он изгледао мало погодан за вођу у идеолошком смислу због његове склоности ка цинизму и трезвеним проценама. Фон Херен је истакао и то, да је изгледа Стојадиновићевим противницима пошло за руком да убеди кнеза намесника, да би повратак Стојадиновића представљао опасност за његов положај. Следећа потешкоћа произилазила је према немачком дипломати из чињенице да су и Љотић и Стојадиновић били познати као противници српско-хрватског споразума, па би њихов долазак на власт могао бити протумачен код Хрвата као провокација.

Фон Херенова оцена била је да се насупрот јавном мњењу званична политика Југославије под утиском немачких победа у Француској мало у чему променила. То се по

њему могло делом објаснити и тиме, што је југословенска званична политика у односу на суседне велике силе још од раније била одлучна да по сваку цену избегне сукоб са Осовином. Сумња у немачку победу која је раније била веома присутна у југословенским владајућим круговима више се није испољавала кроз отворено непријатељство према силама Осовине, већ тек кроз још увек постојеће тежње да се док год је то могуће задовоље и западне силе, а да се при том не изазову озбиљна неслагања са опасним суседима. Према фон Хереновим проценама, након немачких победа, тај обзир према западним силама није играо готово никакву улогу, тако да је одлучност да се по сваку цену избегне раскид са Осовином била јача него икад. Он је стога сматрао да ће управо због сопствене позиције у будућности Цветковићева влада бити више него раније спремна да испуни немачке жеље. Влада се већ тада трудила да остави утисак у Берлину и Риму да на унутрашњем плану успешно копира методе тоталитарних држава. Међутим, по фон Херену било је тешко поверовати да би људи као Цветковић, Мачек или Коросец који су били толико везани за старе идеје приступили из искрених личних убеђења блиској сарадњи са Немачком и опонашању метода владавине тоталитарних земаља и да би то сматрали за исправно. Он је био мишљења да су они то чинили углавном из разлога опортунитета који је захтевао тренутак. Због тога се по њему није могло очекивати да они у јавним наступима буду представници једне отворено пријатељске политике према Осовини нити се могло имати потпуно поверење у оне факторе који су тренутно одлучивали о будућности Југославије. Фон Херен је сматрао да се то морало рећи и кнезу намеснику. Ако се и поред тога он не буде могао заложити за замену оних људи у садашњој влади који нису одговарали Осовини, разлог томе ће по фон Херену лежати на првом месту у његовом страху да у случају промене владе питање Стојадиновића не постане поново актуелно. Због тога ће кнез ван сваке сумње чврсто стати иза премијера Цветковића који се грчевито бори за своју сопствену позицију. У овим личним размерицама много више него у идеолошким и политичким неспоразумима лежао је по немачком дипломати разлог због чега југословенска политика у односу на тренутни спољнополитички положај земље у значајној мери заостаје за променама у јавном мњењу. Процена немачког посланика бија је да све то не мора безусловно штетити немачким интересима. Утисак који та стагнација у развоју југословенске политике изазива код становништва, представљао је по њему ван сваке сумње један велики добитак за Немце.

Пошто се нашироко веровало да су ти неодлучни и несигурни кораци владајућих кругова још увек били последица одређене неверице у коначну победу сила Осовине, која се из неких разлога још увек толерисала, дотадашња политика помало неискрене неутралности спроводила се јер је била једина могућа.¹⁴⁴⁵

У овом периоду и Стојадиновић је искористио прилику да поново заинтересује Немце за своју судбину. Док се налазио у интернацији у Брусу он је преко своје жене Августе замолио фон Херена да пренесе његову захвалност Рајхсмаршалу Герингу због забринутости за његов живот, пошто он није био у могућности да то учини лично писменим путем или телефоном. Био је то по фон Херену израз пријатељске захвалности који је био тим већи, пошто се у том великом и судбоносном тренутку Стојадиновић осећа веома тешко, јер је био лишен било какве могућности да дучествује у политичком животу и све своје снаге стави у службу своје земље и Немачке.¹⁴⁴⁶

Пошто су симпатије немачког посланика очигледно биле на страни бившег првог југословенског министра, немачке везе са Стојадиновићем изазвале су узнемиреност у владајућим југословенским круговима. Из тих разлога је Драгиша Цветковић одмах након слања фон Хереновог телеграма Герингу истог дана позвао немачког посланика на вечеру. Цветковић је искористио ту прилику да изнесе фон Херену основу и циљеве његове будуће политике коју ће спроводити као председник владе. Он је уверавао Немце да се он лично већ дуги низ година искрено залагао за сарадњу Југославије са великим немачким суседом. Он је био чврсто убеђен да је та сарадња не само у економском већ и политичком интересу Југославије и да би сваки покушај да се нађе ослонац на било ком другом месту био не само бесмислен већ и изузетно штетан за Југославију. То се у највећој мери односило на тежње појединих утицајних кругова за ослоном Југославије на Совјетску Русију. Цветковић лично био је, према ономе што је рекао, увек антикомунистички настројен и никада се не би залагао за једну такву политику. То је јасно рекао и посланику Гавриловићу пред његов одлазак у Москву. Цветковић је истакао да Југословенска спољна политика која је као и ранијих година усмерена на лојално ослањање на силе Осовине има пуну подршку свих чланова његовог кабинета. Она је додуше у земљи наилазила на

¹⁴⁴⁵ AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Deutsche Gesandtschaft, Pol.2 Nr.1, Belgrad, den 16. Juli 1940. Politischer Bericht: Auswirkungen des deutschen Sieges in Frankreich auf die öffentliche Meinung und die amtliche Politik Jugoslawiens.

¹⁴⁴⁶ AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; von Heeren für Reichsmarschall Göring, Telegramm Nr. 558 vom 26.07.1940.

противљење па је влада често морала да уложи велики напор да би изашла на крај са пасивним отпором тој политици који је долазио из утицајних кругова у чиновништву, војсци и штампи. Он је био начисто са тим, да се то супротстављање мора искоренити, како кроз одговарајућа објашњења усмерена на јавно мњење, тако и безобзирним елиминисањем извора тога супротстављања. Из тих разлога Цветковић је одлучио да прекине катастрофалан утицај слободних зидара у Југославији, ако је потребно и кроз затварање свих југословенских ложа. Такође и смена министра унутрашњих послова и прелазак тог министарства у Цветковићеве руке представљали су корак у том правцу. Он је такође морао да се увери да су многе намере владе у вези са третирањем немачких држављана и Фолксдојчера биле криво схваћене или саботиране од локалног чиновништва. Цветковић је такође рекао да сигурно рамишља и о томе да неке чланове владе замени новим људима који показују спремност да спроводе његову политику. У исто време Цветковић је био одлучан да спроведе основне социјалне реформе у области радничког осигурања и васпитања омладине. Он је био свестан тешкоћа са којима ће се сусрести имајући у виду постојећу унутрашњу организацију земље, која ће ван сваке сумње отежавати централизовано решавање тог проблема. Цветковић је међутим веровао да се те тешкоће могу превазићи пошто су му многи разговори које је водио са др Мачеком показали да такође и код Хрвата постоји спремност за осавремењавање земље у том смислу. Он је на крају напоменуо да се нада да ће у свом раду имати подршку Немачке. Рекао је да му није стало до положаја, али да верује, да спроводећи ту политику на најбољи могући начин може служити својој земљи. Фон Херен је одговорио да он себи не може дозволити да даје било какве савете у вези са југословенском унутрашњом политиком, те да је убеђен у то да и у Немачкој нико и не помишља на такво мешање. Немачка међутим има разумљив интерес да се унутрашње прилике у Југославији консолидују и да се постави на такве основе да не представљају сметњу са немачке стране жељеној блиској југословенско-немачкој сарадњи у свим областима, већ да служе њеном унапређењу. Из тога се могло закључити да ће немачко држање према тадашњој југословенској влади у првој линији зависити од тога колико она буде спремна да унапреди блиску сарадњу са Немачком.

Инструкције које је немачки дипломата дао Цветковићу ипак су увелико превазилазиле спољнополитичке обзире немашања у унутрашњу политику земље. Фон

Херен је наиме истакао да је јасно да ће немачко поверење у тим односима бити толико веће колико у југословенској влади буде више личности из чијег дотадашњег рада се могло закључити да заступају пријатељску политику према Немачкој из свог дубоког личног уверења а не из нужде. Ту спада и престанак двојности која је у том тренутку још увек постојала између југословенске спољне политике и личног става великог броја утицајних људи у земљи, што треба да буде најважнији задатак сваке југословенске владе, чији циљ представља искрено зближавање и сарадња са Немачком. Он је изнео да од пролећа, када је завладала психоза страха против „пете колоне“ широм земље, и довела до бројних изгредата од стране власти против немачких држављана и Фолксдојчера још увек није престала опасност да се то понови, јер су власти биле мање или више трпељиве према изливима мржње од стране становништва. Пошто шовинистички чиновници локалних власти, полиције и официри нису кажњени због антинемачких иступа, они су веровали да власт у земљи само из опортунитета жели да покаже знаке пријатељства према Немачкој, док је на домаћем терену и она у противнемачком табору, као и да из тих разлога непријатељско понашање чиновника и официра према Немцима наилази на скривену подршку њихових надређених. Њихово такво уверење још више се појачава, кад могу да виде, да још увек у Југославији особе познате као непријатељи Немачке остају у служби, док се са друге стране личности који су се раније отворено залагале за ослонац на Немачку избацују. Због тога мора бити у интересу сваке југословенске владе, да своју политику тако устроји, да спроведе одговарајуће енергичне мере против чиновника који настављају са испадима и да кроз обавештавање јавности путем штампе отклони било какве недоумице о искренности њене спољне политике. Цветковић се сложио са фон Хереном да на каналисању југословенског јавног мњења има још доста да се ради. То се није могло радити од данас до сутра. Он ће се енергично посветити томе задатку, али му треба времена. У вези с тим Цветковић је скренуо разговор и на свог предходника, Стојадиновића. Он је претпостављао да за пад Стојадиновића и каснији однос према њему пресудни били унутрашњи проблеми. Потом је изразио искрено жаљење што је између кнеза намесника и Стојадиновића дошло до захлађења односа, и рекао да ради на томе да се изнађе могућност да се њих двојица поново измире. Цветковић се лично потрудио да Стојадиновић током интернације ужива велику слободу и да га супруга може често посећивати. Фон Херен је закључио да је било очигледно да је председник владе

Цветковић имао намеру, да га убеди, да је спреман да изађе у сусрет свим немачким жељама, и да Немачка због тога нема разлога, да жели промену на челу југословенске владе. При постојећој спољнополитичкој ситуацији циљеви владине политике које је изнео Цветковић били су очигледно у интересу Југославије и његовом личном интересу, па се фон Херен није ни мало двоумио у питању искрености његових ставова. Да ли ће Цветковић заиста имати ауторитета и снаге да спроведе своје добре намере, остајало је по фон Херену отворено питање. Његова дотадашња спољна и унутрашња политика, сматрао је немачки посланик, није била најјаснија и пре је пружала слику једног уплашеног човека него одлучног политичара.¹⁴⁴⁷

Новонастала спољнополитичка ситуација као и очигледна слабост позиција југословенске владе како на спољашњем тако и на унутрашњеполитичком пољу утицале су и на југословенско-немачке економске односе. До средине 1940. године Немачка је поштовала трговинску сарадњу са Југославијом на економској основи и земљи испоручивала одређени број уговорених артикала. У другој половини те године рокови испоруке немачке робе постајали су све дужи и ако је Југославија своје уговорене обавезе одавно извршила. Успостављањем политичке домонације Немачке на европском континенту економски разлози трговинске сарадње уступили су место политичким. Тако је на инсистирање Немачке од 15. до 31. јула 1940. у Берлину одржано 11. ванредно заседање југословенско-немачког привредног одбора на којем је Немачка испоставила захтеве у ултимативној форми. Од Југославије је затражено да повећа обим трговинске размене са Рајхом не обазирјући се на потребе југословенске привреде, са образложењем да то налажу нови војни и политички догађаји. Поред апсорбовања свих вишкова производње и повећања контингента, Немачка је обавезала Краљевину да до идућег заседања међувладиног привредног одбора не извози своје жетвене вишкове у треће земље. Југославија је преузела и обавезу да повећа производњу у оним гранама привреде од значаја за задовољавање потреба немачке ратне индустрије и исхране становништва, односно у сфери рударства и пољопривреде. Немачкој је обећано и двотрећинско повећење будуће производње као и коришћење резерви из државних складишта уколико нису биле употребљаване за домаће потребе. Југославији је наметнута и обавеза да у земље са којима

¹⁴⁴⁷ AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Deutsche Gesandtschaft, Pol.2 Nr.1, Belgrad, den 27. Juli 1940. Politischer Bericht: Mimisterpräsident Zvetkovich über seine Politik.

су силе Осовине биле у рату ограничи извоз сировина и пољопривредних производа који би доприносили њиховом војном или привредном јачању.¹⁴⁴⁸ Средином августа немачки амбасадор у Анкари фон Папен обавестио је тамошњег југословенског посланика Илију Шуменковића да је у Берлину у Министарству иностраних послова видео велики број сандука са француским тајним документима нађеним приликом наступања немачке војске у Француској. Документи су се испитивали под директивама амбасадора фон Молткеа. Том приликом су према фон Папену наишли на многе документе који у потпуности откривају акцију савезника да увуку балканске државе у рат. Фон Папен је рекао да има такође и докумената о преговорима грчког генералштаба са савезничким генералштабовима.¹⁴⁴⁹ Била је то по свој прилици још једана врста притисака који је на Југославију суптилно вршила Немачка. Ти су притисци давали све више резултата па се 28. септембра 1940. године Југославија обавезала да на немачки захтев сторнира испоруке другим земљама договорене пре 1. августа 1940, односно пре преузимања обавеза према Немачкој. Југославија је том приликом прихватила и промену курса немачке марке на своју штету па је за извоз од 1. октобра 1940. године обрачунски курс марке износио 17,82 уместо 14,80 динара.¹⁴⁵⁰

Након успеха Осовине у Француској појачали су се напади италијанске штампе који су задавали велике бриге Југословенима па се Цинцар-Марковић састао по том питању са фон Хереном износећи да ће уколико се наставе италијанске претензије на делове Далмације, Јужне Србије и слично будућност изгледати вероватно црна, јер ће се Југословени у том случају борити до последњег. Он се надао, позивајући се на многобројне разговоре које је до тада водио са Хитлером да Немачка то неће допустити.¹⁴⁵¹ Мусолини се поново почетком августа 1940. почео озбиљно заносити мишљу да нападне Југославију и Грчку. Италијански генерал Роата обратио се 9. августа немачком војном аташеу у Риму са жељом да се поведу преговори о разради заједничког план за случај напада на Југославију преко Корушке и Штајерске. То према Роати није значило да је Италија планирала у том тренутку да нападне Југославију, већ су разговори требали да послуже само као припреме генералштабова за случај потребе, која се могла

¹⁴⁴⁸ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, 107.

¹⁴⁴⁹ АЈ, 370 – 21 – 689; Шифровани телеграм, Пов.Бр.1303, Цариград, 15. августа 1940. године.

¹⁴⁵⁰ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, 107 - 108.

¹⁴⁵¹ ADAP/D, X-3, Die Kriegsjahre (23. Juni bis 31. August 1940), Frankfurt/Main, 1963, 247 - 248; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm Nr. 557 vom 26.07, Belgrad, den 26. Juli 1940.

десити за два месеца, годину дана или можда никада. Пошто је Хитлер на то ставио вето став Врховне команде КоВ-а био је да су ти преговори преурањени. Одлучено је такође да се Италијанима не дају ни планови југословенских утврђења на немачкој граници до којих су Немци дошли.¹⁴⁵² Немачки став био је сасвим разумљив ако се узме у обзир да би италијански напад на Југославију изазвао читав геополитички потрес на Југоистоку. Тај потез није имао никакав стратегијски значај будући да се привреда Југославије већ налазила у потпуности у служби Осовине, тако би напад на Краљевину ако не на дуже, оно бар привремено прекинуо несметани доток сировина у Немачку. Поред тога југословенски ревизионистички настројени суседи Мађарска и Бугарска могли су искористити прилику да се умешају увлачећи у сукоб вероватно и Румунију. Ти потези изазвали би катастрофу у немачкој ратној производњи, која је била зависна од сировина са Балкана. На крају разлог за бригу представљао је и непознат развој југословенско-совјетских односа. Хитлер је био слабо обавештен о том проблему и сумњао да се ишло ка војном савезу што му је давало додатне разлоге за забринутост. Ескалација на Балкану која би била проузрокована италијанским нападом на Југославију могла је испровоцирати Совјете да добију изговор за продор на Југоисток, а да ли би се зауставили пре него што стигну до за Немце стратешки важних нафтних поља у Пloeштију било је велико питање.¹⁴⁵³

У страху од Италијана Југословени су сада покушали да играју на руску карту. Почетком августа југословенског посланика у Москви Милана Гавриловића примио је Молотов. Према непотпуним информацијама које је о том сусрету добио немачки војни изасланик у Москви, генерал Костринг (Ernst-August Köstring) је обавештавао Берлин да је Гавриловић, као познати интригант у реферисању о пријему Молотову ставио у уста речи које он по свој прилици није изговорио. По њему Молтов не би био тако неопрезан да изнесе толико скептичних тврдњи у вези са немачко-руским односима. Немац је пре био мишљења да ће оне детаље са пријема који су се односили на жеље његових налогодаваца у Југославији Гавриловић пренети усмено. Генерал Костринг није могао да дâ потпун суд

¹⁴⁵² ADAP/D, X-3, Die Kriegsjahre (23. Juni bis 31. August 1940), Frankfurt/Main, 1963, 396 - 398; Das Amt Ausland/Abwehr im OKW an den Chef des Oberkommandos der Wehrmacht, 91/40g. Kdos. Chefsache Ausl.III Org. Geheime Kommandosache, 14. August 1940;

¹⁴⁵³ M. van Craveld, *Hitler's Startegy 1940 - 1941: The Balkan Clue*, . 10.

о ставу Југославије према Рајху, али је с обзиром на Гавриловићево реферисање тај став у најмању руку могао оценити као непоуздан.¹⁴⁵⁴

Након тога се фон Херен састао са кнезом Павлом у дворцу Брдо код Крања. Том приликом и кнез је одиграо на руску карту. Говорећи о спољнополитичкој ситуацији он је изнео да се пред Балканом постављају две опције – ослонац на Немачку или на Русију. Италија и западне силе испадале су по кнезу из те комбинације. Италија по њему није имала снаге да игра водећу улогу на Балкану. У избору који се нудио кнез се како због економских тако и због културних интереса његове земље определио за Немачку, која је према њему представљала оличење реда, али став о блиским односима са Немачком по кнезу међутим није још увек постао преовлађујући и међу југословенским грађанима. Разлог за то кнез је видео не само у постојећим франкофилским и панславистичким тенденцијама које су присутне међу многим политичарима и у војсци, већ пре свега у неповерењу према немачкој савезници Италији, која за то неповерење пружа све више повода. Кнез се затим осврнуо на стално постојеће италијанске претензије на делове југословенске територије у штампи и литератури које су биле снажне и поред уговора о пријатељству којим су две државе једна другој гарантовале неповредивост граница. За расположење према Немачкој од великог ће значаја бити држање Рајха према агресивној политици Италије. Кнез је рекао да народ поштује Немачку али не и Италију. Фон Херен је тада тражио разумевање за Италију која се бојала русофилских тенденција у Југославији и није желела да допусти да њен сусед на Јадрану постане руски вазал. Кнез је рекао да постоје русофилске тенденције у југословенском друштву, али да оне не утичу на званичну политку земље и додао да управо из Италије долазе комунистички агенти у Југославију да би изазивали немире. Кнез се затим осврнуо на борбу против слободног зидарства чији је утицај потцењиво. По њему су се слободни зидари последњих година увек били у опозицији према југословенској спољној политици. Распуштање њихових ложа кнез је окарактерисао као нешто од интереса за Југославију, што ће он спровести свим средствима.¹⁴⁵⁵ Мусолини је потом у писму од 27. августа морао признати Хитлеру да на италијанској страни не постоји никаква намера да промени планове у вези са

¹⁴⁵⁴ Barch, MA, RH 2/2932; OKH, Deutsche Botschaft, Der Militärattache an Herrn von Tippelskirch, Moskau, 15.08.1940.

¹⁴⁵⁵ ADAP/D, X-3, Die Kriegsjahre (23. Juni bis 31. August 1940), Frankfurt/Main, 1963, 450 - 452; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm, Streng geheim Nr. 628 vom 26.08, Belgrad, den 26. August 1940. Упоредити: D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 403.

Подунављем и Балканом, који су морали остати изван сукоба. Мусолини је изнео да су војне мере на грчкој и југословенској граници имале само значај опреза. Те мере биле су према Мусолинију усмерене на две државе које имају отворено непријатељски став према Осовини и које су спремне да јој забију нож у леђа чим се за то укаже прилика. Као оправдање за такав став према Југославији Мусолини је навео да је италијанска полиција у Трсту открила пет скровишта оружја, која припадају српским «комитама».¹⁴⁵⁶ У Врховној команди Вермахта азговарало се о ситуацији у Југославији. Војни аташе, пуковник Рудолф Тусен био је мишљења да би војне акције Италије могле само нашкодити оним погодностима које Немачка има од Југославије у том моменту. Према Тусену, у том тренутку 100% ресурса Југославије стајало је на располагању Рајху и користило се у немачкој ратној производњи.¹⁴⁵⁷

Пошто су се у међувремену, након бечке арбитраже у Румунији и делом Мађарској учврстио немачки утицај, код Мусолинија су се поново јавиле ратничке аспирације према Балкану. Због тога је 19. септембра у Рим дошао фон Рибентроп са задатком да одгоди италијанско преношење рата на Балкан. Немци су признали да се у питању Југославије и Грчке ради искључиво о италијанским интересима, те да је на Италији да изабере решење, али да треба са тим сачекати док се не нанесе пораз Британији.¹⁴⁵⁸ Немачке дипломатски кругови приметили су да су римски преговори донели узнемиреност на Балкану. У Југославији се рачунало у случају италијанско-грчког сукоба са могућношћу италијанског упада на југословенску територију ради продора у правцу Солуна и веровало се да би то могло увући земљу у рат. Фон Херен је сматрао да ће се Југославија борити само у случају да поверује да су угрожени њени витални интереси и да се неће борити за Грчку. Италијански продор у Јужну Србију међутим био би по њему ван сваке сумње протумачен као опасност на шта би се одговорило оружјем.¹⁴⁵⁹ Страхујући од италијанске опасности Југословени су тражили оружје у Совјетском савезу где је 5. септембра стигао и

¹⁴⁵⁶ В. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 113; Мусолини-Хитлеру, Рим, 27. августа 1940; *Tajna pisma Hitler-Mussolini (1940 – 1943)*, priredio Bogdan Krizman, Zagreb, 1953, 23 – 24.

¹⁴⁵⁷ Ф. Гальдер, *Военный дневник, Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг.*, Том 2. От запланированного вторжения в Англию до начала Восточной кампании (1.7.1940-21.6.1941), Москва, 1969, 3. септембар 1940. <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> 19.04.2009/.

¹⁴⁵⁸ *Tajni arhiv grofa Ciana (1936 – 1942)*, 409 – 413; *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 784; Dokument br. 268: Izvod iz zapisnika o razgovoru između Ribentropa i Musolinija u prisustvu Čana, Makenzena i Alfierija u Rimu 19. septembra 1940. godine.

¹⁴⁵⁹ ADAP/D, XI-1, *Die Kriegsjahre (1. September bis 13. November 1940)*, Bonn, 1964, 162; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm, Nr. 709 vom 26.09, Belgrad, den 26. September 1940.

први југословенски војни изасланик пуковник Жарко Поповић. Он је већ 22. септембра јављао да му је совјетски министар одбране Тимошенко саопштио да ће питање уступања ратног материјала Југославији решавати у најкраћем року Министарски савет и да ће он подупрти југословенске захтеве свстан вредности и стратегијског значаја Југославије.¹⁴⁶⁰

Југославија се у међувремену од италијанске опасности бранила и све јачим ослоном на Немачку која је своје економске позиције у Краљевини још више учврстила на 12. заседању југословенско-немачког привредног одбора, одржаном од 24. септембра до 19. октобра 1940. године. Југославија је сада била принуђена да пристане на заједничку планску индустријску сарадњу у оквиру новог привредног уређења Европе и стварања великог привредног простора (Europäischer Grosswirtschaftsraum). На преговорима привредних одбора утврђено је да Трећи Рајх добија 75% југословенских вишкова изнад договорених контингента. Одређени су и контингенти за југословенски увоз из Немачке, при чему су неки од њих повећани, јер Југославија због рата и поморске блокаде није имала могућности да их набавља на другом месту. Након тих преговора Немачка је у југословенском извозу учествовала са 66%.¹⁴⁶¹ У октобру 1940. године Врховна команда Вермахта започела је са изградом ратног плана против Југославије.¹⁴⁶²

Како Мусолини није одустао од агресивних намера према Балкану он се одлучио да нападне Грчку која је била војно слабија и у којој немачки интереси нису били толико јако заступљени као у Југославији. Италијани су, не обавестивши Хитлера напали 28. октобра, чиме се рат пренео и на Балкан, супротно немачким интересима. После уласка претходнице немачких трупа у Румунију 12. октобра и Мусолинијевог напада на Грчку државни врх у Југославији запао је у још већу кризу.¹⁴⁶³ Истог дана на вест о италијанској агresiји у Београду је заседао Крунски савет. Главна брига Југословена била је да Италијани не заузму Солун. Кнез Павле је изразио мишљење да би и за Грке било боље да Солун буде у југословенским а не у италијанским рукама. За југословенску интервенцију у том правцу требало је испитати став Немачке, па је одлучено да се то учини преко војног изасланика у Берлину пуковника Владимира Ваухника, док би у међувремену Југославија

¹⁴⁶⁰ М. Бјелајац, „Покушај стратешког ослоња Југославије на СССР 1939 – 1941“, 53 – 54.

¹⁴⁶¹ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, 108 - 109.

¹⁴⁶² Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969, 10. Октобар 1940. <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/.

¹⁴⁶³ Д. Лукач, *Трећи Рајх и земље Југоistoчне Европе*, II (1937 – 1941), 405.

послала трупе на југ да се концентришу на грчкој граници.¹⁴⁶⁴ Највећи дефетизам био је захватио министра војног генерала Милана Недића који се у рефереату кнезу Павлу и Министарском савету од 1. новембра, због стања југословенске војске и могућности да се држава нађе у стратегијској мат позицији заложио за прилазак Осовини.¹⁴⁶⁵ У међувремену је пуковник Ваухник у Берлину 4. и 6. новембра два пута контактирао немачку врховну команду у вези са питањем Солуна, али је његова акција прекинута након Недићеве оставке.¹⁴⁶⁶ Због веома тешке ситуације у којој се земља нашла уместо Ваухника кнез Павле је за тајне преговоре са Осовином припремио два емисара. Један од њих је био Владислав Стакић, београдски адвокат и правни заступник италијанског посланства којег је предвидео за Рим, док је други био режимски новинар др Данило Грегорић познат по пронемачким ставовима којег је предвидео за Берлин.¹⁴⁶⁷

Италијанско-грчки рат међутим није почео добро по Мисолинија за кога се најјужнија балканска земља показала као тврд орах.¹⁴⁶⁸ Симпатије Југословена биле су на страни Грка, а од самог почетка рата уз одобрење кнеза Павла фирма Вистад из Вишеграда инжењера Станковића слала је испоруке ратног материјала из свог асортимана за грчку војску преко турског посланика у Београду.¹⁴⁶⁹ Тај рат је и поред италијанских неуспеха постао међутим мора и за Југославију која је до тог момента била важна за Трећи Рајх само из политичких и економских разлога. Земља је сада добијала и све већи војнички значај за Осовину јер су са сваком грчком победом Немци постајали сигурнији да ће морати да интервенишу да спасу Италијане. То мешање постало је неопходно од момента када је Велика Британија подржала Грчку и обећала да ће јој пружити пуну

¹⁴⁶⁴ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 256 – 257; Цео текст забелешке министра Двора Милана Антића са седнице Круноског савета од 28. и 31. октобра и 1. новембра у вези са питањем Солуна видети у: *Априлски рат 1941*, ZD, I, Београд, 1969, 872 - 874; Dokument br. 293.

¹⁴⁶⁵ Цео текст меморандума видети у: V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije – uzroci i posledice poraza*, 1, 584 – 586.

¹⁴⁶⁶ ADAP/D, XI-1, Die Kriegsjahre (1. September bis 13. November 1940), Bonn, 1964, 441 - 442; Aufzeichnung des Legationssekretärs v Grote (Pol. Abt.), Betrifft: Jugoslawische Ansprüche auf Saloniki, Berlin, den 11. November 1940.

¹⁴⁶⁷ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 114.

¹⁴⁶⁸ О италијанско-грчком рату видети више: *An abridged history of the Greek-Italian and Greek-German war 1940 – 1941 (Land operations)*, The Army History Directorate, Athens, 1997, 1 – 166.

¹⁴⁶⁹ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 267; Тако је само у једној испоруци, две недеље након поруцбине фирма Вистад за Грчку послала 200.000 ручних граната.

помоћ у рату против Италије.¹⁴⁷⁰ Присуство Британаца у Грчкој значило је изложеност румунских петролејских постројења која су била од огромног значаја за немачке ратне напоре могућем бомбардовању британских ваздухопловних снага које су у новембру већ почеле да запосдају грчке аеродроме у Солуну, Лариси, Арти и Атини. Немачка интервенција против Грчке постала је из тих разлога неминовна.¹⁴⁷¹ Већ 4. новембра Врховна команда Вермахта (ОКВ) добила је задатак да припреми план напада на Грчку са севера, из правца Бугарске. То је пред Врховну команду Вермахта поставило огромне тешкоће, док је значај отвореног сврставља Југославије на страну Осовине постајао све израженији. Вермахт наиме није могао безбедно изводити операције из Бугарске у правцу Грчке са неизвесним држањем Турске на левом и Југославије на сопственом десном крилу. Уколико би се Југославија сврстала на страну Осовине то би значајно олакшало вођење рата против Грчке. Пут ка Бугарској могао је наиме водити или преко Мађарске и Румуније или од Аустрије преко Југославије. Друга рута била је неупоредиво краћа и лакша за експлоатацију. Уколико би Југославија пристала Немци су могли да транспортују трупе железницом директно од Беча до Софије избегавајући прелазак Дунава и скраћујући за половину раздаљину коју би трупе морале прећи кроз Бугарску до грчке границе уколико би долазиле из Румуније. Са друге стране грчка граница са Југославијом не само да је била дужа од границе са Бугарском већ и тотално незаштићена и много погоднија за вођење операција. Два главна пута ка Грчкој, један који је водио долином Вардара и други кроз Битољску котлину налазила су се на територији Југославије. Уколико би Југославија дозволила право проласка Врховна Команда КоВ-а (ОКН) је рачунала да би концентрација трупа могла трајати четири недеље краће.¹⁴⁷² Уколико би било могуће водити операције са југословенске територије, заобићи утврђену Метаксасову линију и користити најбоље путеве који воде ка Грчкој, сама кампања била би знатно олакшана. Међутим, чак и ако Немцима не би пошло за руком да убеди Београд да сарађује у ликвидацији Грчке неутралност Југославије је још увек била круцијална за

¹⁴⁷⁰ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 871; Dokument br. 292; Obaveštenje Aleksandra Cincar-Markovića od 1. novembra 1940. jugoslovenskom poslaniku u Londonu o odluci engleske vlade da pruži pomoć Grčkoj u ratu protiv Italije.

¹⁴⁷¹ *Tajni arhiv grofa Ciana (1936 – 1942)*, 431 – 432.

¹⁴⁷² Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969, 7. новембар 1940 <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/; Према прорачунима Врховне команде Вермахта уколико су се могле користити југословенске железнице и веза преко Ниша за концентрацију и стратегијски развој немачких снага на територији Бугарске у правцу Грчке требало је шест недеља. У супротном целих десет.

успешан исход операције. Са незаштићеним десним крилом које се протезало на стотине километара, сваки немачки потхават у Бугарској уколико се претходно не би разјаснило држање Југославије представљао је изузетно велики ризик. Београд због тога не само да је држао у рукама кључеве за много лакше и брже извођење операција, већ би држање Југославије могло да буде одлучујуће и за то да ли ће се Хитлер пробити ка источном Средоземљу или ће остати заглављен у Југоисточној Европи.¹⁴⁷³ Као мамац за придобијање Југославије требао је да послужи стављање у изглед поседања Солуна и изласка земље на Егејско море. Процена фон Херена с тим у вези у то време била је да би се Југословени дизаинтересовали за судбину Грчке када би знали да би обе чланице Осовине признале право Југославије на Солун. Давање гаранција с тим у вези могло би по њему представљати одлучујући корак на путу помирења српског народа са италијанским и бугарским суседима.¹⁴⁷⁴ Хитлер се ипак још раније определио да не иде кроз Југославију. Он је 18. новембра рекао Ћану да ће значајно појачати немачке снаге у Румунији и преко Бугарске марширати против Грчке. Овај план међутим није био изводљив пре марта 1941. године. Мусолинију је том приликом препоручено да склопи са Југославијом споразум ради осигурања њеног држања на основи јамства Осовине за границе Југославије, препуштања Солуна Југословенима и демилитаризације Јадрана са њихове стране.¹⁴⁷⁵ Хитлер је у жељи да придобије Југославију мирним путем 20. новембра, приликом приступања Мађарске Тројном пакту препоручио Мађарима да се иде на приближавање са Југославијом.¹⁴⁷⁶ Мусолини који је оценио да је југословенска карта од изузетне важности за успех њихових планова на Средоземљу, је у писму Хитлеру од 22. новембра, изразио спремност да гарантује постојеће југословенске границе као и да призна заузеће Солуна од стране Југословена под условом да Југославија приступи Тројном пакту, демилитаризује Јадран, те да се договори војно учешће Југославије у нападу на Грчку које треба да отпочне тек када италијанске снаге нанесу Грчкој значајанији ударац.¹⁴⁷⁷ По свему изнетом може се закључити да је идеја приступања Југославије Тројном пакту била

¹⁴⁷³ M. van Craveld, *Hitler's Startegy 1940 - 1941: The Balkan Clue*, 62 – 65.

¹⁴⁷⁴ ADAP/D, XI-2, Die Kriegsjahre (13. November 1940 bis 31. Januar 1941), Bonn, 1964, 481 – 482; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Belgrad, den 14. November 1940; Politischer Bericht, Betrifft: Serbischer Auspruch auf eine Ausgang zur Ägäis.

¹⁴⁷⁵ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 114.

¹⁴⁷⁶ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 457.

¹⁴⁷⁷ ADAP/D, XI-2, Die Kriegsjahre (13. November 1940 bis 31. Januar 1941), Bonn, 1964, 561 – 562; Der Duce an den Führer, 22. November 1940; *Tajna pisma Hitler-Mussolini (1940 – 1943)*, priredio Bogdan Krizman, 32 – 34.

италијанска, док се Немачка по овом питању понашала у складу са жељама своје најзначајније европске савезнице. Већ 27. новембра немачки војни изасланик у Риму извештавао је Берлин да се са сигурношћу могло тврдити да нико више у Италији ни не помишља на неке екстравагантне акције против Југославије, јер би се и ту могли опећи. Он је сматрао да се Мусолини сада определио за политичко решење и да су се сви ранији снови о успешној војној акцији против Југославије сада распршили.¹⁴⁷⁸

4.1.2. Ка уласку у Тројни пакт

Истовремено са пружањем помоћи Грчкој настављени су и тајни преговори са Немачком и Италијом. Посредством Данила Грегорића југословенски министар спољних послова Александар Цинцар-Марковић добио је позив да дође на разговоре код вође Рајха. Пре отпочињања ових разговора у Берлин је стигла процена немачког посланика у Београду да ће се спољна политика Југославије која је као и раније била у рукама кнеза намесника и која због слабе владе мора водити рачуна о расположењу у српском народу и војсци, покушати држати досадашњих напора на очувању формалног неутралитета. Отворено опредељење за немачки лагер било би више него жељено, уколико би се за узврат дале гаранције југословенског интегритета у „Новој Европи“ и могли отворити јасни изгледи за излазак земље на Егејско море.¹⁴⁷⁹ У међувремену док су се спремали за преговоре са Немцима југословенски владајући кругови тајно су се укључили у пружање војне помоћи Грчкој. Последње недеље новембра је наиме генерал Метаксас, претседник грчке владе затражио и добио од кнеза Павла дозволу да организује на југословенској територији један депо за снабдевање. Преко Југославије су за Грчку тако долазиле на стотине тона ратног материјала и то све до последњег дана рата у Албанији.¹⁴⁸⁰

Хитлер је примио Цинцар-Марковића у Бергхофу 28. новембра 1940. Под утицајем фон Хереновог извештаја он је и поред већ изнетих италијанских жеља за приступањем земље Тројном пакту ипак понудио Југославији закључење пакта о ненападању са Италијом и Немачком на оним основама које су биле договорене са Италијанима десетак

¹⁴⁷⁸ Barch, MA, RH 2/2936; Deutsche Botschaft, Der Militärattache an Herrn von Tippelskirch, g.Kdos. Nr. 263/1940, Rom, den 27. November 1940.

¹⁴⁷⁹ ADAP/D, XI-2, Die Kriegsjahre (13. November 1940 bis 31. Januar 1941), Bonn, 1964, 588 – 589; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm, Nr. 850 vom 25.11, Belgrad, den 25. November 1940.

¹⁴⁸⁰ J. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 267 – 268.

дана раније. Југословенима је у изглед стављено добијање Солуна уз упозорење да ће за три месеца када Немачка буде спроводила своје мере према Грчкој ситуација можда бити мање повољна за прихватање таквог споразума него што је то био случај у том тренутку.¹⁴⁸¹ Фон Херен је 7. децембра јавио у Берлин да му је предат меморандум југословенске владе у којем је Београд предлагао закључење пакта о ненападању на темељу југословенско-италијанског уговора из 1937. године.¹⁴⁸² Берлин се у међувремену 9. децембра сагласио са предлогом Мађара да са Југославијом потпишу пакт о вечном пријатељству, што је и учињено у Београду 12. децембра 1940. године.¹⁴⁸³ Последица овог споразума била је да су Совјети успорили преговоре око испоруке наоружања Југославији, који су до тада текли доста добро јер су га протумачили као удаљавање од СССР-а.¹⁴⁸⁴ Хитлер је сада, у складу са жељама Мусолинија ишао корак даље у притисцима на Југославију. У вези са меморандумом југословенске владе Југословенима је 22. децембра ипак саопштено да потписивање таквог пакта не би задовољило захтеве за јачањем односа Југославије са силама Осовине, већ да то може обезбедити једино укључење Југославије у Тројни пакт коме су у међувремену већ приступиле Мађарска, Румунија и Словачка.¹⁴⁸⁵ Ипак, крајем децембра и почетком јануара због притисака Совјета на Бугарску и жеља Немачке да укључи ту земљу у „нови поредак“ ослабили су притисци на Југославију. Хитлер је због тога у писму Мусолинију од 31. децембра 1940. предложио да се према влади у Београду неко време не понављају дотадашњи покушаји док се не поправе прилике на бојном пољу у корист сила Осовине и не поправи психолошка клима.¹⁴⁸⁶ Да је ова тактика давала резултате указује и чињеница да су и Бугари, жељни ревизије Нејског уговора код Немаца подгревали неповерење према Југословенима. Њихов посланик у Будимпешти је тако саопштио почетком јануара 1941. свом немачком колеги да су у Софији убеђени да се на југословенско-мађарски споразум у Београду не гледа као на приближавање Осовини већ као на реосигурање против ње, те да Југословени и поред

¹⁴⁸¹ Потпун стенограм са ових разговора видети у: ADAP/D, XI-2, Die Kriegsjahre (13. November 1940 bis 31. Januar 1941), Bonn, 1964, 609 – 614; Aufzeichnung des Gesandten Schmidt (Büro RAM), Berlin, den 29. November 1940. Aufzeichnung über die Unterredung zwischen dem Führer und dem Jugoslawischen Aussenminister Cincar-Marković in Anwesenheit des RAM auf dem Berghof am 28. November 1940.

¹⁴⁸² B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 114 - 115.

¹⁴⁸³ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), VIZ, 458.

¹⁴⁸⁴ М. Бјелајац, „Покушај стратешког ослонаца Југославије на СССР 1939 – 1941“, 58.

¹⁴⁸⁵ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 115.

¹⁴⁸⁶ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 465 – 466; *Tajna pisma Hitler-Mussolini (1940 – 1943)*, 40 – 41.

лепох речи југословенског председника владе и министра иностраних послова упућених на адресу осовине све своје наде уполажу на очување тековина мировних уговора од 1918. Према Бугарима у Београду се велика нада полагала у снагу Енглеске и САД па су због тога Југословени повукли своје раније аспирације на Солун, пошто Рузвелтове пријатељске речи према Грчкој нису остале без одјека у Београду.¹⁴⁸⁷ Преношење немачке политичке и дипломатске активности на Бугарску искористили су Енглези који су појачали своју делатност у Београду на јачању антиосовинских снага и придобијању југословенских владајућих кругова за активно супротстављање Берлину. Ипак, попуштање бугарске владе, њена обећања да ће приступити Тројном пакту и сарадња немачке и бугарске војске довели су до јачања дефетизма у Београду. То је крајем јануара приметио и специјални изасланик председника САД Вилијам Донаван који је од кнеза Павла видно узбуђеног заокруживањем Југославије, сада и из правца Бугарске, могао да добије само обећање да ће се Југославија бранити од ма ког агресора. У јануару је била одбијена и понуда британског министра иностраних послова Ентони Идна Београду, само да се не би иритирао Берлин.¹⁴⁸⁸

Београд се све више окретао Берлину, па је посредством Данила Грегорића крајем јануара било предложено да се југословенски председник владе Цветковић састане са Рибентропом и Хитлером. Нешто пре одласка Цветковића и Цинцар-Марковића на разговоре у Немачку кнез је почетком фебруара 1941. тајно посетио Лондон где се потпуно уверио у чињеницу да Британци немају снаге да стварно помогну Југославији да се успешно одупре нартајима Осовине.¹⁴⁸⁹

Цветковић и Цинцар-Марковић су разговоре са Рибентропом и Хитлером имали 14. фебруара. Из њиховог наступа и предлога могло се закључити да је Југославија желела за себе да купи још времена. Југословени заинтересовани за успостављање мира на Балкану понудили су се да посредују код Грчке стране да се оконча италијанско-грчки сукоб и дипломатски примора Енглеску да напусти своје позиције у Грчкој. Југославија би покушала са формирањем блока држава у који би поред ње ушле Бугарска и Турска, који би повео преговоре у том смислу са британском владом. Уколико би ти преговори

¹⁴⁸⁷ АА РА, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Telegramm (Geh.Ch.V) Nr. 8 von 2.1, Budapest, den 2. Januar 1941.

¹⁴⁸⁸ D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 466.

¹⁴⁸⁹ Исто, 467.

пропали Југославија би имала морално право да се прикључи Осовини. Хитлер је одбио ове југословенске предлоге и указао Цветковићу и Цинцар-Марковићу да је заузимање јасног става Југославије о ситуацији на Балкану и њено опредељење за нови поредак у Европи у интересу и саме Југославије. Хитлер је изнео да су Немачка и Италија биле спремне да са Југославијом закључе уговор који је својремено био договорен са Цинцар-Марковићем и да приликом завођења новог поретка на Балкану поведу рачуна о евентуалним југословенским жељама о изласки на Егејско море (Солун). Хитлер је указао да се Југославији пружа јединствена прилика да се позиционира у Новој Европи и да је последња прилика за то њен приступ Тројном пакту. Цветковић и Цинцар-Марковић изјавили су да желе да упознају са Хитлеровим предлозима кнеза Павла који је био одлучујући фактор у вези са ставом Београда. По њима ће можда бити потребан у вези с тим још један сусрет Хитлера и кнеза намесника.¹⁴⁹⁰ Мусолини који је добио извештај о разговорима рано ујутро следећег дана. Информације које је добио учврстиле су га у мишљењу да ситуација у Југославији представља велики знак питања и да се мора што пре разјаснити њен став. Југословенске идеје о формирању блока између Југославије, Бугарске и Турске подсећале су га на времена Мале Антанте и одговарале менталитету Бенеша.¹⁴⁹¹ Берлину се веома журило па је фон Херен добио инструкцију већ 16. фебруара да питање посете кнеза Павла Хитлеру као и питање приступања Југославије Тројном пакту треба решири што пре у интересу обе стране и да не треба пристати на одлагање од неколико недеља. Уколико је кнез Павле желео да разговара са Хитлером то се могло догодити већ у првој половини те седмице у Бергхофу.¹⁴⁹² Тог истог дана кнез је обавестио британског посланика Кампбела о садржајима разговора вођених у Фушлу и Берхтесгартену. Хитлер и Рибентроп су по њему слаткоречиво тражили да Југославија приђе Тројном пакту, уверавајући Југословене да неће тражити прелазак трупа нити коришћење југословенске железничке мреже. Приступање не би укључивало никакве обавезе али је кнез коментарисао да би оне сигурно дошле касније. На питање које ће акције предузети

¹⁴⁹⁰ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, Zagreb, 1975, 122 – 123; О тачном садржају разговора видети: ADAP/D, XII-1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969, 65 – 72; 72 – 78.

¹⁴⁹¹ ADAP/D, XII-1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969, 85 – 86; Der Geschäftsträger in Rom an das Auswärtige Amt, Telegramm, Streng geheim Nr. 362 vom 15.02, Rom, den 15. Februar 1941.

¹⁴⁹² ADAP/D, XII-1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969, 85 – 86; Der Reichsaußenminister an die Gesandtschaft in Belgrad, Telegramm, Nr. 64 vom 16.02, aus Fuschl, abgesandt Nr. 146, Berlin, den 17. Februar 1941.

Југославија у постојећим приликама, кнежев одговор је био да ће његова политика бити добити у времену.¹⁴⁹³ Кнез је и даље одлагао сусрет под изговором да жели да усагласи позиције са Италијанима преко Стакића. Кнез Павле предложио је коначно 25. фебруара Немцима да се састанак са Хитлером одржи у строгој тајности у току наредне седмице. На тајности ових разговора посебно је инсистирало са југословенске стране. Кнез је требало да немачко-југословенску границу пређе аутом код Филаха (Белџак) одакле би наставио возом до Бергхофа.¹⁴⁹⁴ У међувремену геостратешки положај Југославије био је даље још више отежан. Бугари су 1. марта приступили Тројном пакту, а Немачка је известила Југославију да ће њене снаге ући у Бугарску што се и догодило већ 2. марта.¹⁴⁹⁵ Југославија се сада нашла окружена трупима Осовине са свих страна осим на граници са Грчком. До састанка у Бергхофу дошло је 4. марта 1941, чиме је кнез Павле купио још неколико недеља неодлучности за Југославију. Разговор са Хитлером трајао је пет часова. Хитлер је по обичају изнео преглед спољнополитичке ситуације. У својим комбинацијама истицао је да је Рајху Југославија веома важна и да њој ван сваке сумње припада водећа улога на Балкану уколико се на време изјасни за нови поредак. Додао је да Трећи Рајх нема никаквих територијалних претензија на Балкану нити захтева према Југославији. Једини интерес Немачке био је по њему мир и ред на Југоистоку и повећање привредне размене са тим областима, а нарочито са Југославијом. Он је потом тражио да Југославија изведе своју политику на чистац и ступи у савез са Осовином. Приступом Тројном пакту земља би се по Хитлеру заштитила од свих евентуалности, добила Немачку за партнера и јамство за своје садашње и будуће територијалне поседе. Хитлер се осврнуо и на предстојећи брз слом Грчке и одиграо на бугарску карту стављајући у изглед Југословенима да ако не приступе Тројном пакту и тиме на време не осигурају свој захтев за изласком на Егејско море нека трећа сила може стати на пут југословенским аспирацијама на Солун. Ове Хитлерове речи оставиле су на кнеза тежак утисак. Он је сматрао да би било најбоље да Југославија и даље остане неутрална. Да донесе коначну одлуку у корист Тројног пакта кнезу су сметали, како је рекао грчко порекло кнегиње Олге, симпатије које је гајио према Британији и лични став према Италији. Он је ипак

¹⁴⁹³ PRO, FO 371/30222, R 1230/165/92; Šifrovani telegram poslanika u Beogradu Campbella Foreign Officeu br. 256, hitno, lično i tajno, Beograd, 16. Februar 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 609.

¹⁴⁹⁴ ADAP/D, XII-1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969, 129; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Strengst geheim Telegramm, Nr. 159 vom 25.02, Belgrad, den 25. Februar 1941.

¹⁴⁹⁵ J. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 301 – 302.

напоменуо да би даљи рад на изналажењу споразума са Италијом представљао први корак у приступању Краљевине пакту. Хитлер је ипак инсистирао на томе да се Југославија дефинитивно изјасни јер је због планираних операција у Грчкој и напада на Совјетски Савез (план Барбароса) морао имати јасну ситуацију на Балкану. Он је истакао да осим формалног приступања Југославије Тројном пакту не тражи ништа друго, а нарочито не њено учешће у рату. Он је истакао да ће се Немци постарати да након окончања рата са Грчком Солун припадне Југославији. Принц је указао фон Рибентропу који је такође присуствовао састанку на бриге које има у унутрашњој политици. Он се бојао да прихвати немачки савет пошто се за шест месеци неће више налазити на челу државе (пунолетство Петра II – прим. Д.Д.). Рибентроп је на то оштро одговорио да се он боји да се може десити и обрнуто, то јест да кнез за шест месеци неће бити на власти јер није послушао немачке савете и јер је пропустио јединствену шансу која му се нуди. Кнез је на састанку изгледао неодлучно. Рибентроп је рекао да Осовина нема више намеру да чека на даљи развој ситуације у Југославији, и напоменуо да је у интересу Југославије да донесе одлуку у наредних 14 дана. Он је на крају замолио кнеза да учини све да што више убрза приступање Југославије пакту.¹⁴⁹⁶ Дан по завршетку разговора Рибентроп је о састанку са кнезом штуро обавестио Италијане уз напомену да ће детаљан извештај добити касније и замолио их да не разгласе ту информацију, пошто су Немци обећали Југословенима да ће строго чувати тајност кнежеве посете.¹⁴⁹⁷

По повратку у Београд кнез је 6. марта сазвао седницу Крунског савета којој су присуствовала сва три регента, председник владе Цветковић, потпредседник Мачек као вођа Хрвата, Куловец као претставник Словенаца, министар иностраних послова Цинцар-Марковић, министар војни Пешић и министар Двора Антић. Кнез је изложио присутнима садржај свог разговора са Хитлером, док је Цинцар-Марковић изнео уверење да Немци

¹⁴⁹⁶ ADAP/D, XII-1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969, 190 - 191; Der Reichsaußenminister an die Gesandtschaft in Belgrad, Telegramm, Nr. 151 vom 6.03, aus Fuschl, abgesandt Nr. 240, Berlin, den 7. März 1941. Упоредити са: В. Кризман, *Vanjska politika Jugoslavenke države 1918 – 1941*, 124 – 125. Кризман у тексту спомиње да је на Павлове приговоре да Југословени неће никада прихватити оне одредбе пакта којима се одобрава Осовини да употреби државну територију за војне сврхе Хитлер одговорио да је то мање важно, да ће избацили војне одредбе и да од Југославије неће тражити дозволу за прелаз немачких снага преко њене државне територије. Овог дела текста у оригиналном Рибентроповом извештају нема. Тај је део настао на основу Мачекових сећања преузет код Кризмана из: Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 304 – 305.

¹⁴⁹⁷ ADAP/D, XII-1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969, 180; Der Reichsaußenminister an die Botschaft in Rom, Telegramm, Geheime Reichssache, Strengst geheim Nr. 479 vom 5.03, aus Fuschl, den 5. März 1941.

неће имати никаквих територијалних намера према Југославији све док не добију рат. После више дисонантних мишљења пресудно за заузимање југословенског става према пакту било је оно министра војног генерала Петра Пешића који је војну ситуацију Југославије оценио као врло неповољну.¹⁴⁹⁸ Након тога, наредног дана је Цинцар-Марковић обавестио фон Херена да је Крунски савет одлучио да пре коначне одлуке о приступању Југославије пакту треба разјаснити неколико питања. Та питања била су Да ли би Југославија у случају уласка у пакт добила писмено разјашњење Немачке и Италије да ће бити поштован њен територијални интегритет и суверенитет, да неће бити тражена никаква војна помоћ од Југославије укључујући и пролаз и транспорт трупа у току рата и да ће се у новом преуређењу Европе водити рачуна о југословенским интересима о слободном излазу на Егејско море преко Солуна?¹⁴⁹⁹ Док се чекао одговор Берлина, кнез Павле није прекидао контакте са Британцима. Он је 8. марта приликом вечере са једним британским држављанином и његовим дугогодишњим пријатељем изјављивао да је Југославија под притиском да се прикључи Тројном пакту, али да она то не може да учини јер је то по кнезу значило ропство у року од шест месеци. Он је био уверен да ће Немачка након ступања на престо Петра II (у септембру 1941 – прим. Д.Д) поставити своје услове. Британцу се чинило да се кнез коначно одлучио против Немачке.¹⁵⁰⁰ У прилог томе говорила је и чињеница да је кнез по пријему Иднове поруке послао генералштабног мајора Милисаву Перишића у Грчку са задатком да испита стварне могућности војног ангажовања Британије на Балкану и материјалне помоћи коју би могла пружити југословенској војсци. Перишић се из Атине вратио 13. марта са половичним обећањима која нису давала наду на могућност смисленог отпора.¹⁵⁰¹

У међувремену је војни изасланик у Берлину пуковник Ваухник јавио о концентрацији Вермахта у источним деловима Немачке из чега се закључивало да се спрема напад на СССР што је јачало Југословенску преговарачку позицију. Југословени су стога на седници Крунског савета одржаној 12. марта формулисали садржаје посебних нота које су требали бити објављене одмах по потписивању Тројног пакта а које су се

¹⁴⁹⁸ О томе видети више: Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 305 – 308; В. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 125 – 126.

¹⁴⁹⁹ ADAP/D, XII-1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969, 191 - 192; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Strengst geheim, Telegramm, Nr. 203 vom 7.03, Belgrad, den 07. März 1941.

¹⁵⁰⁰ PRO, FO 371/23884, R 3185/409/92; Šifrovani telegram poslanika u Beogradu Campbella Foreign Officeu br. 370, hitno, strogo tajno, Beograd, 9. mart 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 644.

¹⁵⁰¹ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 474.

односиле на претходна три захтева постављена Немцима 7. марта. Југословени су тражили да се објави садржај свих изјава осим оне о осигурању територијалне везе Југославије са Солуном. Немци су се противили томе да се обелодани обавеза да се неће тражити војно ангажовање или помоћ Југославије, тако да су преговори настављени.¹⁵⁰²

Кнез се у међувремену решио да неутралише могуће деловање Милана Стојадиновића у пронемачком смислу који би као про-немачки човек под притисцима Берлина могао преузети власт након приступања земље Тројном пакту. Одлука о томе донесена је на седници крунског савета одржаној 12. марта. Цветковић се с тога обратио британском посланику Кампбелу 15. марта са информацијом да ће Влада протерати Стојадиновића у Грчку јер би његово присуство у земљи давало Немцима средство за вршење притиска на Југославију, и замолио за британску помоћ с тим да би британске власти могле да га преузму у Солуну и пошаљу даље за Египат. Као датум за отпочињање те акције Цветковић је навео 18. март.¹⁵⁰³

У међувремену је до 19. марта била постигнута сагласност о свим детаљима инструментима и коначној редакцији споразума између Београда и Берлина, па је Крунски савет донео једногласну одлуку 20. марта да се приступи Тројном пакту. Та одлука је наишла међутим на противљења на влади (М.Константиновића, С. Будисављевића и Б. Чубриловића), па је Цветковић до 23. марта извршио реконструкцију и попунио места непослушних министара. По кнежевом наређењу Цветковић и Цинцар-Марковић отпутовали су 24. марта у Беч и у току церемпније у дворцу Белведере пред представницима Немачке, Италије, Јапана и сателитских држава као опуномоћеници у име Југославије потписали инструменте о њеном приступању Тројном пакту.¹⁵⁰⁴ Приступањем земље Тројном пакту под добијеним условима кнез је могао рачунати да ће сачувати мир бар још за неко време. Информације о пропремама Немачке за напад на СССР давале су наду у том смислу док је потенцијална унутрашња опасност од успостављања отворено пронацистичког режима била уклоњена предајом Стојадиновића Британцима. Ту рачуницу поквариће војни удар 27. марта који ће и Југословене и силе Осовине довести пред свршен чин и одредити за ратну опцију.

¹⁵⁰² Исто, 476.

¹⁵⁰³ PRO, FO 371/23884, R 3185/409/92; Šifrovani telegram poslanika u Beogradu Campbella Foreign Officeu br. 427, vrlo hitno, vrlo tajno, Beograd, 15. mart 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 655.

¹⁵⁰⁴ B. Krizman, *Vanjska politika Jugoslavenske države 1918 – 1941*, 128

4.2. Зајам за наоружање од 200 милиона марака и југословенске војне набавке у Немачкој и Чешко-моравском протекторату

После судетске кризе, у јесен 1938. године, а нарочито после комадања Чехословачке, средином марта 1939, почела је много шира акција Немачке да извоз наоружања у балканске земље искористи као средство политичког притиска и за обезбеђење већих количина стратешких сировина, које су приближавањем рата постајале све неопходније немачкој ратној индустрији.¹⁵⁰⁵ Након окончања Судетске кризе у корист Немачке, задовољан држањем Југославије, Херман Геринг је по питању извоза наоружања био става да се Стојадиновићу може продавати колико се хоће.¹⁵⁰⁶ Из претходних искустава Немцима је постало сасвим јасно да када је Југославија у питању само давањем кредита могу да сузбију остале конкуренте, не би ли земљу чвршће везали за себе. Пре одласка на одмор у Швајцарску Стојадиновић је крајем децембра 1938. обавестио министра војног генерала Милутина Недића да је кнез намесник исказао интерес за набавку бомбардера ДО 215 за које му је генерал Симовић говорио да су одлични. Стојадиновић је напоменуо да би се, у случају да се Југославија одлучи за повећње набавке предвиђеног броја бомбардерских авиона, за 40 или 50 комада, што је иначе предлагао начелник генералштаба генерал Душан Симовић имајући у виду немачке апарате ДО 215, за ту набавку могао добити у Немачкој кредит на 10 година. Поред тога Стојадиновић је обавестио Недића да је са Нојхаузенем разговарао и о могућности куповине противавионске артиљерије калибра 75 mm на кредит. Нојхаузен је био мишљења да би се и то могло добити на десетогодишњи кредит уз плаћање на начин како је то до тада рађено за Шкодине лиферације из Чехословачке, то јест испоруком југословенског дувана, кукуруза, пшенице и нешто гвоздене руде из Љубије. Стојадиновић обавештава у истом писму министра војног да је прилично припремио терен код Нојхаузена за набавке из Немачке, које су по њему за Југославију у економском погледу биле врло важне јер је Немачка куповала доста југословенске робе, доста више

¹⁵⁰⁵ Ž. Avramovski, „Ekonomske i političke ciljeve nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata“, 77

¹⁵⁰⁶ АЈ, 37 – 29 – 203; Протић – Стојадиновићу; телеграм Стр. Пов.Бр.325 отпремљен из Прага 14. новембра 1938 у 21 час, примљен у Београду 15. новембра 1938 у 7 часова. Препис.

него Југославија немачке, па су увек постојале велике суме марака на југословенском конту потраживања у Берлину. Стојадиновић је сматрао да није било упутно да те марке стоје дуже времена неупотребљене. Он је истакао да је и сам кнез намесник одавао утисак да је желео да се одлуке о набавкама доносе мало живљим темпом него до тада.¹⁵⁰⁷ Након тога одмах крајем децембра су Нојхаузен и немачки војни аташе разговарали са југословенским војним представницима у Београду, да би већ 2. јануара југословенско Министарство војно поднело писмени захтев за набавку 30 комплетних најмодернијих моторизованих батерија противавионских топова калибра 75 mm на десетогодишњи кредит са равномерним анuitетима за отплату путем клиринга, за шта се средином месеца заинтересовала фирма Круп чији је представник према Нојхаузеновим инструкцијама водио преговоре у Београду у другој половини јануара.¹⁵⁰⁸ У међувремену се и начелник Генералштаба генерал Душан Симовић zaloжио за набавке авиона из Немачке путем кредита. Он је сматрао да би то била прилика и да се наслоним на немачку индустрију подигне у Југославији и нова индустрија мотора хлађених течномшћу. Он је такође био мишљења да треба извршити набавке и испоруке за целе јединице ваздухопловства с потпуном опремом и наоружањем и то одједном за целе пукове.¹⁵⁰⁹ Након тога Стојадиновић је 24. и 25. јануара извршио консултације са генералом Симовићем и министром војним Недићем о најважнијим и најхитнијим војним потребама. У обавештењу које је о том састанку упутио кнезу Павлу био је мишљења да би се укупан износ од 2.500.000.000 динара који се односио на хитне набавке авијације, противавионске и противтенковске артиљерије, тенкова и моторизације могао покрити на основу зајма од 100.000.000 марака у Немачкој, 500.000.000 милиона лира у Италији и зајмом мањег обима закљученим у земљи за мања плаћања у готовом. Стојадиновић је том приликом обавестио кнеза да су се усагласили и о томе да цифру набавке модерних авиона треба повећати на 150, од чега је требало набавити 50 извиђача (Хокер Хајнд), 50 ловаца Месершмит и 50 бомбардера Дорнијер.¹⁵¹⁰ Већ крајем јануара 1939. Нојхаузен је

¹⁵⁰⁷ АЈ, 37 – 46 – 833; Милан Стојадиновић – министру Војске и Морнарице армијском генералу Милутину Недићу, Београд, 25. децембар 1938.

¹⁵⁰⁸ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 195 - 197.

¹⁵⁰⁹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 136 – 141; Dokument бр. 31; Predlog načelnika Glavnog generalštaba od 11. januara 1939. Ministru vojske i mornarice da se vazduhoplovstvo vojske pojača na hiljadu aviona i za to odobri kredit od dve milijarde i osam stotina miliona dinara.

¹⁵¹⁰ АЈ, 797 – 14, Стојадиновић – кнезу Павлу, Београд, 26. Јануара 1939.

разговарао са Стојадиновићем према Геринговим упутствима о кредиту за наоружање у повећаном износу од чак 200 милиона РМ. Након тога Нојхаузен је на исту тему разговарао и са кнезом Павлом а ваздухопловни аташе фон Шонебек са начелником Главног генералштаба генералом Симовићем као и са кнезом Павлом 30. јануара 1939. године.¹⁵¹¹ Фон Фабер ди Фор био је изузет из ових преговора пошто се налазио на консултацијама у Берлину.¹⁵¹² До почетка фебруара фирма Круп је упутила немачком Министарству привреде пројекат одговора на захтеве југословенског Министарства војног у коме је прихватила да са још седам немачких фирми образује конзорцијум који ће учествовати у испоруци наоружања Југославији. Пошто се радило о роби у вредности од око 40 милиона РМ Круп је тражио стопостотне гаранције државе.¹⁵¹³ На даљи ток преговора свакако је имао утицаја пад Стојадиновићеве владе 4. фебруара 1939. године. Како се у почетку није безрезервно веровало Цветковићевој влади са немачке стране одуговлачени су преговори и почели су се испостављати политички услови, међу којима је био и захтев да Југославије истипи из Друштва народа и приступи пакту Антикоминтерне, које југословенска влада није прихватала.¹⁵¹⁴ Рибентроп се стога из политичких разлога залагао да се износ кредита смањи на 100 милиона РМ али је Геринг стао из Југославије, па је немачки ваздухопловни аташе само недељу дана после Стојадиновићевог пада обавестио генерала Симовића да је Рајхсмаршал спреман да одобри испоруку 300 авиона за Југославију. Геринг се сагласио да се Југославији одобри десетогодишњи кредит и то 80 милиона РМ за артиљеријско наоружање и 120 милиона РМ за ваздухопловство.¹⁵¹⁵ У Југославији се у вези са кредитом већ размишљало и о набавци потребних средстава за моторизацију три коњичке дивизије у Немачкој, о чему је министар војни 13. фебруара 1939. године упутио министру финансија реферат Главног генералштаба.¹⁵¹⁶ Тиме је листа југословенских жеља проширена и на средства за моторизацију. Већ 18. марта

¹⁵¹¹ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 196.

¹⁵¹² AJ, 37 – 30 – 463 – 464.

¹⁵¹³ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 197 – 198; Видети и Ј.Б. Хоптнер, *н.д.*, 223 – 224.

¹⁵¹⁴ Ž. Avramovski, „Економски и политички циљеви немачког извоза наоружања у балканске земље уочи Другог светског рата“, 79 .

¹⁵¹⁵ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 201 - 203.

¹⁵¹⁶ Д. Денда, „Моторизација Коњице у Краљевини Југославији“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2008, 53.

ваздухопловни аташе фон Шенебек је обавестио посланика фон Херена да му је у вези са преговорима о куповини наоружања генерални конзул Нојхаузен јасно пренео телефоном вест из Берлина да су немачки произвођачи авиона добили одобрење да доставе понуде одговарајућим југословенским установама за испоруке у оквирима предвиђеног кредита. Шенебек је такође стекао утисак да се са југословенске стране велика важност придаје што бржој испоруци.¹⁵¹⁷ Реакције југословенских владајућих кругова у вези са дебелацијом Чехословачке утицале су међутим на пад поверења у Југославију што се одразило и на послове у вези са наоружањем. Тако су представници немачке ваздухопловне индустрије (Рајхсфербанд, Дорније и Месершмит) који су се налазили на преговорима у Београду добили 27. марта инструкцију из Министарства ваздухопловства (Геринг) да се понуде за испоруку авиона за југословенско Министарство Војске и Морнарице отказују до даљњег. Фон Херен је обавештавао Берлин да су представници немачких фирми као и ваздухопловни аташе страховали да би такав потез дао могућност француско-енглеској конкуренцији да утичу на кварење немачких пословних планова. Уколико се није очекивало скидање забране у наредних неколико дана фон Херен је предлагао да се представницима немачких фирми омогући да због отказа кредита своје понуде повуку посредством званичних представника Рајха у Југославији.¹⁵¹⁸ Пошто је начелник Генералштаба Симовић тражио објашњење због одлагања подношења понуда фон Херену је дато упутство из Берлина да преговори остану отворени под изговором техничких и трговинских разлога, пошто је одлучено да се давање кредита искористи у политичке сврхе. Након тога је министар војни Недић 4. априла предао немачком војном изасланику листу наруџбина које је требало испоручити Југославији на основу кредита. На листи се налазило 100 двомоторних бомбардера ДО 215 и 50 ловаца Месершмит Б 109.¹⁵¹⁹ Фон Херен је извештавао да ни југословенски преговори са Италијанима око кредита од 500 милиона лира нису текли глатко. Проблем је представљао начин отплате, будући да су Италијани били спремни да свој ранији предлог рока од четири године подигну на пет док су Југословени инсистирали на року од 10 година. Немачки посланик

¹⁵¹⁷ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 19; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt; Telegramm Nr. 53 vom 18. März 1939, Belgrad, den 18. März 1939.

¹⁵¹⁸ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 38; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt; Telegramm Nr. 55 vom 19. März 1939, Belgrad, den 19. März 1939.

¹⁵¹⁹ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 206 - 207.

је био мишљења да ће се споразум брзо склопити. То је представљало неку врсту конкуренције за Немце. Након провере у Риму дошло се до закључка да Италијани претендују да за себе обезбеде део набавке од укупно 200 бомбардера као и противавионских топова калибта 75 mm.¹⁵²⁰ Југословенима се журило па је генерал Радивоје Јанковић у разговору са фон Херном вођеном 8. априла изнео да је куповина 100 бомбардера могућа једино ако 50 апарата ДО 215 буде било могуће испоручити у јуну, јулу и августу и уз то препоручио да се они узму из нових залиха већ готових авиона које су биле предвиђене за немачко ваздухопловство. Јанковић је разлог оправдавао потрбама унутрашње политике, будући да је Италија дан пре тога извршила агресију на Албанију, док је фон Херен подупирао захтев наводећи да би то омогућило Немачкој да испоруком појача и искористи свој утицај у Југославији.¹⁵²¹ Из Берлина су одговорили да испоруке у жељеном термину нису могуће, а пошто политички и општи услови кредита нису били још увек јасни ни о каснијим испорукама није се могло ништа коначно обећати. Коначна одлука требала је да буде донета око 20. априла, након повратка Геринга из Италије. С тим у вези Клодијус је препоручио да немачки ваздухопловни аташе дође у Берлин неколико дана пре тога.¹⁵²² Југославија је у међувремену показала уздржаност у вези са италијанском анексијом Албаније што је утицало на побољшање политичког става у Берлину па је питање кредита требало решити у време Цинцар-Марковићеве посете која је била заказана за 25. април. У немачком МИП-у сачињен је стога 22. априла пројекат основних услова које је требало испунити да би кредит био одобрен. Тим условима било је предвиђено да десетогодишњи кредит не прелази 100 милиона РМ, да се артиљерија шаље из чешких фанрика и да Југославија прихвати да у Рајх извезе што је могуће више прехрамбених артикала и сировина. Рибентроп је инсистирао и да се пре закључења уговора размотри да ли је Италија сагласна са наоружањем Југославије и да ли и у ком

¹⁵²⁰ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 169 - 170; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt; Geheim Telegramm Nr. 110 vom 6. April 1939, Belgrad, den 6. April 1939. W 529 g.

¹⁵²¹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 171 – 172; Dokument бр. 38; Izveštaj nemačkog poslanika u Beogradu od 10. Aprila 1939. Ministarstvu vazduhoplovstva Rajha o narudžbinama nemačkih aviona i opreme koje se očekuju od Jugoslavije posle zaključenja sporazuma o kreditu.

¹⁵²² ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 214; Gesandter Clodius (Wirtschaftspol. Abt.) an die Gesandtschaft in Belgrad ; Telegramm Nr. 101 vom 16. April 1939, Berlin, den 16. April 1939. W 564 g. Vom Luftfahrtministerium für Luftattache.

обиму жели да учествује и сама у испоруци наоружања Краљевини.¹⁵²³ Истог дана је генерал Милутин Недић приликом пријема ордена Великог крста немачког орла поново покренуо причу о кредиту са немачким војним аташеом фон Фабером ди Фором. Он је истакао да је Југословенима Геринг чврсто обећао кредит у висини од 200 милиона те да је и величина набавки базирана на тој суми. Недић је имао намеру да набави 50 чешких авиона Клем Мартин, 50 ДО 215, 50 Месершмита 109 и касније још 50 Месершмита 109. Остатак суме требао је бити искоришћен за набавке за потребе копнене војске, а нарочито за куповину оклопних аутомобила и оклопљених мотоцикала за потребе моторизације Коњице. Југословенски министар војни је у говору којим се захвалио поводом добијања ордена нагласио југословенски интерес за већим ослоном на Немачку.¹⁵²⁴

Приликом посете Берлину Цинцар-Марковић је 26. априла са Херманом Герингом водио разговор у четири ока, око испоруке ратног материјала Југославији и кредита од 200 милиона РМ. Геринг је после разговора са Цинцар-Марковићем рекао да је потврдио спремност Рајха да одобри Југославији кредит за наоружање, али и да ће величина кредита зависити од тога у ком обиму могу да се одазову југословенским жељама са листе траженог наоружања.¹⁵²⁵ Да се Југословенима и поред свих уверавања ипак није претерано веровало сведочи и изјава државног секретара Нојмана који је био задужен за Четворогодишњи план, да се преговори са Југославијом о кредиту наставе лаганим темпом, те да његова висина треба да зависи од политичког држања Југославије.¹⁵²⁶

У међувремену је фон Рибентроп у мају дао сагласност да се у присуству Нојхаузена и представника Министарства ваздухопловства изради оквирни тајни протокол о кредиту за наоружање за који је требало прибавити сагласност Геринга. Биле су то припреме за предстојећу посету кнеза Павла у јуну коме је требало показати спремност Немачке да одобри кредит. У тексту протокола није се спомињао износ кредита ради стварања могућности да излазак у сусрет југословенским жељама зависи од даљег развоја

¹⁵²³ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 207 - 208.

¹⁵²⁴ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 253; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt; Geheim Telegramm Nr. 120 vom 22. April 1939, Belgrad, den 22. April 1939. W 586 g.

¹⁵²⁵ L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 208.

¹⁵²⁶ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 293 - 294; Aufzeichnung des Gesandten Clodius (Wirtschaftspol. Abt.) Berlin, den 27. April 1939.

догађаја и да се нови уступци тактички искористе у предстојећим разговорима са кнезом Павлом у Берлину. Немци су у преговоре о кредиту увели и за њих важно питање концесије на експлоатацију нафте у Југославији, тако да је према Клодијусовом упутству протокол могао да се потпише тек након одобрења концесије или истовремено с њом.¹⁵²⁷ Немачки војни аташе у Београду, генерал-потпуковник фон Фабер ди Фор је у свом извештају од 17. маја због става југославенског Министарства војног да потписивање енглеско-турског споразума противречи неутралности Балканског савеза био мишљења да се Југославији може продати оружје.¹⁵²⁸ Преговори су и даље одуговлачени па је приликом кнежеве посете фон Рибентроп објаснио Цинцар-Марковићу да ће се он лично заложити за њихов позитиван исход.¹⁵²⁹

У исто време је југословенско Министарство финансија у првој половини 1939. водило преговоре са представницима италијанске ратне индустрије о кредиту од 500.000.000 лира, а од априла су се у преговоре укључили и представници Министарства Војске и Морнарице (дивизијски генерал Ђорђе С.Лукић).¹⁵³⁰ Преговори су вођени и са Великом Британијом и Француском. Већ 12. јуна Министарство војно је известило Команду Ваздухопловства да има изгледа да ће Југославија добити у Француској кредит од 500 до 600 милиона динара са роком отплате од 10 до 12 година и да ће се већ крајем године моћи набавити авиони Морани 406, Блох 151 и Потез 63 у великим серијама, почетком 1940. Девоатини 620, док би почетком априла 1940. долазили у обзир за набавку бомбардери Лео 45, Амио 350 и Бреге 690, који су по карактеристикама били слични немачком ДО 215 и британском Бленхајму.¹⁵³¹ То је све унело узнемиреност у Берлин. Немачки ваздухопловни аташе обавештавао је 15. јуна да је фирма Икарус склопила још један уговор са британском фирмом Бристол за испоруку 50 авиона типа Бленхајм, те да је

¹⁵²⁷ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 209.

¹⁵²⁸ Barch, MA, RM 7/2706a; Deutsche Gesandtschaft Belgrad, Der Militärattache, Belgrad, den 17. Mai 1939; Betrifft: Ereignisse in der Berichtszeit 11.5. – 15.5.1939.

¹⁵²⁹ ADAP/D, VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen, 1950, 528 - 530; Aufzeichnung des Reichsaussenministers, RM Nr. 33, Berlin, den 7. Juni 1939: Aufzeichnung über den Empfang des Prinzregenten Paul beim Führer in Anwesenheit des Reichsaussenministers und des Jugoslawischen Aussenministers Cincar-Markovitch am 5. Juni 1939 – Nachmittags.

¹⁵³⁰ ВА, П-17, К-135, Ф-1, р.6.29; Министарство финансија, Опште одељење, Пов.Бр.454 од 27.04.1939; - Министру ВиМ; МВиМ, Генералштабно одељење, Оперативни отсек, Пов.Ћ.Бр.2202 од 01.05.1939 – Министру Финансија

¹⁵³¹ ВА, П-17, К-38, Ф-1, р.6.13/1; Министарство Војске и Морнарице, Генералштабно одељење, Стр.Пов.Ћ.бр. 3181 од 12. Јуна 1939 – Команданту Ваздухопловства војске.

реч о последици несигурности Југославије да ће обезбедити кредит за наоружање у Немачкој. На Герингов притисак прекинута су инсистирања немачког МИП-а да Југославија мора да потпише Антикоминтерна пакт, па је крајем јуна коначно све било припремљено за потписивање споразума о кредиту и на немачкој страни.¹⁵³² Тек након тога на седници Министарског савета од 29. јуна 1939. године дошло је до одлуке о усвајању програма попуне наоружања и опреме и осталих мера битних за припрему југословенске државе за рат.¹⁵³³ Ова битна мера била је дакле условљена одбарањем немачког кредита од кога се највише и очекивало. Људи у југословенском војном врху били су свесни да је с обзиром на могућност избијања рата, сигурност испорука порученог материјала подједнако неизвесна, ма у којој држави да буде поручен, ако дотична држава ступи у рат. При ондашњим приликама, пошто су државе којима није претио рат биле малобројне, извешан ризик је био неизбежан. У толико пре што често поједине државе у које би се евентуално имало мало више поверења нису биле у могућности да за Југославију произведу потребан ратни материјал или да дају потребне кредите ако би те фабрикације и ти кредити уопште конвертовали са политичког гледишта.¹⁵³⁴ Позитивном исходу допринела је доста и кнежева посета пошто је јавно мњење у Немачкој Југославију након тога сматрало за праву савезницу.¹⁵³⁵ Одобравању кредита Југославији претходило је одобравање кредита за набавку наоружања Бугарској у висини од 35 милиона РМ. Овај кредит одобрен је дан након потписивања француско-турске декларације од 23. јуна 1939. године. Циљ ових кредита био је спречавање стварања пробританског блока на Балкану, па се у том пакету нашла и Југославија у коју је Берлин још увек имао поверења.¹⁵³⁶ Прва фаза југословенско-немачких преговора завршена је потписивањем тајног протокола 5. јула 1939. године, који је предвиђао испоруку оружја на десетогодишњи, а авиона на шестогодишњи кредит. Иако се у току преговора говорило о кредиту од 200 милиона Рајхс марака, текстом тајног протокола није био одређен износ кредита, већ је то остављено да се решава касније. То је давало могућност Немачкој да стално врши притисак на

¹⁵³² L. Cvijetiћ, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 211.

¹⁵³³ ВА, П-17, К-85, Ф-2, р.б.22 Пов.Бр.3460 од 18.07.1939; Инспекција земаљске одбране – начелнику Главног генералштаба

¹⁵³⁴ ВА, П-17, К-135, Ф-1, р.б.29; МВиМ, Генералштабно одељење, Оперативни отсек, Стр.Пов.Ћ.Бр.2202 од 01.05.1939 – Министру Финансија

¹⁵³⁵ Vladimir Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 20.

¹⁵³⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, 323.

Југославију и условљава конкретне уговоре политичким и економским концесијама. Немачка је одустала од захтева за делимичну отплату кредита у девизама, али је наметала Југославији обавезу да половину износа одобреног кредита исплати допунским испорукама важних сировина. Сем тога, Немачка је обезбедила и добијање концесије за истраживање и експлоатацију нафте у Југославији.¹⁵³⁷ У складу са ранијим југословенским захтевима израђен је план за испоруку 100 бомбардера Дорније 215, 100 ловаца Месершмит 109, 34 осматрачка авиона Физлер, 72 авиона за блиско извиђање Хеншел и 200 школских авиона Бикер или Клем у укупној вредности од 75 милиона РМ док је 40 милиона РМ било намењено за моторизацију за копнену војску и ваздухопловство. Немци су такође рачунали да у кредит од 200 милиона Рајхс марака уђе и наоружање из Шкодиних завода чија је испорука још раније била уговорена са бившом Чехословачком, а чија је вредност износила око 70 милиона Рајхсмарака, али сада под новим, не тако повољним условима.¹⁵³⁸ Овај уговор о кредиту ипак није заживео. Југословени су наиме поред преговора са Немцима и Италијанима водили преговоре о набавци наоружања и са Француском, а у контексту Француских и Британских планова о одбрани Балкана и отварању новог Солунског фронта у случају немачке агресије у том правцу. Француски војни изасланик у Београду је почетком јула 1939. тражио од Париза оружје за Југославију. Едуард Даладје је 19. јула обећао југословенском посланику Божидару Пурићу нове пошилјке хаубица, топова и тенкова. Б. Пурић је 31. јула опет затражио оружје и добио нешто из француских стокова.¹⁵³⁹

И новонаименовани немачки војни аташе у Београду пуковник Рудолф Тусен је приликом протоколарне посете Министарству Војске и Морнарице и Главном генералштабу приметио да ниједан од официра са којима се сусрео није ни једном речју поменуо добре политичке односе између Немачке и Југославије, већ га је свако од њих молио за помоћ у куповини ратног материјала. Како министар војни тако и начелник Генералштаба показали су у разговору интересовање само за скору испоруку ратног

¹⁵³⁷ Ž. Avramovski, „Ekonomske i političke ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata“, 79 - 80

¹⁵³⁸ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 213 – 214.

¹⁵³⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 416.

материјала.¹⁵⁴⁰ Пошто је у другој половини јула кнез Павле боравио у Британији то је утицало да Немачка одбије потписивање споразума о испоруци авиона и да тражи објашњење о новим спољнополитичким корацима земље. Геринг је чак упутио лично писмо кнезу Павлу у Лондон у којем је тражио објашњење његових потеза. Такође је и у штабу Врховне команде немачког Ваздухопловства југословенском војном изасланику Владимиру Ваухнику прочитана Герингова изјава у којој се наглашавало да је Геринг након многобројних југословенских интервенција у вези са испорукама стекао утисак да се сумња у добру вољу и могућност Немачке да испуни своје обавезе. Геринг је изразио спремност да испуни што је обећао и без обзира на тешкоће које би то могло изазвати немачкој војсци, али је од Југославије тражио и потпуну једнакост гледишта са Рајхом.¹⁵⁴¹ Он је убрзо након тога обуставио даље разговоре и испоруку ратног материјала. Немачка је ненаоружавањем Југославије такође желела и да придобије и Италију за улазак у рат на Средоземљу, пошто су припреме за рат са Пољском већ увелико биле у току. Пошто је Италија то одбила, а Хитлер нашао савезника у СССР-у, Немци су поново 24. августа изразили спремност да се настави испорука наоружања Југославији. Како је рат између Немачке и Пољске већ био на помолу због опасности да у случају његовог проширења дође до економске блокаде Немачке, извори сировина у балканским земљама постали су још важнији за немачку ратну индустрију, па је крајем августа и почетком септембра 1939. одобрена испорука скоро свих врста наоружања и ратних авиона балканским земљама, под условом да оне дају изјаву о благонаклоној неутралности и повећању извоза стратешких сировина у Немачку. Након немачког напада на Пољску и уласка у рат западних сила склапање уговора је свакако због немачких великих потреба за наоружањем стално одлагано. Ваухнику је 10. септембра речено да би можда могла да се изврши испорука школских авиона али не и модерних борбених летелица. На поновљене југословенске захтеве Геринг је 19. септембра одлучио да се Југославији испоручи ратни материјал само за опипљиве економске противуслуге у шта је спадало добијање већих количина бакра, олова, цинка и конопље у којима је оскудевала немачка индустрија.¹⁵⁴²

¹⁵⁴⁰ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 279 – 280; *Документ бр.68*: Извештај новоименованог немачког војног аташеа у Београду од 4. августа 1939. Генералштабу КоВ о посетама у Министарству Војске и Морнарице и у Генералштабу приликом ступања на дужност.

¹⁵⁴¹ Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči drugog svetskog rata“, 133 – 134.

¹⁵⁴² Ž. Avramovski, „Ekonomske i političke ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata“, 79 – 80.

По отпочињању Другог светског рата чак и раније предузете акције око набавке наоружања за југословенску војску стајале су лоше. Немачка је ограничавала испоруку наоружања из Шкоде, са којом је Југославија имала већ неколико година пре тога закључене уговоре по којима су главне лифериције тек требале да отпочну. Тако су транспорти наоружања из Шкоде намењени Југославији враћени са југословенске границе, док је Немачка упућивала наоружање за Бугарску преко југословенске територије.¹⁵⁴³ Ипак ни Југославија није била без сопствених адута за потребе отежане размене. Од каквог су значаја за ратну привреду Немачке и Италије биле југословенске стратешке сировине сведочи и чињеница да су се Италијани надметали са Немцима, са којима се првобитно озбиљно преговарало о набавци материјала за моторизацију коњичких дивизија, нудећи југословенском Генералштабу наизглед знатно повољније цене и организацијска решења, што је утицало на то да се и поред дуготрајних и добро припремљених преговора са Немцима Југословени ипак одреде за италијанску понуду.¹⁵⁴⁴ Италијани су чак нудили Југославији Шкодина противавионска оруђа, која је претходно Италији као савезници понудила Немачка.¹⁵⁴⁵

Док су трајали преговори у југословенском Главном генералштабу завладало је потпуно неповерење према немачким партнерима. Највећи део вредности набавки из Немачке требало је да се односи на Ваздухопловство (100 ловаца и 100 бомбардера). Према мишљењу Генералштаба, набавка из Немачке која је на први поглед изгледала најлакша, у ствари је била сумњива, јер је постојала опасност да би Југословени могли бити изиграни и доведени у положај у коме су се већ налазили, самим тим што је Немачка и сама била у рату. Због тога је проучивши капацитете домаћих фабрика Генералштаб дао предлог да се упосли и домаћа ваздухопловна индустрија.¹⁵⁴⁶

¹⁵⁴³ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 220 - 221

¹⁵⁴⁴ *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, I, Beograd 1969, 417 - 419; *Документ бр.125*: Извештај немачког официра за везу код Рајхсбанке од 20.октобра 1939. Штабу за војну привреду о закљученим југословенско-немачким преговорима за испоруку наоружања Југославији и уређењеу плаћања ових лифериција

¹⁵⁴⁵ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 359 – 360; *Документ бр.97*: Извештај начелника Одељења за економску политику немачког Министарства иностраних послова од 21.септембра 1939. Министарству иностраних послова о току преговора за испоруку наоружања Југославији у замену за њене стратегијске сировине.

¹⁵⁴⁶ ВА, П-17, К-38, Ф-1, р.б.19/1; Главни Генералштаб, Организационо одељење, Стр.Пов.Ћ.Ор.бр. 4560 од 3. октобра 1939 – министру Војске и Морнарице. Према прорачунима Генералштаба до краја 1940 фабрика Икарус могла је да испоручи 120 бомбардера Бристол Бленхајм, фабрика Змај 60 ловачких авиона Хокер Харикен, фабрика Рогожарски 24 ловца Хокер Харикен и 38 ловаца ИКЗ док је фабрика авионских мотора у Раковици у том периоду могла да произведе 360 мотора.

После преговора вођених у Београду крајем септембра и почетком октобра 1939. са немачком страном, 5. октобра је у југословенском главном граду потписан тајни протокол којим је предвиђена испорука немачког наоружања Југославији у замену за важне стратешке сировине на принципу *из руке у руку*. Овим је анулиран протокол од 5. јула 1939. који је предвиђао испоруку оружја на десетогодишњи, а авиона на шестогодишњи кредит. Уместо тога, Југославија је била принуђена да целокупну вредност примљеног наоружања исплати истовременим испорукама стратешких сировина.¹⁵⁴⁷ За југословенску страну били су веома неповољни и услови за испоруке Шкодиног наоружања, на које је отпадало 73% вредности, а које је такође ушло у уговор. Наиме, неколико година раније уговорена набавка наоружања на кредит у Чехословачкој из Шкодиних завода, која је већ била отплаћена и по уговорима већ доспела за испоруку подвргнута је под много неповољније одредбе новог споразума, по коме су ранија југословенска плаћања рачуната као клириншки салдо, док је сада за наоружање наново требало платити стратешким сировинама.¹⁵⁴⁸ Након тога је Министарство Војске и Морнарице обавештено од стране југословенског МИП-а да ће немачка влада учинити све да се закључе уговори за испоруку 100 ловачких авиона Месершмит 109, 13 школских авиона Месершмит 108, седам комплетних противавионских батерија калибра 75 mm и 20 батерија 76,5 mm фирме Шкода (108 топова) са по 1000 граната на топ и 420 противоклопних топова Шкода калибра 37 mm са истом количином муниције по оруђу. Рок испоруке требало је да буде најкасније до прве половине 1940 године.¹⁵⁴⁹ Југославија је још од раније Шкоди у оквиру кредитног аранжмана који је сада такође потпадао под уговор, поверила и изградњу фабрике артиљеријске муниције у Вогошћи код Сарајева капацитета 20.000 граната дневно, чији је завршетак био од изузетног значаја за југословенске ратне припреме.¹⁵⁵⁰ Вредност испорученог материјала из Немачке и Протектората била је око 50 милиона РМ. У накнаду за то Југославија је требала да испоручи 5.000 тона бакра, 1.000 тона олова, 3.000 тона оловног концентрата, 200 тона антимона, 200 тона алуминијума, 10.000 тона кудеље, маст, товљене свиње, дрво и перје за постеље у укупној вредности од 25 милиона

¹⁵⁴⁷ Ž. Avramovski, „Економски и политички циљеви немачког извоза наоружања у балканске земље уочи Другог светског рата“, 80

¹⁵⁴⁸ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 227

¹⁵⁴⁹ ВА, П-17, К-85, Ф-3, р.б.12/2; Министарство Војске и Морнарице, Генералштабно одељење, Стр.Пов.Ћ.бр. 7399 од 20. октобра 1939 - Начелнику Главниог Генералштаба.

¹⁵⁵⁰ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918 – 1941*, Београд, 1986, 333, 339 – 340.

РМ, док је за осталих 25 милиона касније требало уговорити даље испоруке.¹⁵⁵¹ Према провизорном уговору било је раније наручено и 100 двомоторних бомбардера ДО 215 као и 34 извиђачких авиона Физелер – Штрох чија је производња почела али је испорука обустављена. Неизвршених уговора од стране немачких фирми имали су и Завод «Обилићево» и фирма «Вистад», као и Индустрија мотора а.д. из Раковице па је тражена ургенција да се поменути уговори изврше.¹⁵⁵² У вези с набавкама интервенисао је и посланик Андрић у Берлину, где је добио уверавања да је читав посао на добром путу да буде завршен и да су из тих разлога у Берлин на разговоре позвани посланик фон Херен и генерални конзул Нојхаузен.¹⁵⁵³ Као конкуренција Немачкој у овом тренутку поново се појавила Италија која је такође желела да путем извоза наоружања обезбеди за себе део југословенских сировина. Немачки војни аташе, пуковник Тусен је 18. октобра 1939. године упозорио Берлин да се поред Велике Британије и Француске као озбиљан конкурент у вези са обезбеђењем југословенских руда појавила и Италија. У вези с тим у Београду је био остао и бивши војни изасланик Коронати да се бави пословима око испоруке наоружања. Тусен је упозоравао да је Италија откупила читаву југословенску производњу антимагнетног и нагомилавала је залихе и ако није имала капацитета да их преради. Италијани су просто наметали Југословенима своје бомбардере Савоја Маркети, док је и у питању моторизације војске у погледу цене и организационом погледу Италија изашла пред југословенски Главни генералштаб са повољнијим условима и озбиљно угрозила немачке намере у вези с тим. Тусен је сматрао да би да није таквог наступа Италије као пословног конкурента у Југославији, земља до те мере била упућена на Немачку, да би немачки положај у преговорима око испоруке наоружања био далеко јачи.¹⁵⁵⁴ Из Берлина је дат налог да се разговори наставе. Пошто су и преговори са Италијом били у току, Немци су сазнали да ће одлука бити донета у корист Италијана. На интервенције са немачке стране председник владе Драгиша Цветковић и министар војни генерал Милан

¹⁵⁵¹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 417 - 419; *Документ бр.125*: Извештај немачког официра за везу код Рајхсбанке од 20. Октобра 1939. Штабу за војну привреду о закљученим југословенско-немачким преговорима за испоруку наоружања Југославији и о уређењу плаћања ових лифериција.

¹⁵⁵² ВА, II-17, К-85, Ф-3, р.б.12/3; Неизвршене војне набавке у Немачкој.

¹⁵⁵³ АА РА, R – 103321; *Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941*; Berlin, den 17. Oktober 1939.

¹⁵⁵⁴ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 410 – 411; *Документ бр.123*: Извештај немачког војног аташеа у Београду од 18. октобра 1939. Генералштабу КоВ о опасности од италијанске конкуренције у пословима око испоруке наоружања Југославији у замену за сировине.

Недић су уверавали Немце да ће одлука о набавци бити донета тек након посете југословенске војне делегације Италији и Немачкој. Министар Недић је саветовао немачком привредном представнику да немачка страна понуди што краће рокове испорука уколико жели да добије посао. Крајем новембра 1939. југословенска стручна комисија, која је претходно била у Италији обишла је и Немачку због набавке моторизације.¹⁵⁵⁵ Комисија је била састављена од ђенералштабних и техничких официра и у Италији и Немачкој проучавала тамошњу моторизацију коњичких дивизија да би се она извела и у југословенској војсци, а у складу са могућностима земље. Стручна комисија је претходно простудирала све понуде и елаборате по питању моторизације коњичких дивизија, обишла потребна предузећа и војне јединице Немачке и Италије и поднела извештај који и какав материјал за моторизацију коњичких дивизија у Југославији треба набавити.¹⁵⁵⁶ После ове посете, југословенско Министарство Војске и Морнарице затражило је крајем децембра од заинтересованих страна извештај о ценама, роковима испоруке и начину плаћања за око 1.000 војних аутомобила, аутобуса, камиона, лаких оклопних кола, санитетских и разних теренских кола, као и за 670 мотоцикала.¹⁵⁵⁷ Победу је почетком јануара однела италијанска *Gruppo Italiano Armamenti* са ценом у укупном износу од 168.371.002,80 динара плативо 40% у металу (1000 тона електролитичког бакра и око 500 тона олова), или уместо тога у америчким доларима, 35% у угљу и 25% путем клиринга.¹⁵⁵⁸ Италијани су поред тога успели Југославији да продају и 45 бомбардера Савоја – Маркети С – 79, који су били испоручени у току 1940. године.¹⁵⁵⁹ Споразум са Немачком био је пресудан и за успех набавке дела потребног ратног материјала од Француза, будући да је задирао у њихове економске интересе. Наиме, Југославија је, после потписивања споразума са Немачком у октобру 1939, који се тицао и испоруке руда, увела мере за контролу западних рудника (Бор, Трепча...). Те мере су наишле на оштре француско-британске протесте 14. новембра 1939. године. Кнез Павле и Александар Цинцар-Марковић су одговорили захтевом за оружје. Одмах затим у Београд су стигле француске и енглеске мисије. Енглеско-југословенски уговор потписан је 20. децембра 1939, а нови уговори у јануару

¹⁵⁵⁵ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 236

¹⁵⁵⁶ ВА, II-17, К-130, Ф-1, р.б.12 а, *Реферат Министарском савету*, без датума.

¹⁵⁵⁷ L. Cvijetić, *н.д.*, 236; Немачки превод писма Министарства Војске и Морнарице од 23.12.1939.

¹⁵⁵⁸ Д. Денда, „Моторизација Коњице у Краљевини Југославији“, 56 – 57.

¹⁵⁵⁹ ВА, II-17, К-38, Ф-1, р.б.20/1; Штаб Ваздухопловства, Војске, Ђенералштаб, Оперативни отсек, Стр.Пов.В. Ђ.бр. 3068/39 од 6. априла 1940 – министру Војске и Морнарице (Ђенералштабно одељење)

1940.¹⁵⁶⁰ Протокол са списком ратног материјала који је набављен из Француске у замену за испоруку бабра потписан је 24. децембра 1939. године.¹⁵⁶¹ Немци су вршили притиске да се због ових разговора генерал Душан Симовић смени, до чега је и дошло у јануару 1940, и поред противљења министра војног, генерала Милана Недића.¹⁵⁶² Ипак, због конкуренције и испоруке из Немачке почеле су потом да се одвијају бржим темпом па је од октобра 1939. до краја марта 1940. године Југословенском Краљевском Ваздухопловству испоручено 58 авиона Месершмит 109 (укупно 63), 17 авиона Физелер – Штрох (укупно 22), 13 авиона Месершмит 108 Тајфун и 28 авиона Бикер – Јунгман.¹⁵⁶³ Почетком децембра 1939. године и командант југословенске Морнарице адмирал Полић упутио је у Немачку капетана фрегате Дујшина код фирме Лурсен са задатком да тражи понуду за испоруку брзих чамаца од 100 тона. Пошто су Лурсенова бродоградилишта била веома заузета изградњом пловних јединица за немачке потребе Југословенима је одговорено да ће се прве могућности за испоруку појавити најраније 1942. године.¹⁵⁶⁴ Пошто су остале испоруке текле нормално, након успешно спроведених испитивања у јануару 1940. године је одлучено да се из Чешко-моравског протектората набави 144 средњих тенкова од Шкоде за оклопне јединице као и лаки тенкови Л.Т.Х. од фирме Коблен-Дањек за три дивизиона борних кола у Коњичким дивизијама.¹⁵⁶⁵

У пролеће 1940. дошло је међутим поново до застоја испорука због италијанских намера да нападну Југославију. На те застоје Југославија је одговарала застојем испорука сопствених руда. Како су се у то време уз италијанске претње низали и немачки успеси на западном фронту, Немачка је искористила ситуацију за нове уцене. Због тога је 12. маја потписан нови Тајни протокол у Београду по коме се Југославија обавезала да једно време испоручује Немачкој за наоружање само бакар, олово и оловни концентрат и да повећа испоруке.¹⁵⁶⁶ Након немачких победа на западу и пада Француске у јуну 1940. године

¹⁵⁶⁰ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 427.

¹⁵⁶¹ ВА, П-17, К-135, Ф-4, р.б.35; Стр.Пов.Ђ.Бр.9756 од 30.12.1939 – министру иностраних послова Александру Цинцар-Марковићу.

¹⁵⁶² ВА, П-16, К-8, Ф-1, р.б.2, лист 136; Душан Симовић, *Мемоари армијског генерала*;

¹⁵⁶³ ВА, П-17, К-38, Ф-1, р.б.20/1; Штаб Ваздухопловства, Војске, Генералштаб, Оперативни отсек, Стр.Пов.В. Ђ.бр. 3068/39 од 6. априла 1940 – министру Војске и Морнарице (Генералштабно одељење)

¹⁵⁶⁴ Barch, MA, RM 7/1305; Geheim, B.Nr. M Wa W1 Iia 3131/39, Berlin, den 9. Januar 1940. Betr. Schnellboote für Jugoslawien.

¹⁵⁶⁵ Д. Денда, „Тенковске јединице у војсци Краљевине Југославије (1930 – 1941) *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2009, 155 – 156.

¹⁵⁶⁶ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 241.

отклоњена је готово свака конкуренција Немачкој у трговини са Југославијом па су притисци постали још жешћи. Последица тога бија је да је до краја септембра 1940. привреда Југославије у потпуности подређена интересима Рајха.¹⁵⁶⁷ Због италијанско-грчког рата и Италија је вршила притисак на Немачку да се не испоручује пре свега авионски материјал, а нарочито авионски мотори и материјал за тип ДО 17 који се склапао у Краљеву па су и те испоруке биле обустављене. Крајем новембра 1940. било је неизвршених југословенских наруџбина у вези са осталим ратним материјалом у износу од 41 милион РМ, од којих је већи део анулиран због сопствених немачких ратних потреба. На интервенцију југословенског посланика Андрића,¹⁵⁶⁸ немачке војне власти биле су вољне да испоруче део поруџбина за авионе уколико није било политичких сметњи, а препоруку за испоруку дао је и генерални конзул Нојхаузен из Београда. Мишљење начелника економско-политичког одељења немачког МИП-а Вила (Emil Karl Josef Wiehl) било је да за испорукама не постоји економска нужност пошто је Немачка и без њих од Југославије несметано добијала потребне сировине. С обзиром на то као и на италијански захтев Вил је предложио да се настави са обуставом испорука како авиона, тако и осталог материјала.¹⁵⁶⁹ Андрић је поново почетком децембра безуспешно покушао да интервенише код Геринга у вези са испорукама авионског материјала, али се немачко Министарство ваздухопловства уздржало од испорука из спољнополитичких разлога, пошто Југославија није одобравала транзит италијанских камиона за Албанију преко своје територије, а италијански захтев да се не испоручи никакав авионски материјал Југославији није био повучен.¹⁵⁷⁰

Како се клирингом више није могло лако доћи до модерног наоружања, морале су се трошити девизе па је Народна банка одобрила 9. априла, дакле на дан отпочињања немачког напада на Данску и Норвешку, да Министарство војно може увозити из

¹⁵⁶⁷ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, 102 - 108.

¹⁵⁶⁸ Андрић је поднео представку поводом испоруке 42 авионских мотора од заплењених пољских залиха, 115 мотора из заплењених белгијских залиха, 60 из заплењених француских залиха, материјал за израду 40 авиона ДО 17, 60 авионских мотора Гном-Рон, 50 авионских мотора Физелер-Шторх и 50 авиона Арадо из немачких залиха.

¹⁵⁶⁹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 939 – 940; *Документ бр.316*: Извештај начелника Економско-политичког одељења од 20. новембра 1940. Министарству иностраних послова Немачке о представи југословенског посланика поводом испоруке авионског материјала Југославији.

¹⁵⁷⁰ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 972 – 973; *Документ бр.329*: Извештај начелника Економско-политичког одељења од 7. децембра 1940. Министарству иностраних послова Немачке о активности југословенског посланика у Берлину у вези са испоруком авионског материјала Југославији.

неклириншких земаља ратни материјал и без одобрења за увоз од стране Комитета за увоз при Народној банци, ако је у питању увоз робе која се због поверљивости не уноси у општу државну статистику спољне трговине и ако тај увоз врши непосредно Министарство војно за своје потребе.¹⁵⁷¹ За набавку неопходног наоружања покушале су се искористити и новоуспостављени трговински односи са СССР-ом. С тим у вези је већ шеф југословенске трговинске делегације у СССР-у др Ђорђевић, у трочасовном разговору на пријему код Молотова 8. маја 1940, поред разговора о привредним темама упитао домаћина да ли СССР може продати и „50 – 100 ловаца и извиђача, тешку артиљерију, тенкове и бензин“. Молотов се тада сагласио са продајом оружја Југославији.¹⁵⁷² Совјети су уверавали југословенску страну да су вољни да испоруче наоружање и тражили су списак југословенских потреба. Листа са југословенским захтевима достављена је почетком августа.¹⁵⁷³ Окретање Совјетима и неизвесност наставка испоруке из Немачке определила је југословенско Министарство Војске и Морнарице да средства намењена за исплату неиспоручених 27 Месершмита 109 определи за допуну средстава за исплату 45 италијанских бомбардера Савоја – Маркети.¹⁵⁷⁴ Совјети су 21. новембра одобрили испоруку Југославији а коначни списак који је садржао захтев за испоруку 100 тешких бомбардера, 150 ловаца, 50 извиђачких авиона, 100 средњих тенкова и 200 противавионских топова различитог калибра предат је Совјетима два дана касније. Међутим као и Немци и совјетска страна је одуговлачила са испорукама, да би због неповерења у будуће држање Југославије, након потписивања споразума о пријатељству са Мађарском децембра 1940. и трговинског споразума са Немачком успорили преговоре о испорукама, тако да до почетка ратних операција ништа од тражене борбене технике није добијено.¹⁵⁷⁵ У међувремену су стале и испоруке из Немачке. Нови министар војни генерал Петар Пешић рекао је британском посланику Кемпбелу у децембру 1940. године да су немачке испоруке престале отприлике у оном моменту када

¹⁵⁷¹ ВА, П-17, К-87а, Ф-1, р.б. 30; Министарство Војске и Морнарице, Генералштабно одељење, - Начелнику Главног генералштаба, Пов.Бр.5995 од 14. маја 1940.

¹⁵⁷² V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski pakt od aprila 1941“, *Istorijski glasnik*, 1, Beograd, 1973, 61 – 62; Исто и: S. Cvetković, „Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. oko zaključenja ugovora o prijateljstvu i nenapadanju“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Beograd, 1991, 18.

¹⁵⁷³ М. Белајац, „Покушај стратешког ослоња Југославије на СССР 1939 – 1941“, 61 - 65.

¹⁵⁷⁴ ВА, П-17, К-38, Ф-2, р.б.38/1; Штаб Ваздухопловства, Војске, Генералштаб, Оперативни отсек I, Стр.Пов.В. Ђ.бр. 5298 од 12. септембра 1940.

¹⁵⁷⁵ М. Белајац, „Покушај стратешког ослоња Југославије на СССР 1939 – 1941“, 52 – 58, 65 - 66.

је он преузео дужност.¹⁵⁷⁶ Тако поред осталог није била извршена ни набавка тенкова¹⁵⁷⁷ као ни од раније наручене 72 моторизоване хаубице М36 калибра 150 mm за комплетирање армијских артиљеријских пукова за сваку од седам југословенских ратних армија из Чешко-моравског протектората.¹⁵⁷⁸

До априлског рата из Немачке је на основу споразума од 5. октобра 1939. Југославији испоручено 73 авиона Месершмит 109, 13 Месершмита 108, 20 Физлера 165, 150 Бикера 131, 50 авионских мотора ДБ 601, и 100 авионских митраљеза МГ 15. Од Шкоде је испоручено 250 противоклопних топова калибра 37 mm са муницијом, 20 ПВО батерија калибра 7,65 mm са тракторима, командним уређајима и муницијом, седам ПВО батерија калибра 75 mm са муницијом, без трактора. Највећи проблем представљало је то што није било испоручено скоро 90% материјала за комплетирање ПВО батерија. Ни југословенској Морнарици нису испоручене две подморнице и осам торпиљерки наручених још 1938. године.¹⁵⁷⁹ У периоду 1939 – 1941. из Немачке и Чешко-моравског протектората набављено је за потребе моторизације југословенске војске укупно 250 камиона марке *Прага*, 262 теретна теренска аутомобила марке *Штајер*, 30 камиона од 3.5 тона марке *Круп*, 20 ауто-цистерни и 82 путничка аутомобила марке *Шкода*, односно све укупно 644 моторна возила, на рачунајући она из састава 27 моторизованих Шкодиних ПАВ батерија калибра 75 mm и 76.5 mm која су била само делимично испоручена.¹⁵⁸⁰ Југославија је у највећем проценту успела да искористи средства за наоружање наручено од Шкоде. Од договореног кредита од 500.000.000 чешких круна Југословенима је испоручено наоружање у вредности од 421.908.301 круне или 42.190.830 РМ што је чинило око 85% наруџбине док је неиспоручених југословенских потраживања било у вредности од 77.065.071 круну.¹⁵⁸¹ Свакако да је највећи проценат наоружања из овог аранжмана испоручен још у време док је Чехословачка била иоле независна, дакле до марта 1939. године. Из Немачке је у периоду од октобра 1939. до априлског рата испоручено око 75% одобренних наруџбина у укупној вредности од 36.908.644 РМ¹⁵⁸² што

¹⁵⁷⁶ E. Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb, 1978, 91.

¹⁵⁷⁷ Д. Денда, „Тенковске јединице у војсци Краљевине Југославије (1930 – 1941), 157 – 158.

¹⁵⁷⁸ Д. Денда, „Моторизација тешке артиљерије у Војсци Краљевине СХС/Југославије (1918 – 1941)“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2013, 133.

¹⁵⁷⁹ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 252.

¹⁵⁸⁰ Д. Денда, *Моторизација југословенске војске 1918 – 1941*, магистарска теза у рукопису, 156 – 157.

¹⁵⁸¹ L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, 252.

¹⁵⁸² Исто.

је било мање од 20% од оних средстава са којима су Југословени рачунали почетком 1939. године.

4.3. Југословенски војни кругови, пад Француске, и утицај немачке војне мисли на измене југословенске војне доктрине

Немачка војна мисао имала је доминантан утицај на српску војну доктрину у периоду до Првог светског рата. Српска ратна служба као главни доктринарни документ задржала се и у Југословенској војсци првих година њеног живота, након чега је све више почео да продире француски утицај који ће бити приметан већ у Привременој ратној служби из 1922. године и наставити да буде доминантан у развоју југословенске војне мисли готово у читавом периоду између два рата. Ипак, првих година након рата док су се на челу Војске Краљевине СХС налазили стари и проверени ратни кадрови војна мисао се развијала несметано и била отворена за све стране утицаје. Најбољу илустрацију за то показује случај формирања постулата југословенске војне доктрине о одбрани од тенкова са којима као са новим борбеним средством југословенска војска уопште није имала сопственог борбеног искуства. Како је највише искуства у одбрамбеним борбама против тенкова имала немачка војска па је као главни извор за стицање знања у тој области коришћено немачко упутство за употребу и одбрану од тенкова из Првог светског рата – *Vervendung und Bekämpfung der Tenks*.¹⁵⁸³

То је још увек био период у коме су биле живе идеје покретног рата за које се у југословенској војсци кроз идеје о моторизацији залагао генерал Данило Калафатовић.¹⁵⁸⁴ Немачка нова доктрина муњевитог рата како смо видели формираће се у потпуности тек у другој половини тридесетих година и постаће доказана у пракси тек након успешно изведених војних операција у 1939. и првој половини 1940. године. У југословенској војсци је до првих полемика по питању ове доктрине дошло крајем 1938. године у југословенској војној штампи, од које на првом месту треба издвојити опште-војни часопис „*Ратник*“, и стручне часописе родова, који су у југословенској војсци оснивани

¹⁵⁸³ Д. Денда, „Југословенска војска и тенкови 1919 – 1931. године (идеје и доктрина)“, *Војноисторијски гласник*, 1-2, Београд, 2003, 132.

¹⁵⁸⁴ Д. Калафатовић, „Нова организација наше војске“, (наставак чланка), *Српски књижевни гласник*, бр.6, Београд, 1921, 456.

по угледу на француску војну штампу (*Пешадијски гласник*, *Артиљеријски гласник* (од 1932. године *Пешадијско-артиљеријски гласник*), *Коњички гласник*, *Инжињеријски гласник*, *Ваздухопловни гласник* и *Морнарички гласник*, као и приватно издање *Војни весник*). На продирање немачке војне мисли у Југословенску војску свакако је имало утицаја и наименовање Станислава Кракова за сталног сарадника редакције општевојног часописа „Ратник“ средином јануара 1938. године. Према уговору Краков је као сарадник добио веома широка овлашћења по питању оцено квалитета прилога предатих за штампу.¹⁵⁸⁵ Први текст на ову тему појавио се стидљиво баш у свескама часописа *Ратник* за јул и август 1938. године. Радило се о преводу са енглеског текста под насловом *Оклопне јединице – сарадња између оклопних јединица и других родова од ђенерала немачке војске Хајнца Гудеријана* у преводу пешадијског поручника Радована М. Миленковића. Рад је уз много ограда имао за циљ да укаже на нове тенденције у складу са техничким могућностима данашњице.¹⁵⁸⁶ Следећи значајнији рад у истом часопису био је приказ књиге немачког потпуковника Карла Јустрова *Технички рат у огледалу ратних искустава и светске штампе* (*Der technische Krieg im Spiegelbild der Kriegserfahrungen und die Weltpresse*, Berlin 1938). Књига коју је представио артиљеријски капетан II класе Хугон Х. Чичек, заступала је старе доктринарне поставке о пресудној улози артиљерије и пешадије, што само сведочи о чињеници да су се полемике по питању доктрине муњевитог рата водиле и у Немачкој.¹⁵⁸⁷ Крајем 1938. године у рубрици часописа *Ратник* коју је уређивао Станислав Краков појавио се рад капетана I класе инжењеријско-техничке струке у пензији Богољуба Ј. Петровића *Организација нове немачке убојне снаге* на основу рада Хелмута Клоцеа (*Der neue deutsche Krieg*, Paris 1937) у коме се даје стање немачке војске од 36 дивизија, закључно са 1. априлом 1937. године.¹⁵⁸⁸

Повод за расправу по доктринарним питањима у Југословенској војсци дао је српски превод другог допуњеног издања књиге немачког генерала Хајнца Гудеријана „*Achtung Panzer!*“ које је било завршено децембра 1937. године, а који се појавио у издању Уредништва *Пешадијско-артиљеријског гласника*, крајем 1938. Ставови

¹⁵⁸⁵ АЈ, 102 – 1 – 1; Главни Ђенералштаб, Уредништво Ратника, Ђ.Р.Бр. 174 од 15.02.1938.

¹⁵⁸⁶ „Оклопне јединице – сарадња између оклопних јединица и других родова од ђенерала немачке војске Хајнца Гудеријана“ (превео Радован М. Милинковић), *Ратник*, VII – VIII, Београд, 1938, 51 – 66.

¹⁵⁸⁷ Хугон Чичек, „Технички рат у огледалу ратних искустава и светске штампе (пупковник К. Јустроб)“, Оцене и прикази, *Ратник*, X, Београд, 1938, 151 – 160.

¹⁵⁸⁸ Богољуб Ј. Петровић, „Организација нове немачке убојне снаге“, Оцене и прикази, *Ратник*, XII, Београд, 1938, 137 - 143.

Гудеријана представљали су суштинску критику кратко пре тога усвојене југословенске доктрине о оклопним јединицама иза које је стајало Наставно одељење југословенског Главног генералштаба.¹⁵⁸⁹ У књизи у којој је изнета доктрина блицкрига (*Blitzkrieg*) која се заснивала на масовној употреби оклопних јединица, праћених моторизованом пешадијом, уз снажну ваздушну подршку и коришћење десантних падобранских јединица, аутор се осврнуо и на најновија борбена искуства из ратних дејастава у Етиопији, Шпанском грађанском рату и јапанско-кинеском сукобу. Закључак који се нудио био је да су тенкови у Етиопији били у стању да савладају и изванредне климатске и земљишне тешкоће, те да се ни пустиње ни високе планине нису показале као несавладиве препреке. „Мотор у ваздуху и на земљи био је”, према Гудеријану, „обележје рата у Етиопији”. И ако се аутор слаже са констатацијом да у борбама у Шпанији тенкови нису играли значајнију улогу, он указује на чињеницу да та борбена средства нису била нигде употребљена у већем броју, те да су коришћени само лакши типови тенкова. Тенкови наоружани топом су се показали као бољи од оних наоружаних митраљезом, а противоклопни топови као опасан противник. У Кини је брзо јапанско напредовање кроз унутрашњу Монголију извршено благодарећи мотору. У биткама око Шангаја јављају се тенкови у знатном броју – око 100 возила – који су и поред врло тешког земљишта у мочварним пиринчаним пољима ипак имали успеха.¹⁵⁹⁰ Почетком 1939. у издању Уредништва *Пешадијско-артиљеријског гласника* штампана је и књига немачког пуковника Валтера Неринга *Одбрана од оклопних возила, Размишљања о њеној могућности на основу схватања и предузетих мера у иностранству*, која је доносила најновије немачке погледе у вези са одбраном од тенкова.¹⁵⁹¹ Обе књиге је превео бригадни генерал у пензији Милорад Л. Лазаревић. Уредништво *Пешадијско-артиљеријског гласника* наставило је и даље са објављивањем брошура које су доносили она инострана доктринарна искуства, која су до тада била мало присутна у југословенској војној јавности. Тако се већ у наредној свесци часописа као

¹⁵⁸⁹ О томе видети више: Д. Денда, „Страни утицаји на развој југословенске војне доктрине о оклопним јединицама (1918 – 1941)“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2010, 162 – 167.

¹⁵⁹⁰ Хајнц Гудеријан, *Оклопне трупе и њихово дејство у заједници са осталим родовима оружја* (превео са немачког Милорад Л. Лазаревић, арт. Бриг. Ђенерал), Издање уредништва *Пешадијско-артиљеријског гласника*, Додатак *Пешадијско-артиљеријском гласнику*, бр.33, Сарајево 1938.

¹⁵⁹¹ Валтер Неринг, *Одбрана од оклопних возова, Размишљања о њеној могућности на основу схватања и предузетих мера у иностранству*. (превео са немачког Милорад Л.Лазаревић, арт. Бриг. Ђенерал), Друго прерађено и попуњено издање, издање Уредништва *Пешадијско-артиљеријског гласника*, Додатак *Пешадијско-артиљеријском гласнику*, бр. 34, Сарајево 1939.

додатак штампа књига *Савремена борна кола*¹⁵⁹² која доноси до тада маргинализоване совјетске погледе у вези са тим борбеним средствима. Наведене брошуре илуструју борбу мишљења која се водила у југословенским војним круговима између заговорника француске доктрине оличених у Наставном одељењу Главног генералштаба и представника Пешадијске и Артиљеријске официрске школе у Сарајеву који су били отворени и за нове доктринарне погледе. Ипак, немачка доктрина у времену пре отпочињања ратних дејстава септембра 1939. године још увек није била потврђена у пракси, док је француска доктрина у светлу славе победника из Првог светског рата и даље важила за неприкосновену, па се ставови представника Наставног одељења могу донекле разумети. За доминацију француске доктрине свакако има значај и чињеница што се на челу југословенског Главног генералштаба налазио армијски генерал Душан Т. Симовић, чија је негативна оцена улоге тенкова у Шпанском грађанском рату значајно утицала на југословенске доктринарне поставке.

Реалност коју је донео Други светски рат, а нарочито савезничко-немачки сукоб, са масовном употребом механизованих и моторизованих јединица у борби, дала је за право „сарајевској групи“ и утицала на промене доктринарних поставки у југословенској војсци. У вези с тим у Београду је штампан извештај Врховне команде Вермахта од 24. септембра 1939 о операцијама у Пољској.¹⁵⁹³ Након немачко-пољског рата већ у новембру 1939. капетан I класе Милутин С. Милошевић саставио је чланак *Брзе јединице* који је у *Ратнику* објављен као уводни.¹⁵⁹⁴ Убрзо затим и *Коњички гласник* доноси такође на самом почетку, текст коњичког мајора Борислава С. Милошевића под истим насловом,¹⁵⁹⁵ а затим и ставове немачког генерала оклопних трупа Хајнца Гудеријана који је указивао на то да у оклопним дивизијама, развитак коњице која је у ранија доба решавала битке има свој продужетак.¹⁵⁹⁶ Исти часопис у већој мери доноси искуства о употреби моторизованих и оклопних јединица у немачко-пољском рату указујући на то да је

¹⁵⁹² *Савремена борна кола*. Службено издање Савеза јавности за одбрану од напада из ваздуха и бојних отрова, Москва 1937, (превео са руског инж. к1к Бошко С. Нешић), Додатак *Пешадијско-артиљеријском гласнику*, бр. 35, Сарајево 1939.

¹⁵⁹³ ВА, П-17, К-95а, Ф-4, р.б.28; *Izveštaj nemačke Vrhovne komande o ratnim operacijama u Poljskoj*, Beograd, 1939.

¹⁵⁹⁴ М. С. Милошевић, Брзе јединице (брзе моторизоване и механизоване јединице), *Ратник*, XI, Београд 1939, 1-33

¹⁵⁹⁵ Б. С. Милошевић, Брзе јединице, *Коњички гласник*, I-II, Земун 1940 (јануар – јуни), 1 - 38

¹⁵⁹⁶ И. К. Мотор и коњ – од генерала оклопних трупа Гудеријана, *Коњички гласник*, III, Земун 1940 (јул – септембар), 246 -249

немачка Врховна команда, благодарећи својим механизованим дивизијама остварила „блицкриг”, муњевити рат – коме је тежила.¹⁵⁹⁷ Основни извор *Коњичког гласника* јесте немачки коњички лист *Deutsche Kavalerie Zeitung*.

Од неоцењивог значаја за израду нове југословенске доктрине били су и извештаји југословенског војног изасланика из Берлина, пуковника Владимира Ваухника. Његова студија о новој немачкој доктрини упућен је у трупне јединице Југословенске војске 2. септембра 1939, дакле одмах након избијања немачко-пољског сукоба.¹⁵⁹⁸ Он је већ 10. новембра 1939. послао у Београд и извештај о реорганизацији немачке пешадије на основу искустава стечених у операцијама у Пољској. У извештају се наглашава да се новом реорганизацијом појачавала ватрена моћ и број пратећих оруђа. У прилогу извештаја достављено је и оригинално немачко пешадијски егзерцирно правило са у извештају наведеним допунама.¹⁵⁹⁹ Убрзо потом стигао је и извештај о раду немачког Ваздухопловства за време операција у Пољској. Немци су том приликом први у ратној историји употребили авијацију по начелима нове ваздухопловне доктрине која је до тада од многих сматрана утопијом и нанели Пољацима огромне губитке од 1.500 авиона рачунајући ту и школске и путничке, од чега 600 уништено на земљи, 150 у ваздушним борбама, 300 било заплењено док је 450 прелетело у иностранство. Немачка је по Ваухнику практично показала оправданост сопственог мишљења о великој ратној способности и предности самосталног ваздухопловства као засебног вида оружане силе.¹⁶⁰⁰

Новине су ипак усвајане споро и сумњичаво. Југословенски војни врх прихватио је након немачко-пољског рата блицкриг као реалност али је још увек постојала сумња у његову успешност у рату између великих сила. Тако је први помоћник начелника Генералштаба дивизијски генерал Милан Раденковић у јануару 1940 у часопису *Ратник* изнео мишљење да су за исход муњевитог рата потребне изузетно повољне прилике, то јест браниочеви слабо утврђени гранични фронтови, слаба противавионска и противтенковска одбрана и слаба авијација, као и нецелисходан стратегијски распоред

¹⁵⁹⁷ *Коњички гласник*, III, Земун 1940, 271

¹⁵⁹⁸ ВА, П-17, К-26, Ф-1, р.б. 9/1; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Стр.Пов.Ђ.Об.Бр.2537 од 2. септембра 1939. Борбена начела немачке војске.

¹⁵⁹⁹ ВА, П-17, К-95v, Ф-5, р.б. 33; Војни изасланик КЈ у Немачкој, Пов.Бр. 667 – начелнику Главног Генералштаба (обавештајно одељење), Берлин, 10. новембра 1939.

¹⁶⁰⁰ ВА, П-17, К-488, Ф-8, р.б. 1; Главни Генералштаб, Наставно одељење - министру Војске и Морнарице Пов.Ђ.Н.Бр.3931, 29. децембра 1939.

браниочевих снага, као што је то био случај у немачко-пољском рату. У супротном муњевити рат се претварао по Раденковићу у неуспех или у рат дугог трајања што ће се по њему вероватно и десити у будућим операцијама на западном фронту где су обе стране биле приближно подједнако бројне и подједнако екипиране модерним ратом, борбеним и техничким средствима.¹⁶⁰¹ Раденковић је био мишљења да ће се бранилац поставити у повољан положај да води активно одбрамбену битку са најповољнијим изгледима на прелаз у контраофанзиву ако успе да доврши прикупљање своје главне снаге на утврђеном граничном фронту. По њему против савременог фортификацијски солидно организованог фронта савремена нападна средства нису била довољно моћна јер је техника тадашње сталне фортификације надмашила ударну моћ савремених нападних борбених и техничких ратних средстава.¹⁶⁰² Овај став генерала Раденковића може се свакако довести у везу са чињеницом да се као председник налазио на челу Комисије за утврђивање граничних фронтава.¹⁶⁰³ И генерал Живко Станисављевић, тада командант Приморске армијске области био је мишљења да треба водити рачуна о новим ратним и борбеним средствима и чињеницама али да не треба преувеличавати њихов значај.¹⁶⁰⁴ Симпатије истакнутих људи југословенске војске биле су према овим ставовима очито на страни западних савезника.

Како су поуздане информације о току и начину борбених дејстава споро пристизале крајем 1939. године начелник Главног генералштаба генерал Душан Симовић одлучио је да се на западни фронт код обе зарађене стране пошаљу незванични југословенски војни посматрачи. У Немачку је послан бригадни генерал Иван Прпић а у Енглеску, Француску и Шпанију капетан фрегате у пензији и резерви Божидар Мажуранић.¹⁶⁰⁵ Да би се југословенско војно јавно мњење упознало са савременом ратном свакодневицом почело се и са пројекцијом немачких ратних журнала. Тако је по одобрењу министра војног у Гардијском дому 18, 22. и 25. јануара свим официрима Београдског гарнизона приказан немачки филм „Недељни журнал“.¹⁶⁰⁶ Почетком марта су поново свим официрима

¹⁶⁰¹ М. Раденковић, „Нова стратегија и тактика“, *Ратник*, I, Београд, 1940, 6.

¹⁶⁰² Милан Раденковић, „Нова стратегија и тактика“ (други део), *Ратник*, II, Београд, 1940, 20.

¹⁶⁰³ О томе видети: Д. Пандуровић, *Живот и сведочења* (приредио Миле С. Бјелајац), Београд, 2007, 452.

¹⁶⁰⁴ Ж. Станисављевић, „Главна одбрамбена линија и главна борбена линија и претстражни положај јуче и данас“, *Ратник*, III, Београд, 1940, 10.

¹⁶⁰⁵ ВА, П-17, К-12, Ф-1, р.б.2; Главни ђенералштаб, Обавештајно одељење, Стр.Пов.Ђ.Об.Бр. 39 од 5. Јануара 1940; *Одређивање задатака за официре који одлазе у иностранство*.

¹⁶⁰⁶ ВА, П-17, К-397, Ф-9, р.б.2; Наредба пов.Ђ.бр.33 команданта Београда за 16. јануар 1940.

Београдског гарнизона у три дана приказана три немачка недељна журнала и „Парада од 20. априла 1939. године.”¹⁶⁰⁷

У немачком посланству у априлу 1940. године приказиван је међутим приватно филм „Feuertaufe“ (ватрено крштење). На пројекцију су према информацијама британског војног аташеа потпуковника Ц.С. Кларка били позвани министар војни, начелник генералштаба, неколико генерала и начелник Обавештајног одељења, али је генерал Недић одлучио да сви појединци на које се позив односи, изузев пуковника Жарка Поповића, начелника Обавештајног одељења Главног генералштаба, треба да одбију. Према информацијама Британца тај филм снимљен под патронажом Геринга, приказивао је стварне ваздушне нападе на пољске градове и сликао је све ужасе рата, не остављајући ништа машти. Кларк је ликовао због неуспеха немачког покушаја да се југословенским вишим официрима лично прикаже шта би задесило њихову земљу ако би Југославија навукла на себе гнев Немачке.¹⁶⁰⁸

Сва теоретисања југословенских генерала срушиле су међутим брзе немачке победе на западном фронту у мају и јуну 1940, и ужаси разарања које су оне изазвале, тако да је усвајање нове доктрине постало императив. На основу ранијих искустава, пре свега из немачко-пољског рата, Врховна инспекција војне силе Краљевине Југославије је средином 1940. израдила *Инструкцију о организацији оклопних и механизованих јединица и начину извођења савремене одбране*. Инструкција представљена јуна 1940. године, била је у потпуности у складу са тактиком блицкрига. По тој инструкцији су продори мото-механизованих јединица били праћени авијацијом, чији је задатак био извиђање непријатељских положаја, а затим напад на положаје браниоца митраљеском и топовском ватром и бомбама, што је изазивало панику у редовима бранилаца. Авијација је даље имала задатак да напада по правцу продирања оклопних и мото-механизованих јединица, обрушавајући се на све препреке њиховом покрету, што се настављало до постизања крајњег резултата, т.ј рушења једног фронта. У повољним приликама, а нарочито на оним просторима где је било већих насеља непријатељски расположених мањина, транспортна авијација служила је и за извођење ваздушног десанта падобранцима. Падобранци су на

¹⁶⁰⁷ ВА, П-17, К-397, Ф-9, р.б.3; Наредба пов. Ђ.бр.383 команданта Београда за 3. март 1940.

¹⁶⁰⁸ PRO, FO 371/25036, R 4899/1206/92; Извештај војног изасланика у Београду Кларка отправнику послова Посланства, Бр.9/М/40, Београд, 14. априла 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 419.

освојеном земљишту требали образовати такозвану *пету колону* која је требала да сачека долазак мото-механизованих јединица и да постане ослонац за даљи рад.

И упутства о одбрани од тенкова била су базирана на најсавременијим искуствима. Као слабу страну тенкова, доктрина износи слаб видокруг и тешку орјентацију, тешко одржавање везе и командовање, слабе резултати гађања у покрету (гађају само са одстојања од 400 – 600 метара, а ако се заустављају ради гађања излажу се губицима), осетљивост на дејство противоклопних оруђа (противоклопна пушка, митраљез и топови), и блиску ватру пољских топова са панцирним зрнима који су једини погодни за борбу против тешких тенкова, јер су се дотадашња противоклопна оруђа у борби против њих показала неефикасна. Тежиште у одбрани стављено је на садејство пешадије и артиљерије. Пешадија је требала да делује против непријатељских оклопних јединица противоклопним оруђима, а на блиским одстојањима и ватром аутоматских оруђа и стрелаца, усмереном на отворе тенкова. Дивизијска артиљерија требала је пољским топовима дејствовати против тешких пробојних тенкова и панцирним зрнима, док је остатак артиљерије требао да дејствује густом концентрисаном ватром на правце кретања оклопних јединица. У складу са тим основно начело у борби са непријатељским оклопним јединицама било је : да сви родови војске, а нарочито пешадија, безусловно и непоколебљиво остају на својим местима и да најенергичнијим залагањем старешинског кадра свих нивоа, *чак и по цену великих губитака* (истакао Д. Д), истрају у борби и употребом свог наоружања нанесу непријатељу што веће губитке и одбију његов напад. Где то није било могуће, предвиђало се да пропуштају оклопна кола, заклањајући се земљиштем и сачека непријатељска пешадија.

Да би се југословенска пешадија (коњица) и артиљерија практично навикли на борбу против оклопних јединица, у гарнизонима где су постојали тенкови, требали су ови родови да са њима што чешће сарађују. У оним гарнизонима где тенковске јединице нису постојале, Врховна инспекција војне силе је настојала је да их тамо упуту ради сарадње са пешадијом и артиљеријом.¹⁶⁰⁹ Инструкција је донета у сред летњег наставног периода, а њене препоруке спровођене су приликом здружених тактичких вежби у септембру, октобру и новембру 1940. године, али већина југословенских официра, подофицира и војника није имала довољно времена да ове поставке активно усвоји у пракси.

¹⁶⁰⁹ ВА, П-17, К-356, Ф-2, р. б. 3;Стр. Пов. Ђ. Н. Бр. 478 од 14. 06. 1940.

Од особитог значаја за даљи развој доктрине била су Ваухникова *Запажања из првог периода операција на западном фронту у мају 1940. године*.¹⁶¹⁰ као и *Запажања из другог периода операција на западном фронту у мају 1940. године*.¹⁶¹¹

Слом Француске, брз и неочекиван, дубоко је одјекнуо у Југославији а пре свега међу припадницима Југословенске војске. Највећи број југословенских официра гаијо је илузије о снази Француске и веровао у њену коначну победу. Сада се јасно видело да су то биле пусте жеље које су неминовно утицала и на пад морала.¹⁶¹² Ситуација на терену утицала је на то да је већ средином маја Абвер добио информацију да се у југословенском Генералштбу још пре неког времена појавио покрет против француског утицаја, те да су два последња генерала пријатељски настројена према Француској пензионисана. Рачунало се да је тиме француски утицај у југословенском Генералштабу у потпуности искорењен.¹⁶¹³ Убзо затим, већ 20. маја, немачки војни аташе, пуковник Тусен био је позван на разговор у југословенски Главни генералштаб. Том приликом Југословени су прихватили да утичу на писање штампе у интересу Немачке. и замолили Тусена да помогне у смиривању војних и политичких кругова и јавности у Југославији који су били у страху од могућег италијанског напада.¹⁶¹⁴ У складу с тим војни аташе је већ у мају ставио на располагање југословенском генералштабу филмове *Кампања у Пољској (Der Feldzug in Polen)*, *Немачка копнена војска (Deutschlands Heer)* и *Алпински корпус (Alpenkorps)*.¹⁶¹⁵ Већ 8. јуна југословенски Генералштаб обратио се поново Тусену показавши интересовање за немачки филм *Падобрански пук број 1 (Fallschirmjäger – Regiment Nr.1)*. Тусен је молио за инструкцију да ли би се тај филм могао дати на коришћење Југословенској војсци као и филмови о живот у немачкој војсци на западном фронту и о операцијама у Пољској.¹⁶¹⁶ Након тога је почетком јула свим официрима

¹⁶¹⁰ ВА, П-17, К-95v, Ф-5, р. б. 19; Главни генералштаб, Прво обавештајно одељење, Пов.Ђ.Об.1.бр.6972 од 17. јуна 1940; *Запажања из првог периода операција на западном фронту у мају 1940. године*.

¹⁶¹¹ ВА, П-17, К-156, Ф-2, р. б. 47; *Запажања из другог периода операција на западном фронту у мају 1940. године*.

¹⁶¹² V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, 1, 275.

¹⁶¹³ Barch, MA, RW, 4/313; OKW; Amt Ausl/Abw, Nr.5472/40 geh. Ausl VIII, 17.05.1940.

¹⁶¹⁴ Barch, MA, RW, 4/313; Deutsche Gesandtschaft, Telegramm, Nr.400 vom 20.05, Belgrad, den 20. Mai 1940.

¹⁶¹⁵ Barch, MA, RW, 4/313; Deutsche Gesandtschaft, Der Militärattache an Gen.St. d.H – Att.Abt., Belgrad, den 6. Juni 1940. Betracht: Propaganda in Jugoslawien.

¹⁶¹⁶ Barch, MA, RW, 4/310; OKH; Deutsche Gesandtschaft, Der Militärattache an Gen.St. d.H-Att.Abt, Belgrad, 8. Juni 1940. Betr.:Filmpropaganda.

Београдског гарнизона приказан филм *Операције на белгијском фронту*.¹⁶¹⁷ У у току истог месеца је поново одобрено, овога пута од стране Врховне инспекције војне силе да се свим официрима прикажу немачки филмови *Операције у Француској*, *Митраљез М.34*, *Моторизована артиљерија* и *Јединице за везу и одржавање везе*.¹⁶¹⁸ И тражени филм о падобранском пуку достављен је у Југославију до краја јула месеца из Софије.¹⁶¹⁹ Филмови о последњим ратним догађајима приказивани су и 15. 16. и 19. августа, по одобрењу начелника Главног генералштаба.¹⁶²⁰ Све ово могло је имати погубног утицаја на морал и буђење идеја о безнадежности сваког отпора, нарочито међу вишим југословенским официрима. Након италијанске агресије на Грчку начелник југословенског Генералштаба генерал Петар Косић био је према извештају британског војног изасланика у стању депресије и нервозе.¹⁶²¹ Апатија и морална слабост посебно је била захватила и министра војног генерала Милана Недића који је био обузет дефетизмом и неверицом у могућност отпора Немачкој. Он је био свестан тешког стратегијског положаја Југославије и техничке слабости њене војске,¹⁶²² а било му је добро познато и стање духа у јединицама. У свом реферату од 1. новембра 1940. године он износи да је стање командног елемента и војника (кадроваца и резервиста) било на крају моралне моћи и да неће моћи даље да се издржи без рђавих последица и то далекосежних.¹⁶²³

И ако се до потпуно поузданих и детаљних анализа разлога немачких успеха долазило тешко и споро до јесени 1940. године били су у највећој мери познати битнији детаљи из операција у Пољској. Анализирајући те детаље а у жељи да се избори са малодушношћу која је захватила све кругове југословенске војске, генерал у пензији Панта Драшкић залаже се за интегралну одбрану против продора ударних јединица у дубину фронта, која поред осталог подразумева и предузимање мера пасивне заштите од којих је најважнија била рушење. Драшкић износи да је систем утврђених граничних линија сахрањен, те да се отвара потреба система утврђења у вези са рушењима на свим

¹⁶¹⁷ ВА, П-17, К-397, Ф-13, р.б.10; Наредба пов. Ђ.бр.1036 команданта Београда за 29. јун 1940.

¹⁶¹⁸ ВА, П-17, К-398, Ф-1, р.б.2; Наредба пов. Ђ.бр.2198 команданта Београда за 21. јули 1940.

¹⁶¹⁹ Barch, MA, RW, 4/310; OKH; Deutsche Gesandtschaft, Der Militärattache an Gen.St. d.H-Att.Abt, Belgrad, 6. August 1940. Betr.: Propaganda in Jugoslawien.

¹⁶²⁰ ВА, П-17, К-398, Ф-1, р.б.22; Наредба пов. Ђ.бр.1214 команданта Београда за 14. август 1940.

¹⁶²¹ PRO, FO 371/25034, R 8144/415/92; Šifrovani telegram vojnog izaslanika u Beogradu Clarkea War Officeu Br. 178, Beograd, 28. Oktobar 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 537.

¹⁶²² B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd, 1992, 53.

¹⁶²³ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. 1, Beograd, Ljubljana, Titograd, 1982, 584.

лако пролазним правцима и све то ешалонирано у дубину целе земље и међусобно повезано. Уместо дотадашње поделе фронта по отсецима јавила се као потреба подела целог ратишта по дубини уз увођење помоћне војске чија организација је требала да одговара подели земље на делове по фронту и дубини.¹⁶²⁴ Он у свом напису даје у складу са новим ратним искуством и аргументовану критику централизованог система командовања. Тај систем је као модеран и прилагођен позиционом рату, усвајајући француску војну доктрину прихватила Југословенска војска, напуштајући децентрализован систем командовања који је подразумевао директиву као облик заповести и широко неговање самоиницијативе код старешина и био примењиван у српској војсци.¹⁶²⁵ Драшкић износи да савремени рат тражи од свих старешина, укључујући и оне најниже да буду прожети офанзивним тежњама, не занемарујући ни одбрамбене мере. Он каже: „Свако који се нађе усамљен треба да мисли само на правац којим ће се пробити, и да ударац више руководи тежњом да користи целини нашег отпора, него да себе спасе. Зато већ у миру, а нарочито у рату, не треба угушивати иницијативу старешине, већ је свим мерама и начинима фаворизовати, изазивајући вољу за ризик и љубав ка примању великих одговорности на своја плећа. Старешине без тих особина не могу дати ништа велико ни одлучно, оне ће напротив својом душевном анемијом заразити војску. Доктрина је постала опасна реч. Ратна нам искуства несумњиво показују, да је доктрина корисна само у извршењу, у одлучивању дух не сме бити спутан доктрином. (...) Брзина активности тражи брзину одлучивања и краткоће заповедања. Досадањи бирократизовани начин писменог заповедања мора бити замењен кратким директивама које дају много мање детаљних упутстава, остављајући много више места за иницијативу извршилаца. Да би овај начин заповедања дао пуне користи, мора се још у миру стално изазивати, подржавати па и награђивати смела иницијатива потчињених. Треба је чак истицати изнад знања, као особину која се теже стиче од знања, па је и драгоценија од знања. Разуме се да ће иницијатива знанствено спремнијих људи бити увек и умешнија и целисходнија него иницијатива људи којима фали знанствена подлога. Да бисмо се парвилно разумели рећи ћемо, да у случају избора између два човека, од којих један има особине смелог самоодлучивања, али располаже слабијом спремом, а други има

¹⁶²⁴ Панта М. Драшкић, „Данашње ратовање – Поуке из пољског рата и ратовања на западу“, *Ратник*, XI, Београд, 1940, 22 – 26.

¹⁶²⁵ О томе више видети: М. Van Kreveld, *Komandovanje u ratu*, Београд, 1992.

најсолиднију спреду али нема смео ни поуздан карактер, онда треба дати команду и задатак оном првом.¹⁶²⁶ Догађаји на ратишту дали су тако за право Драшкићевој критици југословенских маневара из 1935. и 1937. године, али је та његова морална победа дошла касно и била Пирова.

Са новим сазнањима које је доносило ратно искуство, поново су наине допуњавана правила на којима се заснивала обука, нарочито у погледу одбране. Тако је *Упутство за употребу оклопних јединица и одбрану од оклопних кола* допуњено на предлог Врховног инспектора војне силе, актом министра Војске и Морнарице од 9.12.1940, у делу који се односи на одбрану од оклопних кола, у вези са изразом лаким рововским препрека.¹⁶²⁷ За прелазак пак са централизованог на децентрализовани систем командовања и прилагођавање томе читаве војне организације, а нарочито за навикавање млађих старешина који нису били научени на самоиницијативу а требали су бити главни директни носиоци борбених дејстава, требало је много више времена које се могло мерити и годинама. Министарство Војске и Морнарице је примера ради, пред сам рат, 3. марта 1941, прописало и издало *Упутство за блиску борбу против оклопних кола*, које је широко заговарало самоиницијативу старешина, али је до немачког напада 6. априла, остало мало времена да његове одредбе потпуно заживе у пракси.¹⁶²⁸

Последња сублимирана искуства од значаја за одбрану против оклопних јединица, дао је парадоксално, баш у последњој икад издатој свесци часописа *Ратник* (март 1941), армијски генерал Живко Станисављевић који је потпуно ревидирао свој став са почетка 1940. године. У свом раду Станисављевић је сада указивао да су оклопне јединице лако савлађивале сваки неорганизован отпор, као и организован отпор када је бранилац располагао артиљеријом предвиђеном нормалном формацијом, док је уређен отпор трупа које су располагале са доста артиљерије и биле наслоњене на фортификацијско утврђење принуђавао оклопне јединице на методичан рад. Оклопне јединице могле су нападати и ноћу, уколико отпор није био толико јак да би изискивао дневни рад ради концентрисања ватре. На брзину кретања оклопних јединица могле су вршити приличан утицај теренске тешкоће, нарочито речне и блатне, док су освојену територију тенковске јединице

¹⁶²⁶ Панта М. Драшкић, „Данашње ратовање – Поуке из пољског рата и ратовања на западу“, *Ратник*, XI, Београд, 1940, 28 – 29.

¹⁶²⁷ *Службени војни лист Краљевине Југославије*, 2972 – 2973, даље: *СВЛ* 2972 – 2973/1940; Ћ.О. Бр. 3090 од 27.11.1940. и Ћ. Бр. 42938 од 09. 12. 1940.

¹⁶²⁸ *Упут за блиску борбу против оклопних кола*, Београд 1941, Ћ. Бр. 10841 од 03. 03. 1941.

предавале моторизованој пешадији, која је била рањива уколико је у позадини било непоразених и нерастројених непријатељских борачких јединица. Живко Станисављевић наводи да је унутрашњост положаја због свега изнетог требала да буде начичкана фортификацијским утврђеним центрима, који би по пробијању фронта могли да дејствују против последњих ешалона тенковских јединица. Он је такође указивао на то да на простору деловања оклопних јединица маршевске колоне нису имале повољних услова за борбу са њима, те су због тога требале да благовремено напуштају маршевске стројеве и да своју артиљерију разделе на више делова и места у свом саставу.¹⁶²⁹ Сва ова систематизована сазнања усвојена су прекасно, тако да у унутрашњости југословенске територије нису били изграђени у већој мери ни фортификациони објекти намењени за борбу против тенкова. Да парадокс буде већи и сам брзински покушај преласка на модерније доктринарне поставке негативно је утицао на борбени квалитет југословенске војске јер није спровођен постепено, брижљиво и систематски па је стварао збрку у главама старешинског кадра будући да, како закључује Бери Поузн „кад је рат на помолу, може бити опасније мењати неку застарелу војну доктрину него је задржати. За измену војне доктрине потребно је време и тај процес мења оријентацију војне организације. Појава рата у таквом прелазном периоду може бити веома опасна“.¹⁶³⁰

4.4. Трећи Рајх у југословенским ратним плановима 1939 – 1941.

Од момента када је Трећи Рајх постао северни сусед Краљевине Југославије, како смо видели сви југословенски ратни планови на том делу фронта постали су дефанзивни. Комбинације које су рађене од јула 1938. године рачунали су са координисаним акцијама са савезницима из Мале Антанте и Балканског споразума. Ситуација се у току 1939. доста усложнила, нарочито након дебелиације Чехословачке у марту 1939. и италијанске анексије Албаније у априлу те године. Промена војнополитичке ситуације повлачила је за собом и разраду нових комбинација ратних планова. Тако је 1. јуна начелник Главног генералштаба, генерал Душан Симовић наредио Оперативном одељењу да започне рад на новом ратном плану који је добио ознаку „I2 N2 M2 B2“ и шифру „Р“. План је предвиђао

¹⁶²⁹ Ж. Станисављевић, „Неколико момената из рада једне немачке оклопне јединице“, *Ратник*, III, Београд 1941, 88 – 95.

¹⁶³⁰ В. Р. Pouzn, *Izvori vojne doktrine*, Београд, 1992, 30.

рат Југославије са са Италијом, Немачком, Мађарском и Бугарском истовремено.¹⁶³¹ Наређење за израду овог плана донето је након што су пропали покушаји савезника да приволе Бугарску да уђе у Балкански савез и након потписивања немачко-италијанског „челичног пакта“.¹⁶³² План је предвиђао поделу војске на три групе армија (I група – 4. и 7. армија; II група 1. и 2. армија; III група 5. и 3. армија). За операције према Мађарској предвиђене су трупе Прве армијске области (по једна пешадијска, коњичка дивизија и једна коњичка бригада), 2. армија са штабом у Славонској Пожеги (3 пешадијске дивизије у првој и 2 пешадијске дивизије у другој линији) и 4. армија са штабом у Крижевцима од 2 пешадијске дивизије у првој и 2 у другој линији фронта на простору дуж границе са Мађарском. За операције према Немачкој и Италији била је предвиђена 7. армија са штабом у Цељу дуж југословенско-немачке и југословенско-италијанске границе јачине 3 пешадијске и једне коњичке дивизије и 2 планинска одреда. На приморском фронту према Јадрану и Задру план је предвиђао дејства трупа Приморске армијске области јачине једне пешадијске дивизије, у чији је састав улазила и Поморска обалска команда и тврђавске команде Шибеника и Боке Которске, затим Поморско ваздухопловство и Ратна флота. За операције према Албанији и јужној Бугарској требале су бити употребљене трупе 3. армије са штабом у Скопљу јачине 5 пешадијских дивизија, једна коњичка бригада и морнарички одреди на Скадарском и Охридском језеру. За операције према северној Бугарској 5. армија са штабом у Нишу јачине 2 пешадијске и једне коњичке дивизије. За стратегијску резерву било је предвиђено да за Југоисточну групу то буду три пешадијске дивизије у реону Лесковца, Ниша и Крагујевца. За северну групу 6. Армија са штабом у Руми јачине 3 пешадијске дивизије и делови Краљеве гарде на простору Раља – Панчево – Рума – Фрушка Гора – Шабац. За северозападну групу 1 пешадијска дивизија у околини Кутине и Новске. Ваздухопловство војске имало је према плану штаб у Шапцу док је артиљерија била подељена на три групе армија.¹⁶³³ Касније су рађене варијанте овог плана које су носиле ознаки P1 и P2. Варијанта P1 почела се радити у септембру 1939, у време када је према споразуму из 1927. године кнез Павле наговестио да ће у Париз послати једног генерала као одржача везе, док је у истом месецу успостављена француска ратна

¹⁶³¹ D. Tešić, „Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938 – 1941“, 43.

¹⁶³² О томе видети: Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, 319 – 324.

¹⁶³³ D. Tešić, „Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938 – 1941“, 43 – 44.

пошта за обављање међусобне комуникације са 31 официром и подофициром.¹⁶³⁴ Варијанта Р2 почела се разрађивати у јануару 1940. године, након преговора које је генерал Симовић у октобру, новембру и децембру 1939. водио у Београду са представницима француске Врховне команде, британског Империјалног генералштаба и команданта француских трупа у Сирији, генерала Вејгана у вези са потенцијалним отварањем фронта на Дунаву од стране сила Балканског савеза (Румуније, Југославије, Грчке и Турске).¹⁶³⁵ На промене је могао утицати и усмени споразум земаља Балканског савеза са Београдске конференције с почетка фебруара 1940. године о заједничкој одбрани од агресије неке ванбалканске силе на спољне границе балканских земаља.¹⁶³⁶ Измене су се углавном односиле на појачавање трупа на северном и северозападном фронту (Шумадијска дивизија из стратегијске резерве пребацује се да буде резерва 7. армије а Тимочка дивизија из Ниша такође из стратегијске резерве прелази у састав 6. армије на северном фронту као њена резерва).¹⁶³⁷ Основне претпоставке плана нису сачуване али се на основу распореда снага да закључити да се рачунало на заједничке акције са балканским савезницима.

Као дефанзивни рађен је и ратни план S (северни фронт). План је рађен у току зиме 1938/39. када се на челу Главног генералштаба налазио генерал Душан Симовић.¹⁶³⁸ План је полазио од претпоставке рата између Југославије и Немачке и Мађарске, уз претпоставку да ће Немци за напад искористити и територију Мађарске и да ће Југославија евентуално моћи да рачуна на помоћ Француске и Велике Британије. Основно груписање по првој верзији с краја јануара 1940. године било је следеће: II групу армија према Мађарској чинили су 1. армија (3 пешадијске и 1 коњичка дивизија у првој линији и 2 пешадијске дивизије у другој линији) у Бачкој на просторији између границе са Румунијом и Дунава, затим 3. армија (3 пешадијске дивизије у првој линији, 1 пешадијска дивизија у другој линији) груписана у Барањи и Славонији од Дунава до линије с. Вилијево – с. Капела – с. Бокшић Луг – с. Шаптиновци --Нашице, затим 2. армија (2 пешадијске дивизије у првој и 2 у другој линији) на просторији од леве границе 3. армије до линије Нови Мароф – с. Спишић Буковица – Градина – с. М. Грђевац – с. В. Грђевац. I

¹⁶³⁴ М. Бјелајац, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901 – 1999*, 177.

¹⁶³⁵ ВА, II-16, К-8, Ф-1, р.б.2, лист 136; Душан Симовић, *Мемоари армијског генерала*;

¹⁶³⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, 343 – 344.

¹⁶³⁷ D. Tešić, „Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938 – 1941“, 44 – 45.

¹⁶³⁸ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije – uzroci i posledice poraza*, 2, 159.

група армија која се састојала од 4. армије (2. пешадијске и 1 коњичка дивизија у првој линији и 1 пешадијска дивизија у другој линији) која је била груписана на просторији од леве границе 2. Армије до линије с. Шратовци – с. Грабонос – с. Славсина – с. Мајберг Литни врх (к.459) – Страхиншчица и 7. армије (2 пешадијске дивизије и 2 одреда у првој и 1 пешадијска дивизија и 1 одред у другој линији) груписана на просторији од леве границе 4. армије до границе са Италијом. У стратегијској резерви биле су 5. и 6. армије груписане у Срему и источној Славонији од Дунава до линије Босански Шамац – Ђаково. Према Албанији је била распоређена Зетска дивизија од Подгорице до Кичева а према Бугарској 2. коњичка дивизија на Нишавском операцијском правцу груписана на просторији Бела Паланка – с. Блато – Пирот и 2. коњичка бригада за осматрања Струмичког, Брегалничког и Криволачког операцијског правца груписана на просторији Штип – с. Страцин – Кочане.¹⁶³⁹

План је потпуно урађен и завршен у мају 1940. године¹⁶⁴⁰ након што су 16. априла 1940. године на директну интервенцију кнеза Павла обновљени тајни контакти са западним савезницима који су били прекинути у марту и након што су савезници одлучили да пошаљу експедиционе снаге у Солун.¹⁶⁴¹ Верзија из маја Ратног плана S је предвиђала груписање југословенских снага у три линије од којих је у првој (за обезбеђење граничног фронта било предвиђено 11 пешадијских дивизија, 10 самосталних одреда и три коњичке дивизије. У другој линији налазило се пет дивизија као резерва за три групе армија и то три дивизије за 3. групу армија (Скопље), и по једна за 2. и 3. групу армија. У стратегијској резерви Врховне команде као трећа линија налазило се 12 пешадијских дивизија. Према овом плану је за заштиту граничних фронта од укупно 31 дивизије било предвиђено 19 или 60%, док се у стратегијској резерви налазило 40% расположивих снага. План је рачунао на дубок отступни маневар у правцу југа где би југословенска влада наишла на прихват и помоћ француских и британских снага. Циљ је био да не дође до отсецања од Солуна као главне базе за снабдевање. План је према касније датој изјави његовог творца, генерала Симовића, такође предвиђао организовање герилских акција у позадини непријатеља. Као и план Р и план S је рачунао са новом тројном формацијом која је значила комбиновање са 28 пешадијских дивизија уместо

¹⁶³⁹ Д. Тешић, „Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938 – 1941“, 46 - 48.

¹⁶⁴⁰ Исто, 45.

¹⁶⁴¹ М. Бјелајац, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901 – 1999*, 178.

раније 21 гломазне са четводном формацијом, док је скраћена мобилизација и убрзана концентрација војске на укупно 12 дана.¹⁶⁴² За извођење диверзантских акција у позадини противника уз ослонац на регуларну армију почетком маја уведене су у формацију и Јуришне (четничке) јединице.¹⁶⁴³ Оне су формиране по угледу на немачке јуришне трупе на основу искустава из операција у Пољској, док је сопствено искуство из Првог светског рата играло мању улогу. И сама намена ових јединица није била подизање масовне побуне међу становништвом већ само извођење извиђачко-диверзантских акција у непријатељској позадини уз ослонац на операције регуларних снага.¹⁶⁴⁴ Ратни план S рачунао је са неутралним држањем Италије, која је од априла 1940. године, после почетка немачког напада на Белгију и Француску поново активирала припреме за напад на Југославију.

У међувремену је од јануара 1940. године након смене генерала Симовића Главни генералштаб на чијем челу је био генерал Петар Косић радио на ратном плану R 40 чији је текст прихваћен у априлу на конференцији којој су присуствовали министар војни генерал Милан Недић, генерал Петар Пешић као помоћник врховног команданта кнеза Павла и сви команданти група армија у случају рата. Овај ратни план рачунао је са новом геостратегијском ситуацијом, ратом против Немачке, Мађарске и Италије уз неизвестан став Румуније. Као и план S план R 40 као основну идеју имао је одбрану по дубини на северном и северозападном фронту, најпре са наслоном на утврђени гранични фронт, а затим на узастопне речне и планинске линије, са тежњом да не дође до одсецања југословенске војске од Солуна, као и цепања и уништења војске по деловима. Поред тога предвиђено је и заузимања Задра, док је на Албанском фронту требало водити одсудну одбрану ради обезбеђења комуникација ка Солуну. Према Румунији је требало вршити осматрање а према Бугарској предузети акцију у скаладу са Балканским споразумом, који је предвиђао концентричан напад свих чланица у случају бугарског напада на неку од држава чланица. План је предвиђао главну одбрамбену линију Дунав – Сава – Уна – Велебит, одступање ка југу после давања битке. У плану за разлику од плана S није била

¹⁶⁴² V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije – uzroci i posledice poraza*, 2, 159 - 161.

¹⁶⁴³ О томе видети више: А. Животић, Јуришне (четничке) јединице Војске Краљевине Југославије 1940 – 1941“, *Војноисторијски гласник*, 1-2, Београд, 2003, 44 – 65.

¹⁶⁴⁴ D. Denda, „Guerrilla Warfare as a part of Yugoslav Military Doctrine from 1918 to 1941“, *Regular and Irregular Warfare: Experiences of Historical and Contemporary Armed Conflicts* (ed. by Harold E. Rough, Jr.), Belgrade, 2012, 71 – 75.

предвиђена четничка организација која би после повлачења у позадини давала велики отпор непријатељу.¹⁶⁴⁵

Као што се може приметити југословенски Генералштаб још увек је рачунао са балканским савезницима за зауздавање Бугарске, али се рачунало и с тим да се од средине фебруара, не би ли заштитила своје интересе у јужној Добруци, Румунија све више одаљавала од осталих савезница и везивала за Немачку.¹⁶⁴⁶ Улазак у комбинацију и Италије значио је ширење линије фронта и даље слабљење стратегијске резерве па је овим планом било предвиђено да према Албанији и Бугарској буде ангажована III група армија која се састојала од 3. армије (3 пешадијске дивизије) груписане према Албанији и 5. армије (4 пешадијске и једна коњичка дивизија) према Бугарској. Према Мађарској је требала да буде ангажована II група армија која се састојала од 1. армије (2 пешадијске и једна коњичка дивизија и један одред) у Банату и Бачкој и 4. армије из састава I групе армија у саставу 3 пешадијске и једна коњичка дивизија у Подравини западно од Доњег Михољца. Према Италији и Немачкој била је 7. армија из састава I групе армија која се састојала од 2 пешадијске дивизије и 2 планинска одреда у Словенији. На приморском фронту биле су трупе Приморске армијске области које су чиниле једна пешадијска дивизија, команде Шибеника и Боке Которске и 2 одреда непосредно под Врховном командом за одбрану обале и извршење напада на Задар. У стратегијској резерви биле су 6. армија састава 5 пешадијских дивизија на простору Илок – Вуковар – Винковци – Жупања – Рача, и 4 самосталне пешадијске дивизије код Загреба, Пакраца, Ниша и Скопља. За одбрану обале користила се и ратна флота са поморским ваздухопловством а предвиђено је и ангажовање Речне флотиле са морнаричким одредима на Скадарском и Охридском језеру и Ратно ваздухопловство.¹⁶⁴⁷ Оваквим распоредом ојачан је јужни правац а ослабљен северни и стратегијска резерва. Распоред снага указује да је кључни задатак био очување везе са Солуном и обезбеђење извлачења већина снага ка југу.

Након завршетка плана S и плана R 40 предложене су мере за утврђивање положаја на десној обали Дунава, Саве и Уне, с ослоном на Динару, ради спречавања

¹⁶⁴⁵ D. Tešić, „Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938 – 1941“, 48 - 49.

¹⁶⁴⁶ Видети више: Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, ISI, 350 – 353.

¹⁶⁴⁷ D. Tešić, „Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938 – 1941“, 48 - 49.

непријатељског продора у средиште земље.¹⁶⁴⁸ Са овим радовима отпочело се тек у јуну 1940. године, након уласка Италије у рат.¹⁶⁴⁹ Допуна ратног плана S у мају, након усвајања ратног плана R 40 говори о неизвесности која је владала у југословенској политици и југословенском Главном генералштабу хоће ли се ратовати само са Немачком и Мађарском или ће им се у потенцијалном рату придружити и Италија. Највећи стратегијски проблем код оба ова плана била је одлука да се брани читава државна територија са релативно малим снагама којима је располагала Југословенска војска. Британски војни изасланик пуковник Кларк упознат са оба плана сматрао је да је такав југословенски план одбране одувек био храбар, ако не и пренагљен, док је у ситуацији даљег окружавања Југославије његова реализација постајала још опаснија. Ако би по Кларку Немачка предузела акцију из Мађарске и Румуније и њен напад био усмерен дуж Моравске долине која је представљала историјски правац свих инвазија, југословенске снаге у северозападном делу земље не би могле да дају допринос одбрани, већ би биле изоловане и потучене до ногу. Највећи проблем је представљала и чињеница да Генералштаб није радио ни на каквим могућим алтернативним решењима који би подразумевали одбрану само дела државне територије (Србије) која би имали више изгледа на успех. Ти планови по Кларку нису разрађивани поглавито из политичких разлога пошто је повлачење војске из Хрватске и Босне могла да нареди само влада. Кларк је оцењивао да чак и да југословенски Генералштаб пристане да ревидира своје идеје нови план не би био разрађен на време.¹⁶⁵⁰ Ова Кларкова запажања можемо прихватити као потпуно тачна с обзиром да се у теорији Ратни план обично разрађује у току више година, док се конкретне припреме за израду плана морају изводити најмање годину дана.¹⁶⁵¹

Нова измена геостратешке ситуације учинила је и ове планове превазиђеним и додатно усложниле могућности успешне југословенске одбране. Немачке победе на западном фронту утицале су и на преорјентацију југословенских суседа, док ће од јула

¹⁶⁴⁸ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 638 - 643; *Документ бр.215*: Предлог сталне комисије за утврђивање од 18. Маја 1940. Министру Војске и Морнарице да се утврде положаји на десној обали Дунава, Саве, и Уне, с ослоном на Динару, ради спречавања непријатељског продора у средиште земље.

¹⁶⁴⁹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 700 - 704; *Документ бр.238*: Наређење министра Војске и Морнарице од 11. Јуна 1940. за тактичко-фортификацијско пројектовње положаја на десној обали Дунава, Саве, и Уне, с наслоном на Дунавско поље.

¹⁶⁵⁰ PRO, FO 371/25034, R 8667/415/92; *Šifrovani telegram vojnog izaslanika u Beogradu* Clarkea War Officeu Br. 220, Beograd, 12. Novembar 1940. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 547 - 548.

¹⁶⁵¹ B. M. Šapošnikov, *Mozak armije*, Beograd, 1964, 236-237.

1940. године фактички престати да постоји и Балкански савез као последњи преостали елемент колективне безбедности на који се ослањала Краљевина Југославије.¹⁶⁵² Доласком германофилске владе Богдана Филова, маја 1940, све више су се будила пригушена ревизионистичка расположења у Бугарској у вези са југословенском територијом, независно од јавних изјава. Нагли обрт бугарске политике после слома Француске уследио је као израз уверења њених владајућих кругова да ће Немачка и Италија помоћи бугарски ревизионизам у најширим размерама.¹⁶⁵³ Крајем октобра Италија је напала Грчку из Албаније и тиме пренела ратне операције и на тло Балкана. Нешто пре тога због опасности да Совјетски Савез окупира Румунију и тако угрози снабдевање Немачке нафтом немачке трупе су најпре у форми тзв. Војне мисије у току октобра ушле у ту земљу.¹⁶⁵⁴ Након прихватања енглеских гаранција Грчкој и Хитлер је одлучио да се укључи у рат на Балкану, па је половином новембра донео одлуку о нападу на Грчку под шифром „Марита“. Основне скице те операције Врховна команда Вермахта направила је у септембру 1940, да би оне почеле да се разрађују након конференције одржане 4. новембра 1940. и биле потписане 12. истог месеца.¹⁶⁵⁵ До почетка операције морале су бити преко Румуније и Бугарске пребачене 24 комплетне дивизије.¹⁶⁵⁶ У вези с тим као и због страха од совјетске инвазије је 23. новембра 1940. и Румунија пришла Тројном пакту, па је већ у јануару на њеном југу било груписано 13 немачких дивизија које су биле предвиђене да буду на опрезу према СССР-у а касније да преко Бугарске упадну у Грчку, избију на егејску обалу и потисну Енглеze с југа Европе.¹⁶⁵⁷ Немачка војска је почела да прелази у Бугарску крајем фебруара 1941. преузимајући најважније саобраћајнице и изграђујући систем противваздушне одбране. Тиме је Југославија била изложена са најосетљивије стране, јер је преко долине Вардара водио најкраћи пут за Солун. Формално приступање Бугарске Тројном пакту 1. марта 1941. протекло је у знаку великих ревизионистичких манифестација против Југославије.¹⁶⁵⁸

У складу са новонасталом ситуацијом морале су бити извршене модификације у постојећем ратном плану за случај сукоба са Немачком. Измена плана у специфичним

¹⁶⁵² Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, ISI, 362.

¹⁶⁵³ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, 361.

¹⁶⁵⁴ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 413 - 414.

¹⁶⁵⁵ Martin van Craveld, *Hitler's Startegy 1940 - 1941: The Balkan Clue*, 92.

¹⁶⁵⁶ D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 436.

¹⁶⁵⁷ G. Gorodetsky, *The Grand Delusion. Stalin and German Invasion of Russia*, 97.

¹⁶⁵⁸ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, 365.

условима захтевала је најмање четири до шест недеља.¹⁶⁵⁹ Рад на модификовању ратног плана који ће понети ознаку R 41 започео је 2. фебруара 1941.¹⁶⁶⁰ И овде су унутрашњополитички разлози и даље наставили да играју пресудну улогу у југословенској војној стратегији, пошто су хрватски и словеначки министри у влади наговорили да се Хрвати и Словенци неће борити ван својих националних територија.¹⁶⁶¹ И овде ће се показати да је приликом уношења измена у ратни план општа црта свих генералштабова па и југословенског била недостатак еластичности и тежња шаблонизму, што је било условљено највише техничким разлозима.¹⁶⁶² Основна измена у односу на план R 40 представљала је стога повећање броја дивизија у првом ешалону са 22 на 27 на рачун стратегијске резерве која је са 9 сведена на 4 дивизије. Основно груписање снага за тај случај урађено је тако да су према Албанији биле сконцентрисане 4 дивизије и 1 одред, према јужно-бугарском фронту 4 дивизије и 1 одред, према северно-бугарском фронту 4 дивизије и 2 одреда, према Румунији 3 дивизије и 5 одреда, према Мађарској 7 дивизија и 2 одреда, према Немачкој и Италији 4 дивизије и 4 одреда, на приморско-обалском фронту 1 дивизија, 2 тврђавске команде и 2 одреда и у стратегијској резерви 4 дивизије (Младеновац, Стара Пазова, Модрича и Никшић).¹⁶⁶³ Генерал Косић, начелник југословенског Генералштаба био је свестан да тај ратни план не омогућује иоле успешну одбрану. Он је већ 6. фебруара изразио је жаљење британском војном аташеу пуковнику Кларку због чињенице да би југословенска војска због политичких разлога, у случају рата са Немачком била натерана у једну несигурну стратешку ситуацију.¹⁶⁶⁴

Према оцену југословенског ратног плана коју је дао британски војни историчар Џон Киган ни једна земља није толико ирационално извршила дисперзију сопствених снага као Југославија у априлу 1941. године.¹⁶⁶⁵ Када је Врховна команда Вермахта добила потпуне податке о концентрацији југословенских снага 4. априла 1941. године, закључак пуковника Кинцела био је да се врши јачање пограничних трупа на рачун дивизија раније дислоцираних у унутрашњости земље. Као последица таквог распореда било је за

¹⁶⁵⁹ B. M. Šapošnikov, *Mozak armije*, 237.

¹⁶⁶⁰ D. Tešić, „Ratni planovi Vojske Kraljevine Jugoslavije 1938 – 1941“, 51.

¹⁶⁶¹ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije – uzroci i posledice poraza*, 2, 187.

¹⁶⁶² B. M. Šapošnikov, *Mozak armije*, 238-239.

¹⁶⁶³ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije – uzroci i posledice poraza*, 2, 164.

¹⁶⁶⁴ PRO, FO 371/30205, R 848/73/92; Šifrovani telegram vojnog izaslanika u Beogradu Clarkea War Officeu Br. 40, Beograd, 6. februar 1941. *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 601.

¹⁶⁶⁵ J. Keegan, *The Second World War*, London, 2005, 155.

очекивати јачи отпор противника у почетној етапи ратних дејстава. Ипак, након што тај отпор буде сломљен, доћи ће до брзог краха, пошто југословенска Врховна команда неће располагати резервама у централном делу земље.¹⁶⁶⁶ И у овом случају показала се оправданост максиме Фридриха Великог: „Ко брани све – не брани ништа“. Основни разлог за то била је по нашем дубоком уверењу политичка одлука условљена хетерогеним саставом земље а не војничко незнање.

¹⁶⁶⁶ Ф. Галдер, *Военный дневник, Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг.*, Том 2. От запланированного вторжения в Англию до начала Восточной кампании (1.7.1940-21.6.1941), Москва, 1969; Забелешка од 4. априла 1941. <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/.

5. ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА И ВЕРМАХТ (1939 – 1941)

5.1. Вермахт и Југословенска војска у виђењима војних кругова Београда и Берлина 1939 – 1941

У предвечерје Другог светског рата Краљевина Југославија је постајала обавештајно све интересантније подручје за Трећи Рајх. Након аншлуса Аустрије немачки обавештајни рад као главни извор информација за водеће кругове Рајха о Краљевини Југославији и њеној војсци се све више централизује. Свакако најважнији догађај у оквирима тога процеса представља стварање централизоване Службе безбедности Трећег Рајха (RSHA) у чији састав као посебна управа улази политичка обавештајна служба према иностранству. Од тог монмета се том службом централизовано руководи из управе IV RSHA која почиње да изграђује своју обимну мрежу. Упоредо са тим и VOMI прелази под надлежност SS-а.¹⁶⁶⁷ Главни носилац прикупљања обавештајних података према Југословенској војсци и даље остаје немачка спољна војна обавештајна служба Абвер/Аусланд која је прошла кроз темељну реорганизацију започету са доласком на њено чело адмирала Вилхелма Канариса у 1935. години. У организационом смислу реформа је била завршена 1938 када је Канарисово одељење почело да се назива Abwehr/Außland/OKW или спољна обавештајна служба Врховне команде Вермахта. Од 1938 . до 1944. централни апарат немачке војне обавештајне службе састојао се од пет основних делова: Абвер 1 се бавио сакупљањем обавештајних информација о војним и економским потенцијалима земаља потенцијалних противника; Абвер 2 је спроводио диверзантске операције у иностранству и у непријатељској позадини у време рата. Специјални диверзантски одред „Бранденбург – 800“ био је потчињен овој организационој јединици; Абвер 3 је био надлежан за организацију контраобавештајног рада у три вида немачких оружаних снага и у иностранству; Инострано одељење је заједно са Министарством спољних послова надзирано обавештајни рад војних изасланика у иностранству и нелегално обезбеђивало спровођење тајних акција немачке морнарице у иностранству; Одељак „Ц“ – чинила је централна картотека и архив.¹⁶⁶⁸

¹⁶⁶⁷ *Nemačka obaveštajna služba*, II, 125.

¹⁶⁶⁸ Јо Мадер, *Абвер: шит и меч Трењего рејха*, Ростов на Дону 1999, 11 – 12.

Након аншлуса се главни центар за прекограничне активности ка Југославији помера са Минхена на аустријске центре. Војнообавештајна служба се и даље ослањала на војног изасланика у Београду као и на агентурни рад који је најјачи био на југословенско - немачкој граници. О појачаном интересовању за Југославију пре свега због њеног привредног значаја за Трећи Рајх сведочи и повећан број особља војног изасланства у Београду. Пред избијање рата и првих ратних месеци у немачком посланству, поред војног аташеа пуковника Тусена радили су као помоћници поручници Шилер и Мозер као и цивилни упосленик Грубер. Посланство се налазило у Крунској улици број 33 а стан војног аташеа у Франкопановој бр. 34. Између фебруара и априла 1940. године посланство је пребачено на нову адресу у улици Краља Александра (бивша чехословачка амбасада). До априла се променио и састав људи у војној мисији. Војни аташе био је и даље пуковник Тусен, његов први помоћник мајор Салцер, а два помоћна официра мајор фон Ласер и капетан Мозер. Као ваздухопловни аташе у Београду је био постављен пуковник Лојман а као његов помоћник мајор Крејт.¹⁶⁶⁹ Од избијања рата, 1939. године Абвер је поред војног изасланика формирао у Београду Ратну организацију Југославија (Kriegsorganisation Jugoslawien) која је била закамуфлирана у немачком посланству. Она је вршила обавештајну делатност према Југославији али је њен главни задатак био борба против савезничких обавештајних служби (у првом реду британске и француске). КО Jugoslawien била је подређена непосредно Амту Аусланд/Абвер у Берлину. Убрзо по њеном формирању Абвер је добио задатак да изради нацрт предлога о формирању једне тајне заштитне организације у Југославији за одбрану од саботажа против немачких интереса, која је имала да се ослања на Фолксдојчере у земљи. Из тада започетих припрема настала је такозвана организација „Јупитер“ која ће одиграти важну улогу у данима немачког напада на Југославију.¹⁶⁷⁰ На челу ове КО Jugoslawien након избијања рата налазио се капетан Левин.¹⁶⁷¹

У овом периоду реформисала се и југословенска војна обавештајна служба и уз то појачала сопствени рад на терену према Трећем Рајху. Од марта 1940. формирана је у оквиру Главног генералштаба II дирекција као чисто обавештајна која се састојала од 1. и 2. обавештајног одељења. Прво обавештајно одељење вршило је офанзивну обавештајну

¹⁶⁶⁹ Baerch, MA, RH 2/2879 Liste der durchsichen Militärattaches und ihrer Gehilfen und Hilfsoffiziere im Ausland

¹⁶⁷⁰ *Немачка обавештајна служба*, II, 365 - 370.

¹⁶⁷¹ Ю Мадер, *Абвер: цит и меч Трећег рејха*, 160.

службу и било подељено на отске према државама које су им улазиле у делокруг рада. Друго обавештајно одељење имало је у свом састав одсек за унутрашњу службу, одсек за шифру, картотеку и криптографију, одсек за фотографију и хемију и такозвани „М-одсек“ за контраобавештајну делатност.¹⁶⁷² Са приближавањем рата повећан је и број официра ангажованих у Љубљанском обавештајном центру, где је поред потпуковника Плахка и Симончића средином 1939. године на рад послат капетан Јоже Лесјак, а почетком 1940. године и капетан Берто Иловар. Лесјак је био одговоран за јужни сектор према Италији а Иловар за северни сектор - према Италији и Немачкој.¹⁶⁷³ Због лошег рада овог центра дошло је до смене његових главних људи тако да од маја 1940. године на чело љубљанског центра долази мајор Драгутин Слеховец, дотадашњи начелник обавештајног центра у Сушаку. Слеховец је добио задатак из Београда да изврши реорганизацију Обавештајног центра у Љубљани и да организује солиднију обавештајну службу према Италији и Немачкој. Главни задаци били су усмерени на праћење италијанских и немачких трупа у граничном рејону и њихово премештање ка Мађарској, Румунији и Бугарској. Љубљански центар се служио агентуром изграђеном међу царинским службеницима, органима пограничне полиције, жељезничарима, граничарима, као и везама са жандармеријом.¹⁶⁷⁴ Из љубљанског центра у то време стижу подаци у Главни генералштаб да се немачке трупе из Баварске у тропским униформама крећу ка Бренеру у правцу Јужне Италије, где је требало да се прикупи експедициона армија за Африку. У Генералштабу је то демантовано уз тврдње да се шаље само помоћ у наоружању и опреми. Касније се показало да су подаци агената љубљанског обавештајног центра били потпуно веродостојни.¹⁶⁷⁵

Када је реч о раду истакнутог обавештајног центра у Јесеницама, тај центар је углавном служио за одржавање везе са југословенским агентима на аустријској територији – нарочито у Целовцу (Клагенфурт). Пред рат овај центар је набављао изводе из жељезничких товарних листова са ратним материјалом који је одлазио из Немачке за Румунију и Грчку. У Јесеницама се налазио и румунски капетан Адриан Јановици којег је у договору са југословенским војним властима послао румунски Генералштаб са задатком

¹⁶⁷² Д. Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918 – 1941“, 28 -30.

¹⁶⁷³ *Немачка обавештајна служба*, II (у старој Југославији), 524, 531 - 532.

¹⁶⁷⁴ *Исто*, 526 – 527.

¹⁶⁷⁵ ВА, ВБА, 2 – 4.000.01, *Elaborat II*, 172 – 175.

да обавештава када су југословенско-немачку границу прелазили немачки транспорти намењени за румунску војску. Он је био овлашћен да слободно прелази југословенско-немачку границу, ишао у Целовец и Бељак (Филах) где је долазио у додир са жељезничким чиновницима и органима власти и на добровољној бази прикупљао податке за начелника центра. Помоћни обавештајни центар у Марибору чинили су пред рат мајор Марко Томић и један наредник који му је помагао у администрацији. Његов сектор била је Аустрија, одакле је примао податке преко агената, жандармерије, полиције и граничне трупе и правио извештаје које је односио у љубљански центар.¹⁶⁷⁶

Рат је је повећао значај прикупљања обавештајних информација на обе стране. Са прерастањем немачко-пољског рата у светски сукоб информације о југословенској војсци постале су све фреквентније. У вези са мобилизацијским мерама које је земља преузела у септембру 1939. године војни аташе у Београду пуковник Тусен је писао да оне нису ни на који начин текле по плану. По њему, и ако је мобилизацијом било обухваћено само неколико дивизија, недостатак организације показао се у таквој мери да је у разним, па и чисто српским јединицама дошло до недисциплине. Тусен је сматрао да су од утицаја на мобилизацију биле и суревњивости између југословенских националности које су са избијањем рата почеле све више да оживљавају. С тим у вези он је нарочито истакао хрватско питање. Тусен је закључио да је сигурно да општа мобилизација не би протекла ни у миру ни по плану.¹⁶⁷⁷ И немачки тајни повереници из тог времена доносили су извештаје крајње неповољне по Југословенску војску. Према њиховим извештајима сјајан успех немачког оружја у Пољској оставио је у Југославији најдубљи утисак и док је тај успех потврдио високо мишљење о немачкој војсци које је одувек постојало у Југославији, он је довео у војним круговима до у извесној мери депримирајућег сазнања да Југославија на основу постојећег стања свог наоружања у војном погледу не може више да представља ни онај фактор који је још за време Првог светског рата представљала далеко мања Србија. Из тих разлога се баш код војних кругова према немачком обавештајцу наметао закључак да Југославија мора да чини све да своје наоружање побољша и да своју неутралност очува по сваку цену. У Југославији су по њему били свесни да би земља неизбежно доживела судбину Пољске ако би на овај или онај начин била увучена у рат

¹⁶⁷⁶ Исто, 179 - 180.

¹⁶⁷⁷ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, стр. 385 - 386; *Документ бр.112*: Обавештење немачког Генералштаба КоВ од 5. Октобра 1939. Врховној команди Вермахта о мобилизацијским мерама у Краљевини Југославији.

против непријатеља који се бори модерним оружјем што је нарочито онеспокојавало војне кругове. Југославија је ради очувања неутралности тежила да достигне одговарајући степен спремности за одбрану због чега се радило на утврђивању границе, које, према немачким проценама, тешко да је задовољавало савремене захтеве као и на повећавању активног дела војске. И у овом извештају указује се да су се у току тог позивања и активирања резервних пукова показали тешки недостаци у организацији и у самој опреми и наоружању док се и дисциплина позваних показала далеко од оног што би се желело. Извештај наводи и да је у Хрватској дошло до отвореног одрицања послушности.¹⁶⁷⁸

Извештаји о лошем стању у Југословенској војсци стизали су један други. Немачки повереник у Југославији извештавао је о рђавом стању војске истичући да постоји склоност да се југословенској војсци приписује велика борбена вредност, при чему се позива на храброст српских и хрватских војника, али да се то односи само на човека појединца. Ако се узму у обзир веће јединице и састави, а пре свега у рату технике, борбена вредност југословенске војске ипак се морала сматрати прилично малом. Томе је требало додати и да је стање опремљености југословенске војске и њене снабдевености модерним наоружањем прилично незадовољавајуће и горе него што се обично мисли. Он наводи да се приликом позивања на војну вежбу током последњих недеља (октобар 1939 – прим. Д.Д) показало да резервисти нису могли добити чак ни униформе. Поред тога међу њима је владало велико незадовољство и у више махова су једноставно одбили да се одазову позивима.¹⁶⁷⁹

Како ситуација у Југославији постаје све погоднија за субверзивне делатности у фебруару 1940. године један официр Абвера убачен је и у немачки конзулат у Загребу. Реч је о мајору Фридриху који је оданде деловао под имунитетом конзуларног чиновника. Користећи се дипломатским имунитетом и неповредљивошћу дипломатске поште он је у Југославију прокријумчарио преко стотину револвера за потребе субверзивног рада.¹⁶⁸⁰

Следећа значајна информација о стању у Југословенској војсци пред немачким војним јавним мњењем појавила се средином јуна 1940. године. Иако немачки општевојни

¹⁶⁷⁸ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 396 - 399; *Документ бр.118*: Извештај немачког повереника у Југославији од 13. октобра 1939. о утицају последњих збивања у Европи на држање југословенских званичних кругова и јавности.

¹⁶⁷⁹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 419 - 423; *Документ бр.126*: Извештај немачког повереника у Југославији од 21. октобра 1939. О спољној политици југословенске владе, мерама за повећање одбрамбене способности земље и покушајима Енглеске и Италије да ојачају свој утицај у Југославији.

¹⁶⁸⁰ Јо Мадер, *Абвер: цит и меч Третьего рейха*, 209.

часопис *Militär Wochen Blatt* не доноси сопствене судове о вредности југословенске војске, у броју од 14. јуна 1940. године он ипак преноси писање италијанског листа *La Stampa* од 28. маја у чијем чланку се даје прилично реална слика борбене вредности југословенске војске тога времена. Према писању листа Југословенска војска била је најбоља на Балкану и састојала се од 47% Срба, 27% од Хрвата, 8% од Словенаца и 18% од припадника осталих народа. У кризном моменту, септембра 1939, било је мобилисано је око 500.000 људи. Чинило се према писању листа да је међу неким војним командантима дошло до супротстављених мишљења у вези са ваљаношћу предузетих мера. У чланку се устиче да је код мобилисаних маса владала велика нервоза, а такође је и спремност да се одазову на мобилизацију била различита међу појединим народностима. Како по техничким тако и по питањима морала трудили су се Југословени да отклоне све очигледне мањкавости. Због тога је према оценама листа мобилизација у мају спроведена много боље. Тада је Југославија држала под оружјем 650.000 људи и на тај начин се приближила максималним мобилизацијским могућностима. Лист наводи да је додуше укупно бројно стање генерација између 20 и 40 година старости износило укупно 1,4 милиона људи, али је међутим, постојао мањак наоружања и опреме. Тих прекобројних, према прорачунима југословенских надлежних органа било је између 700 и 800 хиљада. Због тога се посебна пажња посвећивала опремању на истом нивоу као код великих европских армија. Лист процењује да ће се према најављеним мерама моћи мобилисати једна бројно прилично велика војска. Мањак превозних средстава и рељеф земље ограничавали су пак, њене стратегијске могућности. Велике армије могле су, према оцени италијанског листа, продрети у Југославију само правцем од Љубљане, преко Загреба, Београда и Ниша. Такође и све велике пруге и путеви ишли су тим правцем. У критичним тренутцима маса војске не би се могла лако допремити до границе. Због тога су, а не као последица страха од могућег напада, јаке снаге у том моменту биле распоређене дуж граница и много новца је потрошено на утврђивање у тој области. Борбена способност војске патила је још увек од недовољне ватрене моћи, како код пешадије, тако и код артиљерије, недовољне моторизације и шароликости наоружања, делом већ застарелог. Међу 800 авиона само је око 500 било употребљивих, од чега око 250 модерних. Међу њима италијански „S 79“, немачки Месершмити и енглески Харикени. Постојала је готово само ловачка и бомбардерска авијација а тек у мањој мери извиђачка. Са малим бројем

ловаца и ограниченим бројем противавионских средстава могла су се, према оцени листа тешко бранити главна железничка и саобраћајна чворишта. Пилоти су били добро обучени и мотивисани, али све то није могло надоместити мањак авиона. Обалу дугу 1.590 km бранила је школска крстарица изграђена 1899 од 2300 t, четири разарача, 11 торпиљерки, од којих је већина потицала из периода пре Светског рата, четири подморнице, од којих је једна у скорије време била оштећена, и одређеног броја чистача мина, минополагача и брзих чамаца. Лист истиче да је министар војни Милан Недић једна веома способна и енергична личност, која се трудила да подигне борбену готовост оружаних снага на виши ниво. Међутим, према оцени листа, многобројне тешкоће проузроковане неслогом у руководству југословенских народа и техничким недостацима стајале су му на путу.¹⁶⁸¹ Тако је овим текстом Југословенска војска делом окуражена и ако су њиме јавно изречене све њене слабости које су биле видљиве и голим оком. Текст који се прво појавио у италијанском а затим у немачком најчитанијем војном листу свакако треба довести у везу са брзом преорјентацијом југословенског војног врха ка Осовини након тешких пораза западних савезника у Француској. Када су оперативне способности југословенске војске у питању све потребне информације од значаја за планирање операција, како смо видели прикупио је и у виду елабората обрадио први немачки војни изасланик, генерал-потпуковник Мориц фон Фабер ди Фор.

Након избијања рата за Југословене су најважнији задаци у обавештајном смислу били прикупљање информација о ратним операцијама и стању на граници. У томе су највише били ангажовани обавештајни центри на територији IV армијске области, односно Дравске дивизијске области (Љубљана, Марибор и Јесенице) као и војни изасланик у Немачкој пуковник Владимир Ваухник и његове колеге у Пољској и Француској, док су информације стизале и из многобројних југословенских конзулата на територији Рајха. Са избијањем рата главна информација са граничног одсека била је да је систем затварања границе са ограниченим саобраћајем који је био предузет са немачке стране 25/26. август са појачаним патролама на граници и спровођењем редовних одбрамбених мера за заштуту пасивне границе у ратно доба остао на снази и у септембру

¹⁶⁸¹ *Militärwochenblatt*, № 50, Berlin, den 14. Juni 1940, 2258 - 2259.

1939.¹⁶⁸² Ваухник је на самом почетку рата извештавао да значајно напредније стање немачке војске у спровођењу ратних припрема као и преимућство њиховог обухватног напредовања доводи до закључка да ће отпор Пољске бити сломљен у року од четири недеље, а ако дође до укључења Совјетске Русије онда се кампања могла окончати за три недеље.¹⁶⁸³ Након завршетка рата у Пољској, према мишљењу тамошњег југословенског војног изасланика пуковника Милана Калуђерчића ретко која немачка дивизија од оних употребљених у борби могла је да буде оспособљена пре рока од три до четири месеца за упућивање на западни фронт. Потврђено је тиме да су Немци у рату са Пољском претрпели значајне губитке, како у људству тако и у материјалу, а нарочито у авионима и тенковима.¹⁶⁸⁴ У октобру је Ваухник извештавао о реорганизацији немачке пешадије чија је главна карактеристика била појачање њене ватрене моћи (придавање артиљерије пешадијским пуковима и противоклопних пушака стрелачким четама). Она је требала да буде завршена до 1. новембра.¹⁶⁸⁵ По унутрашњеполитичким питањима говорило се о општем незадовољству режимом нарочито у војсци код старијих официра.¹⁶⁸⁶

Процена немачких снага на западном фронт са стањем 15. новембра према подацима Обавештајног одељења југословенског Главног генералштаба била је од 113 до 117 дивизија од којих две на данској граници, 10 дивизија било је ангажовано у Пољској док је остатак од 132 дивизије за колико се веровало да их Немци укупно имају био размештен по унутрашњости Рајха по полигонима.¹⁶⁸⁷ Ове цифре биле су преувеличане у односу на стварно стање за неких готово 30 дивизија,¹⁶⁸⁸ па остаје непознато да ли је извор био војни изасланик у Берлину или француски 2. биро који је такође преувеличавао бројност немачких снага. У децембру су се појавиле информације о незадовољству у војсци са којим је повезиван и Минхенски атентат на Хитлера. Са припремом атентата су

¹⁶⁸² ВА, П – 17, К-6, Ф – 2, р.б. 32; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 16. до 30. септембра. 1939*, 19 – 22.

¹⁶⁸³ V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 26.

¹⁶⁸⁴ ВА, П – 17, К-6, Ф – 2, р.б. 32; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 16. до 30. септембра. 1939*, 34.

¹⁶⁸⁵ ВА, П – 17, К-6, Ф – 2, р.б. 33; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 16. до 30. новембра 1939*, 19.

¹⁶⁸⁶ Исто, 17.

¹⁶⁸⁷ Исто, 27.

¹⁶⁸⁸ Укупно бројно стање немачких дивизија било је у том моменту 103 (према: R-Dieter Müller, *Hitlers Wehrmacht 1935 – 1945*, 159).

се у извештају доводили у везу немачка војска и немачки капитал.¹⁶⁸⁹ Ове информације биле су добрим делом тачне јер је због одлагања извршења плана *Гелб* од чак 29 пута након операција у Пољској наступила криза у односима између Хитлера и високих војних кругова па се чак очекивао и државни удар.¹⁶⁹⁰ Обавештајно одељење Главног генералштаба дошло је и до информације да су крајем децембра у Швајцарској били у току преговори између Велике Британије и Француске и незадовољника из немачке војске и других делова немачког друштва.¹⁶⁹¹ Према свему, може се закључити да су Југословени о дешавањима у Трећем Рајху на пољу унутрашње политике у том моменту били релативно добро информисани. Крајем децембра извештавало се о затишју на западном фронту и успореној и делимичној реорганизацији великих јединица код Немаца.¹⁶⁹² У време застоја на западу почео је обавештајни рат обмањивања којим су Немци покушали да скрену пажњу савезника са будућег правца напада. Као последица тога Балкан се све више помињао као могућа мета немачке инвазије. Те вести су задавале велику бригу југословенском и румунском генералштабу. С обзиром на распоред немачких снага напад се могао очекивати најпре из Словачке која је и била најближа Румунији. Вести о броју немачких снага тамо су преувеличаване тако да се говорило о неких 30 или чак 40 дивизија, па је југословенском војном аташеу у Берлину остало само да оде на лице места и лично се увери у право стање ствари. Ваухник је то и учинио и нашао у Словачкој свега четири немачке дивизије углавном сконцентрисане у западном делу, према аустријској граници. Пошто је за напад на Балкан требало најмање 20 дивизија логичан закључак био је да од тог правца експанзије у том моменту неће бити ништа.¹⁶⁹³ Са даљим током ратних операција у Скандинавији и на западном фроту у периоду април – јуни 1940. године Ваухник је такође показао вредност југословенског генералштабног официра и пратећи операције мајсторски извлачио искуства из рата и слао их југословенском Главном генералштабу.¹⁶⁹⁴ Како су новембра 1940. године Немци решили да интервенишу у Грчкој

¹⁶⁸⁹ ВА, П – 17, К-6, Ф – 2, р.б. 34; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 1. до 15. децембра 1939*, 15 – 16.

¹⁶⁹⁰ R-Dieter Müller, *Hitlers Wehrmacht 1935 – 1945*, 166.

¹⁶⁹¹ АЈ, 341- I/1940; МИП КЈ, Стр.Пов.Бр.3248/IV, Београд, 28. децембар 1939. Достављено Краљевским посланствима Берн, Берлин, Лондон, Париз.

¹⁶⁹² ВА, П – 17, К-6, Ф – 2, р.б. 35; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 16. до 31. децембра 1939*, 28.

¹⁶⁹³ V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 32 – 37.

¹⁶⁹⁴ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije – uzroci i posledice poraza*, 2, 129; V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 22 – 78.

(„*Марита*“) крајем 1940. године разлоге за забринутост на Балкану пружало је све веће присуство немачких трупа у Румунији и њихов покрет према истоку. Од приступања Румуније Тројном пакту и уласка немачких трупа на њену територију југословенски војни изасланик у Румунији, пуковник Франц Стропник. је интензивирао своју делатност. Деловање Стропника у земљи са којом је постојала дугорочна војна сарадња кроз Малу Антанту и Балкански споразум, било је знатно лакше у односу на Ваухников рад у Берлину.¹⁶⁹⁵ У другој половини децембра били су примећени већи покрети трупа из Чешко-моравског протектората и Баварске на линији Инсбрук – Салцбург – Линц – Беч – Брук на Лајти. У Тиролу у Аустрији рачунало се да је прикупљено седам до осам дивизија, неке јединице у Штајерској док су из Протектората трупе биле упућене ка Линцу и Бечу одакле су се делом упућивале преко Будимпеште за Румунију. Немци су одлучно демантовали вести о превозу 20 дивизија за Румунију потврђујући да се ради о транспорту четири дивизије и повећаним количинама ратног материјала. Процена Обавештајног одељења југословенског Главног генералштаба била је да транспорт немачких трупа ка југу и југоистоку има више политички и психолошки смисао, да треба да одврати пажњу од предстојећих војних акција на другој страни (против Енглеске). Процена је била да још увек није изгледало да би се те снаге могле употребити непосредно и против југословенске границе, али да би појачавање немачких снага у Банату налагало пун опрез.¹⁶⁹⁶ Почетком јануара 1941. укупна јачина Вермахта процењивала се на 220 до 225 дивизија од чега 15 оклопних и 15 моторизованих. Судећи по дотадашњим припремама процењивало се да ће се до половине фебруара 1941. немачка војска повећати за још 24 пешадијске дивизије, пет оклопних и пет моторизованих, тако да би њена укупна јачина требала да износи око 260 дивизија. Овога пута је примећено да се у Румунију пребацују озбиљне снаге, али крајњи циљ тих припрема Југословенима још увек није био познат. Претпостављало се да Немачка тежи да у Румунији, а касније можда чак и у Бугарској организује своју војничку основицу ради сопствене безбедности, а можда и ради припрема каснијих операција на Југоистоку. И даље се сматрало да се можда ради само о

¹⁶⁹⁵ М. Зећевић, *Војна дипломатија*, Београд, 1990, 177–182.

¹⁶⁹⁶ ВА, П-17, К-23, Ф-1, р.б. 8/1; *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 31. децембра 1940. до 6. јануара 1941.*, 3 – 4.

демонстрацији да би се прикрили планови против Енглеске.¹⁶⁹⁷ Бројност немачких трупа у Румунији процењивала се на шест до осам дивизија од којих је једна била оклопна, док се укупно бројно стање ценило на 150.000 људи. Примећено је и да се главно груписање немачких трупа врши у Влашкој између Крајове и Букурешта са нарочитим припремама на доњем Дунаву између Олтеница и Калафата. За Југословене је била од значаја и чињеница да су немачке дивизије из Баната пребачене у Влашку и источни Ердељ. Закључак је био да се ради о пребацивању јаче немачке армије у Румунију, док је довођење велике количине мостовог материјала на пристаништа на Дунаву указивало на могућност преласка Дунава и уласка у Бугарску.¹⁶⁹⁸ Већ наредне седмице у Италију је пребачен цео немачки ваздухопловни корпус док је број немачких трупа у Румунији повећан на према проценама између 10 и 11 дивизија. Долазак ваздухопловног корпуса представљао је према југословенским проценама почетак одлучне борбе у Средоземном мору, док је груписање немачких снага у Румунији указвало да стварно може доћи до операција на Балкану, било да су оне предвиђане као израз дефанзивних мера (спречавање Енглеза да отворе фронт на Балкану) или имају неки други циљ.¹⁶⁹⁹ Већ почетком фебруара Југословени су располагали подацима добијеним из немачких привредних кругова да Трећи Рајх у том моменту располаже са армијом од укупно 7.400.000 мобилисаних људи. Примећене су и измене у формацији мотомеханизованих јединица чији је циљ био да их оспособи за самостално дејство. Према југословенским обавештајним изворима у Румунију је у току једне седмице било пристигло још пет дивизија па је њихова очекивана бројност износила 20 са око 300.000 људи. Олакшавајућа околност за Југословене била је и та што су се у Банату и према југословенском делу Дунава (Оршава – Турн – Северин) налазили само слабији делови за прихват пролазећих трупа и вероватно за обезбеђење комуникација.¹⁷⁰⁰ Средином фебруара према Југословенским сазнањима у немачкој војсци владала је примерна дисциплина и поверење у старешине, али се услед непрекидних вежбања на полигонима и на фронту осећао код трупа изванредан замор и жеља за променом, па и за новом акцијом. Процењивано је да је

¹⁶⁹⁷ ВА, П-17, К-71, Ф-2, р.б. 6; *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 6.до 13. јануара 1941*, 5 – 7.

¹⁶⁹⁸ *Исто*, 19 – 22.

¹⁶⁹⁹ ВА, П-17, К-71, Ф-2, р.б. 7; *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 13.до20. јануара 1941*, 3 – 4, 18, 20, 27 – 28.

¹⁷⁰⁰ ВА, П-17, К-71, Ф-2, р.б. 9; *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 28 јануара до3. фебруара 1941*, 3– 4, 7 - 8, 24 – 25.

укупна јачина немачке војске достигла 255 до 260 дивизија укључујући и 25 пешадијских, пет оклопних и пет моторизованих дивизија које су биле у формирању на полигонима у унутрашњости. Од тог броја било је према југословенским проценама 20 оклопних и 20 моторизованих. На јужном фронту (према Словачкој, Аустрији, Бугарској и Румунији) биле су сконцентрисане 34 пешадијске, шест моторизованих и пет оклопних дивизија. До средине фебруара у Румунији се према југословенским подацима нашло 20 немачких дивизија од којих три оклопне, шест моторизованих, једна брдска и 10 пешадијских. Од тог броја само једна моторизована дивизија налазила се у Банату. Примећено је да немачке трупе још увек не прелазе у Бугарску али да тамо већ прелазе одреди за припрему преласка.¹⁷⁰¹ Југословени су непрекидно пратили покрете немачких трупа ка Балкану. Оне су се и даље у Румунији постепено појачавале снагама из источне Немачке и делом из Доње Аустрије. Запажено је да је у току зиме 1940/41 немачка војна управа предузела опсежне мере за поуну и усавршавање војне силе при чему је значајно појачано противавионско и противоклопно наоружање у великим јединицама, а нарочито оклопним. У Румунији се број немачких дивизија од 18. до 24. фебруара повећао на 24 од чега је према југословенским проценама у Влашкој било око 11 (две оклопне, две моторизоване и седам пешадијских), у Добруци око пет (једна оклопна, две моторизоване и две пешадијске), у Трансилванији три (једна моторизована и две пешадијске), у Молдавији четири (три пешадијске и једна брдска) и у Банату једна моторизована. Праћене су и све ужурбаније активности око рада на пребацивању немачких трупа у Бугарску. Према изјавама немачких званичних представника Немци су настојали да дође до мира између Грка и Италијана како би се избегла војна интервенција Немачке на Балкану. Наглашавало се да би се Грчкој могле дати гаранције да неће бити нападнута поново. Немци су 14. фебруара према југословенским сазнањима протествовали због великих количина ратног материјала приспелог из Енглеске сматрајући то стварањем базе за накнадно упућивање енглеских трупа, при чему је изјављено да Немачка не може и даље да трпи припреме напада против ње. Закључак југословенске аналитике био је да Немачка управа показује све веће интересовање за грчко-италијански рат, да су Грцима изгледа нуђени и извесни територијални добици у Јужној Албанији, али да при томе

¹⁷⁰¹ ВА, П-17, К-71, Ф-2, р.б. 11; *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 10. до 17. фебруара 1941*, 2 – 4. 18 - 19

Немци више не прикривају ни могућност војничке интервенције.¹⁷⁰² Почетком марта примећује се отпочињање преласка немачких снага које се цене на 25 дивизија из Румуније у Бугарску као и слабљење снага у Банату (један пук). Бележи се и одлазак немачких трупа у Африку за помоћ Италијанима.¹⁷⁰³ Већ наредне седмице запажено је да су трупе са просторија Беч – Семеринг и око Брука на Мури и Граца упућене преко Мађарске за Румунију те да се у том делу Аусрије налази свега још једна до две дивизије. Ценило се да Немачка располаже са 250 – 260 дивизија од чега око 180 пешадијских, моторизованих и оклопних потпуно спремних за употребу, око 30 спремних за удаљена ратишта (Румунија и слично) око 12 за нарочите сврхе и око 30 на обици по полигонима. Снаге у Румунији и Бугарској процењиване су на 30 до 32 дивизије, у Италију је било пребачено око осам немачких дивизија (три оклопне), док су извесни подаци указивали да је почело пребацивање јачих снага са Запада на Исток. Немачка јавност је била узнемирена због гласова да се те трупе упућују ка совјетској граници. Према југословенским подацима немачко Ваздухопловство располагало је са 15 ваздухопловних корпуса (12 у Немачкој и на Западу, два у Италији и Африци и једна у Румунији). Укупна производња немачке Ваздухопловне индустрије ценила се на 3.000 апарата месечно, али у децембру 1940. она није прешла 1.400 ваздухоплова а у јануару 1941. је износила свега 1.200. Пошто су у том периоду губици износили око 400 апарата југословенске процене биле су да се за та два месеца број авиона повећао за 2.000. Према извештају обавештења о пребацивању немачких снага на Источни фронт била су још у провери. Закључак је био да за сада нема сигурних података који би указивали на могућност скорог војничког заплета између Немачке и Совјетске Русије. Према југословенској граници у Аустрији нису примећене никакве војничке припреме већег значаја.¹⁷⁰⁴ Ипак Ваухник који је, пред крај 1940. укрштањем информација дошао до закључка о немачким припремама за рат против СССР тачну потврду о томе добио је 14. или 15. марта 1941. године.¹⁷⁰⁵ Очигледно да се његови мемоари поклапају са југословенским недељним обавештајним извештајима. Последњи обавештајни извештај који се односио на период од 18. до 24. марта доносио је

¹⁷⁰² ВА, П-17, К-71, Ф-2, р.б. 12; *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 18. до 24. фебруара 1941*, 3. 13 – 18.

¹⁷⁰³ ВА, П-17, К-71, Ф-2, р.б. 14; *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 25. фебруара до 3. марта 1941*, 1 – 22.

¹⁷⁰⁴ ВА, П-17, К-71, Ф-2, р.б. 15; *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 4. до 10. марта 1941*, 1 – 5.

¹⁷⁰⁵ О томе Ваухник пише и у мемоарима: V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 127–134.

информације да су немачке трупе које су се налазиле у средњем и јужном Бургенланду напустиле ту територију и да се источно од Граца налази на одмору једна дивизија за коју се тврдило да треба да буде упућена у Бугарску.¹⁷⁰⁶ Тај извештај једини није био заведен с обзиром да је требало да буде потписан на дан пуча изведеног у Југославији 27. марта 1941. године.

5.2. Југословенска политика оружане неутралности и војска

Након престанка савезничке политике попуштања према Хитлеру већ је постало јасно да се свет креће ка новом сукобу великих размера. За тај сукоб највећи део европских земаља био је неспреман или недовољно спреман. Да би се војска и земља барем донекле ваљано спремиле за рат који се назирао главни фактор који се наметао био је добити на времену. За Југославију као земљу чије су границе исцртане у Версају питање стране на којој би се у случају рата борила није се постављало. Тако је након немачке дебелиације Чехословачке средином марта 1939. године југословенски начелник Генералштаба генерала Душана Симовића поручио француском начелнику Генералштаба генералу Гамлену преко француског војног аташеа у Београду да ће у случају избијања рата Југославија највероватније бити принуђена да заузме пријатељски став према Немачкој и Италији и да ће вероватно наставити да снабдева те две земље. Он је даље поручио да ће Југославија остати неутрална да би очувала сопствену егзистенцију, да би затим у повољном тренутку ушла у рат на страни савезника.¹⁷⁰⁷

Југословенске симпатије према савезницима биле су веома распрострањене и у јавном мњењу па је немачки војни изасланик, генерал фон Фабер ди Фор средином маја јављао да се шире неконтролисане гласине да ће Енглеска понудити Југославији наоружање за Морнарицу. Према тим гласинама бројни југословенски морнарички официри налазили су се у том моменту у Енглеској.¹⁷⁰⁸ Да ове Фаберове информације нису биле сасвим без основа сведочили су и разговори које је 9. маја водио британски

¹⁷⁰⁶ ВА, П-17, К-71, Ф-2, р.б. 16; *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 18. до 24. марта 1941*, 1 – 20.

¹⁷⁰⁷ *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin, 1941, 79; Nr. 39; Der Französische Militärattache in Belgrad an das Französische Kriegsministerium, Telegramm Nr. 85, Geheim, Belgrad, den 18. März 1939.

¹⁷⁰⁸ Barch, MA, RM 7/2706a; Deutsche Gsandschaft Belgrad, Der Militärattache, Belgrad, den 17. Mai 1939; Betrifft: Ereignisse in der Berichtszeit 11.5. – 15.5.1939.

ваздухопловни изасланик Макдоналд у Команди Ваздухопловства са командантом генералом Јанковићем и пуковником Стајевићем око испоруке ваздухопловног материјала из Енглеске. Генерал Милојко Јанковић је том приликом говорио и о војној позицији Југославије и истакао да без обзира у каквој се ситуацији налазили, Срби неће никада окренути своје оружје против Енглеске и Француске. Нагласио је да је земља са свих страна окружена моћним непријатељима али да се Југословени надају да ће у случају рата остати неутрални. То по генералу Јанковићу није значило да југословенска војска не би требала да буде добро опремљена да би се могла успешно бранити у случају нужде. Он је истакао да ненаоружани не би имали никакве шансе и били би моментално прегажени од стране било које земље. Добро наоружани Југословени би имали шансе да сачувају своју независност и неутралност. На основу разговора Макдоналд је стекао утисак да су симпатије Генералштаба и већине у земљи на страни Енглеске и Француске, али да због географског положаја Југославија није у ситуацији да се приклони демократским земљама против сила Осовине којима је окружена. Због тога је према енглеском ваздухопловном изасланику за Југославију било неопходно водити политику незамерања са обе групације и надати се да ће у случају рата моћи да остане неутрална. Генерал Јанковић био је свестан да би се та политика могла погрешно тумачити као покушај да се Југославија послужи једнима против других, и искрено порицао такве мотиве. Јанковић је поновио да су његове симпатије у потпуности на страни демократија и да се Југословени никада неће борити против њих, али да непосредна опасност долази од диктаторских сила, те их треба умиривати.¹⁷⁰⁹

На савезнике је тих дана посебно мучан утисак могла оставити изјава југословенског генерала Николе Христића који је за време кнежеве посете Берлину посетио у пратњи једног немачког пуковника и британског војног изасланика у Берлину Далија. Он је том приликом рекао да је ситуација Југославије деликатна, и да с тога нема потребе да Југословени љуте Немце због Француске која ни у ком случају неће моћи да им помогне. Он је притом рекао и да му се више свиђа изглед немачке него француске армије.

1710

¹⁷⁰⁹ PRO, FO 371/23884, R 4065/409/92; Извештај посланика у Београду Кемпбела државном секретару лорду Халифаксу, Бр. 97, Београд, 11. мај 1939; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 117 - 120.

¹⁷¹⁰ PRO, FO 371/23884, R 4694/409/92; Извештај војног изасланика у Берлину Далија амбасадору Хендерсону, Берлин, 5. Јун 1939; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 136.

Ипак и сарадња са Французима у вези са разменом стажиста коју је најавио министар војни генерал Милутин Недић још 1938. и даље је настављена па је средином јула месеца 1939. године немачки конзулат у Љубљани јављао да је приликом извођења радова на западној југословенској граници према Италији био присутан француски капетан Андре Монтињи. Немачки војни изасланик је такође обавештен од свог италијанског колеге да је италијанско посланство намеравало да предузме кораке код југословенског Министарства спољних послова ради утврђивања тачног броја француских стручњака који су ангажовани на радовима на утврђивању и њихова имена.¹⁷¹¹ Неколико дана касније немачко посланство у Београду дознало је преко Генералног конзулата у Загребу да је према италијанским изворима осам француских официра раније било ангажовано при изради пољске фортификације према италијанској граници. Радови су у том тренутку већ били завршени и Французи су отпутовали. Веровало се да су отишли у Турску где су требали бити ангажовани на утврђивању Чаталцанских положаја. Према сазнањима немачког Генералног конзулата у Загребу и на утврђивању југословенско-немачке границе био је ангажован један број француских официра, док су се неки од њих још увек тамо бавили.¹⁷¹²

То се дешавало баш у време кад су Југословени водили преговоре о набавци наоружања и са Француском, а у контексту Француских и Британских планова о одбрани Балкана и отварању новог Солунског фронта у случају немачке агресије у том правцу. Француски војни изасланик у Београду је почетком јула 1939. тражио од Париза оружје за Југославију. Југословенски посланик у Паризу Божидар Пурић јављао је 18. јула да ће шеф француске војне мисије која се налазила у Анкари, генерал Хинтсилер који је наименован за команданта француских трупа у Сирији бити командант солунског фронта у случају италијанског напада из Албаније на Солун.¹⁷¹³ Циљ француске мисије у Анкари био је да утврди тачно стање турске војске и њеног наоружања да би се Енглези и Французи заједнички договорили о допуњавању турског наоружања.¹⁷¹⁴ Едуард Даладје је 19. јула обећао југословенском посланику Божидару Пурићу нове пошилике хаубица,

¹⁷¹¹ AA PA, R – 103318; Allgemeine auswärtige Politik von Mai 1936 bis 31. Dezember 1940; Pol. IV 39; Jugoslawien, Bd.1; Telegramm.Nr. 216, Belgrad, den 19. Juli 1939.

¹⁷¹² AA PA, R – 103318; Allgemeine auswärtige Politik von Mai 1936 bis 31. Dezember 1940; Pol. IV 39; Jugoslawien, Bd.1; Deutsche Gesandtschaft Tgb..Nr. 2258/ 39 Pol 1., Belgrad, den 25. Juli 1939; Inhalt: Jugoslawien und die Großmächte.

¹⁷¹³ AJ, 341 – I/1939; Шифрован телеграм из Париза за Лондон, Стр. Пов, 218, Париз, 18. јула 1939.

¹⁷¹⁴ AJ, 341 – I/1939; Шифрован телеграм из Анкаре за Лондон, Пов.Бр. 439, Анкара, 19. јула 1939.

топова и тенкова. Б. Пурић је 31. јула опет затражио оружје и добио нешто из француских стокова.¹⁷¹⁵

У међувремену у Београд је пристигао новонаименовани немачки војни аташе, пуковник Рудолф Тусен. Он је се складу са протоколом представио министру војске и Морнарице армијском генералу Милутину Недићу, начелнику Генералштаба Душану Симовићу, команданту Београда генералу Петру Косићу, помоћницима министра војске и морнарице дивизијским генералима Александру Стојановићу и Ђорђу Лукићу, првом помоћнику начелника Генералштаба Милану Раденковићу, другом помоћнику дивизијском генералу Михајлу Бодију, начелнику 1. одељења Генералштаба бригадном генералу Радивоју Јанковићу, начелнику Обавештајног одељења бригадном генералу Жарку Мајсторовићу, начелнику Одсека за војне изасланике капетану I класе Бошку Тодоровићу и официру за везу са војним аташеима артиљеријском капетану I класе Милораду Младеновићу. Тусен је приметио да је пријем био срдчан али да је карактеристично да ниједан од поменутих официра није ни једном речју поменуо добре политичке односе између Немачке и Југославије, већ га је свако од њих молио за помоћ у куповини ратног материјала. Како министар војни тако и начелник Генералштаба показали су у разговору интересовање само за скору испоруку ратног материјала.¹⁷¹⁶

И немачки ваздухопловни аташе потпуковник фон Шенебек имао је почетком августа подужи разговор са начелником генералштаба Симовићем. Том приликом је Симовић истакао да ће у случају рата Југославија чувати строги неутралитет и да не размишља о томе да буде упрегнута у енглеска кола као Турска. Бриге је једино изазивала могућност да у случају избијања рата Италијани продру до Солуна за који пут води кроз југословенску територију. У том случају Југославија ће морати да брани своју неутралност.¹⁷¹⁷ Већ 19. августа Симовић је поново водио озбиљне разговоре са француским послаником Брижером у присуству француског војног изасланика о набавкама наоружања. Закључак Брижера био је да су се након тога могли очекивати

¹⁷¹⁵ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 416

¹⁷¹⁶ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 279 – 280; *Документ бр.68*: Извештај новоименованог немачког војног аташеа у Београду од 4. августа 1939. Генералштабу КоВ о посетама у Министарству војске и морнарице и у Генералштабу приликом ступања на дужност.

¹⁷¹⁷ ADAP/D, VII, *Die Letzten Wochen vor Kriegsausbruch* (9. August bis 3. September 1939), Göttingen, 1950, 14; *Der Geschäftstäger in Belgrad an das Auswärtige Amt*, Telegramm Nr. 230 vom 18.08, Belgrad, den 18. August 1939.

детаљнији преговори о могућој одбрани Солуна.¹⁷¹⁸ У исто време је и кнез Павле молио Британаце да потпомогну југословенске захтеве код Француза за набавком дела дефанзивног наоружања, пре свега противавионских и противоклопних топова. Према сазнању британског отправника послова у Београду југословенски Генералштаб је тих дана обавестио француског војног изасланика да ће се Југословенска војска борити ако Италијани крену у напад.¹⁷¹⁹ Како смо видели тог става Симовић се држао и пред Немцима.

Пред само избијање рата у Југославији је дошло до српско-хрватског споразума и формирања нове владе у којој је као потпредседник био вођа Хрватске сељачке странке Влатко Мачек. Са формирањем владе Цветковић-Мачек нови министар војни постао је генерал Милан Недић. Ову промену је фон Херен оценио као повољну за Немце, пошто је према његовим оценама, он био за њих кориснији него његов брат и претходник. Генерал Милутин Недић представљао је наике по фон Херену опасност за спровођење постојеће спољнополитичке линије.¹⁷²⁰ Фон Херен је овде несумњиво имао у виду држање Милутина Недића у Судетској кризи. Са друге стране Химлерова Служба безбедности (SD), подотсек Штајерска у карактеристикама генерала Милана Недића као новог министра војног посебно је истицала да је учествовао у борбама у Корушкој 1919. године као начелник штаба 4. армијске области, као и да је од марта 1928. до априла 1929. био командант Дравске дивизијске области. Она је Милана Недића окарактерисала као апсолутног франкофила.¹⁷²¹ У овом погледу свакако су провејавали локал-патриотски погледи аустројских упосленика Химлерове Службе безбедности.

Када је Немачка напала Пољску Југославија је објавила своју неутралност, да би већ 2. септембра 1939. почела делимична мобилизација. У кризном моменту, септембра 1939, мобилисано је око 500.000 људи.¹⁷²² Ипак ствари са југословенском мобилизацијом

¹⁷¹⁸ *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin, 1941, 79; Nr. 41; Der Französische Minister des Auswärtigen an das Französische Kriegsministerium – Generalstab des Heeres – und an General Jamet, Generalsekretär des Obersten Landesverteidigungsrates; Betrifft: Rüstungsfrage für Jugoslawien, Paris, den 23. August 1939.

¹⁷¹⁹ PRO, FO 371/23879, R 6692/173/92; Шифровани телеграм отправника послова у Београду Шона Форин Офису, Бр.13, Београд, 22.август 1939; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 227.

¹⁷²⁰ AA PA, R – 103318; Allgemeine auswärtige Politik von Mai 1936 bis 31. Dezember 1940; Pol. IV 39; Jugoslawien, Bd.1; Telegramm Nr.241 vom 27.08, Belgrad, den 27. August 1939.

¹⁷²¹ AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Pol. IV 42; Die Lage an der deutsch-südslawischen Grenze, Berlin, den 16. September 1939.

¹⁷²² *Militärwochenblatt*, № 50, Berlin, den 14. Juni 1940, 2258.

нису текле по плану, а нарочито на територији IV армијске области (Хрватска и Словенија – при. Д.Д). Према извештају команданта те армијске области поднетом министру војном генералу Милану Недићу у неким пуковима из састава Савске и Осечке дивизијске области и из ваздушне одбране код резервиста су ред и дисциплина били угрожени. На то су утицала и поједина грађанска лица, која су наговарала резервисте да се не одазивају позивима војних власти, док је у једном гарнизону чак једна група од 10 – 15 лица обилазила поједине локале и то јавно чинила. С тим у вези министар војни М. Недић наредио је средином септембра предузимање најхитнијих мера које су подразумевале стављање у притвор војних лица која врше дела којима се угрожава ред и дисциплина и њихово извођење пред суд и кажњавање за пример.¹⁷²³ Након немачких брзих победа на почетку рата са Пољском сви су били изненађени, па је југословенски војни изасланик у Риму, потпуковник Радмило Трајановић поделио са својим немачким колегом да су му пре 10 дана (дакле на почетку ратног сукоба) француски и енглески војни аташе изјавили да су сигурни да ће се Пољаци држати до пролећа 1940. године.¹⁷²⁴

Након потписаног уговора о испоруци ратног материјала са Немачком кренуло се пак са отпуштањем резервиста. До средине октобра према пажљивим проценама немачких повереника број људства под оружјем у Југославији је смањен на око 400.000. Према истом извештају првобитно је велики део трупа био сконцентрисан у Јужној Србији (Македонији – прим. Д.Д) према албанској и грчкој граници, а један део се налазио на италијанској граници. Након 10. октобра се ситуација изменила па су трупе са италијанске границе повучене у дубину територије. Због тога је околина Загреба била пуна војске, и то старијих резервиста. Већи делови трупа били су распоређени дуж северне границе (преме Мађарској – прим. Д.Д).¹⁷²⁵

И док је државна политика указивала на неутралност у трупи је ситуација била сасвим другачија. Према извештају који је настао упоређивањем изјава преко 40 Фолксдојчера, југословенских резервних официра и резервиста из различитих јединица, код трупних официра немачка победа није остављала готово никакав утисак, пошто се

¹⁷²³ АЈ, 335 – 16; Наредба Стр. Пов. С. Бр. 2173 министра Војске и Морнарице за 15. септембар 1939. године.

¹⁷²⁴ Barch, MA, RH 2/2936; ОКН; Deutsche Botschaft, Der Militärattache an Herrn von Tippelskirch, Nr. 139/39 G.Kdos, Rom, den 12. September 1939.

¹⁷²⁵ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 419 - 423; *Документ бр.126*: Извештај немачког повереника у Југославији од 21. октобра 1939. О спољној политици југословенске владе, мерама за повећање одбрамбене способности земље и покушајима Енглеске и Италије да ојачају свој утицај у Југославији.

тврдило да би немачка војска без напада Русије била сигурно поражена. Све изјаве биле су мање или више сагласне. Симпатије према Немцима нису се могле чути ни код једног јединог официра, док је у време наставе са резервистима Немачка представљана као главни непријатељ Југославије, уз објашњење да неће бити мира у Европи док се потпуно не уништи Трећи Рајх. Истицало се и да је због рђаве политике претходне владе престала да постоји Мала Антанта и да је Мађарска поново почела да се уздиже, те да је због тога и због унутрашњеполитичке прекомпозиције Југославија морала да остане неутрална у светском сукобу, али када све те несугласице прођу знаће се где јој је место. Говорило се да је победу у Првом светском рату решило српско оружје на солунском фронту те да ће и овога пута тако бити, нарочито у случају ако Немачка размишља о томе да се окуша с Југославијом. „Овде ће Хитлер наћи свој гроб“, био је заједнички став официра, подофицира и српских војника. Такође често су се спомињала и неослобођена и потлачена браћа у Корушкој и Бургенланду. Као разлог брзог слома пољске војске истицали су се издаја и саботаже Фолксдојечера у Пољској.¹⁷²⁶ Југословенски трупни официри показивали су тако од самог почетка рата антинемачко расположење. Из тих разлога је министар војни генерал Недић 23. септембра издао наређење у коме је нарочито подвукао југословенски став строге неутралности којег се као директиве требало придржавати.¹⁷²⁷

5.2.1. Југословенска војска и планови о отварању балканског фронта

Првих месеци рата савезници, пре свега Французи почели су разрађивати планове за савезничко искрцавање на Балкан. Француски генерал Веган је хтео да пошаље један корпус из Сирије у Солун, али само уколико Грчка то допусти и неутрална Италија се томе не супротстави. Овај Веганов план наилазио је на оштра противљења Британаца.¹⁷²⁸ Енглеско Министарство спољних послова сматрало је да италијанска неутралност користи Великој Британији и Француској и да због тога не би требало предузимати ништа на Балкану што би могло изазвати Италију да промени став. Француски војни кругови су заговарали отварање фронта на Балкану како би приморали Хитлера да повуче део снага

¹⁷²⁶ РА АА, R-103367; Jugoslawien; Deutschtum in Jugoslawien; vom Juni 1937 bis Mai 1940; Der Reichsminister des Innern an das Auswärtige Amt, VI b 3910/38, Berlin, den 2. Dezember 1939.

¹⁷²⁷ ВА, П-17, К-83, Ф-2, р.б. 48; Наредба Стр.Пов.Ђ.Об. Бр.1190 министра Војске и Морнарице од 23. септембра 1939.

¹⁷²⁸ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 240.

са западног фронта. С тим у вези француски генерал Веган који је од раније био послат у Сирију састао се 10. септембра са изаслаником грчког Генералштаба и приликом разговора изнео тезу да верује да одлука у рату може пасти на Балкану. Он је сматрао да ће савезници бити присиљени да нападну Немце с југа јер су постојале тешкоће да се пробије немачки „Западни зид“. Веган је показао и велики интерес за област Солуна и тражио различите инфотмације. Грчки представник потпуковник Довас, када је сазнао да Французи у Сирији располажу само једном дивизијом и да очекивана појачања неће бити већа од још две дивизије изјавио је француском генералу да Грцима таква помоћ није потребна јер и сами располажу са 20 дивизија, којима је недостајало једино боље наоружање, а нарочито авијација. Да би створила мостобран у Солуну Француска је требала да тамо пре свега упути јаке ваздухопловне снаге.¹⁷²⁹

Наишавши на одбијање Грка Веган се окренуо Југословенима па је на вечери код француског амбасадора 11. септембра сличне ставове о солунском фронту изнео и југословенском посланику Шуменковићу. Он је рекао да као војник нема поверења у Италију и њену неутралност и да мисли да јој се не сме допустити да изненадном војничком акцијом осигура себи на Балкану и Средоземљу положај који би представљао тешкоће за Енглеску и Француску. При том је нарочито мислио на изненадни италијански напад на Солун и његово заузеће. Он је том приликом додао да је грчка војска недовољно спремна у погледу авијације и одбране против моторизованих јединица. Италијанско заузеће Солуна одузело би по њему могућност Енглеској и Француској да на Балкану имају погодну базу. Италија би по Вегану, држећи Солун у вези са Додеканезима и Киренаиком имала могућност да изводи успешне нападе у Средоземном мору а нарочито на његовом источном делу. Рекао је и то да он ради обезбеђења источног Средоземља доводи непрестано трупе у Сирију али да стално мисли на стварање солунског фронта. Веган је све то Шуменковићу изнео као само личну идеју и истакао да коначну одлуку треба да донесу политичари али је уз то напоменуо да има извештај француског амбасадора у Риму да је италијанска влада подељена и да је један део министара за улазак у рат на страни Немачке, док је други део, на челу са грофом Ћаном за продужетак неутралности. Напоменуо је да би по његовом мишљењу требало одмах да ступе у рат оне државе Балкана које ће и иначе бити приморане једног дана да то учине.

¹⁷²⁹ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 118 - 119.

Он је као и Грку и Шуменковићу поновио да се решење рата тешко може очекивати на западном фронту и да мисли да би се то решење најпре могло добити ни Балкану.¹⁷³⁰ Слично се размишљало и у Београду одакле су слате поруке Лондону из виших кругова и Генералштаба да су савезници учинили непоправљиву грешку што нису натерали Италију да уђе у рат. Образложење за тај став било је да је ако рат на западном фронту постане статичан, најбољи начин да се олакша положај Пољске натерати Немце да повуку са пољског ратишта снаге потребне за ојачавање Италије. И поред таквог ојачања, сматрали су у југословенском Генералштабу, Италија би врло брзо подлегла или због војног пораза или због унутрашње револуције. Њен пораз би имао депресиван морални утицај на Немачку, а осокољавајући на балканске државе које би биле након италијанског пораза у бољој ситуацији да се супротставе надирању на Балкан, што ће немачки лидери морати да предузму чим Пољска буде разбијена, како би обезбедили успехе потребне за одржавање њиховог народа спремним за нове наступе. Исту аргументацију износили су и Французи британском амбасадору у Паризу па се по свој прилици радило о синхронизованој француско-југословенској акцији према Британцима.¹⁷³¹ У исто време је генерал Симовић, саопштио немачком војном изасланику да ће Југославија и оружјем бранити неутралност према Француској и Енглеској.¹⁷³² Са друге стране француски војни изасланик у Београду је већ 13. септембра јавио да кнез Павле намерава да пошаље генералу Гамлену команданта коњичке дивизије у Загребу и бившег војног аташеа у Паризу генерала Предића, пошто није задовољан са радом пуковника Драгутина Савића који је као југословенски војни изасланик у Паризу одржавао везу са француским Генералштабом. Гамлен је већ сутрадан одговорио да му је кнез послао једног веома важног човека од поверења, чије податке не сме саопштити, али да се не ради о генералу Предићу.¹⁷³³ У септембру 1939. године у француски Генералштаб је био послат као одржач везе генерал Емило Белић.¹⁷³⁴ Немачки војни изасланик протумачио је да генерал Белић ради неодложног питања набавки наоружања путује у Шпанију, Француску, Белгију и

¹⁷³⁰ АЈ, 370 – 21 – 433; Стр. Пов.192, Анкара, 12.09.1939

¹⁷³¹ PRO, FO 371/23885, R 7557/409/92; Отворени телеграм посланика у Београду Кемпбела Форин Офису, Бр. 67, Београд, 11. септембар 1939; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 237.

¹⁷³² V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata...*, 420.

¹⁷³³ *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin, 1941, 90; Nr. 48; Der Französische Militärattache in Belgrad an das Französische Kriegsministerium, Telegramm, Geheim Nr. 134 ,Belgrad, den 13. September 1939.

¹⁷³⁴ А САНУ, Фонд Милана Антића, 14387/8695.

Холандију.¹⁷³⁵ Идеја о солунском фронту отпала је међутим, након што су совјетске трупе 17. септембра поселе источне делове Пољске и није се знало да ли иду према Румунији. Енглеска влада је 6. октобра одлучила да ништа не ради око Солуна.¹⁷³⁶

Главни проблем за Југославију било је сада одбијање савезника да јој продају оружје. Пошто је 5. октобра 1939. потписан споразум са Немцима о замени наоружања за сировине Југославија је искористила тај споразум и за притисак на савезнике. Влада је донела Уредбу о оснивању Комесаријата за руде и метале при Инспекцији земаљске одбране којом се заводио контрола над испоруком рударско-топионичарских производа у земљи и иностранству. (Бор, Трепча...)¹⁷³⁷ Циљ је био да се за набавку наоружања искористе стратешке сировине као главно средство за размену. На најаву ових мера лорд Халифакс позвао је у Форин Офис југословенског посланика Субботића и изразио забринутост да ће производи рудника које експлоатишу Енглези путем тампе отићи највећим делом у Немачку са којом је Британија у рату.¹⁷³⁸ Мере су наишле на оштре француско-британске протесте, на шта су кнез Павле и Александар Цинцар-Марковић одговорили захтевом за оружје.¹⁷³⁹ Након тога је начелник југословенског Главног генералштаба генерал Душан Симовић у октобру и новембру 1939. у Београду водио преговоре са представницима француске Врховне команде и британског Империјалног генералштаба чија је сврха била пре свега да се од савезника добије потребно наоружање, а нарочито оруђа за противоклопну и противавионску одбрану, оклопна борна кола (тенкови) и моторизоване јединице, авиони, тешка артиљерија и камиони за превоз муниције и хране. Преговори су се дотicali и тема каква је била отварање балканског фронта¹⁷⁴⁰ У октобру се француски војни изасланик, генерал Марсон надао да ће догађаји ипак натерати Југославију да уђе у рат на страни Француске.¹⁷⁴¹ Како су Енглези били главни скептици по питању отварања балканског фронта кнез Павле је у новембру 1939. сугерисао ближу сарадњу са Французима и тражио одобрење да пошаље једну војну

¹⁷³⁵ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 385 - 386; *Документ бр.112*: Обавештење немачког Генералштаба КоВ од 5. Октобра 1939. Врховној команди Вермахта о мобилизацијским мерама у Краљевини Југославији.

¹⁷³⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata...*, 419.

¹⁷³⁷ AJ, 341 - II/1939; „При Инспекцији земаљске одбране оснива се комесаријат за руде и метале“ (исечак из новина).

¹⁷³⁸ AJ, 341 - II/1939; Посланство КЈ у Лондону, Стр.Пов. Бр. 1692 од 21.10.1939.

¹⁷³⁹ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 427.

¹⁷⁴⁰ ВА, II-16, К-8, Ф-1, р.б.2, лист 136; Душан Симовић, *Мемоари армијског генерала*;

¹⁷⁴¹ V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata...*, 421.

мисију у Париз. Са своје стране Веган је желео да пошаље једног ваздухопловног официра у Београд да одржава тајне везе са југословенском, румунском и грчком врховном командом не увлачећи у то Британце.¹⁷⁴² Током преговора вођених почетком новембра француски војни аташе извештавао је да југословенски начелник Генералштаба Симовић показује знаке растућег поверења, те да ће одмах бити предузете потребне мере да би се побољшала пропусна моћ железница у правцу Солуна. Симовић је нагласио Брижеру да ће се трговински преговори који су требали да почну 27. новембра показати као корисни. Брижер је сматрао да ће се ти преговори који су били од изузетног значаја за интересе савезника у Југославији као и за појачавање блокаде Немачке успешно завршити једино уколико се савезници сложе да испоруче Југославији ратни материјал који јој је безусловно потребан. Брижер је тражио од француске Владе да одлучи да ли су користи од отежавања блокаде Немачке толике да заслужују да се Југославији испоручи мали део савезничких резерви ратног материјала.¹⁷⁴³ Даладје је већ 10. новембра писао Гамлену да се сложио да се Југославији испоричи ново француско оружје.¹⁷⁴⁴ Протокол са списком ратног материјала који је набављен из Француске у замену за испоруку бакра потписан је 24. децембра 1939. године.¹⁷⁴⁵ Енглеско-југословенски уговор потписан је 20. децембра 1939, а нови уговори у јануару 1940.¹⁷⁴⁶

Француски војни аташе из Београда јављао је 23. новембра о кнежевој жељи и жељи југословенског Генералштаба да се успоставе ближе везе са француским војним представником, као и о молби Министарства Војске и Морнарице да се дозволи слање једне југословенске војне мисије у Француску. У вези с тим генерал Гамлен је одлучио да пошаље једног официра из француског Генералштаба у Београд ради успостављања ближих веза и потребних контаката са „српском“ Врховном командом. Он је такође био и мишљења да би слање једне југословенске војне мисије у Француску могло бити само од користи, те је предложио француском председнику Владе Даладјеу да се слање мисије

¹⁷⁴² Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 241.

¹⁷⁴³ *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin, 1941, 93; Nr. 50; Der Französische Ministerpräsident und Minister des Auswärtigen Daladier an das Französische Kriegsministerium und an den Oberbefehlshaber des französischen Heeres General Gamelin, (Auscug) Betrifft: Liferung von Material an Jugoslawien, Herr de Boisanger 10. November 1939, Telegramm. 834, vom 8. November aus Belgrad,

¹⁷⁴⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata...*, 419.

¹⁷⁴⁵ ВА, П-17, К-135, Ф-4, р.6.35; Стр.Пов.Ћ.Бр.9756 од 30.12.1939 – министру иностраних послова Александру Цинцар-Марковићу.

¹⁷⁴⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata*, 427

прихвати.¹⁷⁴⁷ Гамлен је у Београд послао мајора Каролеа, док је Веган почетком децембра из Сирије био убеђен да балканска акција може да успе. Британска влада је коначно пристала на француске сугестије и предложила француске војне преговоре с Југославијом, Румунијом и Грчком. Министар војни Недић је примио Каролеа у децембру и тражио што тешње везе.¹⁷⁴⁸ Разговори су вођени у четири ока и без писаних трагова, па су са њиховом садржином са француске стране били упознати само војни аташе, генерал Мерсон и мајор Кароле, који је отпутовао за Француску 19. децембра.¹⁷⁴⁹ Према сећањима генерала Симовића Југословени су тада сарађивали при изради планова команданта француских трупа у Сирији, генерала Вегана у вези са потенцијалним отварањем фронта на Дунаву од стране сила Балканског савеза (Румуније, Југославије, Грчке и Турске).¹⁷⁵⁰ Наиме, на састанку енглеских и француских генерала у француској Врховној команди од 11. децембра 1939, Гамлен је тражио одбрану Балкана и уверавао да Југославија већ преговара са Француском. Енглески представници су сматрали да ништа не треба учинити без знања Италије док је Веган предложио да се на Балкану све спреми за одбрану и евентуални савезнички десант.¹⁷⁵¹

Након добијеног одобрења са стране западних савезника, крајем 1939. године начелник Главног генералштаба генерал Душан Симовић одлучио је да се на западни фронт у Енглеску, Француску и Шпанију пошаље као незванични посматрач капетан фрегате у пензији и резерви Божидар Мажуранић. Ипак нису занемариване ни везе са Немцима па је са немачке стране фронта у истој улози и такође незванично послан бригадни генерал Иван Прпић,¹⁷⁵² док је крајем 1939. године први ађутант њ.в. краља, дивизијски генерал Христић који је иначе пратио кнеза Павла приликом посете Берлину,

¹⁷⁴⁷ *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin, 1941, 94; Nr. 51; Der Oberbefehlshaber des französischen Heeres General Gamelin an den Französischen Ministerpräsidenten, Landesverteidigungs- und Kriegsminister Daladier, Geheim, Nr. 126 – Cab./D.N., Großes Hauptquartier, den 27. November 1939.

¹⁷⁴⁸ V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata...*, 425.

¹⁷⁴⁹ *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin, 1941, 99; Nr. 55; Der Französische Militärattache in Belgrad an den Oberbefehlshaber des französischen Heeres (Kabinett) für den Französischen Ministerpräsidenten, Landesverteidigungs- und Kriegsminister, Generalstab des Heeres – 2. Büro, Nr. 171/S, Geheim, Bericht, Betrifft: Mission des Majors Carolet, Belgrad, den 20. Dezember 1939.

¹⁷⁵⁰ ВА, II-16, К-8, Ф-1, р.б.2, лист 136; Душан Симовић, *Мемоари армијског генерала*;

¹⁷⁵¹ V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata...*, 425 - 426.

¹⁷⁵² ВА, II-17, К-12, Ф-1, р.б.2; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Стр.Пов.Ђ.Об.Бр. 39 од 5. Јануара 1940; *Одређивање задатака за официре који одлазе у иностранство*.

упутио преко немачког посланства новогодишње честитке генерал-фелдмаршалу Герингу и генерал-мајору Боденшацу.¹⁷⁵³

Гамлен се у јануару 1940. залагао за тешње везе са генералштабовима Југославије, Румуније и Грчке.¹⁷⁵⁴ На београдској конференцији Сталног савета Балканског споразума одржаној од 2. до 4. фебруара од стране Грчке и Турске покренуто је питање заједничке одбране од агресије неке ванбалканске земље на спољне границе балканских земаља. То проширење обавеза је прихваћено пре свега због веровања да не предстоји непосредан напад од стране Немачке, јер би проширење рата на то подручје било противно пре свега њеним економским интересима, а веровало се да ће она задржати и СССР од сличних намера. О тој одлуци није сачуван никакав писани документ нити су утврђене прецизне обавезе земаља чланица које су само усменим споразумом прихватиле потребу разматрања заједничких припрема за одбрану од могућег напада споља. Ради тога је одлучено да се уведе стално и дискретно директно контактирање између генералштабова ради проучавања одбрамбених питања која интересују четири савезничке земље. За остваривање ових контаката требало је да се у Атини оснује један савет под председништвом грчког начелника Генералштаба Папагоса који би чинили војни изасланици земаља чланица који би представљали своје генералштабове.¹⁷⁵⁵

Почетком марта износећи свој став о отварању фронта у Скандинавији чији је циљ био пресецање снабдевања Немачке гвозденом рудом из Шведске, генерал Гамлен zaloжио се да се те операције комбинују са отварањем фронта на Балкану чиме би се додатно ослабили немачки привредни потенцијали за вођење рата. Са војничке тачке гледишта, сматрао је Гамлен једна акција на Балкану била би по свему кориснија за Француску него акција у Скандинавији јер би се фронт додатно проширио док би Југославија, Румунија, Грчка и Турска појачале савезничке снаге за 100 дивизија. Шведска и Норвешка могле су у борбу да уведу свега 10 дивизија. Јачина трупа коју би Немци морали да повуку са западног фронта да би се супротставили новој савезничкој акцији требала би да буде по Гамлену бар толика. Кључ од успеха подухвата на Балкану по

¹⁷⁵³ AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Pol. IV 42; Deutsche Gesandtschaft, Pers G 9, Belgrad, den 31. Dezember 1939.

¹⁷⁵⁴ V. Vinaver, *Jugoslavija-Francuska između dva rata...*, 426; Упореди: E. Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, 32 – 33.

¹⁷⁵⁵ Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, 343 – 344.

Гамлену је држала Италија.¹⁷⁵⁶ У међувремену грчки Генералштаб је приступио изради студије заједничких операција која је заједно са гледиштима о вођењу заједничких операција 13. марта достављена генералу Метаксасу, а истовремено предата и француском војном изасланику да је достави генералу Вегану на Блиском Истоку.¹⁷⁵⁷ Средином марта почела је мобилизација и у Југославији слична оној из јесени 1939. године, која је оправдана унутрашњеполитичким разлозима и потребом кохезије друштва раздираног свађама између хрватских и српских партија које су по сазнањима немачког војног аташеа пуковника Тусена пропагандно и финансијски помагале западне силе и потајно Италија. Војску је требало појачати до највише 500.000 људи као што је то био случај и претходне године.¹⁷⁵⁸

Након отпочињања немачке офанзиве против Данске и Норвешке, половином априла 1940, на сугестију кнеза Павла министар војни генерал Милан Недић разговарао је са француским амбасадором Брижером о најбољем начину појачања веза између југословенског и француског генералштаба. У вези са питањем војних аеродрума и њихове употребе до кога је било веома стало генералу Вегану они су се сагласили да Недић допусти једном сараднику генерала Вегана да уђе у Југославију у највећој тајности, у грађанском оделу и да посети жељене југословенске војне објекте.¹⁷⁵⁹ У исто време је Сарацоглу покренуо питање сазивања састанка војних изасланика држава Балканског савеза ради разматрања питања заједничке одбране од спољне агресије. Грчка и румунска влада су подржале овај предлог али му се југословенска влада успротивила пошто је очекивала велике испоруке ратног материјала из Немачке у наредних шест месеци те није желела да учини ништа што би угрозило те испоруке.¹⁷⁶⁰ Након тога је југословенском војном изасланику у Турској, пуковнику Петару Томацу његов француски колега представио планове генерала Вегана о одбрани Балкана. Веган је према ономе што је Томац чуо од француског војног аташеа дивизијског генерала Дарбиноа посматрао

¹⁷⁵⁶ *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin, 1941, 101; Nr. 56; Aufzeichnung des Oberbefehlshabers des französischen Heeres General Gamelin betreffend die Teilnahme französisch-britischer Streitkräfte an den Operationen in Finland (Auszug), Streng Geheim, Nr. 104/I den 10. März 1940.

¹⁷⁵⁷ Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, 350.

¹⁷⁵⁸ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, стр. 578 - 579; *Документ бр.181*: Извештај немачког војног аташеа у Београду од 13. марта 1940. Генералштабу КоВ о ситуацији у Југославији.

¹⁷⁵⁹ *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin, 1941, 104; Nr. 58; Der französische Gesandte in Belgrad an das Französische Außenministerium, Telegramm, Geheim, Nr. 364 – 366, Belgrad, den 16. April 1940.; J. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 241.

¹⁷⁶⁰ Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, 354.

одбрану Балкана као целину. Његова главна идеја била је да се главнине југословенских и румунских снага прикупе на једној јакој теренској линији где су требале да сачекају долазак савезничких трупа. Без обзира на територијалне жртве југословенска и румунска војска требале су да потраже најзгоднију линију одбране на којој би могле да добију у времену до доласка савезничке војске и одакле би заједно са њом, неистрошене могле да продуже операције. Веганова идеја је нарочито водила рачуна о томе да југословенска и румунска војска не приме битку на граничној линији где би на мање повољном теренском отсеку биле изложене надмоћнијим непријатељским снагама. Он је имао у виду да не треба бранити све као што су то погрешно чинили Пољаци. Према плану који је Дарбоно показао Томацу на карти Балкана размере 1:1.000.000 југословенско-румунска линија одбране ишла би са запада на исток од Шибеника (закључно) - левом обалом Крке – Јадовник – Лисина – Борја Планина – Мајевица Планина – Брчко – Фрушка Гора (иде свом њеном дужином) – Бегејским каналом до реке Мароша – северном границом Трансилванијских Алпи – Галац – Дунавом до ушћа. На југословенској страни од Мајевице на југ била је предвиђена једна варијанта која у главном правцу иде од Травника на Сплит у случају да попусти лево крило југословенског фронта. Иза главне линије одбране чији су ослонац чинили Фрушка Гора и Бегејски Канал предвиђена је друга линија одбране (са запада на исток) : лева обала Неретве – Сарајево – Београд – десна обала Дунава – Трансилвански Алпи – Дунав до ушћа. Дарбоно је поменуо уз ово и да је француски војни изасланик у Београду имао утисак да југословенски војни кругови желе организовати одбрану на самој граници. О акцији савезничке и турске војске Дарбоно се није изјашњавао. Томац је стекао утисак да је француска војска требала да се искрца у Солуну и одатле дејствује у складу са развојем ситуације. Уколико не би било компликација са Италијом и Бугарском та војска је требала да крене ка Београду ради повезивања са југословенском и румунском војском. Томац је касније сазнао од Дарбоноовог начелника штаба да је француска војска требала да се искрца у Солуну а енглеска у Галипољу за дејство у Тракији. Што се тиче Турске и њеног садејства у случају рата на северу Балкана, исти извор му је саопштио да постоји конвенција која предвиђа да Турска аутоматски ступи у рат у случају да нападачке војске избију на границе Бугарске и Грчке, али да он верује да ће Турска одлучити и раније да уђе у рат. Што се тиче Бугарске њој би у датом моменту по Французу био постављен ултиматум да пропусти турско-

савезничке трупе. У случају да се томе успротиви оружјем он је веровао да би је турска војска потпомогнута савезницима (Енглезима) брзо савладала уколико би се извршио притисак и долином Струме. Могло се закључити да би се помоћ савезника и Турака нападнутој Југославији и Румунији изразила у два правца: турско-енглеска војска имала је да продре милом или силом кроз Бугарску и подржи румунску војску на линији ушће Дунава – Трансилванијски Алпи, а француска би се упутила ка Београду да гарантује везу између југословенске и румунске војске, чиме би се појачала два главна ослонаца балканског фронта (Југославија и Румунија).

На Томчеву примедбу да би улазак Италије у рат могао покварити све те комбинације, нарочито с обзиром на положај Додеканеза у односу на комуникацији Бејрут – Солун, он је рекао у увијеној форми да мисли да би се Додеканези морали што пре заузети и да би дотле трупе из Сирије и из осталих крајева Блиског Истока, додуше спорије, али ипак биле пребациване железницом кроз Турску. У вези с тим он је истакао да би било боље да су савезници већ били у Солуну али је додао да се томе противе саме балканске државе. На примедбе Томца да би искрцавање савезника у Солуну поуздано изазавало реакцију Немачке и рат на Балкану у тренутку кад немачка војска није још увек била озбиљно ангажована и када балканске државе, почевши од Турске нису биле још спремне за рат, он је одговорио да би било боље сачекати јесен. Томац је приметио да се тај јесењи рок поклапао са мишљењем турског министра иностраних послова који је недавно рекао Шуменковићу да не верује да ће савезници до јесени ма шта предузети што би могло изазвати рат на Балкану.¹⁷⁶¹

Ипак са Енглеским повлачењем из Норвешке и сломом Француске сви планови Француза о искрцавању у Солуну пали су у воду.¹⁷⁶² Након немачког напада на Белгију и Француску Мусолини је поново активирао припреме за напад на Југославију.¹⁷⁶³ Као одговор на то Југославија је у пролеће 1940 држала под оружјем 650.000 људи.¹⁷⁶⁴ Средином априла Врховна команда Вермахта имала је информацију да је кнез намесник са

¹⁷⁶¹ АЈ, 370 – 21 – 638 – 640; *Погледи генерала Вегана на одбрану Балкана са севера*; Војни изасланик Краљевине Југославије у Турској – начелнику Главног генералштаба (I обавештајно одељење), Стр.Пов.Бр.93, Анкара, 20. априла 1940.

¹⁷⁶² Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 241.

¹⁷⁶³ Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, 355.

¹⁷⁶⁴ *Militärwochenblatt*, № 50, Berlin, den 14. Juni 1940, 2258.

симпатијама гледао на Немачку али да гаји неповерење према Италији и СССР-у.¹⁷⁶⁵ У реферисању од 7. маја износи се да народ у Југославији отворено гаји симпатије према Немачкој захваљујући њеним војним успесима и да не желе да ратују. Југословени су имали страх од Италије а према Мађарској су били на опрезу. Расположење је било против Енглеске.¹⁷⁶⁶ У том моменту у француским војним круговима у Анкари почело је да се говори о мемоару који је генерал Веган упутио француској влади у коме је захтевао да се што пре и дефинитивно рашчисти питање војне кооперације са генералштабовима Балканског савеза да би знао на шта може да рачуна у случају заплета и која би била главна дефанзивна линија на којој ће имати да се сконцентрише његова акција. Друго питање тичало се добијања одобрења грчке Владе на основу кога би се ратни материјал пренео и ускладиштио у Солуну.¹⁷⁶⁷ С тим у вези немачки амбасадор у Анкари фон Папен посетио је 8. маја југословенског посланика Шуменковића и говорио му о потреби да ако дође до рата између Италије с једне и Француске и Енглеске са друге стране Турска и балканске земље остану неутралне. Он је такође изнео да ни Немачка ни Италија ни Русија немају никаквих непријатељских намера према Балкану.¹⁷⁶⁸ У Врховној команди Вермахта 9. маја сазнало се за огромно антинемачко расположење у Југославији. Нојхаузен је јавио да војни аташе пуковник Тусен спаљује поверљива документа у посланству у Београду, да је мобилизација југословенске војске у пуном јеку и да се проносе гласине о искрцавању француских и енглеских тенковских јединица. Ширени су леци. Према Албанији су била развијена три корпуса (још увек само дивизије). Утврђено је да је југословенска војска прешла на ратну формацију, али да резервне дивизије вероватно још увек нису у пуном саставу.¹⁷⁶⁹

Југословени су у међувремену на више места испитивали ставове савезника о могућој подршци у случају италијанског напада. Тако је кнегиња Олга у Лондону од лорда Халифакса 17. маја добила информацију да је Британија немоћна да помогне Југославији у

¹⁷⁶⁵ Ф. Гальдер, *Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг.*, Том I. От начала войны с Польшей до конца наступления на Западном фронте (14.8.1939 г.—30.6.1940 г.), Москва, 1968, 355.

¹⁷⁶⁶ Ф. Гальдер, *Военный дневник*, Том I, Москва, 1968, 379.

¹⁷⁶⁷ АЈ, 370 – 21 – 658 – 659; Шуменковић – Цинцар-Марковићу, лично, Стр.Пов.Бр. 777, Анкара, 8. маја 1940.

¹⁷⁶⁸ АЈ, 370 – 21 – 660; Шуменковић – Цинцар-Марковићу, лично, Стр.Пов.Бр. 778, Анкара, 8. маја 1940.

¹⁷⁶⁹ Ф. Гальдер, *Военный дневник*, Том I, Москва, 1968, 381.

случају италијанског напада.¹⁷⁷⁰ Југословенска Влада је истог дана поставила питање турској и грчкој влади о њиховом држању у случају напада Италије и Немачке на Југославију. Исто питање постављено је и у Букурешту. И Турци и Грци и Румуни изразили су спремност да се споразумеју о пружању узајамне помоћи на реципрочној основи. Турска је још додала да би и у том случају ипак поступила у складу са гледиштем британске и француске владе. Пошто је добијена информација да Енглези неће ући у рат против Италије, Шуменковић је потом наредног дана изјавио да повлачи питање.¹⁷⁷¹ Из Берлина је пак 18. маја добијена информација од грчког посланика да су почетком месеца немачки кругови били уверени да ће Енглези у другој половини месеца покушати да пренесу рат на Балкан, па су немачки ратни фактори били решени да предупредe и спрече Енглеску у тој намери на тај начин што би и сами ушли у оне балканске државе у које је требало ући. Успеси немачке велике офанзиве на западу отклонили су за сада сваку опасност од Балкана, пошто више није постојала опасност од енглеског искрцавања па самим тим ни од немачких противмера. Једина реална опасност надвила би се над Балканом уколико Италија интервенише у Средоземном мору. Ако тада Грчка или нека друга балканска земља заузме непријатељско или само сумљиво држање биће окупирана и уништена муњевитом брзином. Према извештају, уколико и тада балканске државе буду умеле да сачувају коректан и неутралан став, могло се сматрати да ће до краја остати поштеђене од ратних суковба.¹⁷⁷² Одмах након добијања ове информације немачки војни аташе, пуковник Тусен је 20. маја, дакле дан пре него што су немачке трупе избиле на Ла Манш, позван на разговор у југословенски Главни генералштаб. Том приликом Југословени су прихватили да утичу на писање штампе у интересу Немачке. Он је тада сазнао да је француски војни изасланик изјавио да француске трупе нису у моралном погледу могле да издрже брзину немачких удара и изнад свега ваздушне нападе, да се на територији западно од немачке линије фронта Антверпен – Сент Квентин налазе две армијске групе са 20 француских и неколико енглеских дивизија, и да су смене у француској Врховној команди представљале знак велике слабости. Југословени су

¹⁷⁷⁰ PRO, FO 371/25031, R 6165/191/92; Службена белешка државног секретара лорда Халифакса о разговору са кнегињом Олгом; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 446.

¹⁷⁷¹ Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, 35.

¹⁷⁷² AJ, 370 – 21 – 675; Шифрован телеграм, Стр.Пов.бр 1585, Београд, 19.05 у 21 час – Анкара 20.05 у 8 часова. Цинцар-Марковић – Амбасади Анкара.

замолили Тусена да помогне у смиривању војних и политичких кругова и јавности у Југославији који су страховали од могућег италијанског напада.¹⁷⁷³

5.2.2. Принудно окретање ка Немачкој и наставак политике строге неутралности

Југословенска војска је сад требала да покаже искреност намера према Осовини. Након изјава Тусену Генералштаб је смањио број мобилисаних на 450.000 људи.¹⁷⁷⁴ Отпуштање резервиста настављено је и до краја маја.¹⁷⁷⁵ Предузете су и мере на спречавању било каквих јавних антиосовинских испада од стране војних лица, пошто је до тада био веома чест случај да су поједина војна лица у посматрању и процењивању ратних догађаја у јавности прелазила и на поље политике и критиковала политичке поступке једне или друге зарађене стране. Пошто до тада нису водили довољно рачуна о неопходној резервисаности и уздржаности, односно да се изражавања својих осећања и схватања не смеју вршити јавно на сваком месту и пред сваким лицем јер би се из тога могао извући закључак да је реч о колективном или можда чак службеном гледишту које би могло штетити војсци као целини, министар војни армијски генерал Милан Недић издао је наређење да војна лица морају безусловно остати далеко од сваког политизирања и занимати се само својом службом.¹⁷⁷⁶

Након југословенског пристанка у јуну и јулу да се изађе у сусрет Немцима по питањима унутрашње политике и већег привредног везивања спроведене су и очигледне војне мере у том працу. Немачки војни и ваздухопловни аташе јавили су 13. јула да је демобилизација коју је најавио југословенски Главни генералштаб изгледа почела. Утврђен је делимичан прелазак Ваздухопловства са ратне на мирнодопску формацију. Код артиљерије се отпочело са повратком реквизираних коња и возила а код пешадије са отпуштањем старијих годишта резервиста. Противавионске јединице биле су делом повучене у мирнодопске гарнизоне и то углавном из области које се граниче са Немачком и Италијом. Њихово ново ангажовање било је за очекивати на мађарској граници и то по

¹⁷⁷³ Barch, MA, RW, 4/313; Deutsche Gesändtschaft, Telegramm, Nr.400 vom 20.05, Belgrad, den 20.Mai1940.

¹⁷⁷⁴ PRO, FO 371/25030, R 6464/89/92; Шифровани телеграм војног изасланика у Београду Кларка Вор Офису;бр. 28, Београд, 23. Маја 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 454.

¹⁷⁷⁵ *Militärwochenblatt*, № 51, Berlin, den 21. Juni 1940, 2300.

¹⁷⁷⁶ ВА, П-17, К-83, Ф-2, р.б. 48; Наредба Стр.Пов.Ђ. Бр. 6880 министра Војске и Морнарице за 19. Јуна 1940.

свој прлици због страха од СССР-а пошто је на територији читаве Југославије совјетски пропагандни рад био у порасту.¹⁷⁷⁷

Пријатељство према Немачкој почело се исказивати и јавно, формалним актима. Тако је у немачком посланству 16. јула 1940. било организовано пропагандно вече којом приликом су приказивани немачки Недељни журнари бр. 26, 27. и 28. Поред великог броја званица били су присутни први ађутант њ.в. краља дивизијски генерал Христић, министар финансија Шутеј, министар саобраћаја инжењер Бешлић, шеф Демократске странке Милан Грол, потпредседник Народне радикалне странке Миша Трифуновић, покоћник министра спољних послова Илија Лукић, али и велики број генерала, виших официра, чиновника из МСП-а као и друге угледне личности из јавног живота.¹⁷⁷⁸ Почетком августа, према подацима које су Британци добили од југословенског Генералштаба је бројно стање војске још више смањено и кретало се између 350.000 и 400.000. Као вероватне разлоге за то британски војни изасланик је наводио притисак Немаца да се то учини и обуставу антијугословенске пропаганде у италијанској штампи.¹⁷⁷⁹ Ситуација се међутим поново закомпликовала почетком августа када је италијански генерал Роата тражио од Немаца да се поведу преговори о разради заједничког план за случај напада на Југославију преко Корушке и Штајерске. Врховна команда Вермахта била је мишљења да југословенски проблем војнички гледано није било лако решити. Разлози за то били су по немачким схватањима да Срби нису лоши војници, па би да би се они поразили требало ангажовати значајне италијанске снаге. Трбало је узети у обзир и чињеницу да би у том случају енглеске бомбардерске ескадриле дошле у помоћ Југославији, па би се морале ангажовати и немачке ваздушне снаге како на земљи тако и у ваздуху. То би даље значило даље развлачење снага, пошто су немачке ваздушне снаге у том тренутку својом противавионском артиљеријом покривале велике делове Европе, од Киркенеса до Бијарица и биле главним снагама ангажоване у ваздушним нападима на Енглеску. Такав растур снага Немци су желели да избегну.¹⁷⁸⁰ Југословени су у међувремену поново

¹⁷⁷⁷ Barch, MA, RM 7/1305; Geheim Telegramm, Nr. 536 vom 12.07, Belgrad, den 13. Juli 1940

¹⁷⁷⁸ Barch, MA, RW, 4/310; OKH; Deutsche Gesandtschaft, Der Militärattache an Gen.St. d.H-Att.Abt, Belgrad, 6. August 1940. Betr.: Propaganda in Jugoslawien.

¹⁷⁷⁹ PRO, FO 371/25031, R 6500/89/92; Шифровани телеграм војног изасланика у Београду Кларка Вор Офису Бр. 67, Београд, 6. август 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 507.

¹⁷⁸⁰ ADAP/D, X-3, Die Kriegsjahre (23. Juni bis 31. August 1940), Frankfurt/Main, 1963, 396 - 398; RM 23, Anlage 2, Notiz betreffend Jugoslawien-Problem, Berlin, den 16. August 1940;

мобилисали па се до 13. августа број војника попео на 600.000 хиљада.¹⁷⁸¹ Те честе и масовне мобилизације доводиле су до појаве великог незадовољства код резервиста па чак и колективног одбијања послушности. Разлози томе били су дуго задржавање на вежби, чињеница да су многи позивани два или више пута док други уопште нису позивани и томе слично. Долазило је више пута до масовног одбијања послушности, иначе забрањених колективних поднесака за отпуштање са вежбе или на отсуство, одбијања узимања хране и томе слично. То незадовољство користили су франковци који су га ширењем лажних вести још више подстицали.¹⁷⁸² Све то додатно је неповољно утицало на борбену готовост Југословенске војске.

Након немачког смиривања ситуације Мусолини се идејама напада на Југославију поново почео заносити у септембру. Југословени су и даље мобилисали па је број војника у строју до 13. септембра достигао цифру од 700.000, а то бројно стање остало је непромењено и у октобру. Ове мере праћене су изјавама најтоплијег дивљења према ратним напорима Велике Британије и уверавања генерала Косића да је више него икад убеђен у њену победу.¹⁷⁸³ У време када су Немци почели са упућивањем инструктора у Румунију Врховна команда Вермахта започела је са израдом превентивног ратног плана против Југославије. Тако су 10. октобра разматране оперативне могућности напада из правца Бугарске а 12. октобра могућности да 40. корпус заузме области насељене Немцима (Словенија).¹⁷⁸⁴ Већ 18. октобра биле су спремне смернице за израду ратног плана против Краљевине, а 22. октобра био је готов нацрт граница Југославије и територијалних претензија Мађарске и Бугарске према њој.¹⁷⁸⁵

У Југославији се тако страховало од агресије док је незадовољство српских кругова на унутрашњем плану решавањем хрватског питања било све веће. У врховној команди Вермахта су ове информације довели у везу са неочекиваном италијанском агресијом на Грчку која је управо почела и посматрали их као основни узрок за поново уочено

¹⁷⁸¹ PRO, FO 371/25030, R 6500/89/92; Шифровани телеграм војног изасланика у Београду Кларка Вор Офису Бр. 89, Београд, 13. август 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 510.

¹⁷⁸² ВА, П-17, К-87а, Ф-2, р.б.14; Наредба министра Војске и Морнарице Стр.Пов.Ћ.Бр. 7602 за 18. јул 1940.

¹⁷⁸³ PRO, FO 371/25030, R 7308/89/92; Шифровани телеграм војног изасланика у Београду Кларка Вор Офису Бр. 111, Београд, 13. септембар 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 514.

¹⁷⁸⁴ Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 10. и 12. октобар 1940 <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/

¹⁷⁸⁵ Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969, стр. 18. и 22. октобар 1940, <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/

заоштравање протвуречности у Југославији.¹⁷⁸⁶ У том моменту представник НСНРП при немачком посланству у Београду Валтер Грубер је према тврдњама министра Двора Милана Антића сугерисао министру војном Милану Недићу да преко Ваухника испита став немачког Генералштаба у погледу југословенских аспирација на Солун. Груберов план у вези с тим био је по Антићу да приближи југословенске водеће војне кругове немачкој војсци. Његова идеја била је да се на тај начин војска придобије да се не би противила зближавању са Немачком. О Груберовој сугестији да се југословенски министар војни обрати немачком генералштабу Антић је дознао од кнеза.¹⁷⁸⁷ Грубер је на дан објаве италијанско-грчког рата телефонирао Недићу да ће Југословени добити позив да нападну Солун. На вест о италијанској агресији у Београду је 28. и 31. октобра и 1. новембра заседао Крунски савет. Главна брига Југословена била је да Италијани не заузму Солун. Кнез је био за мобилизацију на југу. Директор Агенције „Авала“ Перић је реферисао да је Грубер саветовао да се питање Солуна покрене у Берлину. Генерал Недић је сматрао да се с тим у вези мора испитати држање Немачке да Југославија не би била увучена у сукоб и с њом. Одлучено је да се став Немачке испита преко војног изасланика у Берлину пуковника Владимира Ваухника, док би у међувремену Југославија послала трупе на југ да се концентришу на грчкој граници.¹⁷⁸⁸ Министар војни је 1. новембра поднео рефереат кнезу Павлу и Министарском савету у коме се због стања југословенске војске и могућности да се држава нађе у стратегијској мат позицији заложио за прилазак Осовини.¹⁷⁸⁹ Недић је затим 2. новембра издао наређење за позивање на вежбу резервиста из 22, 23, 28. и 49. пешадијског и 20 артиљеријског ратног пука до пуног бројног стања предвиђеног ратном формацијом. Активне старешине из наведених пукова требале су бити на мобилизацијским местима 11. новембра а резервне старешине обвезници, стока и возила 13. новембра 1940. године.¹⁷⁹⁰ Недић је 5. новембра одобрио пројекат мобилизације и концентрације снага за напад на Солун и наредио даље мере за реализацију тог пројекта.

¹⁷⁸⁶ Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 29. октобар 1940. <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/

¹⁷⁸⁷ А САНУ, 14387/8509

¹⁷⁸⁸ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 256 – 257; Цео текст забелешке министра Двора Милана Антића седница Крунског савета од 28. и 31. октобра и 1. новембра у вези са питањем Солуна видети у: *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 872 - 874; Dokument br. 293.

¹⁷⁸⁹ Цео текст меморандума видети у: V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije – uzroci i posledice poraza*, 1, 584 – 586.

¹⁷⁹⁰ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, стр. 875 - 879; *Документ бр.294*: Наређење министра Војске и Морнарице од 2. Новембра 1940. за активирање ратних пукова ради евентуалног заузимања Солуна.

¹⁷⁹¹ Пуковник Ваухник је у Берлину 4. и 6. новембра два пута пренео по задатку министра војног Недића политичку поруку да је питање слободног прилаза Солуну за Југославију од животне важности. Ваухник је нагласио да је овлашћен да испита код немачког највишег војног руководства које кораке треба учинити да би се осигурали југословенски интереси у Солуну. У обзир су долазили и директни преговори са Италијом. Он је навестио да је министар војни желео да сондира шта би Немачка тражила од Југославије за њено посредовање у корист Краљевине по том питању.¹⁷⁹² Према оцени Бранка Петрановића предлог да Југословенска војска заузме Солун и предупреди Италију био је у суштини акт издаје према Грчкој па и Великој Британији, значећи истовремено сврставање уз Осовину.¹⁷⁹³ У међувремену пошто кнез намесник и влада нису усвојили Недићеве предлоге, након италијанског бомбардовања Битоља и успешне грчке контраофанзиве он је 7. новембра поднео оставку.¹⁷⁹⁴ Према Хоптнеру приликом расправе о реферату Недић је са изненађујућом отвореношћу изразио мишљење да Југославији, да је имала вешту дипломатску политику, не би била потребна војска. Кнез је наводно након овога затражио Недићеву оставку.¹⁷⁹⁵ Након Недићеве оставке и Ваухник је Немцима саопштио да је питање Солуна ставио ад акта и да не жели више ништа да има с тим.¹⁷⁹⁶

Немачки војни изасланик је у извештају о Недићевој оставци од 9. новембра 1940. `као разлоге за то навео да је Недић захтевао од Министарског савета прелазак на политику јачег супротстављања Италији због догађаја око Битоља. У вези с тим Недић је према Тусеновим сазнањима предложио да се на најважније положаје у Влади поставе генерали. Поред тога тражио је извођење мобилизације и концентрације према Италијанима на албанској граници. У случају одбацивања овог предлога Недић је претио оставком. Министарски савет прихватио је оставку. О наследнику генерала Недића генералу Петру Пешићу Тусен каже да га је кнез изабрао као политички умешну али и слепо одану личност. Његова процена била је да се дотадашња линија југословенске

¹⁷⁹¹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, стр. 883 - 884; *Документ бр.296*: Директива министра Војске и Морнарице од 5. Новембра 1940. Начелнику Главног генералштаба којом се начелно одобрава пројекат мобилизације и концентрације снага за напад на Солун и наређују даље мере за реализацију овог пројекта.

¹⁷⁹² ADAP/D, XI-1, Die Kriegsjahre (1. September bis 13. November 1940), Bonn, 1964, 441 - 442; Aufzeichnung des Legationssekretärs v Grote (Pol. Abt.), Betrifft: Jugoslavische Ansprüche auf Saloniki, Berlin, den 11. November 1940.

¹⁷⁹³ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1992, 53.

¹⁷⁹⁴ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije – uzroci i posledice poraza*, 1, 586.

¹⁷⁹⁵ J. B. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, 261.

¹⁷⁹⁶ ADAP/D, XI-1, Die Kriegsjahre (1. September bis 13. November 1940), Bonn, 1964, 442.

политике неће мењати. Њене карактеристике биле су избегавање сваког конфликта са Немачком, опрезан отклон према Италији, ишчекивање и искоришћавање развоја ратне ситуације.¹⁷⁹⁷

Баш у моменту када је прихваћена Недићева оставка у Врховној команди Вермахта разрађивани су планови напада на Грчку. Рокови за концентрацију и стратегијски развој према Грчкој зависили су од држања Југославије. Уколико би се могла користити железничка пруга кроз Југославију преко Ниша рок би био шест недеља, уколико не онда 10 недеља.¹⁷⁹⁸ У том моменту Драгиша Цветковић је уверавао Грке да је Југославија мобилисала на југу 500.000 војника те да би италијанске трупе биле нападнуте уколико би покушале да прђу кроз југословенску територију у правцу Солуна, пошто је и у директном интересу Југославије било да спречи њихов пролазак јер је Солун био од виталног значаја за земљу. Британски посланик који је ову вест пренео за Лондон био је мишљења да би Југославени напали на Италијане ако дођу до Солуна и без проласка кроз њихову територију.¹⁷⁹⁹

Из тих разлога је Врховна команда Вермахта закључила на састанку 18. новембра да је на Југославију требало вршити притисак да би се олакшао положај Италијана у Грчкој. Врховна команда Вермахта још увек није разматрала питање о томе да се Југославија веже стављањем у изглед добијања Солуна.¹⁸⁰⁰ Чекао се став Министарства спољних послова. У међувремену је Драгиша Цветковић обавестио Британце да су Немци сугерисали Југословенима да уђу у Грчку и заузму Солун како би га осигурали за себе.¹⁸⁰¹

Врховна команда Вермахта добила је информацију 26. новембра, да је немачко Министарство иностраних послова заузело пријатељски став према Југославији. Тамо су били заинтересовани за идеју да се Југославији преда Солун. За то би Југославија требала

¹⁷⁹⁷ Barch, MA, RM 7/1305; Ausl.Abw. IM, B. Nr. 71560/40 IM O/S an OKM 3. Abt.Skl. und OKM 1. Abt. : Betr: Jugoslavien. Berlin, den 12. November 1940.

¹⁷⁹⁸ Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 7. новембар 1940 <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/.

¹⁷⁹⁹ PRO, FO 371/25034, R 8391/415/92; Шифровани телеграм посланика у Београду Кемпбела Форин офису Бр. 920, Београд, 12. новембра 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 546.

¹⁸⁰⁰ Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 18. новембар 1940 <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/.

¹⁸⁰¹ PRO, FO 371/25033, R 6426/415/92; Шифровани телеграм посланика у Београду Кемпбела Форин офису Бр. 956, Београд, 19. новембар 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 550.

да демилитаризује Јадран.¹⁸⁰² Истог дана када је Цветковић био на преговорима код Хитлера нови министар војни Генерал Петар Пешић саопштио је британском војном изасланику да је мишљења да италијанско-грчки конфликт у ближој будућности не би требало да доведе до рата на Балкану.¹⁸⁰³ Почетком децембра у Врховној команди Вермахта имали су информацију да ће Југославији бити дате гаранције с тим да се она за узврат обавезе да допусти пролаз немачким трупима ка Грчкој. Немци су требали да заузму Солун и да га након тога предају Југословенима.¹⁸⁰⁴ Генерал Пешић се у међувремену жалио Британцима да југословенској војсци недостаје ратни материјал, а посебно тенкови, авиони, моторна возила као и противтенковски и противавионски топови. Он је такође рекао да не предвиђа немачке покрете преко Бугарске и не верује да ће Немачка притећи у помоћ Италији, али да је сигуран да ће Немци напасти ако Британци искрцају трупе у Грчкој, јер су јасно ставили до знања да неће поновити грешку из Великог рата и дозволити да се отвори солунски фронт.¹⁸⁰⁵

Врховна команда Вермахта још крајем децембра 1940. године није била начисто да ли ће се Југославија прикључити немачком нападу на Грчку машајући се Солуна.¹⁸⁰⁶ Југословени су одуговлачили преговоре. Међутим и поред добијања на времену нису нигде могли да набаве преко потребно наоружање. Немачке трупе нагомилавале су се у Румунији и спремале за прелазак у Бугарску. Недовољно наоружаној Југославији претила је опасност да буде окружена технички надмоћнијим немачким снагама са свих страна. У јануару је у Београду боравио амерички пуковник Донаван који је разговарао са кнезом, Цинцар-Марковићем, Мачеком, Пешићем и Симовићем. Командант ваздухопловства том приликом је рекао да ће се армија сигурно бранити ако Немачка нападне Југославију као и да сматра да ће земља пружити војни отпор и случају немачке инвазије на Бугарску. Пешић је изнео мишљење да Немци неће кренути на југ и констатовао да ће се Југославија

¹⁸⁰² Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 26. новембар 1940 <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/

¹⁸⁰³ PRO, FO 371/25034, R 8409/415/92; Шифровани телеграм војног изасланика пуковника Кларка Вор офису Бр. 257, Београд, 28. новембар 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 563.

¹⁸⁰⁴ Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 02. децембар 1940 <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/

¹⁸⁰⁵ PRO, FO 371/25033, R 6426/415/92; Шифровани телеграм посланика у Београду Кемпбела Форин офису Бр. 1065, Београд, 07. децембар 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 567.

¹⁸⁰⁶ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, стр. 976 - 979; *Документ бр.332*: Обавештење Немачке Врховне команде оружаних снага од 21. децембра 1940. о немачким војним припремама на Балкану.

одупрети у случају немачке инвазије или захтева за транзит трупа али да не сматра да ће земља ући у рат у случају немачке инвазије Бугарске.¹⁸⁰⁷

Због опасности да се Британци искрцају у Грчкој и из ваздуха угрозе немачко снабдевање нафтом из Румуније крајем јануара 1941. Врховној команди Вермахта је било веома битно да се бар противавионска артиљерија транспортује кроз Југославију у вези са планом *Марита*.¹⁸⁰⁸ Како је највећи део трупа потребних за рат против Грчке већ био транспортован у Румунију и почетком марта почео да прелази у Грчку питање пролаза трупа кроз Југославију није се више постављало. Југословенска политика купила је тиме додатне четири недеље времена за Грчку. Према југословенским обавештајним подацима Енглези су 4. марта искрцали у Пиреју између 5.000 и 7.000 војника. Сматрало се да је реч о почетку искрцавања британских трупа чији први ешалон се ценио на осам дивизија. Југословени су веровали да су резултати посете британског министра Идна и генерала Дила Атине били склапање војног савеза ради продужетка отпора и према Немачкој. Према југословенским сазнањима из обавештених кругова тврдило се да је Енглеска Грчкој обећала пуну војничку помоћ што је по њима потврђивало и искрцавање трупа.¹⁸⁰⁹ Како је у Београду још увек постојао страх од немачког напада 9. марта је на преговоре са енглеским генералом Вилсоном у Атину послан мајор Милисав Перишић. Перишић је на конференцији изнео сву тешкоћу геостратешког положаја Југославије и интересовао се за могућности садејства енглеских снага на обезбеђивању десног бока југословенске војске, снабдевања југословенске војске ратним материјалом и у случају потребе евакуацију британским бродовима са Јадранске обале. Одговор је био такав да се југословенски Генералштаб могао уверити да се од Енглеза није могла очекивати иоле озбиљнија помоћ. Пошто се чекао одговор из Лондона Перишић је остао у Атини до 13. марта а у Београд се вратио 15. марта.¹⁸¹⁰ Истога дана потврђена је Ваухникова информација да се Немци спремају за напад на Совјетски Савез,¹⁸¹¹ тако да се сматрало да је опасност од напада на

¹⁸⁰⁷ PRO, FO 371/25033, R 6426/415/92; Шифровани телеграм посланика у Београду Кемпбела Форин офису Бр. 91, Београд, 25. јануар 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 596.

¹⁸⁰⁸ Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 28. јануар 1941 <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html> /19.04.2009/

¹⁸⁰⁹ ВА, П-17, К-71, Ф-2, р.б. 15; *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 4. до 10. марта 1941*, 17 – 18.

¹⁸¹⁰ О томе видети: В. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 127 – 128; В. Petranović, N. Žutić, *27. mart 1941. (tematska zbirka dokumenata)*, Beograd, 1990, 219 – 221.

¹⁸¹¹ V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 130.

Југославију отклоњена. Као реакцију на понуде Трећег Рајха за потписивање пакта Југословенска војска је до 12. марта према немачким подацима демобилисала три дивизије јачине 70.000 људи.¹⁸¹² Већ 14. марта, према истом извору почело се са повлачењем три дивизије из Словеније.¹⁸¹³ У међувремену Ентони Идн је тражио да се наставе војни преговори.¹⁸¹⁴ Кнез се са тим сагласио али се жалио на индискрецију око мисије Перишића, будући да је о томе југословенског посланика обавестио његов немачки колега. Кнез није био задовољан ни одговором у вези са обезбеђењем поморске помоћи војсци која би се повлачила према Јадрану.¹⁸¹⁵ Врховна команда Вермахта је већ 19. марта рачунали да ће Југославија приступити тројном пакту. Према њиховим подацима у Грчкој се искрцало око 20.000 енглеских војника.¹⁸¹⁶ Последњи југословенски сумарни обавештајни извештај пре пуча од 27. марта за период од 18. до 24. марта говорио је о искрцаних пет британских дивизија у Грчкој, укупне јачине од 120.000 људи (три моторизоване, једна оклопна и једна пешадијска) те о томе да су сви изгледи да ће њихов број нарасти максимално на осам. Процена је била да у прво време јачина британских трупа неће прећи 150.000 људи. Судећи по зони прикупљања британских трупа југословенска процена била је да ће у случају немачког напада Грци у прво време сами пружати отпор Немцима у зони источно од Солуна. Енглези су према југословенским информацијама располагали и са 460 авиона у односу на 600 немачких стационираних у Бугарској.¹⁸¹⁷ Процена је указивала да Британци не би били у стању да заштите десни бок Југословенске војске у случају њеног повлачења ка Солуну и ако је та могућност била предочена Југословенима у разговорима вођеним у Атини.

¹⁸¹² Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 12. март 1941 <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html/19.04.2009/>

¹⁸¹³ Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 14. март 1941 <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html/19.04.2009/>

¹⁸¹⁴ PRO, FO 371/29780, R 2553/113/67; Шифровани телеграм амбасадора у Каиру Лампсона Форин офису Бр. 576, Каиро, 15. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 659.

¹⁸¹⁵ PRO, FO 371/29780, R 2572/113/67; Шифровани телеграм посланика у Београду Кемпбела Форин офису Бр. 43, Београд, 16. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 662.

¹⁸¹⁶ Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 19. март 1941 <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html/19.04.2009/>

¹⁸¹⁷ ВА, П-17, К-71, Ф-2, р.б. 16; *Извештај о војнополитичкој ситуацији у свету од 18. до 24. марта 1941*, 14 – 15.

5.2.3. Обавештајна сарадња са савезницима и случај „Ваухник“

Новонастало ратно стање наметало је земљи и обавезе обавештајне сарадње са Француском, пошто је Југославија у време Стојадиновићеве Владе продужила Пакт о пријатељству из 1927. године који је садржао и тајну војну конвенцију по којој су два генералштаба требало да измене гледишта о техничкој сарадњи у случају принудног споразума о одбрани мира, а у вези са одлукама Друштва народа.¹⁸¹⁸ У складу са конвенцијом ради одржавања везе и размене обавештајних података са француским „Другим бироом“ основан је у време немачке агресије на Пољску у јесен 1939, обавештајни центар у Берну (Швајцарска).¹⁸¹⁹ Већ 11. септембра југословенски Генералштаб доставио је прве информације Французима о кретању војних транспорта са ратним материјалом на линији Братислава – Беч, мобилизацијским мерама у Мађарској, испорукама ратног материјала за Бугарску задржаним у Југославији и о напретку југословенских војних припрема.¹⁸²⁰

У периоду када почиње најинтензивнија обавештајна сарадња са савезницима на челу 1. обавештајног одељења Главног генералштаба нашао се пуковник Жарко Поповић, који је ту дужност вршио од децембра 1939. године док је формално постављен јануара 1940. године.¹⁸²¹ Од раније се на челу „М-одсека“, односно југословенске тајног сервиса контраобавештајне службе налазио Поповићев рођени брат, потпуковник Угљеша Поповић, тако да су најзначајније дужности у руковођењу обавештајним и контраобавештајним сегментом југословенске војне обавештајне службе вршила два рођена брата. Према мемоарима Угљеше Поповића, на положај шефа тајног сервиса крајем октобра 1938. године довео га је генерал Душан Симовић, као начелник Главног

¹⁸¹⁸ Југословенско-француски *Пакт о пријатељству* и *Конвенција о арбитражном решавању спорова* потписани су 11. новембра 1927. године у Паризу. Уговор је обновљен 31. децембра 1933, затим 1937. са важењем до 1. децембра 1942. Видети: V. Vinaver, „Da li je jugoslovensko-francuski pakt iz 1927. godine bio vojni savez“, *Vojnoistorijski glasnik*, I, Beograd, 1970, 145–183; V. Vinaver, *Jugoslavija – Francuska između dva rata (da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, 116–27; такође и *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, II том, 1919–1945. (priredio Momir Stojković), Beograd, 1998, 271–278.

¹⁸¹⁹ ВА, ВБА, 2–4.000.01; *Бивша југословенска војнообавештајна служба* (елаборат), II, 189–190.

¹⁸²⁰ *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin, 1941, 89; Nr. 47; Der Französische Militärattache in Belgrad an das Französische Kriegsministerium, Telegramm, Geheim, Nr. 128, den 11. September 1939.

¹⁸²¹ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 819.

генералштаба.¹⁸²² Са постављењем Жарка Поповића на чело обавештајног одељења поклопила се и информација која је крајем 1939. достављена Лондонском посланству. Према информацијама Главног генералштаба крајем децембра били су у току преговори између Велике Британије и Француске и немачких војних личности које нису одобравале немачко-совјетски пакт, као и неких истакнутих противника национал-социјалистичке партије који се нису слагали са Хитлером о могућностима закључења мира. Преговори су се вршили у Швајцарској и налазили су се на најбољем путу да се окончају. Главне тачке споразума биле би рушење Хитлера и његових људи са власти и образовање владе Немачке у којој ће бити заступљене и друге партије поред садашње Националсоцијалистичке партије.¹⁸²³ Одмах затим почела је интензивна сарадња Обавештајног одељења југословенског Главног генералштаба са Британцима. Према завршном извештају британског војног аташеа, пуковника Џ. С. Кларка (C. S. Clarke), који је дужност војног изасланика у Београду обављао од марта 1939. до априла 1941. од Поповићевих претходника, пуковника Андре Божановића и бригадног генерала Жарка Мајсторовића, тај британски обавештајац није имао готово никакве користи. Тек доласком пуковника Поповића на положај начелника Обавештајног одељења Кларку је одједном све кренуло. Према наведеном извештају Поповић је британском војном аташеу достављао све врсте информација о југословенском ратном плану, броју резервних дивизија које ће бити уведене у борбу, систему и процедури мобилизације, ратној организацији и формацији јединица, локацији и снази противавионске и обалске артиљерије и о свим детаљима утврђења на границама. Поред тога, (што је било још важније за нашу причу) пуковник Поповић му је свакога дана показивао и извештаје који су долазили из Немачке и Италије од југословенских војних изасланика и агената из тих земаља.¹⁸²⁴ Уједно је и обавештјни рад ка Немачкој додатно појачан. Ради прикупљања информација са ратишта тамо је почетком 1940. године као војни посматрач био упућен бригадни генерал Иван Прпић. Прпић је добио задатак да најтешње сарађује са војним изаслаником и послаником по свим питањима и пословима из њиховог делокруга рада а нарочито у погледу набавке ратног материјала, пошто су немачке испоруке биле у току. Он је требало да поред тога

¹⁸²² U. Popović, *Deseti po redu...*, 149.

¹⁸²³ AJ, 341- I/1940; МИП КЈ, Стр.Пов.Бр.3248/IV, Београд, 28. децембар 1939. Достављено Краљевским посланствима Берн, Берлин, Лондон, Париз.

¹⁸²⁴ Завршни извештај пуковника Џ. С. Кларка поводом напуштања положаја британског војног изасланика у Београду: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 819–120.

прикупља и информације о јачини, саставу и груписању немачких снага (сувоземне војске и ваздухопловства), о могућностима даљег појачавања немачких оперативних снага, о наоружању и опреми немачке војске а нарочито о новинама у вези с тим, затим о формацији немачке војске а специјално брзих, оклопних и моторизованих јединица, као и осталих борбених средстава, о примењеној противтенковској одбрани, употреби железница и аутомобила за пебацивање оперативних јединица у циљу стратегијског маневрисања, вођењу операција у стратегијском смислу, доктрини немачке војске (сувоземне и ваздухопловства), да проучава немачко утврђивање, како већ извршено на западном фронту, тако и оно које се тада изводило, научну и моралну спремину немачке војске, однос вишег командног елемента према вођству националсоцијалистичке странке, привредну и индустријску моћ као и стање сировина у Немачкој, употребу моторних торпиљерки у рату и њихове задатке, организацију минске заштите у Данцигу, рад усташких организација, везе власти са њима и намере за будући рад, организацију тајне службе у позадини и на фронту. Генерал Прпић није смео да предузима ништа на своју руку без претходног консултовања са војним изаслаником, док је у важнијим случајевима требао да тражи претходну сагласност и мишљење посланика Андрића. За прикупљање и проверу прикупљених података требало је нарочито користити обиласке западног фронта по претходном одобрењу за сваки обилазак пошто је начелно одобрење немачке стране већ било добијено. Прпић је у Немачкој требало да борави као приватно лице а не као званични представник Југословенске војске.¹⁸²⁵ Информације које су затим почеле пристизати из Берлина биле су веома поуздане. Као своје изворе из немачких дипломатских и бирократских кругова пуковник Ваухник наводи групу око грофа Сигисмунда Берншторфа (Sigismund Bernstorff), у коју су спадали посланик Хасел и Мајер, полицијски руководиоц Хелдорф и други. Група је по Ваухнику преко сигурних канала имала везу са иностранством и обавештавала савезнике о Хитлеровим плановима. Та група је према југословенском војном изасланику увек располагала dobrим информацијама о намерама Хитлера и Рибентропа. Са њима су сарађивали и завереници из војске.¹⁸²⁶ Према информацијама које дају Јакоб Хоптнер и Милош Ваухник а чији је извор био сам пуковник Ваухник њега је са војним завереничким круговима повезивао

¹⁸²⁵ ВА, П-17, К-12, Ф-1, р.б.2; Главни Ђенералштаб, Обавештајно одељење, Стр.Пов.Ђ.Об.Бр. 39 од 5. Јануара 1940; *Одређивање задатака за официре који одлазе у иностранство*.

¹⁸²⁶ V. Vauhnik, *Nevidljivi front...*, 90 – 91.

пензионисани немачки генералштабни мајор Вили Пабст (Willy Pabst).¹⁸²⁷ Пабст је био лични пријатељ адмирала Канариса па је Ваухник преко њега сазнавао шта је Канарис хтео даље да саопшти, док је он сам стајао иза кулиса као дух покретач свега. Пуковник и касније генерал Ханс Остер који је био његов најпоузданији извор био је помоћник шефа Абвера, адмирала Вилхелма Канариса.¹⁸²⁸ Информације су несметано прослеђиване из Берлина ка Лондону преко Београда све до краја 1940. године. У међувремену је пуковник Жарко Поповић постављен на положај војног изасланика у Москви. Његовим одласком ситуација се унеколико променила за Кларка пошто је Поповићев заменик, официр хрватске националности, пуковник Владимир Калечак апсолутно одбијао да одговори на било које питање о југословенској војсци. Калечак је Кларку ипак наставио да једном у две недеље сервира југословенске обавештајне податке о разним активностима Осовине на Балкану.¹⁸²⁹

Ваухников рад изазвао је сумњу тек када је један немачки агент успео да се инфилтрира у југословенском Министарству иностраних послова. Од њега је немачка политичка обавештајна служба (RSHA) која се налазила под контролом SS примала опширан извештај о тајним саопштењима која су из иностранства слале југословенске амбасаде и конзулати. Пажњу немачке контрашпијунаже нарочито су привукли извештаји који је југословенски војни аташе у Берлину слао свом генералштабу. Један од тих извештаја који је садржао тачне и аутентичне податке о немачкој производњи бомбардера и ловачких авиона, као и многе друге појединости посебно је узнемирио Хитлера који је наредио шефу Абвера, адмиралу Канарису да предузме потребне мере заштите, као и Химлеру да испита случај Ваухника.¹⁸³⁰

Након праћења делатности пуковника Владимира Ваухника у Берлину из Треће управе Абвера је 11. јануара 1941. године упућен циркулар свим руководећим органима Абвера о делатности југословенског војног аташеа. Према циркулару после дуготрајног

¹⁸²⁷ J. Хоптнер, *Југославија у кризи...*, 322–323.

¹⁸²⁸ V. Vauhnik, *Nevidljivi front...*, 6, 335 - 336; J. Хоптнер, *Југославија у кризи...*, 391; H. C. Deutsch, *Hitler and His Generals: The Hidden Crisis, January-June 1938*, Minneapolis, 1974, 53. О делатности Ханса Остера и завереника против Хитлера видети још: P. Hoffmann, *The History of the German Resistance, 1933–1945*, London, 1996; J. Fest, *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933–1945*, London, 1996; T. Parssinen, *The Oster Conspiracy of 1938* London, 2004; R. Moorhouse, *Killing Hitler*, London, 2006.

¹⁸²⁹ Завршни извештај пуковника Ц. С. Кларка поводом напуштања положаја британског војног изасланика у Београду: *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 819–120, 826–827.

¹⁸³⁰ V. Šelenberg, *U lavirintu špijunaže – Memoari jednog od šefova nacističke obaveštajne službe*, Beograd, 1958, 200.

праћења и провере тајне преписке југословенског војног аташеа у Берлину упућене његовој влади непобитно је утврђено да је пуковник Ваухник био уопштено веома добро обавештен о војним и војнополитичким питањима у Немачкој. Од информација које је слао око 75% њих су биле нетачне али су њих 25% биле у потпуности тачне или су садржале део истинитих података. Према садржини дела тих информација било је сасвим јасно да Ваухник располаже сарадницима који су веома добро информисани. Из формулација коришћених у његовим извештајима није се међутим могло доћи до закључка о круговима из којих потичу његови поверљиви људи или сарадници. У Ваухниковим извештајима најчешће коришћене речи као на пример „из официрских кругова“, „из немачких војних кругова“, „према подацима добијеним од једног немачког официра“, „једна добро обавештена војна личност“ и. тд. нису давале никакве индикације о круговима из којих је добијао податке. Због тога је вероватно, према мишљењу немачких контраобавештајаца, морао често опозивати своје извештаје, пошто су му из његовог Генералштаба стално скретали пажњу да буде прецизнији у свом будућем извештавању.

Закључак немачке контрашпијунаже био је по свој прилици намерно сасвим погрешан. Према Абверу III управо та последња чињеница указивала је на то да се пуковник Ваухник ослањао на типичан агентурни рад. Он је према закључцима добијао од својих поверљивих људи, међу које су спадали и југословенски конзули у Рајху, информације о запажањима из привредне сфере, до којих може доћи свако ко се иоле мало више креће по земљи. Те информације он је мудро укрштао са информацијама о постојећој политичкој ситуацији, разним гласинама и оним што је сам запазио или дознао у друштвеним круговима у којима се кретао. Те додатне информације служиле су за потврду тачности и важности његових извештаја. Ради разоткривања мреже његових доушника већ месецима су се спроводиле активности надзора његове личности, његових друштвених активности и кретања, како преко Главне службе безбедности Рајха, тако и преко за то посебно одређеног особља III одељења Абвера. Та акција праћења лица са дипломатским имунитетом ипак морала је бити скопчана са многим недостатцима који се нису могли превазићи, јер су се, као што је то био случај са пуковником Ваухником, и његов стан и његова канцеларија налазили у истом објекту. Такође, тешко је било утврдити и шта Ваухник сазна или добије приликом заједничких сусрета са војним

аташеима других земаља. У сваком случају, предузете су биле све могуће мере да се надзор над њим спроводи што је могуће темељније. Из Абвера III скретали су пажњу да је уколико то налажу политичке потребе, протеривање пуковника Ваухника било у сваком тренутку могуће. То решење би за војну обавештајну службу било прихватљиво уколико даље мере присмотре не би донеле никакав резултат или би штета за одбрану земље од његовог извештавања била толика да протеривање постане једини могући одговор. Они су ипак сматрали да би те мере требало ипак што је могуће дуже одложити јер би се изгубила прилика да се дође до доушника пуковника Ваухника.¹⁸³¹ Међу примаоцима овог извештаја налазио се и пуковник Ханс Остер, који је био Ваухников најповерљивији извор.¹⁸³² Извештај је очигледно и писан да замаже очи органима Службе безбедности пошто је главни извор информација за Ваухника био сам врх Абвера.

За разлику од војне контрашпијунаже органи РСХА нису много водили рачуна о Ваухниковом статусу. Према Валтеру Шеленбергу, он је уз Химлерово наређење да испита случај југословенског војног аташеа од Хајндриха добио одобрење да може предузети све мере које сматра потребним без тражења додатних одобрења виших власти, у шта је улазила и повреда Ваухниковог дипломатског имунитета уколико буде нашао да је та повреда потребна.¹⁸³³

Колики је био значај информација које су пласиране преко Ваухника сведочи и чињеница да су у време Априлског рата 1941. припадници пука специјалних јединица Бранденбург 800 који се налазио под руководством Абвера добили у задатак да се докопају архива југословенских тајних служби. То им је и пошло за руком па су у једној од лука на Дунаву отели од Југославена баржу са поверљивим документима, плановима фортификацијских објеката, шемама противавионских положаја, подацима о носивости мостова и т.д. Након тога адмирал Канарис се одмах 18. априла појавио у окупираном Београду.¹⁸³⁴ Након заробљавања огромних количина поверљивих докумената Југословенске војске анализе које је радио Абвер показале су да је југословенска војна

¹⁸³¹ Barch, MA, RM 11/5; Oberkommando der Kriegsmarine. Militärattachédienst, Geheime Kommandosache, Jugoslawien vom 4. März 1940 bis 10. Juni 1941; A Ausl/Abw, Abw III Nr. 1/41 g.K. III (D) – Chef- Berlin, den 11. Januar 1941. Betrifft: jugoslawischen Militärattache Vauhnik.

¹⁸³² M. Vauhnik, „Bratovljeve veze u Berlinu – admiral Kanaris i njegova okolina“ u V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 336.

¹⁸³³ V. Šelenberg, *U lavirintu špijunaže – Memoari jednog od šefova nacističke obaveštajne službe*, Beograd, 1958., 201.

¹⁸³⁴ Ю Мадер, *Абвер: щит и меч Третьего рейха*, Ростов на Дону 1999, 234.

обавештајна служба вршила шпијунажу према Немачкој у годинама пред улазак земље у рат у веома ограниченој мери. Тежиште њене обавештајне делатности ограничавало се, према извештају, на рад у неколико суседних земаља.¹⁸³⁵ Представници Абвера постарали су се да посете Ваухника и приликом његове интернације у Констанцу на Боденском језеру и Бад Шахену заједно са другим југословенским дипломатама. Он је тада по свој прилици био добро припремљен за испитивања која ће над њим спроводити Гестапо и из којих се извукао не одавши ни један свој битан извор.¹⁸³⁶

5.3. Трећи Рајх и војни пуч 27. марта 1941.

Војни пуч 27. марта био је један од најзначајнијих догађаја који су утицали на судбину Југославије и њених народа у 20. веку. Као и код свих појава сличног типа и значаја узроци су увек комплексни. На њега су утицали како унутрашњеполитички разлози тако и спољни фактори. Војска је у складу са традицијом своју улогу у југословенском друштву видела као улогу заштитника државе и круне па се у страху од угрожености једног или другог добра увек могао наћи мотив за заверу. Официрска завера са друге стране била је и начин на који је југословенска владајућа династија Карађорђевића и дошла на српски престо 1903. године. Немачка војна обавештајна служба први пут извештава о гласинама о покушају пуча крајем 1937. године у вези са самоубиством генерала Војислава Томића, команданта Београда и првог заменика кнеза намесника. Према подацима Абвера, о смрти генерала који је уживао нарочито поверење краља Александра кружиле су по Београду различите гласине. Једна верзија гласила је да је Томић убијен с леђа пошто је правовремено био откривен његов покушај припреме пуча против кнеза намесника и завођења војничке диктатуре. Друго тумачење, које се Немцима чинило мало вероватно било је да је кнез Павле убио генерала приликом једне мало жустрије свађе. Колико се могло закључити из различитих прича које су потицале из поверљивих извора, генерал Томић био је на челу групе официра Југословенске војске који су били спремни да се са оружјем у руци (војни пуч, војна диктатура) супротставе било којим махинацијама против младог краља. Немци су примећивали да је све више

¹⁸³⁵ О. Райле, *Тайная война. Секретные операции абвера на Западе и Востоке (1921-1945)*, Москва, 2002, 154.

¹⁸³⁶ V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 170 – 182.

људи из југословенских политичких кругова сматрало да кнез Павле и његова супруга Олга, чија је сестра војводиња од Кента, желе да се докопају југословенске круне и да спрече крунисање Петра II које је требало да уследи за четири године. За случају да те жеље југословенског регентског пара добију насилну форму формирана је у југословенској војсци једна група генерала са којом је генерал Томић био близак или јој се чак налазио на челу и чији циљ је био да у том одлучујућем тренутку без изузетка заштите права младог краља. Како се причало, изгледа да је тајна служба кнеза Павла ушла у траг тим припремама у армији. Кнез је потом позвао Томића на разговор. У ток тог прилично драматичног разговора кнез је генералу пружио могућност да изабере да ли ће због својих поступака против њега извршити самоубиство или ће одговарати пред војним судом где га је чекало ражаловање, губитак грађанских права као и губитак пензије и било какве потпоре за његову породицу. Брзо након тог разговора генерал Томић је починио самоубиство. Сахрањен је са свим војним почастима док је његову удовицу након неколико дана кнез примио у аудијенцију. Те приче о убиству или самоубиству генерала Томића чуле су се на више места као могуће и вероватне али је њихову тачност било изузетно тешко проверити.¹⁸³⁷ Уколико су наведене гласине биле тачне радило се очигледно о активностима припадника „Беле руке“. Поред тога како изгледа на државни удар помишљала је у то време још једна група састављена добрим делом од бивших припадника „Црне руке“. Према неким сведочењима први састанак групе „Конспирација за државни удар“ био је одржан 8. августа 1938. у кући породице Жујовић у улици Краља Милана 42. на том састанку били су присутни Слободан Јивановић, Живојин Балугџић, пуковник у пензији Антоније Антић, потпуковник у пензији Велимир Вемић, адвокат Момир Николић, доцент универзитета др Гојко В. Грђић, адвокат и књожевник Драгиша Васић, касациони судија Данило Данић, адвокат и официр у пензији Младен Жујовић, професор универзитета др Драгослав Страњакловић, доцент универзитета др Слободан Драшковић и артиљеријски поручник Станиша Н. Костић.¹⁸³⁸

Један од узрока свакако је био и хрватско-српски спор око преуређења Југославије. Наручито велико незадовољство по том питању било је у војсци. Тако је немачки војни аташе у свом извештају од 17. маја 1939. године изнео да је широка јавност била

¹⁸³⁷ Barch, MA, RM 7/2706b; Auslandstienst, Bericht Nr. 3460/37; Jugoslawien, Politisches, Belgrad, Mitte Dezember 1937; Der Fall General Tomic.

¹⁸³⁸ Б.С.Илић, *Мемоари армијског генерала 1898/1942* (приредио М. С. Бјелајац), 183 (фуснота 133).

мишљења да ће доћи до војне диктатуре коју ће завести начелник Генералштаба Симовић те да у том случају Хрвати којима су од тадашње владе нуђене велике концесије неће моћи да рачунају на референдум у Босни и Срему.¹⁸³⁹ Незадовољство српског језгра војске било је нарочито изражено након постизања споразума о бановини Хрватској и формирања Владе Цветковић-Мачек. Армијски врх није могао да опрости кнезу Павлу тај потез, јер је по мишљењу високих војних кругова које је било супротно француском и британском, тиме значајно опала и одбрамбена моћ земље.¹⁸⁴⁰ На то се надовезала и чињеница да је од избијања Другог светског рата Краљевина Југославија постала центар стране пропаганде, док је Београд био централа целокупне иностране пропаганде на Балкану. Према подацима из италијанског посланства из половине 1940. године, до којих је дошло Друго (контраобавештајно) одељење југословенског Главног генералштаба од избијања рата у пропагандном раду на територији Краљевине Југославије на првом месту су стајали Немци који су потрошили око 3.000.000 динара у те сврхе од чега је 2.000.000 утрошено на немачку мањину. После Немаца долазили су Енглези који су потрошили до тада око 2.000.000 динара на пропаганду, док су Французи дали око 1.800.000. Енглези и Французи су новац усмеравали искључиво на југословенско јавно мњење. У те суме урачунати су били само износи уплаћени у Југославији, док штампање летака, брошура у иностранству није било урачунато.¹⁸⁴¹ Очигледно је да је количина новца који су Енглези и Французи улагали у пропаганду у Југославији усмерену на припаднике југословенских народа била готово четири пута веће од немачке. Након пада Француске у јуну 1940. пропагандни рад обеју зараћених страна још се више појачао. Према процени Хјуа Далтона општи трошкови британске круне у Југославији за стварање погодне климе уочи пуча су износили више од 100.000 британских фунти¹⁸⁴² или 17.650.000 ондашњих динара што је било око девет пута више од новца који је Британија према већ поменутиим италијанским изворима уложила у пропагандне сврхе у Југославији од почетка рата до средине 1940. године.

¹⁸³⁹ Barch, MA, RM 7/2706a; Deutsche Gesandtschaft Belgrad, Der Militärattache, Belgrad, den 17. Mai 1939; Betrifft: Ereignisse in der Berichtszeit 11.5. – 15.5.1939.

¹⁸⁴⁰ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1992, 78

¹⁸⁴¹ ВА, П-17, К-21, Ф-1, р.б.24/2; Главни генералштаб, Друго обавештајно одељење, стр.пов.ђ.Об.2.бр.565 од 1940. За досије: Мађарска пропаганда.

¹⁸⁴² А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд, 2011, 242.

Погодну климу у корист британских интереса у Југословенској војсци стварао је и сам кнез Павле и поред формалног окретања Генералштаба ка Немцима у мају 1940. Тако је у исто време с тим смењен генерал Милојко Јанковић са места в.д. команданта ваздухопловства. Довођење на тај положај генерала Боривоја Мирковића у мају 1940. године британски ваздухопловни изасланик Макдоналд оценио је као промену повољну по савезнике, будући да је генерал Јанковић био склон да верује у немачко уображавање у сопствену величину и непобедивост, па је у гледању на савезничку ствар испољавао дефетизам, док су Мирковићеве симпатије оцењене као несумњиво више на страни Француске и Енглеске него што су то биле код његовог претходника.¹⁸⁴³ Када га је Макдоналд посетио 29. маја у Команди Ваздухопловства он се сада недвосмислено уверио у сву повољност промене. Пошто су остали сами у канцеларији генерал Мирковић му је изјавио да су он и југословенски народ 100% уз Француску и Велику Британију и да жели и да се нада да ће оне победити. То држање, приметио је потпуковник Макдоналд, било је уочљиво супротно од држања његовог претходника, генерала Милојка Јанковића, који му је још пре почетка немачке офанзиве у више прилика изразио своје уверење да ће Немци сигурно бити победници. На питање шта мисли о италијанском Ратном Ваздухопловству Мирковић је одговорио да је спреман попут британског ваздухопловства да с њима прихвати неједнаку опкладу од три према један и да их туче. Он је о Италијанима говорио са очигледним осећањем мржње и потцењивања, описујући их као Цигане и говорећи да их треба само жестоко напасти и они ће капитулирати. Британац се надао да ће његова метла мести тако чисто као што је најавила у првим замасима и истакао да је он велико побољшање у односу на старог команданта и за савезнике и за Југословенско Ратно Ваздухопловство.¹⁸⁴⁴ Као отворено пробританског човека потпуковник Милисав Перишић истиче и начелника Првог обавештајног одељења пуковника Жарка Поповића о чијој смо се делатности већ упознали. Пуковник Жарко Поповић са генералом Боривојем Мирковићем често је виђан како вечера у ресторану „Аеродромска касина“ са британским ваздухопловним аташеом А. Х. Мекдоналдом.¹⁸⁴⁵ Он је пробританску делатност наставио

¹⁸⁴³ PRO, FO 371/25030, R 6367/89/92; Меморандум ваздухопловног изасланика у Београду Макдоналда, Бр. Y 54/40, Београд, 21. мај 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 448 - 449.

¹⁸⁴⁴ PRO, FO 371/25030, R 6367/89/92; Прилог извештају посланика у Београду Кемпбела државном секретару лорду Халифаксу Бр. 185, Београд, 4. јун 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 467 - 468.

¹⁸⁴⁵ B. Petranović, N. Žutić, 27. mart 1941. (*tematska zbirka dokumenata*), Beograd, 1990, 81.

и у Москви о чему сведочи и чињеница да је Југословенска страна 6. априла 1941, када је потписан совјетско-југословенски споразум о пријатељству, љубазно замољена да повуче пуковника Жарка Поповића са положаја војног изасланика, будући да је по Совјетима он био превише пробритански оријентисан. У мају 1941. совјетски маршал Тимошенко, тада нар-ком (министар) одбране, отворено је оптужио југословенску дипломатску мисију у Москви као сервис британских провокатора.¹⁸⁴⁶ Након „Каирске афере“, као и Мирковић и Поповић је прешао као пуковник у британску војску.¹⁸⁴⁷ Након одласка пуковника Жарка Поповића у Москву интензивну обавештајну сарадњу са Британцима у земљи наставио је његов брат потпуковник Угљеша Поповић и његов тајни сервис. У том периоду су од Британаца добијане најчешће полуинформације о намерама Немачке према Југославији, док је толерисан рад британских агената на територији земље, и са њима вршена размена обавештајних података.¹⁸⁴⁸

Одласком Поповића у Москву, друга за Британце значајна личност, генерал Душан Симовић, чија делатност је везана за државни удар 27. марта, враћена је 13. новембра 1940. формално са места команданта 2. армијске области из Сарајева у Београд (Земун), на положај команданта југословенског Ратног Ваздухопловства.¹⁸⁴⁹ Премештај Симовића на тако значајан положај у војсци као ни било који претходни није се такође могао извршити без сагласности и коначног одобрења кнеза Павла Карађорђевића.

Идеје о завери појавиле су се у јавности поново средином 1940. године. Генерал Богољуб Илић сећао се да му је с том идејом долазио генерал Бора Мирковић око годину дана пре извршења самог удара, након чега су још неколико пута о томе разговарали.¹⁸⁵⁰ Већ крајем јула британски посланик у Београду Кемпбел обавештавао је Лондон о сазнању да у Југославији постоје елементи, нарочито у Србији који размишљају о искоришћавању незадовољства због проосовинске политике Владе за извршење државног удара и истовремено проглашавање заједничких циљева са Великом Британијом. Ти елементи тврдили су да могу да рачунају на организације кео што су *Народна одбрана*,

¹⁸⁴⁶ G. Gorodetsky, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*, Yale, 1999. 151 - 152

¹⁸⁴⁷ М. Бјелајац, „Покушај стратешког ослонаца Југославије на СССР 1939–1941“, 52

¹⁸⁴⁸ У. Поповић, *Deseti po redu...*, 58, 71–73, 125–127.

¹⁸⁴⁹ М. S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 270.

¹⁸⁵⁰ Б. С. Илић, *Мемоари армијског генерала 1898/1942* (приредио М.С. Бјелајац), Београд, 1995, 183.

Православна црква, значајни делови војске и земљорадничка партија.¹⁸⁵¹ Посланик Кемпбел сматрао је да је у том моменту и ако несуњиво пробритански, план који је био дело незадовољних српских опозиционих елемената и није имао подршку целе земље, могао довести до тога да би добили разједињену и ослабљену Југославију, која би постала лакши плен за деловање Осовине. Кемпбел је био мишљења да у погледу опасности да се план прерано активира, треба учинити све да се организаторима стави до знања да Британска влада то не одобрава.¹⁸⁵² Из Лондона је одговорено да план изгледа превремен али да би касније могао бити од прворазредне важности за британске интересе. Такође је наглашено да план не може да изискује подршку британске владе ако у себи садржи извршење било каквог насиља према кнезу намеснику.¹⁸⁵³ Ове идеје допрле су до немачког посланика крајем октобра. Он је тада обавестио Берлин о поновној појави гласина да су се међу српским генералитетом појавиле идеје о пучу ради завођења војне диктатуре, где би у случају потребе кнеза намесника заменио млади краљ. Те гласине биле су према немачком дипломати последица дубоког незадовољства тренутним положајем Југославије које је владало у војсци и српским круговима. Разлог незадовољства лежао је по њему у растућој критици према политици споразумевања са Хрватима иза које је стајао кнез намесник, а која се видела као слабљење државног јединства. Поред тога постојала је и забринутост због погоршања војнополитичке ситуације Југославије због новог курса Румуније, као и због несигурности у вези са бугарским и изнад свега италијанских претензија према Македонији. По фон Херену владало је опште мишљење да се са тим опасностима може изаћи на крај само завођењем политике чврсте руке за коју ни кнез намесник ни председник владе Цветковић нису били способни. Неким елементима у војсци чинило се да је најбољи излаз завођење војне диктатуре уз ступање на престо пре времена младог краља којем је било 18 година. Фон Херен је због тога сматрао да развој

¹⁸⁵¹ План је подразумевао задржавање постојеће династије са младим краљем, уз уклањање намесника, ако је потребно и силом, насило уклањање цара Бориса у Бугарској и закључење офанзивног и дефанзивног савеза са Југославијом као првог корака ка југословенско-бугарској федерацији, било је предвиђено да се Хрватима понуде места у влади, да Југославија нападне Албанију уз покретање револуције против Италије, доношење декларације о заједничким циљевима са Великом Британијом и покушај да се обезбеди оружана помоћ од СССР-а. У случају немачке инвазије требало је пружити максималан војни отпор и спроводити максималне саботаже.

¹⁸⁵² PRO, FO 371/25033, R 6426/415/92; Шифровани телеграм посланика у Београду Кемпбела Форин офису Бр. 482, Београд, 25. јул 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 502 - 503.

¹⁸⁵³ PRO, FO 371/25033, R 6426/415/92; Шифровани телеграм Форин офиса посланику у Београду Кемпбелу, важно, строго тајно, Бр. 383, Лондон, 3. август 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 506.

ситуације у том правцу није немогућ, нарочито у случају даљег заостравања војнополитичких затегнутости.¹⁸⁵⁴

Југословенски војни кругови највећу сарадњу са Британцима остваривали су преко Југословенског Ратног Ваздухопловства. Ту је генерал Боривоје Мирковић. одржавао добре везе са почасним ваздухопловним аташеом Велике Британије у Југославији Томом Маплбеком (Tom Maplebeck). Према интервјуу који је Маплбек дао Хедер Вилијамс 1988. године Мирковић му је предавао сажетке недељних обавештајних извештаја југословенског Главног генералштаба.¹⁸⁵⁵ Размена података вршена је посредством мајора Душана Бабића, а преко београдског трговца Живојина Крстића, који је одржавао пословне везе са Маплбеком.¹⁸⁵⁶ У децембру 1940. агенти Абвера извештавали су о томе да је југословенска влада дозволила врбовање југословенских ваздухопловаца од стране енглеског Генералног конзулата у Загребу и чак га снабдела њиховим именима и адресама.¹⁸⁵⁷ Британска агентура припремала је превентивно терен за пуч и кроз контакте са провереним људима из Југословенске војске који би могли бити од користи приликом његовог спровођења. Тако је шефу „М-одсека“ потпуковнику Угљеши Поповићу, према његовим сопственим мемоарима, могућност просавезничког државног удара у Југославији наговестио после православног Божића 1941. године представник једне „пријатељске“ тајне службе¹⁸⁵⁸ (по свој прилици британске – прим. аутора).¹⁸⁵⁹ Британци су шефу „М-одсека“ потпуковнику Угљеши Поповићу предали 25. фебруара 1941. и део нацрта немачког ратног плана против Југославије на основу кога је он оценио да је Југославија предвиђена да буде десета по реду жртва нацистичке агресије.¹⁸⁶⁰ Један од шефова „пријатељске“ тајне службе био је наиме у посети код шефа „М-одсека“ заједно са генералом Боривојем Мирковићем и председником удружења резервних официра

¹⁸⁵⁴ ADAP/D, XI-1, Die Kriegsjahre (1. September bis 13. November 1940), Bonn, 1964, 335 - 336; Der Gesandte in Belgrad an das Auswärtige Amt, Telegramm, Nr. 778 vom 25.10, Belgrad, den 25. Oktober 1940; исто и: *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 856; Dokument br. 284.

¹⁸⁵⁵ Х. Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани – Управа за специјалне операције у Југославију 1941 – 1945*, Београд, 2009, 50.

¹⁸⁵⁶ ВА, П-17, К-2, Ф-2, р.б. 1; Елаборат „27. март 1941“; цитирано према: В. Petranović, N. Žutić, *27. mart 1941. (tematska zbirka dokumenata)*, Beograd, 1990, 81–82.

¹⁸⁵⁷ Barch, MA, RW 49/424; Nest Bremen, g. 6389/40/IH an OKW, Abw I M, Berlin; Betrifft: Jugoslawien, Quelle S 2130.

¹⁸⁵⁸ У. Поповић, *Deseti po redu...*, 141–42.

¹⁸⁵⁹ *Исто*, 51–61. Поповић наводи да осим Донаванове посете није било никаквих контаката на тлу Југославије са тајном службом САД, а према истом наводу сарадња на тлу земље није постојала ни са тајном службом СССР-а, као ни значајнија сарадња са француском службом.

¹⁸⁶⁰ У. Поповић, *Deseti po redu...*, 73–79.

Владетом Богдановићем, при чему је по сопственим речима Поповић изнео насамо Мирковићу сопствену обавештајну процену о немачким агресивним намерама према Југославији, а он њему планове о државном удару.¹⁸⁶¹ Пошто су већ 1. марта 1941. немачке трупе из Румуније почеле прелазити на територију Бугарске ради извођења операција у Грчкој Краљевина Југославија нашла се окружена трупама Осовине на свим својим границама изузев оне према најјужнијем суседу, тако да се претпоставка шефа југословенског тајног сервиса чинила за неупућене потпуно логичном. Новија историографска литература пак утврдила је непобитно да у том моменту Трећи Рајх због приближавања земље Осовини није рачунао на војничко решење за потчињавање Југославије.¹⁸⁶²

Према изнетом можемо закључити да је на истом задатку спровођења државног удара у Југославији била, поред Управе за специјалне операције (SOE) чији је рад био усмерен на представнике грађанских снага, ангажована и британска војна обавештајна служба (MI 6) чија је делатност била усмерена према погодним личностима у војсци. У марту се британски ваздухопловни изасланик састао са Бором Мирковићем, двојицом штабских официра и представником генерала Душана Симовића и пробно дискутовао о могућој сарадњи са RAF-ом, циљевима бомбардовања и евакуацији југословенског ваздухопловства у одређеним околностима. Та питања он је касније продискутовао у Атини са тамошњим британским командантом ваздухопловства и представником врховног команданта ваздухопловства.¹⁸⁶³ У међувремену генерал Душан Симовић је средином марта два пута био примљен у аудијенцију код кнеза намесника. Он је тада указао кнезу Павлу да једва држи своје официре под контролом и да се може десити да у случају потписивања пакта авијатичари бомбардују прво Команду Ваздухопловства, затим Генералштаб и министарства па и Бели двор.¹⁸⁶⁴ Након тога, Макдоналд се по повратку из Атине поново видео са Мирковићем и дошао до закључка да су добри изгледи да ваздухопловство одигра улогу у британску корист, без обзира на политички исход. Послеподне 21. марта Макдоналд је требало да дискутује са штабским официром о

¹⁸⁶¹ Исто, 144–149.

¹⁸⁶² Видети: M. van Creveld, *Hitler's Strategy, the Balkan Clue*, 1973.

¹⁸⁶³ PRO, FO 371/30253, R 2935/G/2706/92; Шифровани телеграм ваздухопловног изасланика у Београду Министарству ваздухопловства Бр.У 147, Хитно, Строго тајно, Београд, 21. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 685.

¹⁸⁶⁴ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 75.

могућностима коришћења терена за атерирање у Србији за британске бомбардере у случају избијања непријатељстава.¹⁸⁶⁵

На потврду информације да ће Југославија приступити Тројном пакту из Београда је преко Каира за Лондон истог 21. марта отишао предлог посланика Кампбела да се у случају да претња прекидом дипломатских односа не буде имала утицаја на повлачење потписа са пакта искористи могућност драстичне акције. Кемпбел је обавештавао да је атмосфера у Србији таква да би се усмеравањем осећаја могла изазвати експлозија, државним ударом или побуном која би спречила или одгодила потписивање пакта или истим методама поништила потпис. Посланику је било указано на то да се побуна може изазвати само у тренутку највећег врења, то јест у тренутку потписивања или после потписивања.¹⁸⁶⁶ Након тога Ентони Идн тражио је ближа обавештења о могућностима за извођење државног удара и о личностима које би га водиле. Био је мишљења да је корисније да Југославија не дозволи Немцима пролаз преко Битоља за напад на Грчку, него да уђе у рат.¹⁸⁶⁷ У међувремену је ситуација све више кључала. Према Макдоналду гласови да предстоји потписивање Тројног пакта довели су до јачања одлучности пилота ЈРВ да радије авионима напусте земљу него да дођу под немачку контролу. Он је био мишљења да је у британском интересу да се охрабрује евакуација ваздушним путем.¹⁸⁶⁸ Идн је оценио да су после оставке тројице министара порасле шансе за државни удар и да је Енглеска спремна на ризик да убрза немачки удар радије него да Југославија постепено склизне у немачку орбиту. Овластио је Кемпбела да може самостално да одлучи о потреби хитног предузимања акције уколико не буде у могућности да га консултује.¹⁸⁶⁹ Према сведочењу министра Двора Милана Антића, тог 23. марта на вечери код кнеза намесника

¹⁸⁶⁵ PRO, FO 371/30253, R 2935/G/2706/92; Шифровани телеграм ваздухопловног изасланика у Београду Министарству ваздухопловства Бр.У 147, Хитно, Строго тајно, Београд, 21. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 685.

¹⁸⁶⁶ PRO, FO 371/30253, R 2854/G/2706/92; Шифровани телеграм амбасадора у Каиру Лампсона Форин Офису Бр. 654, Специјално (Идн), Хитно, Каиро, 21. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 681 – 682.

¹⁸⁶⁷ PRO, FO 371/23884, R 3185/409/92; Шифровани телеграм амбасадора у Каиру Лампсона Форин Офису Бр. 650, Специјално (Идн), Хитно, Строго тајно, Каиро, 21. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 683.

¹⁸⁶⁸ PRO, FO 371/30253, R 2935/2706/92; Шифровани телеграм ваздухопловног изасланика у Београду Министарству ваздухопловства Бр.У 152, Хитно, Строго тајно, Београд, 22. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 691.

¹⁸⁶⁹ PRO, FO 371/23884, R 3185/409/92; Шифровани телеграм амбасадора у Каиру Лампсона посланику у Београду Кемпбелу Бр. 674, Специјално (Идн), Хитно, Строго тајно, Каиро, 23. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 692.

Павле је обавестио Цветковића, Мачека, Цинцар Марковића, Антића и Петра Пешића о претњама које је генерал Симовић изнео на аудијенцији код њега. Александар Цинцар-Марковић тражио је да се Симовић ухапси, што је министар војни генерал Петар Пешић одибо.¹⁸⁷⁰

Према мемоарима шефа SOE Хјуа Далтона, када је Егзекутива за специјалне операције сазнала да ће Југославија потписати Тројни пакт, он је дао сигнал својим агентима у Београду „да употребе сва средства да дигну револуцију“, јер је „све у напред било добро припремљено“.¹⁸⁷¹ Идн је 24. марта овластио Кемпбела да предузме све да се промени влада укључујући и државни удар.¹⁸⁷² Кемпбел је био мишљења да би војни државни удар дао најбоље решење. Он је такође процено да се ничему не треба надати од дотадашњих челних људи војске са једним изузетком (Симовић – прим. Д.Д). Уколико се он не би придобио Кампбел је мислио да је могуће наћи једног или двојицу старијих пензионисаних генерала да воде покрет. Кемпбел је био убеђен да је за придобијање таквих старешина за ту идеју било неопходно обезбедити помоћ у војном материјалу. Јасно одређена понуда у смислу количина наоружања и времена испоруке да би имали могућност да непосредно приступе потенцијалним вођама.¹⁸⁷³ Прве демонстрације на вест да се припрема закључење пакта избиле су истог 24. марта увече.¹⁸⁷⁴

Након информација добијених прислушкивањем телефонских разговора генерала Симовића кнез је 25. марта решио да га пензионише.¹⁸⁷⁵ Сутрадан након што је Краљевина Југославија потписала приступање Тројном пакту, 26. марта 1941. године, генерал Душан Симовић је најавио Британцима да ће државни удар бити извршен у року од неколико дана. Британски посланик Кемпбел (Campbell) био је у исто време обавештен преко једног официра из Генералштаба да ће у случају успеха пуча кнез намесник бити предат

¹⁸⁷⁰ А САНУ 14387/8530. Тајна вечера код кнеза 23. марта 1941. године

¹⁸⁷¹ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, 338, према: Н. Dalton, *Fateful Years, Memoirs, 1931–1945*, стр. 373–375; Видети и: В. Petranović, N. Žutić, *27. mart 1941...*, 93.

¹⁸⁷² PRO, FO 371/23884, R 3185/409/92; Шифровани телеграм амбасадора у Каиру Лампсона Форин офису Бр.709, Специјално (Идн), најхитније, Каиро, 24. март 1941; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 698.

¹⁸⁷³ PRO, FO 371/25033, R 6426/415/92; Шифровани телеграм посланика у Београду Кемпбела Форин офису Бр. 514, специјал (Идн), Најхитније, Београд, 24. март 1940; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939 – 1941), 701 - 702.

¹⁸⁷⁴ В. Petranović, N. Žutić, *27. mart 1941...*, 261.

¹⁸⁷⁵ А САНУ 14387/8545,

Британцима.¹⁸⁷⁶ Након успеха пуча нови југословенски министар војни, генерал Богољуб Илић наредио је одмах 27. марта активирање свих трупа за затварање границе, свих јединица за осигурање унутрашњости територије, свих појачања жандармеријских јединица, свих посадних трупа и свих јединица за рушење и запречавање. Истог дана наређено је и активирање недостајућих трупа Крајинске, Топличке и Тимочке дивизије, са 31. мартom као првим даном активирања.¹⁸⁷⁷ Мере о активирању биле су донете уместо опште мобилизације. Опште активирање као вид тајне мобилизације наређено је 30. марта, с тим да први дан активирања буде 3. април.¹⁸⁷⁸

У Берлину нико није рачунао са оваквим развојем догађаја. Након церемоније у дворцу Белведере немачка дипломатија спремила се за нови тежишни задатак, посету јапанског министра спољних послова Мацуоке, што је и био рзлог због кога је фон Рибентроп пожуривао Југословене са потписом. Након потписа југословенско- немачки дипломатски односи требали су да се одвијају рутински. Мада су немачкој влади биле познате тешкоће које је имао Драгиша Цветковић и јак унутрашњи отпор против приближавања Југославије Осовини, она није озбиљно рачунала са могућношћу да Цветковићева влада одбаци споразум имајући у виду измене у Тројном пакту које су учињене само за Југославију као ни са могућношћу да државни удар непосредно предстоји. Према Клаусу Олсхаузену у немачким документима до 27. марта није било никаквих трагова о таквим размишљањима нити разрађеног плана шта радити у том случају.¹⁸⁷⁹ Немачки посланик фон Херен је известио Берлин о пучу у Београду и прокламацији краља Петра као и да су у граду велике демонстрације за краља и војску које су у истовреме биле усмерене и против .приступања Тројном пакту.¹⁸⁸⁰ Поводом ступања на престо Петра II на немачком посланству је истакнута југословенска застава као и на другим посланствима.¹⁸⁸¹ Фон Херен је извештавао Берлин да састав Владе генерала

¹⁸⁷⁶ Public Record Office, War Office 201/1575, 19–19a; *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, III (1939–1941), 711–712.

¹⁸⁷⁷ B. Petranović, N. Žutić, 27. mart 1941, 502.

¹⁸⁷⁸ B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 91.

¹⁸⁷⁹ K. Olshausen, *Zwischenspiel auf dem Balkan: die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*, Stuttgart, 1973, 50.

¹⁸⁸⁰ ADAP/D, XII-1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969, 303 – 304; Der Gesandte in Belgrad an das Azswärtige Amt, Telegramm Nr. 270 vom 27.03. Belgrad, den 27. März 1941; исто и: B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 129.

¹⁸⁸¹ AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Telegramm (G.Ch.V.) Nr. 277 vom 27.03, Belgrad, den 27. März 1941.

Симовића јамчи да ће уживати подршку и у српским круговима и да ће имати довољно снаге да одржи дотадашњи спољнополитички правац и када је непопуларан. Споразум са новом владом могао је по фон Херену створити јасну ситуацију. Личност министра спољних послова (М. Нинчић – прим.Д.Д.) и сарадња Хрвата представљали су залог да ће основна тежња политике нове владе бити избегавање сукоба са Осовином. Он је ипак нагласио да треба рачунати с тим да су српски чланови владе отворено против пакта и да ће деловати у правцу слабљења веза са Осовином.¹⁸⁸² Нешто после осам сати ујутру маса је међутим напала помоћника немачког војног изасланика капетна Мозера а био је малтретиран и од стране једног капетана ЈВ и једног жандарма, док га је из незгодне ситуације извукао потпуковник Кнежевић. Након тог догађаја уследила су одмах извињења југословенских власти о чему је фон Херен истог момента обавестио Берлин.¹⁸⁸³ Из Београда је стигла и вест од представника гестапоа Хибнера у којој је стајало да четници обележавају знаком крста станове Немаца, да је Немачки саобраћајни биро потпуно разлупан, а немачка застава спаљена и да је иста судбина задесила и италијански биро.¹⁸⁸⁴ Ваухник је из Берлина истог дана послао телеграм о томе да немачка Врховна команда тражи објашњење о политичким догађајима у Југославији.¹⁸⁸⁵ Одговор генерала Јосимовића који је у Берлин стигао наредног дана био је да су догађаји у Југославији чисто унутрашње природе и да се југословенски став према иностранству не мења. Све друго било је по њему страна пропаганда.¹⁸⁸⁶ Ваухник је тај став наредног дана изнео у Врховној команди Вермахта.¹⁸⁸⁷ Симовић је у 21. час увече 27. марта примио фон Херена у време седнице Владе извинио се због изгреда и појаснио да преврат има унутрашњеполитичке разлоге јер кнез није знао да се окружи личностима које имају углед

¹⁸⁸² B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 130.

¹⁸⁸³ AA PA, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Deutsche Gesandtschaft, Pol.2 Nr. 2, Belgrad, den 30.März 1941. Betrifft: Tätlicher Angriff auf den Hilfsoffizier des Militärattache.Мозеров извештај у српском преводу видети: B. Petranović, N. Žutić, 27. mart 1941..., 541.

¹⁸⁸⁴ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 130.

¹⁸⁸⁵ ВА, П-17, К-6, Ф-3, р.б.21. Војни изасланик у Немачкој, Пов. Бр. 263, Телеграм из Берлина бр. 11012 од 27. Марта 1941.

¹⁸⁸⁶ ВА, П-17, К-6, Ф-3, р.б.18. Главни генералштаб, Прво обавештајно одељење Пов.Ђ.Об.1.Бр.5845; шифрована депеша војном изасланик у Немачкој.

¹⁸⁸⁷ V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, 136.

у народу. Симовић је изнео да је он увек био пријатељ Немачке и да се поносио што је позбавио рајхсмаршала Геринга и генералфелдмаршала Милха.¹⁸⁸⁸

Хитлер је за вест од државном удару у Југославији сазнао око поднева и одмах реаговао бескомпромисно на догађаје у Београду. Имајући пред собом слику о противудару Енглеза и Американаца у Југославији против њеног приступања Тројном пакту и снажну опозицију у српском официрском корпусу према спољној политици коју је водила Цветковићева влада, он је интерпретирао српски војни пуч као једну „квази објаву рата“ Немачкој.¹⁸⁸⁹ Он је стога одмах заказао саветовање у Канцеларији Рајха у вези са ситуацијом у Југославији, које је одржано између 13 и 14:30 часова.¹⁸⁹⁰ На састанку са представницима Врховне команде КоВ и Ваздухопловства Хитлер је изнео тада већ познате чињенице о пучу и додао да Срби и Словенци никад нису били пријатељи Немцима. Југославија се према његовом мишљењу показала као непоуздан фактор баш у време извођења плана „Марита“ и припрема за операцију „Барбароса“. Влада у земљи по њему није била стабилна како због сталних свађа око националног питања тако и због официрске камариле која је нагињала државном удару. Земља је по Хитлеру имала само једног јаког државника, Стојадиновића, којег је кнез Павле уклонио с власти на сопствену штету. Моменат у коме се сазнало право стање у Југославији и расположење према Осовини како са политичке тако и са војне тачке гледишта био је по Хитлеру повољан. Да се пуч десио за време извођења операције „Барбароса“ то би створило много већу опасност за немачке ратне напоре. Хитлер је стога био решен, не прихватајући никакве изјаве лојалности да се што је могуће пре нападне Југославија и уништи као држава. Због тога је требало максимално убрзати спровођење плана Марита против Грчке и извршити удар из реона Софије у правцу Скопља и са што јачим снагама у правцу Ниша и Београда. Из реона Граца и Клагенфурта такође је требало нанети удар са циљем уништења Југословенске војске. Из ваздухопловства су извештавали да 8. ваздушни корпус у Бугарској под командом генерал-лајтнанта фон Рихтхофена може одмах бити уведен у борбу док би снаге 10. корпуса биле спремне за два до три дана. Хитлер је наредио да се одмах предузму све неопходне припреме и наредио да му се то вече саопште планови

¹⁸⁸⁸ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 131.

¹⁸⁸⁹ K. Olshausen, *Zwischenspiel auf dem Balkan: die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*, 51.

¹⁸⁹⁰ Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 27. март 1941. <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html/19.04.2009/>

ангажовања КоВ-а и Ваздухопловства. Тог истог дана маршал Јодл те Хитлерове идеје преточио је и директиву № 25. Операције против Југославије, према проценама могле су одложити почетак напада на СССР до највише четири недеље. Поход на Балкан могао је да почне за неколико дана.¹⁸⁹¹ У одговору на Хитлерово писмо о ситуацији у Југославији Мусолини је између осталог навео да је уверен да је до државног удара у Београду дошло у потпуном споразуму са кнезом намесником већ пре потписивања пакта.¹⁸⁹² Већ 29. марта Ваухник је јављао да је немачка штампа почела да пише о изгредима у Београду и другим местима против Немаца и немачких установа, али без икаквих коментара.¹⁸⁹³ Већ предвече стигла је вест од Ваухника да у немачкој Врховној команди влада највеће огорчење због последњих догађаја који су се доводили у вези са енглеском тајном службом. Према још не потврђеним вестима биле су пребачене две групе за бомбардовање у околину Беча а три оклопне дивизије у Јужну Мађарску.¹⁸⁹⁴ Тусен је из Београда истог дана јављао да је мобилизација спроведена у потпуности и да су војне мере појачане. Југословенски министар спољних послова Нинчић у разговору са фон Хереном објашњавао је да нова влада остаје при свим до тада преузетим уговореним обавезама укључујући и пакт од 25. марта. Пошто је Симовић дан раније покушао да заплаши италијанског посланика најавом акције у Албанији, фон Херен је изразио сумње у искреност југословенских изјава.¹⁸⁹⁵ Из Берлина је истога дана стигла инструкција немачким дипломатама да лично не узимају учешћа нити да шаљу представнике ни на какве активности које организује југословенска влада. Фон Херен је такође и лично замољен да ни он нити ко од његових заменика не иду више у Министарство иностраних послова. Једино је по питањима пасоша или осталим техничким питањима био дозвољен контакт. У случају да су Југословени желели да му

¹⁸⁹¹ ADAP/D, XII-1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969, 307 – 309; Aufzeichnung des Majors Christian (Wehrmachtführungsstab im Oberkommando der Wehrmacht), OKW/WFSt/Abt.L (LM1) Nr. 44 391/41 g. Kdos.Chefs. Geheime Kommandosache, Berlin, den 27. März 1941; Besprechung über Lage Jugoslawien; Н. фон Белов, *Я был адъютантом Гитлера*, 327 - 328.

¹⁸⁹² B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 131.

¹⁸⁹³ П-17. К- 26а, Ф – 2, р.б.36. Војни изасланик у Немачкој, Пов. Бр. 268, Телеграм из Берлина бр. 11660 од 29. марта 1941.

¹⁸⁹⁴ П-17. К- 26а, Ф – 2, р.б.35 Војни изасланик у Немачкој, Пов. Бр. 270, Телеграм из Берлина бр. 11876 од 29. марта 1941.

¹⁸⁹⁵ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, 133 - 134.

пошаљу какву усмену поруку Рибентропова инструкција била је да пошаље једног представника који би те поруке само примио али на њих неби ништа одговорио.¹⁸⁹⁶

Концентрација југословенских трупа према југу примећена је код Немаца 31. марта што је могло да се повеже са Симовићевом претњом Италојанима.¹⁸⁹⁷ Тога дана Ваухник је јављао да су са много страна стигла обавештења о укрцавању немачких трупа – првенствено планинских у области Салцбурга – Минхена – Штутгарта и о њиховом одласку на Југословенску границу. Говорило се о пет или шест дивизија. Он је потврдио и раније јављену вест о пребацивању оклопних трупа у правцу Мађарске.¹⁸⁹⁸

На тајном састанку британске војне мисије коју су сачињавали генерал Дил и шеф кабинета Ентони Идна Диксон са војним и државним представницима Југославије Симовићем, министром војним Илићем и начелником Главног генералштаба Милутином Николићем одржаном 31. марта и 1. априла није се постигло много. Енглези су тражили да Југословени одмах нападну Немце у Бугарској и Италијане у Албанији, а Југословени су почетак својих акција условљавали подршком британске морнарице на Јадрану, помоћу британске авијације и хитном пошљом наоружања и опреме. Британци су за сада били ус тању само да пружи моралну помоћ Југословенима док би сигурна материјална помоћ била обезбеђена кад за то сазру услови.¹⁸⁹⁹ Наредног дана Ваухник је јављао да немачка штампа већ два дана износи опширне извештаје о наводним злостављањима Немаца у Југославији али се још увек уздржава од коментара и претњи.¹⁹⁰⁰ Из својих обавештајних извора пуковник Ваухник је 28. марта 1941. први пут сазнао и да ће немачки напад на Југославију почети у недељу 6. априла, рано ујутру, те да ће тешко авионско бомбардовање претворити Београд у прах и пепео.¹⁹⁰¹ Ову информацију после више провера проследио је у Београд рано ујутру, 2. априла.¹⁹⁰²

¹⁸⁹⁶ АА РА, R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941; Abschrift, Berlin, den 30. März 1941, Diplomgerma Belgrad Nr. 384 Citissime.

¹⁸⁹⁷ Ф. Гальдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 31. март 1941. <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html/19.04.2009/>

¹⁸⁹⁸ П-17. К- 26а, Ф – 2, р.б.43 Војни изасланик у Немачкој, Пов. Бр. 276, Телеграм из Берлина бр. 12453 од 31. марта 1941.

¹⁸⁹⁹ Д. Лукаш, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 514.

¹⁹⁰⁰ П-17. К- 26а, Ф – 2, р.б.44 Војни изасланик у Немачкој, Пов. Бр. 277, Телеграм из Берлина бр. 140 од 1. априла 1941.

¹⁹⁰¹ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, 389.

¹⁹⁰² Исто, стр. 389–390; такође и V. Vauhnik, *Nevidljivi front...*, 137–138.

Југословени су покушали да савезника нађу и на Истоку. Идеју склапања пакта са СССР-ом покренуо је генерал Душан Симовић уз посредовање Божића Симића. Совјети у прво време нису имали поверења у Југословене и због делатности Гавриловића и Поповића сматрали су их британском испоставом, али је са пристизањем све више вести о немачким припремама за напад на СССР Стаљин променио став. Совјетски посланик Лебедев и војни аташе Сухоњин посетили су Симовића у стану у 1 час иза поноћи 1. априла и саопштили му да је Молотов прихватио предлог за склапање пакта и да треба што пре послати делегацију у Москву за закључење споразума. И ова иницијатива, међутим неће значити ништа за ојачање одбране Југославије.¹⁹⁰³

Преговори са Грцима и Британцима настављени су 3. априла у пограничном граду Кенели јужно од Битоља. Разговоре су водили генерал Вилсон испред Британаца, генерал Папагос испред Грка и заменик начелника Генералштаба генерал Милојко Јанковић испред Југословенске војске. Јанковић је том приликом имао овлашћења само да преговара о евентуалној заједничкој одбрани Солуна.¹⁹⁰⁴

Колики је био очај нових југословенских властодржаца сведочи и чињеница да је истог 3. априла ујутро председник нове југословенске владе генерал Душан Симовић замолио британског посланика у Београду Кемпбела да британске власти врате Стојадиновића барем у Атину, ако не већ и у Београд а да кнез Павле буде из Атине протеран на Пелопонез или на Крит. Симовић је том приликом изјавио да он може да им гарантује да Стојадиновић уопште није опасан човек, већ да је само спроводио политику кнеза Павла на зближавању са Немачком и Италијом и онда постао уображен. Он је по Симовићу био непопларан и није имао никаквих присталица нити утицаја, док је народ у потпуности одбацио политику коју је он спроводио. Стојадиновић је по Симовићу био знатно мање опасан него Љотић, који је имао нешто присталица. Био је хаљкав и лако га се могло контролисати. Симовић је изнео да је он Стојадиновићев пријатељ и да би преузео за то одговорност. Он није желео да од њега направи мученика. Жена му је била болесна и није могла да га прати далеко. Симовић је даље изнео да би Стојадиновић могао бити користан за контакте са Немачком.¹⁹⁰⁵

¹⁹⁰³ О томе видети више: G. Gorodetsky, *Grand Delusion: Stalin and the German Invasion of Russia*, 137 – 154; М. Бјелајац, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901 – 1999*, 203 -206.

¹⁹⁰⁴ D. Лукач, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope*, II (1937 – 1941), 514 – 515.

¹⁹⁰⁵ PRO, FO 731/30251, R 3462/477/92, према: D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, 265.

Истог дана посланик фон Херен који је стигао у Берлин, сазнавши за вест да ће Београд бити дивљачки бомбардован у свом извештају о државном удару нагласио је да се радило типичном српском војном пучу. Херен каже да нити армија као таква нити српски официрски кор нису стајали иза пуча, већ да је свега 29 завереника у највећем броју млађих ваздухопловних официра извело пуч. Мотив је по Херену био незајажљиви авантуристички дух и горућа мржња према «странцу» кнезу Павлу и «Циганину» Цветковићу који су према фантазирањима српских патриота, издали земљу у Бечу. Непријатељска пропаганда је ширила гласине, да су у Бечу потписане тајне клаузуле којима су Немачка и што је још горе, Италија понизиле Југославију. Становништво Београда по фон Херену није имало никаквог удела у пучу. Уколико се по њему у прва два дана и могло приметити неко весеља због пуча, разлог томе лежао је у радости због ступања на престо младог краља и уласка угледних српских политичара у Владу. Нереди до којих је дошло првог дана у Београду организовали су по Херену комунистички студенти и Јевреји и спровели их ван сваке сумње против воље власти и насупрот жељама широких народних маса. Он је истицао чињеницу да се нереди више нису поновили и да учесници у патриотским демонстрацијама који су првих дана стално пролазили поред немачког посланства нису ни један камен бацили у правцу прозора. Он је даље износио да га је у неколико следећих дана посетило много београдских Срба, а међу њима и српских резервних официра да искажу пуно разумевање за држање Немачке, свесни да се трагедија рата неће моћи избећи, и да су га уверавали да Немачка може рачунати на њихово пријатељство поред конфликта. Фон Херен је био још више убеђен у том тренутку да Немачка има у Београду много више пријатеља него што се то на први поглед на улицама може видети. У међувремену је по њему у Београду дошло до потпуног разочарења. Људи били спремни да се боре, али су свесни бесмислености те борбе, пошто је у маси додуше постојала мржња према Италији, али не и према Немачкој. Не узимајући у обзир ставове најокорелијих шовиниста, београдско становништво имало је по фон Херену, лепо мишљење о немачком јунаштву и правичности. Постојало је доста градова у унутрашњости српских области чије становништво у много већем проценту заражено мржњом него београдско. Имајући у виду све наведено акција кажњавања против Београда би по фон Херену и код оних кругова у Југославији који су пријатељски настројени према Немачкој наишла на неразумеваше и била схваћена као неправедна. Све

предности данас постојећег антиратног расположења међу српским сељаштвом и грађанством претвориле би се у фанатичну вољу за отпором какву су Немци упознали за време Светског рата. Такође и на Хрватски народ чија осећања заједничке припадности са Србима се не смеју потцењивати, може један такав потез схваћен као неправедан и бруталан имати негативан политички утицај. Уколико при том буду страдали и министри из реда хрватског народа или и сам вођа Хрвата др Мачек лично, политичке последице у вези са држањем Хрвата не би се могле предвидети. Да је Немачка принуђена да разјасни ситуацију у Југославији веома брзо и у потпуности схватили су по фон Херену сви у Југославији. Свуда је међутим владало убеђење да се Немачка у вођењу рат неће водити импулсима већ да ће се руководити само најнужнијим војним потребама. Немачки посланик је сапасавајући душу истицао да ће доћи до тешког губитка престижа Немачке у Југославији, кад непријатељска пропаганда буде добила могућност да доведе у сумњу витештво немачког вођења рата.¹⁹⁰⁶ Био је то последњи израз пријатељства старог аристократе и дипломате који је у Београду провео осам година свог живота и по свој прилици добро упознао и заволео српски народ.

Немци су већ 4. априла имали увид у концентрацију југословенских трупа. Подаци којима су располагали указивали су на јачање трупа на граници у односу на оне у резерви. У складу с тим било је за очекувати јачи отпор на почетку борбених дејстава али да ће након савлађивања тог отпора уследити крах Југословенске војске која није имала резерве које би даље увела у борбу.¹⁹⁰⁷ Последњи Ваухников телеграм Београду јављао је да ће око 32 немачке дивизије напасти Југославију и Грчку,¹⁹⁰⁸ док је једна од најзначајнијих информација коју је успео да проследи пуковник Франц Стропник из Букурешта била она од 5. априла 1941. у 19.10, да немачки препад на Ђердап и Сипски канал ради спречавања његовог кварења изгледа да непосредно предстоји.¹⁹⁰⁹ У зору 6. априла почео је немачки напад на Краљевину Југославију.

¹⁹⁰⁶ ADAP/D, XII-1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969, 367 – 368; Aufzeichnung des Gesandten in Belgrad, z.Z.Berlin, Berlin, den 3. April 1941; Aufzeichnung betreffend die Vorgänge in Belgrad.

¹⁹⁰⁷ Ф. Галдер, *Военный дневник*, Том 2, Москва, 1969; 4. април 1941. <http://militera.lib.ru/db/halder/index.html/19.04.2009/>

¹⁹⁰⁸ Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, 391.

¹⁹⁰⁹ М. Зећевић, *Војна дипломатија*, 182.

5.4. Априлски рат – биланс војног сукоба

Краткотрајни априлски рат који је уследио довео је до пораза Југословенске војске за свега 11 дана.¹⁹¹⁰ У оперативном смислу улазак Југославије у рат допринео је бржем поразу Грка јер су Немци користећи се југословенском територијом у Македонији успели да заобиђу добро утврђену Метаксасову линију. Употреба југословенских железница, такође је преме ван Кравелду убрзала касније извлачење немачких трупа из Грчке и Југославије и њихово пребацивање на источни фронт.¹⁹¹¹ Немци и Италијани су ипак морали поред ангажовања квислиншких формација на југословенској територији морали оставити одређени број трупа, додуше слабијег квалитета, које су да се Југославија није борила могле бити употребљене на другом месту против савезника. Последица пораза била је и та да је са сцене нестала Југословенска војска чија се јачина ценила на 32 дивизије и која је као организована војна формација слично бугарској војсци 1944 и 1945 могла одиграти значајну улогу у завршним операцијама савезника и ван граница земље. Југославија је привремено ликвидирана као држава а њена државна територија подељена између Немачке и њених савезника. На тлу Хрватске без Далмације и Босне и Херцеговине проглашена је као нова сателитска држава и Независна држава Хрватска. Део југословенске територије запоселе су Италија, Мађарска и Бугарска, Косово и Метохија и западни делови Македоније укључени су у тзв. „Велику Албанију“ под италијанском контролом, док је крња Србија остала у територијалним оквирима од Грделице до Београда.¹⁹¹² У бомбардовању Београда број цивилних жртава процењивао се на преко 2.000 док је број војних жртава на југословенској страни до данас остао непознат. Немачки губици у људству у априлском рату били су незнатни. У борбама са југословенском војском Немци су изгубили укупно 558 људи од чега је број мртвих износио 151, рањених 392 и несталих 15.¹⁹¹³ Од укупног броја од 57 официра и 1.042 немачка подофицира и војника који су погинули у току похода на Југославију и Грчку

¹⁹¹⁰ О априлском рату видети више: V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije – uzroci i posledice poraza*, I –II; *Aprilski rat*, Zbornik dokumenata, Beograd, 1987; M. van Craveld, *Hitler's Startegy 1940 - 1941: The Balkan Clue*; K. Olshausen, *Zwischenspiel auf dem Balkan: die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechenland von März bis Juli 1941*, Stuttgart, 1973;

¹⁹¹¹ M. van Craveld, *Hitler's Startegy 1940 - 1941: The Balkan Clue*; 95 – 102 , 181 – 183.

¹⁹¹² B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 111.

¹⁹¹³ J. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934–1941*, Минхен, 1964, стр. 395; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1992, 109.

југословенска војска била је одговорна за свега 15% неповратних губитака Вермахта.¹⁹¹⁴ Укупни губици италијанске војске у операцијама у Југославији вођеним од 6. до 18. априла износили су 3.334 човека. Од тог броја 302 отпада на Јулјски фронт, 32 на фронт код Задра и око 3.000 на фронт у Албанији. Од укупног броја на погинуле отпада 1/6 или око 560 људи, док се остале цифре односе на рањене и нестале. Губици мађарских снага износили су пет погинулих официра и 60 подофицира и војника и 239 рањених припадника мађарске војске.¹⁹¹⁵ У априлском рату у заробљеништво је пало укупно 6.298 југословенских официра и 337.864 подофицира и војника. Око половине од тог броја чинили су Хрвати, Македонци, Фолксдојчери и други припадници мањина који су ослобођени тако да се број југословенских ратних заробљеника који су послати за Немачку свео на око 180.000, углавном Срба и Словенаца, као и око 650 југословенских Јевреја.¹⁹¹⁶ Рачунајући и оне припаднике Југословенске војске које су заробиле италијанске формације укупан број ратних заробљеника код Осовине износио је према подацима које даје Велимир Терзић око 398.000.¹⁹¹⁷ У ратни плен пала је и најмодернија ратна техника југословенске војске као и капацитети југословенске војне индустрије. Део модерних тенкова који нису уништени у борбама у Априлском рату предат је новоформираним оружаним снагама Независне Државе Хрватске.¹⁹¹⁸ Немцима је у руке пао и највећи број најмодернијих оруђа из пет ратних пукова југословенске тешке моторизоване артиљерије.¹⁹¹⁹ Немци су на земљи заробили 201 југословенски војни ваздухоплов међу којима 17 модерних бомбардера ДО 17, четири ДО У, 11 ловаца Месершмит 109, и седам Бикера, девет британских Хоукер Фјурија, шест бомбардера Бристол Бленхајм и пет Харикена, док су остали били застарели француски, чешки и

¹⁹¹⁴ J. Wüsch, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Seewald Verlag, Stuttgart, 1969, 47.

¹⁹¹⁵ S. Loi, *Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941-1943)*, Roma, 1978, 263.

¹⁹¹⁶ R. Owerms, „Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reichs 1939 bis 1945“, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 9/2, München, 2009, 779 – 785; видети и: J. Tomašević, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1979, 78; B. Petranović, *Srbija u Drugom svjetskom ratu*, 108 – 109; Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, 312 – 313; S. Milošević, „Zarobljavanje vojnika Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu 1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Beograd, 1991, 159 – 176.

¹⁹¹⁷ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, 2, 472.

¹⁹¹⁸ Д. Денда, „Југословенски тенкисти у Априлском рату“, *Војноисторијски гласник*, 2, Београд, 2009, стр. 91.

¹⁹¹⁹ Д. Денда, „Моторизација тешке артиљерије у војсци Краљевине СХС/Југославије (1918 – 1941), *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2013, 134 – 143.

југословенски типови летелица.¹⁹²⁰ Дobar део југословенске ваздухопловне индустрије наставио је да ради за потребе немачких оружаних снага док су због учесталих диверзија све модерне машине из југословенских војних фабрика које су могле да се укључе у немачку ратну производњу већ у јулу демонтиране и пребачене на територију Рајха.¹⁹²¹ Од великог значаја за Вермахт били су и обавештајни подаци прикупљени од Југословенске војске приликом Априлског рата. Захваљујући изненадности и брзини операција као и чињеници да су се немачки обавештајни органи налазили на првој линији фронта заједно са оклопним јединицама, Немци су заробили огромну документацију Југословенске војске. Ту се нашло и доста оперативних важних докумената међу којима су се налазили детаљни планови југословенских утврђења, специјалне мапе са тачно означеним стањем путева, носивости мостова и томе слично. Сву документацију која није имала тренутну важност за извођење борбених дејстава Немци су слали у за то специјално формиран пункт у Бечу. Заробљена је толика количина документације да су Немци морали употребити неколико баржи да би све превезли Дунавом до Беча. Готово сви заробљени документи требали су по наређењу југословенских виших војних власти због степена поверљивости бити правовремено и у потпуности уништени. Према Оскару Рајлију, анализа докумената заробљених у Југославији поред осталог пружила је значајну информацију о методама рада и циљевима обавештајних и тајних служби Велике Британије, Француске и Совјетског Савеза, што је свакако било од значаја за даљи ток рата.¹⁹²² За саму Југославију и Српски народ у њој најтеже последице тек су наступиле са геноцидном политиком Независне Државе Хрватске, грађанским ратом између партизана и четника, праћеним одмаздама, огромним људским жртвама, уништењем материјалних добара и великим бројем избеглица са свих територија Југославије које су се сливале у окупурану Србију. Југославија је ипак уласком у рат, чак и превременим гарантовала себи опстанак након победе савезника и чак територијална проширења на западу која су јој обећана од стране Енглеза и Американаца.

¹⁹²⁰ Barch, MA, RL 3/1953; Luftwaffenbeute: 1941; Jugoslawien (bis 20.5.41)

¹⁹²¹ Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, 199 – 205, 345.

¹⁹²² О. Райле, *Тайная война. Секретные операции абвера на Западе и Востоке (1921-1945)*, Москва, 2002, 154 – 155.

6. ЈУГОСЛОВЕНСКА ВОЈСКА И НЕМАЧКА НАЦИОНАЛНА МАЊИНА (1933 – 1941)

6.1. Немачка национална мањина у Краљевини Југославији

Немачка национална мањина била је једна од три најбројније националне мањине у Југославији.¹⁹²³ На територији Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, према подацима пописа из 1921. године живело је 505.790 припадника немачке националне мањине, да би се у наредних десет година њихов број смањио на 499.969.¹⁹²⁴ Немци су у већем проценту насељавали територију Баната, Бачке, Барање, Срема и Славоније, те Кочевја у Словенији, док су мање немачке енклаве постојале и на територији Босне и Херцеговине у околини Бања Луке, Градишке и Костајнице. Према попису из 1921. највећи број Немаца – 328.173 живео је у Банату, Бачкој и Барањи, затим у Славонији и Срему где их је било 122.836 и у Словенији 39.631.¹⁹²⁵ Најстарија немачка енклава на југословенском простору било је Кочевје, где су грофови Ортембург населили немачке сељаке још у XIV веку. Висок проценат Немаца живео је и у појединим словеначким градовима (Цеље, Птуј, Марибор, делимично Љубљана...) који су све до 1918. године сачували немачки карактер. Немци на територији Бачке, Баната, Срема, Барање и Славоније почели су се насељавати на те просторе након Бечког рата (1683 – 1699), а нарочито интензивно за време владавине Карла VI, Марије Терезије (1740 – 1780), Јосифа II (1780 – 1790) и Леополда II (1790 – 1792). Реч је у главном о Немцима римокатоличке вероисповести пореклом из југозападних и западних делова данашње Немачке, Шлезеије, Моравске, Чешке, Алзаса, Лотарингије. За време владавине Јосифа II на територији Бачке и Војне границе

¹⁹²³ О немачкој националној мањини у Краљевини СХС/Југославији видети више: D. Biber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933 - 1941*, Ljubljana, 1966; P. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918 – 1945*, Beograd, 1991; Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918 – 1941*, II, Beograd, 1996, 8 – 55; Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, Beograd, 2005; Z. Janjetović, „Odnosi Srba i Nemaca u Vojvodini (XVII – XX vek)“, *Tokovi istorije*, 1-2, Beograd, 1996; D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, *Istorija 20. veka*, 2, Beograd, 1996; B. Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918 – 1941“, *Tokovi istorije*, 1-4, Beograd, 1999; Z. Janjetović, „O nacifikaciji vojvođanskih Švaba“, *Tokovi istorije*, 1-4, Beograd, 1999; Z. Janjetović, „Duhovni profil vojvođanskih Švaba“, *Tokovi istorije*, 1-2, Beograd, 2000.

¹⁹²⁴ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, 65.

¹⁹²⁵ P. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918 – 1945*, 12.

насељавају се и немачки протестанти из југозападне Немачке, Швајцарске, Алзаса и Лотарингије. По окупацији Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске поведена је акција за колонизацију немачких католика и на тим подручјима. Прво немачко насеље на подручју те покрајине основано је 1879. године, али је највећи број насељеника колонизован у току деведесетих година 19. века.¹⁹²⁶ У предратној Краљевини Србији почетком XX века живело је око 7.000 Немаца. У Београду је живео велики број немачких занатлија и трговаца, а од почетка деведесетих година 19. века постојале су у граду и немачка школа и црква.¹⁹²⁷ До 1931. број Немаца стално настањених у југословенској престоници попео се на 10.471.¹⁹²⁸ У верском погледу немачка национална мањина била је углавном подељена на већинске римокатолике и мањинске протестанте. Међу југословенским Немцима по попису становништва из 1931. године било је 76,7% римокатолика, 17,1% лутерана, 3,1% калвиниста, 2,0% мојсијваца и 0,6% православца.¹⁹²⁹ Једна од главних карактеристика југословенских Немаца била је неуједначено развијена национална свест. Док су Немци на територији Словеније били изузетно национално свесни, дотле су Немци са територије Војводине који су иначе чинили апсолутну већину међу овом мањинском популацијом у Краљевини СХС/Југославији и поред дуге изложености мађаризацији имали изузетан осећај лојалности према држави Светог Стефана и мађарску државотворну свест, нарочито они католичког вероисповедања. Недостатак етничке везе са земљом матицом и традиционална политичка неактивност и помирљивост су свакако утицали на то да први захтев њиховог Националног већа с краја 1918. године буде очување интегритета Угарске по сваку цену.¹⁹³⁰ Однос југословенских власти према припадницима немачке мањине био је двојак. У Војводини, где су Немци, слично као и Срби, под мађарском управом били у подређеном положају, власти су благонаклоним ставом настојале да их придобију за нову државу и на тај начин се успешније супротставе мађарској иреденти.¹⁹³¹ Нова држава је у Војводини у почетку

¹⁹²⁶ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, 31 - 61.

¹⁹²⁷ Д. Н. Вергун, „Drang nach Osten (навала на исток) – Немачка освајања и претебсије и словенским земљама и Блиском истоку у цифрама и фактима“ (превео В. М. Радовановић), *Ратник*, III, Београд, 1907, 310.

¹⁹²⁸ D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, 76, напомена 2.

¹⁹²⁹ Z. Janjetović, „Duhovni profil vojvođanskih Švaba“, 64.

¹⁹³⁰ Z. Janjetović, „Odnosi Srba i Nemaca u Vojvodini (XVII – XX vek)“, 61.

¹⁹³¹ P. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918 – 1945*, 12 -13.

увела немачке школе уместо бивших мађарских да би придобила Швабе за новостворену Краљевину и да би на тај начин угушила жал за Угарском.¹⁹³² Немачки школски систем који у Угарској уопште није постојао изграђиван је у дужем временском периоду, а први званичан акт с тим у вези представљала је Уредба министра просвете из 1922. према којој се немачки разреди оснивају у местима са најмање 30 ученика немачке народности. У немачким школама целокупна настава била је на немачком језику, једино је у петом и шестом разреду историја и географија предавана на „државном“ језику. Влада је такође дозволила отварање немачке учитељске школе, у којој су предавали наставници из Немачке.¹⁹³³ Према подацима из 1932. године у 203 немачке школе са 790 одељења било је 41.069 ученика или 78% од укупног броја немачке школске омладине. У свим овим школама предавало је те године 726 наставника.¹⁹³⁴ Мада немачко школство није било разгранато, оно је у поређењу са стањем код других мањина остварило видан напредак. Тако је у Дунавској бановини било 591 одељење основне школе са немачким наставним језиком наспрам 457 са мађарским и 32 немачка наспрам 27 мађарских забавишта иако је Мађара на тој територији било око 30% више од Немаца. Према подацима из 1933. у Југославији је било свега 560 академски образованих Немаца. Од тога броја радно способних је било 34 теолога, 87 правника, 49 филозофа, 26 фармацеута, 147 лекара, 11 агронома, 24 ветеринара, 55 оних који су завршили техничке факултете, 23 са високом трговачком или пољопривредном и 98 са средњом стручном школом. У лето 1940. констатовано је да је процента образованих људи код немачке мањине (0,07%) био нижи од државног просека (0,1%).¹⁹³⁵ До 1938/1939. број немачких школа повећао ало се број ученика смањио тако да је према подацима које даје Љубодраг Димић тада у Краљевини Југославији била укупно 236 школа у којима је наставни језик био немачки од чега 21 основна школа са чисто немачким наставним језиком. Број немачких одељења је износио 740 са 38.463 ученика у њима, док је поред тога још 10.015 немачких ђака похађало школу на државном језику, пошто нису били испуњени услови за отварање посебних одељења према Закону о народним школама. Већ у току школске 1939/40 број школа са наставним

¹⁹³² Z. Janjetović, „Odnosi Srba i Nemaca u Vojvodini (XVII – XX vek)“, 62.

¹⁹³³ Школа је 1931. отворена у Великом Бечкерек (данас Зрењанин), а 1933. премештена у Врбас.

¹⁹³⁴ P. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918 – 1945*, 15 - 16.

¹⁹³⁵ B. Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918 – 1941“, 231.

немачким језиком попео се на 244 од чека са чисто немачким наставним језиком 23, али се број укупно обухваћених ђака на школовању нешто смањило и износио 38.261.¹⁹³⁶

У Словенији, где су Немци били господарећа нација и носиоци германизације, одмах по уласку ове покрајине у састав Краљевине СХС дошло је до распуштања немачких друштава, до конфискације имовине и предаје инвентара сличним словеначким организацијама. У друштвеним и сталешким организацијама у којима су Немци држали управу постављени су комесари.¹⁹³⁷ У погледу школства ситуација је овде била далеко тежа него у Војводини. Народна влада Словеније је већ 16. новембра 1918. завела словеначки као једини наставни језик, док је само за разреде у којима је било бар 40 „правих“ Немаца предвиђана настава на немачком. С тим у вези извршена је и анализа презимена, док су немачки учитељи отпуштени и највећим делом су емигрирали за Аустрију.¹⁹³⁸

Када је социјална структура немачког становништва у питању, највећи део Немаца који су живели у Словенији чинили су градско становништво углавном у Марибору, Птују, Цељу и Љубљани, док је сеоско становништво било сконцентрисано углавном у енклави Кочевје и појединим пограничним местима у Доњој Штајерској. У Бачкој и Банату 84% немачког становништва живело је на селу, а само 16% у градовима. Од тог броја 65% сеоског и 30% градског становништва бавило се земљорадњом. У Срему је 47% Немаца становало у градовима али су такође у највећем броју живели од пољопривреде. У Бачкој, Банату и Барањи, Немци који су чинили око 26% становништва поседовали су 31,2% обрадивог земљишта и учествовали са 46,7% у индустријској, 40% у занатској производњи, поседовали су 30,8% банкарског капитала и остваривали 55% укупног националног дохотка на тим просторима. Доминирали су у млинској, цигларској и кудељарској индустрији, у којима су држали 30% односно 90% производње. Поред пољопривреде главна привредна грана међу војвођанским Немцима било је занатство којим се бавило 26,7% њих. Дobar део њих били су сеоске занатлије које су радиле без и једног шегрта или калфе и уз то се бавиле и пољопривредом. Материјално стање немачког живља било је боље него код осталих народа са којима су живели, али је и међу њима само мали број поседовао довољно земље да би могли прехранити породицу. Тако је

¹⁹³⁶ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918 – 1941*, II, 53.

¹⁹³⁷ Р. Каџавенда, *Nemci u Jugoslaviji 1918 – 1945*, 13.

¹⁹³⁸ Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, 230 – 231.

36,6% Немаца у Војводини имало поседе величине од 5 до 10 јутара (јутро – 57,55 ари – прим Д.Д), 32,3% њих од 10 до 20 јутара, 25,4% од 20 до 50 јутара, 4,9% од 50 до 100 јутара и свега 0,8% преко 100 јутара.¹⁹³⁹ Међу Немцима је изузетно добро било развијено задругарство. Немачки задружни савез се 1933. састојао од 318 задруга, од којих су пет задружних централа чиниле окосницу задружног савеза. Најстарија од њих била је „Аграриа“ основана 1922. године.¹⁹⁴⁰

И поред знатно бољег положаја у односу на Немце у Словенији добар део војвођанских Немаца, нарочито оних старије генерације остао је привржен Мађарској и касније и тиме је долазио у сукоб са органима власти југословенске државе. Чак и после вишегодишњег рада културног удружења Културбунда¹⁹⁴¹ и живота у Југославији многе Швабе су још увек биле национално неосвешћене. Неповеће представника власти југословенске државе према немачком становништву римокатоличке вероисповести трајаће веома дуго. Тако је приликом прославе двестоте годишњице од оснивања немачке општине Бачко Ново Село коју су насељавали римокатолици представник општинске управе изнео став да поједине представнике ове општине који су изразили жељу да оду у аудијенцију код југословенског краља, да би га позвали да присуствује прослави, не треба примити „јер ти људе ни у ком случају нису поуздани, напротив они су велики мађарони и ако су Немци“. Прослава је требала да се одржи 8. и 9. септембра 1934. године.¹⁹⁴² После двадесет година живота у Југославији, војвођански Немци су се ипак на извешан начин поделили на старију генерацију која је остала мађарофилска, и на млађу, национално свеснију, која није хтела да има ништа са Мађарском. Ово ново поколење сматрало је да је нова југословенска држава, уз све своје мане спасла Немце од етничке смрти, будући да је мађаризација у претходном периоду, уз десетине хиљада однарођених лишила Швабе и готово целе националне интелигенције. Парадокслано је да су симпатије за Мађарску биле најјача брана ширењу национал-социјализма тридесетих година. Отпор који је нацизму пружала Римокатоличка црква био је у знатној мери офарбан мађарским бојама. Што се

¹⁹³⁹ *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf, 1961, 15E

¹⁹⁴⁰ B. Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918 – 1941“, 226 – 227.

¹⁹⁴¹ Културбунд (Schwabisch-Deutsch Kulturbund) је основан 1920. године као културна установа, али је током свог рада, посебно тридесетих година, све више добијао одлике политичке организације и оруђа нацификације у другој половини тридесетих година.

¹⁹⁴² АЈ, 74-196-521. Из Министарства унутрашњих послова, акт Краљевске банске управе у Новом Саду Стр.Пов.Бр.40 од 18. августа 1934. године.

пак национално свесних тиче, они су били склонији да прихвате национал-социјализам, не толико из идеолошког убеђења, колико из потребе да се у борби за националну афирмацију нађе ослонац у матичној држави, која је уз то задивила свет својим брзим економским, војним и политичким успоном под влашћу Хитлера.¹⁹⁴³ Највећи број ових национално свесних долазио је из редова припадника Евангеличке цркве. За разлику од Римокатоличке, Евангеличка црква је имала национални карактер. Захваљујући томе што нису припадали универзалној Католичкој цркви, протестантске Швабе су могли боље да сачувају свој национални идентитет те су себе сматрали бољим Немцима од својих католичких сународника који су често били под мађарским или хрватским утицајем. То је разлог што се нацизам прво шири међу национално свесним протестантима. Националсоцијалистичке идеје почела је да шири и протестантска црквена штампа у Југославији будући да је и Евангеличка црква у Немачкој подржавала Хитлеров режим.¹⁹⁴⁴ За разлику од католичког свештенства, протестантско свештенство се и пре Првог светског рата образовало у немачким високим школама и показивало већи спремност да се посвети националном деловању. Немачка евангелистичка црква је према Хитлеру заузела афирмативан став, док је њен бискуп Филип Попс почетком 1934. био у службеној посети код Хитлера.¹⁹⁴⁵ Протестантске заједнице у Југославији почела је да користи и званична пропаганда Трећег Рајха у Краљевини са циљем истицања пријатељства између Југословена и Немаца и државотворности и лојалности немачке националне мањине југословенској држави. За такве манифестације коришћена је свака прилика. Тако је на прослави стопедесете годишњице од насељавања Немаца протестаната из Алзаса и Виртемберга, која је одржана 2. августа 1936. у селу Секић у Бачкој, као представник југословенског двора, по позиву, присуствовао пешадијски бригадни генерал Милан В. Николић. Цела прослава протекла је у про-југословенском и патриотском тону. Евангелички бискуп др Филип Попс, по завршеној служби Божијој одржао је предавање о краљу Александру I, истичући његову благонаклоност за немачку мањину, а особито за Немце евангелистичке вероисповести, којима је увек указивана посебна пажња. Упоређујући стање права Немаца у Краљевини Југославији и другим земљама Попс је констатовао да су њихове прилике ту најбоље и да већу слободу не би уживали ни у самој

¹⁹⁴³ Z. Janjetović, „Duhovni profil vojvođanskih Švaba“, 61 - 62.

¹⁹⁴⁴ Исто, 64.

¹⁹⁴⁵ B. Bešlin, „Nemci u Vojvodini 1918 – 1941“, 225.

Немачкој. Стога је апеловао на њихову оданост према краљу и држави. Прослава је била праћена читањем поздравних телеграма и скандирањем краљу Петру II и председнику владе и интонирањем југословенске државне химне. Приметно је било да су манифестацији присуствовали и представници немачког посланства, једна група Немаца из Сарбрикена (њих 18) са територије Трећег Рајха, као и групе локалних Немаца из околних села (Богојево, Буљкес, Српски Милетић, Шове, Бач, Бачко Добро Поље). Сви ти Немци окупљени на прослави најавили су да ће наредног дана отпутовати на Опленац да положи венац на гроб краља Александра I.¹⁹⁴⁶ Сличне манифестације у истом тону организоване су и наредне године. Оно што је карактеристично за свечаност у Бачком Јарку одржану 14. августа наредне 1937. године, поред одушевљених клицања династији и држави јесте повећан број присутних Немаца из Рајха (око 200 у односу на 18 у Секићу) као и немачког војног изасланика, пуковника фон Фабера ди Фора. Као изасланик југословенског краља прослави је овога пута присуствовао пешадијски пуковник Душан М. Петровић, а од осталих представника југословенских власти изасланик бана Дунавске бановине и изасланик начелника среза.¹⁹⁴⁷ Ове прославе искоришћене су и за пропагирање повезаности Немаца из Југославије и Рајха. Тако су поједини говорници истицали да потомци првобитних досељеника свим срцем желе да одрже „народну заједницу“ са немачком Рајхом. Делегација Немаца из Сара, која је присуствовала прославама примљена је са највећим одушевљењем.¹⁹⁴⁸

Нацистичке идеје први су у већој мери прихватили Немци у Словенији због близине Аустрије преко које је тај поглед на свет и продирао у најсеверније делове Југославије.¹⁹⁴⁹ Процес нацификације у Војводини текао је пак доста спорије, пре свега због отпора католичке цркве и старије генерације која је имала руководећу улогу у Немачко-швабском просветном савезу (Културбунд) који је био и кровна организација југословенских Немаца. Главни носилац националсоцијалистичких идеја био је тамо др Јаков Авендар, лекар из Панчева који је почео да делује у том смислу од 1933. године. Након неуспеха у покушају преузимању Културбунда он је 1935. покренуо лист

¹⁹⁴⁶ АЈ, 74 – 196 – 527; Извештај генерала Милана В. Николића команданту Потиске дивизијске области од 3. августа 1936. године.

¹⁹⁴⁷ АЈ, 74 – 196 – 542; Извештај пуковника Душана Т. Пешића команданту 7. пешадијског пука „Краља Петра“ од 16. августа 1937. године.

¹⁹⁴⁸ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, II (1930 – 1938), 439.

¹⁹⁴⁹ О томе видети: D. Biber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933 - 1941*, Ljubljana, 1966, 93 – 127.

„Фолксруф“ под нацистичким геслом „част, крв и земља“, али није имао већег утицаја на шире масе југословенских Немаца, тако да је његов покрет тзв. „Обновитеља“ остао углавном омладински. Тек након аншлуса и судетских успеха Рајха заталасале су се немачке масе у Југославији и почеле се приближавати Авендару који је сада истакао гесло „јединственог немачког фронта у Југославији“. Установљен је и „Суд части“ Немаца у иностранству са циљем утврђивања ко је достојан да уђе у тај фронт. Покрет је тражио политичко уједињење свих Немаца у Југославији, истицао нацистички поглед на свет тражећи спремност на сваку па и животну жртву за немачки народ. Обновитељи су се стриктно држали Хитлерових теза које су подразумевале постојање хијерархија : народ – част – крв – земља, борбених организација: дружине (камерадшафтен), које су се заклињале својим вођама, над њима је стајао округ (крајс), затим жупа (гау) и на врху покрајина (ланд) чији је вођа био Авендар. Покрет „Обновитеља“ убацивао је обилату литературу из Рајха која је славила начело вође (фирерпринцип) потпуно опречно начелима демократије и монархије на којима је почивала Краљевина Југославија. Према запажањима среског начелника у Сомбору у чијем су срезу Немци били готово половина становништва (47%) покрет је истицао љубав према Југославији коју су његови припадници називали отаџбином (фатерланд), док су Немачку називали мајком-земљом (мутерланд). И поред тога читава немачка омладина у Југославији била је фанатизована за идеју велке Немачке, пошто је цео тај пропагандни материјал стављао народ изнад државе под геслом: „Часно је издати државу ако се тиме служи народу“. Примећено је и да се у пропагандној литератури многи југословенски градови (као на пример Земун) представљају као немачки док се као немачке области приказују Јужна Штајерска или Јадранско Приморје. Авендар је захтевао измену устава ради установљавања немачке народносне групе са јасним правима док је „Суд части“ радио мимо постојећих југословенских закона. Програм „Обновитеља“ тражио је и успостављање народног већа по начелу вође, па је збир свих тих захтева из програма оцењиван као жеља да се направи држава у држави.¹⁹⁵⁰ До дефинитивне победе такозваних „обновитеља“, односно радикалних елемената дошло је тек средином 1939. године, након чега и ова организација почиње да се устројава по нацистичком принципу субординације Тиме је био створен

¹⁹⁵⁰ АЈ, 334 – 16 – 135; III 2, Политички отсек (из Пов. Бр. 21571 Н-28 Мин.унутрашњих послова од 7. октобра), Београд, 18. октобар 1938.

основни предуслов за јачу и свеобухватнију идеолошку индоктринацију и међу југословенским Немцима који су живели ван Словеније.¹⁹⁵¹ Како закључује Љубодраг Димић, целокупна делатност Културбунда већ током 1939 – 1941. године била је неприкривено националсоцијалистичка, па су немачки државни празници и празници националсоцијалистичке партије прослављани у оквиру Културбунда, културних друштава и немачких школа.¹⁹⁵²

6.2 Припадници немачке националне мањине као активне и резервне старешине југословенске војске

Према подацима из 1938. године у Војсци Краљевине Југославије било је 476 активних и 2.786 резервних официра из редова припадника несловенских националних мањина. Од тог броја 13 активних и 701 резервни официр били су припадници немачке националне мањине.¹⁹⁵³ У Ваздухопловству као елитном роду војске служио је само један активни подофицир (од 872) немачке националности и свега 10 (од 719) резервних официра.¹⁹⁵⁴ По подацима из 1939. године укупан број резервних официра из редова мањина смањен је на 2.626, али је број Немаца међу њима повећан на 715. Поред тога у резерви је било и 50 резервних војних чиновника исте националности.¹⁹⁵⁵ Они су чинили 0,0015% од свих активних и 0,018% свих резервних официра југословенске краљевске војске што је било вишеструко мање од њихове заступљености у укупном становништву Краљевине Југославије а наручито међу образованим делом становништва. Ипак од укупног броја резервних официра припадника несловенских мањина из 1939. године, Немци су чинили 27,22% што је отприлике и одговарало процентуалној заступљености Немаца међу југословенским мањинским становништвом. Из тога можемо закључити да се према Немцима до 1939. године ипак гајило извесно веће поверење него према

¹⁹⁵¹ Z. Janjetović, „O nacifikaciji vojvođanskih Švaba“, 249.

¹⁹⁵² Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918 – 1941*, II, 50.

¹⁹⁵³ D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, 83. исто и :М. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, 38.

¹⁹⁵⁴ ВА, П-17, К-20, Ф-1, р.б.3/2; Штаб Ваздухопловства војске године. - Организационом одељењу Главног Генералштаба, Стр.Пов.В.Ђ. Бр.72 од 30. јануара 1939.

¹⁹⁵⁵ ВА, П-17, К-135, Ф-3, р.б.47; Стр.Пов.Ђ. Ор.Бр.4866 од 16. октобра 1939. године. Организационо одељење Главног Генералштаба – министру Војске и Морнарице. Укупан број резервних официра југословенске војске износио је 39.788, тако да су мањине чиниле свега 6% њиховог састава.

Албанцима (свега три резервна официра) или Мађарима (322) којих је процентуално било приближно колико и Немаца.¹⁹⁵⁶ Ове податке можемо тумачити и кроз чињеницу да је за унапређење у чин резервног официра, поред одговарајуће стручне спреме било потребно и положити захтеван испит као и добро познавати државни језик (српско-хрватски или словеначки). Томе треба додати и чињеницу да припадници мањина, бивши аустро-угарски резервни официри због могућности оптирања нису примани за резервне официре у југословенској војсци на почетку њеног живота од 1918 – 1921. године. Ипак, међу припадницима немачке националне мањине налазио се и један активни генерал југословенске војске. Реч је о Игњату Кирхнеру (1887 – 1944), инжињеријско-техничком бригадном генералу, родом из Руме, који је као аустро-угарски потпоручник 1914. као добровољац ступио у српску војску у којој се истакао као командант Сремског добровољачког одреда у одбрани Београда 1915. године. Након рата Кирхнер се налазио на многим значајним дужностима у југословенској војсци. Између осталог био је в.д. управника Инжењеријско техничког завода (1930 – 1934), референт за инжењеријско-техничке послове Војнотехничке инспекције, а од 1938. па до пензионисања управник Инжењеријско-техничког завода у Чачку. У чин бригадног генерала унапређен је 1. априла 1939. године, да би по сопственој молби био пензионисан и преведен у резерву 28.09.1940. године. Био је и председник Удружења бранилаца Београда.¹⁹⁵⁷ Поред Кирхнера у југословенској Краљевској Морнарици било је доста официра немачке националности или понемчених Југословена какви су на пример били официри са презименима Грунд, Вутсцхер, Салцхер, Хомајер, Кубин, Рајхенберг, Атес, Зангел, Улих, Валушниц, Роси-Сабатини, Милинковић, Васић и други.¹⁹⁵⁸ И на челу Краљевске Морнарице налазио се од 1929. до 1932. године Немац по пореклу, адмирал Виктор Викехаузер.¹⁹⁵⁹ Већи број официра немачког (аустријског) порекла у Морнарици могао се приписати пре свега кадровским потребама новостворене државе и њене војске. Према свему изнесеном, број припадника немачке националне мањине међу активним и

¹⁹⁵⁶ Исто. Према истим подацима од 1. јануара 1939. године, преко 60% или 1.559 резервних официра из редова мањина чинили су Јевреји. Њихов проценат међу резервним војним чиновницима из редова несловенских мањина био је још и већи (267 од 336).

¹⁹⁵⁷ Након немачке окупације генерал Кирхнер одбио је да сарађује у окупационој управи. Погинуо је у савезничком бомбардовању Београда 18. маја 1944. године. (Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 180.).

¹⁹⁵⁸ ВА, П -17, К- 46, Ф – 1, р.б. 1; *Стање у нашој Морнарици*.

¹⁹⁵⁹ Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, 306 - 307.

резервним официрима југословенске војске пред сам рат био је изузетно мали. Пошто се радило о лицима углавном у нижим чиновима (нарочито када се радило о резервним официрима) који су у најбољем случају могли командовати само нижим основним тактичким јединицама (вод и чета), чак и у случају да су били непријатељски расположени према југословенској војсци они нису могли много утицати на њену борбену готовост.

6.3. Политика југословенских војних власти према припадницима немачке националне мањине

Према одредбама закона о устројству Војске и Морнарице из 1923. године који је представљао прво законско решење уређења ових институција у Краљевини СХС/Југославији било је регулисано да је обавеза служења у војсци општа и да је сваки држављанин Краљевине имао право и дужност да у њој служи.¹⁹⁶⁰ Самим тим обавези служења у војсци, односно у њеном активном (од 21. до 40. године) и резервном саставу (од 40. до 50. године) подлежали су и сви припадници националних мањина које су живеле на територији Краљевине СХС/Југославије, укључујући и Немце. Према резултатима пописа становништва из 1931. године припадници немачке мањине чинили су 3.5% становништва Краљевине па је њихова заступљеност и међу војним обвезницима била отприлике толика.¹⁹⁶¹ Њихова искуства са редовног отслужења војног рока или учешћа на вишедневним војним вежбама, нису се много разликовала од искустава других припадника националних мањина обухваћених општом војном обавезом. Проблеми на које су могли наићи могли су се односити на непознавање или недовољно познавање државног језика, сусретање са културолошким разликама и подозрењем према њима од стране појединих припадника југословенских народа. Како се Краљевина Југославија није до 1938. године граничила са Немачком подозрење према припадницима немачке националне мањине, са изузетком оних у Словенији, било је мање него према припадницима албанске или мађарске мањине, док су Немци сматрани једном од најлојалнијих групација мањинског становништва Краљевине Југославије.

¹⁹⁶⁰ Закон о устројству Војске и Морнарице, Штампарска радионица Министарства Војске и Морнарице, Београд, 1923, 3 – 5.

¹⁹⁶¹ О броју припадника немачке националне мањине у укупном броју становништва Краљевине СХС/Југославије видети: Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, 65.

У југословенском војном врху према припадницима несловенских националних мањина па самим тим и немачке, почело је да расте изузетно неповерење након аншлуса и судетске кризе 1938. године. До првих већих тензија дошло је након аншлуса. Према извештајима немачког војног изасланика након аншлуса нерасположење становништва граничних области према Мађарској као и према Немачкој било је у порасту. По местима у околини Марибора и Новог Врбаса у којима се највише осећала напетост била је размештена војска.¹⁹⁶² Одмах након аншлуса у Љубљани су биле организоване и антинемачке демонстрације у којима је највише учествовала омладина учлањена у разне организације.¹⁹⁶³ Последица аншлуса била је и та да се примећивао и веома самопоуздан тон у штампи немачке националне мањине у Југославији. Према мишљењу немачког војног аташеа развој ситуације у вези стим, нарочито у Банату и у Марибору који је означен као немачки град, морао се пажљиво пратити.¹⁹⁶⁴ Након аншлуса словеначки Немци као и немачки држављани који су живели у Словенији су непрестано и јавно ширили гласине да ће немачка веома брзо себи присајединити и Словенију.¹⁹⁶⁵ Милан Стојадиновић као председник југословенске владе био је због тога принуђен да својим потчињеним органима, а посебно бану Дунавске бановине препоручи примену репресивних мера против „турбулентних пронацистичких елемената у држави“ јер су Фолксдојчери отпочели агитацију да се немачка национална група у Југославији угледа на Судетске Немце у Чехословачкој.¹⁹⁶⁶ Убрзо је уследила и реакција државних органа. У Словенији, је министар унутрашњих послова Корошец забранио тамошњим Немцима јавно окуљање и употребу немачког поздрава са испруженом руком. Корошец се залагао и за забрану доласка немачким туристима.¹⁹⁶⁷ У вези с тим мерама средином јуна 1938. године стигао је у Берлин министру иностраних послова фон Рибентропу извештај гаулајтера Штајерске о тешком стању немачке националне мањине у Југославији. Према том извештају док су се Срби и Хрвати према домаћим Немцима понашали добро, у

¹⁹⁶² Barch, MA RH 2/2922 Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Tippelskirch, Belgrad, den 23. März 1938.

¹⁹⁶³ D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933 - 1941*, 135.

¹⁹⁶⁴ Barch, MA RH 2/2922 Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Tippelskirch, Belgrad, den 30. März 1938.

¹⁹⁶⁵ D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933 - 1941*, 140.

¹⁹⁶⁶ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, 1, 192.

¹⁹⁶⁷ Barch, MA RH 2/2922, Deutsche Gesandtschaft, Der Militär- und Luftattache an Herrn von Tippelskirch, Belgrad, den 5. Mai 1938.

Словенији се ширио страх да ће Немачка напасти па је због тога покренута права кампања против Немаца и немачке мањине у Доњој Штајерској и Кочевју. Ову психозу даље је потпиривало и понашање локалних Немаца који су одушевљено веровали да ће се убрзо присајединити Рајху. У тој антинемачкој кампањи су иступали заједно и комунисти и клерикалци. У оквиру Корошчевих мера било је протерано из Марибора и Дравске бановине неких 20 немачких држављана од којих су неки живели на тим просторима још од детињства. Од маја месеца 1938. било је онемогућено деци немачких држављана да похађају мањинске школе. Они су могли само ићи у државне школе на словеначком језику. На тај начин је дошло у питање одржање мањинских разреда због недовољног броја деце. Овом мером било је погођено 42 деце немачких грађана. Била је забрањена и употреба „немачког поздрава“ немачким држављанима која се кажњавала са 500 динара глобе. Уз учешће државних органа скидане су заставице и амблеми са немачких аутомобила и мотоцикала. Приликом пограничне контроле били су одузимани немачки часописи и Хитлерове слике (које су у Словенији иначе биле дозвољене) а затим цепани и гужвани. Било је укинато и право двовласника да могу слободно прелазити границу и обрађивати своју земљу. Због тога су двовласници били принуђени да продају своја имања са југословенске стране границе. Међутим, према словеначком дискриминаторном закону ни једаном Немцу није било дозвољено да купи ту земљу, тако да је сва земља прелазила у руке Словенаца.¹⁹⁶⁸ Кад је реч о положају Немаца у Доњој Штајерској у извештају се износи да их је било око 33.000 као и 13.000 у Кочевју. Немачки разреди постојали су само у три насеља у Доњој Штајерској док су нови били отворени у Кочевју. Према овом извештају Немци у Словенији нису имали никаквих политичких права, нити су имали могућност за културно уздизање. Све организације Културбунда осим једне биле су распуштене, биле су забрањене готово све културне манифестације и нису постојале могућности за формирање омладинских организација (Хитлерјугенд – прим. Д.Д). Локалним Немцима такође није било дозвољено да путују у Грац за време Хитлерове посете том граду. Од 25. маја било је забрањено свим Немцима да путују на територију Рајха и из пословних или здравствених разлога. Неким од Немаца су одузимани важећи

¹⁹⁶⁸ Реч је о уредби из 1938. која је практично онемогућила пренос власништва над некретнинама у северном граничном појасу од 50 km на припаднике националних мањина. О томе видети опширније: Н. Гаћеша, „Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини 1919 – 1941“ у: Никола Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*, Нови Сад, 1995, 286 – 308.

пасоши под претњом високих казни. Била им је забрањена и куповина земље тамошњим законским решењима док је спровођен бојкот Немаца, нарочито у Птују. Примећивани су и комунистички изливи мржње и напади руље на Немце. Биле су учестале и преметачине станова, хапшења и кажњавања што је погађало нарочито омладинце за које се сумњало да припадају националсоцијалистичком покрету. Одузимани су и најбезазленији стари часописи са Хитлеровом сликом, што је све указивало, према извештају, на брутално понашање званичних власти. У осталим деловима Краљевине, Немци су се трудили да иступају уједињени. Видевши у томе покушај опонашања Хенлајновог примера из Чешке бан Дунавске бановине Рајић спровео је против њих оштре мере у које је спадало и хапшење око 200 локалних Немаца, од којих су неки и тешко малтретирани. До средине јуна сви они били су пуштени на слободу.¹⁹⁶⁹

До новог заоштравања нарочито на територији Дравске бановине дошло је након Минхенског споразума. Према немачким извештајима Фолксдојчери на територији те бановине били су изложени последњих месеци 1938. године у више наврата нападима који нису престајали. Извештај за то стање окривљује словеначку интелигенцију која се по мржњи према Немцима могла поредити само са Чесима, док је већина становништва (сељаци, занатлије и радници) била аполитична и опредељивала се за ону државу у којој ће им по њиховом мишљењу бити боље. Они су били пријатељски настројени према Хитлеру. Често се догађало да су се међусобно поздрављали са „Живео Хитлер“ и држали поред распећа Хитлерову слику исечену из неког од илустрованих часописа. Та ситуација и осећање ниже вредности узроковали су према мишљењу Немаца код словеначке полуинтелигенције осећај мржење према свему што је немачко, што је достигло врхунац у данима решавања Судетске кризе, када су локални Немци били свакодневно вређани, батинани и хапшени. У лошем односу према Немцима су се међусобно такмичиле обе међусобно супротстављене словеначке политичке групације: клерикална Словенска људска странка југословенског министра унутрашњих послова Антона Корошца и чешкофилска либерална организација Соколи. Док је Корошец као експонент Католичке акције по Немцима водио политику сличну Шушнигу у Аустрији, словеначки Соколи су у Бенешу видели свог духовног вођу. Скоро свакодневно је долазило и до демонстрација

¹⁹⁶⁹ PA AA, R-103367; Jugoslawien; Deutschtum in Jugoslawien; vom Juni 1937 bis Mai 1940; Die Lage des Deutschtums in Südslawien; Der Reichsstatthalter Wien an den Reichsaußenminister Joachim von Ribbentrop Berlin; Wien, den 15. Juni 1938.

приликом којих су узвикиване паролe: „Доле Хитлер!“, „Доле Мусолини!“, „Доле Стојадиновић!“, „Живео Бенеш!“, „Живела Чехословачка!“, „Живео панславизам!“, „Живео Саљин!“. Овакве демонстрације одржаване су по правилу у близини границе са Рајхом и у њима су готово увек учествовали и југословенски официри у униформи. Нарочито је Немцима упадало у очи да се много младих Словенаца у време решавања Судетске кризе пријавило у добровољце за чехословачку војску.¹⁹⁷⁰

Када је југословенска војска у питању до нарочитог раста неповерења према немачкој мањини дошло је баш у периоду након судетске кризе. Преседан са Чехословачком према мишљењу команданта I армијске области морао је привући пажњу свих држава које у својим границама имају анационалних мањина које би могле иступити са захтевом да се на основу чехословачког преседана присаједине матичној држави.¹⁹⁷¹ Први елаборат на ту тему упутио је начелник главног генералштаба армијски генерал Душан Т. Симовић министру војном армијском генералу Милутину С. Недићу већ 19. октобра 1938. године. У елаборату је дата исцрпна анализа ситуације у Европи (појава фашистичке Италије као одлучујућег фактора у централној и јужнох Европи, снажење ревизионистичких захтева Мађарске, Бугарске и Албаније према Југославији, долазак „моћне и експанзивне“ Немачке на југословенске границе, слабљење Чехословачке и њено нестајање као значајног политичког фактора у средњој Европи, могућност да се Југославија нађе у рату против удружених Немаца и Мађара), која је послужила као полазна основа за почетак војне али и политичке припреме земље за рат који је Симовић сматрао само одложен.

Генералштаб је под руководством Симовића почео све више да разматра питање политике према припадницима националних мањина, које су насељавале залеђе

¹⁹⁷⁰ РА АА, R-103367; Jugoslawien; Deutschtum in Jugoslawien; vom Juni 1937 bis Mai 1940; Die Lage des Deutschtums in Drau-Banat; Der Reichsminister des Innern an das Auswärtige Amt, VI b 3910/38, Berlin, den 11. Januar 1939.

¹⁹⁷¹ ВА, II-17, К-21, 1/2, р.б. 2. Предузимање мера за колонизацију Бачке и Баната; Штаб I армијске области, Стр. Пов.Б.Бр. 1183 од 23. Октобра 1938 – начелнику Главног генералштаба (Обавештајно одељење). Према оценама из Штаба I армијске области у Новом Саду таква је била и Краљевина Југославија која је имала доста припадника немачке и мађарске мањине, нарочито у Бачкој где су оне биле и компактне. И ако су се Мађари и Немци држали углавном мирно, према најновијим извештајима обавештајне природе који су пристизали они су гајили наду да није далеко дан кад ће и њима као и њиховим сународницима у Чехословачкој доћи дан ослобађања од југословенске владавине. Из I армијске области били су мишљења да би се тренутна политичка ситуација могла погоршати уколико би се припаднице немачке и мађарске националне мањине споразумели да у заједничком фронту траже право самоопредељења. Југословени би у том случају представљали мањину у бачкој према мађарско-немачком елементу па су се залагали за колонизацију и промену етничке структуре Бачке и северног Баната.

граничних фронта, а уз то, према постојећим законским прописима, улазили равноправно са осталим држављанима Краљевине Југославије у остале ратне јединице. Организационо одељење Главног генералштаба је, децембра 1938, проследило генералу Симовићу реферат о националним мањинама у Краљевини. На крају је дат предлог о поступку према „опасним мањинама“ који је обухватао три могућности: да се опасне мањине (Мађари, Немци, Арнаути) уопште не користе за поуну борачких јединица, већ само за радове у радничким јединицама у дубокој унутрашњости земље; да се потпуно распореде по свим јединицама првенствено борачким, образујући од њих чак и компактне јединице (нпр. само од Арнаута), с тим да се употребе на оним фронтима где нису у питању њихови саплеменици; да се распореде само у извесној мањој сразмери у борачке и неборачке јединице, како је до тада била пракса, при чему треба узети у обзир поступак са нераспоређеним обвезницима, то јест њихову евакуацију у ближу или даљу унутрашњост земље. Да се не би толико велики број (око 85.000) држао без користи на окупу, могли би се употребити у првом реду за поуну насталих губитака како би се, према реферату, „што више истрошили“. Посебна пажња у реферату била је посвећена питању постављања и ангажовања активних и резервних официра и подофицира мањинских народности, којима су постојећи законски прописи омогућавали стицање и виших чинова. Као „најбоље“ решење предлагано је „да се они уопште не стварају више“, али је, као једина у том тренутку могућа, узета у обзир варијанта систематског отежавања добијања чинова“.¹⁹⁷² Након повећања интересовања за активности припадника националних мањина учестали су извештаји о њиховој антидржавној делатности. С тим у вези је начелник Генералштаба генерал Симовић 27. децембра 1938. упутио министру Војске и Морнарице генералу Милутину Недићу опширан елаборат у коме га је обавестио о деловању немачке, мађарске, бугарске и албанске мањине „против наших националних интереса“. На почетку, министар је извештен о томе да је Немачка после аншлуса, потпомогнута од Мађарске, Бугарске и Албаније, отпочела са све јачом пропагандом против Краљевине Југославије и да су војни органи „дуговременом опсервацијом са позитивношћу констатовали, да су главни духовни и морални актери на овом пољу дејства сви

¹⁹⁷² D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, 77 – 70. Према: ВА, П-17, К-20, Ф-1, р.б. 32.

припадници поменутих држава (истакао Д.Д) који живе на нашој територији, док им је обилна финансијска подршка потпуно обезбеђена од стране њихових држава.“

У истом елаборату као најопаснија оцењена је делатност припадника немачке мањине, којој је и посвећена највећа пажња у извештају. Прво је детаљно обрађен „историјат развоја немачке пропаганде и рад немачке мањине код нас до аншлуса“, при чему су под посебну лупу стављене активности „Културбунда“, у коме је „окупљено цело пангерманско вођство“, и „Народне обнове“ (тзв. обновитеља), покрета на чијем челу се налазио Јакоб Авендер, лекар из Панчева. Истицано је да је вођство „Народне обнове“ основало и организацију „Камерштаф“ (скуп другова), која је у целости копија организације јуришних чета у Рајху. Затим је у делу извештаја који се бавио немачком пропагандом и „радом немачке мањине“ после аншлуса, истицано како је „национал-социјалистички покрет захватио све делове наше државе у којима живе немачке мањине“, што је довело до тога да се, до тада завађене, све немачке групе уједине у „Немачки народни јединствени фронт“. Уз то систематски је дејствовала и спољна пропаганда преко „разних немачких друштава и удружења, гимназија и основних школа, Евангелистичке цркве, штампе, летака и брошура, радиоемисија, разних прослава и приредаба, као и преко приватних лица разних професија“. Споменута је и пропагандистичка и шпијунска делатност немачких туриста који су слободно шетали по Краљевини, а посебно по Словенији, снимајући војна и привредна постројења. Уз констатацију да су „немачка пропаганда и национал-социјализам узели толико маха код нас да то задаје озбиљне бриге“, у извештају је дат низ примера такве делатности припадника немачке мањине. Министар Војске и Морнарице је обавештен да на разним свечаностима Немци облаче своје народне ношње, да чланови „Културбунда“ и „Обновитеља“ носе специјалне униформе и значке, а да омладинске организације „одају изглед јуришних одреда“ по угледу на исте такве у Немачкој. Указивано је и на уску повезаност Немачког саобраћајног бироа у Београду, на чијем челу је био инжињер Нојхаузен, са вођама немачке мањине, којима је он био главни извор финансијских средстава, али и главни координатор целокупне активности. Такође, пажња је посвећена и одлуци водећих немачких личности да приступе оснивању „Штурмбтајлунга“ (јуришних одреда), чија је централа требало да буде у Новом Саду, с тим да се у сваком месту са немачком већином организују месне организације. Министар је обавештен и о покрету за што јаче груписање

припадника немачке мањине „у циљу што лакшег постизања културне и административне аутономије“, као и о зближавању између немачке и мађарске мањине „у циљу стварања заједничког мањинског фронта“. Дата је и оцена Генералштаба о карактеру немачког изласка на изборе за југословенски парламент 11. децембра 1938, када су своје гласове дали владиној листи чији је носилац био др Милан Стојадиновић: „По наређењу из Берлина наши Немци су сложено гласали на изборима за владину листу. То нису учинили стога што су желели да помогну југословенску Владу, но да изврше неку врсту пробног плебисцита и смотру снаге уједињене немачке мањине. Број и проценат немачких гласова имао је да покаже компактност и унутрашњу дисциплину новог јединственог фронта... У елаборату се даље каже да се не треба заваравати но гледати истини право у очи и помирити се са стварношћу: да су овога пута наши Немци били изашли на изборе као сврстана и компактна мањинска група, која је све изборне послове водила сама, самостално и независно. Повећана активност немачких мањинских група увек претходи појачаној политичкој активности и експанзији Рајха. Стога измирење и уједињење наших Немаца, пробање њихове снаге и компактности, треба схватити као симптоме: да ће ускоро и нама бити постављени нови захтеви, али са више права и више одлучности но до сада, који ће, по свима знацима судећи, обухватити потпуну школску и културну аутономију, а можда и неке привредне предности. *Наши одговорни на то треба да буду спремни. Увек се треба опомињати да је правац немачке експанзије управљен на југоисток*“. Елаборат се дотакао и непријатељске делатности мађарске, албанске и бугарске мањине, а његов творац генерал Симовић предложио је и низ дискриминаторских мера са циљем да се „деликатно стање у поменутих крајевима“ измени уз оправдање да „ниједан припадник мањина не воли Југославију и свим силама ради на њеном распарчавању“.¹⁹⁷³ Захтевано је између осталог да се изврши „јаче

¹⁹⁷³ Као мере које треба применити наведене су просветна политика (брзо уклонити све професоре, учитеље и свештенике-мештане, смањити број мањинских школа), доводити национално исправне људе за учитеље и професоре, поставити за сваку православну цркву свештеника, те да се омогући што чешћи додир народа са свештеницима ради националног утицаја (мере за јачање националног рада у Македонији – прим . Д.Д.), формирати врло јак и моћан биро за ширење националне пропаганде, у угроженим крајевима повећати број гарнизона у циљу подизања националног духа, отежати и ограничити добијање улазних и излазних виза, одузети радио апарате национално и политички непоузданим лицима, или подићи јаке емисионе станице за ометање пријема емисија из Немачке, Мађарске и Бугарске, затим потпуно одстранити или ограничити сваки утицај мањина на вођење државне политике, укидањем (ограничавањем) бирачког права за државни парламент, а оставити само бирачко право за самоуправна тела. На тај начин остале би државној управи слободне руке у спровођењу најефикаснијих мера у циљу сузбијања националне свести и економског

насељавање Бачке нашим живљем сиромашног стања из разних крајева“, како би се на тај начин ојачао „фронт“ према мађарској и немачкој мањини, као и да се спроведе низ мера које би успориле економски развој припадника националних мањина. Као извори за ова запажања послужили су подаци добијени од Министарства унутрашњих послова, као и коаманданата армија и војно-обавештајних органа.¹⁹⁷⁴ С обзиром на порекло ових обавештајних информација, скупљених у највећој мери од разних локалних доушника и плаћених извршилаца, чији је циљ био да сумњају у све и свакога, може се изразити прилична сумња у тачност дела навода изнетих у елаборату, навода да су према Југославији непријатељски настројени баш сви припадници националних мањина, као и уочити тенденција да се непријатељска делатност тражи и таквим видовима понашања као што је ношење народне ношње или колективно гласање за владину листу. Томе треба додати и чињеницу да су бар када су Немци у питању „Обновитељи“ однели превагу у Културбунду и почели да га преуређују у нацистичком духу тек средином 1939, дакле пола године након настанка овог елабората.

У складу са предлозима изнетим у реферату с почетка децембра 1938, Организационо одељење Главног генералштаба је током јануара 1939. израдило податке о броју војних обвезника, активних и резервних официра и подофицира по националностима, а у оквиру тога и о броју старешина по свим родовима и службама из редова мањинског становништва. Укупно војних обвезника из редова националних мањина са територије Потиске, Косовске и Вардарске дивизијске области, где их је било и највише, износио је 145.790.¹⁹⁷⁵ Као главне особине активних и резервних официра из редова мањина којих је било 476 односно 2.786, наведене су непоузданост и несигурност за употребу у рату. То је био и разлог због кога се поново предлагало да се резервни официри (и војни чиновници) и обвезници не-Словени не распоређују у штабове оперативних јединица, команде позадине и штабове обласних команди, као ни у јединице за везу, противавионске и специјалне јединице. У вези с тим предлозима, министар Војске

напретка националних мањина. Раселити и уклонити све што је анационално без икаквог милосрђа и погодби...Из државне службе уклонити све што је незадовољно, што ровари, бушка и штети државним интересима.

¹⁹⁷⁴ D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, 79 – 82. Према: ВА, П-17, К-94, Ф-3, р.б. 4. Извештај од 27. 12. 1938. године.

¹⁹⁷⁵ ВА, П-17, К-20, Ф-1. Р.б. 32/1; Главни генералштаб, Организационо одељење, Стр.Пов.Ђ.Ор.Бр.3042/38 од 10.01.1939. године.

и Морнарице је 22. марта 1939. наредио да се у основи спречи појава увалачења војника припадника националних мањина у више штабове и установе и у специјалне јединице.¹⁹⁷⁶

У међувремену националсоцијалистичка пропаганда међу Фолксдојчерима била је све више присутна па је с тим у вези 13. априла 1939. године начелник југословенског Главног генералштаба армијски генерал Душан Симовић скренуо пажњу немачком ваздухопловном аташеу фон Шенебеку на постојеће крајње раздражљиво стање становништва и изразио бојазан да би агитовање међу Фолксдојчерима у Војводини које се однедавно повећавало могло довести до инцидента који би озбиљно нашкодили немачко-југословенским односима. Немачки посланик добио је обавештење од руководиоца Културбунда да су се припадници покрета Обновитеља недавно прилично експонирали у свом раду на агитацији и наговестили су да следе инструкције из Берлина. Фон Херен је био мишљења да је у том тренутку свако неспокојство било политички непожељно и предложио да се Управа Фолксдојчера обавести с тим у вези.¹⁹⁷⁷ Да ове Симовићеве жалбе нису биле без основа сведочи и телеграм од истог датума упућен из Граца Канцеларији Рајха у коме је испред вођства Кочевских Немаца Мартин Штурм писао да је након стварања Великог немачког Рајха и италијанске пенетрације у Албанији сваком Словенцу постало јасно да југословенској држави предстоји распад. Он је изнео забринутост Немаца и Словенаца за случај да потпадну под Италију и изразио уверење у име Немаца из Кочевја и Јужне Штајерске да ће их Хитлер прикључити Рајху истичући да ће они у сваком тренутку испунити све своје обавезе. Са садржином овог телеграма упознат је и Хитлер, док на њега по наређењу фон Рибетропа није одговорено. Телеграм је прослеђен на знање и у VOMI.¹⁹⁷⁸

Неповерење према несловенским мањинама још се више појачало након избијања Другог светског рата. Ако је веровати немачким обавештајним органима, ситуација је постала још тежа након завршетка немачко-пољског рата. Према њиховим подацима, 2. септембра 1939. почела је у Југославији делимична мобилизација, која је спроведена према одредбама Закона о Војсци и Морнарици као позив на војну вежбу, да се не би

¹⁹⁷⁶ D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, 83.

¹⁹⁷⁷ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 172 - 173; Dokument br. 39: Izveštaj nemačkog poslanika u Beogradu od 13. aprila 1939. o izjavi jugoslovenskog načelnika generalštaba da bi agitovanje među folksdojčerima u Vojvodini moglo da nanese štetu nemačko jugoslovenskim odnosima.

¹⁹⁷⁸ AA PA, R – 103320; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von Mai 1936 bis August 1939; Abschrift, Telegramm aus Graz, Berlin, den 13. April 1939.

изазивало узнемирење у околним земљама. Том приликом су на вежбу много више позивани Фолксдојчери и домаћи Мађари него Срби, Хрвати и припадници осталих словенских народа. Такође када је била у питању реквизиција коња и возила нарочито су на удару били Немци, а посебно они за које се знало да су национално свесни и припадали вођству организације Фолксштурм. Расположење и понашање према Фолксдојчерима било је од првог дана како од стране официра и подофицира тако и од војника словенског порекла изузетно непријатно. Нетрпељивост, мржња према Немцима и готово свакодневни изливи неповерења били су према том извештају међу Србима много више изражени него међу Хрватима. Последњи би тек пребацивали Фолксдојчерима само то да су као део немачког народа одговорни због тога што су их све позвали на вежбу. Иначе свуда су вређани Немци, Рајх и посебно Хитлерова личност, док су Фолксдојчери најчешће називани „Хитлеровске свиње“. То се дешавало и током занимања. У акту су се даље наводили појединачни антинемачки испади старешина и примери малтретирања резервиста немачке националности.¹⁹⁷⁹

Након избијања ратног сукоба Министарство војно и морнарице и Главни ђенералштаб предузели су низ мера које су биле срачунате на то да се потенцијална субверзивна делатност недовољно поузданих мањинских елемената што више предупреди и умањи. Једна од тих мера било је и наређење министра војног и морнарице генерала Милана Недића с краја септембра 1939. године да се резервним официрима Немцима и Мађарима додели ратни распоред у командама које се не мобилишу на територији I и IV армијске области. Истим актом било је наређено командантима армијских области да одмах прикупе строгоповерљивим путем податке о свим резервним официрима и обвезницима несловенима који су се својим држањем испољили као непоуздани.¹⁹⁸⁰ Актом министра Војске и Морнарице од 8. октобра 1939. године у вези са новом организацијом југословенске војске било је између осталог предвиђено и да се изврши темељна ревизија командног елемента на разним командантским положајима као и најстрожа селекција резервних официра. Циљ је био да се из војске елиминишу како активни тако и резервни официри бивше аустро-угарске војске који су некада били у зеленом кадру, као и резервни

¹⁹⁷⁹ PA AA, R-103367; Jugoslawien; Deutschtum in Jugoslawien; vom Juni 1937 bis Mai 1940; Der Reichsminister des Innern an das Auswärtige Amt, VI b 3910/38, Berlin, den 2. Dezember 1939.

¹⁹⁸⁰ ВА, П-17, К-526, Ф-5, р.б. 6; Стр.Пов.Ђ.Бр.6265 од 28. септембра 1939. године. Оперативни отсек Ђенералштабног одељења МВиМ – Команданту IV армијске области.

официри мањинских народности, а уколико би се морали и они узети, онда да то буде у најмањем могућем броју. Идеја је била да војска задржи само онај старешински кадар који даје гаранције да ће у потпуности одговорити својим дужностима. Све остале активне официре и подофицире требало је предложити за пензионисање, а резервне за разрешење од тих дужности.¹⁹⁸¹ С тим у вези, према немачким обавештајним изворима око 140 резервних официра немачке националности било је деградирано због националне припадности.¹⁹⁸²

Убрзо су донете и мере усмерене на ограничавање стварања резервних официра из редова мањина. Из Министарства војног и морнарице је тако актом од 22. октобра исте године било предвиђено да се ђаци несловени, укључујући ту и Немце, по ступању у школе за резервне официре подвргну најстрожем усменом и писменом испиту из државног језика (српско-хрватског или словеначког), будући да је Привременим правилом о регрутовању младића за стални кадар било предвиђено да се у школе за резервне официре не могу упућивати ђаци који не знају државни језик, али да до тада команданти војних округа то правило нису стриктно примењивали, па се број резервних официра из редова несловенских мањина до краја 1939. године увећао изнад планираног броја.¹⁹⁸³ Према извештајима Абвера ти испити из знања државног језика спровођени су тако да они који су га полагали никада нису имали прилику да добију на увид резултате теста. Према Немцима циљ овог испита био је да се школе за резервне официре темељно очисте од нежељених елемената немачког и мађарског порекла. У току децембра су према немачким сазнањима из обе сарајевске школе за резервне официре сви Фолксдојчери (осим једног који се презивао Либман и за којег се претпостављало да је Јеврејин) и Мађари, њих око 60 упућени у јединице у провинцији као обични војници. Расподела је вршена тако да се водило рачуна да ни у ком случају два Немца не служе у истом пуку. До прекоманди је дошло на основу наређења министра војног, а на предлог команданата школа и по одлуци Инспектора пешадије или артиљерије.¹⁹⁸⁴ На предлог Главног ђенералштаба, а са циљем да се још више смањи проценат несловенског елемента у јединицама наређењем од 31.

¹⁹⁸¹ ВА, П-17, К-135, Ф-3, р.б. 37; Министарство Војске и Морнарице, Генералштабно одељење, Оперативни отсек - Начелнику Главног генералштаба; Стр.Пов.Ђ.Бр. 6871 од 8. октобра 1939.

¹⁹⁸² V.Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, 1, 199.

¹⁹⁸³ ВА, П-17, К-526, Ф-15, р.б. 64; Стр.Пов.Ђ.Бр.7268 од 22. октобра 1939. године. Оперативни отсек Ђенералштабног одељења МВиМ – Команданту IV армијске области.

¹⁹⁸⁴ РА АА, R-103367; Jugoslawien; Deutschtum in Jugoslawien; vom Juni 1937 bis Mai 1940; Entfernung der Deutschstämmigen u. Madjaren aus Offiziersschulen; J.Nr. 850, Sarajewo, den 15. Dezember 1939.

октобра 1939. било је предвиђено да сви резервни официри и војни чиновници несловени (укључујући ту и Немце) морају да добију ратни распоред, с тим да нису могли бити распоређивани у штабове (команде и управе) ранга дивизије па на више, у јединице за везу, мотомеханизоване јединице, све јединице и штабове Ваздухопловства и Територијалне ваздушне одбране, све јединице Морнарице, све противавионске и противоклопне јединице, у батерије брдске артиљерије, митраљеске чете (свих видова), рефлекторске чете, мерничке чете, чете пратећих оруђа, стрељачке и митраљеске ескадроне, делове за заштиту од поплава, цензурне отсеке, цензуру филма и обавештајне центре. Такође они се нису требали распоређивати ни на положаје командира и више положаје у борачким јединицама. Требало их је распоређивати само у јединице које се попуњавају претежно обвезницима Словенима и то првенствено у пешадијске борачке јединице. При томе је требало водити рачуна да број резервних официра несловена не пређе 5% за борачке делове, односно 10% за неборачке делове и да их у једној основној јединици не буде виш од једног. Нарочито је требало тежити да резервни официри (војни чиновници) несловени не буду на челу јединице-установе, него само потчињено особље. Такође резервне официре несловене из I и IV армијске области (већином Немци и Мађари) требало је распоређивати у јединице III армијске области (Вардарска бановина), а резервне официре несловене из III армијске области (већином Албанци и Турци) у јединице I и IV армијске области (Дунавска, Дравска и Савска бановина).¹⁹⁸⁵

Ова наређења, иако строго поверљива нису остала тајна ни за југословенске резервне официре из редова немачке мањине. Њих су са садржајем тих наређења упознавали официри хрватске националности који су припадали екстремној франковачкој струји (усташе – прим. Д.Д), а тим путем мере су биле познате и припадницима немачке обавештајне службе.¹⁹⁸⁶ Због шиканирања на које су наилазили југословенски резервни официри из редова немачке националне мањине Врховна команда Вермахта тражила је да немачко Министарство иностраних послова преко посланика у Београду о томе обавести југословенску владу. Крајем фебруара немачки посланик је обавестио Берлин да је по том питању већ више пута интервенисао. Југословенски министар иностраних послова је у

¹⁹⁸⁵ ВА, П-17, К-135, Ф-2, р.б. 4, лист 87 – 88; МВиМ, Генералштабно одељење, Оперативни отсек, Наређење Стр.Пов.Ђ.Бр. 7747 од 31. октобра 1939. године.

¹⁹⁸⁶ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, 448; *Документ бр.143*: Извештај немачког повереника од новембра 1939. О стању у неким јединицама југословенске војске и о неким политичким и привредним проблемима у Југославији.

више наврата обећао да ће се то решити па се након тога могло приметити неко побољшање у њиховом третману. И руководство немачке мањине у Југославији такође се по том питању обратило влади. Међутим до фебруара 1940. било је мало учињено на томе да официри немачког порекла не буду дискримисани по питању њиховог распоређивања на дужности, и тешко да се ту по проценама Абвера, ишта могло и учинити. Према схватањима Абвера, те мере против повратка Немаца у војску су се предузимале због великог неповерења према Фолксдојчерима које је подхрањивано многим шпијунским аферама у које су ови били умешани. Немачко Министарство иностраних послова предлагало је с тим у вези да би се могло доћи до успеха уколико би југословенска влада пристала да те официре који су удаљени из војске ослободи у потпуности војне службе као и да се сви Фолксдојчери ослободе војне обавезе и молило је у вези с тим мишљење. Абвер је био става да се такав корак не препоручује јер би се након тога неповерење према Фолксдојчерима још више појачало и да би се вероватно завршио без успеха.¹⁹⁸⁷ И поред протеста са немачке стране са овим мерама се наставило. Како је средином 1940. године било примећено да су се у Барутански и Пиротехнички батаљон упућивали ђаци несловени на шестомесечну припрему ради полагања испита за резервног официра односно резервног нижег војног чиновника артиљеријско-техничке струке што је било у супротност са претходним наређењима, министар војни је поново наредио да се ни у ком случају ђаци несловени не упућују у Барутански и Пиротехнички батаљон и да се такви ђаци без обзира на школске квалификације не карактеришу за артиљеријско-техничку, инжењеријско-техничку и ваздухопловно техничку струку.¹⁹⁸⁸ На фону политике смиривања било је и мишљење немачког војног изасланика у Краљевини Југославији од 1935. до 1939. године, пуковника и касније генерала Фабера ди Фора који је у свом завршном извештају из јула 1939. године изнео „уколико је мање мешања са немачке стране у питање мањине, у толико ће се поузданије испунити жеља да једна јака Југославија буде наш савезник и само у таквој Југославији припадник немачке мањине доћи ће до својих пуних права“.¹⁹⁸⁹ Према немачким обавештајним изворима од око 140

¹⁹⁸⁷ Barch, MA, RW 4/312; Amt Ausl/Abw. Nr. 4084/40 geh. Ausl.I с vom 13.03.1940; Betr. : Volksdeutsche Reserveoffiziere in Jugoslawien.

¹⁹⁸⁸ ВА, П-17, К-398, Ф-1, р.б. 10; МВиМ, Генералштабно одељење, Организациски отсек – Команданту Инжињерије, Пов.Ћ.Бр.10600 од 25. јула 1940. године.

¹⁹⁸⁹ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 272; Dokument br. 65: Izveštaj nemačkog vojnog atašea u Beogradu od 21. jula 1939. o vojno-političkoj situaciji Kraljevine Jugoslavije od 1. oktobra 1935. do 1. jula 1939. godine,

резервних официра немачке националности колико их је било деградирано због националне припадности, до краја јануара 1941. само њима тридесеторици био је враћен чин.¹⁹⁹⁰

Када су у питању војни обвезници Немци актом од 31. октобра 1939. године и за њих је као и за остале несловене било предвиђено да се не распоређују у штабове (команде и управе) ранга дивизије па на више, у јединице за везу, мотомеханизоване јединице, све јединице и штабове Ваздухопловства и Територијалне ваздушне одбране, све јединице Морнарице и делове за ојачање Жандармерије. Требало их је распоређивати у све остале, а првенствено у пешадијске борачке јединице, с тим да у пешадијским, артиљеријским и коњичким јединицама оперативне и резервне војске њихов број не пређе 5% у борачким и 10% у неборачким јединицама. У пешадијским, артиљеријским и коњичким допунским јединицама број несловена могао је бити највише 10% за борачке и 30% за неборачке делове. Такође се водило рачуна да се у случајевима где је постојала могућност да се прилоком распоређивања узимају обвезници несловени различитих националности узме од сваке народности само сразмеран број тако да укупно не пређу предвиђени проценат. Обвезнике несловене по том наређењу требало је распоређивати првенствено на мање важна формацијска места, као обичне стрелце, тераоце, коњоводце, возаре, болничаре, носиоце рањеника, спроводнике болничара, посилне, сеизе, занатлије (сем пушкара и бравара), па тек потом за коњанике на мање важна и одговорна места у позадинским командама, јединицама и установама, за резервну службу итд. За важније позадинске службе обвезнике несловене требало је распоређивати само у случају ако не би било довољно обвезника Словена. Наређењем је такође било предвиђено да уколико се поједине јединице не би могле на наведени начин у потпуности попунити, услед недовољног броја обвезника Словена, треба да остану непопуњене. Од преосталих нераспоређених обвезника несловена требало је образовати потребан број батаљона и чета у саставу допунских команди и то посебни батаљони од Немаца, посебни од Мађара и посебни од Албанаца док је Јевреје требало распоредити у сваки од ових батаљона. За обвезнике несловене са територије I армијске области требало је формирати наведене јединице на територији Дринске и Дунавске дивизијске области (сем Панчевачког војног округа), за несловене са територије III армијске области (Скопље) на територији V

¹⁹⁹⁰ V.Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, I, 199.

армијске области (Ниш), а евентуално за обвезнике са територије Осечке дивизијске области на истој дивизијској области али у местима где иначе нису живели несловени дотичне народности. Мобилизацијска места за те батаљоне требало је да одреди надлежни командант армијске области али с тим да води рачуна да то буду места у којима је живео претежно живаљ југословенске националности, да постоје услови за смештај и снабдевање и да та места нису сувише удаљена од територије са којих ће се сви батаљони попуњавати, као и да се у једном месту не мобилише велики број таквих јединица.¹⁹⁹¹ Позивање обвезника несловена на војну вежбу уследило је већ у новембру 1939. године. Обвезници са територије I армијске области (Немци, Мађари и Румуни) распоређивани су у јединице на територији IV армијске области¹⁹⁹² и III армијске области,¹⁹⁹³ док су они са територије III армијске области (углавном Албанци) били распоређени на територији I и II армијске области. Са територије I армијске области (Немци, Мађари, Румуни) било је позвано укупно 10.600 лица. Било је предвиђено да им се не издаје оружни прибор и муниција пошто су требали да буду употребљени за радове.¹⁹⁹⁴

До јанура 1940. године од несловена на територији I армијске области било је формирано 52 радничка батаљона са бројним стањем од 775 лица по батаљону. Како је због смањења процента несловена у борацким јединицама по наређењу из октобра 1939. било преостало само на територији Потиске дивизијске области око 30.000 нераспоредених обвезника (Немци, Мађари, Румуни) да би се и они распоредили повећано је бројно стање у већ постојећим батаљонима са 775 на 1.135 лица и формирано је још 14 батаљона на територији II армијске области од претеклих око 12.000 обвезника.¹⁹⁹⁵ На тај начин у 66 радничких батаљона било је распоређено укупно око 71.000 обвезника Немаца, Мађара и Румуна са територије I армијске области (Дунавска бановина).

Средином маја месеца 1940. године, након успеха немачке офанзиве у Француској, а под утиском успеха немачких падобранских јединица које су се убацивале у позадину и

¹⁹⁹¹ ВА, П-17, К-135, Ф-2, р.б. 4, лист 88; МВиМ, Генералштабно одељење, Оперативни отсек, Наређење Стр.Пов.Ђ.Бр. 7747 од 31. октобра 1939. године.

¹⁹⁹² У 45. пешадијски пук у Марибору, 39. пешадијски пук у Цељу, 1. планински пешадијски пук у Шкофја Локи, 40. пешадијски пук у Љубљани, 44. пешадијски пук у Оточцу, 37. пешадијски пук у Рибници, 2. планински пешадијски пук у Делницама и 11. пешадијски пук у Бенковцу.

¹⁹⁹³ У 30. пешадијски пук у Призрену, 47. пешадијски пук у Кичеву и 46. пешадијски пук у Битољу.

¹⁹⁹⁴ ВА, П-17, К-135, Ф-4, р.б. 4; МВиМ, Генералштабно одељење, Оперативни отсек, Наређење Стр.Пов.Ђ.Бр. 8127 од 8. новембра 1939. године.

¹⁹⁹⁵ ВА, П-17, К-135, Ф-2, р.б. 4, лист 99; Главни генералштаб, Организационо одељење, Стр. Пов.Ђ.Ор.Бр. 6475/39 од 02. јануара 1940. године.

у спрези са мањинским становништвом организовали субверзивне активности, југословенски војни врх позабавио се и тим питањима. До тог момента било је предвиђено да се јединице састављене од несловенског становништва (око 120.000 људи) распореде у Шумадији. Пошто би у садејству са непријатељским падобранским јединицама они могли бити искоришћени за уништење главних југословенских позадинских центара (Крагујевац, Краљево, Крушевац...) из Сталне комисије за утврђивање стигао је предлог да се јединице састављене од мањинског становништва ангажују за извођење радова на утврђивању позадинских положаја. Радове је требало изводити на Подунавском отсеку (подотсеци Пожаревац, Смедерево, Београд), Посавском (подотсеци Шабац, Бијељина, Брчко), Савском (подотсеци Босански Брод, Босанска Градишка, Костајница) и Унско-санском отсеку (подотсеци Бихаћ, Книн, Ливно), док је у циљу извођења радова требало активирати радничке батаљоне од несловена и допунске пукове са њиховим штабовима и батаљонима у мобилизацијским местима најближим местима рада, тако да сваки подотсек располаже са једним потпуним допунским пуком и седам радничких несловенских батаљона. Тиме би се решио и проблем благовремене евакуације несловена а кордонским распоредом несловенских батаљона за радове утврђивања на широком фронту око 750 километара и њиховим удаљавањем од главних југословенских позадинских центара, опасност од садејства падобранских јединица и несловенских батаљона знатно би се смањила и тиме повећала безбедност позадине. Одређивањем допунских јединица у састав радних подотсека постигло би се држање у шах позицији несловенских батаљона док би се њихова радна снага најрационалније искоришћавала, а самим тим добило би се и оправдање за њихову евакуацију и предупредила могућност евентуалних дипломатских протеста заинтересованих држава. Да би се постигла још већа безбедност против евентуалне побуне несловенских батаљона требало је применити мешовити распоред немачких, мађарских и албанских батаљона, док би ослонац безбедности чинили допунски батаљони југословенске народности. Радничке батаљоне од несловена требало је тако распоредити да на сваки подотсек дође три батаљона Немаца, два батаљона Мађара и два батаљона Албанаца. Са овим предлогом сложио се 20. маја министра војни армијски генерал Милан Недић и он је упућен Главном генералштабу на даљу надлежност.¹⁹⁹⁶

¹⁹⁹⁶ ВА, П-17, К-98, Ф-5, р.б.2; МВиМ, Стална комисија за утврђивање – на личност господину министру Војске и Морнарице, Стр.Пов. Бр.1666 од 18.05.1940.

Начелник Главног генералштаба армијски генерал Петар Косић сложио се са предлогом, али је сматрао да несловенске батаљоне из политичких ралога не би требало одмах употребљавати као радну снагу, већ тек по огласу мобилизације. Недић није прихватио ово мишљење већ је наредио да се одмах приступи извођењу радова.¹⁹⁹⁷

Југословенски војни врх водио је рачуна и о могућим саботажама и шпијунској делатности. Да би се у случају мобилизације могла предузети мера надзора над чиновницима и стручњацима мањинске националности у Краљевини Југославији, у циљу спречавања саботажа Главни генералштаб је већ крајем децембра 1939. године тражио да му се са територија армијских области доставе спискови мањинаца запослених на железници, у пошти, телеграфу и телефону и индустрији народне одбране. У списку је требало назначити и степен поузданости за сваког чиновника и стручњака појединачно.¹⁹⁹⁸ За разлику од претходних мера ова се поред несловена односила и на припаднике словенских мањина.

Са одмицањем рата све се више и у Краљевини Југославији осећао рад страних обавештајних служби и стране пропаганде, па се на мањинско становништво све више гледало и као на могући објекат вршења шпијунаже. У Министарству Војске и Морнарице веровало се да ће када је војска у питању за прикупљање података у касарни стране обавештајне службе покушати да ангажују војна лица мањинске народности, а нарочито она која су запослена као курири, посиљни, ордонанси и писари по штабовима, командама и установама док се за прикупљање података из приватног живота војних лица могла користити послуга стране народности (нарочито немачке и мађарске) на раду код официра и војних чиновника југословенске војске. Због тога је министар војни и морнарице, армијски генерал Милан Недић 8. маја 1940. године издао наређење да се сви курири, ордонанси, посиљни и писари мањинске народности одмах смене из штабова, команди и установа и да се замене потпуно поузданим и исправним војницима југословенске народности, те да сви официри и војни чиновници одмах по истеку законом предвиђеног рока на неупадљив начин и под згодним изговором отпусте из службе сву своју послугу мањинске народности (немачке и мађарске) и у будуће запошљавају само послугу из

¹⁹⁹⁷ D. Tešić, „Vojska Kraljevine Jugoslavije i nacionalne manjine u godinama uoči drugog svetskog rata“, 87.

¹⁹⁹⁸ ВА, П-17, К-95а, Ф-5, р.б.8; Главни генералштаб, Обавештајно одељење, Пов.Ћ.Об. Бр. 421578 од 22. децембра 1939. године.

редова југословенског живља. Наређење је важило и за подофицире који су имали такву службу.¹⁹⁹⁹

Све ове мере допринеле су томе да се југословенска војска, барем када је мањинско становништво у питању, у доброј мери ослободи од веће опасности од субверзивне делатности. Треба такође истаћи да наведене дискриминаторне мере према немачком и осталом несловенском становништву ипак нису прелазиле ограничења законских прописа. С тим у вези, на руку југословенским војним властима ишла је и званична политика Трећег Рајха према Фолксдојчерима, чије је Министарство спољних послова готово до самог напада Вермахта на Југославију, 6. априла 1941. године, водило умерену и суздржану политику о том питању. Његова улога била је да обузда усијане фолксдојчерске главе, које су својим непромишљеним акцијама могле да покваре у основи добре односе на привредном плану, за које је Берлин првенствено био заинтересован.²⁰⁰⁰

6.4. Немачка национална мањина као носилац обавештајних и субверзивних делатности у Југославији 1939 – 1941

Немачка национална мањина одиграла је изузетно значајну улогу у слабљењу борбене готовости и дезавуисању позадине приликом немачких акција против Чехословачке и Пољске. С обзиром на бројност те мањине у Југославији и са југословенске и са немачке стране за очекивати је било да ће она моћи одиграти сличну улогу у случају потенцијалног конфликта. Југословенски Фолксдојчери остваривали су легалне везе са званичним органима немачке државе још од времена Вајмарске републике. Након доласка Хитлера на власт на раду са југословенским Фолксдојчерима најпре су највише биле ангажоване организације које су стајале под контролом SS-а. Реч је о организацијама VDA (Verein für das Deutschtum im Ausland) и VOMI (Volksdeutsche Mittelstelle) који су вршили „духовну мобилизацију“, индоктринацију и идеолошку обраду припадника немачке мањине. Прву већу сарадњу са немачким обавештајним службама успоставила је немачка мањинска група из Дравске бановине. Приликом Хитлерове посете Грацу, након аншлуса, априла 1938. њему се представило неколико руководећих људи

¹⁹⁹⁹ ВА, П-17, К-87а, Ф-1, р.б.25; МВиМ, Генералштабно одељење, Оперативни отсек, Стр.Пов. Ћ.Бр. 4697 од 8. маја 1940. године.

²⁰⁰⁰ Z. Janjetović, *Decca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, 386 - 388.

Културбунда са територије Словеније. Они су том приликом тражили од Хитлера да исели све Словенце са територије Словеније након што немачка зарати с Југославијом. Агенти из редова локалних Немаца састављали су на основу личног запажања и сопственог политичког искуства и спискове оних словеначких породица које су биле према њима непријатељски расположене и које је требало иселити. Део тих спискови састављао се и допуњавао у Грацу у оквиру делатности Института за Југоисток (Südostinstitut). Поред тога у Грацу и Клагенфурту постојале су пограничне службе чији је задатак био прикупљање информација уз помоћ немачке националне мањине која је живела у Југославији.²⁰⁰¹ У марту 1940. године наредбом Адолфа Хитлера др Сеп Јанко, председник Културбунда постављен је за вођу народносне групе (Volksgruppenführer) у Југославији. Тим наименовањем дошла је и формално до израза повезаност југословенских држављана немачке националности са Трећим Рајхом.²⁰⁰² Мањинско питање нарочито се заострило након слома Француске. Југословенски контраобавештајни органи скренули су у првој половини маја пажњу на гласине које су се шириле међу мањинским становништвом да је у немачким организацијама у Југославији формиран већи број група, од којих је свака добила тачно одређен задатак, који треба да изврши у додељеном реону у року од четири часа по пријему наређења, односно уговореног знака. Ти задаци односили су се према информацијама оперативаца Другог обавештајног одељења Главног генералштаба на саботаже и рушења важних саобраћајних објеката и телефонско-телеграфских веза у случају да и Краљевина Југославија буде увучена у рат. Према истом извору те акције требале су бити усмерене првенствено на железничке пруге. С тим у вези потребан број група требало је да онеспособи пругу код Винковаца ради прекида везе између источних и западних делова земље, затим код Лапова ради прекида везе са јужним крајевима и да се искористи за рушење пруге уског колосека Краљево – Сарајево. Такође је требало посећи и све телеграфске и телефонске везе на свим важнијим правцима, а нарочито на правцима споменутих пруга. Те групе добиле су наводно и тачна упутства и нацрте, где и шта треба да поруше на свом додељеном реону.²⁰⁰³ Већ крајем маја 1940. представници немачке националне мањине у Југославији, бојећи се да ће у случају рата доћи до крвавих

²⁰⁰¹ Л. де Ђонг, *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне*, 344 – 345.

²⁰⁰² *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), 100.

²⁰⁰³ ВА, П-17, К-95а, Ф-5, р.б. 18; Главни генералштаб, Друго обавештајно одељење, Пов.Ђ.Об.2,Бр. 3140. од 11. маја 1940.

инцидената, обратили су се Берлину са молбом да их снабде оружјем, али тој молби због веома сложене политичке ситуације није било удовољено.²⁰⁰⁴ У јуну 1940. југословенски војнообавештајни органи почели су да указују на активности немачке мањине на формирању „пете колоне“ у Југославији. Тада је из „М“ одсека (тајна војна контраобавештајна служба – прим. Д.Д) Главном генералштабу упућен извештај према коме је под утицајем најновијих немачких ратних успеха немачка мањина у Југославији почела све агресивније да се понаша. Према сазнањима „М“ отсека њене активности биле су дириговане из немачког Саобраћајног бироа преко Културбунда и разних немачких удружења и клубова у Краљевини Југославији. Националсоцијалистичком покрету придруживали су се и они који су се до тада држали по страни, док се опортунизам у вези с тим појављивао свуда, па и код оних који су ту активност требали да спречавају. Према информацијама службе тајно се убацивало и растурало од стране Немачке оружје намењено за немачке држављане у Југославији, док су нарочити људи из немачких редова који су завршили специјалне курсеве за пропаганду и организовање деструктивног заграничног рада обучавали и организовали немачку мањину. „М“ отсек ипак није био сигуран у истинитост наведених података за које каже да се тек „наслућују“, али тврди да се са сигурношћу може тврдити да се и у Југославији образује немачка „пета колона“, чији рад у великом степену потпомаже локално немачко становништво. Као мере рада с тим у вези најчешће се наводе заједнички излети немачких омладинаца са циљем извођења војне обуке, као и ширење националсоцијалистичких организација, Хитлерјугенда, СА и томе слично, те деловање разних нацистичких агитатора. Сви примери који се наводе били су везани за територију Дравске бановине.²⁰⁰⁵ Почетком јула из штаба Дунавске дивизијске области изражена је и сумња у разлоге одласка великог броја Немаца (њих око 900) из немачких села Кулског среза на рад у Немачку. Наводило се да је реч о једном од најбогатијих крајева Југославије као и да Немачка која је у заробљеништву држала милион страних војника не може имати оскудицу у радној снази, па се с тим у вези веровало да је реч о одласку на курсеве на којима ће се припремати за субверзивне

²⁰⁰⁴ Л. де Џонг, *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне*, 346; исто и D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933 - 1941*, 252.

²⁰⁰⁵ *Aprilski rat 1941*, ZD, I, Beograd, 1969, 721 - 725; Dokument br. 248: Obaveštenje Glavnog generalštaba Kraljevine Jugoslavije od juna 1940. o aktivnosti nemačke manjine i organizovanju pete kolone u zemlji.

активности „пете колоне“.²⁰⁰⁶ Тензију су још више подгревале и доказане немачке акције на наоружавању мањинаца у суседним земљама. Тако је у другој половини 1940. године југословенски Главни генералштаб примио извештај из поузданог извора да се у последње време вршило кријумчарење великих количина оружја из Немачке у све подунавске земље са циљем наоружавања припадника немачке мањине и немачкој наклоњених елемената. За ту намену коришћена су скровишта у лађама или петролејске цистерне које су се празне враћале из Немачке било Дунавом, било железницом преко Мађарске и Југославије за Румунију. У извештају се наводило да је румунским властима пошло за руком да открију веће количине митраљеза и другог оружја које је било скривено у вагонима-цистернама који су се празни вратили у Плоешти преко румунске пограничне станице Куртичи на мађарско-румунској граници. То оружје требало је да прими немачко петролејско друштво „Петролблок“ у Плоештију и да га тајним каналима растури на одређена места.²⁰⁰⁷

Од јесени 1940. године у раду са Фолксдојчерима се врло активно појавио и Абвер, који је као обавештајна организација оружаних снага Трећег Рајха када се радило о евентуалном рату или оружаном акцији, био надлежан да спроведе одговарајуће организационе мере у складу са војним плановима.²⁰⁰⁸ Активности Абвера биле су примећене и од југословенских контраобавештајних органа. Крајем октобра 1940. године из Главног генералштаба су тврдили да се већ дуже времена из Немачке кријумчарило оружје за немачке мањине у Југославији. У питању су биле пушке и аутоматска оруђа, која су се преносила растављена. Пренос се вршио бродовима чији су власници били Немци – југословенски држављани. Сматрало се да је центар те акције Апатин.²⁰⁰⁹

Децембра 1940. је председник Културбунда др Сеп Јанко поново тражио оружје преко VOMI, под изговором да власти у Дунавској бановини нису извршавале указе премијера Драгише Цветковића те да су формирана четири батаљона четника, који нису били под владином контролом. Он је тражио 1.000 пушака, 300 аутоматских пиштоља и понеки митраљез за наоружавање функционера Културбунда. Препорука SS била је да се

²⁰⁰⁶ ВА, П-17, К-36, Ф-4, р.б 35. Штаб Дунавске дивизијске области – Гарнизонару Земунске гарнизонске управе, Пов.Ђ.Об.бр.666 од 2. јула 1940. године.

²⁰⁰⁷ ВА, П-17, К-21, Ф-3, р.б.46; Пов.Ђ.Об.2. бр.4890/40; Кријумчарење оружја из Немачке ради наоружања мањина.

²⁰⁰⁸ *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), 573.

²⁰⁰⁹ ВА, П-17, К-36, Ф-4, р.б.38; Штаб Дунавске дивизијске области - Гарнизонару Земунске гарнизонске управе, Пов.Ђ.Об.бр.61137 од 14. новембра 1940. године. Рад немачке мањине у Славонији и кријумчарење оружја за њих.

југословенским Фолксдојчерима испоручи наоружање, али стране производње, да се Трећи Рајх не би компромитовао. Како су тада били актуелни преговри са Југославијом о приступању Тројном пакту немачко Министарство спољних послова заузело је одбојан став, пошто је по њима наоружавање Фолксдојчера имало смисла само у случају да им је претило физичко уништење. Министарство спољних послова упозорило је Културбунд да би наоружавање Немаца изазвало велико узнемирење код југословенских власти, будући да су југословенске војне власти већ располагале информацијама о појединим случајевима набавке оружја.²⁰¹⁰ У децембру 1940. и јануару 1941. локални Немци почели су ипак са формирањем полувојних организација типа јуришних одреда за заштиту сопствених насеља у случају ескалације конфликта.²⁰¹¹ Војничко организовање локалних Немаца изазивало је узнемиреност код југословенских цивилних и војних власти, као и код становништва. У фебруару је из Штаба IV армијске области јављено да је под видом курса за обуку из пољопривреде у селу Сарваш код Осијека одржан курс за младиће немачке националности на коме је учествовало њих 53 из Сарваша, Барање и других околних места. Организација курса била је спроведена на војничкој основи. Ујутру је извршено постројавање, предаја рапорта, поздрав са „Хајл Хитлер“, затим гимнастика, војничка обука итд.²⁰¹² Све више су јачале сумње и на припрему субверзивне делатности међу припадницима немачке мањине. Тако је 13. марта 1941. из Команде Жандармерије упозорено Министарство Војске и Морнарице да се у немачким селима Оџачког среза стварају ратне ћелије од три члана са револуционарним задатком у случају сукоба између Југославије и Трећег Рајха. Према наводима Команде Жандармерије биле су образоване и женске тројке са тачно одређеним задацима у случају сукоба.²⁰¹³

Када је сукоб између Југославије и Трећег Рајха већ био изван главна немачка субверзивна организација која се ослањала на Фолксдојчере била је „Организација Јупитер“ за одбрану од саботажа против немачких интереса. Она је такође изграђена у периоду јесен пролеће 1940/41.²⁰¹⁴ Ова организација одиграла је нарочито значајну улогу у

²⁰¹⁰ D. Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933 - 1941*, 252 - 253.

²⁰¹¹ Л. де Йонг, *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне*, 346.

²⁰¹² ВА, П-17, К-11, Ф-5, р.б.25. Штаб IV армијске области, Генералштаб – Начелнику Главног генералштаба, Друго обавештајно одељење, Пов.Ђ.Об.Бр. 399 од 21.фебруара 1941. године. Курс из војне обуке немачких младића из с. Сарваш, среза Осијечког.

²⁰¹³ ВА, П-17, К-11, Ф-5, р.б.30; Команда Жандармерије – министру Војске и Морнарица (Генералштабно одељење), Пов.Ј.Б.Бр. 1132 од 13. марта 1941. године.

²⁰¹⁴ *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), 367 - 368.

време припрема и самог немачког напада на Југославију. У тим данима када је немачка мањина у Југославији активно употребљена као „пета колона“, руковођење њоме прешло је искључиво на Абвер.²⁰¹⁵ Наиме, након пуча од 27. марта и Хитлерове одлуке да нападне Југославију начелник Врховне команде Вермахта одобрио је да се немачко оружје убади у Југославију преко југословенско-мађарско-румунске границе. Абвер је о томе склопио споразум са мађарским и румунским војним властима. Канал за убацивање оружја је ишао преко Темишвара. Крајем марта су те пошиљке оружја почеле да се пребацују уз асистенцију и обезбеђење мађарских и румунских граничара. Групе организације „Јупитер“ су пред немачки напад на Југославију код Жомбоља прешле југословенско-румунску границу, поделиле оружје Фолксдојчерима и извршили мање саботаже у чему су им се прикључили и локални Немци.²⁰¹⁶ У исто време тајне радио станице Фолксдојчера у Београду, Новом Саду, Вршцу, Загребу, Марибору и другим местима непрекидно су обавештавале тих дана центар Абвера у Бечу о свим важнијим збивањима у вези са мерама које је предузимало руководство југословенске војске. Путем ових радиостаница јављано је и које објекте треба бомбардовати и у која места треба бацити оружје за припаднике „Организације Јупитер“. ²⁰¹⁷ Када је рат почео активности Фолксдојчера углавном су се сводиле на обавештавање и разоружавање већ деморалисаних јединица југословенске војске и на запоседање важних војних објеката, како би их неоштећене предали немачким оружаним снагама. Према свакако претераним подацима Јохана Вишта априла 1941. чланови немачких грађанских стража само на територији Бачке и Барање разоружали су око 90.000 југословенских војника. У многим местима као на пример у Петровграду (Зрењанин) наоружани Фолксдојчери сукобили су се са јединицама југословенске војске, док су у многим деловима Дунавске бановине преузели власт и пре доласка јединица Вермахта. У Осијеку су наоружани Фолксдојчери напали и заузели главну пошту и спречили уништење мостова на Драви, док су у Вуковару, Руми, Бешки, Инђији, Новој Пазови и Бежанији наоружани одреди немачких маншафта нападали југословенске јединице из позадине.²⁰¹⁸

²⁰¹⁵ Исто, 291 - 292.

²⁰¹⁶ D. Biber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933 - 1941*, 253.

²⁰¹⁷ P. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918 – 1945*, 25.

²⁰¹⁸ D. Biber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933 - 1941*, 265.

Једна од највећих акција Фолксдојчера било је заузеће Земунског аеродрома ујутро 12. априла 1941. године. Војни аеродром је заузет са неоштећеним авионима, хангарима и цистернама за бензин. Том акцијом су југословенски пилоти били онемогућени да узлећу на борбене задатке, док су пилоти који су се у тренутку напада налазили у ваздуху, одмах по спуштању били заробљавани.²⁰¹⁹ До акције је дошло по налогу Рајхсмаршала Хермана Геринга по коме је требало да се разори 60 авиона типа *Messerschmidt 109* на аеродромима Земун и Загреб. Акцију је требало је извести још пре отпочињања ратних дејстава.²⁰²⁰ Она је међутим успела тек када се југословенска војска већ увелико нашла у русулу и када је са територије северно од Саве и Дунава већ био повучен највећи део оперативних јединица њене I армије, а јединице Вермахта се налазиле пред Земунем. Ове акције предузимане су тек онда када је процењено да неће бити веће опасности од сукоба са југословенском војском.

И поред тих мањих успеха ипак терба истаћи да су мере које је спроводила југословенска војска против потенцијалне субверзивне делатности Фолксдојчера дале добре резултате. Тако на пример инструкција Хитлера да се југословенски Немци скривају од мобилизације у југословенску војску „пошто би у противном случају могло доћи до тога да многи од њих буду случајно убијени у борби“²⁰²¹ углавном није имала ефекта, пошто је велики број Фолксдојчера већ био мобилисан током делимичне мобилизације коју је претходних месеци спроводила југословенска војска. Тако је у Банату и Бачкој било мобилисано око 70% војноспособних Фолксдојчера, а у Срему њих 90%.²⁰²² Можемо закључити да и поред изузетно добро организованог рада Абвера субверзивни рад немачке мањине са којим се рачунало у југословенском Главном генералштабу није ни у ком случају био један од главних фактора брзог пораза југословенске војске у краткотрајном Априлском рату. Од много већег значаја биће акције Абвера у вези са масовним субверзивним деловањем усташа и доброг дела хрватског становништва против којег се нису могле спроводити активне мере из политичких обзира.

²⁰¹⁹ Р. Каџавенда, *Nemci u Jugoslaviji 1918 – 1945*, Београд, 1991, 26.

²⁰²⁰ *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), 694 - 695.

²⁰²¹ Л. де Ђонг, *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне*, 349.

²⁰²² Р. Каџавенда, *Nemci u Jugoslaviji 1918 – 1945*, 25.

ЗАКЉУЧАК

Српско/југословенско- немачки војно-политички односи тема су која није у већој мери заокупљала посленике историјске науке ни у Србији ни у Немачкој. Захваљујући некритичком прихватању теза насталих почетком тридесетих година из политичких разлога да је српска војска настала на француском организационом моделу лако се да разумети због чега тај интерес није био већи. Интерес за ову врсту односа пре се пробудио на српској него на немачкој страни јер је младој српској држави у настајању као један од модела изградње институција послужила и Пруска односно Немачка. Разлога за то било је много а један од најважнијих био је и тај што се Пруска као земља са развијеним и узорним државним институцијама и уз то колевка војног професионализма није граничила са Србијом и Балкан видела као подручје своје територијалне експанзије. Пруска ће постати значајан фактор у спољној политици Србије након Кримског рата као једна од гарантних сила српске аутономије у оквирима Османског царства. Након тога отворен је у Србији и пруски конзулат који ће бити од значаја као прво стално представитво немачке државе у балканској кнежевини. Професионална војна организација у Србији као један од предуслова државне независности највећим делом створена је у том периоду по немачком организационом моделу захваљујући изнад свега српским војним питомцима који су од 1846. па до српско-турских ратова 1876 – 1878. у редовним интервалима боравили на школовању и усавршавању у Пруској односно Немачкој. Са друге стране немачки канцелар Бизмарк се за Србију почео више интересовати у светлу стварања коалиције против Аустрије у време аустријско-пруског рата. Том приликом родила се идеја да се ови српски питомци искористе и као уходе против Аустрије. Након уједињења Немачке дотадашњи интерес јењава док немачку политику према балканским просторима најбоље осликава Бизмаркова реченица да „Балкан не вреди ни костију једног померанског гренадира“. Србија је у процесу који је трајао дуги низ година пратећи пруско-немачки организациони и доктринарни модел успела да створи заокружен систем професионалних војних институција. Те институције значајне резултате ће показати у време Балканских ратова, након којих Србија постаје војно најугледнија балканска државица. Након тих победа Немачка економски и политички, супротно Аустро-Угарској све више има интереса да на Балкану игра на српску карту. Немачка је искористила и царински рат вођен између

Аустро-Угарске и Србије од 1906. до 1911. да истисне своју савезницу и постане први спољнотрговински партнер полетне балканске краљевине. Идеје које се јављају тада у немачкој политици јесу да се на Балкан иде са Србијом а не против Србије. Ипак, у војничком смислу Аустро-Угарска је била једини преостали велики савезник Немачке у Европи тако да су њени интереси за Немачко царство играли значајнију улогу него српски. У Сарајевском атентату немачко војно руководство нашло је дуго очекивани повод за светски сукоб чија је Србија била прва колатерална штета. Ипак велике победе српске војске против Аустро-Угарске на почетку светског рата подигле су углед балканске краљевине и у немачким војним круговима док су коректан однос Немаца према Србима и Срба према Немцима као противнику у рату али и чињеница да су људи са обе стране фронта делили исте професионалне вредности представљали залог за будуће односе.

Србија је из Првог светског рата изашла као победник створивши државу четири пута већу од државне територије пре 1912 године, док је Немачка из рата изашла као поражена иако су се њене трупе у тренутку потписивања примирја налазиле дубоко на непријатељској територији, како на истоку тако и на западу. Та чињеница као и услови Версајског мира који су били дубоко фрустрирајући за Немачку у чијем случају није поштовано прокламовано право народа на самоопредељење, погодоваће стварању мита о војно непораженој нацији и о издаји анационалних елемената, Јевреја, масона и социјалиста. Након рата југословенска држава и немачка наћи ће се у два супротстављена тора пошто ће првој од њих очување Версајског система представљати залог сопственог опстанка, док ће друга у њему видети ограничавајући и фрустрирајући фактор за несметан развој. Налазећи се међутим на формално супротним странама и једној и другој држави које су биле привредно комплементарне економски интерес наметао се као примаран за даљи развој међусобних односа. Влада Никола Пешића се већ од друге половине 1921. године носила мишљу о успостављању што интензивнијих веза са Немачком. Тешкоће за то представљао је близак савезнички однос који је Краљевина СХС имала са земљама Антанте, а посебно са Француском у којој је тражила безбедносни ослонац против свог главног спољнополитичког ривала Италије. Средином двадесетих година у немачком Министарству иностраних послова настају и смернице спољне политике према Краљевини које ће представљати основу немачке политике према југословенској држави и у времену Трећег Рајха, закључно са пучем 27. марта 1941.

године. Према тим смерницама основни немачки интерес у Југославији био је економски с тим да се југословенско-немачко приближавање није могло десити брзо због француско-немачких напетости и јаког француског утицаја у Београду са којим се морало рачунати на дужи рок. За Немце је било важно да развој односа са Југославијом доведе до слабљења Мале Антанте које би имало за последицу да Чехословачка у будућности не може рачунати на било какву помоћ Југославије против Немачке, укључујући и моралну. Једна Југославија која би своје интересовање са Средње Европе преусмерила на Балкан и чији би интереси у Малој Антанти водили ка релаксацији напетости у односима са Мађарском била би у немачком интересу и Немачка је подржавала ту политику док и поред добрих односа са Русијом није имала никаквих политичких интереса да ради на побољшању односа између Југославије и СССР-а. Интерес на зближавању био је обостран и координирано спровођен. До привременог прекида те политике дошло је због оптужби изнесених у немачкој штампи о повезаности југословенског краља са атентатом у Сарајеву. Даљи замајац односима дала је велика економска криза која је прилично тешко погодила обе земља крајем двадесетих и почетком тридесетих година. У том периоду значајну улогу на југословенско-немачком зближавању игра југословенски посланик у Берлину Живојин Балугџић који ће на том посту остати све до 1935. године. У току двадесетих година и у Рајхсверу се јавља интерес за Југословенску војску у светлу Рајнске кризе 1923. године, да би поново порастао крајем двадесетих година. То је и период када немачка војска притиснута тешким ограничењима војних клаузула Версајског уговора захваљујући реформама генерала фон Зекта даље усавршава постојећи професионални организациони модел подизањем критеријума за кадровску селекцију и неодустајањем од идеја покретног рата за чије вођење је основни предуслов требала да буде моторизација. Са друге стране Југословенска војска која је захваљујући српском обрасцу делила са немачком исти професионални образац у току двадесетих година а нарочито у времену диктатуре краља Александра од 1929. до 1935. године прелази на француски доктринарни модел централизованог командовања, позиционог рата, ватрене премоћи и ограничавања самоиницијативе. То је период у коме је пензионисан и највећи број опробаних ратних кадрова у југословенском генералитету који су били носиоци старог српског доктринарног модела организације војске који се заснивао на немачким искуствима. Француски модел фаворизије се и у војним школама и академијама, француски инструктори активно

учествују у обуци Југословенске војске а француски језик постаје један од основних предуслова за каријерно напредовање југословенских официра. Крајем двадесетих година настаје и први елаборат о Југословенској војсци за потребе немачких оружаних снага у коме је захваљујући српским традицијама она понела ласкаве оцене. Овај елаборат биће од пресудног утицаја за оцену квалитета Југословенске војске све до Купског маневра 1937, године на коме су до изражаја дошле све лоше стране реформе спровођене по француском моделу. Са друге стране интерес за немачку војску у југословенском Главном генералштабу пробудио се тек након увођења опште војне обавезе у Немачкој 1935. године. На немачку војску се под утицајем војних клаузула Версајског уговора и информација чији је извор био француски 2. биро на гледало као на кадровски осакаћену армију којој ће требати доста времена да се поново подигне до предратне моћи.

Са доласком Националсоцијалиста на власт 1933. године у односима према Југославији наставља се политика институционално трасирана у време Вајмарске републике и због све већег обостраног економског интереса почиње све интензивније да се спроводи. Ка сарадњи са Немачком окретала се и југословенска политика и сам краљ Александар који је био наклоњен Немачкој не само као противтежи према Италији него и као евентуалном реализатору аншлуса. Због унутрашњих проблема у држави који су неретко подстицани споља (хрватско, македонско и албанско питање), краљ се бојао како Хабзбурга, тако и Мусолинија у Бечу. Делимичном приближавању Југославије Немачкој доприносила је и Француска која је почетком 1933. да би привукла Италију на своју страну против Немачке, приступила Пакту четворице (Велика Британија, Француска, Италија и Немачка). Пакт је давао право великим силама да саме уређују односе у Европи, чиме се давала могућност, да се на мала врата изведе ревизија Версајског уговора на штету земаља попут Пољске, Чехословачке, Румуније и Југославије. Последица тога била је да су земље Мале Антанте почетком 1933. учврстиле свој савез претворивши га у пакт и док је слабљење француског утицаја ишло у прилог Немачкој дотле је јачање Мале Антанте било противно њеним интересима. Од великог економског значаја за Краљевину Југославију био је и трговински уговор закључен 1934. године на основу којег је немачка преузела обавезу куповања југословенских пољопривредних производа по ценама вишим од цена на светском тржишту, с тим да не плаћа у девизама него путем клиринга, извозом индустријске робе у Југославију. Све бољи економски и политички односи довели су и до

првих корака на успостављању војнодипломатских односа између Југославије и Трећег Рајха на тај начин што је априла 1933. југословенски војни изасланик у Прагу био опуномоћен да представља Југословенску војску и у Берлину, док је и немачки војни изасланик у Прагу добио пуномоћје за Београд и Букурешт. Даљем побољшању политичке, економске па и војне сарадње велики допринос даће нацистички министар Ваздухопловства Херман Геринг приликом сахране краља Александра након Марсејског атентата. Односи са Југославијом представљали су Герингов лични пројекат чији успешан ток му је донео брз успон на хијерархијској лествици националсоцијалистичке државе. Иза тога је стајао и економски интерес јер је Немачка за себе успела да обезбеди целокупну производњу југословенског боксита, руде важне за добијање алуминијума који је био од пресудног значаја за ваздухопловну индустрију. Заједно са Мађарском Југославија је покривала 100% мирнодопских и ратних потреба Трећег Рајха за овом сировином. На војном плану ти односи крунисани су доласком првог немачког војног изасланика на резиденцијалној основи у Београд октобра 1935. и првог југословенског војног изасланика у Берлин у мају 1936. године. Највећи процват политичка и економска сарадња Југославије са Трећим Рајхом доживљава у време Владе др Милана Стојадиновића од 1935 до 1939. године. Главни носилац југословенске спољне политике након погибије краља Александра постаје кнез намесник Павле Карађорђевић познат по симпатијама према Великој Британији и јако наглашеним антикомунистичким осећањима. У овом периоду због санкција Друштва народа према Италији Југославија постаје све више привредно зависна од Трећег Рајха, док је њен клириншки салдо у међусобној трговини константно био позитиван. Такви економски односи отворили су простор и за сарадњу по питању набавки наоружања и војне опреме из Немачке за Југословенску војску. Први искораци направљени су набавком двомоторних бомбардера ДО 17 и лиценце за њихову производњу у земљи у току 1936. и 1937. године као и торпедних чамаца и наруџбинама подморница за потребе Југословенске Краљевске Морнарице, док се копнена војска чврсто држала набавки из Чехословачке. Од краја 1935. године Југославија и спољнополитички почиње и званично да се ослања на Велику Британију и Немачку као противтежу Италији, а супротно француској политици која у Италији види савезника против Немачке. Све већу улогу у југословенској политици почиње да игра и Балкански савез иза кога је стајала Велика Британија док покушаји проширивања обавеза

из Мале Антанте са гаранција против ревизионистичких тежњи Мађарске и рестаурације Хабзбурговаца у Аустрији на заједничку одбрану у случају било чијег напада на земљу чланицу као и покушај укључивања Француске у те гаранције не наилазе на подршку у Југославији и Румунији. По страни од спољнополитичких заплета не остаје ни Југословенска војска у којој се све више јавно износе симпатије према Немачкој и њеној војсци а у светлу неспремности Француске да Југославији одобри преко потребне кредите за наоружање. Приликом израде југословенских ратних планова у вези са реакцијом на рестаурацију Хабзбурговаца у пролеће 1935. југословенски војни врх по први пут калкулише и са могућим савезом са Немачком. У вези са разматрањима војних санкција против Италије у јесен исте године процена је била да би успех акције зависио од става Француске и од неутралног држања Немачке. Како су се по овом питању разилазили интереси Југославије и Француске дошло је и у војсци до опадања њеног угледа и слабења међусобних веза. У време ремитаризације Рајнске области Југословенски Главни генералштаб је заузео став да је земља дужна да војно интервенише против Немачке само уколико то одлучи Друштво народа. У случају да Француска сама интервенише сматрало се да не постоји обавеза Југословена да је прате ван обавеза које имају у складу са пактом Мале Антанте и Балканског споразума. Након овога Немачка више није посматрана као потенцијални савезника док је у Генералштабу постојала свест да је ремитаризација Рајнске области представљала само један од првих корака ка будућем европском сукобу за који се требало озбиљно спремати на војном плану. Војска је све више била свесна неминовности ратног заплета у Европи чији ће носилац бити Немачка, али се процењивало да ће она за то бити способна тек кроз неколико година. Из тих разлога је став војске о појачавању обавеза у оквиру Мале Антанте и савеза са Француском био негативан али је на тај став утицала и политичка процена с врха власти. У односима према Немачкој југословенска званична политика следила је политику Велике Британије која је до 1939. ишла на попуштање и покушај усмеравања немачке експанзије на Исток против СССР-а. Пратећи ту политику Југославија се под Миланом Стојадиновићем и политички све више приближавала Немачкој. И немачки војни изасланик који је одмах по доласку у Београд наишао на негативан пријем код министра Војске и Морнарице Петра Живковића али и коректан и пријатељски пријем код начелника Генералштаба Љубомира Марића, предлагао је низ мера које су требале да

доведу до ближе сарадње Југословенске војске и Вермахта у које су спадале бесплатне испоруке оружја, размена стажиста, упућивање југословенских официра на школовање и обуку и немачким центрима за обуку, узајамне посете бродова једне и друге морнарице, ваздухопловстава и томе слично. Министарство иностраних послова држало се ипак инструкције да се грађењу војних веза приступа обазриво и корак по корак тако да се сматрало да ће први потез на приближавању између две армије бити слање југословенског војног изасланика у Берлин. Ови предлози пуковника фон Фабера ди Форa оствариваће се постепено у време његовог четворогодишњег мандата. Фабер је позитиван став према борбеној вредности Југословенске војске задржао све до посете Купском маневру у јесен 1937. године, након чега је његов закључак био да насупрот одличном квалитету војника стоји крајње неспособно руководство. На грађењу односа између Југословенске војске и Вермахта нарочито је радио др Милан Стојадиновић као и генерални конзул и представник Геринговог Четворогодишњег плана у Београду инжењер Франц Нојхаузен. Нојхаузен је био сива еминенција немачке политике и привреде у Југославији и у неким питањима поседовао већу моћ и утицај у одлучивању него сам посланик Виктор фон Херен или војни изасланик Мориц фон Фабер ди Фор. Милан Стојадиновић нарочито се ангажовао на јачању војних веза између Југославије и Трећег Рајха након његове посете Берлину у јануару 1938. Након тога доводи се у редакцију угледног општевојног часописа *Ратник* као сарадник уредник немачког додатка листа *Време*, пензионисани југословенски официри држе предавања у Немачкој док се у издању *Пешадијско-артиљеријског гласника* појављују књиге Валтера Неринга и Хајнца Гудеријана. По Стојадиновићевој инструкцији долази и до размене учтивости између југословенских и немачких пограничних војних власти након аншлуса Аустрије као и до посете немачке бомбардерске групе међународној ваздухопловној изложби у Београду. Аншлус Аустрије је међутим потпуно променио став југословенског војног врха према Трећем Рајху у коме се од тог момента гледа највећа спољнополитичка претња по безбедност Краљевине Југославије. Одмах се почиње са изразом дефанзивних ратних планова и изгласавају се кредити за опремање војске. Војне власти покушавају да ојачају везе са Чехословачком насупрот политици државног врха. Тако начелник југословенског генералштаба одлази у тајну посету Чехословачкој на дан аншлуса, немачки понуђачи губе на свим војним тендерима у корист Шкоде, док југословенска војно-техничка делегација у истом термини

борави у Брну. Југословенски министар војни генерал Марић упадљиво је отсутан приликом посете немачке ваздухопловне делегације Београду. Франц Нојхаузен у њему и двојици генерала из артиљеријско-техничког одељења Министарства војног види главну претњу немачко-југословенској војно-техничкој сарадњи и отворено тражи њихову смену. Стојадиновић и овај пут излази у сусрет немачким жељама. У светлу Судетске кризе југословенска државна политика се чврсто држи само обавеза проистеклих из пакта Мале Антанте, док су симпатије војног врха на страни Чехословачке. На инсистирање новог министра војног генерала Милутина Недића у зениту кризе Југославија делимично мобилише против Мађарске што је било довољно да Мађарска не интервенише. Након Минхенског споразума држање Стојадиновића у кризи изазвало је задовољство високих немачких војних кругова тако да Херман Геринг обећава Југословенима испоруку наоружања и војне опреме на кредит и без ограничења у висини од фантастичних 200 милиона марака што је било два пута више од југословенских тражења. Све веће нагињање Стојадиновића ка силама Осовине и опонашање фашистичког обрасца приликом изборне кампање 1938. године доводи до пада његове Владе. Смена Стојадиновића поклапа се са променом попустљивог става Велике Британије и Француске према Немачкој. Пад Стојадиновићеве Владе изазива неповерење у Немачкој према југословенској политици што ће се одразити и на питање кредита за наоружање, чија се цифра смањује а испоруке одлажу. Уговор о кредиту потписан је након југословенских уступака по питању експлоатације нафте у земљи у корист немачких фирми и по немачке интересе позитивног става југославије према италијанској пенетрацији у Албанији. Томе доприноси и југословенско одбијање гаранција Велике Британије и Француске и посета кнеза Павла Берлину у јуну 1939. У Берлину се такође веровало да кнез Павле игра посредничку улогу између Немачке и Велике Британије и преноси британским властодршцима личне Хитлерове поруке. Како је већ било изгледно да се иде ка ратном сукобу симпатије југословенског војног и државног врха биле су недвсмислено на страни савезника али је политичка и економска реалност усмеравала земљу на неутралност и привредну сарадњу са Немачком, док је након дебелације Чехословачке Немачка постала и главни снабдевач наоружањем Југословенске војске. Тада настаје и завршни извештај немачког војног изасланика фон Фабера ди Фора у коме је дата лоша процена борбених квалитета Југословенске војске, која ће послужити и као полазна основа за планирање

операција против Југославије. Ново неповерење у Берлину изазива пренос дела југословенских златних резерви у Британију и кнежева вишенедељна посета Лондону у јулу 1939. Хитлер то користи не би ли увукао Италију у рат нудећи јој да нападне Југославију као мамац и тиме веже Велику Британију за Средоземље уместо за Западни фронт. Два диктатора тада су се сложила да у новој Европи коју они буду водили југословенска држава неће моћи да се одржи у постојећем облику. Са избијањем рата Југославија проглашава неутралност али активно сарађује са савезницима у складу са одредбама тајног војног протокола споразума о пријатељству са Француском из 1927. године. Југословени учествују и у разradi савезничких планова о отварању Солунског фронта и заједничкој одбрани Балкана иза којих је стајао француски генерал Веган. Кнез Павле инсистира код савезника на заједничком нападу на Италију као главну безбедоносну опсесију Југославије, док су интереси Британије да Италија остане ван рата. Док је државна политика опрезна, дотле официри Југословенске војске која мобилише након избијања рата отворено заступају просавезничке ставове, а немачке победе у Пољској се јавно коментаришу са омаловажавањем. При мобилизацији међутим до изражаја долази лоша организација али и све јаче југословенске међунационалне противуречности иако је хрватско-српски споразум склопљен неколико дана пре избијања рата требало да ојача кохезију и отпорну моћ земље. Од споразума хрватски фактор који је немачки посланик фон Херен означио као пријатељски настројен према Немачкој почиње да игра све виднију улогу у немачкој политици према Југославији. У српском језгру југословенског официрског кора споразум изазива незадовољство јер се маторало да се њиме нарушава државно јединство и руши одбрамбена моћ земље. У овом периоду Југославија непрестано држи неколико стотина хиљада људи под оружјем због старха од Италије или могућег немачког напада што додатно изазива незадовољство међу резервистима. Сви преговори са савезницима падају у воду након слома савезничког фронта на западу, након чега представници југословенског Главног генералштаба изјављују немачком војном изасланику пуковнику Тусену да ће сарађивати у ширењу немачке пропаганде и моле за смиривање јавности и гаранције од италијанског напада. Након тога официрима Југословенске војске приказују се редовно немачки пропагандни ратни филмови што само доводи до ширења дефетизма и свести о сопственој немоћи. Немачке победе доводе и до промене у југословенској војној доктрини, напуштања

француског обрасца и повратка на идеје покретног рата, самоиницијативе и децентрализованог система командовања који се показао успешан у балканским и Првом светском рату. У овом периоду настају и одбрамбени југословенски ратни планови, од којих су најпознатији *C*, *P 40* и *P 41*. Кључни проблем код израде свих ових ратних планова била је међутим политичка премиса да се брани целокупна територија земље. У складу са променом геостратешког окружења вршене су модификације у основној идеји ратног плана али се све сводило на проширење кордонског распореда снага дуж државних граница и слабљење стратегијске резерве. Југославији у овом периоду релативно редовно стижу и испоруке наоружања и војне опреме које се након анулирања уговора о кредиту и потписивања протокола од 5. октобра 1939. добијају за директну испоруку југословенских стратешких сировина по принципу из руке у руку. Након пада Француске Југославија је приморана да се још тешње економски везује за Трећи Рајх чији представници користе ситуацију да југословенске сировине несметано пристижу док је Рајх своје обавезе према Југославији извршавао у све мањем проценту, да би у новембру 1940. испоруке наоружања готово престале. Пошто је видела да може успешно да води рат и без Италије, Немачка се имајући у виду привредни значај Југославије за Трећи Рајх залаже да се италијанске амбиције на источном Јадрану одложе док земља неометано ради за немачке потребе. Пошто је Југославија задовољавала готово 30% ратних потреба Немачке за стратешким сировинама та политика је настављена и након заробљавања поверљиве архиве француског Генералштаба из кога се могла видети просавезничка делатност југословенског државног и војног врха. Нове компликације на Балкану доноси приступање Румуније и Мађарске Тројном пакту и италијански напад на Грчку у октобру 1940. Те акције у југословенском државном и војном врху изазивају огромну забринутост при чему се посебно истиче стратегијски значај Солуна за Југославију и опасности да га се докопају Италијани. Из немачког посланства долази потстицај да се с тим у вези Југословени обрате Немачкој и да уз њену сагласност војно запоседну Солун. Овај став је по налогу министра војног Милана Недића испитиван преко југословенског војног аташеа у Берлину пуковника Владимира Ваухника. Недић се на седници државног врха заложио и за прилазак Тројном Пакту као једино решење које је у том моменту могло гарантовати безбедност Југославији и по цену губитка неких делова државне територије као што је то био случај са Румунијом. Југословенске трупе концентрисале су се у Македонији са

циљем да заузму Солун али су грчке победе и италијанско бомбардовање Битоља као и неслагање Недића и кнеза намесника око спољне политике земље довели до пораста оптимизма и Недићеве оставке. Са слањем немачке мисије у Румунију поклапа се и почетак рада на плану Врховне команде Вермахта за случај рата против Југославије док су Италијански неуспеси у Грчкој и британске гаранције које је земља прихватила условили почетак планирања акција против те земље. За извођење операције „Марита“ од круцијалне важности било је држање Југославије. Уколико би земља учествовала у нападу на Грчку и ставила на располагање своје саобраћајнице за ту операцију за концентрацију немачких снага требало је четири недеље мање него у случају њиховог пребацивања заобилазним путем преко Румуније и Бугарске. Југославија пријатељски настројена према Осовини требала је да буде и гаранција да неће бити угрожен десни бок немачких трупа које су нападале из Бугарске. На чвршћим гаранцијама које су подразумевале улазак земље у Тројни пакт инсистирали су Италијани у чију зону политичког утицаја је према немачко-италијанској подели интересних сфера спадала Југославија. Преговори су вођени тајно а политика кнеза Павла била је добити у времену. Одуговлачењем преговора до друге половине марта кнез је успео да купи за Грчку додатне четири недеље и да не дозволи пролаз немачких трупа кроз југословенску територију. Немцима је било важно да се церемонија потписивања пакта заврши пре посете јапанског министра иностраних послова Мацуоке па су пристали на све југословенске услове и оgrade и на крају ултимативно затражили да земља приђе пакту. Југословени су за све ово време преговарали и са Британцима и Грцима о организацији заједничке одбране. Југословенски обавештајни подаци указивали су на то да британске снаге нису довољне да осигурају успешност заједничке одбране на јужном правцу док прилоком преговора Британци нису прихватили да организују поморску евакуацију Југословенске војске са Јадрана нити су одмах могли ставити Југословенима на располагање савремено наоружање и моторизацију која им је недостајала. Нешто пре приступања Тројном пакту Британцима је изручен и Милан Стојадиновић као потенцијални пронемачки човек који је након приступања пакта могао бити карта у југословенској политици на коју би Немци заиграли. Кнез се трудио у читавом периоду да на значајна места у војсци постави просавезнички настројене офицере док је преко Београда ишла и обавештајна веза између војног крила немачких завереника против Хитлера и британске војне обавештајне службе. Систем је био разрађен тако што

су припадници Абвера који су чинили гро завереника достављали поверљиве податке југословенском војном аташу у Берлину пуковнику Владимиру Ваухнику, он их слао у Београд, а тамо их у виду сумарних недељних извештаја начелник 1. обавештајног одељења давао на увид британском војном изасланику. Са британцима сарађује и тајни сервис југословенске Војне обавештајне службе док отворене везе са британским војнодипломатским представницима одржавају генерал Бора Мирковић и пуковник Жарко Поповић који ће након постављења за војног изасланика у Москви и тамо деловати у пробританском духу. Од половине 1940. без већих сметњи деловала је у Југославији поред немачке и пробританска пропаганда док су средства за ту намену код Британаца у односу на период од почетка рата до пада Француске повећана девет пута. Свеопште незадовољство политком кнеза Павла и Драгише Цветковића како на спољном тако и на унутрашњем плану уз неприпремљеност јавног мњења за приступање Југославије пакту као и британска потпора незадовољницима у официрском кору довели су до тога да се релативно лако организије војни пуч и сруши намесништво и влада Цветковић – Мачек. Излив патриотског заноса у вези са ступањем на престо Петра II на масовним демонстрацијама био је искоришћен и за антиосовинске испаде док су се британски симпатизери трудили да демонстрације добију просавезнички карактер. Реакција у Берлину била је муњевита. Хитлер је ситуацију оценио као повољну за решавање пошто је већ имао трупе на терену на најважнијим правцима или у њиховој близини а ратни план у основним цртама био разрађен још крајем 1940. па га је тебало само прилагодити. Пучистичка влада коју је формирао генерал Душан Симовић укључила је у свој састав све значајније српске политичке партије и одмах почела са мобилизацијским припремама. Покушавла је да нађе савезнике на све стране и на крају да прихвати услове пакта, док је сам Симовић молио Енглеze да врате Стојадиновића као посредника. Концентрација трупа врши се у кордонском поретку у складу са ратним планом док Врховна команда Вермахта закључује да ће након јачег отпора на самом почетку ратних дејстава југословенска војска бити брзо разбијена. У краткотрајном Априлском рату југословенски отпор сломљен је за 11 дана док су његове главне карактеристике уз појединачне пример храбрости биле дезорганизација, дефетизам и масовна побуна хрватских пукова. Ипак треба истаћи да је Југословенски војни врх успео успешно да паралише субверзивна дејства припадника бенмачке националне мањине у редовима Југословенске војске, али је главни фактор њене

дезинтеграције долазио из редова припадника хрватског корпуса. Југославија је поражена, државна територија подељена, престоница Београд разрушена а земља увучена у крвав братоубилачки рат. Њена регуларна армија од 32 дивизије није успела да се сачува и да у завршној фази рата пружи помоћ савезницима.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори:

Auswärtiges Amt – Politisches Archiv – Berlin

- R-11602: Beziehungen Serbiens zu Deutschland von Januar 1905 bis Januar 1920
- R-11515 : Militärangelegenheiten Serbiens vom 1. Oktober 1909 bis 31. Dezember 1910;
- R-11517 : Militärangelegenheiten Serbiens vom 16. Oktober 1912
- R-11602 : Beziehungen Serbiens zu Deutschland vom Januar 1905
- R - 30032, Geheim Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach den Balkanländern von Februar 1935 bis Januar 1936
- R – 30033a, Geheim Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach den Balkanländern von 2. Januar 1936 bis Mai 1936
- R – 30033b, Geheime Akten, Aus- und Einfuhr von Kriegsgerät nach Balkanländern, Bd. 2
- R – 30090: Geheim Akten – Militärattache Belgrad vom Juni 1935 bis Mai 1936.
- R – 30303, Geheim - Akten, Abt. II - b, Politische Beziehungen Jugoslawien zu Deutschland vom September 1921 bis Dezember 1935
- R-30304; Geheim Akten, Störungen der deutsch – jugoslawische Beziehungen durch die Kroatischen Emigranten vom September 1932 bis Mai 1935.
- R-31310; Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien und Ungarn; Geheim Akten 1920 – 1936
- R – 30315, Geheim – Akten, Abt. II, Jugoslawien, Militärangelegenheiten vom Februar 1927. Bis Februar 1935.
- R – 73123; Politische Beziehungen Jugoslawien zu Deutschland vom März 1933 bis Dezember 1934.
- R – 73187, Militärs in Jugoslawien vom 11.06. 1927 bis 22.08.1932.
- R – 73191, Jugoslawien, Militärangelegenheiten, vom mai 1920 bis april 1936
- R – 73194, Marinenangelegenheiten vom 22.07.1924 bis 24.10.1935
- R – 103318; Allgemeine auswärtige Politik von Mai 1936 bis 31. Dezember 1940;
- R – 103320, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Mai 1936 bis August 1938.
- R – 103321; Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland von September 1939 bis 4. Dezember 1941.
- R – 103322, Politische Beziehungen Jugoslawiens zu Deutschland vom Juni 1937 bis Juli 1940.
- R – 103323, Politische Beziehungen zwischen Jugoslawien und Deutschland – Besuch des jugoslawischen Ministerpräsidenten Stojadinovic; November 1937 – Februar 1938;
- R – 103324, Besuch des Prinzregenten Paul von Jugoslawien in Deutschland im Juni 1939.
- R-103367; Jugoslawien; Deutschtum in Jugoslawien; vom Juni 1937 bis Mai 1940.

Bundes Archiv – Militärarchiv – Freiburg im Breisgau

- RH - Reichwehrministerium (Heer) OKH, Abteilung Fremde Heere
- RH 31 III/19
- RH 2/2879
- RH 2/2922 Belgrad
- RH 2/2925 Budapest
- RH 2/2932, Moskau
- RH 2/2934 Prag
- RH 2/2936, Rom
- RW – OKW – Wehrwirtschaftsamt und Rüstungsamt
- RW 49/20, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII) München
- RW 19/3529; OKW/Wehrwirtschaftsamt und Rüstungsamt/Jugoslawien
- RW 4/310; OKH; Att.Abt
- RW 4/312; Amt Ausl/Abw.
- RW 4/313; OKH; Att.Abt
- RW 4/310; Amt Ausl/Abw
- RL Luftwaffe
- RL 3/1953; Luftwaffenbeute
- RM – Kriegsmarine
- RM 7/ 2349
- RM 7/1305
- RM 7/2706 b; Auslandsdienst
- RM 7/2706 a Auslandsdienst
- RM 11/5; Oberkommando der Kriegsmarine. Militärattachédienst
- RM 20/2100
- N 115/4; Nachlaß v. Faber du Faur

Архив Југославије – Београд

- Фонд 37 – лични фонд др Милана Стојадиновића
- Фонд 74 – Двор Краљевине Југославије
- Фонд 102 – лични фонд Станислава Кракова
- Фонд 310 – лични фонд Александра Цинцар – Марковића
- Фонд 334 – Министарство иностраних послова Краљевине Југославије
- Фонд 335 – лични фонд Војислава Јовановића - Марамбоа
- Фонд 341 – Посланство Краљевине Југославије у Лондону
- Фонд 370 – Посланство Краљевине Југославије у Анкари
- Фонд 391 – Посланство Краљевине Југославије у Прагу
- Фонд 393 – Посланство Краљевине Југославије у Бечу
- Фонд 394 – Посланство Краљевине Југославије у Берлину
- Фонд 797 – лични фонд кнеза Павла Карађорђевића

Војни архив – Београд

- Пописник 1 – Министарство војно Краљевине Србије
- Пописник 2 – Архива из Балканских ратова
- Пописник 16 – Лична заоставштина, поклони и откупљена грађа
- Пописник 17 – Архива Војске Краљевине СХС/Југославије
 - Министарство Војске и Морнарице
 - Главни генералштаб
 - Команда Ваздухопловства
 - Команда Морнарице
- Досијеи персоналних података официра војске Краљевине Србије и Краљевине Југославије
- Архива Војне безбедности ЈНА

Архив САНУ – Београд

- 11444, Фонд Драгутина Милутиновића
- 14387, Фонд Милана Антића

Архив Србије

- Државни Савет

Објављени извори:

- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie A, Band V, Göttingen 1987.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie A, Band VII, Göttingen 1989.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie B, Band III, Göttingen 1968.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie B, Band IV, Göttingen 1970.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie B, Band V, Göttingen 1972.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie B, Band VII, Göttingen 1974.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie C, Band II - 1, Göttingen 1973.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie C, Band II - 2, Göttingen 1973.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie C, Band III - 2, Göttingen 1973.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie C, Band IV - 1, Göttingen 1975.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie C, Band IV - 2, Göttingen 1975.

- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie C, Band V - 1, Göttingen 1977.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie C, Band V - 2, Göttingen 1977.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie C, Band VI - 1, Göttingen 1981.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie C, Band VI - 2, Göttingen 1981.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie D, Band II, Deutschland und die Tschechoslowakei (1937 – 1938), Göttingen 1950.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie D, Band VI, Die Letzten Monate vor Kriegsausbruch (März bis August 1939), Göttingen 1950.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie D, Band VII, Die Letzten Wochen vor Kriegsausbruch (9. August bis 3. September 1939), Göttingen 1950.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie D, Band IX - 2, Die Kriegsjahre (18. März bis 22. Juni 1940), Frankfurt/Main, 1962.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie D, Band X - 3, Die Kriegsjahre (23. Juni bis 31. August 1940), Frankfurt/Main, 1963.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie D, Band XI - 1, Die Kriegsjahre (1. September bis 13. November 1940), Bonn, 1964.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie D, Band XI - 2, Die Kriegsjahre (13. November 1940 bis 31. Januar 1941), Bonn, 1964.
- *Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918 – 1945*. Serie D, Band XII - 1, Die Kriegsjahre (1. Februar bis 5. April 1941), Göttingen, 1969.
- *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata, I, Beograd, 1969.
- *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, II tom, 1919–1945. (priređio Momir Stojković), Beograd, 1998.
- *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji* (priređio Živko Avramovski), I (1921 – 1930), Beograd, 1986.
- *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji* (priređio Živko Avramovski), II (1931 – 1938), Beograd, 1986.
- *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji* (priređio Živko Avramovski), III (1939 – 1941), Beograd, 1996.
- *Документи о спољној политици Краљевине Србије*, књ. VII, св. 2, 1/14. мај – 22. јули/4. август 1914. (приредили В. Дедијер и Ж. Антић), Београд, 1980.
- *Dokumente zum Konflikt mit Jugoslawien und Griechenland*, Berlin, 1941.
- *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa*, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf, 1961.
- *Закон о устројству Војске и Морнарице*, Београд, 1923.
- *Извештаји Министарства иностраних послова за 1933. годину*, (приредиле Нада Петровић и Јелена Ђуришић), Београд, 2009.
- *Österreich-Ungarns letzter Krieg*, Band I, Wien, 1931.
- В. Petranović, N. Žutić, *27. mart 1941. (tematska zbirka dokumenata)*, Beograd, 1990.
- „Програм предавања у пруској Ратној академији“ (са немачког превео поручник Живан Ј. Ранковић), *Ратник*, V-VI, Београд, 1907.

- *Ратна ранг-листа активних официра и војних чиновника 1914 – 1915* (стање 15. августа 1915), Српска краљевска државна штампарија, Ниш, 1915.
- *Ратна ранг-листа резервних официра 1917 – 1918* (стање 01.06.1918), Штампарска радионица Министарства војног, Солун, 1918
- R.A. Reiss, *Report upon the atrocities committed by the Austro-Hungarian army during the first invasion of Serbia*, London 1916.
- *Споменица седамдесетпетогодишњице ВА, 1850 – 1925*, Београд, 1925.
- *Tajna pisma Hitler-Mussolini (1940 – 1943)*, priredio Bogdan Krizman, Zagreb, 1953.
- *Упутство за организацију и обављање обавештајне службе*, Београд, 1932.
- *Упут за блиску борбу против оклопних кола*, Београд, 1941.
- *Уредба о формацији војске у мирно доба*, Београд, 1935.

Мемоарска литература

- Н. фон Белов, *Я был адъютантом Гитлера*, Смоленск, 2003.
- Д. Бојић, *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878 – 1960)*, Београд, Косјерић, 2012.
- V. Vauhnik, *Nevidljivi front. Borba za očuvanje Jugoslavije*, Minhen, 1984.
- Ф. Гальдер, *Военный дневник. Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг*, Том I. От начала войны с Польшей до конца наступления на Западном фронте (14.8.1939 г.—30.6.1940 г.), Москва, 1968.
- Ф. Гальдер, *Военный дневник, Ежедневные записи начальника Генерального штаба Сухопутных войск 1939-1942 гг*, Том 2. От запланированного вторжения в Англию до начала Восточной кампании (1.7.1940-21.6.1941), Москва, 1969.
- Г. Геземан, *Са српском војском кроз Албанију*, Београд, 1984.
- П. М. Драшкић, *Моји мемоари* (приредио Душан Т. Батаковић), Београд, 1990.
- Б. С. Илић, *Мемоари армијског генерала 1898/1942* (приредио М.С. Бјелајац), Београд, 1995.
- А. Краус, *Узроци нашег пораза*, Београд, 1938.
- *Mackensen – Briefe und Aufzeichnungen des Generalfeldmarschalls aus Krieg und Frieden* (bearbeitet und mit geschichtlichem Begleittext versehen von Wolfgang Foerster), Leipzig 1938.
- Д. Пандуровић, *Живот и сведочења* (приредио Миле С. Бјелајац), Београд, 2007.
- У. Поповић, *Deseti po redu. Tajna vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, Izdanje autora, Beograd, 1976
- Н. von Seeckt, *Aus meinem Leben 1866 – 1917*, Leipzig, 1941.
- *Tajni arhivi grofa Ciana (1936 – 1942)*, Zagreb, 1952.
- М. М. Стојадиновић, *Ni rat ni pakt – Jugoslavija između dva rata*, Rijeka, 1970.
- M. von Faber du Faur, *Macht und Ohnmacht: Erienerungen eines alten Offizieres*, Stuttgart, 1953.
- U. von Hassell, *Vom Anderen Deutschland*, Frankfurt am Main und München, 1964.
- М. Crnjanski, *Embahade*, I-IV, Beograd, 1984.
- V. Šelenberg, *U lavirintu špijunaže – Memoari jednog od šefova nacističke obaveštajne službe*, Beograd, 1958.

Монографије и чланци

- *An abridged history of the Greek-Italian and Greek-German war 1940 – 1941 (Land operations)*, The Army History Directorate, Athens, 1997.
- Ž. Avramovski, „Sukob interesa Velike Britanije i Nemačke na Balkanu uoči Drugog svetskog rata“, *Istorija XX veka – zbornik radova*, Beograd, 1961.
- Ž. Avramovski, „Pitanje učešća Jugoslavije u vojnim sankcijama protiv Italije za vreme italijanske agresije na Etiopiju (1935-1936)“, *JIC 1/1964*, Beograd 1964.
- Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935 – 1937: od italijanske agresije na Etiopiju do jugoslovensko-italijanskog pakta*, Beograd, 1968.
- Ž. Avramovski, „Ekonomske i političke ciljevi nemačkog izvoza naoružanja u balkanske zemlje uoči Drugog svetskog rata“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2, Beograd, 1972.
- Ž. Avramovski, „Stav britanske vlade prema projektu pakta o uzajamnoj pomoći između Francuske i Male Antante“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3, Beograd, 1979.
- Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934 – 1940)*, Beograd, 1986.
- J. Angelow, „Der Kriegsfall Serbien als Willenstherapie. Operative Planung, politische Mentalitäten und Visionen vor und zu Beginn des Ersten Weltkrieges“, *Militärgeschichtliche Zeitschrift*, 61, Oldenburg, 2002.
- Д. Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002.
- М. Алимпић, *Живот и рад генерала Ранка Алимпића у свези са догађајима из новије историје српске*, Београд, 1892.
- E. Barker, *Britanska politika na Balkanu u II svjetskom ratu*, Zagreb, 1978.
- R. Bassett, *For God and Keiser – The Imperial Austrian Army from 1619 to 1918*, New Haven and London, 2015.
- Љ. Балтић, „Турска ратна служба“, *Ратник*, II, Београд, 1912.
- В. Бећлић, „Немци у Војводини 1918 – 1941“, *Tokovi istorije*, 1-4, Beograd, 1999.
- D. Biber, „Ustaše i Treći rajh 1933 – 1939“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 2, Beograd, 1964.
- D. Biber, *Nacizam in Nemci v Jugoslaviji 1933 - 1941*, Ljubljana, 1966.
- D. Biber, „Britanske ocjene Stojadinovića i njegove politike“, *Fašizam i neofašizam – zbornik izlaganja na međunarodnom znanstvenom simpoziju* (ur. Dušan Bilandžić i dr.), Zagreb, 1976.
- M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Beograd, 1988.
- M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922-1935*, Beograd, 1994.
- M. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom*, Beograd, 1999.
- M. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918 – 1941*, Beograd, 2004.
- M. Бјелајац, „Покушај стратешког ослонца Југославије на СССР 1939 – 1941“, *Војноисторијски гласник*, 1-2, Београд, 2006.
- М. Бјелајац, *Дипломатија и војска. Србија и Југославија 1901 – 1999*, Београд, 2010.
- M. Bloch, *Ribbentrop*, London, 2003.
- S. Braica, „Utemeljenje etnologije u Hrvatskoj“, *Ethnologica Dalmatica*, Vol.14, Split, 2005.
- C. Brücker, *Deutsche Spuren in Belgrad*, Betsckerek, 1944.
- П. Булат, „Италија у знаку фашизма“, *Војни весник*, 6, Београд, 1933.

- П. Булат, „Талијански фашизам и немачки расизам“, *Војни весник*, Бр. 3, Београд, 1934.
- М. Vanku, *Mala Antanta 1920 – 1938*, Titovo Užice, 1969.
- Д.Н. Вергун, „Drang nach Osten (навала на исток) – Немачка освајања и претензије у словенским земљама и Блиском истоку у цифрама и фактима“ (превео В. М. Радовановић), *Ратник*, III, Београд, 1907.
- Х. Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани – Управа за специјалне операције у Југославији 194 – 1945*, Београд, 2009.
- V. Vinaver, „Da li je jugoslovensko-francuski pakt iz 1927. godine bio vojni savez“, *Vojnoistorijski glasnik*, I, Београд, 1970.
- V. Vinaver, „Jugoslovensko-sovjetski pakt od aprila 1941“, *Istorijski glasnik*, 1, Београд, 1973.
- V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Београд, 1985
- V. Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929 – 1934*, Београд, 1987.
- J. Wüsch, *Jugoslawien und das Dritte Reich. Eine dokumentierte Geschichte der deutsch-jugoslawischen Beziehungen von 1933 bis 1945*, Seewald Verlag, Stuttgart, 1969.
- Д. Вуксановић – Анић, *Стварање модерне српске војске (француски утицај на њено формирање)*, Београд, 1993.
- Н. Гаћеша, „Немци у аграрној реформи и власништву обрадивог земљишта у Војводини 1919 – 1941“ у: Никола Гаћеша, *Радови из аграрне историје и демографије*, Матица српске, Нови Сад, 1995.
- *Gerila na Balkanu, borci za slobodu, buntovnici ili banditi – Istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu* (Saopštenja sa međunarodnog naučnog skupa održanog od 14 – 16. septembra 2006. godine u Beogradu, Leskovcu i Vranju), Tokio, Београд, 2007.
- В. Ѓерлиц, *Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657-1945*, Москва, 2005.
- Е. М. Gibson, „Mažino i Lidel Hart“, *Tvorci moderne strategije* (priredio Edvard Mid Erl), Београд, 1952.
- Д. Глишовић, *Иво Андрић, Краљевина Југославија и Трећи рајх 1939 – 1941*, I, Београд, 2012.
- С.А. Горлов, *Совершенно секретно: Альянс Москва — Берлин, 1920-1933 гг.*, Москва, 2001.
- G. Gorodetsky, *Grand delusion. Stalin and the German invasion of Russia*, Yale, 1999.
- G. P. Groß, *Mythos und Wirklichkeit. Geschichte des operativen Denknis im deutschen Heer von Moltke d.Ä bis Heusinger*, Paderborn, 2012.
- Х. Гудеријан, *Оклопне трупе и њихово дејство у заједници са осталим родовима оружја* (превео са немачког Милорад Л. Лазаревић, арт. бриг. ђенерал), Сарајево 1938.
- М. Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918 – 1944*, Београд, 2014.

- Д. Денда, „Југословенска војска и тенкови 1919 – 1931. године (идеје и доктрина)“, *Војноисторијски гласник*, 1-2, Београд, 2003.
- Д. Денда, *Аутомобил у српској војсци 1908 – 1918*, Београд, 2008.
- Д. Денда, *Моторизација југословенске војске 1918 – 1941*, (магистарски рад у рукопису), Филозофски Факултет, Београд, 2008.
- Д. Денда, „Моторизација Коњице у Краљевини Југославији“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2008.
- Д. Денда, „Тенковске јединице у војсци Краљевине Југославије (1930 – 1941)“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2009.
- Д. Денда, „Страни утицаји на развој југословенске војне доктрине о оклопним јединицама“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2010.
- Д. Денда, „Војна обавештајна служба у Краљевини СХС/Југославији 1918 – 1941“, *Војноисторијски гласник*, 2, Београд, 2010.
- D. Denda, „Secret Military Intelligence in the Royal Yugoslav Army 1937 – 1941“, *Military Conflicts in the 20th Century – Political and Military Aspects* (ed. By Dareus Kozarewsky), Warsaw, 2010.
- Д. Денда, „Антиратна побуна аустроугарских војника у Крагујевцу 1918. године и њена каснија пропагандна употреба“, *Први светски рат и Балкан – 90 година касније*, Зборник радова (ур. М.Терзић), Београд, 2011.
- D. Denda, „Guerrilla Warfare as a part of Yugoslav Military Doctrine from 1918 to 1941“, *Regular and Irregular Warfare: Experiences of Historical and Contemporary Armed Conflicts* (ed. by Harold E. Rough, Jr.), Belgrade, 2012.
- Д. Денда, „Моторизација тешке артиљерије у Војсци Краљевине СХС/Југославије (1918 – 1941)“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2013.
- Д. Денда, „Завршни извештаји аустроугарског војног аташеа у Београду о српској војсци у балканским ратовима 1912/1913.“, *Балкански ратови 1912 – 1913: нова виђења и тумачења* (ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић), Београд, 2013.
- Д. Денда, „Геополитичке прилике у Европи и српски ратни план 1914. године“, *Србија и геополитичке прилике у Европи 1914. године - Зборник радова* (ур. М.Степић и Љ.Ристић), Лајковац - Београд, 2015.
- Д. Денда, „Српски ратни заробљеници у Великом рату“, *Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе*, Зборник радова 30, (ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић), Београд, 2015.
- D. Denda, „Activities of Yugoslav Military Intelligence Service towards Italy 1918 – 1941“, *Serbian-Italian Relations: History and Modern Times* (ed. Srđan Rudić and Antonello Biagini), Collection of Works, vol. 28, Belgrade, Roma, 2015.
- G. Desnica, „Vojna reforma u ustaničkoj Srbiji 1808. godine“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Beograd 1970.
- W. Deist, „'Blitzkrieg or Total War?' War preparations in Nazi Germany“, *The Shadows of Total War. Europe, East Asia and the United States 1919 – 1939*, (ed. By R. Chickering and S.Förster), Washington, Cambridge, 2003.
- H. C. Deutsch, *Hitler and His Generals: The Hidden Crisis, January-June 1938*, Minneapolis, 1974.
- Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918 – 1941*, II, Београд, 1996.

- Д. Динић, „Српска војска у доба првог устанка“, *Војноисторијски гласник*, 5, Београд, 1953.
- W. Doegen, *Kriegsgefangene Völker*, Bd. I, *Der Kriegsgefangenen haltung und Schicksal in Deutschland*, Berlin, 1921.
- Ж. Ђорђевић, *Српска народна војска 1861 – 1864*, Београд, 1984.
- Д. Ђорђевић, „Суочавање са Аустро-Угарском“, *Историја српског народа*, VI-1, Београд, 1994.
- С. Ђукић, „Школовање српских официра у Аустро-Угарској и Немачкој у XIX и првој деценији XX века“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2014.
- М. Ђурђевац, „Организација српске војске у доба кнеза Милоша и Уставобранитеља (1815 – 1860)“, *Војноисторијски гласник*, 6, Београд, 1957.
- М. Ђурђевац, „Народна војска у Србији 1861 – 1883. године“, *Војноисторијски гласник*, 4, Београд, 1959.
- S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije 1918 – 1941*, Beograd, 1986.
- М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790 – 1918*, II, Београд, 1989.
- E. Mid Erl *Tvorci moderne strategije*, Beograd, 1952.
- N. Žutić, *Sokoli – ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929 – 1942*, Beograd, 1991.
- А. Животић, Јуришне (четничке) јединице Војске Краљевине Југославије 1940 – 1941“, *Војноисторијски гласник*, 1-2, Београд, 2003.
- М. Зећевић, *Војна дипломатија*, Beograd, 1990.
- Х. Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 21. века*, Београд, 2008.
- Л. де Ђонг, *Немецкая пятая колонна во второй мировой войне*, Москва, 1958.
- D. Irving, *Göring: a Biography*, (e-Book) Parforce UK Ltd, 2002.
- P. Jackson, *France and the Nazi menace. Intelligence and policy making 1933 – 1939*, New York, 2000.
- Z. Janjetović, „Односи Срба и Немача у Војводини (XVII – XX век)“, *Tokovi istorije*, 1-2, Beograd, 1996.
- Z. Janjetović, „О нацификацији војвођанских Шваба“, *Tokovi istorije*, 1-4, Beograd, 1999.
- Z. Janjetović, „Духовни профил војвођанских Шваба“, *Tokovi istorije*, 1-2, Beograd, 2000.
- Z. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, Beograd, 2005.
- З. Јањетовић, „Непролазна свакодневница: Немачки допринос народној култури Војводине“, *Токови историје*, 3-4, Београд, 2008.
- F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, Zagreb 1977.
- С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића, 1897 – 1903*, II, Београд, 1.931
- С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, II, Београд, 1934.
- Б. Јововић, *Живот и рад ђенералштабног потпуковника Станојла Стокића, у Рат и ратовање*, Станојла Стокића, Београд 2004.
- В. Јонић, „Немачко превирање“, *Војни весник*, број 1, Београд, 1933.
- В. Казимировић, *Црна рука*, Крагујевац, 1997.
- P. Kalvokorezi, G. Vint, *Totalni rat*, Beograd, 1987.
- Д. Калафатовић, „Кратка студија овогодишњих војних буџета Србије, Бугарске и Румуније“, *Ратник*, VIII, Београд, 1912.

- Д. Калафатовић, „Нова организација наше војске“, (наставак чланка), *Српски књижевни гласник*, бр.6, Београд, 1921.
- В. Б. Каширин, „Высший и старший командный состав армий стран Балканского полуострова в оценках и суждениях русских военных специалистов в начале XX века“, *Человек на Балканах глазами русских*, (ур. Р.П. Гришина, А.Л. Шемякин), Санкт Петербург, 2011.
- Ж. Кнежевић, „Немачка се поново наоружава“, *Војни весник*, бр.2, Београд, 1935.
- Р. Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918 – 1945*, Beograd, 1991.
- J. Keegan, *The Second World War*, London, 2005.
- B. Krizman, *Vanjska politika jugoslavenske države 1918 – 1941*, Zagreb, 1975.
- B. Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb- Ljubljana, 1978.
- H. Leidinger, V. Moritz, „Vervaltete Massen. Kriegsgefangene in der Donaumonarchie 1914 – 1918“, *Kriegsgefangene in Europa im Ersten Weltkrieg* (Hgb. von Jochen Oltmer), Paderborn, München, Wien, Zürich, 2006.
- S. Loi, *Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941-1943)*, Roma, 1978.
- D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope, I (1933 – 1936)*, Beograd, 1982.
- D. Lukač, *Treći Rajh i zemlje Jugoistočne Evrope, II (1937 – 1941)*, Beograd, 1982.
- Р. Љушић, С. Бојковић, М. Пршић, Б. Јововић, *Официри у високом школству Србије 1804 – 1918*, Београд, 2000.
- J. Mader, *Hitlers Spionagegenerale sagen aus*, Berlin, 1970.
- M. Messerschmidt, „German Military Effectiveness between 1919 and 1939“, *Military Effectiveness* (ed. By A. R. Millett and W. Murrey), Vol. II (The Interwar Period), Boston, 1988.
- Р. Марковић, *Војска и наоружање Србије кнеза Милоша*, Београд, 1957.
- С. Микић, *Историја југословенског ваздухопловства*, Београд 1933
- E. Milak, *Italija i Jugoslavija 1931 – 1937*, Beograd, 1987.
- Д. Миленковић, *Шумадијска дивизија I позива 1915*, Београд, 1930.
- Д. Милић, „Стање у привреди Србије под Аустро-Угарском окупацијом 1917. године“, *Србија 1917 - Зборник радова Историјског института* (ур. Славенко Терзић), 6, Београд, 1988.
- М. Милићевић, *Реформа војске Србије 1897 – 1900*, Београд, 2002.
- М. Милићевић, *Рат за море. Дејства српских трупа у северној Албанији и на Приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године*, Београд, 2011.
- М. Милићевић, Љ. Поповић, *Генерали војске Кнежевине и Краљевине Србије*, Београд, 2003
- М. Ж. Миловановић, „Неколико мисли о тактичкој обуци официра“, *Ратник*, III, Београд 1912.
- Н. Милошевић, „Од Марсеља до Опленца (Пренос тела и сахрана краља Александра Карађорђевића 1934)“, *Годишњак за друштвену историју*, X (1–3), Београд, 2003.
- S. Milošević, „Zarobljavanje vojnika Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu 1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Beograd, 1991.
- A. Mitrović, „Ergänzungswirtschaft: The Theory of an economic area of the Third Reich and Southeast Europe (1933 - 1941)“, *The Third Reich and Yugoslavia 1933 – 1945*, Belgrade, 1977.

- A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908 – 1918*, Nolit, Beograd, 1981.
- A. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916 – 1918*, Београд, 1987.
- А. Митровић, „Искушења“, *Историја српског народа*, VI-2, Београд, 1994.
- А. Митровић, *Срби о Немцима*, Београд, 1996.
- А. Митровић, *Време нетрпељивих: Политичка историја великих држава Европе 1919 – 1939*, Подгорица, 1998.
- А. Митровић, *Фашизам и нацизам*, Београд, 2009.
- С. Мићић, *Краљевина Југославија и анилус Аустрије 1938. године*, Београд, 2010.
- V. Moritz: *The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915: The Historiography of Prisoners of War in the Late Habsburg Empire*, 1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I, Günter Bischof, Ferdinand Karlhofer (Eds.) Samuel R. Williamson, Jr. (Guest Editor), Contemporary Austrian studies, volume 23, Innsbruck 2014.
- R. Moorhouse, *Killing Hitler*, London, 2006.
- Dž. L. Mos, *Istorija rasizma u Evropi*, Beograd, 2005.
- R-Dieter Müller, *Hitlers Wehrmacht 1935 – 1945*, München, 2012.
- *Nemačka obaveštajna služba*, I, (Uprava državne bezbednosti, III odeljenje), Beograd, 1955.
- *Nemačka obaveštajna služba*, II (Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji), DSUP FNRJ, UDB, III odeljenje, Beograd, 1955.
- В. Неринг, *Одбрана од оклопних возова, Размишљања о њеној могућности на основу схватања и предузетих мера у иностранству*. (превео са немачког Милорад Ј.Лазаревић, арт. Бриг. Ђенерал), Сарајево 1939.
- J. P. Newman, “Serbian and Habsburg Military institutional legacies in Yugoslavia after 1918”, *First World War Studies*, No. 3, Vol.5, Birmingham, 2014.
- Б. С. Николајевић, „Под Немцима“, *Срби о Немцима* (приредили Милорад Софронијевић и Миодраг Максимовић), Београд, 1996.
- E. Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd, 1990.
- R. Moorhouse, *Killing Hitler*, London, 2006.
- Р. Опачић, „Politika genocida Austrougarske protiv Srba u Prvom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1-2, Beograd, 1994.
- J. Albrecht von Reisswitz, *Belgrad – Berlin, Berlin – Belgrad 1866 – 1871*, München und Berlin, 1936.
- R. R. Palmer, „Fridrih Veliki, Giber i Bilov: od dinastičkog do narodnog rata“, *Tvorci moderne strategije* (priređio Edvard Mid Erl), Beograd, 1952.
- T. Parssinen. *The Oster Conspiracy of 1938* London, 2004
- T. Parssinen, *Die vergessene Verschwörung: Hans Oster und der militärische Widerstand gegen Hitler*, München, 2008.
- В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije 1918 – 1988*, I, Beograd, 1988.
- В. Петрановић, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939 – 1945*, Beograd, 1992.
- Ч. Попов, „Србија – привреда, друштво, политика“, *Историја српског народа*, VI-1, Београд, 1994.
- Ч. Попов, *Од Версаја до Данцига*, Београд, 1995.

- Ч. Попов, *Грађанска европа (1770 – 1914). Политичка историја Европе (1815 – 1871)*, II, Београд, 2010.
- Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770 – 1914), Друштвена и политичка историја Европе (1871 – 1914)*, III, Београд, 2010.
- Н. Potempa, „Im Schatten der Niederlage: Deutsche Streitkräfte von Compiegne (1918) bis Reims (1945) – Reform und Ideologie im Zeitalter der Weltkriege?“, *Reform – Reorganisation – transformation: zum Wandel in den deutschen Streitkräften von den preußischen Heeresreformen bis zu Transformation der Bundeswehr*, München, 2010.
- Beri R. Pouzn, *Izvori vojne doktrine*, Београд, 1992.
- *Први балкански рат 1912/1913 (операције српске војске)*, I, Београд, 1959.
- М. Раденковић, *Церска операција 1914*, Београд, 1953.
- Н. Б. Ракочевић, *Ратни планови Србије против Турске од војвода Карађорђа до краља Петра*, Београд, 1933.
- С. Ратковић-Костић, *Европеизација српске војске 1878 – 1903*, Београд, 2007.
- О. Райле, *Тайная война. Секретные операции абвера на Западе и Востоке (1921-1945)*, Москва, 2002.
- М. Ristović, *Nemački „Novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41 – 1944/45*, Београд, 1991.
- М. Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903 – 1918)*, Београд, 2003.
- J. Rotschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, Seattle, 1974
- Н. Рухчев, *Военното училище на България*, София, 2012.
- D. Schanes, *Serbien im Ersten Weltkrieg. Feind- und Kriegsdarstellungen in österreichisch-ungarischen, deutschen und serbischen Selbstzeugnissen*, Frankfurt am Mein, 2011.
- Ž. Spasić, *Kragujevačka fabrika oružja 1853 – 1953*, Београд, 1973.
- Ж. Спасић, *Петар Протић-Драгачевац, животни пут и дело, Крагујевац*, 1977.
- Ђ. Станић, З. Килибарда, Ј. Марчек, *Обука српске војске 1804-1918*, Београд, 2007.
- Ђ. Stanković, *Nikola Pašić, saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Београд, 1984.
- М. Стефановић, *Збор Димитрија Љотића, 1934 – 1945*, Београд, 1984.
- S (Д. Стефановић), „Губитци савезника у Светском рату 1914 – 1918“, *Ратник*, IX, Београд, 1926.
- В. Стојанчевић, „Српски цивилни интернирци у Аустро-Угарској за време Првог светског рата“, *Историјски часопис*, XXII, Београд 1975.
- В. Стојанчевић, „Положај становништва у Србији 1917. године“, *Србија 1917. године – Зборник радова Историјског института*, 6 (ур. Славенко Терзић), Београд, 1988.
- А. М. Стојићевећ, „Права оцена вредности српског официјерског кора у нашим ратовима од 1912 – 1918 године“, *Ратник*, I, Београд, 1934.
- Т. Stojkov, „О takozvanom ličkom ustanku 1932“, *Časopis za suvremenu povjest*, II, Zagreb, 1970.
- Т. Stojkov, *Vlada Milana Stojadinovića 1935 – 1937*, Београд, 1985.
- С. Стокић, „Реч унапред“, *Упут за командовање четом пешадије стајаће војске*, Београд, 1879.
- V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije*, I-II, Београд, Ljubljana, Titograd, 1982.

- М. Терзић, „Дунав, најважнији водени пут између Средње Европе и Истока (Извештаји југословенској краљевској влади у Другом светском рату), *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 2009.
- Д. Тешић, „Ратни планови Војске Краљевине Југославије 1938 – 1941“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 1991.
- Д. Тешић, „Војска Краљевине Југославије и националне мањине у годинама уочи другог светског рата“, *Историја 20. века*, 2, Београд, 1996.
- А. Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд, 2011.
- Р. Томас, *Ратови и армије XIX века*, Београд, 1968.
- Р. Томас, *Први светски рат 1914 – 1918*, Београд, 1973.
- Ј. Томашевић, *Ћетници у Другом свјетском рату*, Загреб, 1979.
- Љ.Трговчевић, *Планирана елита*, Београд, 2003.
- В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд, 1992.
- Ј. Fest, *Staatsstreich. Der lange Weg zum 20. Juli*, Berlin, 1994.
- Ј. Fest, *Plotting Hitler's Death: The German Resistance to Hitler, 1933–1945*, London, 1996.
- Ј. Förster, „Geistige Kriegsführung in Deutschland 1919 bis 1945“, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 9/1 (*Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945*), Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2004
- Ј. Förster, *Die Wehrmacht im NS-Staat. Eine strukturgeschichtliche Analyse*, München, 2007.
- S.P. Hantington, *Војник и држава*, Београд, 2004.
- W. Heinemann, „Der Militärische Widerstand und der Krieg“, *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Bd. 9/1 (*Die deutsche Kriegsgesellschaft 1939 bis 1945*), München, 2004.
- Н. Holborn, „Moltke i Šlifen“ у: *Tvorci moderne strategije* (ur. Edvard Mid Erl), Београд, 1952.
- Ј. Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934 – 1941*, Минхен, 1964.
- P. Hoffmann. *The History of the German Resistance, 1933–1945*, London, 1996.
- В. Hrabak, „Austro-ugarski zarobljenici u Srbiji 1914 – 1915. god. i prilikom povlačenja kroz Albaniju“, *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, 2, Slavonski Brod, 1964.
- S. Cvetković, „Jugoslovensko-sovjetski pregovori 1941. oko zaključenja ugovora o prijateljstvu i nenapadanju“, *Војноисторијски гласник*, 1, Београд, 1991.
- L. Cvijetić, „Prodaja naoružanja kao metod ekonomskog i političkog pritiska nacističke Nemačke na Jugoslaviju“, *Историја XX века*, Zbornik radova XIII, Београд 1975.
- JR. M. Citino, *The Path to Blitzkrieg. Doctrine and Training in the German Army, 1920 – 1939*, London, 1998.
- S. Corum, *The Roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and German Military Reform*, Lawrence (Kansas USA), 1992.
- G. A. Craig, *The Politics of Prussian Army 1640 – 1945*, Oxford University Press, London, Oxford, New York, 1964.
- M. van Creveld, *Hitler's Strategy 1940 – 1941: The Balkan clue*, Cambridge, 1973.
- M. Van Kreveld, *Komandovanje u ratu*, Београд, 1992.
- В. М. Шапошников, *Мозак армије*, Београд, 1964.
- Д. Шаренац, *Топ, војник и сећање*, Београд, 2014.

- Г. Шуберт, „Кад се Гете срео са Вуком...Погледи на изабране странице српско-немачких односа“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, Бр. 129, Нови Сад 2009.
- G. Šubert, „Imaginarna geografija „Balkana“ iz suprotnih perspektiva i njihove manifestacije u književnom delu“, *Слика другог у балканским и средњоевропским књижевностима*, Зборник радова (ур. Миодраг Матицки), Београд, 2006.

Штампа и периодика

- *Службени војни лист*
- *Ратник*
- *Војни весник*
- *Пешадијско-артиљеријски гласник*
- *Коњички гласник*
- *Политика*
- *Време*
- *Militärwochenblatt*

Енциклопедије и лексикони

- *Biographisches Handbuch des Deutschen Auswärtigen Dienstes 1871 – 1945*, Band 1, G-K, Padeborn, München, Wien, Zürich, 2000
- *Biographisches Handbuch des Deutschen Auswärtigen Dienstes 1871 – 1945*, Band 2, G-K, Padeborn, München, Wien, Zürich, 2005
- *Biographisches Handbuch des Deutschen Auswärtigen Dienstes 1871 – 1945*, Band 3, L-R, Padeborn, München, Wien, Zürich, 2008
- *Biographisches Handbuch des Deutschen Auswärtigen Dienstes 1871 – 1945*, Band 4, S, Padeborn, München, Wien, Zürich, 2012
- T. C. Bringmann, *Handbuch der Diplomatie 1815 – 1963. Auswärtige Missionschefs in Deutschland und deutsche Missionschefs im Ausland von Metternich bis Adenauer*, München, 2001.
- *Војна енциклопедија*, 6, Београд, 1973.
- *Српски биографски речник*, 1 (А-Б), Нови Сад, 2004.
- *Српски биографски речник*, 4 (И – Ка), Нови Сад, 2009.
- *Српски биографски речник*, 5 (Кв – Мао), Нови Сад, 2011.
- *Српски биографски речник*, 6 (Мар – Миш), Нови Сад, 2014.

Интернет базе података

- <http://www.srpska.ru/article.php?nid=1306>
- <http://www.geocities.com/~orion47/WEHRMACHT/>
- <http://politikin-zabavnik.rs/>
- <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/>

БИОГРАФИЈА

Далибор Денда је рођен 19. јула 1975. године у Зрењанину где је завршио основну школу и гимназију. Студије историје на Филозофском факултету у Београду уписао је 1995. године. Стипендиста Војске Југославије постао је 1997. године. Дипломирао је 27. октобра 2001. године одбранивши дипломски рад *Тенкови и модернизација југословенске војске 1921 - 1925 (идеје и доктрина)*. Магистарске студије на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду уписао је 2003. године. Од марта 2002. запослен је у Војноисторијском институту. Школске 2004/2005 завршио је Дипломатску академију МСП. Од октобра 2006. ради у Одељењу за војну историју Института за стратегијска истраживања МО Републике Србије. Магистарски рад на тему *Моторизација југословенске војске 1918 - 1941* одбранио је на Филозофском факултету у Београду 2008. године. У току 2012/2013 боравио је на једногодишњој истраживачкој пракси у Центру за војну историју и друштвене науке Бундесфера у Потсдаму (СР Немачка). Докторску дисертацију на тему *Југословенска војска и Трећи Рајх 1933 – 1941* на Филозофском факултету у Београду пријавио је 2009. године. Аутор је једне књиге и преко 40 мањих научних радова. Учествовао је са посебним рефератима на више домаћих и међународних научних скупова. Сарађује на пројектима *Српски биографски речник* и *Српска енциклопедија* Матице српске и САНУ и *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској – светској заједници* (Бр.47027) који финансира Министарство за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије. Учествовао је и у међународном пројекту *"1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War"* Слободног Универзитета у Берлину, Говори енглески, руски, немачки и бугарски језик. Активан је старешина Војске Србије у чину пешадијског мајора.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Далибор Денда

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Југословенска војска и Трећи Рајх
1933 - 1941“

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 11.04.2016

Далибор Денда

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Драгибор Денер

Број уписа _____

Студијски програм _____

Наслов рада „Југословенски Војска и Трећу Рајх 1933-1941“

Ментор проф. др. Ђуђорџаг Ђичић

Потписани Драгибор Денер

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 11. 04. 2016

Драгибор Денер

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Југословенска војска и Трећи Рајх
1933 - 1941“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
- ☒ 3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 11.04.2016

Зоран В. Зељин